Raoul Sorban - Invazia de stafii (Schita autobiografica)

Mar 16, 2013

"Am fost arestat de patru ori. Am stat intemnitat peste 60 de luni.
O precizare absolut necesara:
n-am comis niciodata vreo fapta ce ar fi contravenit legilor penale ori civile."
"Invazia de stafii. Însemnări şi mărturisiri despre o altă parte a vieţii"
(631 p), Editura Meridiane, 2003

Poate e o lipsa de modestie sa te referi la propria ta viata fara ca evenimentele ei sa fi beneficiat de o notorietate motivata si durabila. Dar in cazul meu relatarea despre ceea ce a fost aceasta viata nu va pune la incercare propria-mi capacitate de a deveni aparatorul ei. Fiindca voi vorbi mai ales de imprejurari si oameni impliniti in autenticitatea unor intâmplari, realizari si fapte.

Mai exista o cauza care problematizeaza amintirile despre viata oricui: trecerea posibila si ispititoare – voluntara sau involuntara – de la relatarea veridica la pledoarie ori literatura. O trecere ce se profileaza uneori ademenitoare, cu tentatia de a te integra unui tablou bine inchegat ale carei goluri se pot umple cu ajutorul imaginatiei.

Motivarea relatarilor ce urmeaza se datoreaza, mai ales, imprejurarii ca in lumea amintirilor nu exista moarte. Cei ce au fost – ori astazi nu mai sunt cum erau ieri – continua sa fie prezenti in gândurile noastre, actionând cu noi, de parca ar mai fi vii, precum fusesera odinioara.

Când incerc sa-mi amintesc ma simt adeseori coplesit de framântarile si agitatia trecutului, cu o uluitoare varietate de personaje si intâmplari irepetabile, patrunse de credinta ca fericirea poate fi faurita de ratiunea, inima si vointa omului.

Ca sa relatezi fidel si convingator despre ele, indemnat de cele mai bune intentii, te poti oare emancipa din rutina de a privi deasupra lucrurilor? Sa forezi in tine fara crutare si teama, cu sentimentul lipsit de spaima propriei spaime? Or, dimpotriva, cu sentimentul tulburator al necunoasterii dependentei de propriul tau trecut?

Sunt, acestea, lucruri asupra carora trebuie sa meditam când ne cercetam pe noi insine, punându-ne la incercare continuu – si fara menajamente – memoria. Dar cu o conditie: ca memoria, la rândul ei, sa ne puna in miscare constiinta. O asemenea garantie ofera nu numai puncte de reper, ci si sens moral evocarilor, despartind ceea ce a fost visul despre viata, de viata reala ca atare, chiar si daca astazi n-ai mai adera la ea. O asemenea regula se aplica tuturor rememorarilor ce se vor adevarate.

M-am nascut la Dej in epoca Austro-Ungariei, la 4 septembrie 1912, in strada Bocskay, mai apoi Kogalniceanu, nr. 42. O casa solida, cu fatada inalta spre strada, având trei curti: una in fata, plina de flori si copaci, alta pentru legume si pomi fructiferi, iar a treia cu grajduri pentru cai, vaci, capre si galite. Caii erau pentru trasura, iar vacile si caprele dadeau laptele pentru necesitatile unei gospodarii in care forfoteau, pe lânga membrii familiei noastre, rude, prieteni si nu putini angajati cu indatorirea de a pastra ordinea, de a pregati mâncarea, sa inhame caii – pâna la aparitia automobilului in 1919 – pentru câte un drum mai scurt ori mai lung.

Multi ani orasul Dej a trait pentru mine identic in realitate si imaginatie, patruns de proza linistita a vietii cotidiene ce hranea o spiritualitate integratoare, rasfirata – prin asemanare si repetare – in biografii lipsite de excese.

Pe atunci viata la oras se deosebea mult mai putin de cea rurala decât in prezent. Pamântul cultivat al gradinilor, argintat de geruri, innegrit de ploi, colorat – mai ales primavara si toamna – de vegetatie, isi oferea podoabele simple, inviorând peisajul oraselului cu privelisti si miresme agrare. In jurul celor mai multe case se trudea cu mâinile pe sapa ori pe alte unelte.

In acea casa a noastra, demolata de câtiva ani din vointa unei administratii fara amintiri, pentru a face loc unor blocuri fara trecut, am cunoscut o multime de lume, compusa din prietenii tatalui meu. Cel mai bine imi amintesc de fratii Vaida-Voevod, Ioan si Alexandru, de Ion Scarlatescu, Popovici-Bayreuth, Egisto Tango, Theodor Mihali, George Dima, Emil Isac, Iuliu Maniu, Victor Bontescu, Weress József, Mihai Popovici, Kömives-Nagy Lajos, Tiberiu Brediceanu, Amalia si Leonida Domide, dr. Adolf Wasserstrom, Aca de Barbu, dr. Manó Weinberger, Nora Tessitori, Lucretia si Liviu Micsa… Obisnuitii casei apareau de obicei fara preaviz; unii dintre ei veniti de prin alte parti se instalau pentru a innopta, ori pentru a zabovi zile intregi in odai ce le devenisera familiare.

Erau ultimii ani ai primului razboi mondial si primii ani de existenta ai României Mari. Disparitia Austro-Ungariei – dupa cum aveam sa-mi dau seama ulterior – nu era sesizata si inteleasa in intreaga ei amploare, cu toate consecintele si evenimentele sale uluitoare, ce frapau prin efectele lor. In viata oamenilor aparuse o noua preocupare, datorita perspectivei – ori dorintei – de a acapara „puterea", o ispita ametitoare care a divizat in partide politice unitatea traditionala a românilor din fostul imperiu austro-ungar, taind-o parca in bucati. Prieteni se transformau in dusmani; aparuse invidia – ca o primejdioasa forta invizibila.

La sat, profunda cotitura datorata reformei agrare rasturnase o milenara rânduiala taraneasca. Efectele acesteia, servind progresul, s-au repercutat asupra destinelor, care isi cautau un nou reazem pentru viitor. Lumea noua nu era usor de inteles din cauza complexitatii ei, iscata din mutatii complicate, intre ele schimbarea temeliilor vietii, pâna atunci predominant nationala. Pe când noul calendar avea sa se alcatuiasca mai ales dupa criterii sociale.

La prabusirea a trei mari imperii a aparut un nou flux al constiintei in Europa, intr-un context de fenomene derutante pentru cunoasterea „binelui" si a „raului". Intr-un fel de noua geneza, lucrurile pareau a se invalmasi, a se ciocni, prevestind chinurile, dar si bucuriile nasterii unor noi asezari si sperantele dupa Unirea „tuturor" – de fapt a majoritatii – românilor, când oamenii aspirau, uneori delirant, la pace si liniste, la buna intelegere intre neamuri, o data cu modernizarea vietii.

Dupa infricosatul Apocalips al primului razboi mondial, tara unita si intregita s-a indreptat, in cautare de sine, spre marile rezerve autohtone ale spiritualitatii sale, spre propriile zacaminte care aveau sa regenereze arta, literatura si gândirea, in pofida incercarilor unor ideologii care, ca si atazi, ne invadau urmarindu-si interesele ce nu se potriveau – si nu se potrivesc – firii noastre.

Intr-adevar, in 1918 intreaga noastra natiune a aderat aproape instinctiv la o forma de viata si cultura care i-a exprimat mai limpede firea si aspiratoole interioare. In sfârsit, pentru majoritatea românolor – caci multe milioane de români ramasesera in afara granitelor tarii – se ivise prilejul istoric pentru a-si salva inclinarile, insusirile, posibilitatile, pentru a se implica in modernitate cu specificul nostru propriu. Se adevereau astfel cuvintele profetice ale lui Nicolae Balcescu, dupa care *„pentru poporul român unitatea nationala este chezasia libertatii lui, este trupul lui trebuincios ca sufletul sa nu piara si sa amorteasca ci din contra sa poata creste si dezvolta."*

Conditiile unitatii noastre nationale nu au fost create din afara, nici nu se datorau unor „jocuri politice ale istoriei" – ele s-au iscat organic pe temeiul *„visarii iubita a voievozilor nostri cei viteji, a tuturor barbatilor nostri cei mari, cari intrupara individualitatea si cugetarea poporului, spre a o manifesta lumii…"* (Balcescu) – unind intr-o solidaritate ferma aspiratiile unor generatii succesive care aveau sa

duca la implinirea gândului mereu treaz al luptatorilor si maselor din trecut, facând parte din traditiile si moravurile noastre, din modul nostru de a fi si a simti.

Infaptuirea Unirii celei Mari de la 1 Decembrie 1918 nu reprezenta altceva decât efectul energiilor care au zamislit si au pastrat un popor. A biruit reazamul pe trecut, viitorul hranit din traditie, dinamizarea latentelor virtualitatii autohtone, care numai ele pot deschide calea universalitatii. Marea Unire a mai reprezentat si o noua etapa in afirmarea si implinirea vietii românesti pe fundamentele darniciei climatului national, o primenire ce a contribuit la consolidarea echilibrului interior, la implinirea destinului propriu, pe care istoria avea sa le confirme ca o noua epoca in asezarea fireasca a societatii, ca o dovada ca o colectivitate nationala nu rezulta, nici nu se formeaza printr-o deductie apriorica.

Cei ce cauta sa nesocoteasca astazi, cu indiferenta si dispret, aceste principii, fiindca le considera depasite ori mucede, ori cei ce incearca sa sufoce insufletirea patriotica, ignora insasi temeliile României moderne, care s-a alcatuit din propria substanta in implinirea idealului sau.

Ceea ce se leaga in amintirea mea de acea perioada, extrem de complicata, se afla in legatura cu tatal meu, cu aprecierile sale privind noile imprejurari. Sfârsitul sau tragic, (a fost otravit de un adversar politic când avea abia 47 de ani) il si confirma, de altfel, in categoria acelor oameni care s-au manifestat critic fata de moravurile acelor timpuri.

Disparitia neasteptata, brutala si prematura a tatalui meu, compozitorul Guilelm Sorban, m-a facut sa meditez ani in sir asupra efemeritatii unor imprejurari, care desi nu puteau fi uitate, nu au fost inregistrate nicaieri.

Poate nici nu as fi amintit de aceasta intâmplare, foarte apasatoare pentru mine, daca ea n-ar fi declansat multiple procese sufletesti, care, de-a lungul timpului, la distante mai mari ori mai mici, au reaparut ulterior in dialogurile cu mine insumi, purtând amprenta unor manifestari comportamentale, deosebite de cele considerate, in general, ca obisnuite (ca sa nu spun conventionale).

Precedenta acestui episod dramatic m-a incitat sa ma preocup de clarificarea unor argumente in incercarea de a discerne si de a intelege deosebirea dintre „adevar” si „neadevar”. A trebuit sa admit ca judecata nu dispune neaparat de capacitatea de a deosebi cu siguranta datele adevarului de cele ale falsului si, ca atare, nici de a se pronunta fara ezitari asupra naturii acestora.

Dificultatile de a gasi raspuns la intrebarea cum a fost posibil ca o crima evidenta sa ramâna tainuita numai pentru ca in dosul ei se afla un individ ocrotit de structuri politice obscure, in complicitate cu puterea, in stare sa legitimeze faradelegea, datorita unor conjuncturi imorale – au intervenit tulburator in intreaga mea viata. Aceste dificultati au demonstrat nu numai ca falsul poate fi la fel de real ca si adevarul, dar ele au contribuit si la modelarea comportamentului meu in fata pericolelor si maltratarilor la care erau expusi, pâna la limita de naufragiu al umanului elementar, toti cei atacati de fortele primitive ale unor tiranii doctrinare. O atare despartire de luciditate, ca si de seductia pe care o putea exercita asupra unor colectivitati delirul, fascinatia si instinctul ce altereaza facultatile si prerogativele constiintei vigilente, ne-au expus unei coruptii marcate de semnele lasitatii. O lasitate ce insotea supusa, formele perverse si agresive ale regimurilor autoritare, cu decorul lor de stralucire inferioara.

Incepusem, asadar, de foarte tânar sa vad pâna si deposedarea omului de antica superioritate al carei beneficiar ideal s-a crezut a fi – un vechi si difuz ideal, insotit de amintiri nebuloase si de multe capcane intinse marii noastre increderi in utopii ce râvneau sa creeze lumi imaginare, adeseori cu pretul tolerantei, tranzactiilor, concesiilor, al capitularii ori chiar al terorii. De câte ori ne-am aflat sub dominatia fanteziilor inselatoare, a pornirilor fabulatorii, a revoltelor sterile ori exaltati de idealuri neadecvate unor realitati lamurite si intelese?

Problemele acelui ansamblu de viata trecuta se prezinta astazi pentru unii retrase in teorii, iar altora li se par simple vestigii ale unui cosmar. In timp ce pentru cei care au trait acele vremuri in stare de veghe, maltratarile, crimele, spaima si angoasa nu constituie numai niste vise urâte, nici simple argumente de a polemiza cu un trecut imemorial, lipsit de rigurozitatea cronologiei precise. Fiindca evenimentele s-au desfasurat intr-un anume loc si intr-o anume epoca. Iar cunoasterea adevaratei lor naturi face parte din experienta fundamentala a vietii contemporane, ce implica o alegere deliberata intre cel putin doua alternative. Una dintre optiuni, determinata de conceptia optantului, cea „buna”, era legata de speranta in valoarea de adevar a democratiei, capabila de crearea unor domenii deschise necesitatilor de baza ale existentei umane.

La intretaierea acelor alternative, destinul oamenilor a depins de directia in care erau angajati sa actioneze in circumstantele epocii, ca si de pozitia „ierarhica” in care au fost asezati de catre detinatorii puterii.

Am trait in Transilvania pâna in anul 1956, când imprejurarile m-au obligat si pe mine ca, impreuna cu numerosi alti tineri – si mai putin tineri – intelectuali români sa parasim Ardealul. Erau imprejurari care la prima vedere pareau a fi niste improvizatii de conjunctura, dar de fapt erau consecintele unor migaloase elaborari, puse la cale de confratii nostri maghiari, ce aveau sa lase, pâna in zilele de azi, urme adânci.

Asa cum am aratat in treacat, copilaria si adolescenta mi le-am petrecut la Dej, capitala judetului Somes. In acest judet 87% din locuitori erau români inca in vremea imperiului austro-ungar. Viata zilnica, alaturi si impreuna cu maghiarii si evreii – acestia din urma formând o treime din locuitorii orasului Dej, cca. 5.000 de suflete, – ca si cu sasii (azi disparuti) din acest oras situat pe malul Somesului, vorbind de când ma stiu limbile lor (chiar si idis), m-a sensibilizat fata de realitatile acelei lumi, pe care o simteam ca pe o alcatuire fireasca, armonioasa, prietenoasa; oameni, viata, obiceiuri, necazuri, drame, bucurii… Aceleasi in fond – indiferent de limba, religie, de obiceiuri sociale si familiale.

Lumea aceasta a ramas insa pierduta in trecut. Din cei 5.000 de evrei, câti erau inainte de Holocaust la Dej, au revenit, dupa deportarea lor, in 1944, de catre autoritatile Regatului Ungar, cca. 500. Azi in oras intâlnesti mai putin de 8-10 dintre ei, preocupati sa-si intretina templul, una din Sinagogile monumentale din tara. Populatia românească a judetului a fost la fel de grav lovita in anii ocupatiei ungare, dupa Diktatul de la Viena, pe de o parte datorita actiunii tolerate de contele Béla Bethlen, prefect al judetelor Somes si Bistrita-Nasaud, de a trimite tarani români in afara granitelor Ungariei, in anii 1942-1944, pe de alta datorita mobilizarii tinerilor români in unitatile care luptau pe frontul antisovietic.

Tradarea acelei convietuiri armonioase despre care vorbeam mai sus s-a petrecut in 1940. Termenii acestei tradari, datorita Diktatului de la Viena, au luat pâna la urma formele unei uri dementiale si la nivelul relatiilor particulare. Echilibrul a fost rasturnat de ideea orgolioasa a superioritatii poporului ungar.

Arestarile mele din iarna anilor 1942 si 1945, apoi aceea din 1952-1956, se inscriu in istoria evenimentelor petrecute in climatul creat de Diktatul de la Viena. Ciclul istoric al acelor evenimente, cu desfasurarile si consecintele lor in timp, ar trebui sa ramâna mereu in preocuparea acelora ce vor sa inteleaga si sa reconstituie intâmplarile traite atât de români, cât si de maghiari, de cei din România, ca si de cei din Ungaria, in epoca Diktatului de la Viena. Daca in practica o asemenea sarcina pare dificila, ea se datoreaza nu lipsurilor documentare, ci unor complicitati create de acei istorici care nu iubesc adevarul faptic al lucrurilor „asa dupa cum s-au petrecut ele”. O asemenea atitudine vizeaza mai ales orgoliul acelei istoriografii care a creat intentionat nu numai felurite confuzii, dar a si construit serioase obstacole in calea celor interesati sa cunoasca cronica mizeriilor, erorilor si chiar a crimelor din acea epoca, ca si pe cea a unor manifestari opuse, chiar fratesti.

Va fi nevoie de rabdare, de inlaturarea ori macar de diminuarea deformarilor si a tehnicilor pledoariilor retorice, ca si de inventarierea nepartinitoare – prima conditie a interpretarii libere – pentru a putea studia problemele aflate in depozitul a tot ce s-a intâmplat in epoca Diktatului de la Viena. Abia atunci vor fi intelese acele stari si situatii din perioada postbelica in fosta „Transilvanie de Nord” si in toata tara, care au inaugurat criterii speciale in aprecierea unor imprejurari actionând diferentiat asupra persoanelor – in contexte similare –, nu in functie de faptele, ci in strânsa legatura cu nationalitatea lor: altfel in cazul praxisului hungarismului horthyst al lui Károly Kós; altfel in aprecierea literaturii preocupata de identificarea „binelui” si a „raului” pe care o datoram lui Ion Agârbiceanu, altfel in fata meditatiilor ori confesiunilor lui Lucian Blaga, altfel in cântarirea vitalismului pragmatic pus in serviciul salvarii suprematiei Ungariei din actiunile contelui Miklós Bánffy; altfel, in sfârsit in cazul pictorului budapestan Aurél Bernáth, care a avut curajul insingurarii in cadrul vietii private, ca si vointa de a cunoaste arta – dar si capacitatea de a o trai – ca revolta morala in serviciul infaptuirii unei noi alcatuiri interumane. Modul lui de gândire avea un caracter aparte si se justifica, in fond, din mai multe puncte de vedere, dar mai ales prin cautarea unei iesiri dintr-un orizont confuz care cuprindea obiective ideologice ce i se pareau a fi formale si fictive. (De cum ne-am cunoscut, mi-am dat seama ca pentru Aurél Bernáth era straina problema proeminentei principiului utilitatii in relatiile umane. Om al „umanismului european”, el refuza modurile de a se supune si de a supune cu ajutorul ori prin mijlocirea unor formule politice, sociale, nationale etc. Artist inainte de toate, pictorul avea in schimb, intuitia starilor supra – si sub – rationale dispersate in incertitudini, straine de trufiile unor mituri ideologice mai ales a celor de nuanta romantica, ca cele rasiale, mistice sau nationale, de ex. Poate si din acest motiv, in lumea anilor 1940-1944, Aurél Bernáth mi s-a parut a fi un om sortit de a nu parasi caile spiritului, ba din contra: de a le urma, chiar cu riscul de a nu sti, de a nu afla, care ii va fi pâna la urma destinul).

Tot in legatura cu consecintele in timp ale Diktatului de la Viena se va clarifica, in dependenta cu atasarea la noi forte de „ordine comunista”, intrebarea pe care trebuie sa ne-o punem: de ce dintre cei

„retinuti”, arestati, condamnati „administrativ” la noi, in România, respectiv in fosta „Transilvanie de Nord”, apoi deportati in lagare de munca fortata dupa anul 1948, de la 2 la 60 luni, cu perspectiva de prelungire, peste 95% erau români, intelectuali, tarani, muncitori?

Faptul ca aceste – ori asemenea – situatii n-au fost inca analizate si nici macar mentionate in cronica acelor vremuri, nu inseamna ca ele ar fi fost uitate, nici ca trebuie sa fie date uitarii. In ceea ce ma priveste, la multi ani distanta, intrezaresc in ele trasaturile unora dintre acele fenomene care, ulterior, in decursul mai multor decenii, s-au infiltrat in viata publica a tarii noastre.

Raoul Sorban

Raoul Sorban
Invazia de stafii

Tatal meu s-a nascut la Suceava, in anul 1855, dintr-o familie evreiasca bastinase din aceasta localitate. Mama mea a fost descendenta directa a marelui invatat evreu Ezecheil Paneth *care, acum vreo 150 de ani a trait la Alba Iulia, unde purta titlul oficial de* Superrabi Transsylvaniae" *si al carui mormânt este si astazi loc de pelerinaj pentru evreii din toata lumea.*

In ceea ce priveste pe sotia mea, tin sa precizez ca este nascuta la Belgrad, din parinti cetateni sârbi, originari din Banatul sârbesc. La sfârsitul razboiului trecut s-a casatorit cu un cehoslovac originar din România, care, mai târziu, a obtinut naturalizarea sa ca român. In anul 1934 a divortat de acesta si s-a casatorit cu mine. In ambele casatorii, sotia mea n-a frecventat niciodata alte cercuri decât românesti – in majoritate evreiesti.

Index

1. Restrospective autobiografice
2. Guilelm Sorban
3. "Dreptate vrem si Dumnezeul dreptatii va fi cu noi"
4. Cronica unor intamplari
5. "Tribuna Ardealului" in lumina epocii
6. Emil Hatieganu
7. De ce dor amintirile?
8. Pe drumul calvarului
9. O misiune diplomatica secreta
10. Strada dr. Hajnal Imre
11. Bernath Aurel
12. Ernest Fisher
13. Marturiile doctorului Jeno Kiraly
14. Vremuri cumplite in Ardeal
15. Ora adevarului
16. De ce istoria n-a fost inca scrisa
17. Un infocat aparator al hungarismului
18. Nici Dumnezeu nu poate anula lucruri ce s-au intamplat
19. Despre numarul refugiatilor
20. Sa ierti dar sa nu uiti?
21. MINCIUNA ori TRADARE
22. Exemple de urmat?!
23. Procesul unei epoci
24. Un episod din istoricul Academiei "G. Dima"
25. Apostoli moderni
26. Cine stie ce socoteala…
27. Variante de justificare. Memorialul Gingold
28. Lupta de clasa la Stoiana – ieri si azi
29. Anexe

Sursa: Geocities

Via: RaoulSorban.Ro

1. RETROSPECTIVE AUTOBIOGRAFICE

Poate e o lipsa de modestie sa te referi la propria ta viata fara ca evenimentele ei sa fi beneficiat de o notorietate motivata si durabila. Dar in cazul meu relatarea despre ceea ce a fost aceasta viata nu va pune la incercare propria-mi capacitate de a deveni aparatorul ei. Fiindca voi vorbi mai ales de imprejurari si oameni impliniti in autenticitatea unor intâmplari, realizari si fapte.

Mai exista o cauza care problematizeaza amintirile despre viata oricui: trecerea posibila si ispititoare – voluntara sau involuntara – de la relatarea veridica la pledoarie ori literatura. O trecere ce se profileaza uneori ademenitoare, cu tentatia de a te integra unui tablou bine inchegat ale carei goluri se pot umple cu ajutorul imaginatiei.

Motivarea relatarilor ce urmeaza se datoreaza, mai ales, imprejurarii ca in lumea amintirilor nu exista moarte. Cei ce au fost – ori astazi nu mai sunt cum erau ieri – continua sa fie prezenti in gândurile noastre, actionând cu noi, de parca ar mai fi vii, precum fusesera odinioara.

Când incerc sa-mi amintesc ma simt adeseori coplesit de framântarile si agitatia trecutului, cu o uluitoare varietate de personaje si intâmplari irepetabile, patrunse de credinta ca fericirea poate fi faurita de ratiunea, inima si vointa omului.

Ca sa relatezi fidel si convingator despre ele, indemnat de cele mai bune intentii, te poti oare emancipa din rutina de a privi deasupra lucrurilor? Sa forezi in tine fara crutare si teama, cu sentimentul lipsit de spaima propriei spaime? Or, dimpotriva, cu sentimentul tulburator al necunoasterii dependentei de propriul tau trecut?

Sunt, acestea, lucruri asupra carora trebuie sa meditam când ne cercetam pe noi insine, punându-ne la incercare continuu – si fara menajamente – memoria. Dar cu o conditie: ca memoria, la rândul ei, sa ne puna in miscare constiinta. O asemenea garantie ofera nu numai puncte de reper, ci si sens moral evocarilor, despartind ceea ce a fost visul despre viata, de viata reala ca atare, chiar si daca astazi n-ai mai adera la ea. O asemenea regula se aplica tuturor rememorarilor ce se vor adevarate.

M-am nascut la Dej in epoca Austro-Ungariei, la 4 septembrie 1912, in strada Bocskay, mai apoi Kogalniceanu, nr. 42. O casa solida, cu fatada inalta spre strada, având trei curti: una in fata, plina de flori si copaci, alta pentru legume si pomi fructiferi, iar a treia cu grajduri pentru cai, vaci, capre si galite. Caii erau pentru trasura, iar vacile si caprele dadeau laptele pentru necesitatile unei gospodarii in care forfoteau, pe lânga membrii familiei noastre, rude, prieteni si nu putini angajati cu indatorirea de a pastra ordinea, de a pregati mâncarea, sa inhame caii – pâna la aparitia automobilului in 1919 – pentru câte un drum mai scurt ori mai lung.

Multi ani orasul Dej a trait pentru mine identic in realitate si imaginatie, patruns de proza linistita a vietii cotidiene ce hranea o spiritualitate integratoare, rasfirata – prin asemanare si repetare – in biografii lipsite de excese.

Pe atunci viata la oras se deosebea mult mai putin de cea rurala decât in prezent. Pamântul cultivat al gradinilor, argintat de geruri, innegrit de ploi, colorat – mai ales primavara si toamna – de vegetatie, isi oferea podoabele simple, inviorând peisajul oraselului cu privelisti si miresme agrare. In jurul celor mai multe case se trudea cu mâinile pe sapa ori pe alte unelte.

In acea casa a noastra, demolata de câtiva ani din vointa unei administratii fara amintiri, pentru a face loc unor blocuri fara trecut, am cunoscut o multime de lume, compusa din prietenii tatalui meu. Cel mai bine imi amintesc de fratii Vaida-Voevod, Ioan si Alexandru, de Ion Scarlatescu, Popovici-Bayreuth, Egisto Tango, Theodor Mihali, George Dima, Emil Isac, Iuliu Maniu, Victor Bontescu, Weress József, Mihai Popovici, Kömives-Nagy Lajos, Tiberiu Brediceanu, Amalia si Leonida Domide, dr. Adolf Wasserstrom, Aca de Barbu, dr. Manó Weinberger, Nora Tessitori, Lucretia si Liviu Micsa... Obisnuitii casei apareau de obicei fara preaviz; unii dintre ei veniti de prin alte parti se instalau pentru a innopta, ori pentru a zabovi zile intregi in odai ce le devenisera familiare.

Erau ultimii ani ai primului razboi mondial si primii ani de existenta ai României Mari. Disparitia Austro-Ungariei – dupa cum aveam sa-mi dau seama ulterior – nu era sesizata si inteleasa in intreaga ei amploare, cu toate consecintele si evenimentele sale uluitoare, ce frapau prin efectele lor. In viata oamenilor aparuse o noua preocupare, datorita perspectivei – ori dorintei – de a acapara „puterea”, o ispita ametitoare care a divizat in partide politice unitatea traditionala a românilor din fostul imperiu austro-ungar, taind-o parca in bucati. Prieteni se transformau in dusmani; aparuse invidia – ca o primejdioasa forta invizibila.

La sat, profunda cotitura datorata reformei agrare rasturnase o milenara rânduiala taraneasca. Efectele acesteia, servind progresul, s-au repercutat asupra destinelor, care isi cautau un nou reazem pentru viitor. Lumea noua nu era usor de inteles din cauza complexitatii ei, iscata din mutatii complicate, intre ele schimbarea temeliilor vietii, pâna atunci predominant nationala. Pe când noul calendar avea sa se alcatuiasca mai ales dupa criterii sociale.

La prabusirea a trei mari imperii a aparut un nou flux al constiintei in Europa, intr-un context de fenomene derutante pentru cunoasterea „binelui" si a „raului". Intr-un fel de noua geneza, lucrurile pareau a se invalmasi, a se ciocni, prevestind chinurile, dar si bucuriile nasterii unor noi asezari si sperantele dupa Unirea „tuturor" – de fapt a majoritatii – românilor, când oamenii aspirau, uneori delirant, la pace si liniste, la buna intelegere intre neamuri, o data cu modernizarea vietii.

Dupa infricosatul Apocalips al primului razboi mondial, tara unita si intregita s-a indreptat, in cautare de sine, spre marile rezerve autohtone ale spiritualitatii sale, spre propriile zacaminte care aveau sa regenereze arta, literatura si gândirea, in pofida incercarilor unor ideologii care, ca si atazi, ne invadau urmarindu-si interesele ce nu se potriveau – si nu se potrivesc – firii noastre.

Intr-adevar, in 1918 intreaga noastra natiune a aderat aproape instinctiv la o forma de viata si cultura care i-a exprimat mai limpede firea si aspiratoole interioare. In sfârsit, pentru majoritatea românolor – caci multe milioane de români ramasesera in afara granitelor tarii – se ivise prilejul istoric pentru a-si salva inclinarile, insusirile, posibilitatile, pentru a se implica in modernitate cu specificul nostru propriu. Se adevereau astfel cuvintele profetice ale lui Nicolae Balcescu, dupa care *„pentru poporul român unitatea nationala este chezasia libertatii lui, este trupul lui trebuincios ca sufletul sa nu piara si sa amorteasca ci din contra sa poata creste si dezvolta."*

Conditiile unitatii noastre nationale nu au fost create din afara, nici nu se datorau unor „jocuri politice ale istoriei" – ele s-au iscat organic pe temeiul *„visarii iubita a voievozilor nostri cei viteji, a tuturor barbatilor nostri cei mari, cari intrupara individualitatea si cugetarea poporului, spre a o manifesta lumii..."* (Balcescu) – unind intr-o solidaritate ferma aspiratiile unor generatii succesive care aveau sa duca la implinirea gândului mereu treaz al luptatorilor si maselor din trecut, facând parte din traditiile si moravurile noastre, din modul nostru de a fi si a simti.

Infaptuirea Unirii celei Mari de la 1 Decembrie 1918 nu reprezenta altceva decât efectul energiilor care au zamislit si au pastrat un popor. A biruit reazamul pe trecut, viitorul hranit din traditie, dinamizarea latentelor virtualitatii autohtone, care numai ele pot deschide calea universalitatii. Marea Unire a mai reprezentat si o noua etapa in afirmarea si implinirea vietii românesti pe fundamentele darniciei climatului national, o primenire ce a contribuit la consolidarea echilibrului interior, la implinirea destinului propriu, pe care istoria avea sa le confirme ca o noua epoca in asezarea fireasca a societatii, ca o dovada ca o colectivitate nationala nu rezulta, nici nu se formeaza printr-o deductie apriorica.

Cei ce cauta sa nesocoteasca astazi, cu indiferenta si dispret, aceste principii, fiindca le considera depasite ori mucede, ori cei ce incearca sa sufoce insufletirea patriotica, ignora insasi temeliile României moderne, care s-a alcatuit din propria substanta in implinirea idealului sau.

Ceea ce se leaga in amintirea mea de acea perioada, extrem de complicata, se afla in legatura cu tatal meu, cu aprecierile sale privind noile imprejurari. Sfârsitul sau tragic, (a fost otravit de un adversar politic când avea abia 47 de ani) il si confirma, de altfel, in categoria acelor oameni care s-au manifestat critic fata de moravurile acelor timpuri.

Disparitia neasteptata, brutala si prematura a tatalui meu, compozitorul Guilelm Sorban, m-a facut sa meditez ani in sir asupra efemeritatii unor imprejurari, care desi nu puteau fi uitate, nu au fost inregistrate nicaieri.

Poate nici nu as fi amintit de aceasta intâmplare, foarte apasatoare pentru mine, daca ea n-ar fi declansat multiple procese sufletesti, care, de-a lungul timpului, la distante mai mari ori mai mici, au reaparut ulterior in dialogurile cu mine insumi, purtând amprenta unor manifestari comportamentale, deosebite de cele considerate, in general, ca obisnuite (ca sa nu spun conventionale).

Precedenta acestui episod dramatic m-a incitat sa ma preocup de clarificarea unor argumente in incercarea de a discerne si de a intelege deosebirea dintre „adevar" si „neadevar". A trebuit sa admit ca judecata nu dispune neaparat de capacitatea de a deosebi cu siguranta datele adevarului de cele ale falsului si, ca atare, nici de a se pronunta fara ezitari asupra naturii acestora.

Dificultatile de a gasi raspuns la intrebarea cum a fost posibil ca o crima evidenta sa ramâna tainuita numai pentru ca in dosul ei se afla un individ ocrotit de structuri politice obscure, in complicitate cu puterea, in stare sa legitimeze faradelegea, datorita unor conjuncturi imorale – au intervenit tulburator in

intreaga mea viata. Aceste dificultati au demonstrat nu numai ca falsul poate fi la fel de real ca si adevarul, dar ele au contribuit si la modelarea comportamentului meu in fata pericolelor si maltratarilor la care erau expusi, pâna la limita de naufragiu al umanului elementar, toti cei atacati de fortele primitive ale unor tiranii doctrinare. O atare despartire de luciditate, ca si de seductia pe care o putea exercita asupra unor colectivitati delirul, fascinatia si instinctul ce altereaza facultatile si prerogativele constiintei vigilente, ne-au expus unei coruptii marcate de semnele lasitatii. O lasitate ce insotea supusa, formele perverse si agresive ale regimurilor autoritare, cu decorul lor de stralucire inferioara.

Incepusem, asadar, de foarte tânar sa vad pâna si deposedarea omului de antica superioritate al carei beneficiar ideal s-a crezut a fi – un vechi si difuz ideal, insotit de amintiri nebuloase si de multe capcane intinse marii noastre increderi in utopii ce râvneau sa creeze lumi imaginare, adeseori cu pretul tolerantei, tranzactiilor, concesiilor, al capitularii ori chiar al terorii. De câte ori ne-am aflat sub dominatia fanteziilor inselatoare, a pornirilor fabulatorii, a revoltelor sterile ori exaltati de idealuri neadecvate unor realitati lamurite si intelese?

Problemele acelui ansamblu de viata trecuta se prezinta astazi pentru unii retrase in teorii, iar altora li se par simple vestigii ale unui cosmar. In timp ce pentru cei care au trait acele vremuri in stare de veghe, maltratarile, crimele, spaima si angoasa nu constituie numai niste vise urâte, nici simple argumente de a polemiza cu un trecut imemorial, lipsit de rigurozitatea cronologiei precise. Fiindca evenimentele s-au desfasurat intr-un anume loc si intr-o anume epoca. Iar cunoasterea adevaratei lor naturi face parte din experienta fundamentala a vietii contemporane, ce implica o alegere deliberata intre cel putin doua alternative. Una dintre optiuni, determinata de conceptia optantului, cea „buna", era legata de speranta in valoarea de adevar a democratiei, capabila de crearea unor domenii deschise necesitatilor de baza ale existentei umane.

La intretaierea acelor alternative, destinul oamenilor a depins de directia in care erau angajati sa actioneze in circumstantele epocii, ca si de pozitia „ierarhica" in care au fost asezati de catre detinatorii puterii.

Am trait in Transilvania pâna in anul 1956, când imprejurarile m-au obligat si pe mine ca, impreuna cu numerosi alti tineri – si mai putin tineri – intelectuali români sa parasim Ardealul. Erau imprejurari care la prima vedere pareau a fi niste improvizatii de conjunctura, dar de fapt erau consecintele unor migaloase elaborari, puse la cale de confratii nostri maghiari, ce aveau sa lase, pâna in zilele de azi, urme adânci.

Asa cum am aratat in treacat, copilaria si adolescenta mi le-am petrecut la Dej, capitala judetului Somes. In acest judet 87% din locuitori erau români inca in vremea imperiului austro-ungar. Viata zilnica, alaturi si impreuna cu maghiarii si evreii – acestia din urma formând o treime din locuitorii orasului Dej, cca. 5.000 de suflete, – ca si cu sasii (azi disparuti) din acest oras situat pe malul Somesului, vorbind de când ma stiu limbile lor (chiar si idis), m-a sensibilizat fata de realitatile acelei lumi, pe care o simteam ca pe o alcatuire fireasca, armonioasa, prietenoasa; oameni, viata, obiceiuri, necazuri, drame, bucurii... Aceleasi in fond – indiferent de limba, religie, de obiceiuri sociale si familiale.

Lumea aceasta a ramas insa pierduta in trecut. Din cei 5.000 de evrei, câti erau inainte de Holocaust la Dej, au revenit, dupa deportarea lor, in 1944, de catre autoritatile Regatului Ungar, cca. 500. Azi in oras intâlnesti mai putin de 8-10 dintre ei, preocupati sa-si intretina templul, una din Sinagogile monumentale din tara. Populatia româneasca a judetului a fost la fel de grav lovita in anii ocupatiei ungare, dupa Diktatul de la Viena, pe de o parte datorita actiunii tolerate de contele Béla Bethlen, prefect al judetelor Somes si Bistrita-Nasaud, de a trimite tarani români in afara granitelor Ungariei, in anii 1942-1944, pe de alta datorita mobilizarii tinerilor români in unitatile care luptau pe frontul antisovietic.

Tradarea acelei convietuiri armonioase despre care vorbeam mai sus s-a petrecut in 1940. Termenii acestei tradari, datorita Diktatului de la Viena, au luat pâna la urma formele unei uri dementiale si la nivelul relatiilor particulare. Echilibrul a fost rasturnat de ideea orgolioasa a superioritatii poporului ungar.

Arestarile mele din iarna anilor 1942 si 1945, apoi aceea din 1952-1956, se inscriu in istoria evenimentelor petrecute in climatul creat de Diktatul de la Viena. Ciclul istoric al acelor evenimente, cu desfasurarile si consecintele lor in timp, ar trebui sa ramâna mereu in preocuparea acelora ce vor sa inteleaga si sa reconstituie intâmplarile traite atât de români, cât si de maghiari, de cei din România, ca si de cei din Ungaria, in epoca Diktatului de la Viena. Daca in practica o asemenea sarcina pare dificila, ea se datoreaza nu lipsurilor documentare, ci unor complicitati create de acei istorici care nu iubesc adevarul faptic al lucrurilor „asa dupa cum s-au petrecut ele". O asemenea atitudine vizeaza mai ales orgoliul acelei istoriografii care a creat intentionat nu numai felurite confuzii, dar a si construit serioase obstacole in calea

celor interesati sa cunoasca cronica mizeriilor, erorilor si chiar a crimelor din acea epoca, ca si pe cea a unor manifestari opuse, chiar fratesti.

Va fi nevoie de rabdare, de inlaturarea ori macar de diminuarea deformarilor si a tehnicilor pledoariilor retorice, ca si de inventarierea nepartinitoare - prima conditie a interpretarii libere – pentru a putea studia problemele aflate in depozitul a tot ce s-a intâmplat in epoca Diktatului de la Viena. Abia atunci vor fi intelese acele stari si situatii din perioada postbelica in fosta „Transilvanie de Nord" si in toata tara, care au inaugurat criterii speciale in aprecierea unor imprejurari actionând diferentiat asupra persoanelor – in contexte similare –, nu in functie de faptele, ci in strânsa legatura cu nationalitatea lor: altfel in cazul praxisului hungarismului horthyst al lui Károly Kós; altfel in aprecierea literaturii preocupata de identificarea „binelui" si a „raului" pe care o datoram lui Ion Agârbiceanu, altfel in fata meditatiilor ori confesiunilor lui Lucian Blaga, altfel in cântarirea vitalismului pragmatic pus in serviciul salvarii suprematiei Ungariei din actiunile contelui Miklós Bánffy; altfel, in sfârsit in cazul pictorului budapestan Aurél Bernáth, care a avut curajul insingurarii in cadrul vietii private, ca si vointa de a cunoaste arta – dar si capacitatea de a o trai – ca revolta morala in serviciul infaptuirii unei noi alcatuiri interumane. Modul lui de gândire avea un caracter aparte si se justifica, in fond, din mai multe puncte de vedere, dar mai ales prin cautarea unei iesiri dintr-un orizont confuz care cuprindea obiective ideologice ce i se pareau a fi formale si fictive. (De cum ne-am cunoscut, mi-am dat seama ca pentru Aurél Bernáth era straina problema proeminentei principiului utilitatii in relatiile umane. Om al „umanismului european", el refuza modurile de a se supune si de a supune cu ajutorul ori prin mijlocirea unor formule politice, sociale, nationale etc. Artist inainte de toate, pictorul avea in schimb, intuitia starilor supra – si sub – rationale dispersate in incertitudini, straine de trufiile unor mituri ideologice mai ales a celor de nuanta romantica, ca cele rasiale, mistice sau nationale, de ex. Poate si din acest motiv, in lumea anilor 1940-1944, Aurél Bernáth mi s-a parut a fi un om sortit de a nu parasi caile spiritului, ba din contra: de a le urma, chiar cu riscul de a nu sti, de a nu afla, care ii va fi pâna la urma destinul).

Tot in legatura cu consecintele in timp ale Diktatului de la Viena se va clarifica, in dependenta cu atasarea la noi forte de „ordine comunista", intrebarea pe care trebuie sa ne-o punem: de ce dintre cei „retinuti", arestati, condamnati „administrativ" la noi, in România, respectiv in fosta „Transilvanie de Nord", apoi deportati in lagare de munca fortata dupa anul 1948, de la 2 la 60 luni, cu perspectiva de prelungire, peste 95% erau români, intelectuali, tarani, muncitori?

Faptul ca aceste – ori asemenea – situatii n-au fost inca analizate si nici macar mentionate in cronica acelor vremuri, nu inseamna ca ele ar fi fost uitate, nici ca trebuie sa fie date uitarii. In ceea ce ma priveste, la multi ani distanta, intrezaresc in ele trasaturile unora dintre acele fenomene care, ulterior, in decursul mai multor decenii, s-au infiltrat in viata publica a tarii noastre.

Am fost arestat de patru ori. Am stat intemnitat peste 60 de luni.

O precizare absolut necesara:

n-am comis niciodata vreo fapta ce ar fi contravenit legilor penale ori civile.

Prima arestare: 1940, la inceputul lunii octombrie 1940, la Bucuresti.

Fratii Gaina, din ordinul medicului Dr. Anastasescu, seful lor, comandantul politiei legionare si sub stapânirea unei voluptati rele, cu un fel de dezgust fata de orice fiinta umana care nu purta camasa verde, sadici, plictisiti si totodata fioros de lucizi pentru tineretea lor adolescentina (16-18 ani), m-au batut, cu patima furiei in sine si pentru sine, o noapte intreaga in podul sediului Politiei legionare din Splaiul Unirii. M-au batut pur si simplu, fara sa ma interogheze, intrucât nici macar nu cunosteau motivul pentru care m-au arestat. Dupa o asemenea osteneala fizica epuizanta pentru ei, la ivirea zorilor mi-au oferit, cu un gest de condescendenta paradoxala, o tigara americana, marca „Camel". Invitatia de a fuma fusese formulata cu o intonatie confident-admirativa fata de calitatea tigarii si motivata, in conventiile vremii si ale imprejurarilor, astfel: „Ia, camarade, fumeaza tigara asta, e foarte buna, a fost fabricata in Germania".

(O asemenea rasturnata folosire a entuziasmului s-a generalizat mai târziu, intr-o alta configuratie politica, când tot ce era „foarte bun", „avansat", „progresist", „de calitate" etc. nu putea avea decât provenienta sovietica.)

Desi a ramas in urma, episodul pe care l-am crezut irepetabil, a intervenit in diverse variante, cu succesiva derulare a biografiei mele.

Nu e vorba de pierderea iluziilor in contact cu o intâmplare agresiva a lumii contingente, ci de instalarea unei stari de neputinta, care m-a insotit in cautarile posibilitatii de insanatosire dintr-un fel de boala ce s-a declansat atunci. Boala incepuse cu intâmplarea din noaptea la care m-am referit. Datorita

loviturilor primite la cap, ca si izbiturilor dure ale craniului meu de peretii si grinzile de lemn ale sarpantei acoperisului, incepusem sa orbecaiesc ca o vietate lipsita de vedere si mai ales de simtul echilibrului. Crizele vestibulare, de vertij si vedere, lungi si frecvente, tulburarile vegetative anexe, dupa aprecierea medicilor s-au datorat unor dereglari la nivelul labirintului, ca si unor leziuni in zona inferioara a encefalului (hipotalamus). Aceste tulburari mi-au insotit viata ca un memento denuntator al lipsei totale de consideratie fata de fragilitatea alcatuirii umane.

Totul a pornit de la un denunt. Nu ca reactie pentru infruntarea, destainuirea ori prevenirea unei greseli, ci ca o practica comportamentala, greu de inteles si de masurat astazi in toata adâncimea si intinderea ei.

Inaintea acestui denunt il vedeam pe Ion Chinezu, traind in peisajul cultural al Transilvaniei printre visatorii care isi urmeaza ezitant drumurile, patruns de un fel de naiva si lenesa bonomie.

Ca cititor si colaborator al revistei „Gând Românesc", stiam ca Ion Chinezu, redactorul sef al acestei publicatii, se afla sub fascinatia „mitului legionar". (Când scrisese despre Ion Mota – in nr. 1 al revistei din anul 1937 –, el se simtea coplesit de „apoteoza de balada", fiindca „I.I. Mota a trait in atmosfera culmilor nu prin exceptie, ci urmând cu statornicie porunca unui destin inalt", drept care „Ion I. Mota a fost o intrupare autentica a geniului rasei noastre de tarani de straveche noblete" etc.).

Ion Chinezu fusese profesor la liceul „George Baritiu" din Cluj, pe care il frecventasem intre anii 1927-1930. Il cunoscusem indeaproape ca pe un om angajat intr-o relatie deschisa si joviala cu semenii sai, preocupat de deslusirea celor mai firesti cai de iesire din jungla conjuncturilor la moda. In acei ani isi elaborase teza de doctorat, o istorie a literaturii maghiare din România Mare.

Nu altfel l-a vazut postum pe Ion Chinezu si Ovidiu Bârlea[1], subtilul portretist al unor mari carturari români: in postura unui reprezentant necontestat al epocii, justificat, cu masura si control, in situatii determinate de indatoriri si scopuri clare. El reprezenta – dupa aprecierea lui O. Bârlea – „tipul taranului transilvanean dotat pentru cultura, care, trecut prin toate scolile, duce cu sine acea zestre de cumintenie si echilibru, instaurând la locul unde a pus apoi ordinea organica, remediul primordial impotriva improvizatiilor factice". Intr-un fel Ion Chinezu continua – scria O. Bârlea – „sirul carturarilor ridicati de jos, de la Samuil Micu incoace" etc.

Pentru ca expresiile verbale sa stabileasca o corespondenta cât mai clara cu faptele, voi incerca sa evit formularile echivoce, susceptibile de fluctuatii ambigue.

Asadar sa invingem dificultatea de a vorbi despre cel ce a fost Ion Chinezu (1894-1966), având constiinta ca istoria – care intâmplator ne-a confruntat ca sa ne desparta – nu ar putea fi altceva decât unul din multele aspecte ale slabiciunilor omenesti.

***

La data de 21 septembrie 1939 a fost asasinat Armand Calinescu, primul ministru al României. In acea perioada – cum am aratat in alta parte – eram directorul de cabinet al Rezidentului Regal din Tinutul Somes. Cifrul –un fel de carte, nu prea voluminoasa, prin care Ministerul de Interne transmitea, catre organele subordonate, unele din comunicarile sale administrative, mai mult ori mai putin secrete – se afla in pastrarea mea.

In seara acelei zile am fost convocat telefonic, in mod neasteptat, de profesorul Tataru la Rezidenta, unde, in jurul orei 22, a aparut colonelul Panaitescu, inspectorul jandarmeriei din Tinutul Somes (cel care avea sa fie asasinat de legionari, peste un an, la Jilava). Inspectorul jandarmeriei primise o telegrama de la Ministerul de Interne intr-un alt cifru decât cel destinat lui. Dupa ce se stabilise ca telegrama nu poate fi decodata nici cu cifrul Sigurantei si nici cu cel al Politiei, colonelul Panaitescu s-a gândit ca din greseala a fost utilizat cifrul Directiei administrative.

Dupa ce am constatat ca textul se decodifica cu cifrul pastrat in safe-ul din biroul meu, am cerut un ragaz de doua ore pentru transcrierea lui. Lucrând impreuna cu Miron Radu Paraschivescu (incadrat la propunerea mea ca sef al Serviciului de presa si cenzura de la Rezidenta) si cu secretarul cabinetului, un functionar de cariera, Gheorghe Foica, unul din colaboratorii mei apropiati, telegrama a fost decodificata in mai putin de o ora.

Cuprinsul ei ne-a umplut insa de groaza!

Ministerul a ordonat jandarmeriei din Tinutul Somes, ca represalii impotriva Garzii de fier, impuscarea, in acea noapte a mai multor zeci de legionari din diverse localitati si apoi expunerea cadavrelor in locuri circulate, de preferinta la intersectia unor drumuri. In cursul operatiei de decodare se insiruiau nume – cu adrese exacte – necunoscute noua, in afara de unul singur: profesorul Ion Chinezu din Cluj, strada Baii...

Nici unul dintre noi trei nu aveam simpatii fata de legionari. Dar nu eram dispusi – nu eram in stare – sa colaboram, nici macar sub o forma indirecta, la crime puse la cale de furia oarba a puterii.

L-am informat pe Rezidentul Regal despre cele ce aflasem. Coriolan Tataru a gasit solutia potrivita pentru a ne scoate din cauza: a cerut anume telefonic ca Ministerul de Interne sa reexpedieze telegrama pe adresa Inspectoratului jandarmeriei, folosind codul corect.

Din pacate a fost salvata numai o singura persoana, cea pe care o cunosteam: Ion Chinezu.

Pentru a-l salva, Coriolan Tataru s-a sfatuit cu profesorul Dr. Iuliu Hatieganu, presedintele filialei Cluj a „Astrei", sub patronajul careia aparea revista „Gând Românesc", redactata de Ion Chinezu. Pentru salvarea acestuia am actionat conform indicatiilor primite de la Hatieganu: cu un automobil al rezidentei l-am transportat pe Ion Chinezu intr-un sat situat lânga Teius, la Intregalde (jud. Alba), unde Emil Hatieganu, fratele lui Iuliu, avea un conac. (Peste patru ani, in aceeasi casa, aveau sa fie adapostiti, in alte imprejurari, numerosi evrei care erau trecuti din Ungaria in România ca sa li se salveze viata.)

Peste câteva zile, Ion Chinezu a reaparut la Cluj. Cei care in noaptea masacrelor nu au fost gasiti, nu mai erau urmariti.

In aceste imprejurari, a fost salvata viata profesorului Ion Chinezu in noaptea de 21/22 septembrie 1939.

Când, in toamna anului 1940, Ion Chinezu m-a denuntat la politia legionara din Bucuresti, ca „element daunator tarii si natiei", „nedemn de a fi considerat român" etc., ne aflam amândoi in refugiu in capitala dupa Diktatul de la Viena. In invalmaseala confuza a vremii, el a incercat sa puna de acord propria sa opinie – ori intentie – cu o practica politica a „noului regim national-legionar". Fara indoiala, el a actionat in spiritul unei doctrine, dogma legionara parându-i-se a fi ultima ratiune a lucrurilor, aderând cu o totala convingere la Garda de Fier. El m-a denuntat, prin urmare, intr-o vreme când o simpla sugestie putea sa aiba forta argumentului irefutabil. Chinezu s-a autojustificat, se pare, cu o conceptie „mistica" despre moarte, cu implicatii politice si morale (ca fost absolvent de teologie, el obisnuia sa vorbeasca despre morala cu o adânca participare), fiind convins ca „miscarea" Garzii de fier va face sa domneasca in lume conceptul de umanitate.

Pe subreda temelie a unei asemenea utopii – dupa care o agresiva ideologie politica ar fi in masura sa determine triumful dreptatii si echitatii, a pacii si armoniei sociale –, in secolul nostru s-au afirmat doua pozitii extreme, reprezentate de doua partide si state. Fiecare vedea in celalalt un eretic, fiecare se considera a fi cel mai autorizat exponent al adevarului, straduindu-se sa indrepte lumea reala spre o imagine utopica, artificiala. In aceasta confruntare exaltata au patruns adeseori pasiuni, interese personale, dusmanii, antipatii si nu putine prejudecati.

Daca Ion Chinezu a putut sa doreasca in 1940 moartea mea, stiind ca eu l-am ferit de o moarte prematura in 1939, el s-a situat – cu aceasta dorinta a sa – in zonele orgoliului absolut, fiind convins de grandoarea propriei infailibilitati.

L-am revazut surghiunit, inlaturat, când lumea a mers mai departe fara el (si fara mine), si impotriva lui (ca si impotriva mea). Dar si in aceasta imprejurare idealul sau era patruns de prea multa otrava, credinta sa continea prea multa patima, prea multa ura fata de adversari si prea multa supunere fata de o abstracta nazuinta politica.

Cu aceste gânduri m-am despartit de imaginea lasata de stafia lui Ion Chinezu intr-o „alta parte" a existentei mele.

Dar pentru ca n-as vrea ca cititorul sa creada ca viata mea a fost mai mult legata de anumite forme ori directii politice si ca n-avea radacini in realitati, fiind alterata de iluzii facile, ori idei fixe, voi arata ca daca –in general – nu m-am intovarasit cu cei pentru care sciziunea dintre idei si fapte devenise starea normala a constiintei lor, niciodata nu m-am despartit, daca nu altfel, macar sufleteste, de cei dispusi sa osteneasca pentru realizarea ideilor lor, gata sa le profeseze cu pretul unor primejdii ori chiar cu pretul vietii lor. Chiar daca convingerile lor mi se pareau insuficient deslusite, fiind confirmate poate numai de inima lor, in care dospea cu putere ura fata de nedreptati, ori traia dorinta unei lumi mai bune – ori adeseori acel spirit eroic ce genereaza pasiune ori se hraneste dintr-o credinta. De aceea nu l-am uitat pe Sef Rabinul Clujului, Moshe Carmilly-Weinberger, dar nici pe poetul Nicu Caranica, pe care l-am cunoscut intr-o prietenie cu radacini in anii adolescentei, care, pentru a nu-si pierde visele, pline de atâtea sentimente nealterate de proza vietii, a trebuit sa-si piarda Patria si Familia.

Cu blândul preot ortodox Florea Muresanu am devenit aliati, implicându-ne in actiuni solidare la Cluj, când, dupa Diktatul de la Viena ne-am dat seama – privind lucrurile din unghiuri diametral opuse – ca in România totul va trebui refacut, nu numai moravurile, dar chiar si religia; ca lumea imbatrânise prematur,

devenise corupta si trebuia innoita. Leacul nu putea fi decât acea libertate care a existat ca speranta inainte de orice: inainte de aparitia noastra pe lume – si va exista, tot ca speranta si dupa moartea noastra. Ca ceva fara limita, necesar vietii insasi: element primordial in descatusarea si activizarea unei dimensiuni de profunzime a românitatii.

Dupa ce, datorita fortei transformatoare a unor experiente, Florea Muresanu devenise partas – in anii ocupatiei Transilvaniei de Nord de catre Regatul Ungar – la actiunile democratiei europene, participând pâna si la salvarea unor evrei, el a cazut victima unei conjuratii care a rearanjat istoria in alcatuirea fictionala a unei false democratii, manevrata de pescuitorii de situatii, cu ura marunta si meschina impotriva românilor, injosind principii si idealuri. Aceasta conjuratie a lovit, dupa 1944, mortal viata acestui smerit calugar, retras la manastirea de la Rohia. Dupa lungi ani de detentie, Florea Muresanu a murit in penitenciarul de la Aiud. Tovarasul sau de celula, in bratele caruia si-a dat obstescul sfârsit, aducându-mi, dupa multi ani, ultimul sau salut, imi vorbise despre atitudinea unui suflet sacrificat pentru credinta sa, dar inaltat tocmai de aceasta credinta pe culmile bunavointei, ale daruirii si seninatatii generoase. (Numai cei ce nu au cunoscut darul prieteniei nu stiu ca acest sentiment se situeaza in afara accidentelor biografice, ca o forta sintetica a spiritului – dincolo pâna si de labirintul politicii. Despre Florea Muresan se spunea ca ar fi fost legionar.)

Când in iarna anului 1968/69 am parasit locuinta lui Jean Cassou la Paris, Mihai Sturza a murmurat, ca pentru sine: „paradoxul contrariilor".

Jean Cassou, fost membru al Partidului Comunist Francez, pornind de la evenimentele anului 1956 din Ungaria, a vorbit despre imaginea indivizibila sub care i s-au infatisat nazismul si comunismul, indiferent de aspectele lor programatice si formele diferite. Fiindca neasemanarea dintre ele s-a anulat, datorita aceluiasi mecanism prin care au refuzat libertatea si au practicat represiunea, ca si incalcarea acelui drept elementar al individului de a-si pune intrebari si de a se cunoaste pe sine. Aceeasi viata de cosmar la baza a doua constructii ideologice (pretins) antagonice, dar, de fapt, legate intr-o identica conexiune interioara. In fond o agresiva subjugare a omului de catre putere, justificata de violenta dominatie a unor dogme. Pe acelasi temei se nominalizeaza apoi si dusmanul, care, daca nu a existat, a fost inventat. Impotriva unei astfel de structuri nu se poate desfasura nici un proces opozitionist energic decât in afara sistemului – fascist ori comunist. Si daca totusi se incearca o desfasurare pe dinauntru – ea nu poate fi altceva decât o infruntare cu mâinile goale, fara vreo protectie, a puterii represive, bine utilata cu tancuri, arme automate, gaze toxice, bombe etc. – carora nu li se poate opune nimic altceva decât puterea unui sentiment uman.

In concluzie: cei care au aderat „revolutionar" la comunism pentru a anihila nazismul – ori invers – nu si-au dat seama ca unica sansa de a garanta libertatea este inlaturarea tuturor practicilor care ingradesc ori cenzureaza cunoasterea adevarului intr-o ordine sociala constituita dupa normele unei relatii de dominare si subordonare, „practica" ce caracteriza atât totalitarismul nazist, cât si totalitarismul comunist.

Nu o data câte un pericol nimicitor s-a apropiat amenintator de zilele vietii mele. Evenimentele au reusit – si nu de putine ori – sa ma abata de la caile firesti ale unei biografii obisnuite, normale. Asa s-a intâmplat si in acea zi de sfârsit de septembrie 1940, la Bucuresti.

Luasem masa de prânz cu Dr. Aurel Buteanu la Athénée Palace. Imi aduc foarte bine aminte de impresia placuta a unei insorite dupa mese timpurii, când, iesind pe trotuarul din fata hotelului am fost acostat si identificat, in prezenta lui Aurel Buteanu (spre norocul meu, cum se va vedea) de fratii Gaina care si-au atestat cu legitimatii numele si calitatea de agenti ai politiei legionare.

Imbrâncit intr-un automobil fara capota am fost transportat la sediul politiei legionare, situat, cum am mai spus, pe Splaiul Unirii.

A doua zi dimineata ma aflam pentru ancheta in cabinetul doctorului (medic) Anastasescu. (Pâna prin 1990 il mai zaream la concertele de la Atheneu ori pe Calea Victoriei), interogatoriul inca nu incepuse când suna telefonul. In locul unei obisnuite convorbiri se auzea, ca replica la un monolog iritat, un fel de murmur supus, aproape nearticulat, al sefului, din care se putea distinge câte un „da", „am inteles", „cum doriti", rostite cu o intonatie de supusenie.

La aceasta convorbire telefonica asistam nedumerit, impreuna cu doi aghiotanti barbosi, doritori sa semene cu niste icoane bizantine, figuri de legionari pe care ii stiam din vedere de la Universitatea din Cluj. Seful insusi, cu spatele nitel gârbovit, facea si el impresia unui personaj ascetic, imbibat de tamâie, vizibil deranjat acum de acest telefon, receptionat fara placere.

La incheierea acelei convorbiri, am inteles, spre marea mea usurare, ca sunt liber.

Sesizat de Dr. Aurel Buteanu asupra celor petrecute cu o zi inainte, cel care a telefonat – salvator – in interesul meu era Iuliu Maniu.

Constient de fragilitatea situatiei, m-am si indreptat cu graba spre usa, când am fost rechemat pentru a-mi lua de pe biroul doctorului Anastasescu pasaportul ce-mi fusese confiscat la perchezitia corporala. Am ajuns in strada, mi-am dat seama ca ma aflam in apropierea unui Institut al Facultatii de Stiinte Naturale de pe Splaiul Independentei unde lucra – si locuia impreuna cu sotul ei, – asistenta universitara Florica Mezincescu. Ajuns la dânsa, i-am relatat pe larg despre lucruri la care acum se fac doar aluzii. Atunci am gasit, printre foile pasaportului scrisoarea – denuntul – lui Ion Chinezu, trimisa politiei legionare cu intentia lucida de a determina arestarea mea.

Locuind in acelasi hotel cu sotii Chinezu, la Splendid Parc, diminetile, la orele micului dejun, taifasuiam impreuna, fara a ne ascunde gândurile. El – fostul meu profesor; eu – fostul lui elev. Mi-am amintit mai pe urma ca in treacat, printre altele i-am relatat despre incidentul meu cu noul director al presei, legionarul Medrea, un barbat bine cladit, si el fost student in drept la Cluj, care, a doua zi dupa ce fusese instalat in locul lui Al. Badauta, m-a convocat pentru a ma avertiza, intr-un limbaj agresiv, de o usoara coloratura dialectala, sa-mi parasesc imediat postul de atasat de presa... altfel... etc.

Am luat in serios avertismentul. Si m-am decis sa ma reintorc la Cluj (ajuns sub stapânirea Regatului Ungar dupa Diktat), unde se aflau Mama si fratele meu. Am retinut din amenintarile lui Medrea aluziile (in limbajul epocii) la „murdarele mele pacate" ca student „convertit la iudeo-masoni". Sub stapânirea unei nelinisti firesti i-am istorisit lui Ion Chinezu si despre amenintarile lui Medrea. Viitorul consul general al României legionare la Cluj m-a denuntat la politia legionara, pentru a dovedi – probabil – si in acest mod fidelitatea fata de ordinea politica la care aderase.

De altfel, despre modul in care Ion Chinezu a apreciat vremurile si a actionat in noua lui calitate, Aurel Socol noteaza in insemnarile sale: „La Cluj, primul consul român instalat in toamna lui 1940, a fost Ion Chinezu, om blajin si liric, care insa, nu stiu sub ce influente, se apropiase foarte mult de mirajul unor mituri de extrema dreapta, de «geniul national transcedental»; era cu capul in nori si inconjurat de o echipa de oameni slabi si slugarnici fata de Hitler si Antonescu..." etc.

Când ma despart de amintirea lui Ion Chinezu, pe care il stiu raspunzator pentru prima mea arestare, nu pot ignora epoca care a mobilizat stimulente puternice si a intetit patimi confuze. Cu gândul la acele imprejurari, inclin sa inchei cu meditatia comprehensiva a lui O. Bârlea, formulata cu rara sobrietate de apreciere si cuvânt: ...Chinezu s-a daruit grelelor probleme de aparare a etnicului românesc din teritoriul cedat... Unirea cea Mare l-a impins in capitala Transilvaniei, rezervându-i rolul de cicerone literar la cea mai prestigioasa revista interbelica din aceasta provincie, dupa ce a trait cea mai fericita zi a vietii sale, participând la Adunarea de la Alba Iulia ca delegat al judetului Mures... I. Chinezu ar fi lasat poate si niste amintiri literare, daca o boala incurabila nu i-ar fi incetosat privirea, privându-l integral de putinta de a citi si scrie. A suportat cu stoicism un atare final impus de destin, dovada reflectia care i-a scapat cu putin inainte de moarte: „Nu suferim destul pentru cât traim!".

Oare câti se pot patrunde de un atare adevar abisal, spre a-l masura in toata adâncimea?

1 Ovidiu Bârlea, *Efigii* , 1987, pp. 107-115.

2. GUILELM SORBAN

Guilelm Sorban este, azi, un nume putin cunoscut. In anii scurtei sale vieti, muzica lui i-a captivat si entuziasmat pe contemporani. Apoi generatiile ce-i urmara nu au mai avut la indemâna criterii de apreciere, intrucât compozitiile sale tiparite in Germania si Austria, intre 1895-1912, s-au epuizat indata dupa publicarea lor, iar interpretii lucrarilor au disparut rând pe rând: Virginia Gall, Aglae Lupu, Popovici-Bayreuth, Adelina Piso, Ionel Crisan, Veturia Tritean-Goga, Septimiu Chirvai, Nicolae Bretan, Mimi Nestorescu, Bibi Demetrescu, Aurelia Cionca, Ana Voileanu... Doar câtiva muzicologi, scriitori si publicisti – in ordinea aparitiei scrierilor acestora: Emil Isac, A.P. Banutiu, George Sbârcea, Zeno Vancea, Viorel Cozma, Enea Borza, László Ferencz, Octavian Lazar Cozma, Rodica Oana Pop – au incercat sa-l scoata pe Guilelm Sorban din lumea umbrelor si sa-l restituie constiintei, afectiunii si sentimentelor lumii contemporane. Un atare demers a ramas insa, in mod fatal, o tentativa academica, fiindca resortul insusi al repunerii in actualitate era deficitar: nimeni nu poate cunoaste o muzica fara a o avea la indemâna sub forma ei tiparita, conditie indispensabila executarii ei sonore. Exemplarele editiilor vechi, desi tirajele erau, in vremea lor, considerabile, nu se stie unde s-ar mai putea afla – daca, in general, se mai afla undeva. Din pacate, incercarile de a publica compozitiile lui G. Sorban, atât cele tiparite in strainatate, cât si cele ramase in manuscris, nu au putut fi concretizate in decursul celor opt decenii câte au trecut de la disparitia sa. Demersurile lui Emil Isac, A.P. Banutiu, ca si cele ale lui George Sbârcea, mai târziu, au fost intâmpinate cu promisiuni ori vorbe goale. Pâna traia, compozitorul insusi era in cautarea unui editor in România. „Cartea Românească" i-a si tiparit, in 1921, un caiet cu patru cântece (pe versuri de Eminescu si Goga). Atât. Oficialitatea vremii nu a inteles, in general, ca silintele singuratice nu pot inregistra spor in cultura fara un ajutor corespunzator. Au ramas sperantele intr-o zodie mai propice pentru readucerea in actualitate a unui compozitor român pentru care muzica fusese un simbol al existentei nationale in cultura.

Când Titus Moisescu, directorul Editurii Muzicale, m-a indemnat sa scriu despre tatal meu, d-sa a fost, desigur, convins ca voi izbuti sa smulg din amintirile proprii o imagine cât mai veridica pentru intelegerea unei personalitati din alte vremi, despre care Zeno Vancea avea sa scrie in 1967 ca *„atât prin conceptiile sale estetice avansate, cât si prin aspectele noi pe care creatia sa le aduce fata de aceea a generatiei anterioare de compozitori, se numara printre precursorii muzicii românesti mai noi".* [1]

Desigur, rezultatele incercarii mele de a-l evoca pe Guilelm Sorban nu pot fi decât aproximative, dar – totusi – utile intr-o lume a carei nedreptate a simtit-o cu amaraciune si uneori cu revolta. Pentru ca el a creat in acea „inchisoare a natiunilor" – cum fusese considerata Austro-Ungaria, o tara care pentru nationalitati nu coincidea cu dimensiunile spirituale ale unei adevarate patrii. Poate si din acest motiv, arta, literatura, muzica – adica culoarea, forma, limba si cântecul – isi revendicau mai raspicat tensiunea energiilor nationale, preocupate sa solidarizeze realitatea unor opere cu sensibilitatea receptorilor acestora. Datorita oprimarii nationale, arta devenise una din formele de a rezista la ofensiva desnationalizarii, de a lupta impotriva mortii ca natiune, in fata celor mai viclene metode de anihilare etnica. Personalitatea lui Guilelm Sorban nu poate fi desprinsa de acest mediu, care i-a determinat optiunea, in deplina cunostinta de cauza, pentru nobila cultivare a sentimentului national prin valorile estetice ale muzicii. Orice incercare de a lamuri aspectele esentiale ale vietii si creatiei lui Guilelm Sorban, va trebui sa tina seama de programul situarii artei in jurul focarului national, prezent in toate manifestarile sale, de la debutul lui din "Musa Româna", a lui Iacob Muresianu, când avea 18 ani, cu transcrieri de melodii taranesti pentru pian, ca si de la primul sau mare succes, cântecul *Mai am un singur dor* , când avea 20 de ani (compus in casa lui Gheorghe Pop de Basesti, ruda si protector, in noiembrie 1896), pâna la ultima compozitie, scrisa parca testamentar in decembrie 1918: *Ce-ti doresc eu tie dulce România* .

Durata unora din compozitiile lui Guilelm Sorban se prelungeste pâna in zilele noastre, exprimând nu numai caracteristicile spatiului spiritual al unei epoci, ci si ecourile permanentei unui substrat etnic. Câteva melodii au devenit partase ale emotionalitatii obstesti si au contribuit la o noua modelare a sentimentelor. Patrunderea si pastrarea lor in sensibilitatea colectiva releva natura autentica a unui entuziasm emotional, controlat de expresie, care s-a instalat statornic, ca un lucru cunoscut tuturora, in istoria simtirii lirice românesti. Dar in timp ce cântecele *Mai am un singur dor* (1896), *Pe lânga plopii fara sot* (1897), *Numai una* (versuri de Cosbuc, 1897) s-au raspândit si s-au instalat in orizontul national, identitatea autorului a disparut, inca din timpul vietii lui, in umbra anonimatului. Faptul nu l-a indispus pe compozitor. Dimpotriva. La prima lui calatorie in România, pe care o face in 1905, anul casatoriei cu Lenci Bogdanffy, când a trecut prin mai multe localitati – Turnu Severin, Giurgiu, Bucuresti, Constanta, Ploiesti – si-a auzit peste tot cântecele, iscate parca din propria simtire a fratilor din „tara libera". Era

fericit ca melodiile sale au biruit oprelistile unor granite si vibreaza intr-o conexiune intima si fireasca cu inimile tuturor. El stia, ceea ce stim si noi, ca in structura compozitiei se dezvaluie totdeauna si artistul, dar ca interesul fata de persoana acestuia nu este uneori decât un accesoriu. Si totusi, când George Dima ii spusese, dupa aparitia *Albumului de compozitii românesti* (1899) ca in muzica românească nu se petrecuse inca o asemenea intâlnire comunicanta intre versurile marilor nostri poeti si formele melodice ale unor cântece, Guilelm Sorban s-a simtit confirmat in adevarul credintei si al nazuintelor sale. Fiindca dorinta lui marturisita era de a fi un „compozitor national", cu menirea de a se adresa unui public larg. Acest program se afla la temelia compozitiilor pe care le voia românesti, chiar si atunci când erau lipsite de orice urma a etnografiei muzicale.

Amintirile mele – imi pare straniu ca un fiu ajuns la senectute sa-si aminteasca de un tata tânar, invesnicit la numai 47 ani! – sunt dominate de o certitudine: ma trezisem cu simturile deschise spre viata intr-o casa – o lume! – unde pianul tinea locul altarului si muzica era insasi conditia esentiala a fiintarii: prima semnalare a trairii prin sentiment; prima neliniste si alinare; prima ucenicie, ca si prima comunicare concreta, fireasca, subinteleasa cu traditia nationala a provinciei si a familiei. Fiindca Guilelm Sorban fusese un bun, se pare chiar un foarte bun pianist, care isi impartea orele zilei, orele tuturor zilelor, intre serviciul sau de „asesor la sedria ofranala" a judetului Solnoc-Dabâca, plimbarile pe malul dejean al Somesului, lectiile de pian, armonie si contrapunct – si pasiunea de pianist. Cânta din Scarlati, Bach, Haydn, Mozart (*Sonatele, Fanteziile in Do major* si *do minor*), Beethoven (*Mondschein, Appassionata, Hammerklavier* s.a.), Chopin, Liszt (*Technische Studien, Années de pelerinage*), Mendelson Bartholdy (*Rondo Capricioso, Caprices* s.a.), Schumann (*Variatiile Abbeg, Papillons, Carnaval*), Mussorgsky (*Intermezzo, Tablouri dintr-o expozitie*), Brahms (*Studii, Capricii, Fantezii*); Granados (*Goyescas, Escenas poeticas, Escenas romanticas*) Grieg, Gade, Jensen, Debussy (*Reverie, Pagodes poeticas, Poissons d'or, Etude, Masques*), Bartók (*10 piese pentru pian in stil usor*), Schönberg – op. 11, *Aus meinem Tagebuche* precum si *Variatii* de Max Reger. Mai obisnuia sa fredoneze lieduri de Loewe, Grieg, Gade, Robert Franz, Schumann, Hugo Wolf, acompaniindu-se singur.

Cânta in asa fel incât sunetele parca se transformau – sub impulsurile celor *opt* degete ale sale – in sentimente si idei active. Adeseori, mai ales când investiga piese noi ori improviza fantazând – cânta pâna in orele târzii ale noptii. In asemenea ocazii se confunda intr-atât in universul sonor, incât realitatile din jur deveneau umbre, in timp ce sunetele pareau a se transforma intr-o materie aproape palpabila. Ca martor tolerat al acestor confesiuni mijlocite de claviatura pianului, am simtit apoi in tot restul vietii, ca experienta interna, spiritul muzicii, inculcarea ei in sentiment si gândire, efectele sale in alcatuirea sensibila a existentei.

Cariera de concertist a lui Guilelm Sorban s-a incheiat brusc si dramatic la vârsta de 24 ani, dupa ce cântase in sute de concerte, ca solist ori acompaniator, in Transilvania, Bucovina si in partile slovace, croate si poloneze ale Austro-Ungariei. In 1900 se afla la Viena, când i s-au infectat doua degete (policarul si aratatorul) de la mâna stânga. La ambulanta unui spital – unde a fost insotit de cei mai apropiati prieteni ai sai – Al. Vaida-Voevod si Mihai Popovici, studenti si ei – bisturiul unui chirurg grabit si probabil inabil a inlaturat focarele de infectie, salvându-i aparent si degetele, ramase insa imobile din cauza sectionarii unor nervi si tendoane. Mult mai târziu, Al. Vaida-Voevod, el insusi medic, mi-a vorbit nu de suferinta pricinuita de o infectie prelungita si anevoie vindecata, ci de tortura sufleteasca a unui tânar pianist: „I s-au prabusit toate planurile, toate sperantele, intreaga incredere in viitor. Dupa ce i-au fost scoase bandajele – si o nelinistitoare banuiala a devenit certitudine – a urmat o stare acuta de descurajare; nu reusea sa faca nimic si parea a nu-i fi ramas decât disperarea". Dupa un timp, insa, Ioan Scarlatescu, aflat si el in acea vreme la Viena, l-a determinat – oarecum consolator – sa ia act mai constient de vocatia sa de compozitor. Si desi cu trecerea anilor, dupa exercitii insistente, reusise sa se foloseasca, intr-o oarecare masura, si de policar, mai ales la cuprinderea octavelor, Guilelm Sorban a trebuit sa se decida pentru o alta profesie. (Din compozitii, in acele vremuri, nu se putea trai.) Si-a terminat studiile de drept – urmate la Cluj si la Viena – si, in 1901, a fost numit notar la sedria ofranala din Dej. O asemenea solutie de circumstanta nu-i oferea nici o satisfactie. Isi rezolva treburile birocratice fara convingere, „profesional".

Se pare ca vietii lui Guilelm Sorban compozitia i-a oferit numai partial o noua semnificatie. Desi nu se va indoi nici o clipa in componistica (era doar convins ca prin intermediul muzicii isi poate afirma idealul national), ar fi vrut mai mult: sa contribuie, prin calitatea si forma realizarii la patrunderea muzicii românesti in circuitul culturii „majore". Impulsurile sale spre acest ideal au fost insa stânjenite de faptul ca nu statea in puterea lui sa-si hotarasca singur directia dezvoltarii si nivelul creatiei.

Guilelm Sorban, spre deosebire de cei ce, postum, l-au considerat un marginalizat, izolat intr-o mica capitala de judet din provincia fostei Austro-Ungarii, a fost, dimpotriva, bine informat asupra tranzitiilor survenite in procesul creatiilor muzicale. Era convins ca aceste tranzitii implica parasirea vechilor clisee si rutine. Viata acestui fauritor de melodii, irepetabila sa existenta de muzician, ar fi fost sa evolueze nu numai spre impliniri lirice, ci si spre realizari legate de elaborarea formelor mai mari. In mediul austriac, german si maghiar, stimulentele unor culturi mature au actionat asupra lui la fata locului. A fost mai intâi elevul lui Heirich Schenker la Viena, pe care il parasise in urma unor discutii, când maestrul contesta posibilitatea integrarii muzicii populare in muzica culta. Dupa Schenker va studia compozitia cu W. Plantner, tot la Viena, si contrapunctul cu J. Koessler. Se alatura o vreme ideilor lui Max Reger, dupa o polemica a acestuia – prin 1907 – cu Hugo Riemann. Pe Riemann il frecventase la Lipsca, studiindu-i fara incetare cartile de armonie, contrapunct, compozitie, de modulatie si estetica muzicala.

Trebuie insa sa ne referim din nou la imprejurarea ca dupa ce i s-a curmat activitatea de concertist, G. Sorban nu mai avea posibilitatea sa traiasca din – si pentru – muzica. Sa fi fost oare preocupat de faptul ca fara un „domiciliu stabil" si un „venit sigur" nu avea posibilitatea nici unei indeletniciri? Ca lipsit de bani nu-si putea implini nici dorinta de a intreprinde studii temeinice de folclor, nici programul de a culege, in mod stiintific, muzica taraneasca, intentie manifestata inca inainte de a-l cunoaste pe Béla Bartók? Când afla de la Iosif Popovici, in 1908, ca fonograful de care ar fi avut nevoie pentru inregistrarea melodiilor taranesti, costa cel putin 700 de coroane, va continua sa noteze melodiile dupa auz. Dar intr-un articol publicat in ziarul „Românul" din Arad atrage atentia Academiei Române ca „folclorul trebuie cules in mod stiintific, cu ajutorul fonografului, cu metodul comparativ, cu adunarea si centralizarea documentelor. 2

Despre legaturile lui Guilelm Sorban cu Béla Bartók aflam dintr-o scrisoare (pastrata in arhiva George Dima la Brasov si copiata de Onisifor Ghibu), adresata din Dej lui George Dima la Brasov, la data de 20 septembrie 1912: „In anul trecut cu multe greutati si speze, luam lectii de pian de la distinsul pedagog din Pesta Szendy Árpád, fost elev al lui Liszt, de la care am profitat multe. Voiam sa iau lectii de la Koessler, un contrapunctist excelent – dar studiile in timpul acesta viforos mi s-au curmat. Dorinta de a-mi completa studiile nu mi s-a stins si sper: - planurile ce mi le-am croit in anul acesta, mi se vor realiza... In Pesta de repetate ori m-am intâlnit cu Bartók Béla, profesor la Conservatorul de acolo; mi-a aratat colectiunea lui de cântece românesti. Bartók, abstragând de la unele exagerari fantastice, e un muzician excelent si foarte talentat, colectiunea lui e de mare pret, precum si prelucrarile lui; si regret foarte mult ca nu s-a gasit pâna acuma un Român, care sa-l fi prevenit (adica: sa-i fi implinit dorinta – n.n.). Chován Kálmán, cu dansurile lui românesti, e mai putin genial, dar mai usor de gustat. In stil usor a compus si Poldini, autorul unei opere ce s'a predat (adica: a fost reprezentat – n.n.) in Viena si Pesta, o compozitie pe motive românesti, „Hintenlied", de care sunt incântat – nu o cunoasteti. Primiti, va rog, calduroase salutari de la G. Sorban". (E. Poldini fusese elevul lui Mandicevschi la Viena si cunostea culegerile acestuia din folclorul românesc.)

Dupa ce Academia Româna a publicat, in 1903, culegerea lui Bartók, *Cântece Poporale Românesti din Comitatul Bihor* , G. Sorban va consemna in ziarul „Românul": „Colectiunea profesorului de conservator din Budapesta Bartók Béla, editata din partea Academiei Române, corespunde cerintelor generale". 3

Când ma gândesc la tulburarea sufletului tânarului muzician, nelecuit de patima cunoasterii pianului nici dupa anchilozarea celor doua degete ale mâinii sale stângi; la vointa de a continua, totusi, sa invete pentru a deslusi mecanismele desavârsirii tehnice, stabilita de Liszt – si il insotesc cu gândul in lupta lui de a invinge infirmitatea, in eforturile ce le facea in ciuda strâmtorarilor materiale; la osteneala calatoriilor, din doua in doua saptamâni, timp de doi ani (1901-1903), de la Dej la Viena pentru a studia pianul cu Emil Sauer, elev al lui Liszt, apoi de la Dej la Budapesta (1903-1905), tot la un elev al lui Liszt, Thomán István (maestrul lui Bartók si Dohnányi), si din nou la Budapesta, la un alt elev si continuator al lui Liszt, Szendy Árpád (1911, 1913-1914); când ma gândesc la aceasta incrâncenare – fara perspectiva realizarii competitive – as vrea sa-i inteleg ambitia ce poate parea patimasa, semnificatia insistentelor sale, aproape disperate, sa-i deslusesc lumea interioara si mai ales metafizica acestei lumi. Oare si-a purtat pasiunea de pianist ca pe o iluzie mistuitoare pâna in ultima zi, râvnind la o desavârsire teoretica ce tinea mai mult de viata launtrica decât de integrarea in conventiile unei activitati de concertist? Comparatia la care putea râvni ca pianist era posibila, in cele din urma, doar cu sine insusi. Marturisesc ca o asemenea apriga tulburare in cautarea unei alte modalitati de articulare, in interpretarea unei literaturi muzicale concepute pentru zece degete, mi-a parut fara sens, chiar daca am meditat asupra ei cu simpatie. Or, un asemenea efort, fara indoiala stimulator, trebuie oare apreciat in limitele esteticului si ale unui destin artistic

singular? O lamurire indirecta ne este oferita de o scrisoare incurajatoare a Mariei Dima, sotia compozitorului George Dima, pe care o trimite lui G. Sorban de la Brasov la Dej, cu data de 25 noiembrie 1912: „... nu este mai mare fericire decât a putea lucra la un lucru care-l iubesti, care-ti place. In sensul acesta revenind la planurile d-tale muzicale... ti-as dori sa-ti poti realiza planul de a putea munci numai pentru muzica”. 4

In existenta de compozitor a lui G. Sorban au mai intervenit si alte limitari pe care le-a acceptat spunându-le lucrurilor pe nume. Era adeptul comunicarii directe, afective, a dialogului nemijlocit – dintre creator si publicul sau. Ca principiu. Publicul sau iubitor de muzica, cel care si practica muzica, traia intr-un spatiu si timp local al artei, care dispunea de posibilitati specifice. Compozitorii epocii s-au conformat, in practica lor, procedeelor, genurilor si modalitatilor adaptate manifestarilor si receptivitatii posibile. Societatea românească a putut asigura anumite premise de cultura pentru desfasurarea unor actiuni muzicale, cu sanse de implinire. Nu este intâmplator ca literatura muzicala a epocii in Transilvania, cu exceptia muzicii sasilor, si-a aflat indeplinirea eforturilor mai ales in cadrul muzicii vocale, in genul coral ori vocal-solistic, ca si in interesul fata de flaut si violina, instrumente ieftine, care beneficiau inca si de mirajul reputatiei lor romantice. Guilelm Sorban cunostea de la Blaj tribulatiile ce insoteau ambitia lui Iacob Muresanu de a organiza in fiecare an, cu prilejul serbarilor de 3/15 Mai, un concert simfonic. Se aduceau atunci instrumentisti, suflatori de lemn si alama, de la Brasov, Sibiu si Timisoara. O asemenea performanta necesita relatii, osteneli si sacrificii. Iar optiunea prietenului sau Leonida Domide pentru muzica simfonica nu pare sa fi avut nici o consecinta practica: poemul sau simfonic „Insira-te Margarite”, pentru orchestra mare, cor si solisti, a fost oare reprezentat vreodata? Poate, totusi, o singura data.

Adaptat imprejurarilor, Guilelm Sorban s-a conformat, in mod deliberat, posibilitatilor vremii si locului, dovedind prin compozitii o solidaritate de substanta cu societatea epocii lui. Avea convingerea ca muzica se dezvolta numai in infratire cu sentimentele colectivitatii, prin mijloace de expresie dependente de posibilitati, si se vehiculeaza prin impartasire. In aplicarea programului sau (despre care a vorbit in câteva articole publicate la „Luceafarul” din Sibiu) isi concentreaza activitatea componistica la piese de pian, coruri si la cântece, totdeauna atent ca nivelul lor tehnic sa fie accesibil. Exista in acest program o demnitate a constiintei responsabile, datorita careia a fost consacrat ca unul din muzicienii români cei mai cântati ai acelei epoci, capabil sa dea expresie originala, de calitate si durabila, unei creatii autentice, chiar si in forme miniaturale accesibile. Racordul acesta la posibilitatile timpului si locului ne obliga insa sa remarcam contradictia ce exista intre cadrul larg in care se misca cultura pianistului, chiar daca activitatea acestuia s-a desfasurat intr-un fel de laborator ermetic, unde se manifesta dorinta continua de perfectionare si de cuprindere cât mai larga a orizontului muzical, pe de o parte, pe de alta replierea compozitorului, care practica – cu o voita economie a mijloacelor tehnice – forma mai simpla, expresia mai populara. Dar o asemenea problematica nu a afectat valoarea si adevarul operelor sale: de aceea muzica lui continua sa se arate intr-o apropiere cordiala si generoasa cu lumea familiara a sentimentelor noastre.

In realizarea programului sau, Guilelm Sorban il avea ca ideal pe Grieg, pe care il vedea intronat in zona superioara a accesibilitatii, ca pe un compozitor care, intr-o parte intinsa a pieselor sale pentru pian, se considera a fi la acelasi nivel cu publicul si interpretii *neprofesionisti* ai compozitiilor, egali cu ei, desi in organizarea sistemului sau sonor, formele lui erau receptive fata de „inovatiile” muzicii contemporane, folosindu-se de ele ca suport structiv când remodela – cu efecte lipsite de artificii – motive ale folclorului norvegian. Aceasta era, in linii generale, directia urmata de activitatea componistica a lui Guilelm Sorban. Ma refer la unica sa perioada de activitate relativ bogata, cea cuprinsa intre anii 1895-1912, când fluxul sentimentelor a atins un punct culminant in forma „cântecului” – cum obisnuia sa spuna liedului. Este perioada melodiilor, a celor ce au parut – si continua sa para pâna si astazi – atât de firesti, incât lasa impresia ca au existat in simtirea românească de când e lumea, chiar si inainte de a fi fost fixate pe portative. („Liedurile sale – scrie Zeno Vancea 5 – se disting printr-o generoasa eflorescenta a melodiei, in cadrul unui limbaj national, printr-o vadita nota personala”.) Tot in aceasta perioada au fost compuse si lucrarile miniaturale, publicate de M. Geidel la Lipsca in 1911, *Piese lirice si Jocuri românesti pentru pian* , ilustrând programul compozitorului de a „umple un gol” in literatura noastra pianistica, fapt remarcat de George Dima in referatul sau din 1912, (in urma caruia *Societatea pentru fond de teatru român* l-a premiat G. Sorban, in 1913, odata cu premierea poetului St. O. Iosif), unde s-a exprimat astfel: „Lucrarile acestea merita toata consideratiunea. Atât jocurile românesti, cât si celelalte piese lirice – mai toate cu motive românesti – sunt bine simtite si bine lucrate in stil pianistic. Considerând ca lucrari de soiul acesta abia avem, piesele inaintate sunt chemate a umple un gol simtit in literatura noastra muzicala”. Dupa aprecierea lui George Sbârcea, Dima nu s-a inselat: „Cele 12 piese cuprinse in acest ciclu

nu sunt numai examenul sau de pregatire artistica, dar si un exemplu despre felul cum trebuie prelucrat cântecul popular. *Hora* poate fi asezata alaturi de tot ce s-a scris mai bun pentru pian, in acea epoca, pe motive luate din folclorul rural; la fel *Variatiuni pe tema „Zis-a badea c'a veni”* si *Joc taranesc* , scrise amândoua intr-un stil nou pentru muzica noastra culta”. 6

Guilelm Sorban si-a conceput menirea de compozitor român sub semnul idealului unei cauze in care se simtea implicat national si social. Acest aspect al vietii lui lamureste atât intregul sau comportament etic, cât si conceptia sa artistica. S-a vazut, mai ales dupa Marea Unire din 1918, ca doctrina sa nationala nu avea nimic comun nici cu ura de rasa, nici cu sovinismul. Nelinistit, datorita unor confuzii de ordin nationalist, in calitatea sa de primul subprefect român al judetului Solnoc-Dabâca, intre anii 1918-1921, (prefect fusese memorandistul Teodor Mihali), el s-a opus incitarii la ura de rasa, la inlaturarea din administratia publica a functionarilor de alta nationalitate si, in general, la incalcarea drepturilor cetatenesti garantate de Constitutie: „Curentul democratic – citim in studiul sau *Administratia Ardealului* 7 – ne obliga sa ne achitam de toate promisiunile facute la Alba Iulia fata de toata nationalitatea maghiara din România; nu de dragul ungurilor, ci de dragul nostru... Reamintind de soarta mea pe vremea imperiului maghiar, nicidecum n-as trata cu ei precum au tratat ei cu noi, ci as trata cu ei, cum as fi dorit sa trateze ei cu noi.” ... „Am vazut ca teoriile bazate pe experientele trecutului sunt insuficiente, câteodata ridicole... Toti simtim ca in haosul acesta am ajuns intr-un vârtej repertin al evolutiei omenesti. Curentul democratic care a patruns lumea doboara la pamânt si ia sub revizuire autoritati recunoscute pâna acum fara discutie si pretinde sa se reformeze atari conceptii morale si juridice care de mii de ani au fost nealterate: sfintenia dreptului de proprietate a devenit iluzorie si cere justificare. Socialismul, ca democratizare a vietii economice, sta inaintea unei regenerari” (p. 88)... Sa se restabileasca libertatea pe orice teren. Sa se stearga tot ce ar putea sa altereze aceasta libertate; sa se desfiinteze deci Siguranta Statului si sa inceteze amestecul armatei in chestiuni care nu tin de ea” (pp. 93, 96).

Astazi nu mai provoaca mirare ca in urma unor asemenea opinii, Guilelm Sorban a fost inlaturat brutal din aparatul administrativ al burgheziei, printr-o fictiva pensionare – adica fara a i se acorda pensie – la numai 45 de ani. Uneltele sale critice erau incomode, folosirea lor curajoasa era nu numai neuzitata, dar si prea directa si taioasa pentru a putea fi tolerata de la un functionar, fie el chiar subprefect. Sa nu uitam insa ca generatia ardeleana a Marii Uniri nu era romantica, nici confuza, era compusa din oameni traiti inlauntrul unor aspiratii realiste, loiale, barbatesti si nutriti nu numai de un puternic sentiment national, ci si de un mare respect pentru dreptate. Tot atâtea marturii ale unei sinceritati in gândire, in vorba, dar mai ales in fapte, intr-o lume a sperantelor, din care a iesit refacuta lumea interioara a constiintei, pecetluita de acele gânduri si nazuinte care au creat-o.

Mai intâi razboiul, apoi zgomotoasa zarva a birocratiei a macinat energia lui G. Sorban, i-a consumat timpul si i-a epuizat disponibilitatile. Mutatia care a survenit in viata sa in directia administratiei i-a fost fatala. O mutatie ce era consecinta unei conjuncturi nefericite si injuste, datorita careia nu a fost numit la Conservatorul de muzica din Cluj, infiintat de Statul Român, desi numirea sa – mult dorita de el – a fost insistent ceruta de George Dima, directorul Conservatorului. Politicianismul s-a folosit apoi din nou de notorietatea artistica a lui G. Sorban, atunci când Tache Ionescu l-a numit prefect al judetului pe durata celor trei saptamâni cât guvernul sau s-a mentinut la putere, in ianuarie 1923. In legatura cu acest episod accidental, Guilelm Sorban a devenit victima unor uneltiri de culise, fiind otravit in iulie 1923. A decedat in chinuri la 7 iulie, cu numai câteva saptamâni inainte de a pleca, impreuna cu familia sa, la Florenta, unde, la recomandarea marelui muzician Koessler, activ din nou la Budapesta, cu care se imprietenise in anii razboiului, fusese angajat ca profesor de armonie si contrapunct.

Despre sentimentul inutilitatii muncii sale in administratie ni s-a pastrat o marturie: o scrisoare (nepublicata) prin care, la 12 mai 1919, raspunde de la Dej invitatiei lui George Dima de a participa la un concert ce urma sa aiba loc la Cluj: „Iubite Domnule Dima! Regret din suflet ca la telegrama in care va exprimati dorinta de a ma vedea si pe mine la concertul din 18, trebuie sa raspund: cu probabilitate de 99% nu o sa ma pot duce. Vin actorii sâmbata, dl. Prefect e dus la Mosoiu, am mii de agende, ca vai de mine. Si astfel: ramân masina administratiunii a carei muzica – si singura muzica – este clopotitul continuu al telefonului. Va salut din inima, Domnule Dima, impreuna cu toata familia Dvoastra. G. Sorban”. 8

In urma studiilor sale, dupa 1910, orizontul muzicianului se largise, nu numai datorita amplificarii cunostintelor teoretice, dar si indemnurilor – ca si exemplului lui Béla Bartók, despre a carui muzica obisnuia sa spuna ca „nu e nici clasica, nici moderna – ci este esentiala”. Aceste imprejurari l-au indreptat spre cunoasterea, dintr-o noua perspectiva, a organicitatii culturii taranesti, a fiintarii ei specifice,

modelata prin sinteze si selectionari multiseculare, ca si spre o admiratie fara rezerve a creatiei folclorice nationale: „Avem un popor talentat, aplicat spre tot ce e bun, frumos si nobil. Nici un popor n-are o muzica nationala atât de originala ca si noi românii" (1913). Se pare ca exemplul lui Bartók in directia cautarii si valorificarii fondului nealterat al muzicii nationale, l-a determinat pe G. Sorban sa considere incheiata o perioada din creatia sa componistica, construita pe ideea integrarii motivului românesc in forme de traditie central-europeana ori, urmând pe Grieg, pe transcrierea cât mai directa a formelor populare, pastrând o anumita stilistica devenita uzuala pieselor scrise pentru pian.

O noua perioada – pentru care se pregatise cu alte metode de investigatie si o alta conceptie de formalizare, ce ar fi avut la baza cunoasterea si insusirea unor esente ale muzicii taranului român – nu s-a conectat de realizari, ramânând doar o intentie neimplinita. Astfel, de fapt, activitatea sa de compozitor se inscrie – cum s-a mai aratat – in limitele anilor 1895-1912. Ca muzicolog insa, ideile lui, stapânite de convingerea ca numai pecetea neamului tau poate deschide calea spre universalitate, preludiaza orientarea unei noi generatii de compozitori români. Asupra acestei idei insista in scrierile sale, publicate intre 1908-1916, considerând ca exprimarea in grai muzical românesc nu este posibila fara o identificare cu depozitul de energie a poporului român, fara cunoasterea profunda a spiritului si structurilor sufletesti ale taranului, fara iubirea de neam. G. Sorban si-a exprimat convingerea ca fara o temeinica cunoastere a muzicii taranesti „nu poate fi vorba de stil românesc in muzica. Intocmai cum limba noastra literara de azi nu s-a facut numai prin regulile filologilor..., astfel si muzica nationala artistica, ca sa fie adevarat caracteristica, viguroasa, nu se va face prin studiul exclusiv al clasicilor – fara de care, bineinteles, nu poate fi vorba de muzica serioasa – ci mai ales prin patrunderea desavârsita a melosului popular, prin cunoasterea temeinica a graiului popular in muzica" (1911). In spiritul acestor consideratii a cautat sa defineasca caracterul specific al muzicii românesti raspunzând la intrebarea: „Dar ce intelegem noi sub arta muzicala nationala?" Raspunsul sau incearca sa clarifice ce anume este conforma cu structura româneasca, cu elementele fundamentale ale caracterului sau sufletesc: „Definitia acestei notiuni nu este atât de simpla precum s-ar crede. Mai mult ne apropiem de adevar daca la categoria muzicii nationale insiram toate produsele inspiratiunii unui popor..., naive, spontane, de multe ori geniale, totdeauna sincere, compuse inconstient, fara sa se cunoasca autorul. Mai departe productele muzicale constiente ale singuraticilor indivizi, care stiu sa se inspire, a se bucura, a plânge, a nadajdui, in felul spiritului natiunii careia apartin, desi modul de exprimare a sentimentelor e mai idealizat, purificat si constructia creatiilor li-e mai complicata. In inteles mai strâns, sub compozitii nationale intelegem numai pe acelea, care din punct de vedere al formei, subiectului, gamei, ritmului, armoniilor etc. posed o oarecare comuniune cu felul revelatiei geniului national" (1915).

Este evident ca pentru Guilelm Sorban cunoasterea muzicii taranului român a avut de la inceput o semnificatie initiatica, facilitându-i recunoasterea a ceea ce spiritul muzicii nationale avea mai activ, mai trainic, intr-un cuvânt: mai esential. Dupa ce i s-a lamurit calea spre traditie, spre zacamintele etnice cele mai profunde – care au regenerat nu numai arta si literatura, dar chiar si gândirea politica româneasca – a stiut sa se inspire „in felul natiunii careia ii apartine", chiar si atunci când nu a solicitat forme de natura ori amintire folclorica. Numai astfel *Cântecele* si piesele pentru pian ori corurile pe care le-a compus dadeau expresie unor sentimente românesti, coincidente cu structura emotionala si constiinta nationala a compozitorului. Inainte insa, G. Sorban cutreierase satele de pe valea Somesului si de pe valea Muresului, a cunoscut asezarile Salajului, ale Chioarului, a revenit ani de-a rândul in Tara Hategului, in Tara Motilor, in Fagaras si a patruns pâna sus in Maramures. A notat jocuri, doine, colinde, balade, ca si ritualul muzical al botezurilor, nuntilor si bocetelor, cautându-le obârsiile, traditiile, dialectele, asemanarile si deosebirile. Cu trecerea anilor substanta acestei lumi sonore s-a prefacut in suflet si atitudine, intr-o magma emotionala ce nu mai lua forma modelului ci se transforma in modelul unor melodii ce aveau sa patrunda in sensibilitatea colectiva, ca in propria lor matca.

Stiu ca Guilelm Sorban a fost tulburat când a constatat ca unele din melodiile sale au corespuns armoniilor interioare din zonele etnice ale semenilor sai. Si de aceea se raspândisera uimitor de repede, aproape instantaneu, stârnind un ecou energic si spectaculos. A.P. Banutiu, contemporan cu aparitia tuturor cântecelor sale, mi-a atras atentia asupra „actiunii" nationale a acestora, fiindca „au plamadit un nou orizont liric in lumea româneasca, creând o unitate activa a emotiilor netinând seama de granitele ce aparusera artificial de-a lungul secolelor, intre fratii de acelasi neam". Dupa parerea scriitorului A.P. Banutiu, cel putin trei dintre cântecele lui Guilelm Sorban (*Mai am un singur dor, Pe lânga plopii fara sot* si *Pe umeri pletele-i curg râu*) au contribuit in spatiul national la intarirea unitatii de cultura, provocând o stare de efervescenta emotionala colectiva in zonele sensibile ale fiintei nationale. Pentru ca

undele lor lirice au vibrat – si mai continua sa vibreze – pe intinderile intregului spatiu locuit de români, fiind cântate din Bucovina si Maramures pâna jos in Macedonia. Integrate spontan in angrenajul universalitatii românesti, primind noi accente, prin cooperare, de la cei care le cânta, ele s-au detasat de autorul lor, investindu-se cu atributele creatiilor populare.

La acest sens al contopirii cântecului cu pamântul si cu oamenii tarii s-a referit, in 1920 ori 1921, George Enescu când, intre doua concerte, in aceeasi zi, unul la Nasaud si altul la Dej, a zabovit, intr-o dupa-masa, in casa noastra. Asezându-se la pian, a cântat *Mai am un singur dor* instaurând parca o noua expresie – mai ingândurata – melodiei. Adresându-se apoi tatalui meu, i-a spus: „de când o cunosc – nu m-am despartit de ea; tine de tara...".

O evocare ar necesita si un alt material decât cel oferit de datele invizibile ale memoriei, ce pastreaza adeseori amintirile intr-o precipitare dezordonata ori risca sa le transforme in favoarea unor pareri ulterioare. O suma de elemente nestatornice pot ademeni atentia evocatorului intr-o parte ori alta, mai ales când timpul actual est atât de departe de evenimentele unui trecut trait si cu experientele copilariei.

Fara indoiala, sensul vietii si operei lui Guilelm Sorban s-ar fi lamurit mai bine, ca si imprejurarile epocii, daca ar mai exista documentele relatiilor sale cu o seama de personalitati. Ma refer in special la bogata sa corespondenta, adica la scrisorile primite de la: Iacob Muresianu, Iosif Vulcan, George Cosbuc, Ioan Scarlatescu, Hugo Riemann, Iosif Popovici, Max Reger, George Dima, Emil Sauer, Szendy Árpád, Ion Vidu; de la W. Prantner, J. Koessler, Al. Ciura, Oct. Tazlauanu, Maria Dima, Adelina Piso, Virginia Gall, Egisto Tango, Mihai Popovici, Vasile Lucaci, Al. Vaida-Voevod, Seaten Watson (Scotus Viator), Lucian Bolcas, A.P. Banutiu, Victor Bontescu, Gh. Pop de Basesti, Aurel C. Popovici, Tiberiu Brediceanu, compozitorii Gheorghe Bratianu si Ionel Bratianu, Mihail Gr. Poslusnicu, Hermann Klee, D.G. Kiriak, Leonida Domide, Nicodim Ganea, Ioan Harsia, Francisc Hubic, Emil Montia, George Stephanescu etc. Un dosar impresionant de documente, alaturi de care se mai aflau programele concertelor sale, insemnari de calatorie, note de lecturi etc. Un dosar ce ar fi oferit lamuriri concludente despre profilul uman si profesional al compozitorului si climatul cultural al unui intelectual român din Austro-Ungaria.

Dar acest dosar lipseste. Haotica desfasurare a evenimentelor istorice dupa 1940 (in Ungaria) a asaltat pâna si sertarele unde vaduva artistului pastra corespondenta si insemnarile sotului ei. Absurda ofensiva a suspiciunii si a urii a tintit mai intâi casa de la Dej a compozitorului, distrugând placa comemorativa asezata din initiativa scriitorului A.P. Banutiu, desi acesta nu putea intarâta decât intoleranta regimului ungar fata de limba in care fusese scris urmatorul text: *„In aceasta casa a locuit compozitorul ardelean G. Sorban, autorul cântecului Mai am un singur dor, care a facut ocolul lumii intregi si a fost cântat de toate neamurile pamântului"* Au urmat perchezitii, arestari, confiscarea scrisorilor si insemnarilor. Ceva mai târziu – dupa 1948 – a fost „confiscat" si pianul muzicianului, un „Ehrbar", pe care si-l comandase anume la Viena. Din imbulzeala agresiva a descinderilor, repetate sub diverse motivatii, au scapat foarte putine lucruri: Certificatul lui Iacob Muresianu, o epistola dramatica a lui George Dima scrisa lui G. Sorban din temnita Clujului in 1917 [9] o scrisoare de la Iosif Popovici, alta de la Egisto Tango; câteva ilustrate primite de la W. Pramter si J. Koessler; doua caiete cu adnotari la lecturi din Hegel, Schopenhauer, Max Nordau si Alexander Bernat. In acest chip a fost lezata memoria unui luptator progresist ardelean, care sustinuse ca Transilvania poate fi iubita cu aceeasi ardoare de români, maghiari, sasi, secui, evrei, svabi – toti având aceleasi drepturi de a beneficia de libertate nationala si culturala intr-o lume noua, zidita – pe temeliile egalitatii – de mâinile si vointa lor.

Cu trecerea anilor zonele de control ale memoriei s-au indepartat considerabil de anii de alta data. De aceea am crezut ca ar fi potrivit daca cititorul ar avea posibilitatea sa confrunte perspectiva personala a acestor evocari cu aceea sintetizanta avuta de unul dintre contemporani asupra celui care, asemenea multora din generatia sa, a marturisit credinta ca noi – cu traditiile, talentele si puterile ce le avem – suntem capabili sa cream o cultura corespunzând si felului nostru de a fi si celor mai nobile mosteniri ale umanitatii. Iata ce scria Emil Isac in 1923: *„Guilelm Sorban a fost unul dintre intelectualii români ardeleni a carui viata era intruchiparea frumusetii – fire de artist, compozitor de mare talent, barbat de o larga cultura europeana, si pe lânga toate acestea, un om de o rara modestie... Era unul dintre intelectualii români din Ardeal, care vedea idealul românesc in dezvoltarea culturii românesti. Compozitiile lui au putut cuceri interesul Apusului, editându-i-se de catre cele mai de seama case de edituri din Germania si Austria... Traia la Dej, dar reprezenta oarecum Occidentul cu toate farmecele lui; era muncitor neobosit al culturii românesti, impresionat de progres si convins luptator pentru triumful civilizatiei".*

1 Zeno Vancea, *Creatia muzicala românească – sec XIX-XX* , vol. I, p. 202, Bucuresti 1968.

2 V. George Sbârcea: *Optzeci de ani de la nasterea compozitorului G. Sorban* , in „Studii Muzicologice", 2/1956, pp. 65-90

3 G. Sbârcea: *stud. cit.* , p. 71

4 G. Sbârcea, *op. cit.* , p. 78

5 Zeno Vancea, *op. cit.* , p. 200.

6 G. Sbârcea, *op. cit.* , p. 80

7 Ed. II, Dej, 1921, pp. 29-30.

8 Arhiva George Dima, Brasov

9 publicata de George Sbârcea in *op. cit* , p. 77

3. “DREPTATE VREM SI DUMNEZEUL DREPTATII VA FI CU NOI”

Episcop Iuliu Hossu:

“DREPTATE VREM SI DUMNEZEUL DREPTATII VA FI CU NOI”

In fosta casa parohiala greo-catolica din satul Stoiana (multi ani fara preot român), un fel de ruina jefuita si parasita, – ca urmare a dezmatului confesional regizat in complicitate cu puterea kominternista pe cuprinsul intregii Transilvanii in 1948 – printre hârtii risipite pe dusumele, in mare parte putrezite de umezeala si indiferenta obsteasca, am gasit niste documente: unele oficiale, bisericesti si de stare civila, din secolele XVIII – XX, altele de ordin si interes national, amintind de luptele satenilor impotriva legilor si practicilor de maghiarizare. Printre acestea, atrage atentia o plângere, formulata socant, pe un ton de revolta iritata, adresata in 1908 catre mai marii judetului, in care se arata ca invatatorul maghiar din localitate (unicul invatator intr-un sat locuit in proportie de 90% de români), *“la adunarea presbiteriului reformat a rostit curajoasa amenintare ca vrea sa se cace in mijlocul bisericii valahe...”* (“a tanitónak azon merész fenyegetése a református presbitérium gyülésén hogy az oláh templom közepére akar szarni...”) (Vulgaritatea exprimarii apartine invatatorului maghiar in intentia de a-i jigni pe valahi.)

In lunga si agitata mea “viata nationala” m-am confruntat cu nu putine invalmasiri brutale de intâmplari si neasteptate situatii. Poate de aceea nu am fost mirat de stabilitatea intentiilor si deprinderilor maghiare, aceleasi, azi ca si in 1908. Dincolo de nuante, transpare anomalia unei obsesii, careia Ungaria, in anii biografiei mele, i-a dat expresie, extirpând români, sârbi, evrei, ruteni, slovaci, tigani si expulzând sute de mii de germani – fara a banui ori intelege nici macar câte ceva din aspiratia umana de a râvni la o viata mai dreapta, lipsita de apasarile si intunecarile suferintelor.

Reintors acum in acest loc al amintirilor somesene, iarna de noiembrie, care a cuprins, in 1992, satul, oamenii si sufletul, mi-a trezit amintirile si nostalgia dupa o alta si indepartata iarna de noiembrie.

Amintiri, prin urmare, in trecerea gândurilor de la o vârsta la alta, cu portretele celor cunoscuti si cu intâmplari din vremea lor, dintre care unele ce aveau sa schimbe destinul oamenilor si locurilor.

Era, ca si acum, la mijlocul lunii noiembrie, in anul 1918. Si tot la Stoiana, asezare situata la poalele Babdiului (Bobâlnei), unde soseau zilnic mesaje din localitatile apropiate, de la Gheorghe Pop de Basesti, Teodor Mihali, Al. Vaida-Voevod si de la altii, astazi mai putin cunoscuti, chemari, indemnuri, directive. Toate in legatura cu pregatirile apropiatei adunari de la Alba Iulia.

Dar tatal meu zacea bolnav de gripa spaniola, aproape doborât in batalia dintre viata si moarte. Oamenii se stingeau repede si multi; moartea ii secera fara mila. Tineretea lui G Sorban – care pe-atunci avea 42 de ani – si legea imuabila a echilibrului dintre a fi si a nu fi, ca si natura care adeseori vegheaza, i-au redat sanatatea dupa o lunga convalescenta.

Ne aflam inca la Stoiana si dupa Marea Adunare de la Alba Iulia, unde neamul românesc intreg, care si-a inteles fiinta si chemarea, a hotarit ceea ce ardea pururea in sufletul lui: Unirea. O hotarâre ce inlocuia in Ardeal “principiul silei” cu legea libertatii, a demnitatii, a moralitatii si a progresului social, aflate la temelia României Mari.

Astfel tara unitatii noastre – de fapt doar a majoritatii românilor – a luat fiinta din insasi vointa natiunii, din ideile, simtirea, nazuintele si sacrificiile ei, incât inainte ca tratatele de pace sa se fi pronuntat asupra hotarelor ei.

Privind acum inapoi, dupa trecerea celor peste 80 de ani de la Unire, pot deslusi mai bine mecanismul furiei “revansismului” ungar, alcatuit din agresiuni, crime, diversiuni, terorism, minciuni si alte strategii, menite sa destabilizeze orice stare fireasca de echilibru si pace a României, actionând atunci, apoi intre 1940 – 1944, ori in martie 1990 la Tg, Mures, prin macelarirea unor oameni nevinovati.

Atrocitatile bandelor inarmate de unguri si secui, pretinsi revolutionari, s-au generalizat; lumea nu indraznea sa iasa din casa; pe ulitele satelor, pe strazile si pietele oraselor, in biserici, spitale, gari si trenuri erau impuscati barbati, femei, copii. Numai români, adica valahi. Unica justificare pentru atrocitati, asasinate si distrugeri era concentrata in sentinta: “valahul nu e om” (“az oláh nem ember”). Ca si in 1940, ori in 1944, a fost otravita apa fântânilor. Si atunci, ca si astazi, in majoritatea bisericilor unguresti preoti reformati si romano-catolici se rugau la “Dumnezeul maghiarilor” pentru urgisirea noastra.

Despre teroarea ungureasca din Transilvania in anii 1918/19 nu ne prea vorbeste istoria. Desi imaginea ei s-a intiparit in memoria mea, ca experienta directa, n-as fi indraznit s-o evoc daca printre documentele din fosta casa parohiala a bisericii românesti din Stoiana nu as fi gasit un “circular” catre clerul din dioceza Gherlei, un impresionant “Cuvânt de indemn pentru urmarea ordinului de chemare la arme”, al Episcopului Iuliu Hossu, inaltat la demnitatea de Cardinal in timpul celor 20 ani de inchisoare comunista,

la capatul carora a si murit, ca victima a prigoanei confesionale. De altfel, in tot ce a gândit si a faptuit Iuliu Hossu, ca si prin exemplul impresionant al martirajului sau, se evidentiaza caracterul nobil al unui invatat si intelept patriot care, atunci când vorbea despre drepturile românilor din Ungaria, isi amintea si de nenorocirea natiei maghiare, intrucât "un popor mic si de afirmare spirituala modesta si-a intemeiat puterea si bunastarea pe robirea altor neamuri, calcând in picioare morala crestina".

Dupa 1940, Iuliu Hossu, care a contribuit personal la salvarea evreilor prigoniti de unguri, si-a afirmat astfel increderea in eliberarea Transilvaniei de Nord si a românilor din robia statului ungar: "Oricâti dusmani am avea, nu se poate ca uneltirile si minciunile ungurilor sa ne biruiasca, daca vom sta de veghe si vom intelege ca puterea noastra se afla in unirea noastra".

Astfel sufletul de apostol al lui Iuliu Hossu, cu darul de a intelege, la nevoie, mult din putin, l-a facut sa prevada zilele de inseninare pentru tara, ca o proiectie vie a sperantei.

Chemarea Episcopului Iuliu, care dupa peste 80 de ani de uitare revine acum la lumina tiparului, dezvaluie strategia teroarei unguresti, inlesnind o mai buna intelegere a ceea ce insemna in 1919 "apararea pamântului scump al patriei", ca si "gândul sfânt de a pune capat faradelegilor si salbaticiilor bandelor de tâlhari care pângareau numele de om". Dar si corecta intelegere a credintei unui preot român in dreptatea si puterea neamului.

Este o datorie a amintirilor, ce invie acum dintr-o ruinata casa preoteasca din Stoiana, amintiri ce n-ar trebui sa se mai stinga niciodata, de a face marturie recunostintei, insotita de o puternica legatura sufleteasca, fata de vrednicia si sacrificiile celor care in 1918 au pus temelia României Mari si, intre acestia, fata de Iuliu Hossu, vestitor la Bucuresti, impreuna cu episcopul ortodox Miron Cristea, a Hotaririi Marii Adunari Nationale de la Alba Iulia.

DIECEZA GR.-CAT. DE GHERLA
Nr. 5
Circular catra clerul si docentii din intreaga dieceza
Venerati Frati si Preaiubiti Fii!
Nr. 608-1919
X.

Cuvinte de foc am dori sa avem, care sa patrunda intreaga fiinta Voastra, când venim a Va indruma, sa Va puneti cu toate energiile sufletului Vostru in slujba sfânta a consolidarii Patriei noastre scumpe. Calea aleasa din partea acelora in a caror mâini sunt asezate destinele ei, a fost si este aceea a dragostei, a bunei intalegeri, a linistei si a stimei imprumutate, a respectarii dreptului fiecaruia, dupa cum sarbatoreste s'a declarat in istorica Adunare a natiunii române in Alba Iulia, unde in numele libertatii iesite invingatoare din marea suferintelor, s'a hotarit unirea tuturor românilor si a tarilor locuite de dânsii, cu România si pâna acum libera.

Dara asupritorii de veacuri nu s'au putut si nu pot sa se impace asa usor cu gândul de a pierde pe aceia, cari numai pentru a le lucra si pentru a-i sluji au fost buni in trecut si cari erau judecati la o robie si mai grea pentru viitor. Toate erau pregatite pentru a potenta insutit suferintele si durerile veacurilor trecute, indurate de acest popor nefericit pâna azi. Când sutele de mii a scumpilor frati, piereau pe toate fronturile blestamate, acasa se aduceau legi draconice, prin cari erau lipsiti de-asi putea cumpara o palma de loc, scolile ni-se inchideau cu sutele si alte proiecte de legi si mai faradelege, erau gata pentru a aseza asupra noastra catusele sufletesti si trupesti, din cari cu viata sa nu mai poata iesi acest neam, care se marturisea cu mândrie de român.

Aceste toate le faureau in numele libertatii, despre care aveau o conceptie cu totului proprie, necunoscuta de popoarele civilizate, pentru a apara, cum argumentau ei atunci, minoritatea disparenta a maghiarimii din Ardeal, fata de masele fara numar ale valahilor, fata de marea valaha, carea ameninta cu perire insulele reslete ale maghiarilor. Eram multi, foarte multi, ba chiar prea multi in argumentarea lor atunci, când era vorba de a fauri legi de oprimare si sufocare. Azi, când milioanele si-au ridicat glasul si ca un singur om, in mijlocul unei insufletiri de nedescris, cu graiul si cu sufletul au hotarât unirea cu fratii si s'au alipit cu toata fiinta lor de aceea, carea ca mama scumpa, cu bratele deschise peste veacuri, ii astepta, azi, când aceasta hotarire a masselor apasa in cumpana judecatii marilor neamuri, cari au dus la izbânda stindardul libertatii a tuturor popoarelor, fie acelea mari sau mici, azi, noii reprezentanti ai sovinismului turbat, nu mai pot argumenta ca antecesorii lor cu aceia ca suntem multi, ca massele noastre nesfârsite, ca marea valaha, ameninta minoritatea disparenta a maghiarilor din Ardeal, dupa cum se indeletniceau a argumenta in parlamentul din Pesta si numai inainte cu o jumatate an; azi un alt argument le este pe plac:

românii sunt putini, nu sunt in majoritate, azi nu mai este vorba despre neinsemnatele insule de maghiari in marea valaha, cari sunt amenintate de perire, azi sunt mai multi maghiari, si in cazul cel mai rau sunt in acelasi numar ca si românii, si prin urmare nu este indreptatita hotarârea românilor prin care liber isi croiesc soarta pentru viitor. Dara zadarnica este orice incercare. Cu astfel de argumentatii nu se mai poate intuneca lumina soarelui dreptatii si a libertatii, carea rasarit si pentru acest neam, insatat cu atâta foc in decursul veacurilor grele a robiei. Nu, nu fratilor. Ceiace ochii nostri au vazut si sufletul nostru a cuprins, nu mai poate fi umbrit de neputincioasele incercari ale oprimatorilor de ieri. Pentru toti ar recunoaste ei libertatea de a-si crea soarta, chiar si pentru negrii din America, cu cari ne-au asemanat un deputat de al lor in sedinta parlamentara din toamna trecuta, numai pentru noi nu.

Si când noi ne-am implinit datorinta fata de neam si luând parte la adunarea din Alba-Iulia, am hotarit si am spus dimpreuna cu neamul intreg ceeace ardea pururea in sufletul Nostru, n'am putut a Ne reintoarce la resedinta Noastra episcopeasca, caci eram cautati la moarte din partea aparatorilor si vestitorilor libertatii maghiare. Clerul nostru gremial huiduit si amenintat cu moarte: si tot aici in fata resedintei Noastre in piata Gherlei au tras salve in poporul pacinic bandele de tâlhari setoase de sânge. Si sânge nevinovat au varsat in salbaticia lor.

Aceste bande salbatice s'au retras apoi dinaintea armatei glorioase a fratilor nostri, lasând in urma omor si pustiire.

Cruzimile ne mai pomenite a acestor hoarde le sufere fratii nostri in teritoriile inca neocupate. Suspinele fratilor au ajuns pâna la noi si de salbataciile acestor bande se infioreaza sufletul Nostru si numai auzindu-le.

Pentru eliberarea fratilor si pentru apararea pamântului scump al patriei a dat presedintele Consiliului Dirigent român din Sibiu Dr. Iuliu Maniu ordinul de chemare la arme.

Iata, dara rostul cuvintelor Noastre izvorâte din inima indurerata de Parinte, in vederea suferintelor fratilor si fiilor preaiubiti, chiar si din aceasta eparhie de Dumnezeu pazita, ba mai ales din aceasta eparhie.

Apostoli inflacarati sa fiti deci intru a indemna pe toti cei chemati, ca sa dea ascultare cu dragoste si insufletire ordinului de chemare la arme. Sa-si aduca aminte de nesfârsitele dureri si lipsuri indurate pentru scopuri vrajmase neamului lor, pâna când acuma merg cu adevarat intru ajutorul si pentru eliberarea fratilor si pentru apararea scumpului pamânt stramosesc. La arme deci, cu gândul sfânt de a pune capat faradelegilor si salbaticiilor bandelor de tâlhari, cari pângaresc numele de om. Noi dragoste am voit si vrem, bunaintalegere si cinste imprumutata, ei au pus batjocura pe noi si cu jafuri si omoruri cearca acum sa intimideze si sa terorizeze sufletele fratilor nostri. Dara nu se vor lasa terorizati si intimidati aceia, cari suferintele veacurilor le-au mostenit de la parintii lor dimpreuna cu taria sufletului acelora. Si mai ales acum nu, când a patruns si la sufletul lor raza adevaratei libertati, imbracata in caldura dragostei de frate.

Noi am aratat si in trecut ca suntem un popor cinstit, element de ordine si pacinic; bande pierdute insa cutreiera pamântul nostru; jafuind si omorând cu cruzime salbatica oamenii pacinici si nevinovati, cari nimic nu le-au gresit, decât ca voiesc sa traiasca liberi si sa fie români. Sa nu ni se ia dara in nume de rau, daca ne aparam vieata si cercam sa mântuim pe frati din gura mortii.

Sa urmeze deci cu totii cu insufletire chemarii Consiliului Dirigent si sa aratam si prin aceasta statistica, ca nici azi nu ne-am imputinat.

Sprijiniti din rasputeri pe aceia, cari se ingrijesc de soarta noastra, stati intr'ajutor intru toate autoritatilor administrative românesti, ca sa-si poata implini mai usor chemarea sfânta si asa sa ajungem, cât mai in graba, sa domneasca liniste si bunastare in mijlocul acelora, cari atâta au suferit si au indurat pe nedreptul. Dreptate vrem si Dumnezeul dreptatii va fi cu noi.

Gherla, 20 februarie 1919.

Episcop Iuliu Hossu

4. CRONICA UNOR INTAMPLARI

Voi cauta sa relatez lucrurile cât mai concret si cât mai aproape de adevar.

Mentiunea se impune, fiindca rostirea adevarului este totdeauna un lucru delicat, in plus adeseori ea a fost expusa unor severe restrictii ori chiar reprimata, mai ales in acele imprejurari când anumite interese ale prezentului incearca sa se proiecteze asupra trecutului.

Student la Academia Comerciala

Cronica intâmplarilor despre care imi propun sa vorbesc incepe in anul (universitar) 1930/1931 la Cluj. La vârsta de 18 ani, necunoscându-mi in suficienta masura propria-mi alcatuire sufleteasca si intelectuala, m-am considerat apt de a urma o cariera „practica" in cadrul unor indeletniciri „rentabile". Drept care m-am inscris, fireste, la Academia Comerciala.

Dupa liceul si Conservatorul de muzica, urmate – la Blaj si la Cluj – fara probleme deosebite in relatiile intercolegiale, la Academia Comerciala, cu un numar considerabil de studenti din toate partile tarii, intre ei numerosi basarabeni, m-am intâlnit fata-n fata cu unele fenomene politice acute ale timpului, alimentate de opuse si opozitionale energii, intr-un ansamblu de viata colectiva care nu era modelata de o organizare ori traditie coerenta, nici nu se sprijinea pe o „miscare de mase".

Când ma gândesc la tineretul acelor ani, imi apare imaginea unei colectivitati care isi asocia aspiratiile cu o revolta, mai mult instinctuala decât ideologica; un tineret dispus insa sa nege si sa refuze scopurile acelora care se aflau „la putere", aspirând la imbunatatirea conditiilor de viata umana.

In contextul vietii studentesti de la Academia Comerciala din Cluj exista o mica dar foarte energica si galagioasa organizatie legionara, ocrotita – sau cel putin tolerata cu ingaduinta – de oficialitatea institutiei si de câtiva, putini, profesori. Aceasta organizatie s-a straduit insistent sa asocieze revolta instinctuala a tineretului cu cea politica. De fapt „garda de fier" se considera mostenitoarea virtuala a sistemului politic din tara si se pregatea pentru „preluarea puterii".

Multi – chiar foarte multi – dintre studenti erau saraci. Scolile medii si cele superioare, dupa 1918, si-au deschis larg portile in fata unui tineret ce provenea din mediile mai sarace ale tuturor nationalitatilor din tara – fii de tarani, mici functionari, de modesti meseriasi, muncitori etc. – fara sa se rezolve concomitent, in mod corespunzator, si baza materiala a existentei lor in timpul anilor de scolarizare. In aceasta imprejurare agitatorii garzii de fier – unii dintre ei fiind cât se poate de dotati – promiteau crearea unui refugiu si chiar o aparare colectiva in fata abuzurilor sistemului. Daca la inceputul actiunilor, agitatorii legionari se manifestau „protector", curând aveau sa se arate sub o alta fata: autoritari si agresivi fata de democrati, comunisti, „jidoviti", „iudeo-masoni" etc., cu un accent puternic pus pe ura, pe antisemitism si xenofobie.

S-au repetat mereu aceleasi slogane, folosind acelasi text, aceleasi fraze, aceleasi idei, puncte de vedere, opinii, repetate necontenit.

Asemenea interventii insistente in lumea neorganizata si neomogena a masei studentesti se petreceau zilnic de mai multe ori, de obicei in pauzele dintre orele de curs, când locul profesorului la catedra era ocupat de figura romantic exaltata a lui Banica Dobre. El rostea cu emfaza si necontenit cam aceleasi locuri comune, intr-un mod caracteristic, ce nu se prea deosebea de cel al distribuitorilor de opinii politice din acei ani. Insotit de o garda personala, care avea rolul de a-i decora prezenta, dar si misiunea de a bloca usile, pentru a-i obliga pe studenti sa nu paraseasca sala, „comandantul", considerând, probabil, ca orice neadevar, daca se repeta de suficiente ori, va fi acceptata ca adevar – isi contura programul.

Dintre cei multi inscrisi in anul I eram prezenti la cursuri aproximativ 50-60 de studenti, care ne simteam terorizati de o asemenea captivitate la care eram supusi aproape in fiecare zi. Nu stiam insa cum sa procedam pentru a pune capat acestei adevarate agresiuni la timpul nostru destinat recreatiei.

Dar dupa câteva zile de inertie colectiva, in intelegere cu un grup de fete (imi amintesc de Gaby Pascu, de Ica Munteanu si d-soarele Rusu si Malaiu) si cu câtiva studenti, unul dintre noi, anume studentul János Vincze, având deplinul acord al tuturora, l-a provocat pe „comandant" la o discutie „publica" (care, dupa cum aveam sa aflu ulterior, a continuat o noapte intreaga in parcul orasului). Rationalitatea logica a argumentelor lui Vincze si-a marcat, curând si cu evidenta, victoria fata de frazeologia manipulatoare a sefului grupului de legionari, victorie incheiata printr-o manifestatie „plebiscitara", ad-hoc, a studentilor sechestrati, exprimat spontan si sonor – in pofida amenintarilor si injuriilor proferate de echipa legionarilor. Din acel moment a incetat dominatia lor psihologica si fizica asupra noastra.

In schema biografica a vietii mele intâmplarea relatata a luat dimensiunile unui eveniment important: mai intâi ca prima experienta directa privind „democratia de masa", exprimata plebiscitar si devenita – ca

hotarâre – executorie, in deplina intelegere cu membrii unei – mici – colectivitati; in al doilea rând datorita posibilitatii de a refuza, in mod constient si organizat, adaptarea – supusa si timorata – la o subordonare, planificata, chiar terorizata in fata fortei, pe temeiul unor argumente limpezi, decisive pentru adoptarea unei atitudini. Dar tot atunci am inteles ca intentia, ideea, ce apartine unui colectiv, starea sa de spirit, pentru a fi investita cu autoritatea si forta penetranta a actiunii, pentru ca sa se impuna, trebuie neaparat sa fie exprimata de cineva, ca o manifestare libera si energica a constiintei tuturor.

In imprejurarile pe care am incercat sa le schitez, modul identic ori apropiat de a simti, a vedea si aprecia lucrurile i-a unit pe studenti – intre ei aflându-ma si eu – in jurul lui Ion Vincze. Atunci, cu acea ocazie, ne-am recunoscut in solidaritatea unei prietenii ale carei fire au fost tesute din reactiile noastre asemanatoare in fata unor realitati sociale, nationale si politice ale timpului. Am simtit de pe atunci ca Ion Vincze era de „stânga", fara sa-l intreb vreodata despre optiunea sa politica. Nici el nu m-a intrebat despre gândurile mele, dar si-a dat seama ca as fi vrut – si doream – sa patrund in problemele vietii fara a primi aprobari ori interdictii de orice fel pentru a-mi sistematiza constiinta si comportamentul. Tinând seama de conditiile mele materiale (familia mea dispunea de avere), personal n-as fi avut motive de a fi nemultumit. Eram insa patruns de convingerea ca intregul sistem de conducere al societatii nu exprima si nu rezolva problemele si interesele elementare ale oamenilor, nici nu reuseste sa faca fata trebuintelor lor materiale si spirituale. Poate acesta a fost motivul principal pentru care nu m-am integrat nici unui partid politic (desi in anumite imprejurari am colaborat cu seful Partidului National-Taranesc, cu Iuliu Maniu, cu Al. Vaida - Voevod, dar si cu Dr. Petru Groza, ca si cu o seama de national-taranisti, comunisti, social-democrati si antifascisti).

Pe János Vincze il vedeam altfel. El gândea implicat in practica a ceea ce gândeste, cu vointa de a participa, din ce in ce mai strâns, la realitatile epocii noastre. Orientat spre actiune, el imi parea a avea o relatie foarte strânsa nu numai cu rigorile unei ideologii, ci si cu ipostazele sperantei, traind un act continuu de prezenta fata de oameni, in cautarea instaurarii intre ei a unei comuniuni, a unei solidaritati.

Dintre toti prietenii tineretii mele, cel mai constient si-a trait gândirea si aspiratiile János Vincze; gândirea si sperantele lui – cum am mai spus – erau constiente de finalitatea sociala a propriilor lor actiuni. Când János Vincze a renuntat sa-si cultive talentul de pictor, el nu s-a indepartat de sine, ci si-a descoperit, intr-un moment de rascruce, utilitatea sociala sub o alta forma, in opusul activitatii visatoare si speculative a artei.

In acele imprejurari de la Academia Comerciala din Cluj, János Vincze, fara a fi fost proclamat ori ales, a devenit un fel de sef si mentor al majoritatii studentilor. Astfel, datorita atitudinii si actiunilor sale a fost depasita „criza" provocata de imixtiunea legionarilor in viata noastra. Dupa care a urmat un an de liniste controlata.

In viata personala, János Vincze devenise mai mult chiar decât un prieten – un fel de promotor al gândirii si al faptuirilor lucide, indeplinind o menire in directia intelegerii propriei noastre situatii si a rosturilor omenesti in cadrul societatii unde ne-a fost dat sa traim, in lumina unor alternative posibile, cu optiune pentru acele domenii unde prezenta noastra putea fi mai eficienta.

Tensiunea acestei prietenii a subzistat, fara sa se micsoreze, prelungindu-se, uneori, in actiuni comune, alteori in actiuni care desi le intreprindeam singur, erau coincidente ori se regaseau in sensuri analoage cu cele infaptuite in comun – ca o impreuna-participare la o lume pe care am fi vrut s-o indreptam catre o realitate superioara.

Fara a fi schitat imaginea si natura acestei relatii nu ar deveni inteligibila atitudinea mea intr-o serie de circumstante. Eram - si continui sa fiu - absolut convins ca Vincze facea parte dintre acei oameni care purtau in sine adevarul unui mesaj, ce exercita o puternica influenta asupra tuturor aspectelor vietii. Acest adevar, desprins dintr-o gândire filosofica, se concretizeaza in problema esentiala a (posibilitatii) transformarii lumii, a vietii de catre oameni. Poate e cazul sa spun ca multi dintre cei aflati in cercul prietenilor sai – români, evrei, maghiari, secui – erau dispusi sa participe la desfasurarea vietii, la impulsionarea ei, chiar in directie revolutionara.

Practica politica in perioada anilor '30 era expusa unor confruntari puternice si dure. La nivelul tineretului conflictele aparusera cât se poate de transant. In opozitie cu dreapta, miscarea de stânga considera lipsa cenzurii de orice fel in practicile gândirii drept garantia libertatii in viata obsteasca si o necesitate pentru orice societate de a se putea dezvolta fara oprelisti si fara a se incarcera in sine. In ansamblul manifestarilor tineretului intelectual din Cluj, miscarea de stânga din anii '30 s-a aratat ca o miscare dominanta, constienta si necesara in lupta creatoare impotriva ideologiilor si modelelor de dreapta. Pe câmpul de activitate a miscarii de stânga, lamuriti despre natura aspiratiilor lor, s-au afirmat cu

prestigiu si consecventa, personalitati ca Al. Rosca, Mihai Beniuc, Bucur Schiopu, Tudor Bugnariu, Camil Suciu, András Szilágyi, dr. Nicolae Elekes, Mircea Biji, Ion Vlasiu, Victor Iancu, Sándor Kórvin, Eduard Pamfil, Ion Micle, Sándor Szolnay, Eduard Mezinescu, Emil Cornea, Tasso Marchini, Gy. Szabó Béla, V. Benes, Eugen Gâsca, Dinu Ilea, Aurel Buteanu, Victor Constantinescu, Coriolan Munteanu, Alfred Grünfeld, Kováts Katona Jeno, Theo Bindea, Andrei Kunovits, Péter Balázs si multi altii. Dar miscarea de stânga nu s-a datorat numai unor intelectuali, filosofi, artisti, poeti, publicisti si scriitori. Intre acestia, intre formatia si cultura lor personala ori a grupului din care faceau parte si miscarea antifascista exista o constanta interactiune, care a avut un rol decisiv in constientizarea problemelor, a aspiratiilor umane, a deciziilor ce trebuiau luate, fara a pierde din vedere necesitatile realitatii si interesele celor multi. Efortul constant in orientarea teoretica si in practicile de elaborare in actiune, in proiecte si aspiratii, a fost realizat in special de catre cei de „stânga". Ei reprezentau in acei ani – desi frontul lor era mai putin galagios – cea mai dinamica expresie a energiei in procesele de transformari sociale, culturale, politice, ideologice, ideologia lor militanta fiind un eficient instrument contra celor ce erau ostili schimbarilor in directia progresului.

In 1931 am parasit studiile comerciale. Am trecut la drept, urmând in paralel studiile de istorie-filosofie la Universitatea din Cluj. In acelasi an am plecat pentru mai mult timp in Italia. Câtiva ani nu l-am mai vazut pe János Vincze. In timpul – si datorita – calatoriilor, din contactul cu un alt tip de oameni, am aflat multe lucruri despre fortele ce pun in miscare lumea noastra. Si totusi, mereu aveam in fata mea exemplul lui János Vincze. Imi amintesc cât de precis, cât de exact, vedea lucrurile, cât de sistematic si concludent stia sa prezinte o problema si cât de mult, chiar decisiv a contribuit la emanciparea mea din tiparele unor conventii, facându-ma sa-mi intuiesc libertatea proprie in relatiile sociale, in deciziile profesionale, in aspiratii, actiuni si optiuni, fara a pierde din vedere exigentele realitatilor cotidiene si nici interesele colective. Tot el a fost acela care m-a facut constient de convergenta necesara intre efortul individual si actiunile de larg interes, menite sa creeze structuri cât mai favorabile vietii oamenilor. Cu alte cuvinte, János Vincze devenise pentru mine un exemplu in ceea ce priveste posibilitatea – si chiar necesitatea – de a opta esential si a decide liber in asumarea consecintelor unor actiuni. De acum devenisem constient ca toate straduintele sale erau implicate in structurile politice ale idealurilor comuniste, in fiece moment si in toate directiile activitatii sale. O asemenea cutezanta e limpede ca nu statea la indemâna oricui. Fiindca numai cel ce dispune de suficienta forta si suplete spirituala pentru a nu se teme de pericole, se va putea obisnui cu viata primejdioasa, pâna si cu riscul de a i se taia capul. O astfel de traire a propriei vieti a entuziasmat sufletele tinere, chiar mai putin curajoase, ale acelor vremuri, ce solicitau parca spiritul revolutiei, fiindca raspundea sperantei epocii – caci deocamdata numai de speranta putea fi vorba – de a anihila agresiunile nazismului.

János Vincze nu m-a indemnat sa devin membru al partidului comunist, nici dupa ce trecusera anii in decursul carora m-am format ca pictor, nici in anii 1938-1940 când, prin intermediul sau, am colaborat nemijlocit cu nucleul de conducere teritoriala a partidului comunist. Obisnuia sa-mi spuna ca eu nu gândesc altfel decât „ei", important fiind ceea ce este in constiinta mea, nu dincolo de ea. Dar eu imi dadeam seama ca propria-i constiinta il putea determina la eroismul cel mai inalt, in timp ce eu am acceptat sa-mi asum riscul de a-mi frânge grumazul abia atunci când imprejurarile m-au obligat moral sa organizez anumite actiuni dupa legi umane perene si nu dupa conventii efemere create de parlamente ori partide politice. Abia atunci incepusem sa simt ce insemnatate are afirmarea demnitatii in fata trufiei revoltatoare a celor care facusera din distrugere o stiinta a raului.

Exemplul lui János Vincze a fost mereu un sprijin pentru mine.

Aceasta imagine, pe care o pastreaza pâna azi memoria, lamureste motivul colaborarii noastre neconditionate intr-un cadru si intr-o directie ce corespundea intentiilor si intereselor miscarii antifasciste, in desfasurarea unor actiuni care, la vremea lor, au avut o oarecare importanta pentru viata social-politica din tara noastra.

Secretar al Rezidentului Regal

In primavara anului 1938 eram absorbit de preocuparile mele de pictor si de bibliotecar al seminarului de Istoria Artei, la catedra profesorului Dr. Coriolan Petranu de la Universitatea din Cluj, când, prin intermediul unuia din mentorii mei, avocatul Dr. Móric Náthán, prieten apropiat al profesorului de dermatologie, reputatul medic Dr. Coriolan Tataru, devenit de câteva luni ori saptamâni Rezidentul Regal al Tinutului Somes, mi se facea o neasteptata propunere. Rezidentul Regal avea nevoie de un director de cabinet cunoscator al celor trei limbi care se vorbeau in unele judete din Tinutul Somes, de un „tânar cu

relatii in viata sociala" etc. Doctorul Náthán ii vorbise Rezidentului de mine si acum venea cu indemnul sa accept functia.

L-am refuzat categoric, pornind de la un argument cât se poate de simplu: nu aveam nevoie de nici o functie, respectiv de nici o „slujba". Dr. Náthán, care imi era si vecin de casa, mi-a dat ragaz de gândire pâna a doua zi. La putin timp il intâlnesc pe János Vincze, caruia ii relatez – oarecum amuzat – cele intâmplate. El avea insa o alta parere decât a mea, propunându-mi sa analizam consecintele posibile ale numirii mele intr-o functie „in inima administratiei din Tinutul Somes". Rezidentul Regal, in conformitate cu noua lege de reorganizare administrativ-teritoriala a tarii, era sef peste judetele Cluj, Somes, Salaj, Bistrita-Nasaud, Maramures, Satu Mare si Bihor (toate sapte aveau sa ajunga sub ocupatia Regatului Ungar dupa Diktatul de la Viena).

Despre profesorul Dr. Coriolan Tataru se stia ca face parte din rândurile intelectualitatii de elita a Transilvaniei, om cu „vederi largi", umanist, lipsit de prejudecati nationale, rasiale ori religioase, ca atare antinazist si antilegionar etc. O colaborare cu o asemenea personalitate putea avea o influenta demna de luat in considerare asupra potentialului de interventie a unei administratii luminate, fiindca „o viata mai bine administrata va deveni o viata mai buna" si „s-ar putea realiza o atmosfera mai conciliant si de impacare in practicile administrative" etc.

Faptul ca Rezidentul Regal dorea sa aiba un director de cabinet cunoscator al limbii maghiare si germane parea un lucru incurajator, ca si provenienta mea dintr-o familie ardeleana veche, istoric si social adaptata la conditiile multinationale din mediul urban al Transilvaniei, o familie ai carei membrii erau poligloti, „liberali" si exersati in convietuirea amicala cu vecinii de alte nationalitati.

De la prima intâlnire cu profesorul Coriolan Tataru fiecare din noi a priceput indata cu cine are de-a face. Tataru era un om din partile somesene ale tarii (ca si mine), apartinea unei familii rurale. Ca fiu de preot greco-catolic de sat, el a primit cea dintâi invatatura de carte la scoala confesionala din satul natal. Urmând studiile liceale la scoli unguresti si sasesti cunostea foarte bine limbile vorbite in mediile unor orase transilvane. A devenit asistent si docent in vremea Austro-Ungariei si profesor dupa Marea Unire, când celebrul Constantin Levaditi, inainte de a se intoarce la Paris (de unde venise la Cluj pentru organizarea clinicii si a catedrei de dermatologie) l-a recomandat ca succesor al sau (1922).

Din istorisirile sale – era un om caruia ii facea placere sa se confeseze – am putut sa-i cunosc intâmplarile vietii si sa intrevad felul sau propriu de a fi. Din numeroasele fragmente autobiografice, o deosebita insemnatate aveau intâmplarile unui student sarac, când incercarile vietii l-au confruntat cu numeroase momente ale lipsurilor, ca si cele ale unui tânar ofiter-medic pe fronturile primului razboi mondial, când a trait alaturi de cei ce sufereau, sfârtecati de obuz si gloante in noroaiele transeelor. Era un om de o deosebita luciditate, pasnic din fire, obisnuit cu diversele metehne ale oamenilor, in acelasi timp o fire capabila de bruste conversiuni – totdeauna rational motivate – si de neasteptat de neconformiste decizii. Avea un cerc larg de prieteni, intre acestia pe neastâmparatul actor Ion Iancovescu, pe scriitorul N.D. Cocea, exponentul atâtor cauze generoase, pe pictorul Grigore Negosanu, prietenul de tinerete al lui N.N. Tonitza, pe marii nostri pianisti Sylvia Serbescu si George Ciolac s.a., dar si pe o seama de tarani, meseriasi, majoritatea fosti camarazi de front.

Dupa cele ce am vazut la cabinetul Rezidentului Regal si la cabinetul sau medical s-ar putea spune ca profesorul C. Tataru fusese un prieten al celor multi, al celor saraci, suferinzi si napastuiti. Cunostea, din practica sa medicala, batatura taranului, cartierele muncitoresti, conditiile de viata ale evreimii sarace. Trasatura dominanta a caracterului sau era bunatatea, de care au beneficiat, cu emotie si recunostinta, toti cei care au apelat la el.

Profesorul Tataru mai era un om preocupat de viitor. Cauta sa-i dibuie profilul din datele confuze ori obscure ale prezentului si avea curajul sa-l prevada – si sa-l justifice – sub imaginea idealizata a socialismului.

Aceste trasaturi ale personalitatii sale, lucide prin cugetarea care le motiva, explica, in buna parte strânsa legatura pe care profesorul C. Tataru o avea pe de o parte cu realitatea populara a tarii, pe alta cu Madosz - ul, organizatia muncitorilor si taranilor de nationalitate maghiara din România, precum si cu Iuliu Rácz (devenit dupa razboi presedintele Confederatiei Generale a Muncii in Republica Ungara), cu Béla Józsa (asasinat in 1943 de anchetatorii politiei regale ungare), cu János Vincze, Gábor Gaál etc., in calitatea lor de „madoszisti".

Mai e oare necesar sa arat ca in nici o imprejurare nu am abuzat de increderea sa, ca nu l-am indus in eroare? Dimpotriva. De indata ce am inteles cât de interesat era fata de lupta sociala pentru progresul tarii, fata de inlaturarea injustitiei din ciclul orânduirilor de tip conservator, l-am lamurit, in termeni precisi,

despre rostul meu posibil pe lânga functia pe care o avea ca Rezident Regal. Cu o mare revarsare de intelegere, in care nu era cu putinta sa nu recunosc si o puternica lumina a cugetului, Coriolan Tataru a acceptat sa urmeze, ca si alta data, caile ce-l purtau spre cei oprimati, devenind un aliat al celor ce luptau pentru o lume mai buna.

In continuare am actionat dupa cum i-a fost dorinta.

Pentru a urni lucrurile, profesorul Tataru a considerat ca era recomandabil sa nu lase prilejurile de intâlnire cu partizanii Madosz-ului la voia intâmplarii, intr-o perioada când evenimentele se precipitau si era nevoie fie de o neprevazuta initiativa, fie de rezolvarea neintârziata a unor probleme.

Am fost bucuros de misiunea mea de a pune la cale primele intâlniri cu Vincze, Baumgarten-Bányai László, precum si cu alti membri ai Madosz-ului. Locul cel mai sigur, cel mai ferit pentru intâlniri era cabinetul privat din spatioasa lui vila, situata pe unul din dealurile de pe Cetatuia Clujului (str. Rosetti), in mijlocul unei mari si splendide gradini. Vila era pazita de politie si de cel putin un agent de la Siguranta Statului, care aveau insa dispozitia de a nu controla automobilul meu.

Am asistat la prima intâlnire (despre altele ar putea relata János Vincze, ca si publicistul József Méliusz, care a participat si el la unele consfatuiri.) Mai e oare necesar sa spun ca in ambianta comoda a bibliotecii lui C. Tataru, emotia si sângele rece se aflau laolalta in inima fiecaruia? Dar constelatia s-a dovedit a fi fost favorabila, iar „acoperirea" plauzibila. Aceasta fiind o vasta actiune antirazboinica, antinazista, antirevizionista si pentru pace, organizata de Madosz si urmarita cu mare interes de primul ministru al tarii, Armand Calinescu.

In aceasta actiune nu a existat o „complicitate", ci o sinceritate a colaborarii, intemeiata pe o baza concreta si comuna. Acest temei pentru un adept al convietuirii reciproc avantajoase – cum era Tataru – dintre români, maghiari, sasi si evrei – se mai sprijinea si pe antinazismul si antirevizionismul propagat de „Madosz"; in timp ce pentru Madosz colaborarea cu Tataru – si implicit cu Armand Calinescu – inlesnea desfasurarea activitatii pentru o reala prietenie româno-maghiara in – si dincolo de – tara, ca si respectarea unor drepturi si libertati politice si sociale pentru minoritati, enuntate dar uneori prea usor uitate sau ignorate de cercuri patriotarde si sovine. Intreaga actiune de care vorbesc, a fost o incercare viguroasa de afirmare a convietuirii constructive in cadrul statului român, despre efectele careia János Vincze ar fi mai autorizat sa relateze, rolul meu fiind oarecum subsidiar. Nu au lipsit insa continuarile, dar intr-o alta conjunctura politica si sociala, având intr-un fel un caracter de ecou in relatiile dintre profesorul Coriolan Tataru si mine, un fel de repetare in prelungire, insa pe un alt plan. Ele se leaga, intre altele, de actiunea de salvare a evreilor, evadati din lagare naziste ori refugiati in România prin Ungaria, din Germania, Polonia, Iugoslavia, Slovacia si chiar din Ungaria, incepând din 1943, actiune care s-a desfasurat sub patronajul si indrumarile lui Ernest Marton, presedintele organizatiei sioniste din Ardeal si ale lui Moshe Carmilly-Weinberger, Sef Rabin al Clujului intre anii 1934-1944.

Dar inainte de a relata – in alta parte – despre aceasta actiune, datorita careia au fost salvati de la moarte mii de oameni, voi incerca sa rememorez câteva date din sectorul organizat de János Vincze si concretizate cu sprijinul direct al Rezidentului Regal Coriolan Tataru.

Mai intâi trebuie sa amintesc de munca organizatorica a „Madosz"-ului. S-a deschis un nou drum, care putea fi urmat cu mai putine riscuri. Au devenit posibile intrunirile, organizate de Madosz, in mediul taranesc mai cu seama; au fost reactivate o serie de biblioteci satesti si muncitoresti, reanimate diverse forme de asociatii ori manifestari culturale maghiare.

Când incerc sa enumar roadele acelei colaborari, imi dau seama cât de greu poate fi reconstituita o realitate cu mijloacele scrisului si restituita substanta ei pentru intelegerea contemporana. Intr-adevar ce importanta ii poate acorda astazi cititorul relatarii unor fapte uitate dar care, la vremea lor aveau o semnificatie categorica? Cum ar fi: eliberarea zecilor de tarani maghiari din beciurile jandarmeriei de la Suceag si din alte sate; transformarea ori suspendarea din functii a unor primari si notari comunali (români si maghiari) incorecti ori corupti; eliberarea din penitenciarul Tribunalului Militar din Cluj a unor antifascisti ori membri ai „Madosz"-ului – intre ei aflându-se si György Nonn (devenit peste câtiva ani Procurorul General al Republicii Ungare in epoca lui Rákosi) - si inchiderea dosarului lor; participarea multor sate unguresti la parada de la 10 mai 1939 din Cluj; o multime entuziasta, imbracata in frumoase costume taranesti, purtând pancarte cu texte in doua limbi („Aparând frontierele tarii noi aparam pamânturile noastre", „Nu vrem revizuire – ci pace si egalitate" s.a.) etc.

In ritmul de desfasurare a acestor – si altor – intâmplari exista ceva incomunicabil, care nu poate fi transmis peste decenii si nici prea bine deslusit, decât poate numai de cei putini inca ramasi, care au trait in atmosfera acelor vremuri si evenimente. Din acest motiv stirile acestea par a se resfira destul de

incoerent, prin frânturi de intâmplari si gânduri, asa cum se invalmasesc in amintiri târzii. Si totusi ele fac o permanenta legatura dintre trecut si prezent, impletindu-se firele fragile, devenite aproape invizibile.

Aparitia ziarului „Erdélyi Magyar Szó" („Cuvânt Maghiar Ardelean"), in 1938, a constituit o senzatie nu numai pe frontul stângii. Aprobarea a fost data personal de catre primul ministru Armand Calinescu, in urma unui memoriu-motivatie redactat de Gaál Gábor si tradus de mine. Ultimul ziar de „stânga" in limba maghiara fusese interzis in 1935 („Igazság" = „Adevarul"). Incercarile anterioare ale „Madosz"-ului de a scoate o noua publicatie au esuat rând pe rând. O data obtinuta autorizatia, ce mi-a fost inmânata in cabinetul lui Armand Calinescu de catre Radu Lobey, publicatia – invingind greutatile inerente timpului – a reusit sa realizeze, cu o consecventa intransigenta, un program bine gândit si elaborat. Intr-adevar, concentrând in jurul ziarului o intreaga pleiada de publicisti de stânga, ziarul „Erdélyi Magyar Szó" a repurtat un puternic succes pe linia gândirii social-politice progresiste, in pofida multor obstacole de tot felul.

In fruntea acestei publicatii se afla un tânar scriitor, Szabó Árpád, daruit cu un suflet de erou. Lupta si martiriul sau – (peste doi-trei ani a fost asasinat de „lucratorii" Sigurantei Statului la Arad) – au dat un inalt sens moral intregii lui activitati. Si in cazul sau, legaturile dintre viata si ideile politice erau nemijlocite.

Relatiile de colaborare dintre Coriolan Tataru si conducatorii stiuti si invizibili ai „Madosz"-ului nefiind cunoscute de oficialitatea Comunitatii Maghiare din România, contele Miklós Bánffy, presedinte si Dr. Imre Mikó, secretar al Comunitatii si deputat in Parlamentul de la Bucuresti, l-au denuntat pe Szabó Árpád la Rezidenta Regala, calificindu-l, intr-un memoriu intocmit de ei, drept „element subversiv", „dusman primejdios al ordinii existente", „agent al Moscovei", cerând, pe aceste – si alte asemanatoare – motive, interzicerea publicatiei.

Aceasta interventie a scos de pe rol o intentie a Rezidentului Tataru, caruia i se sugerase mijlocirea unei intelegeri intre Comunitatea Maghiara din România si „Madosz"" urmarind modificarea, macar partiala, a politicii in fond revizioniste a Comunitatii. Dar argumentele lui Coriolan Tataru au fost contestate de deputatul Imre Mikó, in prezenta contelui Bánffy, ca fiind daunatoare insasi existentei Comunitatii Maghiare. Fiindca, afirma denuntator Mikó, „ideile periculoase ale «Madosz»-ului sunt impartasite de aproape toti oamenii mai modesti („kisemberek") de nationalitate maghiara din România, in timp ce Comunitatea Maghiara e sustinuta doar de burghezia oraselor („városi polgárság"). Bánffy, constient de fondul democratic socializant al „fenomenului madoszist" a formulat concluzia, – cu referire si la consideratiile lui C. Tataru, – anume ca desi organizatia Comunitatii nu dispune de o baza in masele maghiare din România – „noi ne ocupam de taranime, avem pentru ea, ca si pentru muncitori si meseriasi, o intelegere profunda, frateasca, si nu putem admite ca perspectivele de indreptare a unor neajunsuri, de imbunatatire a conditiilor lor de viata sa nu fie elaborate de noi, fiindca noi suntem cei care dispunem de experienta conducerii treburilor publice, noi suntem cei chemati sa reprezentam si sa conducem politic masele". A mai adaugat, probabil pentru a-l dezarma si mai mult pe Tataru, ca: „actuala organizatie politica a tarii si insusi Regele Românie au recunoscut rolul conducator ce ne revine ca exponenti ai intereselor minoritatii maghiare din România. Ca atare nu pot fi admisi alti exponenti ai maghiarimii in România".

Dar asta inseamna nu numai monopol – a remarcat Tataru – ci si intoarcere la stari de mult timp depasite!

In conceptia contelui Miklós Bánffy, aristocratia ungara a fost produsul – prin selectie valorica – al unei natiuni, menita sa fie singura ei reprezentanta in viata politica.

Astfel a esuat acel rol ce i-a fost atribuit lui C. Tataru de a interveni in directia politica a Comunitatii Maghiare din România, integrata in Frontul Renasterii Nationale, prin implantarea in structura ei a unor forte ale democratiei maghiare de stânga.

Dar cât de labile si variabile – dupa conjuncturi – pot fi adeseori pozitiile si opiniile „moral-politice" si „ideologice" ale acelorasi indivizi si factori aveau sa se vada curând, din toamna anului 1940, in „Transilvania de Nord", adica in acele parti ale României care au stat ocupate de Regatul Ungar intre 1940-1944.

In septembrie 1944 devenise iminenta anularea *de facto* si *de jure* a Diktatului de la Viena. In aceasta situatie, sub influenta unor pretinse conditionari ale intereselor „intregii maghiarimi", in mod spontan s-au schimbat „punctele de vedere" in relatiile dintre „dreapta" si „stânga" maghiara, intre fostii „conservatori retrograzi" si „fostii democrati de stânga" si chiar de „extrema stânga". Astfel, când a devenit certitudine infrângerea nazismului si, in strânsa dependenta de aceasta, infrângerea imperialismului practicat de

Regatul Ungar, *„dreapta" maghiara a acceptat ceea ce refuzase pâna atunci, anume sa intre intr-o „alianta nationala" cu stânga, alianta solicitata de stânga cu obedienta si acceptata cu semetie condescendenta de acele forte, persoane si institutii reactionare, care se numeau Partidul Maghiar Ardelean, contele Béla Teleki, contele Miklós Bánffy, deputatii Zsigmond Vita, Imre Mikó s.a., comandamente si comandanti ale armatei regale ungare, „biserici nationale", prefecti ai „regimului horthyst", sau organizatori de cultura izolationista, ca de ex. Károly Kós* etc.

In fata unor asemenea stari de lucruri si de fapte „politice" – care in numele „solidaritatii nationale" i-au situat in transeele aceluiasi front pe un „comunist" ca Edgár Balogh ori pe un alt „comunist" ca János Demeter s.a. cu niste „horthysti", pronazisti, antisemiti, antiromâni ca Imre Mikó, contele Béla Teleki, Dezso László, protopopul reformat al Clujului, scriitorul Loránd Daday „mâncatorul de valahi" etc. etc. – aprecierea critica a istoriei ar trebui sa depuna armele, intrucât nu dispune de suficiente argumente pentru a le cuprinde cu intelegerea. In orice caz, cei care au ramas consecventi propriilor convingeri in imprejurarile aratate au fost cei din partida contelui Miklós Bánffy, acest adept si sustinator fidel al lui Miklós Horthy. Si tot partida lui a incasat – si continua pâna azi sa incaseze – beneficiile.

Cititorul isi va pune, fara indoiala, intrebarea: din multitudinea de relatii ce preced si insotesc un eveniment cum se pot distinge acei factori ce pot fi apreciati drept cauze explicative?

O alta intrebare, mult mai concreta si mai simpla: „prietenia româno-maghiara" ori „evreo-maghiara" se putea – ori se poate – oare realiza prin intermediul acelor persoane ori institutii care prin faptele lor, atunci când erau stapânii puterii, au dezmintit intentia de a fi arhitectii acestor prietenii? O asemenea intrebare este intru totul justificata din partea acelora care au vazut cum unii oameni isi continua viata lor veche, pastrându-si ideile vechi, parca nimic nu s-ar fi schimbat in aceasta lume. Nimic altceva decât camuflajul unor vorbe.

Iata de ce, de fiecare data când incerc sa relatez despre unele lucruri petrecute altadata, imi dau seama cât de dure pot fi experientele de viata, cât de amare tribulatiile in cautarea unui drum drept.

M-am referit deja la o „repetare in prelungire", in alte imprejurari, privind relatiile mele cu profesorul Coriolan Tataru, imprejurari pe care incerc sa le evoc peste ceata amintirilor. Oricât as cauta, pâna la cele mai palide urme, nu-l regasesc pe Coriolan Tataru altfel decât cu simpatiile sale care l-au asociat cu cei aflati in dificultati, cu acele cauze prin care oamenii incercau sa se inalte – ori sa iasa – din conditia lor necajita ori injusta.

Curând dupa pronuntarea Diktatului de la Viena, era in primele zile ale lunii septembrie 1940, a aparut la mine in Cluj, venind de la Bucuresti, doctorul Sandu Lieblich, spunându-mi ca „este trimis de partid" ca sa-mi comunice ca „o persoana importanta trebuie neaparat si urgent transportata cu automobilul de la Brasov la Bucuresti, in conditii de absoluta siguranta". Deslusind in imaginea morala a lui Coriolan Tataru curajul unei constiinte, nu am ezitat sa-i destainui cererea ce mi-a fost trimisa prin Sandu Lieblich.

Pentru a duce la bun sfârsit o asemenea misiune, cu evitarea oricarui risc, exista, in acele imprejurari, o singura solutie: masina oficiala a Rezidentului Regal. Am obtinut-o, si inca cu escorta unui gradat inarmat.

La Brasov, in locul si la ora stabilita, spre asfintitul soarelui, a aparut un barbat, mi-a dat parola si s-a urcat lânga mine in automobil. Ajunsi fara probleme la Bucuresti, m-a rugat sa-l las in apropierea bisericii armenesti. Abia peste vreo 5-6 ani am aflat, tot de la Sandu Lieblich, identitatea calatorului. Era Lucretiu Patrascanu.

Trecusera trei ani de la Diktat. Era iunie 1943, când, prin mijlocirea lui Emil Hatieganu, am pus la cale o intâlnire intre contele Miklós Bánffy si Iuliu Maniu, la Bucuresti. Veneam, prin urmare, dupa trei ani, din Ungaria in România si ma oprisem la Sibiu, ca oaspetele lui Coriolan Tataru. In acele vremuri, experiente noi, desprinse din realitatile Regatului Ungar ne-au solidarizat, intr-un front comun, pe români si evrei. Eu fusesem de curând asociat unei actiuni de salvare, prin trecerea clandestina peste granita ungaro-româna a unor refugiati evrei si – mai putini – neevrei, sositi individual ori in grupuri din Polonia, Germania, Slovacia, Iugoslavia si chiar din Ungaria care isi cautau salvarea in România. Daca pâna la Cluj, respectiv pâna la granita româno-ungara, organizatiile sioniste gasisera si rezolvasera, in linii generale, caile si mijloacele de infiltrare prin catune, pe vai ferite – maramuresene, salajene, somesene – ale fugarilor, indrumati, gazduiti si hraniti cu o compasiune ocrotitoare de pastori si tarani români, adeseori de preotii acestora, organizatiile sioniste din România abia din aprilie 1944 au fost capabile sa creeze acelor oameni, istoviti fizic si moral, adaposturi pentru odihna si sa le organizeze transportul pe drumuri intortocheate ce duceau prin Transilvania la Bucuresti.

In aceasta situatie Mendy Lehrmann, Ernest Marton si Ernest Hátszegi, ultimii doi facând parte din conducerea Comitetului pentru ajutarea refugiatilor evrei, „Vaad Hahacala" (Dr. E. Marton detinea si

functia de presedinte al Asociatiei Sioniste din Transilvania), m-au informat ca „legatura” lor din România a devenit ineficace, ba nici nu mai este de gasit etc. (In privinta acestei „legaturi” a ramas imprimata in memoria mea numele colonelului (r) Florian Medrea, asasinat de catre agenti nazisti, undeva in judetul Alba.)

Faptul ca m-am angajat instantaneu intr-o actiune complexa si periculoasa nu se datora nicidecum unei decizii lucide, ci modului in care imi traisem viata pâna atunci.

In „Transilvania de Nord”, ocupata de Regatul Ungar, ne simteam intr-o tara dusmana. Dupa ce traisem cei 28 de ani ai vietii mele pâna la Diktatul de la Viena printre cei de alta limba, alte credinte, nu puteam deveni, asa deodata, nesolidar cu proprii mei compatrioti evrei, de care eram legat si de o fosta patrie comuna. Eram - si am ramas – imunizat fata de sovinism, antisemitism ori antimaghiarism. Confruntarile violente intre compatrioti, mai corect spus actiunile violente contra unor compatrioti, puse la cale si practicate din prima zi a „imperiului ungar”, le-am considerat – ceea ce si erau de fapt – niste crime brutale, fratricide. Niciodata prietenii ori neprietenii mei nu erau – si nu sunt – maghiari, evrei, români, sasi, tigani, armeni – ci prieteni ori neprieteni, pur si simplu. (Din acest motiv nici nu pot aprecia favorabil epitetul de „prietenul meu român”, care mi se acorda de câte un memorialist maghiar din Transilvania.) Esenta adevarata a fiintei umane niciodata nu mi s-a parut a fi pendinte de limba, rasa ori religie. Nici de nationalitate. Dar atunci când, din primele zile de ocupatie ungara in „Transilvania de Nord” nu a urlat doar sovinismul ungar in cor turbat lozincile antivalahe si antievreiesti, ci a si brutalizat cu dementa si extaz iredentisto-hungarist, am fost obligat de un elementar simt moral si de legitima aparare sa fiu alaturi de victimele acelei furtuni de nestapânita ura ce s-a abatut asupra unor oameni – aflati acasa in caminele lor pasnice si pe pamânturile lor stramosesti – numai si numai din cauza ca aveau o anume nationalitate si nu alta. Din pacate prea putini dintre compatriotii nostri maghiari aveau sa simta scârba fata de faptele confratilor lor; prea putini au simtit in gura gustul amar al cuvintelor injurioase ce au fost rostite si in numele lor. Patru ani de zile, toti cei ce nu eram maghiari, am vazut intr-un fel sau altul, cum au lucrat dispretul, ura si repulsia impotriva noastra. Iar atunci când razboiul era pe sfârsite, in 1944-1945, „noul sistem” politic, inaugurat in „Transilvania de Nord” de catre maghiari fara participarea noastra, a românilor, ne-a pus la stâlpul infamiei tot pe noi, *in corpore* , iar dintre maghiari doar *pe cei care au fugit cu armatele zdrobite ale Regatului Ungar si ale celui de al III-lea Reich* . S-a spus atunci – si s-a scris – in ziarele de limba maghiara *ca toti cei ce s-au facut vinovati de „antidemocratism” etc. – au plecat.* Iar cei ramasi erau, prin urmare, fara prihana. Or, realitatea era ca printre cei ramasi, se aflau nu putini dintre cei ce au comis crime impotriva românilor, evreilor si tiganilor, impotriva antifascistilor si a unor oameni de stânga. Au mai ramas multi, chiar foarte multi dintre cei care patru ani batusera toba urii, intonând concomitent melodii de preamarire la adresa „inaltilor protectori” Hitler si Mussolini, interferate cu solemnele juraminte de aplicare a „ideii Sfântului Rege Stefan”, ca justificare „istorica” a subjugarii altor neamuri „nepolitice”, destinate a fi stapânite colonial de natiunea „politica” ungara.

Intunecarea mintilor devenise foarte grava. Fiindca un popor, in marea lui majoritate, a fost facut sa creada, tot mai ferm, intr-o „sfânta dreptate a ungurimii”, adica intr-o dreptate unilaterala, in dreptatea poporului ungar menit sa fie stapân peste intregul spatiu „carpato-dunarean”. Cunoscuti si fosti prieteni, pe care ii stiam inainte de 1940 democrati “de stânga”, s-au transformat brusc pe durata celor patru ani de ocupatie in „horthysti” inflacarati. Se faceau declaratii si pregatiri pentru anexarea la „domeniile Sfintei Coroane Sanstefaniene” – (coroana ce urmeaza sa reapara curând – poate a si aparut deja – ca vechi simbol imperialist) – a intregii Transilvanii.

Eram foarte decis sa nu ma las intimidat ori deranjat de o asemenea psihopatologie ce s-ar fi vrut generala.

Ca sa vietuiesti cu demnitate puteai reactiona in doua feluri: fie retragându-te in propria-ti singuratate, incercând – in tacere – sa-ti pastrezi identitatea; fie actionând, ca sa lupti impotriva urii, a distrugerilor si chiar a masacrelor organizate institutional, o data cu instaurarea deliberata a inculturii si foametei in rândurile maselor nemaghiare.

In cei patru ani de opresiune ungara oficializata, legile nescrise ale dreptatii si umanitatii cereau, pentru a fi aplicate, fapte – nu vorbe. Vorbele devenisera fara putere, datorita minciunilor rostite cu ajutorul lor zi cu zi. Oamenii, carora li s-au contestat dreptul la cultura si hrana – români, ruteni, slovaci, evrei, „slavi de sud” – aveau nevoie de ajutor, nu de scheme tactice ori teoretice.

Oamenii, in general, suportau oprimarea si nedreptatile cu inima grea. Unii, inzestrati cu o natura eruptiva, traiau in clocotul revoltei lor; altii – desi mai interiorizati – nu erau mai putin zbuciumati in nemultumirea lor. In ceea ce ma priveste, eu aveam o fire intoarsa spre sinea mea, nu prea extinsa spre

suprafata de atingere cu lumea dinafara. Nici prea curajos nu eram; nu ma simteam menit sa infrunt adversitatile soartei. Totusi ma apucasem de niste treburi, desi nu prea eram avertizat cum sa fac fata unor deghizari comportamentale, nici unei severe discipline. As fi dorit sa inteleg si sa rezolv in sens emotional actiuni ce trebuiau neaparat sterilizate de emotionalitate, fiindca se determinau intr-un alt complex decât erau criteriile sentimentelor si ale emotiilor.

Incercând sa insist asupra unor formulari mai concrete, parca sporesc confuzia, in dificultatea de a putea oferi o explicatie coerenta. Poate explicatiile ar fi mai potrivite daca le-am adecva epocii, care avea veleitati de cruciada rasista, dar si nationalista, sub a carei acoperis apasator m-am comportat cu ostentatie ca un opozant anticonformist, aproape pâna la limita usurimii. Deci fara precautii, fara a-mi organiza viata dupa norme „intelepte". Pâna spre sfârsitul toamnei anului 1942, dupa ce noua luni am fost privat de libertate. Amintindu-mi de acea perioada, nu prea pot sa inteleg pe acei maghiari care nu s-au simtit indreptatiti sa refuze criminalele sale „infaptuiri". Dimpotriva, majoritatea confratilor maghiari era chiar patrunsa de respect, stima si supunere fata de puterea necontrolata. Ori poate omul e plin de incredere acolo unde este tras pe sfoara, sau da dovada de ipocrizie consolându-se cu aceea ca lucrurile tot n-or sa fie dupa voia raufacatorilor?

In 1943, când l-am revazut pe profesorul Coriolan Tataru la Sibiu, eram de-acum atasat unei scheme implicative intr-o actiune a carui cifru l-am dezvaluit in alta parte. Am incercat cu o oarecare neindeminare, dupa câte imi amintesc, sa-i schitez situatia refugiatilor evrei, dintre care vazusem la Sânnicoara, Apahida, Dezmir, si in alte locuri ascunse, pe câtiva sfârsiti de osteneala, timorati, slabiti de se clatinau pe picioare, intre ei aflându-se bolnavi si raniti, infasurati cu bandaje improvizate din cine stie ce cârpe murdare si patrunse de scursori si mirosuri urâte.

Tataru avea un suflet mare si – daca se poate astfel spune – un suflet vechi. Dupa felul cum ma asculta imi dadeam seama, inca o data, ca se aflau sedimentate in el experientele istorice ale unor mizerii omenesti, pe lânga sentimentul primordialitatii vietii, sentiment pe care il traise din plin pe fronturile primului razboi mondial. Apoi si deprinderile de medic au contribuit la inzestrarea acestui om domol si curtenitor cu o dârza vitalitate morala. A reactionat la istorisirea mea prin a-mi spune ca nu si-a imaginat vreodata posibilitatea ca popoare civilizate si puternice sa comita asemenea nelegiuiri. Având in spate o mare experienta de viata, profesorul Tataru se si gândise imediat la o solutie practica: ar putea sa primeasca dintre refugiatii evrei – si neevrei – pe cei bolnavi, pentru a-i ingriji, internându-i intr-o baraca bine amenajata necesitatilor spitalicesti, dar rar folosita, anexata clinicii sale, situata in curtea Scolii de ofiteri din Sibiu, cladire atribuita clinicilor universitare din Cluj, aflate in refugiu la Sibiu.

Uitându-ma atunci in ochii sai de o nemaipomenita blândete, parca am vazut in ei hotarâri luate mai de mult. Eu insumi, in lunile mai-septembrie 1944, m-am „internat" fara nici o formalitate birocratica, de obicei noaptea, de mai multe ori, in acea baraca, in tovarasia unor grupuri mai mici, de 3-5 refugiati evrei istoviti – pe care le preluam ori ii insoteam de la Turda, ori de la granita ungaro-româna. Cei mai multi credeau ca viseaza când se instalau in albele asternuturi, ireprosabil spalate, ale spitalului universitar, dupa ce, cu ajutorul instalatiilor sanitare, al dezinfectantelor si al dusurilor calde se curatau de paraziti, murdarii si duhori. In aceasta baraca, din luna mai si pâna dupa 23 august 1944, nici nu au fost internati alti bolnavi, decât refugiatii evrei. Tataru, care se ocupa personal de ei, secondat de un laborant de incredere (domnul Gheorghe) ii intelegea usor pe cei ce vorbeau idis, rutena, slovaca si chiar poloneza. Câte nelinisti de suflet si intunecimi i-au fost destainuite in aceste limbi!

In acea perioada, comportamentul profesorului Tataru nu era un caz izolat. Substanta acestui comportament era hranita de o stare generala, motivata de antipatia românilor fata de nazism, de simpatia fata de victimele razboiului si ale ideologiilor antisemite.

Imi amintesc inca foarte bine cum isi motiva el singur comportamentul: obisnuia sa spuna ca vinovati nu sunt doar cei ce au pus la cale faradelegile, razboiul, ci toti cei indiferenti, nepasatori, ca si toti aceia care nu-si angajeaza cugetul si faptele, cu indârjire si mânie, in marea batalie impotriva „raului".

Imi amintesc insa si de atitudinea sa, plina de incredere in corectitudinea ungara. Când administratia româna a trebuit sa paraseasca cele sapte judete guvernate de el, Rezidentul Regal si-a exprimat public convingerea ca oficialitatea Regatului Ungar va continua sa administreze teritoriul ce i-a fost atribuit la Viena cu acelasi simt al dreptatii si omeniei, de care a dat dovada administratia româneasca. Crezând in puterea cuvântului onest, el a dat publicitatii in ziarele clujene, la 10 septembrie 1940, un apel adresat intregii populatii.

Curând insa Coriolan Tataru avea sa-si dea seama de strâmbatatile soviniste si ororile criminale ale „cuceritorilor", cu toate lepadarile si târguielile de constiinta ale noilor cârmuitori din Transilvania de

Nord cu care s-a identificat majoritatea populatiei maghiare, lipsita de respect fata de dreptate, fara mila, si de omenie, fara frica de Dumnezeu, urmarindu-si cu nemiloasa duritate programul antiromânesc si antievreiesc.

Iata *„CUVÂNTUL DE BUN RAMAS ADRESAT POPULATIEI TINUTULUI SOMES DE CATRE DOMNUL REZIDENT REGAL DR. CORIOLAN TATARU”* pe care il transcriem in intregime pentru dosarul marturiilor:

„SUS SA AVEM INIMILE!

In ceasul când administratia româneasca se desparte de pamânturile udate de undele Somesurilor si Crisurilor, in calitatea mea de conducator al acestei administratii in Tinutul Somes, adresez din adâncul inimii mele indurerate un Cuvânt de bun ramas pentru intreaga populatie a acestor cuprinsuri.

O soarta potrivnica lasa aici in afara hotarelor românesti peste un milion si jumatate din cei mai buni frati ai nostri.

Cei care plecam ne despartim de mormintele parintilor si strabunilor nostri, de frati si surori, de parinti si copii.

Jertfa celor care ramân, nu este nici ea mai putin zguduitoare.

O viata noua incepe si trebuie sa inceapa pentru toti. O viata de munca si de lupta.

Ma adresez populatiei intregi din Tinutul Somes, fara deosebire de origina si credinta.

Românii sa nu uite niciodata in orice imprejurare poruncile solidaritatii nationale – singura chezasie a viitorului.

Maghiarii sa nu uite ca legea fundamentala a acestui pamânt binecuvântat al Ardealului a fost intelegerea si toleranta.

Pentru fratii, pentru parintii si pentru copiii nostri ramasi aici, nu dorim altceva de la administratia noua, decât marturisirea aceleiasi generozitati armonizatoare si civilizatoare pe care administratia româneasca a asigurat-o populatiei minoritare.

Când ducem cu noi ultimul drapel de administratie româneasca libera de pe aceste meleaguri, cuvântul nostru nu poate da celor ce ramân aici sa pazeasca vetrele strabune decât ceea ce a constituit insasi esenta administratiei noastre: indemn hotarât pentru pastrarea ordinei celei mai desavârsite.

Munca si ordine peste tot.

Viitorul este al celor ce muncesc si cred.

Sa intâmpinam si sa infruntam cu tarie greutatile vietii noi ce ne asteapta.

Sus sa avem inimile!

Dr. Coriolan Tataru ”

Cluj, 10 septembrie 1940

Cine citeste astazi acest apel, lansat in toiul catastrofei dezlantuite de Diktatul de la Viena, va intelege ca bunacredinta lui Tataru era fara aderenta la noile realitati politice ale Regatului Ungar si – in general – la opinia publica din aceasta tara, contaminata de microbul dispretului fata de un elementar spirit de echitate. Tataru insusi a devenit victima propriei sale confiente. Când a parasit Clujul in fruntea administratiei românesti, el si-a lasat in oras familia, urmând sa revina mai târziu pentru a o muta la Sibiu. Dar coalitia locala dintre vârfurile administratiei de ocupatie si populatia maghiara, unite intr-o agresiva ofensiva antiromâneasca, a expulzat din Cluj si pe doamna Lucia Tataru cu cei doi copii ai ei, intr-un vagon de marfa in care erau inghesuiti in jur de 60 de oameni. Dupa 2-3 zile ei au sosit – via Oradea – la Arad. Astfel a luat contact Coriolan Tataru cu monstruosul aparat de represiune al Regatului Ungar care opera prin bici, expulzari, flamânzire, executii, ca si prin asasinate si masacre.

In aceste imprejurari, lucrurile s-au invalmasit in asa fel incât nu se putea evita discutia asupra atitudinii poporului ungar insusi fata de „minoritatile nationale”, in special fata de români, evrei, tigani, ruteni si sârbi. Problema a si fost pusa – ea nu putea fi evitata – la nivelul fiecarei familii, al fiecarui individ.

Nu sta in intentia insemnarilor de fata urmarirea ecourilor trimise spre viitor de colaborarea – destul de larg schitata – dintre „Madosz” si Coriolan Tataru. Se cuvine totusi a fi aratat ca ea nu a creat doar o legatura restrânsa la timpul când s-a desfasurat (1938-1940). Consecintele si perspectiva umana iscate de aceasta colaborare i-au conferit profesorului Coriolan Tataru un fel de noua identitate sau, poate, numai o preocupare personala, dar care l-a asemuit altor personalitati de aceeasi orientare sociala. In acest fel se lamureste atitudinea – o adevarata demonstratie – pe care a avut-o la procesul unor comunisti de la Bucuresti, din septembrie 1943, in care era implicat si János Vincze. Atitudinea sa partizana fata de unul dintre inculpatii principali, atunci când a depus marturie – conform unei scheme ce a fost elaborata de

aparatorul Petre Pandrea – cu o constiinta precisa a semnificatiei spuselor sale in apararea libertatii politice si de gândire, era motivata de fermitatea unei convingeri, intr-o ambianta patrunsa de agitatie, suspiciune si supraveghere politieneasca, când si prietenia era greu de mentinut. De altfel, in anii razboiului mobilitatea relatiilor interumane, din ce in ce mai rapida si nesigura, implica, adeseori, schimbarea totala ori partiala a retelei de prietenii si cunostinte. Oamenii apareau dupa nevoie, interese comune legate de o cauza, de o actiune. Au trebuit sa fie revizuite pâna si legaturile cu vecinii si rudele, care, nu o data, se transformau in unelte ori iscoade ale spionajului politienesc.

Dorintele, aspiratiile si prieteniile lui Coriolan Tataru s-au inserat intr-o miscare ce depasea cadrul si obiectivele unui om de conditia lui, fiindca el si-a recunoscut sperantele proprii in lupta contra unei alcatuiri sociale dominatoare si abuzive. Prietenia lui fata de János Vincze a fost constanta.

Tataru era impresionat de tendinta centrala a vietii lui Vincze, pe care acesta a urmat-o ferm, cu speranta in justetea finalitatii cauzei fata de care se simtea angajat. Pentru Tataru, Vincze era o parte din „Madosz".

Dar indata dupa 23 august 1944, in Transilvania de Nord au aparut o serie de fenomene, rezultând din competitia unor indivizi si grupuri maghiare, care s-au folosit de reputatia „Madosz"-ului pentru a-si câstiga – ori chiar pentru a-si expropria – spatiul si mijloacele puterii. Nu ma refer la lupta dintre partide ori contra unora din ele, ci la niste ***lupte de gherila*** , ce au fost indreptate, din partea unor politicieni maghiari, impotriva unor intelectuali români, care erau vechi democrati. Când Uniunea Populara Maghiara a incercat sa-i elimine din viata publica, in 1945, era vizat si Coriolan Tataru. Impostori nestapâniti in sovinismul lor sanstefanian s-au grabit sa scorneasca alte scheme inepte invocând de asta data, in locul lui Hitler si Musollini, numele lui Marx, Lenin si Stalin in furia lor vindicativa, ca detractori ai lui Iuliu Maniu in primul rând.

Actiunile acestor detractori aveau sa capete in viitor, pâna in zilele de astazi, o destul de mare amploare si destule manifestari neasteptate. Revenind la sperantele lui Tataru de a se ajunge la o atitudine unitara, demna, la solidaritate si intelegere in actiuni comune, sub semnele libertatii si ale egalitatii, aceste sperante au fost repudiate de cei care au acceptat sa se puna sub patronajul spiritului inaugurat de Károly Kós, inca din anii '920, pentru care românii din Transilvania insemnau „cealalta tabara".

Ceea ce s-a câstigat, totusi, a fost un fel de evidenta a acelor oameni pe a caror constiinta se putea conta. Faptul ne-a insotit consolator si in acele situatii când ne-am aflat redusi la neputinta – in fosta Transilvanie de Nord – in fata excesului de autoritate si putere cu care au fost investite unele formatiuni politice, intre ele aflându-se si Uniunea Populara Maghiara, aliata Partidului Comunist, pe nedrept considerata succesoarea vechiului „Madosz".

In ceea ce priveste relatiile dintre Tataru si János Vincze, ele s-au perpetuat in gândurile primului. Il amintea adeseori, spunându-mi ca a invatat de la el sa „vada in perspectiva", fiindca drumurile luptei sale se conturau cu claritate, stiind unde doreste si unde trebuie sa ajunga. Ceea ce a mai apreciat la János Vincze era ca „visul nu-l parasea nici in legatura cu lumea contingenta". Dar isi mai punea intrebarea daca „el va cunoaste vreodata imaginea amara a visului zdrobit?", imagine pe care Coriolan Tataru a cunoscut-o, din pacate, mult prea bine, si pe care Ion Vinte o cunoaste acum, când se contureaza adevarata fata a comunismului „victorios" in România.

* * *

<u>Adnotarile lui Ion Vincze</u>

Aceste evocari au fost publicate in revista " Timpul – 7 zile". Citindu-le, Ion Vincze a tinut sa faca unele adnotari aparute in aceeasi publicatie, adnotari pe care le reproducem in intregime:

„Consider de datoria mea sa lamuresc legaturile MADOSZ-ului cu Rezidenta Regala a Tinutului Somes intre anii 1938-1940.

Despre aceste legaturi pâna acum nu a scris nimeni afara de Bányai László si Bálogh Edgár. Din pacate acestia nu relateaza evenimentele in lumina lor adevarata. Ei reduc cazul la niste legaturi simple, de ordin personal, avute cu unii „functionari" sau „elemente democrate" din Rezidenta, cum a fost Miron Radu Paraschivescu, care in acele timpuri lucra in cadrul acestui organism al statului.

Iata adevarul:

Intre anii 1930-1931 subsemnatul l-am avut coleg de an la Academia Comerciala din Cluj pe Raoul Sorban, care dupa un an s-a mutat la Facultatea de drept din localitate. Dupa plecarea acestuia de la Academie ne-am intâlnit mai rar. Când am predat in anul 1932 munca de partid de la Universitatea din Cluj lui Vasile Pogaceanu am amintit acestuia si de Raoul Sorban ca despre unul din studentii cu conceptii de stânga, progresiste. Sorban avea legaturi pe atunci si spre alte cercuri de sub influenta partidului nostru.

In anul 1938 ne-am intâlnit intâmplator când mi-a vorbit despre Rezidentul Regal, dr. prof. Coriolan Tataru, care doreste sa-l numeasca secretar al Rezidentei. Nu-mi mai amintesc toate detaliile acestui episod. Nu am uitat insa esentialul politic al acestui caz, mai ales ca Raoul Sorban imi cerea sfatul daca este cazul sa accepte functia oferita.

Am raportat imediat acest caz Secretariatului Comitetului Teritorial al P.C.R. prin Birtas Gavrila si Rácz Iuliu. Acesti tovarasi mi-au comunicat ca este bine ca Raoul Sorban sa accepte noua functie spre a netezi legaturile partidului pe linia «Madosz» cu Rezidentul Regal. Se stia ca prof. C. Tataru este antihitlerist si adeptul intelegerii cu maghiarii ardeleni pentru a realiza o colaborare si convietuire pasnica in cadrul statului român impotriva politici revansarde ungaro-germane.

Dupa câteva intâlniri cu Rezidentul Regal – la vreo 2-3 a participat si Rácz Iuliu ca unul din fostii conducatori ai Madosz-ului – noi am prezentat un material politic profesorului Tataru cu privire la pozitia noastra in problema nationala. Astfel s-au statornicit legaturile noastre politice regulate intre anii 1938-1940. Baza politica a acestor relatii a constituit activitatea pentru prietenia româno-maghiara din tara in ideea asigurarii drepturilor si libertatilor politice, a luptei pentru independenta si integritatea teritoriala a tarii impotriva oricaror agresiuni venite din partea fortelor straine fascisto-horthyste.

Raoul Sorban inca atunci ne-a informat ca stabilirea acestor legaturi cu noi de catre Coriolan Tataru a fost si cu acordul lui Armand Calinescu, pe atunci primul ministru al tarii, care l-a incurajat pe Rezident in aceasta directie. Dupa asasinarea de catre legionari a lui Armand Calinescu, in septembrie 1939, Coriolan Tataru nu a mai primit un asemenea sprijin si in luna mai-iunie 1940 legaturile noastre s-au intrerupt. (Eu am fost cautat de Siguranta pentru a fi internat in lagar si am stat complet izolat pâna la trimiterea mea in munca de partid la Brasov.)

Coriolan Tataru a sprijinit actiunea noastra de a incadra pe fostii Madosz-isti in Comunitatea Maghiara condusa de Bánffy Miklós. In acest sens am trimis la 21 martie 1939 o scrisoare Comunitatii Maghiare semnata de Bányai László, Rácz Gyula, Szepesi Sándor si Vincze János. Singur Bánffy Miklós nu a fost de acord cu propunerea noastra, precum a respins si alte propuneri similare facute in perioada aceasta.

Profesorul Tataru a fost de acord si a sustinut si actiunea noastra de a inainta guvernului un memoriu semnat de mii de maghiari cuprinzând revendicarile noastre nationale si sociale pe linia luptei pentru libertate, independenta si integritatea tarii. Memoriul a fost inaintat guvernului la Bucuresti in 14 noiembrie 1938.

De la interzicerea ultimei gazete a Madosz-ului („Igazság”) din 1935, organizatia nu a reusit sa mai obtina autorizatie pentru aparitia unei gazete legale atât de necesara muncii politice si organizatorice. Inca la inceputul anului 1939 la una din intâlnirile noastre cu prof. Coriolan Tataru, subsemnatul impreuna cu Rácz, am ridicat insistent necesitatea unei gazete. El a inteles cererea noastra si a dat dispozitie ca prin Raoul Sorban sa perfectam problema autorizatiei. Miron Radu Paraschivescu nu a participat in aceasta actiune decât târziu când a fost perfectata. Inca atunci, pentru a urgenta lucrurile, Sorban ne povestea ca a fost trimis de Rezident la Armand Calinescu, cu care s-a inteles personal in prealabil pentru acordarea autorizatiei. Era in luna mai când Raoul s-a intors la Cluj cu autorizatia in buzunar si ne-a povestit cum a prins la cabinetul primului ministru ultimul moment, deoarece in acele zile s-a dat dispozitia de a sista acordarea unor asemenea autorizatii. De altfel cine cunoaste conditiile politice ale acelor timpuri stie prea bine ca prin simpla „mijlocire” a unor intelectuali si functionari nu se putea obtine autorizatie pentru o gazeta politica – asa cum afirma in mod gresit si tendentios Bányai. Deciziile se luau de acum la nivel inalt.

O alta actiune care merita sa fie relevata din acele timpuri este manifestatia de la 10 mai 1939 din Cluj. In coloanele manifestantilor oficiali au aparut coloane de sute si sute de tarani maghiari din satele clujene intercalati de muncitori si mici meseriasi maghiari din oras, purtând lozinci ca „Jos fascismul”, „Vrem pace si independenta tarii”, „Vrem pamânt si nu revizuirea hotarelor tarii” etc. Aceasta prezenta a fost larg comentata in presa interna si externa si a produs un rasunet deosebit când in Ardeal, in anii 1939, de acum propaganda revizionista horthysto-fascista luase o amploare atât de mare. Organizarea a fost realizata de activistii Madosz-ului si de un grup de muncitori desemnati in acest scop de judeteana P.C.R.

Aceasta medalie frumoasa a avut reversul ei trist dar caracteristic timpurilor. In dupa masa acelei zile, grupuri de tineri tarani, baieti si fete, participanti la manifestatie in imbracaminte populara, s-au plimbat in straiele lor nationale pe strazile Clujului. Au fost arestati si dusi la Chestura politiei. Pretextul era ca intre zecile de panglici in multe culori cu care erau impodobite straiele fetelor din satele din zona Calata erau si culorile rosu-alb-verde, pe lânga galben, albastru, violet etc. A trebuit sa fug imediat la vila Rezidentului de pe calea Donath ca sa-i pot obtine ordinul de eliberare a tinerilor. In urma ordinului dat de Rezidentul

Tataru, prin Raoul Sorban, tinerii au fost imediat eliberati in ciuda cercurilor reactionare ale oficialilor care au provocat arestarile.

Rezidentul Regal, intre altele, ne-a eliberat si un numar important de autorizatii pentru tinerea de conferinte in diferite orase ale Tinutului. Noi foloseam aceste conferinte in aparenta culturale, pentru propagarea liniei noastre politice antifasciste.

Tot Rezidentului se datoreste si autorizarea intâlnirii pe tara a cititorilor gazetei „Erdélyi Magyar Szó", care s-a tinut la Cluj, in 30 si 31 decembrie 1939, ultima asemenea manifestare politica ce a avut loc in acei ani in Ardeal. (Nu corespunde adevarului ca intâlnirea pe tara s-a datorat dejucarii lipsei de vigilenta a autoritatilor, asa cum afirma in scrierile lor L. Bányai si Balogh Edgár.)

Pozitia adoptata in acei ani si fata de noi de catre profesorul Coriolan Tataru se explica in primul rând prin aceea ca el avea conceptii mai avansate in problema nationala si facea parte din cercurile intelectualilor burghezi români ostili expansiunii hitleriste si a revizionismului maghiar. El nu putea concepe Ardealul rupt din trupul tarii. El sustinea politica lui Armand Calinescu si era ostil legionarilor. Despre aceasta pozitie a profesorului ne-a informat de la inceput si Raoul Sorban ceea ce s-a confirmat clar indeosebi cu prilejul convorbirilor si colaborarii noastre ulterioare. El stia ca suntem comunisti, dar accepta pozitia noastra patriotica. Iar Raoul Sorban, care ne ajuta cu toate puterile, era un intelectual cu adânci simpatii spre stânga, având legaturi cu oamenii partidului nostru.

14 februarie 1990

Vincze Ion"

POST SCRIPTUM

De fiecare data când am fost supus unei anchete ori unui interogator, intâmplarilor de obicei confuze si intortocheate ale biografiei reale, li se substituiau, in paginile proceselor verbale, niste artificii de fapte precise, irecuzabile. Ele, desi arbitrare, fictive, trebuiau acceptate, intr-o tacita complicitate cu anchetatorul, pentru a nu deranja „sistemul" unor elaborari dinainte schitate de cele mai multe ori de catre un colectiv.

De aceea, demersurile insistente ale anchetatorului foloseau niste formule stereotipe si impersonale intr-un cadru imaginar. Integrarea in conventiile unui astfel de interogator cunostea diverse moduri de constrângere: de la ispite la agresiune brutala. Conducatorul anchetei de acest tip nu avea dileme, dar nici curiozitatea - sau capacitatea – de a intui adevarul. Cel ce nu se conforma era considerat un trisor ireverentios fata de un ceremonial legiferat. Rezultatul nu putea fi indoielnic; surprizele erau excluse. Confirmarea fictiunilor facea parte din regula jocului; era destinul ei, in fata caruia stateai timorat, degradat si nauc, fara a-i intelege rostul.

Modelul acestui tip de investigatie, nu numai dupa parerea mea, fusese importat, ori impus din U.R.S.S. Si cu toate acestea, desi oficial a fost scos din folosinta, a continuat sa supravietuiasca, prin inertie, in anumite structuri periferice. Principiile se schimbasera, dar nu si psihologia unor oameni care continuau sa oficieze sub stapânirea unui sentiment de neintrerupta legatura cu trecutul.

In anul 1985 mi s-a intâmplat sa reintâlnesc, intr-o incapere destul de confortabila din cladirea Primariei Capitalei, unele din ticurile vechii proceduri ce s-a mentinut, anacronic, ca o boala latenta in deprinderile unui vechi activist de partid, in pofida incercarilor de renovare, – ori poate sub semnul nostalgiei nemarturisite dupa confortul geometric al vechilor „tehnici" procedurale.

Am fost anume invitat sa ma confrunt din nou cu fizionomia mea „compromisa de pe vremea vechii orânduiri, burghezo-mosieresti". Cei cincizeci si mai bine de ani ce trecusera au creat neintelegeri greu sau imposibil de inlaturat in intelegerea unor rosturi de altadata, care apareau acum impovarând insasi corectitudinea mea. Acest mod de a considera trecutul raporta la conceptia contemporana o perioada de mult depasita, in care fapta pusa astazi sub semnul intrebarii, odinioara era pe deplin si pozitiv justificata. Cu alte cuvinte interogatorul se folosea de o terminologie si de o schema conceptuala neomogena cu o epoca de alta data, asupra careia se concentrase.

Ma aflam nu numai in fata unui om investit cu dreptul de a ma considera si de a ma trata ca pe un mincinos, ci si in fata unor dosare impozante, insinuant si amenintator stivuite pe masa din fata mea cu scopul de a intimida (dosare pe care le va pastra, probabil, o arhiva, ca amintire despre acele forte strâmbe ce au impovarat viata pe pamânt, fara vreo legatura cu natura fireasca, obiectiva, a unor evenimente).

Si de data aceasta, in ciuda tonului amabil, interogatorul a exclus, de la inceput, conditia de egalitate dintre cel ce intreaba si cel care raspunde. Sorgintea unei astfel de relatii rezulta dintr-un fals si abstract

complex de superioritate al aceluia care practica, chiar si in cea mai mica masura, puterea. Câte lucruri nu s-au savârsit in numele acelei puteri, ce nu s-ar fi putut savârsi in numele dreptatii!

In tentativa de a mentine o dimensiune legata de lumea emotiilor, propunându-si, totodata, atributii de persuasiune, de blam si deruta, moduri care se sustrag de la confruntarile directe cu adevarul si realul, anchetatorul m-a obligat sa citesc din documentele aflate in stiva de dosare doua declaratii provenind de la una si aceeasi persoana. In prima, formulata in 1952, (anul in care am fost arestat a patra oara) se afirma, fara nici un echivoc, ca fusesem „agent britanic" si unul dintre organizatorii Serviciului Secret al regelui Carol II; a doua era recenta, din 1985, si anunta, tot fara ezitari ori rezerve, consecventa si neintrerupta mea activitate antinazista, incepând din anul 1930.

Ambele declaratii aveau unul si acelasi autor: Ion Vincze.

Comentariul anchetatorului il redau aproape textual: „Noi dam insa crezare primei declaratii. Fiindca in 1952 tovarasul… (cel care daduse declaratia) era un om in puterea vârstei, stapân pe sine, avea functii de mare raspundere, era ministrul Securitatii - si mai era… etc. Iar astazi el este un om batrân, bolnav si sentimental; starea in care se afla acum nu mai coincide cu adevaratele lui capacitati … etc. Prin urmare – asa a stabilit Comisia – se considera valabila declaratia pe care a dat-o in 1952…" etc.

Din nou, si in acest caz, adevarul era inutilizabil, el nu putea fi luat in considerare impotriva unei noi decizii, fiindca o alta decizie, din 1952, determinata de o vina fictiva, a avut ca rezultat reprimarea libertatii mele pe o durata de aproape patru ani (1952-1956).

M-am lasat cuprins de o sinceritate aproape exploziva si am ripostat spunându-i:

„Prin urmare daca in fata dv. s-ar afla acum, aici, Lucretiu Patrascanu, nu ati ezita sa-l executati inca o data pentru aceleasi motive pentru care a fost executat in urma cu patru decenii?!"

Aprecierile interlocutorului dadeau expresie „teoretica" unor principii ori metode ce fusesera determinate de o practica. Aprecierile erau insa lipsite acum de consecintele grave ce le puteau avea odinioara. Ele pareau mai curând niste reminiscente uitate in sertare si atrofiate birocratic; iar omul in fata caruia sedeam, de asta data fara emotii, devenise victima acelei iluzii ca istoria ar fi opera unor oameni din categoria sa.

Evoc aceste amintiri cu un sentiment de jena. Dar imprejurarile evocate se leaga – si in cazul meu – de biografiile noastre din anii 1940-1944. Adica de programul si interesele ocupantilor unguri din fosta „Transilvanie de Nord". Dupa 23 august 1944 bigotismul sovinismului hungarist a patruns fraudulos in viata noastra din România, creând, in favoarea intereselor sale, aparente, scontând si pe faptul ca in viata putine lucruri sunt absolut clare, ba, dimpotriva, ele sunt de obicei confuze – atât calitatile, cu meritele pe care le presupune, cât si erorile. Numai doctrinele pretind ca ne furnizeaza precepte absolute.

Cum se poate vedea, in rastimpul de viata al generatiei mele problemele se puneau foarte acut si dur. In acest rastimp s-a dezmembrat imperiul austro-ungar si cel rusesc, s-a faurit România Mare, a aparut fascismul si nazismul cu anexele lor locale: legionarii – sau „garda de fier" – in România, miscarea „crucilor de sageti" in Ungaria s.a. Tot in acesti ani se consolideaza totalitarismul comunist in Rusia si izbucneste cel de al doilea razboi mondial. In opozitie cu barbaria greu – ori deloc – camuflata a unora din aceste evenimente, s-a afirmat, ca fenomen spiritual si ideal umanist, o miscare democratica, cu trasaturi pronuntat politice.

Dar insusi fundamentul umanist al marilor actiuni antifasciste a fost grav zdruncinat când – in urma Pactului de Neagresiune dintre Uniunea Sovietica si Germania hitlerista, cu motivarile formulate de Molotov, ministrul de externe al U.R.S.S. – lupta impotriva nazismului si a anexelor sale a fost suspendata.

In fata contemporanilor (1939), schimbarea la fata survenita in relatiile celor doua mari puteri – (ideologizate in asa masura incât Uniunea Sovietica reprezenta comunismul insusi, iar Germania se confunda cu national-socialismul) – a aparut ca o rasturnare dementiala a lucrurilor. Pactul Molotov-Ribbentrop a actionat asupra directiilor democratice de pretutindeni cu consecintele unei lucide tradari si a determinat preluarea autoritatii spiritului antifascist de catre constiinta etica a indivizilor, transformându-se, in mare masura, dintr-o miscare ampla intr-o aspiratie personala. Numai in acest chip s-a putut asigura dincolo de „intelegerea istorica germano-sovietica" dainuirea spiritului antifascist ca proces continuu. Faptul a marcat primul mare esec comunist in tehnica manipularii maselor. Inteligenta a recunoscut putinta de eliberare din strânsoarea restrictiilor impuse si a reusit sa refaca, intr-o noua dinamica, opozitia impotriva variantelor fascisto-naziste. Astfel pactul nazisto-comunist a anulat programul antifascist doar din cadrele institutionalizate ale primului stat socialist din lume, ca si din practica partidelor comuniste europene, fara sa reuseasca insa a generaliza o ideologie a renuntarii, a retragerii si nici sa justifice

tranzactiile imperialiste rezultând din cârdasia celor doua parti, datorita carora au fost modificate elementele unui tablou considerat multa vreme imuabil. Devenise clar ca principiile enuntate la timpul lor - si care au trezit simpatii in rândurile intelectualitatii fata de telurile umaniste ale revolutionarilor rusi – au fost infirmate de agresiunile imperialiste ale nazistilor si ale statului bolsevic rus. Pactul Molotov-Ribbentrop a contrazis tocmai aspiratiile democratice si pacifiste din cuprinsul unui stat socialist si, prin aceasta, a echivalat cu o capitulare ideologica. Consecintele imperialiste ale acestei capitulari se manifestasera cu atâta evidenta incât nici nu necesita alt efort de a le demonstra decât acela de a aminti sumar unele din rezultate: Polonia a fost impartita intre pactizanti; o parte din România a fost „atribuita" Ungariei printr-un Diktat; Tarile Baltice au fost ocupate si integrate de catre U.R.S.S., iar punctul 3 din Anexa Secreta a Pactului Molotov-Ribbentrop dezvaluie motivatia principala a rapirii Basarabiei si a unor parti din Bucovina in urmatorii termeni: *„Cât priveste Europa de Sud-Est, uniunea Sovietica insista asupra interesului ei pentru Basarabia. Germania declara ca manifesta o totala dezinteresare politica fata de acest teritoriu"*.

Nimic mai deconcentrant decât substanta unor asemenea complicitati, formulate in termeni aluzivi, dar marcate de un evident spirit de cârdasie hrapareata.

Cuvintele despre care stim cine le-a gândit si pronuntat, despre care mai stim cine le-a ascultat, poarta in ele sensurile unor complicitati obscure. Ele s-au mentinut cincizeci de ani intr-o totala intunecime. Dar efectele lor atât de groaznice nu au ramas intacte in scurgerea timpului. Fiindca exista stari sufletesti inaccesibile interdictiilor, rezistente chiar si impotriva gloantelor; fiindca exista o realitate pentru care memoria nu este o simpla oglindire, ci argument pentru reactivarea unui intreg univers de intâmplari, traditii si trairi.

5. "TRIBUNA ARDEALULUI" IN LUMINA EPOCII

In mod curios, aproape neinteles, unicul ziar românesc – „Organ de afirmare a Românilor din Ungaria" –, aparut in anii Diktatului de la Viena la Cluj (septembrie 1940 – septembrie 1944), nu a beneficiat de nici o atentie din partea istoricilor presei noastre. Atât cotidianul cât si redactorii si colaboratorii sai au fost cufundati in uitare ori ignorati – in cel mai bun caz. Faptul vine sa confirme ca acele judecati, cu pretins fundament istoric, ce nu se intemeiaza pe cunoasterea obiectiva a unor realitati, ci pe opinii preconcepute, pot sa suspende orice interes fata de o problema, chiar si in cazul când ea este profund inradacinata in istoria vietii românesti.

Biografia, precum si evocarea istorica, pe fundalul epocii, a ziarului „Tribuna Ardealului", s-ar cuveni sa devina, o preocupare responsabila pentru cronicarii presei noastre, cu relevarea functiilor sale pastratoare de traditii nationale si de raspândire a unor idei progresiste intr-un mediu profund reactionar si retrograd, cum era cel al Regatului Ungar in anii celui de al doilea razboi mondial.

Imbinând cu necesitate posibilitatile si rosturile timpului, concentrate in jurul unui „imperativ national", istoria ziarului reflecta conditiile in care a fost nevoita sa traiasca „minoritatea" româna din Ungaria, ca si formele vietii sale culturale si politice, impiedicate in manifestarile lor firesti de rigorile programului sever urmarit de sovinismul de stat al Ungariei si subordonate scopurilor politicii sale interne in Transilvania de Nord, dintre care primul parea a fi anihilarea constiintei de român. Schema conform careia actiona hungarismul epocii scosese in evidenta aspectele specifice ale unei stari de spirit. Amalgamul de incongruitati ce-l caracteriza pe „primul dintre egali" –adica pe unguri –, cu o psihologie specifica dominatorului, urmarind cu indaratnicie realizarea programului de deznationalizare a nationalitatilor pe de o parte, pe de alta nu mai putin indaratnica rezistenta a acestora, mobilizata in vederea pastrarii identitatii nationale, plaseaza ziarul la o interferenta critica si la antipodul conditiilor normale de fiintare a unui ziar.

De la aparitia sa (16 septembrie 1940), „Tribuna Ardealului" s-a consacrat unui program vital si esential, acela anume de a ramâne fidel intereselor din totdeauna ale poporului român si ale culturii sale, afirmând, totodata, prezenta românească in noile imprejurari create de brutalitatea Diktatului de la Viena. Or, un asemenea program nu putea fi acceptat de oficialitatea Regatului Ungar, cu tendintele ei directe si practice de maghiarizare, aplicate si in presa prin filiera atent organizata a cenzurii, cu anexe specializate: procuratura, armata, prefectura, politie si, in cazurile ce necesitau „competenta stiintifica", Institutul Stiintific Ardelean „contele Pál Teleki". Dar mai existau si o serie de „principii" restrictive: in primul rând tot ce aparea in cuprinsul ziarului trebuia sa fi fost scris de autori „locali", de ieri si de azi, adica din Transilvania ocupata. Aceasta restrictie cu timpul a devenit fluctuanta ori s-a atenuat simtitor, fiindca cenzura din România, „pe baza de reciprocitate", aplica aceeasi metoda fata de presa minoritatii maghiare.

O politica bazata pe o repulsie ancestrala fata de cultura româna a determinat autoritatile de ocupatie sa-i *expulzeze din Ungaria pe toti acei scriitori si poeti români care nu au plecat de buna voie pâna la data intrarii trupelor ungare* **.** Astfel, practic vorbind, dupa 20 septembrie 1940, in „Transilvania de Nord" nu mai existau scriitori, poeti si publicisti români. Cei câtiva gazetari de profesie care nu au fost expulzati – George Sbârcea, C. Albu, I. Urcan, Gh. V. Giurgiu si Iacob Tis – de cum si-au dat seama ca accentul principal al muncii lor se va pune pe traducerea din limba ungara in limba româna a materialelor furnizate de MTI (Magyar Távirati Iroda = Biroul Maghiar de Telegrame) – au plecat si ei in România, cu exceptia ultimilor doi.

In asemenea imprejurari conceptul romantic al limbii insasi ca expresie a spiritului national a fost poate singura consolare pentru colaboratorii „Tribunei Ardealului" la inceputurile sale. Intr-adevar, „Tribuna", din prima zi a aparitiei s-a integrat mai intâi prin limba „biografiei nationale", limba fiind o parte din sistemul virtutilor traditionale. Din nou in Transilvania, ca in secolul XIX, neamul, religia, limba si politica erau emanatia aceleiasi substante: al caracterului national.

Astfel, limba in sine devenise un fel de poetica, inzestrata cu functia de a exercita o continua atractie asupra unei colectivitati de peste 1,5 milioane de români rupti de familia mare a neamului, dându-le sentimentul identitatii cu ei insisi.

Din „magia" graiului emana parca o putere tainica, comunitatea de limba insemnând si comunitatea simtirii, a cugetului, a sperantei, a destinului, ca si comunitatea unitatii nationale. Valentele potentiale ale graiului erau asemenea unei bogate provizii in hambare, incet adunate si indelung pastrate, pentru ca vremurile de restriste, când vin, sa fie suportate mai usor. Dusmania te-a obligat sa-ti cladesti din nou sufletul in interiorul limbii tale, pe care daca n-o vorbeai, te instrainai de tine insuti si de ai tai. Caci atunci

când totul s-a schimbat in jur, nimic nu s-a schimbat in graiul tau, prin vorbele careia se legau lucrurile, gândurile, fara oprelisti. Limba era asemenea unui paznic al dorintelor ce-ti hraneau si ocroteau inima.

Ca ziar „minoritar", „Tribuna Ardealului" nu putea aduce, in mod obiectiv, vreun spor deosebit de noutate, fiind, mai ales la inceputurile sale, riguros controlata si modelata de directivele propagandei hungariste, aceeasi in oficiosul partidului social-democrat, ca si in ziarele „national-crestine" si de extrema dreapta, de limba ungara.

Astfel, ziarul „Tribuna Ardealului" ramâne una din expresiile imprejurarilor in care a aparut si cere sa-i fie recunoscuta fidelitatea fata de cauza generala a românismului si fata de interesele românilor ajunsi sub o stapânire institutional ostila lor.

Nu incape nici o indoiala ca in cei patru ani de aparitie, in cuprinsul ziarului se fac sesizate oscilatii de orientare „doctrinala", unele inconsecvente de directie, pe lânga stângacii stilistice, impânziri verbale neindemânatice ori formulari naive si chiar gaunoase. Cu toate aceste limite, privita in ansamblu, linia angajanta a publicisticii sale devine tot mai coerenta si consecventa in directia democratica pâna dupa data de 20 martie 1944, când ziarul ajunge sub controlul direct al Consulatului Germaniei si al unor functionari consulari (de dreapta) de la Consulatul General al României din Cluj, iar redactorul responsabil al ziarului, Gh. V. Giurgiu, demisionat din acest motiv, este arestat de Gestapo, fiind *unicul gazetar clujean* – ma refer si la presa de limba maghiara – care s-a confruntat cu aceasta institutie politieneasca a Germaniei hitleriste.

Cu toate limitele semnalate, „Tribuna Ardealului" a fost *singurul ziar clujean de orientare antifascista , dar si unicul ziar legal, aparut in limba româna , având o linie proaliata, antitotalitarista* . Fluctuatiile de intensitate ale combativitatii ziarului ar putea fi explicate mai ales in functie de modificarile de atmosfera si de repere ale epocii, ca si de mutatiile survenite in desfasurarea relatiilor dintre taberele politice ale Europei (ca de exemplu incetarea ostilitatilor, in 1939, dintre ideologia comunista si acea a nazistilor), iar accentele mai riguroase ori mai sterse ale publicisticii sale depindeau mai ales de calitatea, forta si priceperea profesionala a colaboratorilor. In rest, toti colaboratorii ziarului au fost constienti atât de propriile limite cât si de cele datorate conditiei confuze a presei epocii, in general. De buna seama nu trebuie sa ignoram – cum s-a mai aratat – influenta exercitata asupra presei de cenzura – mai bine zis de cenzurile – Regatului Ungar, uneori de o absurda violenta, nepricepere ori stupiditate, alteori incapabila de a sesiza codul deosebit al preocuparilor unei publicatii destinata cititorilor de alta limba, ce faceau parte – in marea lor majoritate – din rândurile taranimii.

Când, in cursul ultimilor ani, recitind, la Biblioteca Centrala Universitara din Cluj, cele aproape 1200 de numere ale „Tribunei Ardealului", am reintrat pe nesimtite in acea lume in care speranta si realitatea se ciocneau si se luptau intre ele, mi-am dat seama ca am trait printre niste visatori activi, dispusi la lupta, fara ca modalitatile acesteia sa fi avut un contur clar. Si totusi tribulatiile lor in cautarea unui drum salvator – (in acei ani simteam cu intensitate ca suntem oameni, ca intregul pamânt, cu tot ce se afla pe el, ar trebui sa serveasca vietii, oriunde s-ar desfasura ea) – erau alimentate de solul realitatii românesti din timpul unor mari tradari savârsite de politicieni, moralisti, ideologi s.a.m.d.

Ziarul mai apare interesant si datorita proceselor in care a fost implicat activ, ca si acelora pe care le-a trecut sub tacere. In general nu se bucura de libertatea de a da expresie nestânjenita parerilor pe care le avea despre realitatile politice, culturale si, nu in ultimul rând, militare, contemporane cu aparitia sa. Realitatile indemnau la luarea unor pozitii, ofereau sugestii, previziuni. Dar gazetarul era nevoit sa se limiteze la ceea ce i se permitea. Uneori reusea sa le consemneze dupa voia sa, alteori se folosea de ele, nevoit sa faca in limitele posibilitatii un transfer indirect, orânduindu-si intentiile in formulari cu sensuri bine intelese de cititor, dar opace ori interpretabile in diverse moduri de cenzori, care in viteza interventiilor creioanelor rosii nu izbuteau totdeauna sa stabileasca masura oportunitatii deciziilor luate.

In „arhiva" mea personala pastrez un singur exemplar al „Tribunei Ardealului" (anul IV, Nr. 842, Miercuri 25 August 1943). Articolele din paginile ei vorbesc de faptul ca intâmplarile petrecute pe fronturile Europei au ajuns la un moment de cotitura, au atins o limita, urmând ca evenimentele sa-si mute centrul de greutate pe victoria aliatilor si ca lucrurile se vor infatisa altfel – ca o lume noua, cu totul diferita de trecut (trecutul fiind deja inteles sau subinteles ca o perioada depasita a dominatiei naziste).

Articolul de fond, care poarta semnatura lui Alexandru Anca (un foarte tânar prozator liric in acei ani), intitulat *In cautarea intelesului* incepe astfel: *„Prins el insusi in vârtejul marilor evenimente ce tulbura linistea batrânului continent european, omul ramâne adesea neputincios când incearca sa le talmaceasca intelesul. Acceptarea pretentiilor, impuse fiecaruia dintre noi de aceste evenimente, este mult mai usoara decât impacarea cu marea nedumerire ce macina creierul. Unde zace rostul acestor fapte si de ce trebuie*

sa se intâmple ele asa si nu altfel? Raspunsul il aflam in ultimul aliniat al articolului: *„Spectatorul vremurilor prezente daca nu poate banui destul de limpede cum va fi noua configuratie a lumii poate simti totusi siguranta ca zaristea care asteapta la celalalt capat al insângeratului drum trupul ostenit de razboi al omenirii va avea un cer mai luminos si mai blând”.*

In acelasi numar al ziarului se formuleaza in repetate rânduri, si fara echivoc, ideea ca tirania nu se va mai putea folosi decât un timp determinat de mijloacele de care s-a folosit pentru a-si asigura dominatia. Si ca are deja adversari activi. Astfel la rubrica „Ce scrie presa?” se consemneaza: *„In cronica externa a numarului de ieri s-a amintit de pregatirile armatei franceze din Africa pentru a intra in actiune atunci când va suna ceasul pentru eliberarea Frantei”* etc.

La „Cronica externa” (p. 6) in articolul intitulat *Rechemarea dlui Litvinov* se mentioneaza in legatura cu *„planurile (aliatilor) de reorganizarea dupa razboi”* ca cele doua grupe (anglo-saxonii si sovieticii – n.n.) *„merg impreuna atâta timp cât au interese si teluri comune, cum e razboiul si distrugerea hitlerismului, dar n-au cazut de acord asupra problemelor reorganizarii de dupa razboiu”.* In alt articol *(Anglosaxonii si planurile sovietice de dupa razboi)* , se pune in discutie problema multor schimbari survenite in corpul diplomatic sovietic si se mentioneaza ca baza colaborarii „continua sa ramâna pactul americano-sovietic. Aceste legaturi sunt strabatute si pe mai departe de doua mari scopuri:

1. Continuarea razboiului (impotriva Axei – n.n.) *cu cea mai mare incordare posibila;*

2. Colaborarea amicala pentru pastrarea pacii si pentru reconstructia Europei dupa razboi”.

Articolul se incheie cu concluzia: *„E clar ca Uniunea Sovietica e gata sa participe la discutarea comuna a acestor probleme si ca vede sosit timpul pentru astfel de consfatuiri”.*

Citind aceste si asemenea articole, numar de numar, nimeni dintre cititori nu mai intrezarea victoria Germaniei asupra Aliatilor, ori stabilitatea sistemului nazist in Europa.

Prilejul istoric de exercitare a teroarei de tip nazist, fascist si hungarist, favorabil consolidarii dominatiei acestei terori, a fost prezentat ca depasit si in contradictie cu aspiratiile fundamentale generale ale popoarelor.

Desigur, toate acestea reprezinta astazi – dupa aproape 60 de ani – probleme depasite, desi nu totdeauna in favoarea unor neingradiri ori libertati. Cenzura ungara mai punea in fata colaboratorilor „Tribunei” si alte aspecte incompatibile cu etica gazetarului liber, dintre care cele mai acute si descurajante erau, pe de o parte, josnica ofensiva ideologica de extrema dreapta a guvernului ungar ca si a Partidului Maghiar Ardelean (Erdélyi Magyar Párt), pe de alta interdictia de a semnala macar ofensele publice proferate impotriva poporului român si a demnitatii sale.

In conditiile unei politici patronate de nazisti si fascisti, aprobata cu entuziasm de cei mai multi membri ai parlamentului ungar (Camera si Senat), ca si de marea majoritatea a opiniei publice maghiare, in micul univers al redactiei, caracterizat de antifascism, nu se puteau gasi argumente pentru a legitima intelegerea survenita intre URSS si regimul despotic al lui Hitler. Parea ca povara morala a nazismului ii afecteaza si pe sovietici, si-i impinge pe aceeasi cale a nedreptatii si dezastrului pe care a pornit agresorul. Confuzia era mare, fiindca adversarii, dintre care antifascistii tineau, in marea lor majoritate, cu sovieticii, nu mai puteau fi diferentiati. Foarte multi partizani ai stângii nu puteau iesi din aceasta evolutie ce paruse tragica, decât prin incercarea de a restabili normele general valabile ale eticii umane, in afara oricaror partide politice. Noi insine eram un popor terorizat de agresivitatea lui Hitler, agresivitate practicata nu numai de Germania, dar si de Ungaria si Bulgaria, ca si de Uniunea Sovietica.

Si in România erau, fireste adepti ai nazismului si fascismului, indeosebi membri „Garzii de fier”, care nici ei nu au pus pe cântarul constiintei lor diversele „ultimate” si „dictate”, rostite când cu „pretexte istorice”, când sub presiunea pe care o provoaca panica teroarei asupra unei colectivitati timorate. Pentru ca pozitia lor era, fara echivoc, favorabila fata de conjuratia nazista tocmai simtamintele si credinta lor de esenta nazista a facut sa fie urâti de cea mai mare parte a poporului român. Aceasta pozitie fusese justificata in primul rând de spargerea integritatii teritoriale a tarii, cu ajutorul, respectiv cu aprobarea Germaniei. Acestora li s-au adaugat masacrarea si actele de cruzime comise impotriva unor români si evrei români, la care s-au dedat legionarii in toamna anului 1940, rebeliunea din ianuarie ca si pogromul de la Iasi si Dorohoi. Aparent paradoxal, aceste acte au intarit si generalizat in multime sentimentul de respingere a teroarei, cât si capacitatea maselor de a lua atitudini morale in fata unor aventuri istorice ce serveau dictaturii drept pretext si propaganda de camuflare.

Implicatiile unor pozitii opuse „filosofiei” – respectiv teroarei – naziste s-au evidentiat in diverse circumstante, exercitând o incontestabila influenta asupra unor realitati. S-a iscat astfel un adevarat sistem comportamental antinazist, in legatura cu sistemele de valori etice ale societatii opuse conceptiilor politice

oficial enuntate. Astfel se explica antilegionarismul, antifascismul generalizat, filosemitismul populatiei românesti – precum si „Opinia publica românească care nu s-a adaptat decât sporadic si temporar, ideilor si mai ales metodelor fasciste” 1 – ca si cel de stat in România când se reusea evitarea mijloacelor de presiune si exterminare practicate de Germania hitlerista. Datorita trecerii de la latent la manifest pe plan – se poate spune – public au putut sa apara o serie de inconsecvente oficiale ca de ex.: in privinta regimului aplicat evreilor; pe de o parte deportarea celor din Bucovina de Nord si Basarabia peste Nistru, pe de alta aprobarea de a li se trimite imbracaminte, medicamente, bani si la urma chiar repatrierile masive in tara, ori transportarea copiilor evrei in Palestina. In acest chip au fost salvati de la moarte mii de oameni.

Cei care de pe pozitia unor observatori urmareau intreaga panorama politico-militara si inregistrau evenimentele in interesul cunoasterii adevarului, nu au putut decât sa regrete ca in unele imprejurari ideologia comunista a servit doar ca simpla schema decorativa pentru o politica de mare putere expansiva a Uniunii Sovietice, care, in urma intelegerilor survenite intre Hitler si Stalin, si dupa gestul de amicitie fata de Regatul Ungar, cu o structura social-politica reactionara (ne referim la restituirea de catre sovietici a drapelelor revolutionarilor maghiari de la 1848), parea a reactiva unele teluri mai vechi prin extinderea stapânirii Rusiei asupra unor teritorii ale caror populatii optasera liber, in 1918-1919, pentru independenta.

Evenimentele anilor 1939-1940 sugerau ideea despartirii dintre forma si substanta, dintre fapte si principii.

Dar adevarata natura a miscarii de „stânga” si-a gasit expresia in raportul dintre dorinte si constientizarea aspiratiilor datorita carora a disparut sentimentul dezorientarii, a neputintei, in fata unor practici pragmatice conjuncturale.

Istoria individuala a fiecaruia s-a inscris astfel in istoria societatii din care facea parte, fara intermediere, fara sa se dezica de ideile acumulate prin canalele de educatie, experienta, orientare, sperante indreptate spre proiecte de viitor. Constiinta de stânga nu s-a destramat. Dimpotriva. Miscarea a devenit o necesitate vitala, fiindca fara ea orice formulare a unei sperante era imposibila in contextul patronat de Hitler si aliatii sai.

Abia dupa declansarea razboiului impotriva Uniunii Sovietice, morala si politica au continuat din nou sa evolueze in consens cu fondul unui ideal si crez spre un proiect colectiv, iscat dintr-o decizie aproape unanima a „idealistilor de stânga”. Viziunea lor nazuia la inlaturarea inegalitatilor, a nedreptatilor, abuzurilor, a diverselor forme de dominatie si promitea sa ofere bucuria unei orânduiri in corespondenta cu exigentele pe care le astepta inima si judecata oamenilor de la societate, de la solutiile dreptatii tinzând la mutatiile fundamentale, preconizate de indemnurile democratiei.

Biografia ziarului clujean „Tribuna Ardealului” isi relateaza nu numai propriile-i experiente in imprejurarile epocii, despre care incercam sa vorbim, ci si calitatea sa de monitor al ideii nationale. Fiindca ziarul a reusit sa devina una din expresiile unitatii noastre sufletesti.

Dar tensiunea acestei biografii a cunoscut riscul, prigoana, drama, chiar si tragedia in paralel cu evenimentele acelei epoci când fantoma Ungariei Mari, multinationale, dar vorbind o singura limba, orbise inca o data mintile maghiarilor.

Pentru cei care s-au format si s-au maturizat in România Intregita, adica „intre cele doua razboaie mondiale”, tara parea a fi fost statornicita pe baze cât se poate de firesti, solide si stabile. Tineretul stia in ce directie isi putea dezvolta aptitudinile, cum se vor recompensa eforturile. Erau favorizati cei ce dispuneau, ei ori familiile lor, de o baza materiala, ca si cei ai caror parinti aveau un serviciu convenabil: fii de functionari, negustori, ofiteri, meseriasi, liber profesionisti.

Dar lucrurile numai in aparenta erau atât de simple. Continutul lor de profunzime, ca si imaginea pe care vremurile si-o facusera despre ele insele, se lasa mai greu a fi descifrate.

Marea Unire de la 1918 – eveniment impresionant si crucial pentru marea majoritate a locuitorilor Transilvaniei, considerati prea multe secole a fi oameni de calitate inferioara – a declansat fenomene sociale si procese culturale cu consecinte definitorii nu numai pentru acei ani. A aparut si s-a consolidat un alt sistem de relatii, de natura mai democratica, propriu aspiratiei si evolutiei noilor state si orânduirilor lor, nascute din lupta pentru independenta si dezvoltare nationala. Un asemenea eveniment constituie un capitol ce se traieste rar in istoria unui popor. O data cu realizarea Marii Uniri, – si nu ma gândesc in primul rând – sau numai – la intregirea teritoriului tarii – s-au adunat energii nebanuite, s-a largit orizontul cultural al intregii Transilvanii, s-au iscat simtiri noi si s-a plamadit o constiinta noua. Ruptura dintre cele doua moduri de viata – pâna in 1918 in cadrul Austro-Ungariei, apoi in România Mare – a determinat nu numai largirea patrimoniului general ci si amplificarea comprehensiunii individuale. Trecutul s-a retras in lumea imbatrânita a profitorilor sai, in timp ce prezentul a constituit un factor favorizant al tineretului,

indiferent de nationalitate , al tendintei sale de a se intelectualiza, actionând prin urmare dupa norme si scopuri diferite decât cele ale parintilor, in majoritatea lor tarani, recent improprietariti, tot *fara deosebire de nationalitate* , prin reformele agrare de la inceputul anilor 1920.

„Intelectualizarea" nu a fost umbrita de modul concret al comportamentului sau fata de natura obârsiei: noile grupuri ale tinerei intelectualitati nu s-au indepartat, nici afectiv nici social, de obiceiuri, de conditia taraneasca ori muncitoreasca a parintilor si rudelor lor apropiate. Desi cautarea unui nou rost in societate presupunea acceptarea saltului – la virtual, adica o rasturnare a directiei indatinate de actiune si de comportament: cultul traditiei s-a mentinut la toate raspântiile vietii, a patruns in impulsurile prezentului si a intarit structurile de gândire ale noilor generatii. In acest fel, imaginea vietii reliefeaza, pe fundalul epocii, afirmarea unor energii descatusate, largirea de orizont, o revarsare de simtire, constiinta unei ample solidaritati impartasite intr-o comuniune umana din ce in ce mai vie.

Procesul incontestabil de democratizare era insotit de un fel de lirism al eliberarii sub impulsurile prezentului, conflictele nerezolvate de-a lungul unor lungi secole s-au estompat, *si-au pierdut firele legaturii cu ura* , pe caile unor dispute teoretice, dintre care niciuna nu era investita cu argumentele dominatorului.

Schimbarile erau adânci, semnalând si o noua atitudine fata de realitatile dintre locuitorii Transilvaniei, care au linistit sentimentul obstesc prin marturii semnificative de infratire. Schimbarile au generat nu numai elanuri, au creat conditii favorabile unui regim de reconstructie si modernizare, de rememorare si chiar de unificare a eforturilor pentru inlaturarea obstacolelor generatoare de opozitii.

O unificare culturala si economica ascendenta devenise din ce in ce mai vizibila, dând expresie unei situatii noi, care a pus capat celei create de falimentul dualismului austro-ungar si a anexarii Transilvaniei la Ungaria in 1867, având drept consecinta directa provincializarea Ardealului in cultura, stiinta, arta si literatura, in economie etc., dar si amplificarea curentului antiromânesc, antievreiesc si chiar antisasesc (armenii au fost complet maghiarizati inca de la sfârsitul secolului XIX), hranit de ideea ca nationalitatile din Ungaria sunt aproape minore, o plamadeala obscura, dubioasa si inferioara, menita sa creeze numai o baza pe seama poporului ales, care considera omul drept un obiect inregistrat, etichetat, numerotat, dat in grija autoritatilor spre folosinta obsteasca.

Dar nimeni nu-si putea imagina toate ororile ce s-ar intâmpla daca se va implini visul de razbunare al Ungariei de a reveni, ca invingatoare, in Transilvania. Explozia de neomenie ce s-a produs in primele doua-trei saptamâni din luna septembrie a anului 1940 – si a continuat apoi patru ani in sir – a intrecut orice presupunere. Brutalitatea nu era frânata de nici un fel de impediment moral, ea nu s-a limitat la jafuri, furturi, ci s-a descatusat pe temeiul unui barbarism insetat de razbunare. Oameni, cu sutele de mii, fara alta vina decât ca erau români ori evrei, au fost vânati pentru a fi schingiuiti in public sau incarcati in vagoane de vite spre a fi „evacuati" peste granita. Bande de militari si de formatii paramilitare, aflate sub controlul statului ungar, patrundeau in locuinte si jefuiau, smulgând pâna si cerceii modesti de pe urechile femeilor. Pe temeiul justitiei „statariale" au fost puse la cale schingiuiri si executii publice. Cu sentimentul unui mare, cel mai mare triumf, armata Regatului Ungar, pentru a incununa „victoria sa militara" a organizat masacre, ucigând civili – femei, copii, batrâni. In fata acestor orori constiinta universala a tacut, iar constiinta statului ungar si a societatii maghiare a uitat ori a iertat.

Ceea ce s-a intâmplat atunci ilustreaza regresul inspaimântator in care s-a antrenat societatea ungara dupa 1918, dar mai ales dupa Diktatul de la Viena. Fiindca in anii 1918-1940 se produsese in Transilvania o regrupare a eforturilor spirituale, sub semnul atenuarii antagonismelor nationale, ca si sub cel al infratirii in actiuni urmarind realizarea unor scopuri identice ori asemanatoare. In acest rastimp, noua viata culturala se indreapta spre integrarea ei in familii de idei, cu o sporire pe care o implica cautarea sensurilor comune, receptarea fortelor vii exprimând o noua atitudine fata de lume, de timp, fata de oameni, indiferent de nationalitatea lor. Spre deosebire de actiunile anterioare anului 1918, cultura in Transilvania a incetat sa serveasca diversiunea politica, devenind un factor de regenerare spirituala la izvoarele celor mai adevarate trairi umane.

O astfel de stare s-a datorat, fireste, unei perspective optimiste asupra tarii cu privire la o situatie ce parea a se invesnici. Fara indoiala o asemenea atitudine noua manifestata de majoritatea intelectualilor, creatorilor de cultura si arta, reprezinta corolarul unei atitudini de acceptare a vremurilor, ea fiind strâns legata si de acceptarea Istoriei cu desfasurarile ei.

Dar cheia problemei se afla in alta parte.

1 Matatias Carp, *Cartea Neagra* , vol. III, p. 12, Bucuresti, 1947.

6. EMIL HATIEGANU

Voi incerca sa-l surprind pe Emil Hatieganu in centrul acelui uragan in care au trait românii in Ungaria anilor 1940 – 1944. In acei ani am avut prilejul sa-l cunosc si sa-i inteleg intelepciunea, straina de ideologii si noime politice, incapabile de a oferi acel surplus sufletesc ce putea darui macar consolare celor mâhniti si crucificati – victime ale unor abuzuri si nefericite constelatii, ale caror consecinte s-au multiplicat si perpetuat in valmasagul postbelic, pâna in zilele de azi.

Trecutul?… Trebuie sa facem un efort pentru a reinnoda firul de altadata cu zbuciumul unei parti de tara ce ne-a fost rapita, trebuie sa incercam sa-l scoatem din negura vremurilor pe acest mare patriot, care a dat stralucire sentimentului national intre cele doua razboaie mondiale, fiind prezent – dincolo si dincoace de aceasta perioada – in zguduirile tuturor imprejurarilor dusmanoase ale opresiunilor de tot felul, indreptate impotriva românilor.

Intelepciunea lui Emil Hatieganu era alcatuita si din numeroase confruntari cu inselaciunile vietii; cu dramele inegalitatilor nationale, cu minciunile istorice si politice, dar mai ales cu experientele din lumea strâmba a lui Hitler, Stalin, Mussolini, Horthy si mai târziu, a lui Gheorghiu-Dej care, constient ori inconstient, a contribuit la distrugerea patrimoniului moral al lumii românesti.

In acest orizont, personalitatea lui Emil Hatieganu se inscrie in categoria celor inzestrati cu darul de a face din viata un crez, in a carui dimensiune – intarita de esentele unor profunde trairi valahe – erau prezente framântarile si suferintele neamului. Cu o asemenea imagine el se situeaza, peste moarte, in nemurirea oamenilor de seama.

In anii 1940 – 1944 o mâna de intelectuali români – dintre cei foarte putini neexpulzati in România de autoritatile ungare de ocupatie de pe teritoriul Transilvaniei de Nord – atribuit prin Diktatul de la Viena Ungariei – au incercat sa reziste nelegiuirilor unei stapâniri tiranice ce se considera a fi instalata pentru "inca o mie de ani" in Ardeal.

Când ma gândesc la configuratia acelor ani, imi amintesc de acei oameni pe care nimeni nu-i mai pomeneste, desi ei au inscris o pagina de adevarata demnitate si curaj in istoria noastra.

O asemenea amnezie fusese provocata artificial de catre istoriografia „oficiala", preocupata de inlocuirea unor realitati cu interpretari conforme unor presupuse interese politice. In acest chip au fost expuse distrugerii, in cadrul unor actiuni barbare, si alte sisteme de valori, pentru ca un popor intreg sa piarda sensul reprezentarii fidele a propriei sale lumi.

In formula acestei conceptii nici nu s-a semnalat macar ca in acele parti ale României care s-au aflat patru ani sub ocupatie maghiara s-ar fi petrecut evenimente demne de atentia posteritatii.

Dupa aceasta scurta explicatie se va intelege usor de ce despre Emil Hatieganu nu s-a rostit nici un cuvânt, desi in acea perioada a vietii sale, el a avut rosturile unei adevarate institutii nationale. Intr-adevar, in acei ani – asemenea altor intelectuali români transilvaneni de odinioara – el aparuse ca o figura de apostol.

La inceput unii l-au privit insa cu suspiciune. Se stia ca fusese national-taranist. Or, printre cei ce erau gata sa infrunte riscurile unor activitati culturale, sociale sau economice românesti se aflau si oameni de alte orientari, de la extrema stânga pâna la – câtiva fanatici nationalisti. In aceasta situatie, Emil Hatieganu putea fi considerat un sectar in fata altor sectari. Dar curând a devenit evident faptul ca in Regatul Ungar românii erau atacati in insasi fiinta lor, ca români, ca „nationalitate" prin urmare. Gravitatea situatiei a demonstrat ca era in joc insasi existenta noastra; o situatie in care nu era posibila nici o tranzactie, ci numai o disperata aparare. Inoperativitatea tuturor formulelor de ieri a devenit deci clara pentru toti. Unica posibilitate de supravietuire in fata atacurilor impotriva românilor era solidaritatea lor nationala, o solidaritate implinita sub semnul sperantei, ce parea a fi mai curând un vis ori o dorinta, fiindca Germania nazista si la umbra ei sinistra Ungaria – la fel de sinistra – se aflau in culmea puterii lor distrugatoare. Rezistenta tuturor celor loviti de politica nazista nu s-s putut inchega decât sub imperativele democratiei si ale antifascismului.

Receptiv, Emil Hatieganu a simtit noul curent de opinii. A avut intelepciunea de a parasi prejudecatile sectare si de a crea bune raporturi cu toti cei ce erau gata sa se expuna pentru soarta românilor, respectându-i deopotriva pe toti. Unitatea sentimentului care trecea prin sufletul tuturor era asemenea unui mediu bun conducator al curentului de solidaritate nationala si umana. Hatieganu nu a incercat sa pertracteze; el era preocupat sa creeze - si a creat – un larg cadru de intelegere justa a situatiei si un spatiu de conlucrare, pentru cei ce au fost mai pâna ieri greco-catolici ori ortodocsi, ca si pentru liberali, nationali-taranisti, comunisti, antifascisti ori legionari, pentru tineri si batrâni etc. transformati, datorita

imprejurarilor istorice, pur si simplu in români. Felul lui de a vedea lucrurile din perspectiva unui umanism românesc traditional a convins si datorita calitatilor omului de inima ce era. In cei patru ani, Emil Hatieganu, dispunând de o neobisnuita energie morala, s-a impus ca o personalitate care comunica cu viata multimilor si caruia contactul cu ele i-a insuflat un fel de jubilare a sensului adevarat al vietii. Eficienta lui sociala si nationala se manifestase in cei patru ani cu o vigoare ce lipsise in tribulatiile sale politice anterioare si care avea sa lipseasca si in perioada urmatoare, când imprejurarile il obliga din nou sa se angajeze intr-o lupta politica de partid. In perioada despre care incerc sa vorbesc, Emil Hatieganu a meritat stima unanima de care s-a si bucurat. Ca unul dintre colaboratorii sai cei mai apropiati – din noiembrie 1942 pâna in aprilie 1944 – pastrez convingerea ca Emil Hatieganu nu si-a gresit viata in acei ani când fusese considerat – ceea ce si era de fapt – liderul românilor din Ungaria, pozitie la care nu a râvnit si la care a ajuns fara voia sa in acele imprejurari, cu configuratia lor speciala, când datorita Regatului Ungar s-a repetat un capitol din marea drama istorica a poporului român.

Gândindu-ma la configuratia vietii acelor ani – o viata aspra si complicata – imi amintesc de oameni care, chiar daca nu au fost cu totul uitati, nimeni astazi nu mai vorbeste despre ei si nici despre faptele lor. Desi datorita acelor oameni a fost inscrisa in istoria românească o pagina de mare demnitate.

In viziunea istoriografiei comuniste insa, imaginea acelor ani a fost, in mod intentionat, invaluita in ceata ori chiar falsificata, cu intentia de a nu-i mai putea sesiza semnificatiile adevarate.

Cine isi mai aminteste oare astazi de profesorul dr. Emil Hatieganu, care fusese personalitatea de frunte a acelor vremuri?

In acea perioada a vietii sale, ma refer la anii de ocupatie ungara a Transilvaniei de Nord, Emil Hatieganu – o mai repet o data – a avut dimensiunile si rosturile unei adevarate institutii nationale si sociale.

In mod inexplicabil nu numai personalitatea acestui om, care a actionat dupa necesitatile vitale ale românilor inrobiti, dar in general nici chiar istoria celor patru ani de viata românească transilvaneana sub ocupatie ungureasca nu a patruns in constiinta posteritatii. Cauza? Pe cai intortocheate si prin mijloace viclene, impotriva cunoasterii adevarului privind acei ani s-au coalizat forte ale sovinismului maghiar.

Chestiunea de a cunoaste imprejurarile care au decis calitatea de lider al lui Emil Hatieganu mi se pare nu numai interesanta dar si importanta. Cronica acestor imprejurari nu a fost inca dezvaluita…

Emil Hatieganu s-a impus in aceasta calitate la o consfatuire ce a avut loc la Cluj, in jurul zilelor de 11-15 septembrie 1940, consfatuire despre care ne-au ramas stiri si datorita contelui Pál Teleki, pe atunci presedintele Consiliului de ministri al guvernului regal ungar, din a carui relatare ulterioara aflam urmatoarele: „ *Când am fost prima oara la Cluj – indata dupa intrarea trupelor noastre – i-am convocat pe domnii episcopi români, pe cel greco-catolic si pe cel ortodox, ca si pe câtiva dintre fruntasii societatii românesti.* ***Fireste i-am admonestat aspru pentru cei 22 de ani*** (câti trecusera de la Marea Unire pâna la Diktatul de la Viena n.n.). *I-am invitat sa ma ajute in actiunea de pacificare. Prin urmare nu se poate sustine ca nu am fost concilianti, ca nu suntem concilianti, atât noi personal, cât si poporul nostru si armata ungara.* ***Armata ungara a intervenit sever in doua cazuri, acolo unde s-a tras asupra ei cu mitraliere… Dintr-un moment când s-a pus capac rabdarii noastre, adica de alaltaieri*** (5 oct. 1940 n.n.) *aplicam retorsiunea. Am expulzat peste frontiera deocamdata 850 de români, personalitati de conducere ale vietii sociale si publice.* ***Vom fi obligati sa continuam aceasta actiune, sa-i dam chiar amploare… Sa se stie ca dupa retorsiunile de la Oradea si Cluj vom continua si in alte parti. Si la nevoie vom da amploare acestei actiuni*** *”...* [1] .

Seful guvernului ungar, in fruntea unui cortegiu impozant, a strabatut in acele zile estul, nordul si vestul Transilvaniei, calatorind cu un tren special in orasele legate prin calea ferata, unde la fiecare popas a organizat o intrunire cu localnicii. Vorbind la aceste consfatuiri, el solicita totodata si aplicarea ritualului de a fi tamâiat acel guvern care, aliat cu Hitler si Mussolini, pornise cu mari sperante sa reconstruiasca imperiul ungar de trista amintire. Spre marea sa surpriza, la Cluj, prof. Emil Hatieganu, intr-o disonanta totala cu protocolul si cu cele cuprinse in monologul primului ministru Teleki, i-a pus acestuia câteva intrebari „sincere”, spunând lucrurilor pe nume. L-a intrebat anume ce masuri a luat guvernul ungar impotriva celor care asasinasera sute de tarani români si de evrei pasnici, culminând cu masacrele de la Ip si Traznea? Când contele Pál Teleki a considerat – spre deosebire de cele cuprinse in comunicatul citat deja, intocmit pentru presa – ca asasinatele nu au fost decât „ *manifestarile firesti ale bucuriei unor nuntasi”,* rostind si faimoasa fraza „nincs lakodalom késelés nélkül” ("nu exista nunta fara injunghieri"), Emil Hatieganu i-a ripostat ca „guvernul regal ungar isi intemeiaza puterea nu pe paza si aducerea la indeplinire, ci pe nesocotirea si batjocura legilor celor mai elementare”, ca „o asemenea practica

echivaleaza cu relativizarea crimei si transformarea ei intr-o unealta a politicii de maghiarizare agresiva prin intimidare si asasinate". Vorbind in numele „poporului român din Transilvania de Nord" el a refuzat sa faca propuneri pentru „chemarea" a cca. 30 de români in parlamentul de la Budapesta, refuzând deocamdata si constituirea unui partid politic al „nationalitatii române din Regatul Ungar". Intre diversiunea prin care contele Teleki a incercat sa se justifice si pozitia lui Emil Hatieganu se afla un abis de ordin etic.

De câte ori imi vorbea despre contele Teleki, Emil Hatieganu il pomenea ca pe un „nemernic", un „asasin al poporului român". Ironia sortii a facut ca aceste calificative sa prevesteasca autoaprecierea contelui, formulata in rândurile scrise de el inainte de a se sinucide. Nici criza lui de constiinta, nici sinuciderea sa nu-l absolva insa pe contele Teleki de raspunderile lui atât fata de buna reputatie morala a propriului sau popor, cât si fata de poporul român, impotriva caruia a dezlantuit o cumplita campanie de distrugere. Astazi se stie ca pentru contele Teleki crima a servit ca un principiu general, un program cu dezvoltari si aplicatii viitoare. Nimic si nimeni nu poate scuza comportarea lui Teleki si a colaboratorilor sai fata de români, evrei, ruteni, slovaci, sârbi, aflati – dupa cum spunea Emil Hatieganu – „intr-o stare asemanatoare robiei, expusi tuturor riscurilor, de la expulzare si deportare, la deposedarea de bunuri, privari de libertate pâna la masacrare in Regatul Sfintului Rege Stefan".

In cei patru ani de viata românească in Transilvania de Nord, sub ocupatia Regatului Ungar, Emil Hatieganu a oferit un exemplu de idealism moral timpului sau, demonstrând totodata ca o asemenea atitudine trebuie sa concorde cu intelegerea realitatii si cu nazuinta de progres a conditiei umane.

In anii Diktatului ultima noastra intâlnire a avut loc la Turda, indata dupa 23 august 1944. Venise pentru citeva zile din Ungaria in România, la solicitarea fostului Sef Rabin al Clujului, Dr. Moshe Carmilly-Weinberger (care intre timp a plecat in Palestina), a lui Ernö Marton si A.L. Zissu, pentru a interveni in favoarea evreilor refugiati din si prin Ungaria in România, respectiv pentru a inlatura unele dificultati ce aparusera in legatura cu plecarea pe mare a acestor refugiati spre Palestina. Evenimentele zilei de 23 august rezolvasera si problemele evreilor adapostiti in România. Emil Hatieganu se pregatea sa se intoarca in Ungaria. L-am rugat staruitor sa ramâna in România intrucit eram sigur ca in Ungaria va fi arestat. S-a referit la rolul ce-i revine unui pastor, rol ce depaseste interesele de moment si intelesul lor marginit. In aceeasi zi a trecut vremelnica granita româno-ungara de la Feleac. Peste putin timp a fost arestat de Gestapo la Cluj. Deportat, impreuna cu avocatul Dr. Aurel Socol, in vestul Ungariei, a revenit peste 10 luni, prin luna iulie a anului 1945, la Cluj – unde in cei 4 ani de ocupatie Emil Hatieganu a infruntat orice risc, fara sa se teama de urmarile atitudinilor sale antifasciste, antirevizioniste si antihungariste, promovate si de ziarul „Tribuna Ardealului", al carui intemeietor si director era, impartasite si intarite cu mult curaj de colaboratorii ziarului – Gh. V. Giurgiu, Aurel Socol, Iacob Tis, Tudor Bugnariu, Ernest Hátszegi, Francisc Pacurariu, Alexandru Anca, Vasile Moldovan, Valentin Raus, Florea Muresanu, N. Pura, Mihai Pop, Iosif Morutan, Romulus Hatos, Iordan Dimitriu, Liviu Lazar, Carmen Muresanu, I. Cherejan, Leontin Muresanu, Eugenia Muresanu, T. Ciceu s.a. – a fost intâmpinat insa de vicleana conjuratie a presupusei „miscari de rezistenta a maghiarilor", care contesta drepturile românilor si evreilor de a fi acasa pe pamântul lor stramosesc.

Conjuratia a inabusit nu numai glasul lui Emil Hatieganu, ci i-a combatut si contestat retroactiv actiunile si pe tarâm programatic. Si era firesc sa fie asa, fiindca in timp ce Hatieganu a refuzat sa recunoasca valabilitatea aranjamentelor puse la cale de catre nazisti si bolsevici, membrii unei pretinse „miscari de rezistenta", chiar si aceia dintre ei care nu au desfasurat public argumente in spijinul „horthysmului", in practica vietii si activitatii lor profesionale au fost – si au vrut sa ramâna si pe mai departe – beneficiarii lui.

Toate aceste imprejurari, cu efecte extrem de grave in timp pentru viata publica a României, nu au fost nici sesizate, nici nu au format obiectul unor analize. Critica istorica adevarata, obiectiva si rece, ramâne datoare opiniei noastre publice cu explicarea lor, ca si cu devalorizarea idilicei monede comemorative pastrata inca in vitrina de un „comunist" de tipul lui Edgár Balogh s.a., a carei imagine nu se mai potriveste cu realitatea – astazi inca doar intuita. *Fiindca data când acea moneda a fost batuta ori turnata e data Diktatului de la Viena, iar epoca care isi are expresia prin acel Diktat este epoca lui Hitler, a nazismului si a totalitarismului stalinist – epoca tragica a acestui secol, care a declansat si tentativa de dezmembrare a României unite, a Iugoslaviei, a desfiintarii Poloniei, a Cehoslovaciei etc.*

Deceptionat parca de zadarnicia incercarilor sale din cei patru ani de a indrepta moravurile vietii colective, intâmpinat cu ostilitate, in vara anului 1945, de „noua conducere politica comunista (ungara) a Transilvaniei de Nord", aflata sub controlul maghiarilor (in fond aproape aceiasi ca in anii 1940-1944), si

in nici un fel de catre românii localnici majoritari, redusi la tacere dupa instalarea administratiei sovietice, fiindca „miscarea de rezistenta” (a acelorasi maghiari care fusesera „rezistenti” fata de problemele fundamentale ale democratiei) le-a contestat ori ignorat calitatea de antifascisti – considerându-i drept „fugari” de catre cei ce i-au fugarit de la casele lor, „regalisti” fiindca România, unde fugeau sa-si salveze viata, era regat etc.

In aceste imprejurari Emil Hatieganu a fost nevoit sa-si incheie resemnat perioada cea mai valabila si eficienta a activitatii sale publice in folosul real al natiunii române si al democratiei europene.

Incercând sa-l evoc pe Emil Hatieganu imi amintesc de dragostea lui de om, de popor, de patrie, de stima sa fata de tarani si muncitori, ca si de initiativele sale in domeniul culturii nationale. Vazând clar, luptând pentru ideile si credintele sale de infratire cu toate neamurile, intelept ca un ostas al natiunii, reputatia lui Emil Hatieganu a suferit dupa 1944 o nedreapta instrainare de meritele sale din timpul celor patru ani de ocupatie, o instrainare prelungita pâna in zilele noastre. Evocarea personalitatii sale este cu atât mai binevenita cu cât din anumite interese, care nu tin de interesele poporului nostru, dupa 1944, oficialitatea comunista s-a inversunat sa-i rastalmaceasca activitatea, a falsificat ori ignorat semnificatiile acestei activitati, mai ales unul din aspectele acestei activitati, pentru care continua si azi sa i se faca reprosuri. Si anume ma refer tocmai la politica sa de pasivitate totala, de lipsa de colaborare cu oricare din partidele politice din Ungaria acelor ani, intre care se afla si partidul social-democrat.

Decât a-l judeca insa pentru „politica sa de pasivitate”, mai bine s-ar cauta a se cunoaste acele argumente care l-au determinat sa opteze pentru programul sau, deliberat urmarit, de a tine departe de politica atât pe taranii români (muncitorimea româna fusese rapid si brutal inlaturata din uzine si fabrici) cât si pe putinii intelectuali români aflati in Transilvania de Nord dupa Diktatul de la Viena.

Dupa discutiile sale cu primul ministru, contele Pál Teleki, Hatieganu care – asemenea tuturor patriotilor români – a considerat Diktatul drept o interventie arbitrara si de trecatoare conjunctura in viata poporului român, refuzând sa-l considere valabil, ca si dupa atrocitatile comise de Armata Regala Ungara, dar si dupa cuvântarea de la Cluj a regentului Horthy (**„... pe sfântul pamânt al Ungariei s-au infiltrat nationalitati straine”**), in intelegere cu alti fruntasi ai românilor, a refuzat, intr-adevar, sa organizeze un partid politic ori chiar o „comunitate nationala” a românilor. Motivatia acestei hotarâri era usor de inteles: orice forma de integrare a românilor in structurile politice ale Ungariei echivala cu recunoasterea si acceptarea situatiei create de Diktat. Or, românii nu au recunoscut legalitatea Diktatului. Pur si simplu. De altfel un punct de vedere asemanator si-a aflat expresia pâna si intr-un Raport intocmit de conferinta regionala (ilegala) a muncitorilor din Transilvania de Nord (20-25 noiembrie 1940). In acel raport, trimis la Bucuresti, se mentioneaza ca Diktatul de la Viena „este rezultatul razboiului, fiind astfel o manifestare razboinica, instrumentul asupririi si al exploatarii” si se infiereaza „fapta samavolnica, antipopulara si antirevolutionara, imperialista a Diktatului de la Viena” 2.

In conceptia lui Hatieganu, participarea la oricare din directiile politice existente in Ungaria – ori pur si simplu la viata politica a Ungariei – ar fi atras automat dupa sine acceptarea ideii de integrare a românilor din Transilvania in structurile Regatului Ungar. Refuzând aceasta idee, Hatieganu, informat despre incercarea de a se constitui un fel de „Uniune national-revolutionara” a românilor din Transilvania de Nord, a sesizat contradictia ce exista intre „nerecunoasterea Diktatului de la Viena, reintregirea nordului Transilvaniei in hotarele firesti ale României” si lupta preconizata de Uniune pentru ca poporul român sa poata alege liber in parlament (e vorba evident, de parlamentul Regatului Ungar) pe reprezentantii sai “proportional cu numarul sau”. (De altfel, urmând instructiunile Kominternului, conform carora accentul muncii politice – in Ungaria – nu trebuia pus, din ratiuni tactice, pe organizatii noi, separate – intre care si Comitetele nationale revolutionare, ca cel românesc – ci pe organizatiile legale existente, cum erau de exemplu cooperativele românesti – a si fost desfiintat Comitetul national revolutionar român inca inainte de a-si fi inceput activitatea). Iar când, in primavara anului 1943 s-a raspândit un manifest in care românii care traiau in Ungaria erau indemnati „sa-si abandoneze politica de pasivitate” pentru ca ei „sa devina parte a frontului democratic si de lupta maghiar, care lupta pentru libertatea intregii tari (Ungaria – n.n.), pentru ca toate popoarele tarii (Ungariei) sa poata fi libere 3, Hatieganu contesta oportunitatea acestui indemn, in care vedea o incercare de dezagregare a unitatii dintre români, si facea, totodata, precizarea ca „românii au tara lor unde ei vor putea trai liberi dupa victoria Aliatilor asupra puterilor Axei”.

In favoarea acestei conceptii s-a pronuntat indirect si stânga maghiara, care a refuzat ideea ca prin scopurile politice ale unei singure natiuni s-ar realiza idealul de libertate pentru toate nationalitatile,

considerând ca „daca românii vor reusi sa declanseze miscarea lor de eliberare, aceasta va avea o importanta istorica nu numai pentru Transilvania, ci si pentru intregul spatiu dunarean” 4.

Vorbind despre scopurile politice ale ungurilor, Hatieganu obisnuia sa spuna ca in Ungaria românii – asemenea celorlalte nationalitati – dispun de o singura libertate: ***aceea de a nu mai fi români*** . Si daca aspiram la libertate nu este permis sa uitam nici o clipa ca Transilvania de Nord apartine României, ca Ungaria tine sub ocupatia ei fortata si samavolnica peste un milion si jumatate de români, care au o sfânta datorie fata de ei, fata de patria lor: aceea de a se elibera din jugul Ungariei luptând pentru propria lor libertate nationala. Printr-un fel de silogism al logicii afective, Hatieganu a considerat ca pâna si prigonirea unui singur ardelean, constituie o ofensa adusa intregii provincii. Hatieganu nu era stapânit de vreo pornire ostila fata de maghiari ori sasi, intretinând relatii prietenesti cu multi dintre ei. In ceea ce ii priveste pe evrei, Hatieganu a participat la actiunea care a salvat zeci de mii de vieti in anii 1943-1944.

Când l-am cunoscut mai indeaproape pe Emil Hatieganu – prin noiembrie 1940 – nu mai eram un incepator in treburile gazetaresti. Colaborasem mai inainte, ani in sir, ca reporter cultural-artistic la „Patria” lui Aurel Buteanu si, mai rar, la „România Noua” a lui Zaharia Boila. Cunoscusem câte ceva din naravurile redactiilor bucurestene. O experienta de neuitat m-a legat, intr-o solidaritate a responsabilitatii profesionale, de Tudor Teodorescu-Braniste. El a fost cel care m-a indemnat sa nu scap prilejul oferit de „Jurnalul” sau de a ma apropia – in seria unor articole nesemnate – de fiinta mea mai ascunsa si de a ma detasa de speculantii de partid, echilibristi pe sârma unor doctrine politice. (Aveam sa reiau colaborarea cu T. Teodorescu-Braniste, dupa 23 August 1944 cu articole despre Ardeal.)

Cu aceasta experienta, când aveam sa ma aflu impreuna cu colegii mei in perioada injghebarii ziarului „Tribuna Ardealului”, nu ma simteam a fi pur si simplu un gazetar. Mai curând pionierul unei puternice uniri spirituale, acordata la diapazonul fervoarei, indiferent fata de fraza festiva si oratoria de comanda.

Mai e oare cazul sa consemnez din nou – a câta oara? – ca vointa noastra, a românilor din Ungaria de dupa Diktatul de la Viena nu putea avea iluzii? Dimpotriva. Intrebari, gânduri, temeri ne-au tinut intr-o continua stare de veghe, de tensiune. Patru ani. Patru ani de rezistenta, de nesupunere la ordonantele unei stari de asediu. Este sigur ca atunci, in acele imprejurari s-au precizat in noi sentimente de cutezanta si infrigurari. Când spun noi, ma gândesc la acei oameni pe care i-am amintit mai sus.

Era extraordinar la acea pleiada de gazetari, neprofesionisti in marea lor majoritate, faptul ca ei si-au consacrat intreaga lor putere de munca unui program directionat de constiinta lor nationala.

Am cunoscut in ei camaradul ideal, cu daruire de sine, cu spirit de sacrificiu si entuziasm, preocupat de binele si dreptatea altora. Era o echipa mica, dar compusa din oameni unul si unul, iubitori de umanitate si având ca scop al vietii sa deschida spiritualitatii românesti o fereastra a sperantei spre lumea libera.

Prietenia noastra era de inima, fraterna. Gândirea si sentimentele nu ne erau infectate de sovinism, fiindca eram adeptii independentei spirituale si libertatii nu numai in cea ce privea propria noastra viata.

Când imi amintesc aici de ei, ca si de altii inca nepomeniti, nume stimate care au stralucit odinioara intr-o luminoasa constelatie, fara sa vreau si pe data – in aceasta vreme de confuzie generala – imi pun intrebarea daca astazi mai exista oameni consacrati in exclusivitate binelui unui neam, care nu cer nimic de la viata pentru ei insisi? Si ii regasesc, acum mai ales, printre fratii din Basarabia – numita mai recent Republica Moldova –, cu stradania lor pasionata, curajosi voluntari ai lepadarii de cotidian si de sine, care isi transforma propria lor viata intr-o opera nationala, dupa ce marea putere sovietica, asemenea unui incendiu in padure, i-a gonit din linistea caselor lor pâna in Siberia, de unde nici pâna azi (2002) nu s-au intors inca in patria lor vreo sase sute de mii de români.

Asemenea patrioti care nu apartin numai unor generatii, se vor ivi mereu, pentru ca trebuie sa se iveasca, datorita unor binecuvântate ori blestemate imprejurari.

In conditiile vietii mele trebuie sa consider ca o favoare rara de a fi stat in apropierea unor asemenea oameni. Poate dintre acestia nici unul n-a fost mai modest, mai discret, mai retras decât Emil Hatieganu. Datorita atitudinii sale neobisnuit de retinute, omenia lui se evidentia abia atunci când il cunosteai mai bine. Naturaletea fiintei si comportamentului sau ii cucerea pe toti cei ce ii erau in preajma. Prezenta sa radia un fel de siguranta morala, de o intensa eficacitate. Pe de alta parte, modul sau retinut de a fi excludea posibilitatea unei familiaritati mai accentuate, desi ii simteai mereu bunatatea, ca o raza paterna care iti patrundea in suflet.

Inca de la inceputul colaborarii cu Emil Hatieganu, adica din toamna anului 1940, s-au precizat in constiinta noastra unele decizii de curaj, ca si spontane solidaritati – si un fel de legamânt nerostit, ce

excludea posibilitatea invrajbirilor. (A fost, totusi, o singura exceptie pe care, atunci când am vorbit despre ea mai pe larg in alta parte – am numit-o „cazul Dancus").

Incercând sa-mi amintesc de redactia ziarului – doua incaperi cu o suprafata de cel mult 25 m 2 , dintre care una era despartita in doua de un Glasswand – ii vad parca pe truditorii ei, dintre care nici unul nu alerga dupa notorietate si nu se simtea jenat de viata strâmtorata pe care era sortit s-o traiasca.

In afara unui post de telefon, redactia nu dispunea de nici un instrumentar tehnic. Nu avea nici dactilografe, ci doar o singura si foarte uzata masina de scris, folosita exclusiv de Iacob Tis, a carui grafie tremurata nu putea fi descifrata de culegatori si de catre cei doi linotipisti ai tipografiei. Ceilalti redactori si colaboratori isi scriau articolele de mâna, cu exceptia lui Tudor Bugnariu si a lui Ernest Hátszegi (Hatagan), care aveau masinile lor de scris portabile.

Ca prestigiu si reprezentare, in camera mai mare se aflau doua fotolii, o canapea si o masa, furniruite si cu intarzii, mostenite de la Partidul National Taranesc, care – pâna la dizolvare – isi avea sediul in acea cladire.

In frânturi de amintiri, cu ochii inchisi, revad parca chipuri de mult disparute, intre ele pe cel al zetarului nenea Inovan, pe domnul Ferdinand, seful legatoriei, pe Aurel, cel mai tânar dintre tipografi, pe administratorul ziarului Tiberiu Orosfaianu, pe domnul Gheorghe Russu, seful tipografiei, alaturi de grupul redactional. O vreme, vreo zece-douazeci de ani, cu unii din fosta echipa a „Tribunei Ardealului" ma mai intâlneam rar. Ne dadeam mâna in graba si pe furis, intrebându-ne de sanatate si familie, ori interesându-ne de cei trimisi la „munca de jos", ca si de cei inchisi ori dusi la munci fortate ori in detasamente de exterminare, ca si de altii mai norocosi, fiindca reusisera sa se imprastie in razlete colturi ale lumii inca in acei ani când, indata dupa incheierea razboiului, pentru 50 de dolari ori câtiva „cocosei" de aur, ofiteri ai armatei sovietice te transportau, fara riscuri, cu automobilele lor militare pâna la Viena.

In camarutele redactiei puternicile rezonante ale suferintelor cititorilor, tarani in marea lor majoritate, despre care ne aduceau vesti fie ei insisi, fie sute sau chiar mii de ravase, ne-au izbavit de primejdiile unei meserii de rutina. Nu eram nici intr-un fel tentati sa scriem din fantezie. Dimpotriva, imprejurarile ne-au obligat sa scriem cu voluptatea unei iluminari, cu participarea la o cauza, formulând insa frazele cu precautie si cumpanire pentru a reduce cât mai mult interventiile cenzurii regale ungare.

De-a lungul ultimelor decenii am trecut de mai multe ori pe strada Regina Maria (fosta Deák Ferenc, apoi dr. Petru Groza, iar astazi strada Eroilor), in fata cladirii cu numarul 36, unde se afla la Cluj redactia ziarului „Tribuna Ardealului" si tipografia „Nationala". Niciodata n-am deschis insa poarta gangului intunecos, dincolo de care se afla o micuta curte din care prin trei usi se putea intra la compactorie, la redactie si la tipografie. Stiam ca nu putine sunt acele locuri la care nu mai exista nici un drum de acces pentru intoarcere, si unde nu mai poti pasi niciodata. Nici singur, nici cu altcineva. Inspaimântator: pe nici una din caile trecutului!

De altfel, nu o data am constatat pe strazile Clujului cum privirile oamenilor, daca din capul locului imi sesizau fizic prezenta, nu ma asociau in nici un fel de viata orasului. Alteori parca ma impungeau – fara intelegere ori cu indiferenta. Trebuie sa recunosc ca o asemenea relatie „abstracta" cu locuitorii orasului – oras de care ma leaga mii de fire ale gândurilor, faptelor, iubirilor si emotiilor si un fel de evlavie a drepturilor mele de cetatean al locului – imi provoaca stranii suferinte, determinate de o presupusa uzurpare a calitatii ce ti-o confera vechimea.

Dar dincolo de vicisitudinile pamântesti, fara prea mare importanta pentru natura documentara a acestor insemnari, voi incerca sa parasesc ambianta sentimentala a unor ani atât de indepartati, pentru a reveni la acel neobisnuit personaj care a fost Emil Hatieganu.

Ii examinez imaginea pastrata de memorie, cautând sa-i descriu cât mai adevarat infatisarea. Figura ii era a unui om robust, destul de mic de statura. Sub parul carunt, tuns scurt, chipul ii era insufletit de vibratia abia perceptibila a unei profunde trairi launtrice, umanizându-i expresia – la prima vedere – neclintita. Aceeasi in mai toate imprejurarile. Nici timid, nici orgolios, el practica o politete putin vetusta, dar in fond amabila si nici chiar banala, caracteristica unei generatii dinainte de primul razboi mondial. Purta costume bine croite, de culoare gri, ce pareau, chiar si când erau noi, imperceptibil uzate si totdeauna sifonate.

Casa in care locuia la Cluj, in strada Sincai nr. 9, era o constructie aproape rustica, cu un petec de verdeata si un copacel in curtea imprejmuita de ziduri neprietenoase, pastrând nostalgia gradinilor de la tara. Camera neincalzita, prin care treceam, ca sa intru in odaia unde il gaseam totdeauna asezat intr-un fotoliu, cu o carte deschisa pe genunchi, era o incapere plina de polite raftuite de jos pâna in tavan.

Am traversat nu de mult gangul galbejit de ani, din strada in curte, cautând repere de alta data, desi stiam prea bine ca locurile aflate intre dimensiunea realului si a memoriei sunt despartite printr-o bariera de netrecut. Nici o continuitate, ce ar atesta o unitate a lor – la modul concret ori la cel euforic – nu exista. Nici Clujul cel de altadata nu mai exista. Nici restul tarii nu va fi ceea ce a fost intre cele doua razboaie, când Uniunea Sovietica nu era inca o mare putere. S-a umbrit si cerul senin al Transilvaniei. Nu a rezistat in fata unui proces agresiv de reductie care exclude posibilitatea ca, intr-o actiune de confruntare a opiniilor, sa se admita argumente probante, demne de a fi luate in considerare ca sprijin ori tema a comportamentului colectiv. De aceea simt oamenii, indiferent de nationalitate, o intunecime straina, densa si grea deasupra capului lor.

Revenit dintr-un surghiun de la Györ, la inceput de vara in 1945, unde fusese internat in toamna anului 1944 impreuna cu Aurel Socol, Emil Hatieganu, in prezenta miscarilor tactice maghiare din Transilvania de Nord, care, mai ales prin cercul lui Edgár Balogh si Lajós Jordáky si-au propus unificarea tuturor argumentelor comuniste in defavoarea românilor, si-a pus problema daca vreodata cetatea universitara a Ardealului va mai fi in stare sa dea tineretului ceea ce ii oferise atâtor generatii: invatatura cea mai daruita, acel exemplu minunat de a fi deschis, de a fi creator, iscoditor si liber? De a gândi, vorbi, sudui ori râde dupa pofta inimii.

Emil Hatieganu si-a pus o asemenea intrebare când a prevazut care anume vor fi rezultatele acelor rataciti si meschini slujitori ai izolarii dupa criterii etnice, solidari prin consensul tacerii cu ucigasii celor peste 300.000 de evrei si români din Ardealul de Nord, cu cei care au alungat din asezarile lor alte sute de mii de oameni pentru ca nu erau – si nu voiau sa devina – maghiari.

Unii dintre succesorii lui Károly Kós, Imre Mikó, Edgár Balogh, Dezsö Albrecht, János Demeter s.a. au lasat in urma lor o impletitura speciala si complexa a faptelor din lumea aceasta, care nu permite sa se actioneze la nivelul primordial al relatiilor dintre oameni, savârsind astfel o inspaimântatoare mutilare in cadrul existentei si al activitatii umane. Intr-un asemenea context istoric s-a desfasurat eliminarea oricarui instrument argumentativ si s-a impus cu stringenta intrebarea: cine nu-i iubeste – si de ce? – pe români in Transilvania?

Pentru ca recentele atrocitati patologice si crimele infioratoare, intre care decapitarea unor parinti in prezenta copiilor lor, savârsite impotriva unor oameni ulterior datei de 22 decembrie 1989 (deci in afara zilelor de paroxism revolutionar) la Zetea, Odorhei, Tg. Secuiesc, apoi in martie 1990 la Tg. Mures, au repus in actualitate acelasi program hungarist care a stat la baza intregii desfasurari politice a revizionismului si a finalitatii urmarite prin istericizarea teroarei fata de români, evrei si tigani intre anii 1940-1944.

Fara sa vrei te simti scuturat de niste frisoane; nici mintea, nici inima nu ti se pot resemna in fata unei astfel de situatii.

Fenomenul exista. Ii cunoastem semnificatia, dedesubturile, ca si structurile sale cu transparenta lor de „teza".

Ne vom lasa oare anihilati in timp ce cautam noi si neprejudiciate posibilitati de intelegere?

Când Emil Hatieganu si-a dat seama de utilitatea mea in actiunile de stimulare a vietii cultural-artistice românesti in Transilvania de Nord (Ungaria pe atunci), a aratat o consideratie fara rezerve fata de incercarile mele, oferindu-mi, totodata, posibilitatea materiala sa organizez expozitii, sa infiintez editura ERAN (Editura Românească din Ardealul de Nord), sa grupez in jurul ziarului si a editurii, „tineretul" ca si pe condeierii intelectuali români, si ei foarte putini, gata sa reactioneze ferm, cu intreaga forta a unei profunde convingeri, la minciunile fatise ale hungarismului, la orice nesocotire a legilor umanitatii. (Traiam intr-o perioada când nu era lipsit de sens sa vorbesti despre adevar, când auzul si mai ales vederea nu erau inca opresate de undele Televiziunii, care toarna astazi in tiparele tactice si politice ale actualitatii – in cel mai bun caz – frânturi de adevaruri. Emisiunile de incontinenta verbala ale Radioului de la Berlin, Budapesta si Bucuresti difuzau minciuna politica a hitlerismului, dar cuvântul scris avea totusi, mai multa putere. Apoi existau numeroase alte emisii in limba româna – BBC, Vocea Americii, Moscova – care reuseau sa explice, uneori chiar sa convinga, câta injustete si rautate se afla in coalitia nazista.

Cel care reciteste astazi colectia ziarului „Tribuna Ardealului" (colectie din ce in ce mai incompleta, pastrata la Biblioteca Centrala Universitara „Lucian Blaga" din Cluj) greu va intelege imensul rasunet al acestei gazete. Dar, in general, oamenii zilelor de astazi greu pot intelege imprejurarile in care a aparut acest ziar, cu acea nebunie de masa, aproape imposibil de reconstituit, care a pus stapânire indeosebi pe germani si unguri, agravând prin diversele mijloace de incitare, patrunse de miasmele urii, invrajbirea dintre neamuri.

Cel ce va intelege insa ca „Tribuna Ardealului” a aparut in Ungaria, intr-o perioada când insusi statul maghiar folosea ura si dispretul ca mijloace de stimulare a nationalismului agresiv, facând sa circule cele mai violente insinuari sovine, atât la nivelul general, cât si la cel al fiecarui individ, va recunoaste in articolele scrise cu sufletul peste masura de zguduit de suferintele maselor românesti, tot atâtea documente morale ale unei perioade istorice, când era nu numai greu, dar si periculos sa ramâi fidel propriilor convingeri. Toate se petreceau intr-o vreme care a inaltat la virtute de stat propaganda publica a urii si a dispretului traditional impotriva românilor.

Nu as vrea insa sa supraestimez efectele rezistentei antinaziste, antihungariste si antirazboinice ale articolelor scrise de colaboratorii ziarului in paginile „Tribunei Ardealului". Influenta lor asupra mersului marilor evenimente si desfasurari ale istoriei a fost, desigur, fara importanta, daca nu chiar inexistenta. Dar ele ne-au ajutat noua insine, adica colectivitatii române, fiindca au trezit speranta in viitor, au usurat disperarea sufleteasca, au atenuat sentimentul neputintei in fata abuzului de putere, ne-au maturizat constiinta in legatura cu fizionomia epocii si cu starea natiunii in imprejurarile catastrofei provocate de nazism, hungarism si de razboi.

Noi vazuseram intre anii 1940-1944 efectele dezlantuirii urii antiromânesti si antievreiesti in ceea ce avea ea mai propriu, mai real si cumplit. Le vazusem fata in fata si nu intr-o perspectiva abstracta, invaluita de ceata ori filtrata de reistorisirea intâmplarilor traite de altii. Am asistat apoi, in anii dominati de viziunea politica a lui Petru Groza, la institutionalizarea ademenirilor si revendicarilor antiromânesti, cuibarite chiar in istoria interioara a tarii, obtinute prin abatere de la inlantuirea normala a unei evolutii, ca sa le vedem explodând, in 1989-1990, in trufia trucata a unor fosti comunisti maghiari, preocupati sa faca o mutatie in masca democratiei, pentru scopuri revizioniste, consolidate deja de exercitii staruitoare, practicate de generatii anterioare. Totul intr-un accentuat climat de perpetuare a unor precedente atitudini de implicatii si de continuitate sovina.

Iata cum - si de ce – ura antiromâneasca nu a disparut de pe cuprinsul Tarii Românesti. Chipul ei adevarat a reaparut in 1990 la Tg. Mures si in alte fragmente secuiesti ale teritoriului tarii, depasind cea mai neagra imaginatie. S-a savârsit astfel o disociere fundamentala intre sperante, cuvinte si fapte.

Actul de acuzare impotriva dreptei masuri si a bunului simt a fost cunoscut de tara intreaga, care a vazut ceea ce nu-i venea sa creada despre violenta salbatica a antiromânismului – nenorocirea ce se poate abate asupra oamenilor când ei uita ca in dezastru datoria - si interesul – lor este acela de a se purta ca si fratii si nu acela de a se complace in pacatele urii, care niciodata nu va face casa buna cu ratiunea si nici cu masurile dreptatii. Ea are nevoie de incingerea simturilor ca si de dispret impotriva celui pe care-l socoate a-i fi adversar.

Dar o stare de infierbântare nu poate fi prelungita la nesfârsit, nici la nivel de individ, nici la cel de colectivitate. Asa e in firea lucrurilor. O asemenea stare incinsa ca sa se prelungeasca, trebuie intretinuta artificial si cu orice pret, pâna omului ii vâjâie urechile si incepe sa vada rosu inaintea ochilor.

In polemica, mai mult sau mai putin directa, facuta sub semne contemporane in estul Europei, nu se tine seama de organicitatea unui univers in care fiecare nationalitate e in contact cu celelalte si actioneaza intr-un ansamblu contextual. Despre gradul de intensitate exemplificatoare a acestei realitati a vorbit Béla Bartók astfel: „Intre tarani nu exista - si nu a existat niciodata – vreo ura fata de alte popoare. Ei traiesc alaturi in buna pace; fiecare vorbeste pe limba lui, isi urmeaza obiceiurile si considera cu totul firesc ca vecinii de alta limba sa faca la fel… Numai in paturile mai inalte se profereaza ura impotriva altor nationalitati” 5.

Sa fie oare „paturile mai inalte”, adica intelectualitatea, prin care se revela principiul intolerantei in rigoarea persuasiva a unei maxime de comportament? Acel principiu prin care o idee si o actiune sa se fi vehiculat cu efect, incalcând o demnitate intima, si sa se fi modulat conform unor actiuni variabile ca intensitate si ca frecventa? Ura si dispretul ungurilor impotriva nemaghiarilor sa fie oare exprimarea unui sentiment personal, egoist, datorat unui criteriu particular? O interventie artificiala, bazata pe stari sufletesti ori conceptuale personale, fara patrundere in spiritul maselor? Intelectualii, si nu numai ei, sa fi functionat in chip de difuzor, ca ideile si intentiile lor sa atinga un grad potrivit de rezonanta? Sa afle argumentele, posibilitatile fara de care interventiile lor nici nu s-ar fi manifestat, nici n-ar fi putut ajunge la mase? Ori este vorba mai curând de doua porniri identice, adoptate de intelectuali si de cei multi, care-si ating scopul intr-o orchestratie de mijloace comune, urmând un scop identic?

E ciudat sa constati cât de gresit a putut intelege hungarismul functiile puterii, derivatele ei, atribuindu-le acele principii pe care a incercat sa le inlature când era vorba de propria situatie a

maghiarilor? In felul acesta a suprapus actiuni contemporane celor mai indepartate in timp si a reasezat o politica traditionala in propriile sale scheme.

Asemenea consideratii au obtinut unele verificari concludente in cursul evenimentelor recente din România.

Nu era oare de ajuns ca numerosi tineri si cetateni nevinovati au murit in revolutia din 16 – 23 decembrie 1989 – intre ei si germani, si maghiari? De ce s-a urmat de catre maghiari o cale anormala, o incercare de a exercita o actiune, largita continuu, impotriva acelor regularitati de procedee de care era nevoie in incercarea de a exercita un proces coeziv de redresare? De ce au procedat la o readucere a trecutului din amintire ori din faza unei activitati teoretice in actualitatea unor practici, cu renasterea stocului de experiente, incercând o noua aventura pe o cale primejdioasa, in loc de a readuce in originara armonie si totalitate, chiar pe cai eroice si dificile, fara artificii si gânduri ascunse, mersul alaturi ori impreuna, spre cautarea unei infratiri, in adevarul concret al istoriei, ori macar in virtualitatea posibila a imbinarii intereselor noastre vitale.

Dar s-a intâmplat altcum. S-a vazut din nou ca discriminarea alimentata, perpetuând arhitectonica sa proprie, si-a propus atributii de persuasiune, de blam, pe scurt, modalitati ce se sustrag de la confruntarile problemelor cu adevarul si realul. O seama de intelectuali maghiari, mizând pe o presupusa dezmembrare a statului român, molipsiti si de o groaznica forma a dispretului si a ingâmfarii nationaliste, stapâniti de falsa credinta in dreptatea unilaterala a cauzei poporului ungar – scriitori, publicisti, liber profesionisti – au vrut sa transforme un ideal revolutionar in orgia celor mai rele porniri, sa incite la crime si insulte, la profanarea memoriei unor mari oameni ai poporului român si sa improaste cu murdarii monumentele si chiar mormintele lor.

In aceste imprejurari mi-am amintit din nou si inca o data de Emil Hatieganu, când din initiativa lui, in august 1943, a luat fiinta o miscare românească in Transilvania de Nord (Ungaria) a carei baza se rezema pe lupta impotriva urii de neam, a degradarii politice, sociale si intelectuale. Sarcina acestui program nu a fost inca epuizata. Cei care luasem parte la ea ne propusesem sa curmam propaganda si spiritul urii ca si revansele nationaliste ce tindeau sa otraveasca masele de români cu dementa razbunarii. O asemenea razbunare – ne-a avertizat Emil Hatieganu, gândindu-se cu teama ca poporul nostru ar incerca sa plateasca ungurilor pentru toate atrocitatile si vexatiunile inimaginabile savârsite impotriva lui in cei patru ani de ocupatie „horthysto-fascista" – ar echivala cu o cadere a cugetului clar si a omeniei in robia patimilor!

Au trecut de atunci peste cincizeci de ani, dar si astazi ura si dispretul au ramas in repertoriul comportamental al unor intelectuali infectati de hungarism. Urmarile actiunilor nationalist-sovine pot fi dezastruoase. Si, totusi, aceste actiuni continua cu intentia de a incinge si mai mult atmosfera infierbântata de toate felurile de atâtari si provocari. Se explica oral si in scris, propagandistic si instigator, ca tot raul vine de la români si ca tot binele si adevarul – ca niste dimensiuni ale miraculosului – se pot atribui exclusiv ungurilor!

Astfel au ramas, prin urmare, nu numai experientele si amintirile românilor din robia lor multiseculara in care au fost tinuti, dar a mai ramas printre noi si monstrul hungarist.

Datorita acestui fapt se lamureste si sensul unei lozinci dramatice ce a fost formulata de elevii români din zona Tg. Muresului, goniti din clasele lor, in ianuarie 1990, de catre elevii si profesorii maghiari. O lozinca rostita ori scrisa cu disperarea neputincioasa a ratiunii.

Aceasta lozinca, ce va ramâne unul din cele mai elocvente si caracteristice documente apartinând ariei hungarismului pe cale de a se institutionaliza in tara noastra – cerea, in România, de la guvernul tarii, de la un ministru român al invatamântului (fapt ce nu trebuie dat uitarii) ***ca elevii de nationalitate româna sa aiba aceleasi drepturi pe care le au elevii unei etnii minoritare .*** In România, prin urmare, elevii si profesorii lor români se adreseaza opiniei publice, nationale si mondiale, guvernului tarii, cu o luciditate disperata. Desigur, cerând aceleasi drepturi pe care le au maghiarii din România, elevii români atrag atentia asupra imposibilitatii de a inaugura o „linie dubla" in practica unor desfasurari nationale si sociale.

Se pare insa ca manifestarile acestor elevi români, ca si lozinca lor ***cerem sa fim si noi considerati minoritari*** , nu au exercitat nici cea mai mica influenta asupra derularii evenimentelor. Dimpotriva: ele au accentuat izolarea teribila, disperarea sufleteasca in fata excesului de putere si de iresponsabilitate al unui ministru de la invatamânt si al altuia, de la cultura care nu vor reusi sa se scuture vreodata de povara propriei lor incompetente si nici de pacatele unor diletanti in problemele culturii noastre, necunoscatori ai istoriei patriei si tradatori ai natiunii.

Toate cele cuprinse in frazele anterioare nu sunt mentionate doar ca exemple negative, ci mai ales pentru a arata cum e realitatea in limitele imprejurarilor istorice din perioada postcomunista, cum se

macina consistenta interna a statului nostru, cum poate fi practicat posibilul conjunctural de catre o minoritate exersata in discriminarea nationala dupa formele paroxiste ale ingâmfarii de rasa, in maghiaromanie.

Nu m-as fi incumetat sa amintesc de o asemenea imprejurare, atât de apasatoare pentru un intreg popor si pentru o tara, daca nu as fi intrezarit in ea urmele directe, la o distanta de cincizeci de ani, ale acelor fenomene hungariste care aveau sa patrunda ulterior in viata noastra, mânjind mândria si onoarea tarii si atentând nu numai la linistea, dar pâna si la integritatea ei. Adica la dreptul a peste 30 de milioane de români – dintre care 10 milioane traiesc in afara granitelor statului national – de a fi impreuna intr-o unitate de simtire, de cultura si de limba.

Se pot oare ignora ingerintele, amenintarile fatise si ascunse, ca si dreptul la aceste amenintari si uneltiri pe care si-l revendica conducerea minoritatii maghiare, care se considera indrituita de a-si exercita suprematia asupra Tarii Românesti, asupra poporului român si asupra celorlalte minoritati din tara?

Unul dintre modurile cele mai potrivite de a-l evoca pe Emil Hatieganu – si poate dintre cele mai corespunzatoare – este acela de a-l regasi in planurile noastre de actiune. Intra-adevar, Hatieganu **este cu noi.** El este cu noi când ne ofera exemplul sau in cautarea evidentelor originare, in ideile inscrise in insasi alcatuirea noastra nationala si umana.

Ultima mea intâlnire cu Emil Hatieganu a avut loc intr-o dupa masa timpurie din vara anului 1952, in fata fostei librarii „Cioflec" situata in fosta Piata Unirii din Cluj, devenita Piata Libertatii. (Oare cum de nu s-a remarcat disparitia, dupa 23 August 1944, a denumirilor de strazi si piete din orasele „Transilvaniei de Nord" ce aminteau de Marea Unire de la 1918?). La o ora când strazile orasului erau aproape pustii, ceea ce l-a scos pe Hatieganu din casa a fost interesul si dragostea sa pentru carti. Se ferea de lume. Dupa multi ani de detentie abia iesise din penitenciarul de la Sighetul Marmatiei. Tinea de mâna un copil de vreo opt ani. (Era nepotul sau, astazi profesor la Universitatea Tehnica din Cluj – Eugen Dragos.) Stateam amândoi in fata vitrinei cu carti a librariei „Cartea rusa", sub bataia unui soare fierbinte. Când aparea câte un trecator ar fi vrut sa devina invizibil. Asa mi-a ramas intiparit in memorie.

M-am oprit sa-l salut. Nu-l vazusem de mai multi ani.

– Nu te opri – imi spuse aproape poruncitor –, ti se va imputa ca ai vorbit cu mine.

– Nu-mi pasa, i-am raspuns. De altfel sunt un om suspectat: am inselat sperantele celor care intentionau sa ma transforme intr-un instrument al lor.

– Imi pare rau de d-ta, de esecul d-tale de a realiza o mai larga utilitate pentru cei multi, al telului – ***invare quamplurimos*** **,** pe care ti-l stiu, si pe care il voiai delimitat de ***certis finibus.*** Vei fi pedepsit, desi nu te-ai indepartat de ***recta operari.*** Dar vrei sa ramâi ceea esti. Lumea in care traim e umbrita de amenintari si se afla in sfera ***hybris-*** ului **.** Daca cutezi sa pasesti dincolo de zona infailibilitatii partidului comunist – vei fi pedepsit fara mila.

Vorbele lui Emil Hatieganu nu m-au surprins. Vazusem deja cum se contura propriul meu destin in panorama intâmplarilor din jur. Fusese arestat la Cluj profesorul Pavel Apostol de la Universitate, pe atunci ideolog marxist, si inaintea lui dr. Aurel Buteanu, directorul Teatrului National, tot din Cluj, care a fost dus la Canal. La 10 iulie 1952 am fost apoi si eu arestat. Ma asteptam la greutatile unei asemenea cotituri inca din 1948, de când fusesem exclus din rândurile profesorilor universitari. Dupa excludere am fost trecut imediat la „munca de jos", adica am fost transformat din profesor universitar in zugrav la o cooperativa, transformare datorita careia ar fi trebuit sa ia nastere o istoricitate noua in alcatuirea facultatilor mele zise de natura ideologica.

Dar la cooperativa, un director (muncitor) un evreu, intelept si cumsecade, Schweiger, s-a disociat de intentia celor ce se considerau indrituiti a dispune de destinul meu si voiau sa-mi rastigneasca sentimentele si gândirea pe spatii plane pentru a le geometriza cu o cât mai mare usurinta.

Nu ar fi lipsita de foloase reconstituirea proceselor prin care s-a urmarit modificarea urzelilor intelectuale si de comportament pentru a facilita tâsnirea „scânteii unei noi gândiri filosofice", a unei cotituri care urma sa ne situeze in prejudecatile unui nou ciclu istorico-cultural deosebit, a unei treceri obligatorii prin anumite faze de imperative – pretinse – politice, sociale etc. Sub lozinca promitatoare a „recuperarii" ori „reeducarii" se pusese la cale pe tot intinsul tarii o industrie coercitiva pentru parasirea traditiilor „pseudoumaniste", cu stergerea radicala a oricarei urme de cultura „burgheza". Trebuia sa fii „reeducat", adica transformat intr-o umbra flexibila si docila. Ori daca acest lucru nu mai era posibil, pentru ca erai prea batrân ori recalcitrant, ai fost, pur si simplu distrus.

Am inselat niste sperante, devenisem prin urmare suspect si ca atare eram trecut in categoria celor ce nu sunt demni de increderea partidului comunist. Infinit mai grav a fost insa faptul ca pasind o data in

afara arcului magic in care se considera inscris slavitul partid, in constiinta mea s-au deschis procese si au fost pronuntate verdicte. Ajunsesem si eu, alaturi de alti sute de mii de oameni, sa suspectez sistemul politic instaurat la 6 martie 1945, si sa consider ca cei inselati in sperantele lor am fost noi.

Experientele in inchisori, penitenciare, case de „triaje", internarea in baracile de la Ghencea, in arestul unor militii, in beciurile mai multor securitati la Cluj, Bacau, Piatra Neamt si Bucuresti – aici intr-o „garsoniera" din subsolul Ministerului de Interne (devenit sediul C.C. al P.C.R.), unde am fost instalat in celula in care a stat arestata ani in sir Maria Antonescu, sotia Maresalului, in „coloniile" de munca de la Bicaz, Onesti si Borzesti – au reprezentat tot atâtea descoperiri. Am invatat sa stiu ceea ce nu banuiam sa stiu vreodata. Anume m-am deprins sa iau act de incertitudinile, obscuritatile, dubiile care ti se cuibaresc in suflet si se manifesta in actiuni umane, nemotivate rational, ca domeniu de nepatruns, care exclud posibilitatea unor opozitii, fara sa incerci macar a te revolta impotriva unui confuz „interes de stat", care interzicea posibilitatea de a actiona in propriul tau interes. Mi-am descoperit abia in acele imprejurari capacitatea de a-mi intelege mai patrunzator propria-mi putere de adaptare, izvorâta dintr-un elementar instinct de conservare. De fapt m-am straduit astfel sa ma sustrag marginirii mintale a unui puternic aparat represiv, folosindu-ma de intelepciunea instinctului, care a optat pentru viata. O atitudine ce prezenta aparenta resemnarii acceptata cu dezinvoltura. Si cu un fel de nepasare – sa nu-i zic usurinta -, pe care Tudor Bugnariu a etichetat-o drept „boema".

Când am devenit liber, dupa patru ani, am incetat sa mai pictez si am amânat, **sine die** , dar fara sa refuz, orice colaborare la publicatii. Fiind somer, eram liber. In acest chip a inceput modelarea dublului, constituirea unei personalitati fictive de inlocuire, cu totul diferita de cea reala. Era, intr-un fel, o munca de substituire, poate si de inventie, derivata din conventiile speciale ale unei situatii. Intre anii 1949 – 1962 de fapt n-am facut nimic. Nimic din ceea ce s-ar putea inscrie in dimensiunea reala a persoanei ce-mi poarta numele. N-am avut voce, mimica, nici cuvinte; m-am despartit de sunete si de culori. De câte ori curiozitatea ori profesionalismul i-a determinat pe paznicii mei, cu sau fara uniforma, sa ciocaneasca carapacea sub care ar fi trebuit sa pâlpâie functii umane, invelisul se arata a fi gol pe dinauntru. M-am despartit si de carti pentru a schimba configuratia personajului. Nu in propria lui umbra, ci in umbra unui alt personaj, de figura caruia m-am folosit multi ani in sir.

Toate aparentele au fost solicitate pentru a evita ori amortiza forta de soc a ingerintelor. Trebuia sa te camuflezi pe tine insuti, sa gasesti motivatii pentru neadevaratele justificari ale unui travestiu.

Ipostaza despre care incerc sa scriu trebuia motivata si in fata familiei, a cunostintelor, a „opiniei publice", cu grija si multa atentie. Cu atât mai mult cu cât ea a fost insotita de dificultati datorate unei mari saracii, care – si ea – stabilea, respectiv impunea, un nou raport de viata. Rând pe rând mi-am vândut „valorile" ce mai ramasesera dupa succesivele exproprieri si confiscari: vioara, lexicoanele, pianina, tablouri semnate de István Nagy, Szolnay, Eugen Pascu, Magdalena Radulescu, Iser, albumele de arta, pensulele englezesti si olandeze, culorile, aparatul de fotografiat Rolleiflex, colile de hârtie „Ingres", ceasul si chiar inelele de logodna ale parintilor.

Emil Hatieganu a avut inca o data dreptate. El cunostea punctele fundamentale si nucleul propriu ale unor sisteme comportamentale convertite. Ma avertizase de brutalitatea absoluta care este inglobata in conditia noastra umana „decazuta". Dintre prietenii vechi au ramas doi: Marioara Rânzescu si Teodor Harsia. Dar au aparut altii noi: Oleg Danovsky, Larissa Kleismer, Hussein Issim Ismail, fiul adoptiv al sotilor Grigore Gafencu, Marga Ene-Badarau, pictorita si scenografa, Rita si Raul Frunzetti.

Relatarile de mai sus vorbesc despre o cale amenintata de pericole, care obliga la defensiva. O cale despre care se stia ca nu te conduce spre gasirea adevarului si care, in fond, leza grav cerintele demniatii. Cine nu dispune de **celeritas mentis** nu va ajunge la convenita prudenta – imi spunea Emil Hatieganu –, nici la acel depozit sublim care exista in fiecare om.

Azi traim speranta ca lucrurile foarte incâlcite vor incepe sa se limpezeasca. Iar gândurile mi se intorc la substanta acelui om intelept, care stiuse sa se ridice deasupra lui insusi, cu o viata treaza pâna la cea din urma clipa.

Spre sfârsitul zilelor nu i-a ramas decât un singur lucru: sa se retraga in sine insusi si sa taca. I s-a luat dreptul la pensie, nu i s-a permis sa-si exercite profesia de avocat. Mai mult i s-a interzis sa se arate in public, sa frecventeze muzee, sa intre intr-o biblioteca sau librarie, sa aiba un telefon… Iar dupa moarte au incercat sa-i mature amintirea ca pe un gunoi de pe strada.

Pe ce temei?

Aceasta intrebare va trebui pusa mereu, ca sa nu se uite ceea ce s-a putut intâmpla in anii postbelici. Cum au fost anihilate fiinte lipsite de aparare. Martorii acelor ani stiu ce a insemnat faptul ca au existat

oameni inzestrati cu o fermitate exemplara. Prin ei, lumea cuprinsa de turbare si-a putut pastra constiinta demnitatii. Unii, mai putini, au supravietuit vitregiilor din cauza carora cei mai multi au sucombat. Astfel s-au ivit o serie de goluri de acoperit. Destul de mari si de multe.

1 C f. ziarul „Ellenzék", Cluj 10 oct. 1940.

2 v . *Rezistenta antifascista din Nordul Transilvaniei* , p. 98.

3 cf. Csatári Dániel, *Forgószélben* , p. 279.

4 Csatári, *op. cit.* , p. 279.

5 Béla Bartok, *Cercetarea muzicii populare in Estul Europei* , in rev. „Musical American", U.S.A., 1943.

7. DE CE DOR AMINTIRILE?

"Jocul spiritual" al mistificarii

Anul 1940 nu trebuie uitat. El ne aminteste nu numai de rapirea Basarabiei ori de Diktatul de la Viena, ci si de renasterea si institutionalizarea spiritului reactionar in Europa, ca o rabufnire violenta si rapida a patimii orientata impotriva cugetului clar si a celor mai elementare drepturi ale omului.

Nu era vorba de o miscare superficiala, stimulata de manevrele unor simbriasi ori stârnita de interese conjuncturale. Sa ne amintim de desfasurarea evenimentelor care s-au abatut de la modelele normale si previzibile. S-a intâmplat anume ca o fictiune sa impuna realitatii noastre propria ei realitate, ce nu se raporta nici la adevarul omului, nici la acela al istoriei. Fictiunea isi cauta justificarea in reinvierea unor misterioase porniri latente, isi atribuia o misiune istorica, in numele careia organiza asasinate, stârpea neamuri, apoteoza nelegiuiri. Aceeasi fictiune a creat apoi un fel de contagiune mistica, o boala politica, care avea sa se defineasca ca o forta teoretica si practica dominanta si in istoria sociala a culturii, afirmându-se ca o alternativa a realului.

Diversele manifestari ale acestei miscari au luat amploare, modificând pâna si orizontul sustinator de constiinte. Perspectiva oferita de cele sase decenii ce se afla in urma noastra ne da argumente pentru a constata cu teama capacitatea diferitelor conjuncturi totalitariste de a modifica constiinta umana. Din mai multe cazuri vom alege unul, din cele ce s-au situat pe ambele ipostaze ale totalitarismului, ca intr-un singur univers.

Inainte de toate trebuie insa sa lamuresc de ce ma refer la cazul respectiv.

Când am parasit România, in primele zile ale lunii octombrie 1940, indreptându-ma spre Ungaria, exagerarile in manifestarea fortei totalitariste a Garzii de Fier se aflau intr-o faza acceptata de numerosi condeieri ca expresia unui model formal aflat in consonanta cu discursul interior formulat pe temeiurile unor pozitii teoretice (ideologice).

Ca sa nu pierd legatura cu "realitatile din tara", ma intelesesem cu o prietena sa-mi trimita la Cluj, pe cai intortochiate, reviste si carti. Am primit dupa un timp câteva numere din "Universul literar" pe care le pastrez pâna azi.

Exemplarele la care ma opresc, reflecta pe de o parte o ruptura de echilibru dintre sensul elementar al omeniei si presupusa armonie interioara a unui critic de arta, poet si filozof. E vorba de Ion Frunzetti, un tânar cu faima, la moda atunci, o faima renascuta in anii comunismului distorsionat, când, asemenea unui personaj de film proiectat de un aparat dereglat, a reaparut, cu miscari dezarticulate si prea rapide, ca matadorul unei ideologii aparent opuse.

In fragmentele pe care le reproducem, autorul lor nu pare a fi limitat de interdictii ori ezitari. Dimpotriva, el crede a vorbi in numele unei victorii definitive si, in consecinta, nu risca sa incalce oprelisti. Cu alte cuvinte se exprima cu toata libertatea, intr-un mod mai mult decât semnificativ. Iata cum si in ce fel:

Despre Al. Basarab, artist care aderase fara rezerve la miscarea legionara:

" *... sanatos, voluntar, sigur, Basarab e apologetul unei anumite dârzenii trace, unei particulare neclintiri din perspectiva unei vesnicii spirituale ... Horea, Closca, Crisan, Avram Iancu, Stefan cel Mare, Capitanul, Mota, Marin, Tatu si Dobre traiesc in gravura lui Basarab prin ceea ce s-a eternizat in sufletele noastre."*

"Universul Literar", 28 septembrie 1940:

"Statul nu poate fi decât totalitar, statul democratic e o intreprindere comerciala, o societate anonima, e orice, dar stat nu (...); statul totalitar (...) este conformitatea vietii cu legile sale oculte".

"Universul Literar", 9 noiembrie 1940:

"Artei scop in sine si artei mijloc de propagare a ideilor, Miscarea Legionara le opune deopotriva arta – functie vitala a organismului social". (...) "Spiritualitatea legionara are meritul de a fi impacat, in sfârsit, intr-un fel umanismul si antropologia" etc.

"Universul Literar", 23 noiembrie 1940:

Inca un pasaj, tot din "Universul literar" (10 mai 1941): (dupa inlaturarea legionarilor din guvern), in care Ion Frunzetti lanseaza sageti otravite impotriva "liberalismului" (inteles ca o caracteristica a democratiei):

"Revolutia fascista – apreciaza el – *s-a produs in numele eternitatii române, asa cum cea a national-socialismului invoca aceleasi permanente ale sufletului etnic german".*

Nu pot sa stiu daca Ion Frunzetti si-a schimbat felul de a simti si de a gândi, ori daca si-a ironizat propria-i biografie, practicând, asemenea altora, "jocul spiritual" al mistificarii. In volumul sau *Pegas intre Meduza si Perseu,* el nu reneaga "articolele din tinerete", aparute in "Universul literar", nici nu se dezice de ele, intocmite, cum s-a vazut, cu gesticularile verbale ale primitivismului fascist. In orice caz, unele elemente pe care scrierile sale din anii 1940 – 1970 ni le furnizeaza ne arta o identica adeziune la doua ipostaze "totalitariste" din viata noastra. Identice – ori având aceleasi intentii – pâna si cuvintele pe care le foloseste, ca si atitudinile admirative – aflate intr-o strânsa relatie cu structurile politice. Toate se infatiseaza ca niste permanente comune pe care le mânuie fara macar a le modifica cosmetic: si atunci când il elogiaza pe Capitanul Zelea Codreanu, ca si atunci când il glorifica cu metafore "poetice" pe Ceausescu. De fapt se recita un singur mit, regia verbala urmând repetarea actului, acelasi ieri ca si azi, pe care il comemoreaza.

In fata unor asemenea automedieri in timp ale diverselor imprejurari biografice nu puteam fi nici imun, nici indiferent. De aceea când pe avizierul Uniunii Artistilor Plastici din Bucuresti am dat de numele vicepresedintelui Ion Frunzetti, cu lamurirea ca el raspunde de **indrumarea ideologica** a creatiei plastice in cadrul acelei uniuni, am inteles ca o asemenea mentiune nu se rezuma la un formalism gol si decorativ, nici la o parodie. Am incetat, prin urmare, (era prin 1982) sa mai frecventez birourile U.A.P.-ului, ca si sedintele sectiei de critica din cadrul acelei institutii, creata de P.C.R. pentru "orientarea ideologica" a artei plastice in directia comunista.

Sa fie oare o regula necesara supravietuirii inlaturarea barierelor etice, pentru a inlesni astfel invazia stafiilor coruptiei in zonele bunului simt, ca si aplicarea acelor circumstante de gândire ce acorda inteligentei concesia de a promova licentele compromisului, ale inconsecventei ori infestarii?

In fata violatorilor de reguli ce sunt menite a mentine masura, firescul, convingerile – care nu ne reprezinta doar pe noi, ci actualizeaza si traditii, fiindca recheama la viata mostenirea intocmirilor ai caror beneficiari suntem – este greu, daca nu chiar imposibil, sa-ti poti invinge neincrederea fata de metamorfozele celebrate cu absoluta amoralitate de tip Imre Mikó, Károly Kós, Brucan, Paul Cornea s.a.m.d. care au comis acte apreciate in vremuri normale drept false, viclene, chiar daunatoare. Libertatea licentei pe care si-o asuma asemenea personaje, carora li se pot alatura de exemplu si câteva fete bisericesti, lipsite de forta si virtutea eficienta de a nu permite demolarea unor biserici si sinagogi, ca si o seama de judecatori neavând constiinta legalitatii etc. Acest tip general de haos violeaza acele reguli sociale ale omenirii care, in vremuri normale, asigurau mersul firesc al treburilor lumii. Vinovati, fara indoiala, intrucât comportamentul lor este rezultatul unei optiuni, ei isi reiau periodic actiunile, jucând roluri noi in schimbarile vremurilor, in complicitate cu câte o interdomnie, indiferenti fata de ceea ce este permis ori oprit. Aceeasi persoana in alternanta cu doua sisteme, cel al dezordinii si al ordinii, al violentei si al linistii – ca in conceptia liberalista a lui Eliot: doua persoane intr-una singura, desi nici el nu-si aminteste de vreun caz real care sa exemplifice o atare confuzie schizofrenica.

Intr-o actiune de inlaturare a dezordinii din tarâmul ideilor si a vietii n-ar trebui sa existe oare o etica a Cuvântului, a Gândirii si a Faptei consecvente, cu consecinte in viata reala?

Din spaimele puterii

O lectie, poate cea mai concludenta privind natura subreda a unor prietenii ce pareau foarte solid cimentate, o invatatura ce avea sa umbreasca tot restul vietii – am primit-o indata dupa Diktat, mai exact dupa reintoarcerea mea la Cluj de la Bucuresti, in octombrie 1940. Clujul redevenise "oras regesc liber" (ungar), "szabad királyi város". Daca inainte eram român, acum primisem un nou statut national: cel de "valah". In strânsa legatura cu aceasta modificare, care nu era de loc terminologica, s-au schimbat multe, in primul rând comportamentul majoritatii prietenilor si cunoscutilor maghiari fata de mine. Contrastul fusese frapant. Nu putine presupuse prietenii s-au dovedit a fi simple distractii mai mult ori mai putin agreabile ori interesate sau chiar inutilitati neglijabile. A trebuit sa constat ca fostii mei prieteni maghiari nu si-au jucat corect jocul de guvernanti, ca opusi – sa zicem – ai "partidei românesti". Fiindca ei au abuzat de privilegiile puterii momentane pentru a-i distruge pe cei considerati a nu fi ca ei – adica pe români si evrei.

Având uzufructul puterii 22 de ani, românii nu s-au lasat dominati nici de interese nici de pasiuni. In conditiile noi de la Cluj, aparute dupa Diktat, am facut cunostinta in mod nemijlocit si pe contul meu cu o experienta multiseculara a românilor; cadrul teoretic, adeseori relativizat, a fost inlocuit de cadrul realitatii, cu fiinte concrete, in sângele carora fierbea violenta, ostilitatea, dorinta de razbunare. Atitudinile de acest fel, se inrudesc evident, cu un fel de razboi.

Intre anii 1930-1940 traisem participant intr-un cerc de gazetari, pictori, scriitori, actori, muzicieni – români, evrei, maghiari, germani, armeni, tigani. Fara vreo evidenta de interese intr-un asemenea ansamblu de relatii caleidoscopale ne simteam legati de un soi de entuziasm al aspiratiilor comune, stimulator de energii intelectuale. Parea ca toti doream in loc de invrajbire, o infratire sau macar o intelegere. In general oamenii maturi traiau nu numai in doua – sau in mai multe – lumi, dar intr-un fel si in doua – sau chiar trei – tari: cu o exigenta despicata – experientele fundamentale din perioada antebelica proveneau din vremea Austro-Ungariei; prezentul si viitorul erau legate de destinul României. Se vorbeau mai multe limbi, in general era indiferent care anume – românii ardeleni erau in avantaj, fiindca in vechea lor tara invatasera sa inteleaga macar maghiara si germana. Lumea aceea, adunata in orele de dimineata in jurul a doua mese alaturate in Cafeneaua "New York" din Cluj iar dupa masa instalata in fotoliile confortabile la Clubul Ziaristilor, intr-o umbra artificiala propice motaielilor, se constituise ca o ambianta de discutii, de relaxare, fara un liant oferit de o bine precizabila idee. Ba unii erau prezenti, asa zicând, pe contul lor, fara a da expresie propriilor probleme. Si totusi un liant exista, era tocmai acea impreuna-traire-a-timpului, resimtita ca o necesitate, ca o relatie. Considerati drept un colectiv select al casei, eram serviti ceremonios si prevenitor de aceiasi chelneri care ne acordau si credite la nevoie.

Sfârsitul unor iluzii

Clujul interbelic era colorat, primitor, intim si plin de un freamat tineresc.

De ce dor uneori amintirile?

Ori e mai bine sa uitam intrebarile fara raspuns?

Anii aceia n-au ramas insa pierduti.

Erau ani când ne cuceriseram libertatea in tinerete, adeseori intr-o exaltare ori inconstienta euforica. Orasul era generos, primenit de un suflu nou. Seara devenea de-a dreptul spectaculos. In lumina lunii cladirile medievale capatau infatisari fantastice. In general era o interdependenta intre locuitori, printre ei 10.000 studenti, si orasul insusi, care se insufletea in functie de energiile vitale ale oamenilor. O viata inflorita, plina de forta, sensibila la tensiunile senzuale. O asemenea energie vitala hranea si viata culturala. Ca erau posibile mai multe culturi, fiecare cu sufletul ei specific si cu un rol particular in istorie? – aceasta era o realitate. Nimeni nu a fost preocupat sa le ierarhizeze ori sa vorbeasca despre superioritatea uneia fata de celelalte. Epoca se putea mândri cu o mare largime de vederi, expresie a unei stari firesti ce nu parea a lua in seama artificiile dogmelor politice si nationaliste.

Constructiile morale ale acelor imprejurari s-au dovedit subrede. Dupa Diktatul de la Viena n-au rezistat atacurilor sovinismului maghiar institutionalizat, in conceptia caruia in cuprinsul Regatului Ungar nu se putea accepta decât o singura cultura, cea "istorica", adica maghiara. Cultura românilor – si a celorlalte minoritati – a fost condamnata la nefiinta, chiar si sub aspectul traditiilor folclorice. Fiindca nu se putea admite ca in acelasi spatiu geografic sa coexiste sentimente culturale ori artistice diferite, pastrate chiar si numai in propria memorie a minoritatilor. Si astfel, tot ce era nemaghiar fusese pe cale de a fi imobilizat in chingile unor constrângeri, impovarat de temeri, adeseori de panica si expus nesigurantei, hartuirii etc.

Recapitulând, chiar si numai schematic, imprejurarile vietii inainte si dupa schimbarile imprevizibile din 1940, vor fi amintiti doar cei pe care inca nu i-am uitat. Cei mai multi dintre acesti fosti fauritori de sperante aveau sa-si renege ori sa-si relativizeze propriile recomandari, atitudini si indemnuri comportamentale. E poate necesar sa reamintesc ca toti faceam parte din acea tovarasie despre care am mai vorbit.

Cel mai batrân mi se pare ca a fost Károly Kós, arhitect si publicist, pictorii Sándor Szolnay si Emil Cornea imi erau mai apropiati, ajutându-ma sa-mi netezesc drum prin propriile mele incercari in pictura. Vioaie, seducatoare, scriitoarea Zsuzsa Thury era mereu in asteptarea doctorului Taub. Scriitorul Áron Tamási dispunea de darul confidentiei, dr. Aurel Buteanu, directorul ziarului national-taranesc "Patria" si viitor director al Teatrului National, avea sa dea dovada de o mare bunavointa, mai târziu, când, fiind detinut ca si el, lucram amândoi ca lopatari la construirea hidrocentralei de la Bicaz, prin 1953, robotind alaturi de poetii Lucian Valea, Petre Pascu, impreuna cu pianistul Dan Mizrahi, actorul Hary (Herman) Mund, Mihai Sturdza, capitanul Traian Mehedinti, diplomatul Flondor s.a. Datorita lui Buteanu devenisem vopsitorul-zugrav al "coloniei".

Mai venea uneori la Clubul Ziaristilor ori la Cafeneaua "New York", ambele instalate in aceeasi cladire clujeana, Béla Demeter si János Demeter, pictorul Imre Nagy si Emil Ziegler (mai târziu Vásárhelyi), ziaristul Liviu Hulea, stomatologul dr. Miklós Guzner, scriitorii prematur decedati József

Kovács si Jeno Kovács-Katona, ca si frizerul poet Sándor Kibédi, un entuziast traducator al lui Eminescu; uneori isi faceau aparitia publicistul Endre Szász, scriitorii Otto Indig si László Szenczei. Dintre scriitorii si artistii evrei imi amintesc de István (?) Barzilay, László Salamon, Endre Gyárfás, Sándor Korvin, Jámbor, Rodion Markovits, Beno Karácsonyi, Erno Ligeti, András Szilágyi, pianistul István Antal…

Intâlnirile noastre nu erau determinate de vreo idee traita si gândita impreuna. Se discuta mult fara sa se ajunga la vreo tinta. Am insirat pâna acum o seama de lucruri intâmplatoare, aparent lipsite de importanta. Am procedat astfel pentru a semnala aspectul cotidian al unei faze de trecere intre doua atitudini de viata istorica. Un moment cronologic in relatiile dintre intelectualii Transilvaniei, pe care ii lega o camaraderie de suflet, fratern pecetluita. Fiindca nici unul nu parea a suferi de sovinism, stiindu-se pretuitor al independentei spirituale intr-o noua alcatuire, unde rolul jovial al punctelor de vedere se fagaduia a fi mai ales umanitatea.

Când incerc sa evoc astazi imagini vad cu ochiul timpului vieti simple, oameni nu numai saraci, dar fara a avea pretentii la bunuri si confort. Era vorba de o atitudine spirituala in fata realitatii, un fenomen temporal, in care se putea remarca si un stil de viata. Obligator si inevitabil se ignorau maririle, distinctiile ca si potentatii zilei ori rangurile pe criterii financiare sau ereditare.

Daca ma gândesc mai bine, oamenii aceia erau ca niste breslasi ori ca niste calugari rataciti in viata moderna, indiferenti fata de comoditati, deranjati de prea multa stabilitate. Unora le cunosteam casele. Erau modeste, cu odai putine, in fundul unor curti. Altii stateau prin mahalale, ca la tara; cei mai singulari in camere mobilate cu accese... Viata aceasta avea ceva din fizionomia ca si din filozofia-timpului.

In retrospectiva biografica trebuie sa consider o mare sansa de a fi fost in apropierea unor oameni ce pareau astfel alcatuiti, de a fi trait alaturi de ei, de problemele lor, de cumpatarea, discretia si profesionalismul lor corect, european, dublat de un fel de simt estetic, temperat de un discret si viril umor. Pe unii dintre acesti oameni i-am venerat, pe altii i-am iubit.

Vremurile de atunci numai aparent erau insa stabile. Epoca coincidea cu instaurarea si consolidarea statului german totalitarist; chiar daca incercam sa ignoram dezmatul retoric agresiv si zgomotos, in viata fiecaruia se petrecea o mutatie sub semnele unei nebanuite constelatii. Ne cutremura perspectiva destinului necunoscut. Hitler nu era ca altii, era altfel si era “altceva”. Cetele lui de asalt nu parasisera inca Germania când a si inceput exodul disperat al refugiatilor din calea neomeniei, un exod care ulterior avea sa cuprinda intreaga Europa. Acei oameni izgoniti din tarile lor, pe care Sef-Rabinul Clujului, dr. Moshe Carmilly Weinberger, incerca sa-i salveze intre 1935-1944, inlesnindu-le calatoria prin România spre Palestina, vesteau deja propria noastra soarta, dincolo de orice prag al imaginabilului. Nu mai era voie, daca sperai in supravietuire, sa crezi in oameni, in umanitate. Curând, aveam sa cunoastem spaime apocaliptice, epuizarea rezervelor vitale, apropierea sfârsitului, in timp ce ungarismul dresa spiritele pentru violenta, teroare si crima.

In 1940, pregatind Diktatul de la Viena, Regatul Ungar, guvernat de Horthy dupa sfaturile contelui Pál Teleky, nu a simtit colaborarea cu national-socialistii ca pe o practica a brutalitatii care nu mai putea fi confruntata cu nici un fel de impediment moral, ci ca pe un triumf al dorintei de razbunare, al rabufnirilor de ura, un triumf diabolic al torturii, al suferintei, al incalcarii oricarui concept juridic. Toate acestea au fost simtite pe pielea lor de milioane de oameni.

Dupa Diktatul de la Viena am fost obligati, cei ce ne aflam in Transilvania de Nord, români, evrei, ca si nemaghiarii de orice nationalitate, sa ne retragem in singuratate si izolare. Astfel lua sfârsit o iluzie. Ocupatia ungara de patru ani a unei parti din Transilvania a excitat si a smintit in asa masura incât – dupa ce s-a rupt veriga slaba a lantului in propriul sau revansism, spiritul nationalist ce incerca sa-i inrobeasca din nou pe românii ardeleni in jugul sanstefanian – nu s-a mai gasit niciodata, pâna azi, o masa de cafenea la Cluj, in jurul careia sa se adune prietenii de altadata si nici o strada, nici o alee de parc pe care sa mai hoinareasca impreuna taifasuind.

Si totusi, pe caile cautate spre noi insine ca o tinta râvnita a existentei de sentiment si luciditate, prietenia va trebui odata si odata sa fie onorata intr-un climat de treaza afectiune, in acel unic peisaj unde coexista populatii de diverse nationalitati.

Din cronica deposedarii de cultura a românilor

Am notat in graba acest titlu la inceputul rândurilor pe care incerc sa le scriu.

Fara voie, imi vine in minte Arca lui Noe, care a inceput sa pluteasca pe apele potopului cu toate vietatile pamântului, pastrând in cavitatile pântecului sau si semintele tuturor plantelor, pomilor, pentru a

le putea restitui apoi implinirii destinului lor biologic, dupa retragerea puhoaielor, când vor fi reincorporate in natura.

In 1940, potopul Diktatului de la Viena a fost folosit de catre stapânirea ungara impotriva românilor din Ardealul ocupat si pentru a-i deposeda de cultura, fara care omul isi pierde si sensul existentei si identitatea sa.

Daca in pântecul din Arca lui Noe nu ar fi fost ingramadite toate vietatile, pamântul ar fi ramas sterp si pasarile n-ar fi brazdat in zbor vazduhul.

Formele deposedarii de cultura a românilor au fost necrutatoare. Incredintarea nestramutata a stapânilor unguri era ca tot ceea ce se afla dincolo de granitele culturii lor nationale intr-un stat din nou plurinational, este cu totul inferior, daca nu chiar barbar. O asemenea convingere a dat nastere unei psihologii egoiste, marginite, ca si unei voluptati persiflante. Observatia n-are nimic comun cu politica, ea având doar un caracter etic, pentru atentia acelora care isi fac iluzii ca am fi fost altfel tratati decât un popor marunt de catre un popor *cel mai superior si civilizat din lume* . Din acest motiv, lupta Regatului Ungar impotriva nationalitatilor nu se putea termina cu pace, ci cu desfiintarea etniei acestora.

Deposedarea a fost nu numai necrutatoare ci – in intentie – ea trebuia sa fie totala. Anulând un intreg sistem de valori si deprinderi traditionale, o spoliatie unica in Europa civilizata lasa ca forta sa primeze asupra dreptului fara rusine.

In mod cu totul straniu si de neinteles, nimeni nu s-a incumetat inca sa precizeze statistic datele acelor elemente fara de care o etnie numarând circa 1.500.000 de oameni nu-si putea onora necesitatile spirituale in cadrul propriei culturi nationale.

Un asemenea calcul nu ar fi fost greu de facut, intrucât românii, de la o zi la alta, au fost deposedati de toate instrumentele culturii. Se poate preciza si data acelei zile: 13 septembrie 1940. In aceasta zi, organele de stat ale Regatului Ungar au incheiat operatia de "ocupare" – respectiv de preluare – a teritoriului cedat prin Diktat din corpul României, reprezentând 44.000 km patrati (Statistica statului ungar a transpus in 7.574.522 iugare (lat. jugeruni) intinderea acestui teritoriu; 1 iugar = 0,5775 hectare – din care: pamânt arabil – 2.362.769 iugare; gradini – 116.039 iugare; fânete – 1.089.222 iugare; vii – 27.000 iugare; paduri – 2.752.263 iugare).

Fara o asemenea evidenta nu se poate intelege astazi modul de "viata culturala" a majoritatii locuitorilor din partile ocupate, nici necesitatile imperioase ale schemelor generale de organizare a vietii românesti la niveluri sociale diferite. Aceste scheme si-au dobândit sensurile din care a purces, o situatie ce a creat o realitate unica in istoria mai noua a Europei. Intrucât Regatul Ungar, cu asentimentul entuziast al reprezentantilor legali ai maghiarimii din Transilvania ocupata, a purces pur si simplu la anularea culturii populatiei românesti majoritare, denumita "nationalitate" ("nemzetiség").

Astfel, incepând cu data de 13 septembrie 1940, vreme de 4 ani, in judetele ocupate (Bistrita-Nasaud, Bihor, Ciuc, Cluj, Maramures, Mures-Turda, Odorhei, Satu-Mare, Salaj, Solnoc-Dobâca locuite de cei 1.500.000 de români si in alte câteva zone apartinând judetelor Câmpulung Moldovenesc, Târnava Mica si Târnava Mare, nu au mai existat:

- scoli românesti;
- teatre românesti si nici alte genuri de spectacole in limba româna;
- filme românesti ori titrate cu text românesc;
- biblioteci si librarii cu carti si publicatii românesti (cele care au functionat pâna la Diktat au fost distruse, respectiv confiscate);
- concerte, recitaluri, organizate de artisti români;
- emisiuni de radio in limba româna pentru populatia majoritara a Transilvaniei de Nord;
- lucrari de arta semnate de români in muzeele si expozitiile transilvane (Târgu Mures, Cluj, Oradea, Baia Mare, Tg. Mures, Satumare…).

Aceasta era imaginea artificial saracita si simplificata a culturii noastre in cei 4 ani de ofensiva a ungarismului in Transilvania de Nord – careia azi i s-ar spune "genocid cultural".

Daca Ungaria, tinzând spre hotarele ei "istorice", nu ar fi sucombat odata cu cel de-al III-lea Reich, nici Diktatul de la Viena nu s-ar fi inscris in ciclul istoriei ca un episod trecator. In acest caz ar fi fost rupta legatura celor circa 1.500.000 de români si cei din nordul Tisei si din regiunile locuite de români la apus de frontierele stabilite la Trianon, cu fiinta culturala a natiunii. La fel cum s-a destramat *de facto* etnia celor 130.000 de români existenti inca in 1939 pe teritoriul Ungariei trianonice, din care statistica Ungariei mai mentioneaza astazi existenta a circa 12.000, in timp ce se sterge pâna si urma celor asimilati ori morti,

prin retusuri in arhive si distrugeri de cimitire (de exemplu, vechiul cimitir greco-catolic român de la Nyir-Adomy, jud. Szabolcs, a fost desfiintat in ultimii ani).

Situatia despre care incerc sa relatez acum, cu sufletul zguduit peste masura de amintirea suferintelor pe care le-am resimtit cu melancolia tristetii neputincioase, ar trebui sa reprezinte un elocvent document moral al acestei perioade in care Ungaria isi revendica – a câta oara? – "dreptul istoric" de a fi "organizatorul politic al popoarelor mai mici din bazinul dunarean", dupa ce le-a exploatat colonial de-a lungul mai multor secole – biologic si material.

In legatura cu asemenea ambitie trebuie neaparat notat, pentru memoria posteritatii, absoluta nepasare – s-ar putea vorbi chiar de o pasivitate aprobatoare – a intelighentiei maghiare din Transilvania, indiferent de coloratura politica, fata de ideologia ce servea ca motivatie unei constiinte false despre propria-i superioritate, in raport direct cu conditionarea sa nationala, in acceptia imperialista a termenului ce substituie functiilor adevarului – avantajul si interesul.

Ar fi prea trist sa mai insiram si alte aspecte determinate de nepasarea acelora care desi traiesc intre noi n-au stiut – ori nici n-au vrut – sa deschida o fereastra spre a vedea configuratia reala a unui popor pasnic, prietenos si binevoitor. Dar fata vremurilor s-a schimbat.

Fenomene de sbucium

Simbolul, dominator odinioara, al coroanei Sfântului Stefan si-a pierdut cu timpul puternicia, iar ostasii României moderne au purtat de doua ori tricolorul in preajma cetatii de la Buda, de unde pornisera dispozitiile pentru inchiderea scolilor noastre, pentru condamnarile in procesul Memorandului, pentru masacrele de la Ip si Traznea ... O legitimare implacabila, justitiara, de reechilibrare intr-un proces milenar si o echivalare istorica care a curmat psihologia starilor de supremație si de privilegii obtinute prin forta.

Pretul a fost sacrificiul de sânge, varsat de oastea româna pentru libertatea si linistea Ungariei si a locuitorilor ei, periclitati de uneltirile dementiale, ale celor doua regimuri politice totalitare, in 1919 si dupa 1945.

In evocarea imprejurarilor din anii 1940-1944, relatarea nu poate fi cronologica, dar impresia lor este bine conturata si revelatoare pentru intelegerea unor sensuri. Ramâne evident faptul ca cele savârsite impotriva noastra si a evreilor erau toate prevazute, elaborate la rece si realizate de factori investiti cu dreptul de a decide. Nimeni dintre cei implicati - si nici dintre martori – nu a dezavuat ori divulgat, nici nu s-a opus uneltirilor dure, indelung urzite. Fenomenul repulsiv fata de români si evrei va continua sa existe, aproape identic cu vechea ostilitate, absurda si monstruoasa, insotit de diverse motivatii: dupa sanstefanismul interbelic aceasta va fi formulata in numele comunismului, când o asemenea motivatie va putea fi folosita ca argument pentru a demonstra "caracterul reactionar" al românilor si "distructiv" al evreilor. La fel se va proceda in continuare când, dupa aceleasi vechi canoane, gurile rele osândesc, ca pe un spectacol dezordonat, anarhic, eroicele convulsiuni antitotalitariste, revolutionare, ale poporului român. Toate asemenea moduri de a se manifesta au ca baza una si aceeasi intentie, desprinsa din acea "traditie istorica" ce invedera nu numai posibilitatea, dar si dreptul ca o minoritate sa-si valorifice – uzând chiar si de teroare – privilegiile colonialiste.

Prinsi in vâltoarea unor evenimente, traiam intr-o tara noua. Viata de ieri s-a retras undeva foarte departe. Eram izbiti de fenomene, de zbucium, care au rasturnat teorii si abstractiuni si ne-au obligat sa ne recompunem constiinta. O constiinta noua. Aveam sentimentul ca ne aflam in fata unei lumi imposibile, incoerente, agresive. Datorita peripetiilor diverselor istorii regizate de Hitler nu s-a schimbat numai harta Europei, ci s-a plamadit o noua psihologie. Aparuse si conturul unui program, in felul sau o recunoastere a Istoriei in desfasurarea ei. A unui proces ce-si avea inceputul in peripetiile inaintasilor, cu o semnificatie aparte, dobândita datorita unei expansiuni energice in sufletele noastre. Continuitatea in timp a ideii dezrobirii fundamentata deopotriva pe principii logice si ilogice. Ideea, cu asociatiile sale, a actionat atât in vointa cât si in simtirea noastra.

In acest orizont strâmt si cernit numai bisericile noastre, ortodoxa si greco-catolica, ofereau adapost si ocrotire limbii române, a carei rostire era insotita de o traire, mai curând pretext pentru o reverie in cuget national, decât fraza pentru talmacirea unor sensuri religioase.

Asa erau timpurile. Ce avânturi puteau prinde aripi intr-o vreme când pentru o vorba rostita public româneste puteai fi surghiunit, trimis pe frontul de la rasarit, inclus intr-un detasament de munca fortata, puteai fi mobilizat cu indicatia confidentiala ca sa mori moarte de erou sau când pentru organizarea unei expozitii de pictura puteai fi arestat?

In ochii oficialitatii din Regatul Ungar cultura nemaghiara era un lucru periculos, ea putând fi expresia si dovada unei intense identitati sufletesti intre oameni despartiti de hotare etnice. A fost reformulata, mai mult sau mai putin voalat, o veche intrebare: de ce sa nu accepte românii, rutenii, evreii, croatii, slovacii s.a. dogma ungara a culturii? De ce sa nu se identifice ei cu visul inaripat al poeziei, cu farmecul artelor plastice, cu extazul muzicii in expresiile lor ungare? Oare ceea ce s-ar putea numi echivalenta functionala a diverselor culori, aceasta nu ar contribui la dezmarginirea ori la largirea simtirii, a constiintei si sufletului oamenilor nemaghiari? N-ar fi oare in folosul lor? Aceasta problema nu s-a ridicat decât intr-o singura directie: spre cultura ungara, considerata a fi unica forta de polarizare capabila sa inlature neajunsurile "provinciale" ale unor culturi nationale apartinând popoarelor "mai mici". (Asemenea speculatii artificiale ignorau cu buna stiinta faptul ca, de exemplu, in diverse spatii geografice invecinate României traiesc – in mod nefiresc despartiti – mai multi români decât numarul total al ungurilor de pretutindeni, inclusiv Ungaria).

Despre programul destinat sa dea expresie dreptului nostru - si al oricarui popor – la viata culturala proprie nu se vorbeste insa acum pentru a evoca o imagine din trecut, cât mai ales pentru semnalarea unora din consecintele tezei insusite politic de ungarism si transferata structurilor culturale din zilele noastre ca o stare implicata in perspectivele viitorului.

La o asemenea situatie se gândea in anii ocupatiei Emil Hatieganu când rostea, cu accente patriarhale, probabil sub influenta unor premergatori, indemnul sau limpede:

"Stati pe locurile voastre, unde v-a asezat destinul; nu contati pe recunostinta nimanui, nu asteptati multumiri. Datoria voastra sfânta este, in toate imprejurarile, sa tineti sus si tare stindardul salvarii culturii poporului nostru; sa tineti steagul atât de sus, incât sa-l vada si cei impresurati de dusmani, ca sa-l recunoasca, ca sa nu se rataceasca, ca sa nu piarda speranta in victorie ..."

Viata noua, prinsa intr-un sistem de interdictii ne-a obligat sa ne punem intrebari si in privinta fostilor prieteni. Câte argumente nu au aparut pentru a ne demonstra ca nu era vorba de un fenomen accidental ori de suprafata, ci de un proces cu un potential intentional tulburator, care sa ne convinga de natura nationala a controverselor. Dialogul sincer, direct, a devenit imposibil. Fiindca pur si simplu nu voiau nici macar sa ne mai vada. Mi s-a parut ciudat ca am ramas singuri. Singuri noi – si ei tot singuri; adica fara noi, fara evrei si români.

8. PE DRUMUL CALVARULUI

Când tara si-a pierdut identitatea

Protestul popular, oricât a fost el de energic, nu putea avea o pondere reala in modificarea deciziei de la Viena. Tot ce se spunea, se scria, se simtea ori se striga pe strazi, toate incercarile de a infrunta Diktatul se dovedeau a fi neputincioase in fata mecanismului puterii si a birocratiei politice manevrate de Germania, Italia si U.R.S.S. Aliantele si garantiile acordate României anterior anului 1940 cuprinse in documentele parafate cu buna credinta si speranta, datorita schimbarii brusce intervenita pe scena politica mondiala prin intelegerea dintre Germania nazista si Uniunea Sovietica, nu mai aveau nici o valoare intrinseca pentru România. Timpul a pus in actiune continuturi indisolubile, subiective si obiective, care manifestându-se in opozitie cu logica omeneasca pareau a se sustrage oricarei analize rationale si erau de nepatruns. Viata se populase cu ceea ce scriau ziarele si se vorbea la radio: cu zvonuri, controverse, nelinisti. Aparuse presimtirea amara ca ceea ce va urma ne va arde inima si ne va chinui existenta. Nimeni nu-si facea vreo iluzie cu privire la adevarata dimensiune a primejdiei, fara ca, totusi, cineva sa dea alarma. S-a inteles insa cu claritate ca situatia nu era pendinte de un punct de vedere politic, ci de unul ilogic, *datorita caruia nu aveau sa se modifice doar niste linii de frontiera pe harta si in viata unor oameni, ci insasi substanta morala a vietii* **.** Mai intâi isi pierduse puterea cuvântul, compromis de minciuna institutionalizata si de tradare, apoi se topise constiinta morala, puterea ei de a reactiona la ignorarea ori lezarea celor mai elementare legi ale bunului simt. Germania – nazista, U.R.S.S. si aliatii lor facusera din minciuna un principiu de inlocuire a adevarului, si din lipsa de umanitate o practica. Surghiunul intern si constiinta propriei neputinte devenisera semnificative pentru un nou mod de viata. Politicienii timpului vedeau confirmarea ideilor in experientele fortei si in aplicarea santajului cu forta. Miscarea legionara din România, supusa Germaniei, s-a lepadat de interesele vitale ale tarii si ale poporului. Incercarea ei de a impune o viziune fragmentara, intru totul subiectiva asupra lucrurilor a esuat. Indignarea morala fata de inumanitate, crime, brutalitate era generala, dar fara efect. Alianta – ce nu parea subreda – dintre cele doua tabere ale Europei, turnase in tipare politice “aranjamente”, sub aspectele unor concepte ce nu pot fi definite decât in legaturile lor reciproce.

Se incepuse marea actiune de pervertire si cumparare a constiintelor, cu scopul de a se folosi de cât mai multi oameni de prestigiu pentru a justifica tot ce era injust. Actiunea aceasta nu a reusit insa in România, amputata fara sovaire si mila. Poate tocmai din acest motiv – pentru intimidare si nu din razbunare – au cazut victime sute de oameni fara vina, intre ei personalitati proeminente, precum Nicolae Iorga, Virgil Madgearu, Victor Iamandi...

In acea perioada când teritoriul României a fost redus, in urma intelegerii germano-ruse, cu aproape 100.000 km 2 , si cu cca 7. 000.000 din locuitorii sai, s-a produs un proces de ruptura in istoria politica a tarii. O ruptura care pe de o parte a facut imposibila repetarea ori reproducerea formelor vechi de guvernare, obligând la parasirea directiei obisnuite de actiune a oricarui demers politic traditional, pe de alta a determinat acceptarea realitatii constituite fara deprinderi codificate, modificarea diverselor demersuri de abordare, o dialectica a actului imediat, ce se manifesta in procese discontinui, expuse unor posibilitati de metamorfozare, de reajustari impuse de catre imprevizibile prefaceri de situatii. Ruptura nu s-a limitat la acea dezradacinare fara de care adaptarea la noi realitati nu este posibila, ci s-a aratat a fi singura solutie capabila sa faca fata unor mecanisme care noua, contemporanilor, ne pareau irationale, fiindca se plamadeau din abaterea de la sensul originar a doua principii, reciproc rezistente la argumentele sistemelor lor, unul fiind intruchipat de Uniunea Sovietica, celalalt de Germania nazista.

In decursul anilor au fost minimalizate ori trecute sub tacere procesele de abatere de la consecventa continuitatii a doua sisteme, preocupate de elaborarea si structurarea in practica a doua sensuri diametral opuse privind insasi esenta vietii si a societatii in lume.

De aceste amintiri, si de semnificatiile unor evenimente de mult petrecute, se leaga perioada cea mai complicata si problematica a vietii celor care au fost martorii ei.

Pornind de la unele sensuri ce nu pot fi disociate de procesele mentionate, epoca nu poate fi citita cu mijloace simple. Textul ei, investit cu semnificatii irationale, era desprins de intelesuri uzuale si detasat de presupusul adevar. Cei ce si-au asumat raspunderi publice in spatiul spaimelor timpului erau adeseori nevoiti sa se nege pe sine. Pâna si tara isi pierduse propria ei identitate, fiind obligata sa se lase patrunsa si chiar dominata de forte ce-i erau straine. Aceasta era oare conditia de a fi lasata in viata?; de a pastra in realitatea ei traita insasi constiinta fiintei sale? Imaginea ei din timpul razboiului continua sa dezvaluie, prin insasi continuturile ei, acea dezmembrare a identitatii sale reale care i-a fost impusa - si apoi

incriminata – chiar de catre unii din autorii ei, deveniti judecatorii acelor desfasurari pe care ei insisi le-au pus la cale. Fiindca, dupa cum au demonstrat vremurile, au fost justificate unele dintre evenimentele trecutului prin argumentul imperialist al fortei, transpus in diversiunea unor jocuri de cuvinte, investite insa cu puteri depline, capabile a formula pâna si sentinte de condamnare la moarte.

Sa ne lepadam oare de acea lume nocturna, s-o consideram ca si moarta, sa refuzam amintirile confuze si obsedante, umbrele ce umplu spatiile sufletului intunecându-le? Sa ignoram faptul cu toate crimele raspund in fata aceluiasi criteriu moral, indiferent de schemele lor justificante, si ca, indiferent de mobilul lor, chipurile lor se aseamana?

Lucruri si intâmplari dupa Diktat

Mi-e teama, ca nu voi izbuti sa le lamuresc pe de-a-ntregul, mai ales când nu e vorba de vreo nepotrivire ori de niste conflicte intre doua sau mai multe standarde comportamentale, de niste conventii divergente, greu de deslusit si de inteles astazi, dupa mai bine de 60 de ani, – ci mai ales de moduri diferite de a simti si intelege istoria, de a ne raporta la ea intr-o perioada aspra, in care catastrofele puteau nimici orice credinta, orice speranta...

Vorbind despre ele, voi cauta sa ma refer, cât mai concret posibil, la o ambianta si la acele argumente nepartinitoare si lipsite de patima, care m-ar putea impaca chiar si cu o dusmanie dintr-o alta era a existentei mele.

Pentru a fi mai lesne inteles, voi aminti ca toti cei care ne stiam a lucra in spirit democratic pentru „cauza nationala", in anii când o parte a Transilvaniei fusese ocupata de unguri (septembrie 1940 – septembrie 1944) – intre ei aflându-se fosti si viitori national-taranisti, liberali, social-democrati, legionari, comunisti s.a. – am presupus, am crezut chiar, ca intre noi nu poate sa existe, in general, decât o relatie ideala, alta decât cele obisnuite; o relatie patrunsa de un flux continuu de energie tonica, de armonie, solidaritate si buna intelegere...

N-as vrea sa pierd din vedere ca trecutul spre care incerc sa-mi indrept atentia nu este altceva decât o umbra; o umbra a carei amintire nu se poate insa nega, fiindca substanta ei dainuie in interiorul fiintei noastre, acolo unde se afla si mormântul propriei existente.

Dar sa vorbim, inainte de toate, despre interesul pe care il merita ziarul „Tribuna Ardealului", cu defectele sale ce proveneau din neajunsurile timpului.

Componenta redactiei acestui „organ de afirmare a românilor din Ungaria" a fost rezultatul unui hazard, din care a lipsit, fireste, cu desavârsire, selectia.

Inca din primele zile de existenta a ziarului, publicistii si gazetarii români au plecat din transilvania de Nord – cei mai multi fiind expulzati de unguri – in România.

Amintindu-si de mutilarea vietii românesti in „Ardealul cedat" atunci, la 30 august 1940, George Sbârcea a evocat sfârsitul unor vremuri linistite, dar si miezul unei istorii ajunsa in situatia de a nu mai avea idei, in timp ce se desfiinta tara: „Asistam neputinciosi in mijlocul tradarii si al dezertarilor la spectacolul tragic al dezradacinarii. Ramasesem câtiva redactori, cu scopul de a mai scoate un numar-doua din «Tribuna». Incercam sa talmacim in ceea ce scriam deznadejdea fara margini a ardelenilor, dar ne exprimam in acelasi timp increderea nestramutata ca are sa infloreasca din nou frumosul Cluj al tineretii românesti, atunci când dictatorii smintiti vor fi inchisi dupa gratii, iar nebunia provocata de ei se va fi dovedit furia unor puhoaie trecatoare... In ceea ce scriam, le spuneam cititorilor «unde fugiti»? Cine are sa va ingrijeasca agoniseala de-o viata?; mormintele in paragina? Cui lasati putinul vostru avut?...

Catre miezul noptii am fost chemat la telefonul tipografiei de un glas ce mi s-a parut cunoscut, dar pe care nu l-am putut identifica. Ma avertiza, in termenii cei mai grosolani ca daca m-as incumeta sa ramân cumva in teritoriul cedat, o sa fiu «lichidat» intr-un viitor apropiat.

Amenintari asemanatoare au primit in aceeasi noapte si altii, probabil datorita unei actiuni de intimidare organizata de agentii administratiei de ocupatie...

Cu doua valize de haine, o geanta de carti si sotia dupa mine m-am catarat, cu inima sfarâmata de durere, pe un camion incarcat cu partiturile, stimele si caietele-program ale Operei Române, trecând pe la Feleac... frontiera cea noua...

Fusesem smuls cu sila, la fel ca multi altii, dintr-o lume a carei realitate avea sa se destrame pentru multa vreme in amintire..."

In aceleasi imprejurari au parasit Clujul, de la o zi la alta, Ion Agârbiceanu, Aurel Buteanu, Emil Isac, Zaharia Boila, Liviu Hulea, Grigore Popa, Mihai Beniuc, Ion Dimoftache, Corneliu Albu, Emil Sabau, Victor Iancu si alti publicisti de frunte, de ale caror nume nu-mi mai amintesc. Tara era deci impartita,

umilita, prost cârmuita; gândirea nationala inchisa in ea insasi, in neputinta de a se manifesta altfel decât aluziv.

Iata cum si de ce redactorul sef Gheorghe (Ghita) Giurgiu nu avea de unde sa recruteze gazetari pentru *unicul ziar românesc* ce primise aprobarea sa apara – patru ani – in Ungaria. Erau multi cei care ar fi vrut sa „scrie la gazeta" despre problemele acute ale vremii, care erau si problemele fiecaruia dintre noi. Multi, dar lipsiti cu totul de experienta. S-a vazut atunci in ce mare saracie culturala am fost aruncati cu buna stiinta de cei care si-au propus sa fie reorganizatorii unui nou si mare stat ungar, multinational si poliglot. Asupra acestei perioade de catastrofe, istoricii români nu incearca sa indrepte nici macar un slab fascicol de lumina, ceea ce pentru memoria natiunii ar fi fost nu numai necesar, dar si folositor. Nimeni n-a cercetat inca, cu suficienta raspundere si obiectivitate, acele imprejurari când „statul român national unitar" a cedat, dupa dorinta Ungariei si a URSS-ului, ca si la porunca Germaniei si a Italiei, un milion si sase sute de mii de români, fara a schita macar un gest de rezistenta. Era mare neputinta noastra!

Dupa Diktat, in zilele unui interegn, s-au petrecut lucruri care evoca unele din spaimele timpului. Câteva dintre ele au dobândit semnificatia unor fapte istorice, altele au fost trecute printre intâmplarile devenite obisnuite prin repetare.

De exemplu: au fost expulzati atunci din Transilvania de Nord (Ungaria) in România *sute de mii de oameni* . Români. Numai din municipiul Oradea au fost expulzati, in câteva zile, 11.519 intelectuali si familiile lor. Printre ei, si episcopul ortodox Nicolae Popovici.

Din declaratiile acestuia se va intelege mai bine acea urzeala ungureasca ce s-a simtit stapâna timpului, in asa masura incât a procedat la transformarea persoanelor umane in cifre inutile. In acest chip, autoritatile Regatului Ungar au revenit pe scena istorica a Transilvaniei cu deprinderile unui trecut ce parea depasit. Evenimentele s-au inserat intr-o ampla operatiune terorista, care s-a putut – si se mai poate – reface. Insasi repetarea lor demonstreaza ca ritualul nemilos al dominarii se poate reactualiza oricând.

Iata cum vorbeste despre cazul sau episcopul oradean Nicolae Popovici:

„... S-a prezentat la domiciliul meu un agent secret, insotit de un plutonier major de jandarmi, inarmat, care m-a somat, in numele legii, sa-l insotesc la inchisoarea Tribunalului... Am dat urmare somatiunii ce mi s-a facut, atragând atentia celor doi agenti unguri ca e de prisos sa fiu condus sub baioneta, deoarece inteleg sa merg de bunavoie... Am fost condus la inchisoare. Aici... am fost dat pe mâna gardienilor, carora li s-au dat instructiuni sa fiu inchis separat intr-o celula... Am stat in aceasta celula pâna la ora 20,30. Arestarile au continuat pâna in faptul serii. Tot timpul cât am stat inchisi, majoritatea gardienilor civili si militari au avut numai cuvinte de ocara si batjocura la adresa noastra. Aici am asistat la scene de un dramatism sfâsietor, caci se auzeau plânsetele copiilor români, inspaimântati de groaza inchisorii si a celor intâmplate in timpul zilei. Ostentativ si in scop de a ne batjocori si a ne face insuportabila situatiunea in inchisoare, au pestilentiat aerul cu golirea hârdaielor W.C. portative, din intreg penitenciarul... Pe la 20,30 s-a dat ordin ca toata lumea sa iasa in curtea penitenciarului. Femeile au fost scoase in prima curte, barbatii in alta, alaturata, asezându-i pe trei rânduri, lânga un zid al penitenciarului. In fata era postata o companie de soldati, comandata de un locotenent, care, provocator, dadea urmatoarele ordine: «Drepti, stânga imprejur! Arma la mâna! Incarcati!» Aceste comenzi erau de natura sa ne inspaimânte si au produs panica in rândul femeilor care, auzind ca e vorba de executare in masa, au inceput sa tipe si unele au lesinat. Ordinele locotenentului continuau: «Controlati incarcatura!» Incarcate? Fiecare sef de pluton a raportat in parte executarea ordinului dat, repetând: «Gata de tragere!»

Aproape toti eram convinsi ca vom fi executati, toata regizarea acestor demonstratii era aceea sa ne insufle aceasta credinta. S-a dat ordin soldatilor sa ne inconjoare. Abia in acest moment ni s-a comunicat ca vom merge la gara, sa ne imbarcam pentru o destinatie necunoscuta. Am iesit din penitenciar, urmarind convoiul femeilor, inconjurati de un foarte puternic cordon de soldati... Ne-a stârnit o mare neliniste si surprindere faptul ca am gasit in lungul Bulevardului Regele Ferdinand, artera principala a orasului, insirate tancuri, motociclete si camioane, impreuna cu soldati inarmati. Multi dintre noi am fost brutalizati in cursul drumului pâna la gara.

Aici, dupa aproximativ o jumatate de ora de asteptare, inghesuiti intr-o curte strâmta, locotenentul a crezut ca e necesar sa ne atraga atentiunea ca, datorita unui regim de favoare, se ingaduie membrilor acelorasi familii sa plece impreuna. Când am fost chemat sa ma urc in vagonul de marfa, nu am fost scutit de cuvintele triviale ale câtorva soldati si de observatiile ironice ale unui functionar superior din gara, care a strigat: «Domnul episcop urca in vagonul de dormit». Dupa ce am fost introdusi intr-un asemenea vagon, in numar de 40 de persoane, usa a fost inchisa si plumbuita, fara a mai fi deschisa, decât peste 18 ore in statia de frontiera Lökösháza. Mentionez ca in vagon nu era nici un scaun sau vreun alt obiect de

confort, care sa ne faca suportabila aceasta penibila calatorie. Toata noaptea ne-am chinuit in picioare, fara a avea posibilitatea de a inchide ochii. De asemenea, aerul era complet confinat din cauza faptului ca fiecare isi facea necesitatile corporale in vagon...” etc. etc.

Sute de mii de români au fost expulzati din orasele si satele ardelene. Altii au plecat de bunavoie. Fundalul acestei actiuni ramâne, fara indoiala, tragic. Ce concluzii s-ar putea trage din frecventa acestor imagini ale intunericului? Ele au patruns in cronica natiunii noastre cu valorizari negative pentru vremea lor si pentru vremuri viitoare. In schimb, ungurii priveau evenimentele cu un sentiment de impacare, ignorând sensul degradant al transformarii unor impulsuri in crime mereu reinnoite.

Cu referire la „fenomenul expulzarilor”, autoritatile din România au alcatuit o sinteza privind atrocitatile savârsite de organele statului ungar impotriva românilor pe teritoriul atribuit Ungariei, dupa Diktatul de la Viena, in perioada 1 septembrie 1940 – 15 mai 1941. Iata schema acestor agresiuni: „Cea mai mare parte dintre expulzatii români au fost ridicati de catre organele militare si politienesti, adunati in convoaie escortate si izgoniti peste frontiera, fara nici o formalitate de expulzare si sub amenintarea ca vor fi executati daca se vor inapoia. In numeroase cazuri, autoritatile militare maghiare au silit pe expulzati sa dea declaratii in scris, ca pleaca de bunavoie si ca renunta la cetatenia maghiara si la tot avutul lor. Expulzatii au fost supusi celor mai umilitoare suferinte, in timpul transporturilor si la punctele de frontiera”. 1

Printre diferitele lor procedee de aplicare a teroarei, organele statului ungar – in primul rând armata – au transformat urgisirea intr-un rit pentru a celebra lungul cortegiu al imoralitatii.

Cel care si-a asumat sarcina practica de a organiza redactarea si tiparirea ziarului „Tribuna Ardealului” a fost Gheorghe V. Giurgiu. El avea in vedere un scop limpede, bine deslusit, acesta fiind singurul pe care s-a simtit obligat sa-l realizeze. Intentiile lui au prins contururi ca niste raze atrase de un centru. Intr-o imprejurare extrem de dificila, in vara anului 1944, cu o mare cutezanta, Gh. V. Giurgiu a refuzat public sa adere la retorica nazista si sa se supuna fortei acesteia. Luând in serios ceea ce dorea si gândea, el a stiut ce are de facut. Oricât a fost de presat, nu a cazut in ratacire. Drept care Gestapo-ul l-a arestat. Conduita sa morala a primit astfel o semnificatie politica... si a fost legitimat istoricul program caruia a cautat sa-i dea directie si sens ca redactor sef al ziarului „Tribuna Ardealului”. Ideile sale n-au ramas simple tentative lipsite de efect. Când incendiul nazist s-a intins in toata Europa, s-au aprins totodata, si fortele opiniilor contrare, antinaziste. In acele imprejurari, Gh. V. Giurgiu si-a pastrat credinta in democratie. Si, totusi, dupa ce armatele ungare si germane au fost gonite de pe pamântul Transilvaniei, când ungaro-comunismul si-a arogat dreptul de a organiza „democratia” sub stindard sovietic, Gh. V. Giurgiu, democrat prin constiinta si fapta, a fost sacrificat, fiind inlaturat din profesie printr-o hotarâre de „epurare”. Fiindca a ramas român.

Pentru a cunoaste ceva din programul lui Gh. V. Giurgiu, vom reproduce un articol al sau, publicat sub titlul „Ravas de sarbatori” in „Tribuna Ardealului” **,** la 25 decembrie 1940:

„Când am pornit la drum, in imprejurarile stiute si chemati la viata de o necesitate care nu tinea seama de circumstante, ci ne impunea existenta cu orice pret – ne-am dat seama ca vom avea de infruntat greutatile vremurilor apasatoare pentru toti cei care am ajuns sa traim in aceasta epoca de profunde rasturnari.

Nimic din ceea ce am prevazut nu ne-a putut face insa sa dam inapoi de pe calea datoriei, fiindca stiam din prima zi care ne este rostul si fiindca ne dam seama ce importanta are sa ducem slova de mângâiere, cuvânt de imbarbatare si indemn românesc, in casele celor napastuiti de griji.

A lupta pentru dreptate si pentru sprijinirea infocata a tot ce are mai pretios si mai valoros neamul românesc – a fost programul cu care am plecat la drum. Si ne intrebam: poate fi o tinta mai frumoasa si mai curata pentru un român ardelean?

Nu ne este greu sa ramânem români si cinstiti, pentru ca avem in fata noastra o pilda, aceea a inaintasilor nostri gazetari ardeleni, care au sfintit prin scrierile lor ogorul in care ne revine acum noua, modesti urmasi, sarcina de a munci (...).

Suntem inca intr-o lupta care de multe ori intrece puterile noastre modeste. Greutatile nu ne inspaimânta insa. Dimpotriva, suntem mândri de rolul pe care ni l-a harazit destinul. Indeplinim o misiune, care, oricât de ingrata ar fi si oricâta amaraciune ne-ar ascunde in cale, suntem hotariti sa o ducem la bun sfârsit, pentru ca asa ne-am legat, si ne-am legat de bunavoie”.

La inceput, redactia ziarului „Tribuna Ardealului” se alcatuise din doi ziaristi profesionisti si un colaborator extern: dr. Aurel Socol – articolele caruia pastreaza marturia unor preocupari si stari sufletesti iscate din durerile obstei, cu revolte melancolice si tristeti ca de plumb.

Alaturi de Gh. V. Giurgiu se afla Iacob Tis, român din Valea Timocului, vorbitor de sârba, germana si maghiara, priceput analist, dar, inainte de toate, un jurnalist experimentat, bun cunoscator al mecanismelor de functionare ale unui ziar.

Se mai aciuise in redactie un fel de dezertor, fost ofiter infanterist in Armata Româna, care isi parasise unitatea in cursul retragerii spre România. Avea doi copii si o sotie maghiara, care isi descoperise trufia vocatiei nationaliste abia dupa Diktatul de la Viena, când si-a determinat sotul sa-si ignore indatoririle ofiteresti. Si, totusi, casatoria lor s-a destramat, fiindca atât tradatorii cât si corupatorii aveau câte o nationalitate a lor. Vai de cei invinsi!

Cu imaginea neclara a unei apropiate victorii „etnice", depravarea aparuse si in aspectele grosolane ale xenofobiei, care framânta societatea maghiara si provoca drame.

Fostul capitan de infanterie era folosit – din marea mila a lui Emil Hatieganu – ca redactor pentru probleme militare la „Tribuna Ardealului". Un alt colaborator, Theo Bindea, un umanist social-democrat, s-a facut remarcat in paginile ziarului „Tribuna Ardealului", cu analiza mitului totalitarist, mai ales in domeniul economiei, un mit primitiv altminterea, infasurat cu o manta de expresii verbale extrem de pretentios formulate. Curând, si-a facut aparitia in redactia de la „Tribuna Ardealului" si Tudor Bugnariu, revenit „acasa", la Cluj (Ungaria), din lagarul de la Caracal (România), dupa o mai lunga internare. Ambii, uniti de programul eroic al luptei antinaziste, ar fi vrut sa dispuna de argumente magice potrivite pentru a ne mântui de starea sovaielnica in care se afla politica româneasca, peste care s-a asternut, ca un cosmar, negura de indoiala a constiintei tulbure. Ca niciodata inainte, românii simteau ca vietile lor, indestructibil legate intre ele, se afla impreuna intr-o cotitura de istorie; ca fiecare in parte este chemat sa se alature, fara urme de egoism, la aceeasi cauza. Au disparut atunci toate deosebirile sociale si de confesiune; dar a disparut, totodata, si respectul fata de politicieni, fata de „oamenii de stat", fata de „cei de sus", fata de capacitatea si sinceritatea lor. Lumea – la fel ca dupa 1989 – a simtit ca a devenit victima, fie a imoralitatii – ori confuziei – politice, fie a unui destin vrajmas. In acele imprejurari programul antinazist, excesiv entuziast, pe care Theo Bindea si Tudor Bugnariu ar fi vrut sa-l realizeze prin „Tribuna Ardealului", pentru opinia publica româneasca nu parea a fi altceva decât o facila evadare in zonele unor fictiuni – o pretentioasa aventura. Dar mai era inca ceva: oamenii n-aveau iluzii. Ei stiau ca situatia n-are cum sa se schimbe prea curând; ca va dura ani si ani – tot atâtea irecuperabile anotimpuri ale vietii. Mai stiau – din ziare, din filme si de la radio mai ales, ca si din cele petrecute sub ochii nostri – despre noile metode diavolesti de nimicire, practicate de Armata Regala Ungara, pe care le-am receptat ca semnele unei bestialitati si mai inumane decât razboiul mondial anterior. Apoi lumea nu mai credea nici macar in legitimitatea unei paci cucerite prin razboi.

Când – in iarna anilor 1941-1942 – Theo Bindea si Tudor Bugnariu m-au indemnat sa ma reincadrez in mod vizibil luptei antinaziste, o asemenea idee mi s-a parut un fel de deraiere in lumea fanteziilor. Fiindca, dupa opinia generala (apreciata de Bugnariu, cu bunavointa, ca „nemarxista"), noi, de fapt, eram confruntati, inainte de toate, cu pierderea libertatii, cu inrobirea etniei noastre de catre un stat ce practica xenofobia, cu foametea ca si cu pierderea accesului la patrimoniul spiritual si national. Despre aceste grave realitati, lupta antinazista a unor comunisti nu luase cunostinta!

Bindea si Bugnariu pareau, fara indoiala, de buna credinta. Ei ar fi vrut sa aduca servicii intereselor românesti, luptând, in primul rând, impotriva nazismului, considerând ca intreaga vina pentru dezastrele noastre trebuia atribuita Germaniei hitleriste. Dar dusmanii cei mai apropiati ai lumii ce ne apartinea erau cei care incercau sa ne nimiceasca cu mijloace mai inumane decât cele ale razboaielor. Intunecarea mintilor devenea tot mai grava. Era un razboi dus direct impotriva românilor si a nationalitatilor, in general. Era razboiul ungurilor patrunsi de „ideea" lor sanstefanista si credinta patimasa in dreptatea unilaterala a „cauzei" lor.

Discutiile, in care se pleda – de parintele Florea Muresanu, de Gh. V. Giurgiu, Liviu Lazar s.a. – pentru tiparirea urgenta a unor *carti românesti* , pentru organizarea unor manifestari de *arta româneasca* etc., se incheiau cu acea concluzie a lui Tudor Bugnariu, dupa care – primul si cel mai important – obiectiv al actiunilor noastre nu poate fi decât lupta impotriva nazismului si a diverselor forme ale fascismului. Cei care eram de alta parere am fost considerati incapabili de a intelege „esenta marxismului", un fel de rataciti, daca nu chiar tradatori ai „cauzei democratiei europene". In pofida acestor aprecieri, eu personal (urmat de multi altii, ca Florea Muresanu si Eugenia Muresanu, Liviu Lazar, Gh. V. Giurgiu, Leontin si Carmen Muresanu, Emil Cornea, Fr. Pacurariu, Valentin Raus, Al. Anca, Vasile Moldovan s.a.) m-am preocupat si indreptat spre unele activitati editoriale, culturale si artistice

românesti, unde se putea face macar câte ceva fara a fi considerati instigatori, cu gândul si speranta ca o asemenea opera nationala nu va fi repudiata la o viitoare intelegere a istoriei acelor imprejurari.

Ma simt obligat sa repet ca atât Bugnariu cât si Bindea pareau de o totala buna-credinta când sustineau ca „slujirea intereselor poporului" nu e posibila decât pe temeiurile marxismului si, la fel, când considerau ca „fiara hitlerista" – nu si „fiara hungarista"! – nu poate fi nimicita decât de miscarea comunista internationala. In ciuda exclusivismului lor, nu se putea sa nu-i stimez ca pe niste oameni de treaba, buni camarazi, convinsi ca servesc o cauza dreapta. Abia dupa 23 August 1944 s-a vazut cât erau de false acele idei „umaniste" ale comunistilor, când, intr-o stare euforica, cel mai stupid zvon era considerat adevar si orice calomnie – fie ea oricât de absurda – era crezuta si transformata intr-un argument al „luptei de clasa"; când toti cei ce nu apartineau „clasei muncitoare" puteau fi acuzati in mod mincinos de lucruri pe care nu le-au savârsit si trecuti in tabara „dusmanilor poporului". „Comunismul victorios" avea nevoie de exaltarea simturilor, de osanale pentru virtutile propriei cauze, de dispret si ura nemasurata fata de adversarii sai si chiar fata de toti cei neangajati ori indiferenti. Starea aceasta de infierbântare irationala s-a prelungit, in forme legiferate, pâna la sfârsitul „epocii comuniste", impregnând constiinta oamenilor cu otrava dusmaniei. Astfel avea sa se confirme ca aceasta credinta unilaterala a lui Tudor Bugnariu constituia o mare primejdie pentru societate. Si inca ceva: in nici o imprejurare, Bugnariu nu a dezavuat abuzurile si crimele savârsite de succesivele guvernari comuniste (munca fortata, nimicitoare de viata, de la Canal, Bicaz, etc., destituirile si arestarile in masa, regimul distrugator din inchisori, confiscarile bunurilor personale etc.).

Campaniile de ura s-au extins si asupra mortilor neamului, care zaceau in cimitire de decenii ori chiar de secole. Teoria comunista pusese stapânire pe constiinta acelui om blând si inzestrat cu o fire pasnica, care fusese Bugnariu, si l-a facut sa creada acea afirmatie gratuita dupa care cel care nu uraste, nu este in stare nici sa iubeasca.

Directorul ziarului „Tribuna Ardealului", Emil Hatieganu, in general, nu a intervenit, ca publicist, in probleme de actualitate politica si nici nu s-a angajat in dispute redactionale. La intersectia unor opinii divergente, ce aparusera in redactia ziarului intre doua grupuri comuniste, in iarna 1940, continuând si in 1941, Emil Hatieganu nu a luat atitudine, constient ca in imprejurari confuze si fara colaboratori exersati, nu putea dirija aparatul redactional dupa codul complicat al necesitatilor istoriei acelor vremuri. De altfel, el considera ca in fata satisfacerii unor cerinte noi, *disputa dintre doua grupuri comuniste nu este altceva decât un produs auxiliar al unor divergente politice desuete.* Dupa parerea lui Emil Hatieganu, pentru normalizarea vietii românilor din Transilvania de Nord (Ungaria), era nevoie mai întâi de garantarea vietii populatiei române majoritare, prin eliberarea de sub aservirea nationala, prin inlaturarea actiunilor represive si agresive ale statului ungar si numai in al doilea rând de schimbarea structurilor societatii. Dupa parerea sa, intre nevoia de a schimba conditiile de viata insuportabile ale românilor si proiectele de a schimba structurile societatii, in general, nu exista o corespondenta concordanta. In fata divergentelor celor doua grupuri comuniste, Emil Hatieganu, desi era cuprins de un „sentiment amar", s-a abtinut sa intervina, poate si pentru ca divergentele si discutiile anexe i se pareau de o inutilitate absoluta. Cel care, in redactie, a avut câstig de cauza, beneficiind si de sprijinul Consulatului General al României din Cluj (Ungaria), a fost Gheorghe Dancus, cu acea noua credinta politica a sa – „agreata si de regimul din România" – in necesitatea „reconcilierii" dintre nazism si bolsevism. Drept consecinta, grupul din jurul lui Bugnariu si Bindea si-a incetat vremelnic colaborarea la „Tribuna Ardealului", calificând ziarul drept „colaborationist" (cu nazismul, fireste). Cititorii ziarului, cei aproximativ 50-60.000 de tarani si foarte putini intelectuali (dintre cei care nu au fost expulzati), din intâmplarile relatate nu au sesizat nimic sau aproape nimic.

In memoria mea, Gh. Dancus aminteste de o persoana incapabila sa scape de dogme, un fel de slujitor lipsit de istetime, care n-a reusit sa ajunga la demnitatea unui om liber, rasplatit macar de sentimentul utilitatii sale pentru eforturile de a fi fost necesar obstei.

Theo Bindea a fost expediat curând pe frontul antisovietic, in vara anului 1941, intr-o unitate a Armatei Regale Ungare. A fost trimis sa moara in Ucraina, si pentru ca sotia sa maghiara sa se poata recasatori, fara plictiselile unui divort, cu un ofiter maghiar.

Agentia germana de stiri DNB si cea maghiara MTI (Biroul Maghiar de Telegrame) inundau presa scrisa si vorbita cu materiale „substantiale", care, pentru a fi publicate in ziar, urmau sa fie traduse, publicarea lor fiind nu numai obligatorie, dar si supravegheata de controlori de la cenzura, mai bine-zis de la cenzurile care cautau sa si indrume linia ziarului: Parchetul, Institutul stiintific ardelean „Contele Pál Teleki", Consulatul german, Comandamentul Armatei Regale Ungare. In fiecare numar al gazetei, cel

putin doua pagini trebuiau sa cuprinda relatari si informatii despre „victorioasele" operatiuni militare ale Axei (Roma-Berlin). Aceste materiale, ca si alte – numeroase – stiri mai marunte despre mersul razboiului erau „redactate", adica traduse din maghiara si „stilizate" de fostul capitan infanterist Ion Pintea.

Datorita si acestor materiale, ce nu puteau fi nici comentate, nici trunchiate, ziarul „Tribuna Ardealului" aparuse – ca de altfel, intreaga presa din tarile aflate sub controlul Germaniei – o tribuna de propaganda a actiunilor militare naziste.

Au trebuit sa treaca mai multe luni ca presa cu aspiratii spre democratie din Ungaria, inclusiv „Tribuna Ardealului", sa lepede macar o parte din vesmântul sclaviei ideologice si al subordonarii totale, a caror imagine se asocia cu servilismul, confuzia si imoralitatea unei lumi in aparenta izbândire. Abia atunci, prin procedee de camuflaj, de ambiguitati, parabole si metafore, au aparut in publicistica politica din Regatul Ungar scrieri care cautau sa sugereze macar chipul adevarului. Asemenea scrieri necesitau prudenta, inventie si curaj. Ziarul „Magyar Nemzet" („Natiunea Ungara") din Budapesta a parasit primul, in acei ani, tonul solemnitatii atotstiutoare al presei naziste si, stimulând facultatile inteligentei critice, ale luciditatii realiste, a tins spre polul democratiei, marcat deopotriva de nostalgia adevarului si de dorinta reabilitarii Ungariei. In presa vremii s-a incetatenit un anumit „gen de epoca" bine localizat, care incerca sa se situeze dincolo de aventura politica si militara, hranita de visul dorintelor, desi speranta – alta decât cea nazista – era considerata o libertate interzisa, culpabila, ce putea subrezi stabilitatea ordinei germane in Europa.

„Tribuna Ardealului" avea sa paraseasca si ea linia pasiva, docila, a slugarniciilor impuse de cenzura maghiara – umbra cleioasa a cenzurii naziste – urmând deprinderile servilismului de tip ierarhic, practicat si de speriatul subordonat care fusese fostul capitan de infanterie Ion Pintea.

In iarna care lega anii 1942-1943, a fost remarcata activitatea publicistica a profesorului universitar Liviu Lazar (parasit si el de sotia sa maghiara), unicul intelectual român care a fost expus in vitrina propagandei ungare, pentru a demonstra consideratia oficialitatii fata de „nationalitatea" noastra românească din Transilvania ocupata.

Dupa Liviu Lazar (fiul marelui patriot Aurel Lazar), avea sa reinceapa activitatea publicistica antinazista a lui Tudor Bugnariu, fost asistent universitar, revenit – in mod miraculos intreg si nevatamat – de pe frontul ucrainean, unde fusese trimis ca simplu soldat al Armatei Regale Ungare, pentru a deveni, si el, un „erou" decedat pentru o patrie imaginata dupa retete atribuite Sfântului Rege Stefan al Ungariei.

Orizontul politic al lui Bugnariu era cel conturat de Komintern, el fiind un vechi si sincer comunist, purtat prin inchisori si lagare, deposedat de functia sa didactica si, in general, marginalizat.

Marcat de sentinte judecatoresti si de internari in lagare, Tudor Bugnariu a fost angajat de mine (eram secretarul de redactie al ziarului, din ianuarie 1943 pâna la 19 martie 1944, data instalarii armatei germane in Ungaria), cu sarcina (acceptata de el) de a contribui la constientizarea spiritului democratic la ziar si de a ma ajuta, cu sfaturile sale, ca sa ma descurc mai bine in orizontul social-politic al acelei perioade complicate. In aceleasi conditii, l-am angajat si pe incercatul gazetar Ernest Hátszegi (Hatagan), unul dintre fruntasii miscarii sioniste din Transilvania, care era „legatura" mea – adica a noastra – cu actiunea de salvare a evreilor, respectiv cu organizatia sionista din Ardeal.

O tentativa de capitulare

Problemele culturale românesti, in special cele literare – intr-o tara unde afirmarea vietii noastre isi pierduse drepturile si imposibilul era prezent ca realitate zilnica – au fost acoperite la „Tribuna Ardealului" de pagina „Grai si Suflet Românesc". Initiatorul si responsabilul acestei pagini a fost Gheorghe Dancus.

Numele acestui modest truditor pe tarâmul popularizarilor de literatura si de ideologie comunizanta imi era necunoscut pâna atunci. El venise la Cluj, in 1938, adus de la Sighetul Marmatiei de Mihai Marina, ca functionar la Rezidenta Regala a Tinutului Somes. Se pare ca devenise necesara parasirea Sighetului, intrucât Gheorghe Dancus, adept al marxismului si membru al partidului comunist, incercase sa trezeasca interesul unor tineri – spre nemultumirea politiei – pentru lupta anticapitalista.

Când l-am cunoscut, spre sfârsitul anului 1940, Gheorghe Dancus amintea de urmele umbrelor si idealurilor sale, in perspectiva – si terminologia – „marii reconcilieri" comunisto-naziste. El parea a fi fost cuprins de o puternica inflacarare nationalista in legatura cu „insemnatatea istorica" a pactului Ribbentrop-Molotov, datorita caruia credea – alaturi de toti cei care s-au lasat indusi in eroare – ca s-au reconciliat cele doua ideologii. Convins de stabilitatea pactului si intimidat de forta sistemului nazist, „ordinea noua" instaurata de Hitler si Stalin i se parea imuabila. Consecintele acestei convingeri s-au evidentiat si in

manifestarile comportamentale ale lui Dancus. Numai astfel se poate explica resemnarea sa in fata Diktatului de la Viena, prin care a fost nimicita temporar opera Marii Uniri din 1918; de aceea el a putut ajunge la concluzia ca pentru românii din partile ocupate ale Transilvaniei, respectiv din Ungaria, la 30 august 1940 (data Diktatului), a inceput o lume noua, fara sa mai existe posibilitatea vreunei schimbari. Semnificatia acestei rataciri era concentrata in formula „aici si acum", adica o resemnare, ori chiar o impacare in fata situatiei create prin Diktat.

In acest orizont, care ignora unitatea culturii românesti, ca si evolutia organica a acesteia intr-o lume unde armonia vietii isi pierduse drepturile, pagina „Grai si Suflet Românesc" s-a conformat unei situatii politice trecatoare, iar Gheorghe Dancus, aflat in lanturile unei confuzii ideologice comunisto-naziste, nu mai credea nici macar intr-o fisura minuscula prin care s-ar fi putut strecura o mica raza de speranta.

O asemenea imprejurare lamureste indemnurile si concluziile lui Dancus, formulate, fara nici un echivoc, ca raspuns adresat parintilor ingrijorati de masurile autoritatilor statului maghiar, prin care a fost desfiintat *de facto* invatamântul elementar in limba româna in toate scolile satesti si urbane de pe cuprinsul „Transilvaniei de Nord" (Ungaria).

Niciodata, in cei patru ani de ocupatie maghiara, o scriere semnata de un român nu daduse expresie unui negativism atât de absolut, ca acel articol intitulat *„Incepe un nou an scolar"* , aparut pe prima pagina a ziarului „Tribuna Ardealului", la data de 6 septembrie 1942 (nr. 572).

Iata articolul, primit cu mare satisfactie de acei maghiari care voiau sa schimbe destinul nostru national si sa modifice psihologia colectivitatii românesti din Ungaria:

„Numarul elevilor – scria Gh. Dancus – *fiind limitat, se observa o inghesuiala pe la portile si prin coridoarele scoalelor, asteptând cu infrigurare rândul de inscriere, ca sa nu ramâna printre cei ce nu vor mai avea loc... Si nu numai fiii de domnari, ci multi, foarte multi (copii) de tarani.*

La Liceul de stat cu limba de predare românească din localitate (unicul liceu unde se preda pâna in 1943 si in limba româna pe toata intinderea Transilvaniei de Nord, era la Cluj – n.n.) *acum, atâti elevi si eleve s-au prezentat incât n-au incaput nici in doua clase paralele, ramânând foarte multi neinscrisi... Situatia aceasta nu este numai aici, ci in toate partile si in scolile unguresti...*

Unii parinti ezita sa-si inscrie copiii in scoli unguresti, pentru ca nu le stiu copiii ungureste si, deci, nu pot invata in scoala ungureasca; alt motiv – de ce sa nu o spunem verde? – frica de instrainare.

Cu acesti parinti nu putem fi de o parere. Mai ales acum. Nu putem fi, stiind bine ca intre scoalele de stat cu limba de predare românească (era o singura asemenea scoala la Cluj – n.n.) *si cele in care se preda ungureste, nu exista nici o deosebire. Sau, daca exista, aceasta ar consta in faptul ca in ultimele se invata, poate, mai temeinic. Iar limba româna, ca studiu aparte, exista in programele analitice ale tuturor scoalelor secundare de pe cuprinsul Transilvaniei nordice* (informatie inexacta – n.n.) .

Cu privire la chestia instrainarii, in loc de alte lamuriri, e bine sa ne amintim si de starile dinaintea primului razboi mondial.

Pe atunci, multi Români isi faceau studiile prin scoalele unguresti si nu s-au instrainat deloc; cine a fost Român adevarat, Român a ramas, fiindca limba materna nu se invata in scoala, ci de la dulcea mama, asa cum arata cuvântul insusi.

Concluzia, logica si necesara, deci, este: toti parintii sa-si duca copiii – in caz daca nu mai exista loc acolo unde doreau – la orice scoala din apropiere... In legatura cu necunoasterea limbii maghiare si cu greutatea invatarii acestei limbi, gândul ne duce tot la starile dinaintea primului razboi mondial. Cum se face ca românii care, atuncia cei mai multi faceau clasele primare la scoalele confesionale, deci nu stiau o boaba ungureste, când se inscriau in clasa I a liceului unguresc totusi ajungeau – de regula – fruntasii si nu codasii claselor. Intr-un an-doi invatau ungureste la perfectie. De ce, acum, nu s-ar putea?

Si – apoi – pe lânga alte considerente – cunoasterea acestei limbi, noua românilor transilvaneni, ne este necesara. Trebuie sa apreciem si (sa) intelegem interesele reciproce privite in perspectiva legii. Si in timp, si in spatiu.

Este o lege si o necesitate peste care nu se poate trece – cei care sunt sortiti sa traiasca laolalta trebuie sa se cunoasca reciproc.

Sa ne adunam, dar, gândurile, sa ne incordam vointa si sa facem fata oricarei situatii si oriunde. Providenta a fost generoasa cu noi, ne-a inzestrat cu multe si variate posibilitati."

Asadar, Gh. Dancus a indemnat românii din Ungaria sa accepte masurile guvernamentale ungare, care urmareau schimbarea identitatii lor prin ofensiva de deznationalizare practicata si in scoli!

In cazul acestui articol avem a face cu o capitulare survenita sub presiunea unor imprejurari derutante. Iar acceptarea „necesitatii istorice a capitularii" a rezultat din neputinta de a intelege just lucrurile in

circumstantele istorice curente. Modul sau de a gândi l-a determinat pe Gh. Dancus sa renunte la marea speranta a românilor din Transilvania de Nord, aceea anume de a redeveni cetateni ai statului român. Eroarea lui Gh. Dancus – si a celor putini care erau de o seama cu el – rezida in neputinta de a intelege o mare necesitate istorica: prabusirea celor doua mari state – si regimuri – totalitariste: Germania nazista si Rusia bolsevica. Articolul sau se inscrie astfel in cadrul unei crize istorice, dar si a unei crize subiective.

In fond, Gheorghe Dancus a ramas, prin psihologie si opinii, in afara nazuintelor nationale românesti, ca un apologet convertit la teluri straine de interesele vitale ale poporului român.

In modelarea starii de spirit si a constiintei nationale ungare din perioada ce a urmat Diktatului de la Viena s-au remarcat, cu ponderea pe care au avut-o in practica politica si ca produs actualizat (pâna astazi), tendinte vii, active si in trecut, care au dus istoriceste la prezent.

Atunci când, in septembrie 1942, Dancus a publicat articolul sau, a carui semnificatie a devenit vizibila de indata pentru toata lumea, teoriile si actiunile politice ungare erau profund marcate de conceptia privind crearea unei Ungarii vorbind o singura limba si locuita de o singura natiune. Repunerea in actualitate a unor programe maghiare ultranationaliste mai vechi a contribuit la indrumarea societatii ungare, cu o energie paroxistica, spre „faptele marete" ale sovinismului ungar etatizat, preocupat sa culeaga roade imbelsugate din ruinarea sistematica a nationalitatilor. Spiritul hungarismului nu s-a dovedit niciodata atât de fertil in tot felul de combinatii, de siretlicuri, de proiecte nemiloase, ca in cazul anihilarii fiintei nationalitatilor, locuitori bastinasi dintotdeauna ai unor intinse regiuni din cuprinsul Ungariei.

Cartea baronului D. Bánffy – fost prim-ministru al Ungariei –, *„Magyar nemzetiségi politika" (Politica maghiara fata de nationalitati* , Budapesta, 1903), concentreaza si sistematizeaza o buna parte a stirilor, proiectelor si practicilor referitoare la desfiintarea nationalitatilor de pe teritoriul Regatului ctitorit de regele Stefan cel Sfânt.

Sa-i urmarim gândirea si sa retinem sensul cuvintelor sale:

„Discutarea deschisa a problemei privind politica noastra nationala de transformare a unui stat poliglot intr-un stat national unitar ar putea avea si dezavantaje prin declansarea unor curente de opozitie, printr-o reactie la planuita si recomandata actiune. Un politician (maghiar – n.n.) activ n-ar avea voie sa trateze public programul acestei probleme, ci ar fi mai util sa taca si sa faca; ar fi mai potrivit sa nu vorbeasca, ci sa fie cu bagare de seama, dând in toate demersurile o expresie vizibila scopului urmarit. Noi, pâna eram activi in politica, socotim ca am procedat in acest fel." (p. 5).

„Daca Ungaria vrea sa supravietuiasca, trebuie sa devina un stat maghiar unitar, iar nazuintele sale de maghiarizare trebuie sa infrunte toate acele aspiratii stiute ori tainice care, sub pretextul revendicarii drepturilor pentru nationalitati se indreapta in mod camuflat ori pe fata, impotriva alcatuirii statului national unitar (ungar) si graviteaza spre exterior, ba urmareste sa se uneasca cu puteri aflate in afara Ungariei..." (p. 9).

„Daca noi cautam temeiurile unui stat de drept inainte de a deveni un stat national unitar maghiar, vom fi poate un stat, eventual chiar un stat de drept, fara sa fim insa un stat maghiar unitar." (p.15).

„Din punctul de vedere al hegemoniei rasei maghiare... acela este un bun patriot, care vrea sa rezolve favorabil chestiunea alcatuirii statului national maghiar unitar si care aproba politica nationala maghiara exclusivista, sovinista, opusa tendintelor cosmopolite, favorabile pentru nationalitati." (p.35).

„Fara sovinism va fi imposibil sa ne cream statul national maghiar unitar. Daca vrem sa fim maghiari si daca vrem sa ne intemeiem pe acest pamânt statul national maghiar unitar – noi trebuie sa fim sovinisti (p. 212). Sovinismul fiind acea idee in care este vorba de interesele noastre nationale. Recunoastem ca suntem sovinisti; recunoastem ca sovinismul nostru nu este de data recenta, dar avem curajul sa afirmam ca daca am reusit sa aducem servicii patriei, radacinile acestora erau infipte in sovinismul nostru." (p. 213) etc. etc....

Chiar si in aceste câteva frânturi se evidentiaza caracterul brutal al unei politici care, pe de o parte, incadra nationalitatile din Ungaria intr-o tolerata categorie inferioara, pe de alta, le plasa, ca pe niste proscrise, in afara legii. Astfel se defineste „asimilarea" in practica politicianului maghiar. Un procedeu inuman, datorita si metodelor tehnico-diavolesti de nimicire a individualitatii nationalitatilor din Ungaria dupa cele doua Diktate de la Viena.

Rezistenta spontana sau organizata fata de acest adevarat razboi etnic avea un sens moral, fiind vorba si de recucerirea libertatii, si de pastrarea unui patrimoniu spiritual. Cum s-a vazut, sovinismul maghiar isi cunoaste propriile iluzii care alimenteaza visul despre un popor de cel putin 20 de milioane.

Intre anii 1940-1944, aflati iarasi sub stapânirea Ungariei, românii din Ardealul ocupat au fost confruntati din nou cu betia maghiaromaniei, intocmai ca aceea celebrata de baronul (Dezideriu) Dezsö

Bánffy. Cum altfel s-ar putea interpreta afirmatia categorica, formulata, in 1941, de contele Paul (Pál) Teleky, pe atunci prim-ministru al guvernului ungar, despre conditia de maghiar: *„Daca eu spun maghiar, prin asta eu inteleg pe toti locuitorii Ungariei, fiindca la noi* (in Ungaria – n.n.) *in nici o imprejurare natiunea nu inseamna nationalitate”*. 2

La putina vreme, un alt prim-ministru al Ungariei, László Bárdossy, cu aceeasi credinta a ungurilor in dreptatea unilaterala a „cauzei” lor si in convergenta evidenta cu ideile baronului Bánffy, la o distanta de patru decenii, avea sa dea expresie convingerii sale (cu referire la Széchenyi) ca *„Toti locuitorii tarii noastre* (ai Ungariei – n.n.) *sunt patrioti, care au fost contopiti intr-un singur trup de evenimentele vremurilor, ale istoriei si destinului!”* .

Insa cum maghiaromania a facut din neadevar si teroare un principiu si din neomenie o regula, considerând ca misiunea statului maghiar si a societatii maghiare, ar consta in a agrava si mai mult atmosfera supraincalzita de ambitii imperiale, prin toate mijloacele de atâtare, patrunse de duhorile urii sovine si xenofobe. Un vast program de actiune indreptat impotriva nationalitatilor a fost fondat pe un asemenea repertoriu de impulsuri agresive, construindu-se pâna si o conceptie perversa a istoriei in spiritul „dreptului ereditar” al natiunii maghiare, de a fi stapâna peste alte neamuri. 3

Teoriile, principiile si institutiile revizionismului erau alimentate de un program presupus patriotic. Un program insusit si reformulat – pâna astazi – in numeroase variante de politicienii Ungariei ca si de clerici, de istorici, de conducatori militari, de oameni de cultura si arta, de diplomati, de sportivi, chiar si de oameni de afaceri. Pâna si delirul terorismului ungar a actionat pe teritoriul Transilvaniei de Nord (Ungaria), mai ales la inceputul si apoi spre sfârsitul ocupatiei maghiare, in numele acestui program. Teoriile si principiile revizionismului au patruns nu numai in gândirea majoritatii maghiarilor de pretutindeni, manifestându-se in comportamentul si in limbajul conventional al familiilor si al strazii, dar pâna si in rândurile pretinsilor „aparatori ai libertatii gândirii si ai democratiei.”

In cei patru ani, când eram coplesiti de frazeologia despre vointa neclintita a ungurimii de a reusi in transformarea nationalitatilor in unguri, când a fost reperat dusmanul in fata caruia trebuia sa rezistam, fiecare dintre noi s-ar fi simtit vinovat daca n-ar fi rezistat, daca nu si-ar fi indreptat cugetul si fapta impotriva acelora care voiau sa ne frânga vointa de a ne pastra identitatea nationala.

Articolul lui Gh. Dancus, prin care ii indemna pe români la concesie si resemnare si incerca sa prefigureze o imagine a viitorului ce amintea de un model inlaturat ireversibil de istorie, chiar si daca ar fi fost scris din constrângere, arata supunere exagerata fata de autoritatea convertita in opresiune. Cu acest articol, Gheorghe Dancus s-a situat in afara intereselor generale ale comunitatii românilor din Ungaria, care isi revendica dreptul de a-si pastra identitatea, limba si, nu in ultimul rând, fiinta nationala. El a intors atunci spatele acelor scopuri care nu puteau fi atinse decât prin rezistenta si lupta solidara.

Când am vorbit lui Emil Hatieganu despre situatia de la „Tribuna Ardealului”, iesita de sub controlul intereselor noastre vitale, despre diminuarea – ori chiar disparitia – responsabilitatii personale si alterarea acesteia de catre un aparat politic ostil – era in ianuarie 1943 –, ca si despre efectele agresiunii sovinismului maghiar in orientarea ziarului (care avea ca subtitlu *„Organul de afirmare a românilor din Ungaria”*) i-am sugerat, totodata, daca nu schimbarea garzii, macar intregirea corpului redactional cu o serie de colaboratori externi si tineri condeieri, care dupa colaborari anterioare izbutite s-au dovedit capabili de a implini o noua dorinta. Si intr-adevar, la raspântie de vremuri, ei erau aceia care aveau sa construiasca o punte spre viitor.

Emil Hatieganu m-a convins sa incerc a preciza autoritatea unei initiative ferme in clarificarea orientarii ziarului. Am devenit atunci – dupa justificate ezitari – secretarul de redactie al „Tribunei Ardealului”. N-as avea curajul sa afirm ca m-am cârmuit dupa vreun plan de cine stie ce iscusita strategie. Si totusi lucrurile s-au asezat ca de la sine, fara tensiunea unor discutii si a masurilor autoritare. Astfel, pentru 14 luni (pâna in martie 1944, când armata germana se instalase in Ungaria), fara pregatiri tactice, fara explicatii solemne, intr-o solidaritate spontana, s-a alcatuit noua redactie a ziarului, intregita cu parintele Florea Muresanu, Liviu Lazar, Tudor Bugnariu, Ernest Hátszegi, Wilhelm Erös (un alt gazetar evreu) si cu acei foarte tineri scriitori care au insotit cu entuziasmul, priceperea si daruirea lor evenimentele de atunci, din rândurile carora cronica istoriei a retinut numele lui Francisc Pacurariu, al lui Alexandru Anca, al lui Valentin Raus, al lui Mihai Pop, Iosif Morutan, Vasile Moldovan, Iordan Dumitriu s.a.

Era razboi, cu tot felul de agresiuni militare, civile, ideologice, materiale si morale. Boala era grava, atât de grava incât intentiile de a o combate nu erau in stare aproape de nimic.

Framântând in minte lucrurile acestea, ma gândesc acum ca toate acele cauze care au dat oarecum energie animozitatii si dezacordului dintre comunistii români din Transilvania de Nord (Ungaria) erau fara importanta si lipsite de semnificatie politica concreta.

Traiam intr-o perioada a martirajului national, când peste invrajbirile lumesti era asteptata reaparitia miracolului in istorie, cu blamarea tiranilor asupritori si cu proslavirea asupritilor. O asemenea imagine factice cuprindea in sine – totusi – morala libertatii, revendicata in numele dreptatii.

„O subita intunecare"

Celor ramasi pe locurile lor dupa Diktat nu le era adresata de nicaieri slova românească. Drept care: *„O noapte apasatoare s-a lasat peste suflete, o noapte groasa, o noapte grea, intocmai ca in apocaliptica viziune argheziana"* (D. Micu).

Abia din ianuarie 1941, unicul ziar românesc ingaduit sa apara in Ungaria, in una din paginile sale a inceput timid sa publice poezii, proza, traduceri, note, recenzii etc., incercând sa informeze cititorii despre ceea ce se petrecea in cultura româna.

Stapânirea maghiara a cautat sa ne convinga despre inutilitatea oricarei impotriviri fata de politica de deznationalizare. Dar idealul national al românilor s-a dovedit a fi asemenea unei fiinte vii si s-a confundat cu viata. Credinta românilor a rasarit din dorinta si convingere. Au aparut – de unde oare?, din lumea sentimentului, a imaginilor, a metaforelor, a mitologiei nationale? – câtiva, nu putini, poeti. Inima lor vie a transformat cuvântul intr-o religie, pentru care sperantele si dorintele nu murisera.

Cel care isi asumase raspunderea de a redacta pagina «Grai si suflet românesc» era insa stapânit de schematism si de o conceptie saracacioasa, considerata de el drept principiu salvator. Cu deprinderi functionaresti a respectat, trei ani in sir, aceleasi argumente de slujbas inscaunat in functia administrativa a unui „sef de scoala", având convingerea ca in absenta scriitorilor, a bibliotecilor scolare, a cartilor si revistelor de literatura românesti, absenta datorata unor „cauze istorice", in alcatuirea speciala a unor imprejurari, *„acum si aici" n-ar fi existat nici o alta posibilitate decât aceea de a incepe o alta literatura româna, pe masura conditiilor si posibilitatilor ingaduite in viata locuitorilor români ai „Transilvaniei nordice"* (Ungaria). Acestui punct de vedere s-a mai adaugat si convingerea redactorului paginii „Grai si suflet românesc" ca stapânirea ungara in partile ajunse sub suveranitatea Regatului Ungar va ramâne stabila pentru viitor in conditiile noii ordini europene (nazisto-comuniste).

Pe aceste temeiuri s-a fixat si telul urmarit de Gh. Dancus, redactorul paginii de literatura la cotidianul „Tribuna Ardealului".

(Memento. In Transilvania de Nord intre septembrie 1940 si septembrie 1944 autoritatile maghiare au interzis: 1 – vânzarea cartilor românesti de orice fel tiparite in România; 2 – editarea lucrarilor in limba româna ale acelor autori care nu-si aveau domiciliul in Ungaria; 3 – functionarea bibliotecilor inzestrate cu carti românesti; 4 – invatamântul in limba româna la nivel elementar, mediu si universitar cu exceptia liceului „coeducational" din Cluj, a Scolii medii graniceresti – din Nasaud, a teologiilor greco-catolice din Oradea si Cluj, ca si a celei ortodoxe din Cluj; 5 – Spectacolele de teatru in limba româna s.a.)

Amintindu-si de „Literatura româna in Transilvania nordica – 1940-1944", Dumitru Micu, intr-un studiu publicat in revista „Steaua" (8 august 1978), a cautat sa lamureasca, pe intelesul tuturor, o pagina ignorata din istoria literaturii noastre.

Pentru a ne face sa intelegem vremurile, D. Micu ne aminteste de „efectul sceleratului Diktat de la Viena in sfera vietii spirituale din teritoriul instrainat", pe care o asemuieste cu o „subita intunecare".

Din multimea cauzelor acelei intunecari, istoricul literar a punctat: stingerea brusca a *tuturor* focarelor de cultura românească din acele parti ale Transilvaniei care au fost ocupate de Ungaria; disparitia *tuturor* publicatiilor in limba româna, a *tuturor* scolilor si a *tuturor* bibliotecilor de carte românească etc. *„Singurele publicatii (in limba româna) erau proclamatiile bilingve, lipite de ziduri si porti, prin care ocupantii isi anuntasera sinistra «victorie». Nici un scriitor sau publicist de oarecare notorietate n-a ramas (mai bine zis, cei ramasi au fost expulzati de ocupanti – n.n.) cu cei un milion si jumatate de conationali abandonati in voia sortii de catre fostii cârmuitori" etc.*

Fara a incerca o informare mai larga privind productia literara din paginile „Tribunei Ardealului", despre care a scris D. Micu in studiul citat si, tot el, in „Viata Românească" (iulie 1981) unde a publicat studiul „Recitind pagini vechi – poezia din Nordul Transilvaniei intre anii 1940-1944", vom zabovi asupra unor controverse datorita carora chiar intre colaboratorii ziarului a aparut un conflict pregnant, legat de orientarea si importanta culturii române in Ardealul vremelnic ocupat de Regatul Ungar. Se poate vorbi nu numai de un conflict in jurul caruia au gravitat componentele unei activitati, dar si de personaje, care prin

convingerile lor au reprezentat acele forte din ciocnirea carora s-a constituit continutul obiectiv al conflictului. Unele personaje sa fi actionat – sub influenta unor pasiuni – exagerat, brutal, cu efecte deformante?

Fara a cunoaste toate aspectele mersului real al conflictului iscat intre colaboratorii paginii „Grai si suflet românesc" si redactorul acestei pagini, Gh. Dancus, istoricul literar Dumitru Micu, in studiul mentionat, scrie urmatoarele: „La inceputul anului 1944, unul dintre conducatorii «Tribunei Ardealului» care indeplinea functia de secretar de redactie, publica in ziar un amplu articol *«Problema literaturii românesti in Ardealul de Nord»* , ce afirma un punct de vedere diametral opus celui ce strabate articolele lui Gh. Dancus, nu numai din anii 1941, dar – mai putin manifest – si in acelea din 1943. „Potrivit opiniei lui Raoul Sorban, despre literatura ce se scria in nordul Transilvaniei, nu trebuia vorbit «ca despre o aparitie oarecum spontana care a izbucnit din nimic, crescând sub ochii nostri si incercând sa refaca de la alfabetul elementar o melodie care s-a implinit cândva pe portative majore». A sublinia, in primul rând, prezenta acestei literaturi, ca atare «admirând-o sau condamnând-o aproape numai sub unghiul acestei prezente», insemna a desprinde din constatare «numai concluzii de ordin politic, lasându-se pe planuri laturalnice problema specifica a realitatii culturale, cea axiologica». Fara a nega ca, «plecând vizionarii si deputatii rosturilor noastre, toti acei ce puteau fixa cu un cumpat matur punctele de reper», asigurând «dainuirea si ecoul in spiritul colectiv al traditiilor», Raoul Sorban considera, totusi, «o eroare majora, si de-a dreptul tragica, teza ca trebuie sa incepem totul de la inceput». Acea teza rezuma, dupa parerea lui Raoul Sorban, o mentalitate provinciala, «un provincialism care vrea sa se impuna prin chiar conditiile pe care le ofera, conditii particulare conjuncturii». Lumea românească nord-transilvaneana parcurgea, istoric, «ceasuri» in care «simplul fapt ca nazuiai spre articularea in grai românesc a unui vers schiop contine si justificarea actului liric, dincolo de orice problema de nuanta, de subtilitate, de valoare». Erau ceasuri penibile si nu trebuia lasat ca mediocritatea (si submediocritatea) sa profite de ele pentru a se instala in cultura, obstacolând creatia veritabila, posibila, credea Raoul Sorban, chiar in circumstantele date. Anticipând punctul de vedere al acelora care, intr-o animata discutie ce avea sa se incinga in Pagina tineretului, se vor pronunta pentru integrarea in climatul românesc din Transilvania septentrionala a valorilor universale (in opozitie cu sustinatorii ideii ca tinerii de acolo trebuiau sa-si dea silinta de a crea capodopere ei insisi), secretarul de redactie al «Tribunei Ardealului» califica «energia cu care unii dintre tinerii nostri scriitori cauta sa dezbrace haina particulara a provinciei» drept «miscatoare si semnificativa». «Daca vroim ceva – scria Raoul Sorban – atunci trebuie sa vroim a integra in spatiul si timpul nostru ritmul propriu al realitatilor ce pulseaza in traditia care se vrea continuata. E o greseala inadmisibila aceea de a indruma literatura spre un inceput, in loc s-o indrumam in mod firesc spre matca traditiei.»"

Când am combatut cerintele legate de justificarea programului cuprins in sintagma „aici si acum", teoretizat dascaleste, am procedat astfel pentru ca o asemenea justificare crea piedici serioase pentru natura si misiunea culturii noastre nationale, cu un efect mutilant asupra functiunilor acesteia. „Aici si acum" punea sub semnul intrebarii caracterul general al culturii românesti, in jurul careia se grupase, in anii 1940-1944, intreaga existenta spirituala a natiunii, una si indivizibila.

Pe plan politic, expresia aceasta confirma posibilitatea de a se crea, ignorând evolutia istorica a culturii românesti si cu acceptarea supusa a unei conjuncturi trecatoare, un fel de subcultura, ca rezultat al unei discontinuitati nefiresti provocata arbitrar si samavolnic (Diktatul de la Viena). O subcultura primitiva, amorfa; in viziune hungarista pe masura colectivitatii neevoluate a „minoritatii valahe", condamnata sa suporte din nou jugul robiei si sa renunte la mentinerea prin cultura a identitatii sale.

Viata nu l-a obligat pe Gheorghe Dancus sa dea socoteala pentru ambitiile si erorile sale. Dincolo de evocarea si relatarile noastre iata cum isi autodefineste el teza, despre care se vorbeste aici, in legatura cu *Versuri din Transilvania nordica:* „Una din problemele importante – *aici si acum* – este cunoasterea genetica si evolutiva a realitatilor transilvanene, pentru a fi utilizate si valorificate in sensul trebuintelor. Este cu alte cuvinte *problema transilvanismului* ... Aceasta problema este bine sa fie avuta in vedere mereu, in toate domeniile de activitate si pe toate planurile existentei" 4.

Fata de o asemenea perspectiva, determinata de imprejurari labile si vadit trecatoare, consemnam replica lui Vasile Moldovan exprimata in numele scriitorilor si poetilor români tineri: „Formula «scrieti baieti orice numai scrieti» si-a avut valabilitatea atunci când, intr-adevar, trebuiau puse bazele unei literaturi. Astazi cunoastem calea. Ne-au lasat-o vizibila Eminescu, Cosbuc, Arghezi, Sadoveanu, Rebreanu si atâtia altii. Daca unii considera inchis capitolul acestora din urma si – in inchipuirea lor – i-au si inmormântat, noi credem neincetat in geniul unora si in posibilitatile creatoare superlative ale altora. Vom sti deosebi insa grâul de neghina, dupa cum nu vom confunda diletantii cu incepatorii talentati" 5.

Transformarea la care nazuiau ungurii in acei ani era legata si de discreditarea si distrugerea modului de a fi al nationalitatilor, in mod special al românilor. Ungurii – considerându-se „singurii purtatori autorizati ai progresului istoric de importanta universala" (nu numai locala) – nu puteau accepta prezenta românimii in formele mai evoluate de existenta statala si sociala, nici spiritul lor care batea la poarta prezentului. Ei ar fi vrut, cum vor pâna si azi, ca românii, cehii, slovacii, sârbii – adica neamurile cu care se invecineaza – sa-si pastreze conditia de subpamânteni, de natiuni subistorice, subsociale, sa nu razbata pâna la existenta moderna, pâna la o viata proprie, actuala si independenta.

Din tabloul acelor realitati vom remarca circumstante atât de generalizate incât ele pot fi considerate tipice pentru o epoca. Intâmplarile despre care vom vorbi faceau parte din peripetiile vietii zilnice obisnuite ale românilor din Ungaria.

Tabloul acestor intâmplari care sintetizeaza un adevarat curent politic, este patruns de sentimentul dispretului fata de nemaghiari.

Limitele inguste de apreciere corecta a cenzurii privind „materialele studiate si analizate", pentru a fi ori a nu fi aprobate ca sa apara in paginile ziarului, s-au manifestat in mai multe rânduri. Cenzura privea cu neincredere indeosebi materialele de „politica", cele cu „probleme nationale" si minoritare; stirile despre desfasurarile razboiului, in schimb era mai putin atenta la consemnarea starii de spirit, ca adevar nemijlocit al vietii, ca si la fluctuatiile emotionale, mai mult sau mai putin discrete ale celor multi. Astfel se explica de ex. ca o seama de scrieri compuse cu naivitate (care uneori inlocuia talentul) au putut sa creeze o punte solida spre sufletele cititorilor, fiind in acord cu ceea ce se cheama *opinio communis* . De exemplu, cenzura nu a observat ca in poezia pe care o reproducem mai jos, autorul era in consens cu preocuparile si dorintele nerostite, tainice, ale cititorilor.

Poezia se misca intr-o lume dominata de unitatea armonioasa a unor trairi comune, iar retorica implicata in cuprinsul ei are darul s-o legitimeze si s-o duca la intelegere obsteasca, dincolo de interdictii. Epoca era a umbrelor, a semnelor, a starilor nereale desi era derivata din realitati. O asemenea sursa energetica, confuza si ascunsa, a facut ca poezia sa depaseasca limitele controlului cenzorial. La originea succesului era rolul esential al asa-numitelor *senso-comune* , situat intre domeniul realitatii si acela al nostalgiei.

Iata poezia – scrisa de Iosif Rabos 6 (?) – **Prietenii copilariei mele:**

„Ma mai cunosti Ileana Cosânzeana?
Si tu frumoase Fat, din visele de iarna?
Voi prieteni buni ai visurilor mele
Pe unde va iubiti, prin ce castele?

Si tu, Harap Alb, pe unde-mi ratacesti
De nu mi-te mai plângi, de nu mi-te caiesti?
Sau poate azi ti-e prieten Spânul cel viclean
Si nu te temi de dânsul, nu-l mai crezi dusman?

Dar tu, Piparus Petru, ucigator de zmei,
Tiganu-acela negru, cu negri pigmei,
Pe unde-si doarme somnul cel de veci
Tu, oare, pe unde-ti mai petreci?

Dar tu, Barba-Cot, si tu Sfarma Piatra
Tu, hârca batrâna, iti arde focu'n vatra?
Gurila, Ochila si voi ceilalti,
Va mai aduceti aminte de când eram frati?"

Desigur, decodificarea acestei scrieri nu este necesara, desi a fost scrisa intr-un context foarte diferit de cel in care ne aflam azi. In practica zilnica a anilor Diktatului (1940-1944) cautarea si aflarea unor posibilitati de comunicare si de intelegere intre membri unei colectivitati dispretuite, cum erau românii in Ungaria, a fost indreptatita, chiar si cu pretul regresiunii formei de expresie. Fara indoiala mesajul unor productii literare asemanatoare tinea in acei ani, de conventii „conspirative". Efectul trebuia sa corespunda cu motto-ul scrierii: introducerea unor sensuri nationale in for, in circuitul preocuparilor colective. In cazul acestei scrieri *politice* , opinia generala a cititorilor, cel putin in aspectele sale referitoare la

imaginatie-dorinta, a reactionat favorabil, motiv pentru care a si fost multiplicata, invatata pe de rost, comentata...

Protestul nostalgic cuprins in scrierea reprodusa priveste, evident, de pe un teren imaginar, dar el deplânge sfârsitul unei realitati, al unei epoci fericite, de armonie, siguranta si unitate nationala. Scopul ei, prin urmare, nu era unul poetic, ci mai curând istoric. Cititorii scrierilor de acest tip si-au inteles propria lor viata si au vazut in istorie ceva ce actioneaza profund in existenta lor, ceva ce-i priveste direct. Ei au fost impulsionati sa-si configureze propriul prezent ca pe un moment al istoriei.

Odata cu pronuntarea verdictului de la Viena s-a petrecut o modificare in rândurile românilor: s-a trezit din nou simtul pentru istorie, pentru trairea istoriei. Confruntati cu invingatorii protocolari de la Viena, românii „invinsi" stiau, simteau ca dreptatea este de partea lor, ca destinul va continua sa apara si sa creasca din propria lor constiinta, in timp ce ungurimea „invingatoare" a rastalmacit situatia istoriei spre teluri politice retrograde.

Inviorarea sentimentului national era legata de invierea istoriei nationale, de amintirea maretiei de odinioara si a unor momente de umilinta, indiferent de faptul daca acest sentiment, daca aceasta constiinta de sine ducea spre solutii progresiste ori conservatoare. Prin urmare problemele istoriei se concentrau in jurul existentei nationale si erau dependente de aceasta.

Cu cât mai profund se daruiau românii ideii nationale, cu atât mai mult se simteau legati de viata si de diversele ipostaze ale existentei obstesti.

Sentimentul national – si nu ideea politica – constituia adevarata putere a românilor.

Un duel inevitabil

Redactorii si colaboratorii ziarului „Tribuna Ardealului" au convenit, in unanimitate si in mod firesc, sa se fereasca de orice particularism care ar putea acorda privilegiul omeniei unei rase, natiuni, etnii ori unei culturi; sa nu piarda din vedere ca nici o fractiune umana sau a unui popor nu dispune de formule aplicabile totalitatii. Prin urmare sa nu lovim pe nimeni pentru a-l ofensa in propria-i conditie nationala, sociala, religioasa etc. Ca atare nu eram nici antimaghiari, nici antisemiti si nu ne dispretuiam pur si simplu daca nu ne asemanam.

In general – si cu buna stiinta – aceasta conventie n-a fost nesocotita decât intr-un singur caz. Un caz care insa m-a obligat sa cumpanesc aparenta efemeritate a unei intâmplari ce parea a nu avea consecinte, când de fapt avea sa lase rani chiar foarte adânci intr-o alta conjunctura politica.

In fiecare zi, intre orele 13,30 – 16, instalat intr-o foarte mica si incomoda camera, faceam ultima revizie a ziarului, inainte de a fi tiparit. Un control de rutina, de obicei fara surprize. La 10 ianuarie 1944 m-a socat insa un titlu, cules pe doua coloane, in josul paginii. Titlul ii facea vinovati pe „jidani" de toate necazurile si suferintele taranilor români din Maramures. Articolul, vadit antisemit, provenea de la un colaborator ocazional si – pentru a putea fi inserat in paginile ziarului – purta avizul redactorului paginii culturale, Gh. Dancus. Acesta daduse articolasul la cules abia in ziua amintita, evitând sa ma consulte. Fara ezitare am scos articolul, inlocuindu-l cu o reclama, spre satisfactia tipografului paginator, nenea Inovan, un vechi social-democrat.

N-aveam de unde sa stiu ca articolul era anume introdus in ziar de Gh. Dancus cu intentia de a ma provoca. Era clar ca voi dispune scoaterea lui. Instalat intr-o cârciuma din vecinatatea redactiei, Gh. Dancus astepta semnalul de confirmare a dispozitiei mele. De indata ce a aflat ca articolul a fost eliminat din pagina a doua (culturala), care aparea sub girul sau, s-a si indreptat spre sediul redactiei. Fara sa-mi dau seama cine a intrat in camera (continuam sa rasfoiesc paginile ziarului), Dancus si-a ridicat bastonul si a lovit cu toata puterea spre capul meu. Aplecându-ma instinctiv, bâta a lovit in umarul meu stâng. Fiind mai puternic, l-am imobilizat, i-am smuls bastonul din mâini si l-am scos afara din camera, fara sa-l lovesc. Imi amintesc si azi momentul când am simtit, prin zvâcnetul brusc al inimii, dimensiunea cu totul neobisnuita a intâmplarii care s-a petrecut atunci, in redactia ziarului „Tribuna Ardealului". Cu o spontana solidaritate, redactorii si colaboratorii ziarului au reactionat fata de acea penibila agresiune. Pentru a linisti spiritele, Emil Hatieganu, directorul si proprietarul cotidianului, l-a inlaturat pe Dancus din redactie, dându-i salariul pe sase luni ("ca sa aiba din ce trai").

Trecutul contine o bogatie uluitoare, greu de explorat, de figuri si intâmplari. Cazul relatat a constituit, in anii marilor noastre incercari, o ofensa fata de acel sentiment al datoriei intelese pâna in adâncul constiintei care ne-a unit pe toti românii in fata agresivitatii lumii ungare. In fapt eram lipsiti de cele mai elementare drepturi umane si cetatenesti. Situatia noastra era aceea a unor intemnitati.

Despre o intâmplare oarecum asemanatoare a scris si Aurel Socol. Episodul aminteste de vulgaritate huliganica si de faptul ca Dancus isi concepea rolul intr-un fel propriu, cu alte gânduri, alt vocabular, alte instincte si intentii decât ale celorlalti truditori ai ziarului.

Aurel Socol (unul din conducatorii de baza ai ziarului) a scris un articol despre initiativa „senzationala" a directorului Bibliotecii Universitare din Cluj, Valentini, de a permite accesul cititorilor români la cartile lui Eminescu, Creanga, Cosbuc etc. „Un om exceptional" – a remarcat Aurel Socol in articolul intitulat semnificativ „Corbul alb". Era prin 1943.

Iata relatarea lui Socol:

"Dimineata am dus articolul la tipografie, dar n-a aparut; informându-ne, am aflat ca dl Dancus (submediocru: in toata colectia Tribunei nu se gaseste un singur articol cu cap scris de el), desi nu era pagina lui, a scos articolul. A urmat o scena de violente verbale in sala de redactie (prezent Giurgiu si altii). Dancus spunea ca nu va admite (el) sa fie laudat un ungur, ca se pare ca nu sunt destul de bun român etc. La ripostele mele in ceea ce-l privea, a si ridicat bastonul sa loveasca. Am ramas sezând picior peste picior si zâmbitor, i-am raspuns ca «in infirmi nu lovesc», aluzie si la submediocritatea sa si la un TBC si inca ceva (asa mi s-a spus) insuficient tratate. De altcum, eu staruisem (cu pumnul in masa) la Emil Hatieganu, aflând de bolile lui Dancus: sa-i dea un salar mai mare, sa se poata trata cu medicamente straine si sa se poata supraalimenta. Pe atunci era sa-mi pupe mâna, acum ma injura. Mai târziu eu, zarind intâmplator niste texte culese pentru pagina culturala scrise de tineri din Nord in spirit antisemit, batjocoritor, am cerut tipografilor sa le scoata. Le-au scos, dar Dancus le-a bagat din nou. A doua zi le-am scos iarasi, având o discutie violenta cu el: noi nu suntem antisemiti si cum am putea fi noi antisemiti, „hoheriti" de acelasi regim; nationalitatile sa se manânce intre ele pentru bucuria si folosul stapânitorilor in acel spirit puber scârbos?! El a urmat cu invective, insulte, spume la gura. Am ramas calm si de atunci n-am avut decât dispret pentru profesorul Dancus, cum ii place sa-si zica...!" 7

Dupa ce Dancus ma lovise cu bastonul, in conventiile acelor vremuri si a imprejurarilor locale, nu ma puteam adresa justitiei ungare pentru repararea ofensei ce mi-a fost adusa. Si atunci am recurs la singura solutie ce parea posibila, l-am „provocat" pe Dancus la duel.

In procesul verbal „redactat in Cluj la 11 ianuarie 1944 (...) in locuinta dlui Dr. Aurel Hetco (...) in chestia de onoare ivita intre domnii Raoul Sorban si Gh. Dancus" se recapituleaza astfel situatia:

„Dl. Raoul Sorban ne comunica verbal, ca in ziua de 10 ianuarie, orele 13½ in localul ziarului «Tribuna Ardealului» din Cluj, fara nici un motiv just a fost grav insultat prin lovire cu bastonul de dl Gh. Dancus, din care motiv doreste sa ceara satisfactie de la susnumitul pe cale cavalereasca. Roaga pe subsemnatii sa-i serveasca ca incredintati la indeplinirea formalitatilor prescrise de Codul de Onoare.

Subsemnatii (Dr. Aurel Hetco, avocat si Dr. Liviu Telia, medic) declara ca primesc aceasta insarcinare..." Etc.

Asadar am cerut socoteala in unicul mod onorabil pentru ofensa ce mi-a fost adusa. Ce insemneaza aceasta? Trebuia sa ma astept si sa ma pregatesc de aici incolo la atacuri fata de mine, declansate de armele urii si ale razbunarii. Se intelege de la sine ca faptele au repercusiuni asupra destinului, care la rândul sau depinde de directia in care actioneaza acesta in imprejurari date. In viata lui Gh. Dancus consecintele faptelor sale anterior acumulate au intervenit rapid si lamuritor, lasându-se târât in conflicte si razbunari penibile, neavând moralitatea necesara pentru a-si stapâni impulsurile spre a apara convingeri pe care sa le considere sfinte.

In fata numeroaselor ciudatenii si contradictii ale vremurilor de mult apuse, noile generatii intra la banuieli in privinta seriozitatii unor conventii sociale de odinioara, luând cunostinta de ele cu neincredere, fiind obisnuite sa priveasca cu rezerva ori sa nu lase cale libera nici unei opinii ce nu corespunde conventiilor de azi.

Când imi amintesc de dueluri in general, ca si de duelurile pe care nu le-as fi putut evita decât cu riscul de a fi considerat – si de a ma fi considerat – un „descalificat" conform unei cutume depasite azi – acestea nu mi se par niste izbucniri ale amorului propriu, ci implinirea fara remuscari ori rezerve, a unor obligatii. In orice caz provocarea la duel a lui Dancus nu era o umoristica forma subiectiva de extravaganta, ci un act de compensare morala in legatura cu o agresiune mârsava si de prost gust.

Supravietuirea unora din documentele acestei provocari permit fixarea in real a cazului. Astfel la 12 februarie 1944 „imputernicitii" mei, Dr. Aurel Hetco si Dr. Liviu Telia *„recapituleaza rezumativ starea de fapt in scopul examinarii comunicatului primit din partea Comisiunii de Arbitrii si aplicarea concluziunilor, in conformitate cu dispozitiile Codului de Onoare (V. Clair, ed. 1943)".*

Aflam din acel proces-verbal ca, Gh. Dancus fiind concediat din postul de redactor la Tribuna Ardealului *„considera ca dl. Sorban a primit o deplina satisfactie, deci dl Dancus nu e obligat a da si o satisfactie cavalereasca in plus, numai atunci daca un juriu de arbitrii se va pronunta in sensul ca concedierea dlui Dancus nu-i detrage dreptul dlui Raoul Sorban de a cere o satisfactie pe cale cavalereasca”*.

Comisia de arbitri s-a constituit astfel: din partea mea au fost propusi d-nii Dr. Simeon Tamas, avocat si dl Liviu Lazar, profesor universitar, iar din partea lui Gh. Dancus d-nii Dr. Alex Tufan, avocat si Dr. Iuliu Oros, avocat. La rândul lor acestia au convenit ca presedinte al Comisiei sa fie dl Dr. Iuliu Micsa, avocat din Dej.

“Intrucât dl Gh. Dancus nu a fost dispus sa dea declaratia obligatorie ca va accepta si ca se va supune neconditionat sentintei de arbitraj, Comisia de Arbitri pe baza art. 258 din Codul de Onoare al lui V. Clair (pag. 148) («denegarea declaratiei e echivalenta cu retragerea de la arbitraj, respectiv cu denegarea satisfactiei pe cale cavalereasca») considera chestiunea de onoare ivita intre d-nii Raoul Sorban si Gheorghe Dancus incheiata cu toate consecintele prevazute de uzantele si regulile Codului de Onoare fata de dl Gh. Dancus, care a refuzat a se supune lor prin darea de satisfactie pe cale cavalereasca”. Prin urmare, refuzând sa dea satisfactie pe „cale cavalereasca”, Gh. Dancus si-a pierdut calitatea de a fi considerat un „om de onoare”!

“Cazul Dancus”, ca fapt de viata, n-ar merita sa fie inregistrat in cronica vremurilor. El trebuie totusi mentionat pentru efectele sale ulterioare. Inclinarea omului spre delatiune a provocat socuri brutale, determinari primejdioase, anchete sâcâitoare, arestari care au facilitat aparitia unor situatii dispunând de forte mai mari decât le-au avut cazurile reale. Motorul acestora era denuntul – ca practica si argument politic in regim socialist. De altfel, delatiunea ca profesie, in deceniile crizelor politice, aparute la noi in anii dominatiei comuniste, a luat amploare ca pretext decisiv pentru anihilarea dusmanului „ideologic” si de clasa, asigurând delatorului posibilitatea de a-si asterne câte o „cariera” confortabila, fara ca aceasta sa fie motivata de calitati mature si implinite intr-o specialitate oarecare. Fireste, tendinta spre falsuri avea cauze politice. Dar sa tratam problema mai concret.

Dupa inlaturarea sa din redactia ziarului „Tribuna Ardealului”, Dancus a compus o „scrisoare catre Românii din Transilvania nordica”, expediata prin Posta Regala Ungara in 200 de exemplare pe adresa unor preoti, cooperatori, liber profesionisti etc. români. Scrisoarea il acuza pe Emil Hatieganu ca ii favorizeaza pe straini (evrei) si democrati (comunisti). (Ungaria si-a legat, in acei ani, aspiratiile politice de nazism.) Au mai fost pusi pe banca acuzatilor toti aceia dintre noi – Aurel Socol, Liviu Lazar, Gh. V. Giurgiu, Francisc Pacurariu s.a. – ale caror mame, sotii ori iubite erau „straine” (nemtoaice, evreice, maghiare, armence). Mai erau denuntati Florea Muresanu, preot si Eugenia Muresanu, scriitoare, „amândoi legionari fanatici”, care „lucreaza din rasputeri pentru a-i legionariza si pe Românii din Transilvania nordica”. Etc. (Pentru oficialitatea din Ungaria a fi „legionar” echivala cu a fi român „ultranationalist!”) Fireste „informarea” epistolara a lui Dancus din ianuarie 1944, adresata românilor din Transilvania nordica, inainte de a ajunge la destinatari, a ajuns in mâinile politiei secrete ungare. Au urmat anchete, cercetari, descinderi, in redactie, in locuintele redactorilor si colaboratorilor ziarului, la Emil Hatieganu etc.

Un alt recital de insinuari si delatiuni, de care s-a folosit Gh. Dancus pentru a distruge „clica lui Hatieganu” in general si pe mine in special, a aparut peste un an, in aprilie 1945, intr-o brosura intitulata *In contra ticalosilor, Crâmpeie privitoare la clica Hatieganu*. 8

La data publicarii acelui denunt ma aflam in arestul politiei din Cluj mai bine de o luna, in urma dispozitiilor date de Lajos Jordáky in calitatea sa de copresedinte al râvnitului stat independent al Transilvaniei de Nord (celalalt copresedinte fiind Teofil Vescan). Arestarea mea a fost pusa la cale de mafia ungara care voia astfel sa ma „sanctioneze” pentru cuprinsul unor articole publicate in presa centrala („Ardealul”, „Curierul” si „Jurnalul” lui Tudor Teodorescu-Braniste) in legatura cu uneltirile si actiunile maghiare de a federaliza Transilvania si cu labilitatea cameleonica a deputatului „horthyst” Imre Mikó, care incerca sa transforme meritele sale naziste in „merite comuniste”.

Brosura lui Gh. Dancus – despre care acesta precizeaza ca l-a predat in 25 aprilie, “On. Chesturii Politiei Cluj, la cerere” – a fost tiparita intr-un tiraj de 15.000 de exemplare, fiind subventionata de Partidul Comunist din România, prin secretarul acestuia Miky Goldberger si prin Lajos Jordáky. Se urmarea compromiterea lui Emil Hatieganu, personalitatea caruia era asociata, in acei ani, lumii românesti nord-ardelene, fiind expresia cea mai autentica a aspiratiilor acestei lumi. Atacul trebuia declansat neaparat de un român. Singurul intelectual care s-a incumetat sa comita o asemenea blasfemie a fost

Gheorghe Dancus. La acea data Emil Hatieganu se afla intr-un arest al Gestapo-ului undeva in Ungaria. In aceasta afacere, Dancus etalase calitatea sa de profesor si de autor al unui calendar (partea culturala), a doua volume *(Versuri din Transilvania nordica, Din viata satului transilvanean* , antologii intocmite de I. Breazu, „de mine – afirma Dancus – numai ingrijite si potrivite cerintelor cenzurii de atunci").

Cu aceasta zestre „stiintifica", delatorul a fost rasplatit, adica „promovat" de P.C. din România in importanta functie stiintifica de director al Muzeului Etnografic al Transilvaniei, functie pastrata pâna la moarte. Cazul acesta ramâne o marturie a vremurilor coborite prea aproape de glodurile pamântului, de forfota celor fara invatatura, fara pregatire morala, fara constiinta de om.

(Amintindu-si de brosura intitulata *Impotriva ticalosilor,* scrisa pe când Hatieganu si Socol erau deportati de Gestapo si se parea ca nu se vor mai intoarce vii, Aurel Socol in „Furtuna deasupra Ardealului", „n-are cuvinte s-o caracterizeze".)

Din imbulzeala acuzelor formulate de Gh. Dancus despre mine in „mentiunile predate" Politiei din Cluj, „la cerere", de asta-data in spirit „democratic-comunist" (ca doar se schimbase lumea!) se desprind urmatoarele soapte de umbra in spirit „comunist":

"Ca (R.S.) este omul de casa al lui Al. Vaida-Voevod, parintele si protectorul huliganilor; ca a fost seful de cabinet al Rezidentului Regal, Coriolan Tataru, intr-o vreme când legile n-aveau nici o valoare, când nu puteai protesta impotriva ticalosilor si ilegalitatilor", „ca a imbracat uniforma de paiata a Frontului carlist"; „ca in toamna anului 1940 a parasit Clujul refugiindu-se la Bucuresti spre a-si continua activitatea «democratica»; „ ca dupa câteva saptamâni de refugiu, vazând ca patronii sai nu mai au puteri totale... si-a cautat alti stapâni si a aparut, iarasi la Cluj ca cetatean român (...) In acel timp comandantul suprem al jandarmeriei ungare era unchiul lui R.S. (generalul)" (...); „ca in cei 4 ani de teroare fascisto-horthysta, «conducator» cu puteri depline al Românilor din Ungaria a fost impus si mentinut cu forta, atât din partea guvernului din Bucuresti cât si a celui din Budapesta, dl. Emil Hatieganu, un genial cameleon, escroc si intrigant. Acest batrân ticalos avea atât de mari atributii si puteri incât dorintele si vointa lui erau lege"; „ca in ianuarie 1944, prin provocari si intrigi murdare, l-a determinat pe Emil Hatieganu sa ma dea afara din redactia ziarului «Tribuna Ardealului»;; „ca, impreuna cu Hatieganu si cu escrocul Dr. Mihai Marina (consulul general al României la Oradea n.n.) au intocmit contra mea un dosar (...) cuprinzând activitatea mea de stânga... *Am fost silit sa trimit niste scrisori (unele au ajuns si pe la alte persoane, rastalmacite chiar) prin care il acuzam ca este cameleon, ca lucreaza cu elemente de neincredere, «straini», «comunisti» etc. Terminologia insa am plasat-o intre ghilimele si am specificat ca este vorba de escroci si farsori"* (subl. ns.); „ca in tot decursul celor 4 ani a fost in serviciul celui mai negru fascism, al Sigurantei generale din Bucuresti, al Gestapo-ului si al Kémelhárito-ului (Biroul II al Armatei Regale Ungare de contraspionaj – n.n.). Desele intâlniri ce le facea la Budapesta, unde petrecea mult timp la Legatia României (era licheaua si primul om de incredere al lui Eugen Filotti, plenipotentiarul României la Budapesta; era fartatul de cruce al consilierului de presa, Septimiu Bucur), pe la Ministerul de Externe ungar si pe la unchiul sau, Comandantul suprem al jandarmeriei ungare; *avea rosturi* despre care ar putea fi poftit sa dea seama, acum când este foarte necesar sa fie divulgate si cunoscute toate escrocheriile si porcariile regimurilor fasciste din trecut"; „ca, cu ocazia ducerii Evreilor in Ghetto, când impreuna cu advocatul Dr. Aurel Socol si sub patronajul lui Hatieganu au organizat trecerea unor Evrei peste frontiera in România, au jucat un rol infam jupuindu-i de bani si bijuterii si, apoi facându-i sa cada in mâna autoritatilor; ca dupa lovitura din 23 august 1944 isi cauta alti patroni in partidele «istorice». Ramâne mai departe omul de incredere al lui Eugen Filotti..., dar se baga si sub pielea lui Ionel Pop («Inalt Comisar al Ardealului de Nord») la care a functionat – in taina – si ca sef de cabinet. Cu Leon Bochis si altii pregatesc si indeamna lumea sa se inroleze in garzile «Iuliu Maniu», sa vie si sa «democratizeze» Transilvania eliberata. Vorbeste si la Radio Bucuresti, proslavind personalitatea si meritele «democratice» ale fostului conducator al Românilor din Ungaria, Emil Hatieganu, ca «martir al democratiei»; mai proslaveste «meritele literare» ale colaboratorilor sai, indeosebi pe sotii Muresanu («parintele» Florea si «scriitoarea Eugenia»). Scrie si articole prin ziare («Curierul», «Ardealul») tot despre «democratie» si «martirajul» lui Hatieganu, accentuând ca nu este bine si oportun acum sa se scormoneasca trecutul, sa se puna intrebari despre felul cum a «condus» «Conducatorul» Hatieganu... *Ba a scris articole chiar la adresa Ungurilor, atacându-l pe fostul deputat Mikó Imre...* A venit si aici, in Transilvania nordica, cu misiuni discrete de la partide, indeosebi de la Inaltul Comisariat. Plaseaza «dispozitii categorice de sus»: nimeni sa nu se amestece in treburile publice, nimeni sa nu ocupe functiuni publice in noua ordine politico-sociala, nimeni sa nu intre in noile organizatii politice. Aceasta propaganda facuta de el si de alti

emisari, fie veniti de la Centru, fie localnici, s-a resimtit in primele luni, spre nenorocirea Românilor din Transilvania nordica".

In concluzie: „aceasta campanie a fost pornita de Raoul Sorban si ceilalti ortaci de banda mânati de interesele vitale ale clicii Hatieganu: compromiterea si inlaturarea din viata publica a tuturor acelora care ar putea sa contribuie la divulgarea ticalosiilor comise in timpul celor patru ani de teroare hateganisto-horthysta".

Un denunt mediocru si banal, plasmuit in terminologia vulgara a epocii comuniste, dar cu consecinte grave mai târziu: ostracizarea si arestarea lui Emil Hatieganu, a lui Aurel Socol, Gheorghe V. Giurgiu si a mea. Cât de putin ne cunoastem tara si oamenii ei!

Denunturile repetate au fost fructul unei vietuiri lipsite de orizont si al unor conjuncturi marunte, searbade, alimentate de dorinta parvenitismului de duzina, stimulate de factorii politici ai regimului comunist.

Dancus a redus tara si neamul la nevoile sale proprii intre cei patru pereti ai unei anticamere, unde era in asteptarea maruntei ori marii ocazii de parvenire. Contributia lui la omenia locului sau de viata a fost asemenea bâzâitului unei muste prinse pe hârtia lipicioasa. Dar musca era infectata cu microbul leprei.

Cu oarecare tristete, mai bine zis cu un sentiment amar de jena, am recapitulat acest episod din biografia ziarului Tribuna Ardealului si din biografia mea. Nu m-as fi apucat sa amintesc de el daca n-as crede ca este necesar macar azi, dupa aproape 60 de ani, sa deslusim in caracteristicile acelor fenomene, care ulterior s-au intins in viata noastra publica si in relatiile personale, senzatia dezgustatoare a ingerintei, a amenintarii ascunse si mai ales a legitimarii acestei amenintari.

In incheierea acestei relatari imi pun – a câta oara? – intrebarea: ce anume insufletea indeletnicirea periculoasa de gazetar român sub ocupatie maghiara? Raspunsul se cuvine a fi spus raspicat: fermentul era perspectiva ametitoare a eliberarii despre care in paginile ziarului nici macar nu se putea vorbi altfel decât metaforic, aluziv.

Amintindu-si de propria sa munca de gazetar in Ardealul instrainat, George Sbârcea scrie astfel despre „Tribuna Ardealului": „Cine isi mai aminteste de trecutul eroic al presei din provincia de peste munti? De profetii visurilor implinite; modesti dar neinduplecati, de prefatatorii marilor izbânzi, de cuvintele de ordine, de nestinsa incredere in viitor a gazetarilor de altadata? Cum concentram in foile acelea tiparite pe hârtie ieftina, in conditii tehnice inapoiate, in putinele lor pagini, aspiratiile publice, ecoul Neamului intreg! Fiecare exemplar raspândit in popor echivala cu o batalie câstigata, fiecare pagina semana cu un drapel tricolor desfasurat peste sufletul românismului. Poporul necajit nu avea decât doi piloni, doua refugii: Biserica si Gazeta. Amândoua isi aveau usile in permanenta deschise catre durerile celor multi, si daca preotii coborau uneori de la inaltimea amvonului pe pamânt, intre bicisniciile vietii de toate zilele, facând politica, apoi nu o data gazetele Ardealului se ridicau pe culmile credintei fanatice, prin neclintita lor incredere in izbânda Neamului..." 9

A fost oare cu putinta sa-ti aduci contributia pe tarâmul gazetariei românesti fara darul raspunderii obstesti!?

Solutii politice prin crime

Situatia românilor si evreilor din Transilvania de Nord (Ungaria) poate fi asociata cu invazia – si practica – raului, cu brutalizari, prigoane sadice practicate de institutii ungare de stat si sub indrumarea acestora, ca si de oameni de rând, care, acceptau cu supusenie obiceiul vremii. Printre practicantii raului a predominat tipul omului supus, ascultator, conformist, gata mereu si oricând sa satisfaca intentiile si dorintele puterii statului. Puterea avea nevoie de executanti dispusi sa tina sub controlul teroarei intreaga sfera a vietii „nationalitatilor" ca sa obtina supunerea timorata a cetatenilor. In momentul culminant al antisemitismului maghiar din anii razboiului, când au fost organizate ghetourile si convoaiele de deportati spre lagarele de exterminare din afara tarii (Ungariei), au fost ucisi 618.000 de evrei din Ungaria, din care aproximativ 200.000 erau transilvaneni. In privinta românilor exterminati, autoritatile Ungariei au preferat ca acestia sa fie anihilati prin structurile militare, intrucât in cadrul unei armate, aflata pe picior de razboi, puteau fi exterminati oameni fara limita si cu sânge rece, fiindca legile imperativelor militare pot justifica si asemenea actiuni. De altfel puterea traditiei de a uza de armata pentru reglarea unor calcule etnice era activa in Ungaria inca din anii primului razboi mondial, când cea mai mare parte a armatei ungare era alcatuita din tineri români, slovaci, ruteni, svabi etc. Scopul urmarit? Un raport mai „convenabil" dintre *majoritatea nationalitatilor* si *minoritatea reprezentata de maghiari* , minoritari in propria lor tara.

Sa ne abtinem insa de la a blama caracterul national al rezolvarilor politice prin crime, fara a ne bizui pe fapte. Mecanismul totalitar al Ungariei si-a insusit practicile naziste, fara ca acestea sa incarce cu remuscari constiinta etica a tarii si a indivizilor participanti la diverse actiuni criminale. Totusi pacatele comise impotriva evreilor, românilor, sârbilor nu s-au datorat doar politicii totalitariste a statului maghiar, cât mai ales constiintei morale viciate a societatii si indivizilor. In conceptia totalitarismelor, in general, a celei ungare, in special, *dusmanul era considerat a fi prezent in interiorul tarii.* Aceasta idee era intregita si sustinuta de concluzia ca acel dusman trebuie anihilat, trebuie nimicit. Evreii si românii, in anii celui de-al doilea razboi, au fost considerati in Ungaria „dusmani de rasa" ai ungurimii, ca atare razboiul de exterminare pus la cale impotriva lor era socotit motivat si necesar. Am cunoscut noi insine printre cadrele de comanda ale unei unitati de munca fortata militarizata ("munkásszázad") oameni de rând, oameni obisnuiti, desigur buni familisti la casele lor, care au savârsit atrocitati si crime. Unde era constiinta lor morala? Am mai cunoscut paznici de inchisoare care nu ezitau sa brutalizeze pâna la schilodire. In Transilvania de Nord (Ungaria), de-a lungul celor patru ani de ocupatie, eram amenintati, urmariti, agresati fizic si moral, maltratati: - românii si evreii. Impotriva nelegiuirilor revolta nu era posibila.

Panorama celor patru ani de ocupatie maghiara contine multe intâmplari care provoaca indignare, revolta, mâhnire. Voi incerca sa iau in evidenta câteva, fiindca inventarul complet al nelegiuirilor, nici n-a fost inca intocmit si nu s-ar putea comprima nici macar intr-un volum.

Ungaria a participat la razboiul antisovietic cu o armata – a II-a – compusa din 256.000 combatanti, *dintre care cca. 150.000 erau români,* iar ceilalti proveneau din rândurile altor „nationalitati" (slovaci, svabi, ruteni etc.) *Daca in Cotul Donului armata ungara a suferit cea mai dezastruoasa infrângere din intreaga sa istorie moderna, pe planul intern al politicii de maghiarizare, infrângerea militara, cu pieirea a 100.000 de români, morti si disparuti, a reprezentat un succes in conformitate cu ansamblul doctrinelor ungare de maghiarizare a tarii.*

Cei care au urmarit desfasurarile luptelor din primul razboi mondial au remarcat ca cca 65% dintre cei cazuti ca ostasi ai Regatului Ungar pe diversele fronturi erau români. Desigur statisticile oficiale ungare nu au dat in vileag – nici atunci, nici in anii celui de al doilea razboi mondial – cifrele celor morti ori disparuti pe fronturi dupa nationalitatea lor. In ambele imprejurari a intervenit camuflajul dar si o stare de indiferenta, un fel de infirmitate nationala a românilor fata de o situatie foarte grava. Numai aceasta stare de indiferenta poate explica familiaritatea excesiv exaltata si mediatizata a „colaborarilor" actuale dintre Armata Româna si Armata Ungara, in acele imprejurari in care Armata Maghiara continua sa se insiruie sub simbolurile aceleeasi steme sanstefaniste (simboluri ale stapânirii ungare peste Transilvania si peste „nationalitati"), ale aceluiasi drapel de totdeauna, si se leaga de misiunea sa istorica cu acelasi juramânt de ieri si de azi, cu acelasi text al imnului national intr-o neschimbata nazuinta. Cu ajutorul administratiei civile si militare ungare s-a savârsit – cum s-a mai spus – asasinarea a cca 200.000 evrei ardeleni (si inca a 418.000 evrei din Ungaria), a celor cca. 100.000 de români, a unui numar greu de precizat de tigani, ca si expulzarea si gonirea din Ardealul de Nord (Ungaria) a sute de mii de români. Prin urmare aceeasi armata, ieri si azi, se arata neinteresata de-a lungul istoriei de necesitatea unor lamuriri si intelegeri reciproce cu vecinii si cu nationalitatile din cuprinsul Ungariei.

Mai avem motive sa retinem un alt aspect care, pe buna dreptate, poate stârni nedumeriri. Cum este indeobste cunoscut, statul ungar pe de o parte, pe de alta ungurimea, au cerut in mod public iertare pentru crimele pe care le-au comis: de doua ori de la slovaci, de mai multe ori de la evrei, o data de la sârbi. Dar nici statul maghiar nici ungurimea nu au cerut scuze ori iertare – si nu considera necesar s-o faca – pentru crimele savârsite de-a lungul istoriei fata de români!

Putem oare ramâne netulburati in fata fortei semnificatiei limpede cuprinsa in aceasta situatie?

Ca incheiere ma simt indemnat sa arat ca satul Stoiana, unde am revenit in 1991, dupa vreo patruzeci de ani de exil, a simtit nevoia sa confere simbolului tot ceea ce depaseste puterea de intelegere a satenilor. In centrul satului a fost ridicat un obelisc cu mesaj memorial, prin care oamenii vor sa-si arate sentimentele si gândurile (colective) intr-o inscriptie. Pentru a fi corect intelese – inscriptia si epoca pe care o evoca – sunt necesare câteva lamuriri.

Satul Stoiana a fost si este locuit de români, majoritatea locuitorilor, si – in prezent – de cca 5% maghiari, care traiesc alaturi intr-o fireasca si calma armonie. In 1940, dupa Diktatul de la Viena, majoritatea tinerilor români s-a refugiat in România.

Intr-o asemenea imprejurare, inscriptia si numele celor cazuti in razboi, gravate pe obeliscul din satul Stoiana, divulga starea in care a fost azvârlita lumea româneasca. Dar mai ales taranii români.

Iata textul acestei inscriptii:

„EROII CAZUTI IN AL DOILEA RAZBOI MONDIAL: ALBUS STEFAN, FELDINGER ABRAHAM, MORAR F. EUGEN, MURESAN P. GAVRILA, MURESAN I. STEFAN, POP T. IOAN, POP T. IZIDOR”

„Eroii”, adica victimele, erau sase tineri români si un tânar evreu! Nici un ungur! Situatia nu s-a datorat imprevizibilului, ci rânduielilor stabilite de statul maghiar, care transformase dispretul si opresiunea in crima oficializata. Era vremea când românii au ajuns sa traiasca intr-o tara unde oastea din care faceau parte nu era a lor, ci a unora care se aratau a fi fost dusmanii lor.

Obeliscul de la Stoiana, si alte multe asemenea semne de morminte ale satului românesc din Ardealul de Nord (Ungaria), se arata astazi asemenea unei sumbre profetii pentru viitor.

Degeaba se straduie propaganda hungarista sa ne prinda in pânzele unor blânde iluzii, adevarul ne ia de mâna si ne obliga sa-l urmam, inlaturând valul care incearca sa ni se lase pe ochi.

In refugiu la Bucuresti

Diktatul de la Viena a lasat amintiri prevestitoare de mari complicatii si chiar de nenorociri. Era unul din ultimele masacre politice regizate de nazisti inainte de izbucnirea razboiului germano-sovietic, care in orizont european si in efectele lui a pus capat vietii noastre inocente si ne-a implicat, prin consecinte, in destinul celor haraziti sa infrunte groaza anilor si intâmplarilor razboiului, cu evenimentele sale fatale.

Diktatul a marcat inceputul unui timp in care aveau sa se desfasoare, sub ochii nostri, istorii dramatice, cu urme dezastruoase pentru oameni si neamuri. In cazul meu, mi-a remodelat viata si destinul, aruncându-ma in conflictele si controversele morale ale epocii.

Constiinta oamenilor era ravasita de spaime si pericole, ranita de neputinta in fata destinului, marcata de semnul germanic al national-socialismului militarist, nimicitor de pace si de omenie.

Am parasit Clujul in ziua de 10 septembrie 1940, insotindu-l pe seful meu, rezidentul regal dr. Coriolan Tataru. Ne-am oprit la Turda. Orasul era nelinistit si cuprins de crize, de panica chiar, si de revolta. Investirea cu puterea suprema in stat a unui general, care emitea proclamatii, a fost primita cu incredere si aclamatii de opinia publica.

De la Turda ne-am indreptat spre Bucuresti. In vâlvataia capitalei am cautat sa ma feresc de cei animati de impulsuri agresive, extremiste, fata de realitatile vremii.

Circumstantele erau de asemenea natura incât favorizau domnia celui mai temerar si mai abuziv bun plac. Se mânuiau cuvinte belicoase, dar cu prea putina participare la starea adevarata pe care istoria o impusese tarii si locuitorilor ei.

Vremea, despre care incerc sa vorbesc, a fost pentru români, vremea unei prabusiri nationale. A unei prabusiri trecatoare. O vreme de capitulare, de resemnare, de sfârseala.

Vremea in care scriu aceste insemnari este, din nou, vremea unor catastrofe, fata de care infrângerea de la 30 august 1940 pare o criza oarecare. Fiindca ceea ce se petrece acum ar vrea sa poarte semnele unui final, de care izbuti-vom oare sa scapam? O stare rusinoasa, datorata unor politicieni diletanti – invaluiti, majoritatea lor, in taceri, complicitati, stângacii si afaceri vinovate. Lumea toata stie ori intuieste adevarul, pe care il citesti in ochii incremeniti de indignare ai tuturora de fiecare data când puterea capituleaza fara a opune rezistenta, fara batalii. Cine ar putea sa masoare amploarea acestei prabusiri la care incearca sa contribuie ura nemarginita si dispretul atavic, ce nu se stinge de veacuri in politica unui popor de lânga noi, dispus sa ne suporte doar in calitate de argati.

Atunci, in toamna anului 1940, am fost prevenit de Iuliu Maniu ca ar fi ingrozitor sa ajung „in mâinile strainilor”, când a aflat ca intentionez sa ma intorc „acasa”, la ai mei, lânga Cluj (Ungaria), unde „tara” nu mai putea exercita nici o protectie asupra românilor; unde populatiei românesti majoritare ii va fi impusa o ideologie si o limba straina pentru a o integra unui râvnit si presupus imperiu, la discretia unui „dusman fara mila”.

Despre Iuliu Maniu, pe care il cunosteam din copilarie, trebuie sa notez, fara a ma afla sub impulsul unui sentiment de admiratie romantica, ca personalitatea sa avea maretie istorica. O personalitate stapânita de pasiunea infaptuirii unui tel coincident cu un curent larg ce cuprindea nazuintele intregului popor.

De când l-am cunoscut, din copilarie cum spuneam, stiam ca prin Iuliu Maniu s-a concentrat intr-o fapta istorica programul national al tuturor românilor: Unirea Ardealului cu Tara Mama.

Am relatat in alta parte despre imprejurarile in care Iuliu Maniu a obtinut eliberarea mea din arestul politiei legionare din Bucuresti, la inceputul lunii octombrie 1940, când m-a pus in fata unei dileme: Ancara ori Cluj? La Ancara ar fi urmat sa actionez in anii razboiului ca agent al sau, legat astfel, sub aspect politic, de destinele P.N.T.-ului.

Am optat pentru reintoarcerea la Cluj.

Bucurestii se aflau sub stapânirea miscarii legionare. Marsurile entuziaste si sonore pe strazile capitalei erau continue. Se cântau, se declamau, in cor, lozinci. I.T.B.-ul (se numea altfel), C.F.R.-ul, studentimea – tineretul in general –, preotimea (ortodoxa), muncitorii din fabrici, functionarimea etc. dadeau forma imaginii entuziasmului legionar. Toti in uniforme verzi, in cizme, cu diagonale si, destul de multi, inarmati cu pistoale la centura. Printre manifestanti nu se vedeau ofiteri, nici soldati. O impresionanta avalansa umana, de o viguroasa mobilitate demonstra, in cadenta pasilor militarosi, forta miscarii legionare ce parea a stapâni sufletul orasului, viata tarii.

Imaginea aceasta era patetizata de preotii in odajdii, purtând cruci, evanghelii si cadelnite, care oficiau mici ceremonii, cu rugaciuni, ingenunchieri, cânturi si tamâie, mai ales la intersectiile strazilor, in amintirea martirilor Garzii de fier.

Aceste manifestari, in comparatie cu cele care aveau sa urmeze peste numai patru ani, sub stindardul drapelelor rosii si al Internationalei, pe aceleasi strazi, ocrotite uneori de prezenta, alteori de marele prestigiu al fortei Armatei Sovietice, erau spontane, simtite dinauntru de participanti si, fara indoiala, sincere. Tocmai aceste aspecte m-au pus pe gânduri. Era vorba de o stare de spirit reala, traita profund de participanti si nu de o dispozitie venita dinafara. (Mai intâlnisem acest fenomen fascist de masa in Austria, in anii premergatori Anschluss-ului.)

Inainte de a fi vazut aceste manifestari, credeam (si nu numai eu) ca miscarea legionara nu are „priza" in masele largi ale poporului. Chiar daca se tine seama de coeficientul de oportunism ce insoteste orice miscare politica oficializata (s-a constatat doar cât de usor aveau sa se lepede, in masa, oportunistii Garzii de fier – si apoi adeptii conjuncturali ai bolsevismului – de mult trâmbitatele lor convingeri vitale! la primele semne de criza!. Manifestarile legionare, vazute de mine in toamna anului 1940, la Bucuresti si in tara, erau demonstratiile unei remarcabile vitalitati politice si ale unor reale trairi colective si personale. Exista, fireste, un interes care ii indemna pe oameni la o solidaritate militanta. Unul din telurile acesteia era, fara indoiala, dobândirea unor conditii de trai mai bune, mai umane, pentru un larg si numeros grup social. Atât legionarii, cât si comunistii au afisat, ca scop, eliberarea colectivitatii, afirmarea „interesului general", „schimbarea radicala a situatiei". Dar numai pasiunea luptei politice in sine n-a rezolvat problemele, de orice natura ar fi fost ele.

In acele saptamâni din toamna anului 1940, agitate de furtuna dezlantuita a strazii, m-am simtit stingher si neajutorat. Aurel Buteanu era si el debusolat, asemenea tuturor national-taranistilor, care devenisera constienti de puterea masei legionare si, inclusiv, de forta operationala a nazismului in România. Doi dintre corespondentii de presa straini, care ma frecventau, s-au dovedit a fi clarvazatori. Unul era Winston Burdett, de la Radio Columbia (SUA) si prietena lui, italianca Lia Schiavi, o antifascista bine cunoscuta in acea vreme, obsedata de perspectiva razbunarii fasciste. (Peste putin timp a si fost asasinata in Turcia.) Inca din prima parte a lunii septembrie ei credeau a sti ca in curând vor sosi trupe germane in România, de fapt o armata de ocupatie, indiferent de denumirea ce i se va da. La sfârsitul lunii cei doi corespondenti cunosteau deja pâna si cazarmile in care se vor instala unitatile nemtesti la Bucuresti si in provincie. Winston Burdett avea certitudinea ca vechea si idilica ordine a vietii, cu normele ei considerate imuabile solicitând siguranta, demnitatea, stabilitatea si alte drepturi ale persoanei, nu sunt doar periclitate, ci vor fi chiar abolite. Insasi existenta noastra fizica va fi pusa sub semnul intrebarii; vom fi chiar descurajati si distrusi moral. Iar intreaga noastra lume, mostenita de pe vremea bunilor si respectabililor parinti, se va narui. Burdett fusese corespondent de razboi in perioada conflictului finlandezo-sovietic, in zona ruseasca a frontului, unde – spunea el – isi descoperise niste aptitudini nestiute pâna atunci, adica insusirea de a „adulmeca", de a presimti, de a prevedea, de a intui niste adieri mai inainte ca sa apara cauza acestora. Isi simtea narile receptive pentru pânda. Totodata era convins – si cauta sa ma convinga – ca omenirea se indreapta spre o simpla existenta in letargie si indiferenta, in care nu va putea sa-si afirme si sa-si ocroteasca forma de viata care ii este proprie. Dupa opinia sa primul razboi mondial a pus capat decentei si prudentei unei lumi a statorniciei si a reasezat conventiile vietii colective pe baze noi. Va urma o noua epoca in care vom fi coplesiti de spiritul cazon, intolerant si nemilos, de furia bataioasa si brutala a megalomanilor, care vor transforma instinctul lor dominator, imperialist, in legi de circumstanta, strunite si manevrate strasnic ca sa loveasca in orice nazuinta libera, in orice dorinta de a implini armonios sperantele firesti ale vietii.

Am zabovit asupra viziunii lui Winston Burdett (pe care nu l-am mai revazut niciodata), fiindca istoria anilor stapâniti de nazisti si bolsevici – care ne-au indepartat de izvoarele vietii si ne-au cufundat in destinul „devenirii prin moarte", ne-au anulat constiinta, curajul vietii personale etc. – a confirmat

preeminenta fortei in spatiul uman, nevoit sa sfârseasca in resemnare si deznadejde in fata puterii. *O homo fuge!*

Revenirea la Cluj

Comparând alternativele, cea mai logica si fireasca mi s-a parut intoarcerea la Cluj, devenit, datorita Diktatului de la Viena, un oras de granita in cuprinsul Regatului Ungar. Aveam asupra mea un pasaport românesc, eliberat de Politia Cluj, când orasul se afla pe teritoriul Regatului Român. Eram in dubiu daca Ungaria va accepta valabilitatea unui astfel de pasaport si daca, din capul locului, va fi dispusa sa ma primeasca? Fusesem informat ca pe listele celor expulzati din Cluj de autoritatile ungare – somati ca in timp de doua ore de la comunicare sa se prezinte la gara cu un singur geamantan – figuram si eu. In asemenea imprejurari au fost expulzati peste 90% din intelectualii români ai oraselor nord-ardelene. A fost expulzata de la Cluj pâna si familia Rezidentului Regal Dr. Coriolan Tataru, adica sotia si cei doi copii ai lor, desi Consulatul Ungariei din Cluj (România) i-a dat asigurari ca „garanteaza" linistea si siguranta familiei, pâna se va gasi o modalitate civilizata de „repatriere".

Legatia Ungariei din Bucuresti a confirmat valabilitatea pasaportului meu, dar avea indoieli daca revenirea mea la Cluj va fi – ori nu - „posibila". Am convenit sa merg la Budapesta si sa ma informez asupra acestei chestiuni la fata locului.

In capitala Ungariei se jubila cu o oarecare moderatie. Regatul parea a fi, totusi in refacere, cu ajutorul „marilor sai aliati", Germania nazista si Italia ducelui Mussolini, considerat de românii de pe strada drept tradator al gintei latine.

Cu vechi amintiri familiale am tras la hotelul „Jägerhorn" din apropierea Dunarii. Un hotel „select", de moda veche, frecventat pâna la dezmembrarea Ungariei Mari de reprezentantii nationalitatilor din monarhie. In 1920 locuisem si eu acolo cu parintii mei, in drum spre Viena. (Experientele din copilarie stabilesc, cum se stie, temelia unor obiceiuri.) Cautând numarul de telefon al familiei unchiului meu Eugen Ioan (Jenö János) Sorban, unul din fratii tatalui meu, decedat in 1924, fost magistrat de rang inalt la Curtea Superioara Legislativa, am dat si de un alt Sorban, un pantofar, de la care aveam sa aflu, intr-o scurta convorbire, ca era ardelean, „maghiar de origine româna". Dar ceea ce eu cautam la Budapesta nu erau nici neamurile, nici tizii.

In sinea mea ma clarificasem asupra caii de urmat: m-am adresat fostului meu coleg de facultate si vecin de casa de la Cluj, istoricul László Makkai, colaborator apropiat al contelui Pál Teleki, in acei ani primul ministru al Ungariei. In perioada Diktatului, Makkai lucra la Presedintia Consiliului de Ministri, in calitate de consilier pentru probleme românesti. Ii vorbisem direct despre dificultatile carora n-am fost in masura sa le fac fata la Bucuresti, simtindu-ma incurcat si dezamagit de propria-mi neputinta. In timp ce-i vorbeam ma privea atent si vadit interesat de „cazul" meu.

Departe de Bucuresti ma framânta gândul de a intelege adevarata situatie in care se afla tara. Nimic nu-mi era clar. Nu pricepeam la ce anume servesc toate staruintele de a spori un martirologiu, de catre cei ce considerau românimea la pragul unei „ere noi", dupa ce a pierdut peste o treime din teritoriu si o buna parte din populatia tarii. Mi se parea absurda practica Coroanei in contul Natiunii, ca si staruinta in violente si nedreptati, in varsarile de sânge, apreciate drept victorii politice, de catre cei care le practicau.

Dupa doua zile de asteptare, la Budapesta, am fost invitat la Presedintia Consiliului de Ministri. Makkai m-a primit in biroul sau, situat intr-o cladire baroca din strada Uri („Domneasca") din Buda. Am aflat de la el „neoficial" ca cererea mea de a ma intoarce la Cluj a fost aprobata in principiu, urmând ca subsecretarul de stat (pentru problemele nationalitatilor) Tibor Pataky, sa ma informeze oficial. Acesta m-a si primit, protocolar si rezervat, in prezenta lui László Makkai. In cele zece-cincisprezece minute, cât a durat audienta, am aflat, nu fara surprindere, ca primul ministru avea cunostinta despre „nobila" mea familie, cu urme importante in cronica ardeleana inca din secolul XIII, când regele Béla al IV-lea a intarit in privilegiile sale *stramosesti* si in stapânirea a trei mosii pe *„nobilul sau amic valah Moise Sorban* ". Mi-a amintit si de un document regal – din 1266 – intocmit la Cluj in acest sens.

Subsecretarul de stat Tibor Pataky, in timp ce-mi vorbea ma cerceta cu un anumit interes. Imi dadusem seama ca era cuprins de un sentiment de consternare. Pâna la urma nu s-a abtinut si mi s-a adresat cam asa:

- Domnule doctor, sunteti indubitabil un european, un om manierat; poliglot, ungureste vorbiti ca noi. La naiba! De ce va incapatânati sa ramâneti valah?!

Abia ulterior am inteles ca aceasta fraza rezuma o intreaga conceptie politica de traditie sanstefanista.

„Calitatea" mea de român a avut si alte urmari printre rudele mele din Ungaria. Fiul unui frate al tatalui meu, Eugen, consilier ministerial la interne in probleme administrative, jenat de activitatile mele in domeniul culturii românesti, unele consemnate si de presa budapestana, si-a schimbat numele, devenind din Sorban – Csernefalvy (adica *Cernesteanul,* dupa predicatul nobiliar al familiei: *de Cernesti*). Pe acest var primar nu l-am intâlnit niciodata. A parasit Ungaria in 1945, in perioada ofensivei sovietice. S-a refugiat in SUA, dar a decedat la Paris. Mult mai târziu, abia in 1965, le-am cunoscut pe verisoarele mele primare, doua fiice ale lui Eugen Ioan, care locuiau la Budapesta; alte doua fiice ale lui Stefan Sorban – frate mai vârstnic al tatalui meu – dupa Unire fost prefect de Ciuc. Pe una dintre ele, casatorita cu un om instarit, Fecske, am gasit-o exilata in mahalaua orasului Jászberény, evacuata din casele familiale. Dupa principiile luptei de clasa faceau parte din „categoria sociala" a fostilor exploatatori.

Asadar primisem aprobarea de a ma intoarce la Cluj. Inainte de a lua trenul spre Bucuresti, de unde urma sa-mi aduc câteva cufere cu garderoba, carti si alte anexe necesare vietii, m-am revazut la Budapesta cu scriitorul Lajós Zilahy in cabinetul sau de lucru de la editura "Atheneum". Era indignat si alertat de cruzimile nazistilor (in Polonia). Aflase de brutalitati, de varsari de sânge. Era insa convins ca Budapesta („aici, in centrul geografic al Europei", daca nu chiar intreaga Ungarie, „ajunsa in pragul unei ere noi"), va fi scutita de dramele razboiului. A ramas de-a dreptul consternat când i-am schitat parerea mea ca in doi-trei ani razboiul nazist va cuprinde teritoriul Ungariei si vom asista la naruirea frumoaselor edificii budapestane traind flamânzi si redusi la neputinta printre ruine pâna se va instaura, pentru toata lumea din Europa, „era noua". (Dupa eliberarea Ungariei de catre trupele sovietice si române, scriitorul Zilahy a devenit presedintele Asociatiei Ungare pentru Strângerea Legaturilor de Prietenie cu URSS, apoi dupa 2-3 ani a izbutit sa se refugieze in America.)

In primele zile ale lunii octombrie 1940 paraseam pentru a doua oara Bucurestii, indreptându-ma cu trenul spre Budapesta. Era o noapte mohorâta, ma simteam singur si imi era teama de viitor. Dimineata in zori, când abia intrasem pe teritoriul Ungariei, ne-am incrucisat cu un tren ce transporta spre România primele unitati al armatei germane de ocupatie. Eram consternat. Stiam ca am devenit martorul unui eveniment covârsitor.

La Budapesta am revenit la acelasi hotel, unde a doua zi, la micul dejun, m-am intâlnit cu episcopii greco-catolici Iuliu Hossu de la Cluj si Al. Russu din Baia Mare. Acestia venisera sa protesteze la guvern impotriva atrocitatilor savârsite de Armata Regala Ungara in partile ocupate ale Transilvaniei de Nord. Doi ostasi crestini ai pacii!

Revenit la Cluj eram dornic sa-mi revad cunoscutii si prietenii. Spre seara m-am instalat la Clubul Ziaristilor (din cladirea hotelului "New-York"), unde de-a lungul a zece ani ne intâlneam la aceeasi masa, Sándor Szolnay, Károly Kós, Aurel Buteanu, Endre Szász, Emil Cornea, Walter Widmann, Eugen Neumann, medicul Miky Guzner s.a. – maghiari, români, evrei si nemti. Tema discutiilor noastre: diverse comentarii si cuvinte rostite despre evenimentele in curs de desfasurare, taceri in jurul unor probleme mai delicate, stiri despre intâmplarile unor cunoscuti – scriitori, artisti, gazetari etc.

In aceeasi sala, aceeasi formatie de lautari tigani, „banda" lui Dudus Körösi, aceiasi chelneri in frunte cu Józsi-bácsi. Acesta de cum m-a vazut a venit la mine agitat ca sa-mi spuna in soapta: va rog parinteste domnule Sorban, plecati de aici imediat! S-a schimbat lumea! Daca apar aici noii nostri clienti si afla careva cine sunteti – o sa fie scandal!

Situatia era neasteptata. De fapt dupa revenirea mea la Cluj, in afara lui Ernest Fischer si a sotiei sale, in a caror casa primitoare m-am instalat, nu ma vazusem cu nimeni. Ma zapacisem de-a binelea. Fusesem cuprins de doua sentimente – de jena si de consternare. Stiam ca Józsi-bácsi nici nu minte, nici nu exagereaza. In sala de mese a clubului nu aparusera inca clientii. Indreptându-ma spre iesire, formatia de lautari, in frunte cu Dudus Körösi, a inceput sa intoneze, vadit satisfacuta de initiativa, cântecul primitiv al ocupantului „Édes Erdély itt vagyunk, Érted elünk és halunk!" („dulce Ardeal iata-ne, suntem aici/ pentru tine traim, pentru tine murim!) Cântecul devenise expresia victoriei ungare asupra românilor, asupra Trianonului...

Abia a doua zi aveam sa inteleg mai bine, adica mai concret, ca intr-adevar, se schimbasera lucrurile. Vrând sa merg in centru, m-am urcat pe un autobuz. Acelasi ca inainte de 11 septembrie (ziua când a avut loc ceremonia de luare „in stapânire" a Clujului de autoritatile maghiare). Aceeasi vânzatoare de bilete, poreclita popular cu epitetul de „gata", fiindca dupa ce termina vânzarea biletelor inchidea usa autobuzului si semnala soferului cu un strigat sonor: „gata". I-am cerut si eu un bilet... româneste. Fara ostentatie, dar româneste. Reactia calatorilor din autobuz a fost spontana: m-au aruncat in brânci din autobuz pe trotuar. Pentru anii la care ma refer acum, nu pot sa nu fac legatura intre necazurile noastre si comportamentul

generalizat al ungurilor. Era o ostilitate ce se desfasura victorios in toate sectoarele vietii, pe strada, in pravalii, in spitale, la piata. Toata lumea maghiara era ostila noua, dar toata lumea maghiara era nervoasa. In ceea ce ne priveste, in adâncul sufletelor noastre ziceam: mai exista inca sperante...!

Revenirea mea la Cluj in toamna anului 1940 dovedeste o naiva lipsa de orientare. Nu stiam, desi ar fi trebuit sa stiu, de amploarea masurilor pe care autoritatile ungare de ocupatie le luasera impotriva românilor in general, impotriva intelectualilor români in special. Nu stiam nimic despre „Stimmung"-ul antiromânesc al populatiei maghiare civile din Transilvania ocupata, datorita caruia s-a ingreunat si mai mult viata dirijata de vârfuri de baioneta, de legi statariale, condamnari, severe restrictii alimentare, ca si de discriminare si asuprire nationala.

La inceput aveam sentimentul ca cele ce se petrec in jurul meu nu ma privesc câtusi de putin. Ma stiam dintotdeauna a fi in raporturi mai mult decât cordiale cu concetatenii mei, indiferent de limba pe care o vorbeau, de credinta lor, ca si de conditia lor sociala. Aveam chiar o afectiune respectuoasa fata de ei.

Ce a devenit aceasta ideala iluzie, care astazi pare o melancolica formula de (auto-)consolare?

Fara veste au aparut si s-au inmultit pe strazi cetele de „leventi", mai putine si mai mici la inceput, apoi tot mai numeroase si mai mari. Grupuri de tineri purtând pe cap un chipiu anume si pe brate o banderola tricolora – rosu-alb-verde. Marsaluiau cântând si strigând in cor lozinci antiromânesti („Horthy, Csáki, Teleki/ Minden oláh menjen ki = „toti valahii sa plece afara"). In spatele acestor bande existau niste forte diriguitoare.

A aparut o adevarata manie a uniformizarii tinutei exterioare, a imbracamintei. Aristocratii si burghezii unguri purtau, cu o mândrie orgolioasa, paltoane si cojoace de un anumit croi, ca si palarii verzi de acelasi tip, decorate cu pene si par de mistret ori cu alte trofee vânatoresti. Iata-i intorsi, dupa o letargie de doua decenii, la vechea traditie de barbatie, afisata vestimentar, cu un fel de mândrie nationala.

Oare merita sa continui aceasta relatare numai ca sa indrept atentia asupra unor lucruri pe care orizontul de astazi al intelegerii obisnuite greu le mai poate cuprinde? Sau felul in care imi amintesc de trecut n-ar fi altceva decât un accesoriu al nelinistii existente in adâncul meu? Si daca ezit sa dau acelor ani calificative, faptul se explica prin aceea ca pentru mine a evoca orizontul acelor vremuri constituie o apasare, o stinghereala launtrica, chiar o suferinta pricinuita de opresiunea pe care a generat-o stapânirea ungara, marcând instaurarea arbitrarului in rânduielile vietii. Diktatele si programele de tip nazist au facut viitor pentru comportamentele autoritare, intolerante. Fara acestea viata in Transilvania de Nord ar fi fost crutata de nesfârsite drame si de inspaimântatoare crize morale, ca si de violenta obsedantelor ambitii de „rasa" ale hungarismului.

Intr-o alta parte a vietii

Dupa moartea pictorului Sándor Szolnay (1950), familia acestuia mi-a restituit scrisorile pe care le-am adresat, in anii 1935-1942, unuia dintre maestrii mei. Una din ele poarta data de 14 februarie 1941. Recitita, cuprinsul ei m-a facut sa simt ca ma aflam, la acea data, intr-unul din acele momente de tensiune, când se poate decide destinul unei biografii, drumul de viata al unui om. Cele doua pagini mi se par astazi grele in cuprinsul lor si confuze prin aprecierea situatiei in care ma aflam. Stiam oare atunci incotro voi merge? Nu cred ca as fi intrevazut viitorul. Eram destul de fixat in conventiile lumii vechi, initiat in cunoasterea unui ciclu istoric in care m-am format si nici macar nu banuiam marile primejdii si tragedii ce aveau sa urmeze. Scrisoarea ramâne insa un document pentru cunoasterea iluziilor unui tânar pictor (român) legate de perspectiva adaptarii vietii la o noua situatie, in Ungaria, la câteva luni dupa Diktat:

„14 februarie 1941, Iubite Maestre Szolnay, cu intârziere raspund rândurilor tale prietenesti. Asta (adica intârzierea) a devenit „stil" – sau ce naiba? – la mine. Daca ar fi cazul sa ma explic, as enumera câte griji si necazuri am avut, si mai am, cât de greu am reusit sa-mi câstig dreptul de a trai aici, pe acest pamânt pe care bat pasul pe loc de la inceputurile vietii mele; cât de greu s-a inteles ca niciodata nu m-am folosit de pozitia mea ori de nationalitatea mea pentru a-i pagubi pe semenii mei, ori pentru a trage beneficii dupa paguba altora. Dar astea toate au fost, mai mult ori mai putin, depasite. A urmat apoi – si chiar mai este in plina desfasurare – insasi cauza mea fata de mine insumi. Un proces de „reacordare", incadrat cu grele indoieli. In locul alergaturilor pentru nevoile altora – propria mea lipsa de rost. Gasirea unui cadru nou, pentru o noua existenta! Caci mi-am dat seama ca «intoarcerile» nu sunt posibile – si nici sanatoase nu sunt! Acum ma aflu tocmai pe cale de a gasi o motivatie rosturilor mele – iar asta inseamna un Atelier. Ceva ca o lume personala, ca un bârlog propriu, cu cartile, cu picturile mele si cu alte fetisuri personale. Poate acest lucru a si spart tacerea mea: Atelierul. In timp ce

chiverniseam si osteneam pentru el, adunând cele necesare, m-am gândit mult la tine. Acum când e aproape gata, as dori sa-l consideri ca si cum ar fi al tau. Se afla in casa mamei, prin urmare e scutit de chirie; alaturi un fel de camaruta – pentru o cabina de toaleta. Prin urmare astfel arata casa ta din Cluj." Etc.

Viata parea fara tel, iluzii nu se iveau decât pentru a preludia dezamagiri. Opozitia dintre o lume personala interioara, apasata de contradictiile acelei perioade crunte, ce pareau fara leac, genera o noua dezorientare. Stiam, simteam ca in cadrul acelei lumi, in care lipsea orice libertate de cuvânt si de gândire, speranta se irosea in gol, in neputinta. Apoi eram inconjurat de nefericire, de oameni care cunosteau suferinta pâna in adânc, victime ale istoriei, ce impleteste si zamisleste evenimentele, punându-le pecetea epocii.

Dupa mai bine de treizeci de ani, când am incercat sa descriu atelierul lui Friederich Bömches de la Brasov, aveam in fata mea modelul spiritual al râvnitului meu atelier, unde, intr-o coexistenta toleranta, nu s-au exclus realul si imaginarul, practicul si inutilul, exaltarea si degradarea, intr-un spatiu in care apar si se irosesc sperantele unor mari intâmplari si unde te bucuri de o aparenta libertate in mijlocul atâtor lucruri. Si nimic confuz. Si nici o spaima! Atelierul ca o ipostaza esentiala a vietii, un fel de a trai, un simbol al vointei in centrul caruia se afla inevitabil si exclusiv propria ta energie, ca izvor al viitorului. Astfel aratau sperantele mele atunci, in februarie 1941.

Cronica acelui atelier ar merita sa fie scrisa; ar contribui la cunoasterea si rememorarea unei intregi epoci privitor la viata culturala a românilor din anii „Ardealului de Nord". O istorie care nu este inca cunoscuta.

Imi instalasem atelierul in casa familiala din Cluj, o cladire din secolul XVII, aflata in flancul Teatrului National. Eram prins in fierberea unor evenimente, traiam intr-o tara noua; zilele de ieri s-au retras undeva foarte departe, zbuciumul unei parti din Ardeal devenise si zbuciumul meu.

Realitatile in care am ajuns sa traim au rasturnat teorii si abstractiuni, obligându-ne sa ne recompunem constiinta in valmasagul intrebarilor ce ne asaltau. O constiinta noua. Fiindca de pe urma agresiunilor lui Hitler nu s-a schimbat doar harta politica a Europei, ci s-a plamadit o noua psihologie, o noua morala colectiva. Si aparuse conturul unui program, nu numai pentru repunerea in drepturile „firesti" a unui teritoriu, ci mai ales pentru desavârsirea unui proces inceput in vremurile inaintasilor, intrat cu o expansiune energica in sufletele noastre. Ideea era a dezrobirii – prezenta in simtirea si vointa noastra.

Sub apasarea politica a regimului zis astazi „horthyst" nu au existat nici macar minime conditii de dezvoltare. Aveam (pentru 1,5 milioane de români) un cotidian, transformat de cenzura intr-un buletin al stirilor oficial agreate. Nu aveam scoli, biblioteci, n-aveam teatru, radio, editura, nici viata artistica organizata. Doar bisericile ofereau adapost si ocrotire limbii române. Apoi in acest orizont cernit si strâmt, lipsit de personalitati reprezentative, au aparut o seama de condeieri harnici, pentru care scrisul românesc era o necesitate de viata. Limba in sine devenise izvor si cauza de simtire si de traire nationala. Toti cei care o vorbeam ne consideram – si eram – frati. Asa ne si spuneam.

Ce avânturi puteau oare prinde aripi intr-o vreme când pentru o vorba româneasca rostita in public puteai fi surghiunit intr-un detasament de pedeapsa, de obicei pe frontul de rasarit? Ori puteai fi mobilizat cu indicatia ca sa mori moarte de erou!

Câte argumente nu s-au ivit pentru a demonstra ca nu era vorba de un fenomen de suprafata, ci de un proces cu un potential demonstrativ tulburator, care ne-a convins de consecintele grave ale traverselor de natura nationala.

Dialogul, in general, a devenit imposibil, fiindca pur si simplu nu ne mai vedeam. La inceput ni s-a parut ciudat ca am ramas singuri. Singuri noi, singuri ei. Incerc sa caut un exemplu pentru a ma vedea in acel trecut cât mai calm si fara emotie. Memoria pusa in miscare ma face sa-l gasesc, dintre cei ce mai traiesc, (acum când scriu aceste pagini) – pe Demeter János, si el „democrat" pâna la data Diktatului. Daca ar fi sa tin socoteala, cred ca dupa 1940 ne-am intâlnit o singura data, si atunci intâmplator, in jurul Universitatii clujene. El era prorectorul Universitatii. Rectorul, C. Daicoviciu, ii facuse o observatie in legatura cu o problema de natura birocratica, in care eram implicat ca solicitant. Dar inainte de Diktat, intâlnirile noastre erau frecvente, aproape zilnice, si pareau a fi stabilite pe un teren solid si amical. Pe atunci Demeter János era stapânit de convingerea ca trebuie sa-si consacre activitatea exclusiv „interesului poporului maghiar". Si ceea ce spunea nu erau vorbe goale. Simteam ca aceasta convingere crescuse din intreaga lui viata. Era o traire in credinta. Dupa Diktat, in anii „horthysmului", comportamentul i se schimbase. A devenit epigonic, imitativ, adaptat noului curs social. Era un comportament drapat cu zorzoanele agreate de nationalismul ungarist al acelor ani si integrat cursului nationalist din Regatul

Ungar, ca si discriminarilor operate asupra societatii si oamenilor dupa criterii de rasa, nationalitate, religie etc.

Câteva din argumentele acestei schimbari au fost pastrate de presa vremii: in ziarul „Ellenzék" din Cluj, la 28 februarie 1941, apare sub semnatura lui un articol care dezvolta amplu cuprinsul enuntat de titlu: *„In ce cazuri pot fi atacate actele juridice privind bunurile mobile si licitatiile survenite sub ocupatia românească"* . 10

Cursul epocii si deopotriva, schimbarea la fata a lui Demeter János se reflecta chiar si in singura fraza pe care o transcriem, din care aflam atât spiritul inegalitatii, cât si decizia de a-i deposeda pe români de bunuri, sub scutul unor legi viclene: „Decretul 1440-1421 ME – scria Demeter – care extinde efectele dreptului privat (ungar) si asupra teritoriilor dezrobite de sub dominatia românească, care a facut posibila atacarea exproprierilor in timpul ocupatiei române, *a produs in cercuri juridice bucurie si senzatie"* .

Legea care a produs „bucurie" a relativizat insusi spiritul legii, iar aplicarea ei a dat loc savârsirii unor flagrante nedreptati, cu consecinte catastrofale pentru români, fiindca *in foarte putine cazuri decretul a fost aplicat atunci când beneficiarii legilor românesti erau unguri* .

O asemenea modificare de conceptie era inclusa in insusi procesul „schimbarii istorice" survenit in Transilvania de Nord prin integrarea acestei parti a României in uzantele juridice ale Regatului Ungar.

O noua cotitura comportamentala se produce la Demetér János dupa armistitiul din 1944. Intrucât nu l-am mai intâlnit, ceea ce se consemneaza aici la adresa biografiei sale politice se datoreaza vitrinelor cu carti ale librariilor. Dupa 1945 publica lucrari pe teme juridice, in spirit stalinist. Ca functii se stie ca fusese ajutor de primar al Clujului (1944-1945), profesor la Facultatea de Drept, prorectorul Universitatii "Babes-Bolyai". In volumul sau memorialistic vorbeste despre contaminarea sa „horthysta", care l-a marcat in anii 1940-1944. Apoi, dupa o faza stalinista, a devenit adeptul restructurarilor gorbacioviene si poate chiar a revolutiei din 22 decembrie 1989, teoretizând, ca si altii de seama lui, cotitura posibila spre „separatism" regional si privilegii – cu „drepturi mai egale" – pentru minoritatea maghiara.

Toate aceste amintiri ne intorc cu mult inapoi, fara a pune vreun pret pe optiunile tainice, pe acele hotariri ce se tes la umbra ocolind ratiunea. Inlantuirile gândirii se incarca cu un cuprins de nesiguranta in fata neputintei de a lua o decizie deliberata, executorie. Doar cuvintele sunt nevoite sa se descatuseze de toate travestirile si ornamentele conceptuale pentru a se intrupa in sensuri esentiale.

Din acel univers straniu, situat intr-o alta parte a vietii, o lume de viduri si absente, n-a ramas nimic altceva decât o confuza stare de ingândurare neputincioasa care, prin contrast, jaloneaza o lume lacunoasa, teribila. Chiar si aceasta subreda oratie interioara se stinge sub apasarea intimidarii, ea nu ne indreapta nici spre Dumnezeu, nici spre oameni, ci spre un mecanism care impiedica sa se rosteasca cuvintele de jonctiune intre prezent si trecut pentru a formula un raspuns la intrebari mereu active cu privire la insasi devenirea noastra.

Atelierul a devenit un loc unde nu ne-am simtit persecutati de destin si nici dispretuiti de cei imbolnaviti de sovinism, in primul rând de fostii nostri prieteni, aliniati dupa Diktat in diverse fronturi „crestine", „nationale" etc.

Dintre vechii nostri prieteni unguri, Gaál Gábor si Kovács Katona Jeno nu-si pierdusera eficacitatea, dar erau marginalizati ca „oameni de stânga". Imi amintesc ca aflând de marile greutati materiale cu care era confruntat Gaál Gábor, i-am organizat un fel de „universitate libera". Ne adunam saptamânal vreo 20 de tineri – exclusiv evrei si români – pentru a-i asculta expunerile axate pe istoria culturii. Participantii cotizau cu o suma ce nu era mica. Am asistat la trei asemenea conferinte, incepând din noiembrie 1940, prima in locuinta Magdei Farkas (str. Regala), a doua la Hugó Semlyén (str. Universitatii) si a treia in atelierul meu. Apoi a intervenit politia secreta (inspectorul Torockai) si adunarile noastre au fost interzise. Dintre participanti imi amintesc de dr. Nicolae Elekes, Emil Cornea, Éva Semlyén si Judith Semlyén, dr. Menyász, Ernest Fischer, Edith Fischer, Maya Kertész…

Atelierul era frecventat de câteva din prietenele Evei Semlyén, tovarasa mea de viata in acei ani. Cu o tinuta plina de distinctie, coafate cu gust si fantezie sub palariile cochete, cu tenul mângâiat de alifii fine, discret fardate, gratioase, invaluite de mirosuri frantuzesti, etalând toalete, pantofi... Parca le vad si acum limpede inaintea ochilor, – imi amintesc de Zsuzsa Starck, Vera Erdos, Klári Szentiványi – cu deprinderi de fete bine crescute, cu priviri senine si prietenoase. Erau, cum spuneam, prietene cu Eva Semlyén, alaturi de care traiam intr-o intelegere calma dar resemnata, fiind opriti de a ne legaliza relatia.

Crezusem ca impedimentul ar fi de natura confesionala, adica religioasa. M-am adresat atunci rabinului Moshe Carmilly, care m-a lamurit ca nici in cazul in care prietena mea s-ar increstina si nici daca eu as trece la iudaism, casatoria n-ar fi posibila fiindca in Ungaria sunt in vigoare legile de la Nürnberg, –

adica legi dupa criteriul rasial. Prin urmare casatoria dintre un *arian* si o *semita* este interzisa. Am incercat sa iau aparenta drept esenta – ori invers – fara sa inteleg despre ce anume este vorba.

Ca „persoana publica" eram cenzurat si legat de severe conventii sociale. Dar nu puteam sa ascund o relatie fireasca cu o evreica, dominata de sentiment, stima si prietenie. Spiritul acestui sentiment nu putea ramâne nevazut, nici ascuns in colturi de taina.

Eram impacati cu noi insine si incercam sa refuzam amestecul politicii rasiale in treburile pur personale. Pâna la urma familiile noastre au acceptat situatia. Apoi atât rabinul, ca si episcopii români ai Clujului, cât si Emil Hatieganu, pe care i-am consultat, au aprobat dorinta de a nu ne ascunde in spatele unor invelisuri exterioare si nici de a atribui autoritate unei realitati politice marcate de forte intunecate. Drept care nu ne-am ferit imaginea reala de „opinia publica". In felul acesta a aparut „imorala" legatura dintre o „semita" si un „arian", ca urmare a interventiei legii in viata privata.

Când insa a inceput deportarea evreilor de catre unguri la Auschwitz, am inteles ca toate incercarile au fost inaltate pe temelii romantice. (Dar sa nu uitam, totusi ca romanticii ar fi voit sa contopeasca miracolul iubirii ideale cu forta elementara a iubirii pamântesti!)

Faptul de a-mi fi instituit un calendar special al vietii in si prin atelier – si de a fi fost decis sa-l urmez – s-a dovedit o exaltata naivitate. Raul institutionalizat fata de nemaghiari nu putea fi invins nici prin cunoastere si nici prin vointa ori dorinta.

Nici o perioada a biografiei mele nu a fost mai cumplita decât aceea a anilor Diktatului. Eram asezat fata in fata de un demon care voia sa-si impuna propriul imperiu. In acei patru ani am descoperit prezenta straina si ostila a raului. Ma puteam gândi la orice, dar nicicând nu mi-ar fi trecut prin cap toate câte aveam sa indur ca om fara patrie, haituit de un foarte exersat aparat represiv, care nu a ezitat sa legalizeze pâna si crimele, fara ca neomenia sa fi compromis pe cineva in fata umanitatii. Nici macar pe Regentul Miklós Horthy, devenit pentru oamenii liberi ai Europei – neinfricati de tiranii – simbolul crimelor puse la cale si savârsite de autoritatile unui stat.

Visurile mele au fost curmate la inceputul lunii martie, in 1942. Euforia sufleteasca stârnita de râvnita mea libertate personala s-a calmat brusc atunci când m-am conformat unei conventii de supunere civica. Ordinul de chemare a fost emis de regimentul 31/2 infanterie din Cluj pentru imediata incorporare. Chemarea s-a dovedit a fi insa un mandat de arestare, prevestind punerea in practica a unei condamnari la moarte. Cum s-a aflat mai târziu, initiativa lichidarii mele fizice a apartinut „autoritatilor regale ungare", civile si militare.

Situatia insolita, cu efectele si cauzele sale, cu fizionomia si caracterul ei special, s-a datorat imprejurarii in care se afla Ungaria, marcata de vadite semne de sleire morala – duplicitara, derutata si ipocrita. Viata societatii – o societate istovita – era impovarata de acumularea unor forte rele. Presupuse interese *politice* devenisera dominante: lipseau intelegerea, generozitatea, lipseau virtutile si masura. Altfel spus lipsea democratia. Toate erau semne ale starii natiunii ungare care, dupa prabusirea imperiului (austro-ungar), nu se putea resemna cu noile realitati europene antiimperialiste, cu noua ideologie care nu accepta conventiile de subordonare a popoarelor dupa criterii de ierarhizare, concentrate in jurul fortei – militare, administrative, spirituale, economice. Si a ideii de revansa... Si totusi, ca protest ori impotrivire fata de o asemenea stare, aparusera numeroase personalitati puternice – in lumea artelor, a stiintelor – patrioti inflacarati, care s-au opus cu hotarire inchipuirilor desarte, patimilor nationaliste ca si starilor de confuzie si ura, dând dovada – in opozitie cu cei ce revendicau dreptul de stapânire – de o rara energie ungara de gândire, de cuvânt si de faptuire independenta.

Sa ne citim insa istoria din evenimente si din intâmplarile propriei noastre vieti.

In Transilvania, dupa 1918, artistii plastici au optat pentru statornicia unei solidaritati profesionale sincere. Inceputul a avut loc la 23 februarie 1921, când s-a deschis la Cluj o mare expozitie, „Collegium Artificum Transilvanicorum". Au aparut si expus impreuna 80 de artisti români, maghiari, germani si evrei intr-o expozitie organizata de Gh. Bacaloglu, Emil Isac, János Thorma si Aurel Popp. Ampla manifestare era menita sa demonstreze schimbarile survenite in orientarea vietii publice si culturale din Transilvania si, totodata, sa cucereasca un rost istoric in contextul procesului de intarire a noilor principii de buna convietuire si incredere reciproca intre artisti. „Fiind cea dintâi incercare (in Ardeal) de a dovedi ca artele plastice sunt un element pretios al unui stat modern", care contribuie la "ridicarea nivelului cultural-artistic al Tarii", organizatorii expozitiei voiau sa arate cum, „oamenii de grai diferit pot avea un ideal comun". In perioada aceea, plina de peripetii si ferocitati politicianiste, artistii plastici ardeleni au incercat o clarificare, exprimându-si speranta intr-un viitor „de iertare a vechilor pacate si de innobilare a tendintelor de progres cu ajutorul neintrecut al artei". 11

Curând au inceput sa fie cunoscute creatiile unor artisti precum Catul Bogdan, Hans Mattis-Teutsch, Anastase Demian, Eugen Pascu, Aurel Ciupe, Romul Ladea, Hans Eder s.a.m.d. ca si opera unor mari talente din rândurile artistilor unguri si evrei, in primul rând pictura dramatica, de mare autenticitate, a lui István Nagy, care a cucerit admiratia entuziasta nu numai a lumii artistice, dar si a colectionarilor (profesorul Dr. Coriolan Tataru avea in jur de 100 tablouri de István Nagy in colectia sa!), apoi fata de pictura lui Alexandru Ziffer, si nu in ultimul rând fata de lucrarile lui Sándor Szolnay.

De altfel, trebuie remarcat faptul ca dupa 1918, in România, fronturile in lumea artelor plastice nu s-au constituit pe criterii nationale, ci pe cele ale afinitatii dintre artisti. In gruparile si in polemicile artistilor, disputele erau purtate ferm. In timp ce un Sándor Szopos era un admirator al lui G. Dem Mirea ori Pericle Capidan si adversar categoric al lui István Nagy ori Imre Nagy, Hans Eder de exemplu se considera ca serveste in arta aceeasi cauza ca si Eugen Pascu, Elena Popea, Jeno Szervátiusz, Tasso Marchini, etc. manifestând totodata o activa simpatie pentru arta lui Tonitza, Petrascu, Iser, Victor Brauner s.a.

Caracterul acestei tinute ramâne important pentru ca el reflecta latentele unei infratiri in profesie si ideal, intr-un inteles ce trece dincolo de epoca, când, in deceniile al treilea si al patrulea din secolul nostru, o pleiada de artisti plastici, intre ei personalitati marcante, s-au manifestat ca initiatorii unei uniri spirituale in profesie.

Fara indoiala, in acea perioada de emulatie culturala, starea de spirit a artistilor ardeleni, fara deosebire de nationalitate, era stimulatoare de manifestari comune. Si totusi, in acei ani se face si prima tentativa – nereusita – de a organiza o asociatie nationala a artistilor maghiari. Unul din initiatorii acesteia, Sándor Szolnay, când isi aminteste de aceasta incercare, in 1936, nu mentioneaza si criteriul national, ca argument. Dar aminteste de o miscare a tinerilor contestatari ai „miscarii de la Baia Mare", care „au urmat alte scoli", aveau „alte idealuri", motiv pentru care au hotarât sa organizeze o expozitie.

De fapt, cum s-a vazut si s-a inteles mai târziu, dupa Diktat, incercarea de a-i izola in „Breasla Miklós Barabás" pe artistii maghiari, se inscrie in seria initiativelor lui Károly Kós.

Expozitia colectiva organizata de „breasla" in 1930, nu a avut efectul scontat. A esuat si intentia de a „atrage in expozitii si pe cei ce nu sunt membri ai «breslei» (maghiari), ca si pe alti artisti ardeleni, români si sasi, profesând identice tendinte progresiste" (afirmatiile apartin pictorului Szolnay).

In acea epoca de emulatie si efervescenta culturala din România, starea de spirit a artistilor transilvaneni, indiferent de nationalitatea lor, era stimulatoare de manifestari comune. In anul in care a avut loc expozitia organizata de „Breasla Miklós Barabás", s-a organizat, tot la Cluj, una din cele mai importante expozitii a artistilor ardeleni dintre cele doua razboaie mondiale, cu participarea a 53 de artisti, români, maghiari, germani si evrei (initiatorii fiind Catul Bogdan, Aurel Ciupe, Walter Widmann, Károly Kós si Al. Szolnay). Iar la Timisoara, tot in 1930, Ioachim Miloia, Ferdinand Gallas, Andreas Ferch, Aurel Ciupe, Iuliu Podlipny s.a. au intemeiat „Salonul artelor banatene".

Asadar incercarea lui Kós si Szolnay de a-i organiza pe artistii ardeleni dupa criterii nationale – ori in cadrul „breslei", organizata si condusa de maghiari – nu a reusit. Fiindca, in acea epoca, intre artistii din Transilvania a existat o afectuoasa si exemplara solidaritate profesionala, rezistenta la sugestiile insinuante ale unor obscure porniri nationaliste.

Dupa Diktat au aparut nebanuite surprize. Birocratia „Breslei Miklós Barabás", avându-l ca presedinte pe Károly Kós, a impus introducerea principiilor naziste in organizarea vietii artistice din Transilvania de Nord (Ungaria). Ca urmare a directiei preconizate de Károly Kós, in anii 1941-1944, „breasla" s-a remaniat intr-o institutie ungara ultranationalista. Refuzând sa adere la aceasta orientare, reputatul grafician Gy. Szabó Béla a demisionat din functia de vicepresedinte al „Breslei Miklós Barabás". A fost singurul artist (maghiar) care in mod ostentativ nu a aderat la noua orientare culturala din Transilvania de Nord (Ungaria) in acei ani.

La capatul parcursului sau „Breasla Barabás" a aplicat antisemitismul, antiromânismul, xenofobia in general. Breasla era consfintita de Budapesta ca singura asociatie autorizata a *tuturor* artistilor plastici din Transilvania de Nord (Ungaria). Si totusi a refuzat sa-i primeasca in rândurile membrilor sai – ca si in expozitii – pe artistii români si evrei, in ciuda faptului ca printre acestia se aflau unii dintre cei mai de seama creatori ai acelor ani. Astfel, Aurel Popp, Alexandru Ziffer, Eugen Pascu, Arnold Cencinschi (Borgoprund) s.a. nu au fost acceptati printre membri asociatiei. Mai mult, in calitatea sa de presedinte, Károly Kós, apelând la sprijinul autoritatilor locale – primarii, prefecturi, societati patriotice, organe de politie – a luat toate masurile posibile pentru a interzice orice manifestare publica a artistilor nemaghiari pe tot cuprinsul Transilvaniei de Nord.

Pictor „sub caciula natiei”

Când caut sa asez in cuvinte acele imprejurari in care vecini, camarazi, cunoscuti ori prieteni (unguri) au schimbat brusc, dupa 30 august 1940, conceptia lor, mult trâmbitata de „transilvanisti” si totodata legatura interioara cu ambianta Ardealului, ma confrunt cu „sila” puskiniana produsa de incercarea de a citi intâmplari din propria mea viata.

Se poate oare uita ca indata dupa Diktat glasurile populatiei ungare au izbucnit cu un potential demonstrativ incendiar, neputând – si nevrând – sa-si astâmpere sentimentele antiromânesti si antisemite. Sub josnicia manifestarilor se vede o penibila pervertire morala.

In formularea contelui Miklós Bánffy, faptul a lezat, inainte de orice, regulile elementare, normale de bunacrestere in relatii interumane. In al doilea rând s-a creat o situatie nemaiintâlnita in istoria zonei si a relatiilor româno-ungare, dezvaluind considerabila distonanta dintre omenie si voluptatea vulgara, primitiva, a raului. Ungurimea politizata din Transilvania si-a implinit firea in postura invingatorului pâna intr-atât incât s-a considerat instalat in nelege asemenea unui despot absolut. In acest mod a practicat un infumurat dispret si indiferenta fata de realitati, ignorându-si adevarurile si idealurile dovedite in toate acele imprejurari când a actionat pe scena istoriei dupa intelesul vietii. Comportamentul neingradit de legi si lipsit pâna si de umbra omeniei fata de nemaghiarii Ardealului – cu exceptia sasilor – a fost brutal si tiranic. *Din aceasta cauza ungurimea ardeleana nu a avut – si n-are – curajul , nici astazi, sa-si priveasca drept in fata imaginea proprie in intâmplarile anilor 1940-1944 si nici aceea din deceniile urmatoare.*

Este insa inutil sa fantazam despre lipsa omeniei si a civilizatiei in fizionomia unei perioade in care tirania era total lipsita de masura moralei. (De altfel, verdictul va intârzia pâna la aparitia acelui echilibru interior, care va exclude orice partinire si care va garanta judecata dreapta si clara a lucrurilor.)

Evenimentele din Transilvania de Nord (Ungaria), care s-au derulat in anii 1940-1944, urmareau nu numai sa-i paralizeze pe români, dar si sa-i distruga. In acei ani nu eram intrutotul constient de amploarea si energia dramaturgiei intâmplarilor. Procesul a fost insa resimtit de toti cei care traiam sub incidenta tiranica a vremurilor. In acei ani tranzitorii, vâltoarea era mai mult decât violenta. Infrângerea acelei lumi, cu programele ei, cu mentalitatile si apucaturile sale nefiresti va trebui sa fie ireversibila.

Câte pretexte si argumente nu au fost nascocite pentru a atenua ori rastalmaci principiile actiunilor vinovate; tot atâtea imagini ale unei societati invechite, cu aspiratii fara sens contemporan in Europa, urme ale unor mosteniri de tip despotic, medieval.

Dilemele erau inlaturate cu pretextul necesitatii istorice: consolidarea, respectiv, refacerea cu *orice pret* a „natiunii politice” ungare si a teritoriilor Ungariei Mari. Cu o evidenta nota de exaltare au fost repuse in circulatie teze fara nici o legatura cu realitatea, motivate cu imperative derivate dintr-o prezumata „necesitate istorica” de a implini niste presupuse „obligatii patriotice”, una dintre acestea fiind purificarea nationala a Ungariei, prin asimilare sau prin *orice alte mijloace* .

Delimitati categoric de asemenea fenomene politice dominante si refuzând – activ ori pasiv – sa se alinieze unor conventii oficializate si conjuratii sovine, cu o rara consecventa si forta demonstrativa, s-au remarcat in orizontul acelor ani personalitati de vaza ale societatii maghiare care nu si-au pierdut nici judecata proprie si nici curajul de a ramâne ei insisi in iuresul unei ofensive oficiale, stârnita si alimentata de insusi statul ungar. Dintre cei ce au ridicat cu o rara fermitate intrebarea „in ce masura suntem oameni?” ori „cum ne purtam?”, personal eram intr-o activa si frateasca relatie cu Imre Haynal, Zoltán Felvinczi Takáts, László Baránszky-Jób (profesori la Universitatea din Cluj), cu pictorul Aurél Bernáth si cu scriitorul Lajós Zilahy, ambii din Budapesta (nici unul dintre cei mentionati nu era ardelean!).

Din departarea amintirilor figurile acestor oameni se inalta in orizontul memoriei asemenea unui lant de munti privit de pe o câmpie.

Tinând seama de principiul concomitentei voi aminti, cu mâhnire si tristete in suflet, ca printre cei cuprinsi de mistica hungarismului, care cautau sa-si impuna, cu orice pret si in orice imprejurare, vederile lor demodate, in continuarea unei lungi traditii de sorginte ultrasovina, se aflau numerosi *fosti prieteni* ai nostri, dintre care nu pot fi uitati Károly Kós, Imre Mikó, Attila T. Szabó, contele Wass (scriitorul), Tibor Florian, fratii Demeter, János si Béla, Dezso Albrecht (ardeleni, fara exceptie).

Nu-i pot uita, fiindca aproape toti cei amintiti imi erau nu numai prieteni, ci si tovarasi de-ale vietii in anii tineretii. Mai precis pâna la 30 august 1940, ziua in care s-a dat verdictul la Viena. Una din acele date când Ungaria veche imperiala, a incercat sa se mute din trecut in contemporaneitate.

Intr-una din ultimele zile ale lunii decembrie 1941 am cerut sa fiu primit de subprefectul judetului Cluj. Il chema Gaál. Nu mi-a refuzat solicitarea, dar m-a tinut in anticamera cabinetului sau peste trei ore. Aflând de intentia organizarii unei expozitii de pictura in sala de sticla a prefecturii, formulata de patru

artisti români, fata subprefectului deveni si mai bosumflata decât era inainte: parea ca ma mustruluieste in gând, inainte de a se exprima oficial.

- Uite ce este, domnule, e bine sa se stie o data pentru totdeauna ca pentru valahi nu dam sala („oláhnak nem adjuk a termet").

Auzindu-i vorbele, biroul subprefectului Gaál mi s-a parut gol ca o groapa, ca o bresa aparuta in gândul meu despre oameni.

Subprefectul se ridica de la biroul sau si smucindu-se intr-un mod ciudat, imi spuse cu dezgust si repros urmatoarele: „iar pe d-ta te-am primit in calitatea pe care o ai ca mostenire de familie, in calitate de nobil (nemes) si nu ca artist valah. Nu s-ar cuveni sa-ti patezi aceasta calitate".

Din cuvintele subprefectului care erau de fapt ale noii stapâniri in Transilvania, incarcate, in cuprinsul si intentia lor, de prost gust, am inteles ca urmeaza sa fim confruntati cu reminiscentele unor stari depasite si cu prejudecatile istorice ale acestora.

„Sala de sticla" era situata in demisolul cladirii prefecturii. Incaperea imi era familiara. Vizitasem, ca adolescent, prin 1926-1928, tulburatoarele expozitii ale lui István Nagy si, mai târziu, la inceputul anilor '930, expozitia memorabila a Elenei Popea. A doua mea expozitie clujeana de pictura, in 1939, când am expus impreuna cu sculptorul danez Peer Merloe, a avut loc tot in aceasta Sala. Apoi, in 1940, am organizat nu numai expozitia personala a pictorului Sándor Szolnay, dar si vânzarea *tuturor* operelor expuse atunci de el in Sala de sticla, ceea ce in acele vremuri paruse un act de-a dreptul magic. (Era, din partea mea, un efort de stima si de recunostinta fata de unul dintre maestrii si prietenii mei.)

Parasind cabinetul subprefectului, am intrat in sala de sticla. Celor prezenti, - imi amintesc de Imre Nagy, care isi aranja tablourile pe simeza, de Sándor Szolnay si Gy. Szabó Béla, - am relatat intr-o stare de agitatie si consternare despre atitudinea badarana a subprefectului. Dupa o scurta convorbire am inteles insa, din reactia lui Szolnay, ca ceea ce spusese subprefectul era preludiul unei situatii ce avea sa se instaleze curând in viata noastra din Ungaria ca o suflare otravita, inabusitoare, ce ispiteste si stimuleaza la o mizerabila vanitate, capabila sa ucida toate aspiratiile spre concordie si progres. Fiindca frazele rostite atunci de Szolnay (dar neimpartasite de ceilalti doi), prin care pictorul s-a instrainat de propriile fapte si credinte anterioare, demonstrau o schimbare esentiala, o rascruce cu consecinte decisive, fara nici o legatura cu nazuintele anterioare ale artistilor ardeleni, care au inspirat atâtea si atâtea colaborari si manifestari fratesti in zonele centrale ale vietii spirituale, sub semnele infratirii.

Acum, când incerc sa vorbesc despre momentul dramatic (pentru mine) in care Szolnay a asezat in centrul relatiilor lui cu confratii români intentia de „a cere socoteala" pentru presupusele „suferinte nationale de ieri" (de care nu colegii sai români puteau fi trasi la raspundere), acum, prin urmare, la 60 de ani de la savârsirea intâmplarii, retraiesc cu intensitate acel moment de rascruce. Pentru ca lucrurile sa fie cât se poate de clare. Szolnay a tinut sa faca – in stilul lui Kós – si urmatoarea precizare: *daca pâna acum am suferit noi* (adica artistii unguri), *de-acum incolo e rândul vostru sa suferiti* . Mai e oare cazul sa spun ca tocmai din acea clipa, pe Szolnay nu l-am mai putut considera ca pe unul din „maestrii" mei. Spontan. Nu ca o anumita ascutire, incordare, cu caracter de criza, a relatiilor personale, ci ca un fapt de viata, de instrainare brusca si ireversibila.

Atunci, in acea imprejurare, in Sala de sticla a prefecturii din Cluj, in ziua de 30 decembrie 1941, am inteles ca adevaratele scopuri ale reputatului pictor, nu pot fi si scopurile mele. Le lipsea substantialul ce deriva din nazuinta spiritului universal spre seninatate. Ajuns acasa, am cautat sa rememorez intâmplarea. Nu-mi venea sa cred ca intre viata si formele de arta create de Szolnay poate exista nu numai o teorie, dar si o practica falsa, care – in mod fatal – altereaza atât imaginea picturii sale, cât si continutul ei uman. Am trait una din cele mai brutale socuri sufletesti si de constiinta din viata mea. Am plâns. Traiam din plin unul din falimentele vietii mele.

Pentru a incheia aceasta relatare despre decesul fulgerator al unei legaturi fratesti, fara intentia de a cere cuiva socoteala, voi adauga ca, din motive psihologice si morale, am scris câteva rânduri lui Szolnay, intrebându-l daca i- am inteles corect spusele? Mi-a raspuns, continuând parca dialogul nostru, pe contrapagina ravasului, scurt si concluziv: „Copile, asta e rânduiala lucrurilor. Resemneaza-te! Nu te agita!" („Gyermek – ez a dolgok rendje. Térj magadhoz; Ne izgulj!"). Prin urmare, antica „idee a destinului". Evident, eram convins, adica stiam, ca o asemenea opinie – ori credinta? – nu poate corespunde adevarului. In schimb, eram convins ca ea se afla in corelatie conjuncturala cu insasi natura evenimentelor, ca si cu consecintele acestora.

Situatia artistilor români si evrei din Transilvania de Nord in cei patru ani de ocupatie ungara a scos la lumina insusirile proprii ale unei sleiri artificiale, provocate. Colegii unguri, intre ei numerosi prieteni

apropiati de-a lungul multor ani, ajunsi sub bolta hungarismului, pareau a nu mai fi insufletiti de nimic altceva decât de afirmarea calitatii lor nationale (nationaliste). Devenisera taciturni, amutisera (niciunul, dar niciunul n-a rostit un cuvânt in favoarea colegilor români! – Si totusi a fost unul singur: Gy. Szabó Béla!). Sloganurile vremii – formulate in spirit nazist si preluate mecanic si literal – erau nu numai reproduse in conversatii, in manifestari personale si publice, dar si practicate cu o supusenie slugarnica. Cum se intâmpla adeseori in cazul unor evenimente neasteptate, lumea si-a pierdut parca ratiunea, ignorând orice obligatie. Oamenii isi vedeau de treburi fara sa se gândeasca la vecinii lor, români, evrei; ba, dimpotriva, pareau preocupati sa culeaga roadele ruinarii celorlalti...

Ce s-a intâmplat in Transilvania de Nord (Ungaria) cu un milion si jumatate de români, pe cale de dezumanizare prin ura si dusmanii? Incercam sa traim retrasi in noi insine, cautând, in neputinta noastra, o cale de depasire. Ciocnindu-ne cu realitati aspre am inteles insa ca nu putem trai totusi in noi si din noi. Si daca vrem sa traim, trebuie nu numai sa intelegem situatia, dar sa-i facem si pe vecini sa ne – si sa se – inteleaga. Când ne-am hotarit pentru actiune, am fost preveniti ca o asemenea intentie este o amagire, invaluita de aburii fanteziei. Dar si un pericol pentru siguranta personala.

Am reusit sa conving trei colegi, pictori, ca sa iesim din viata pe care o traiam in abstractia ei. In dezordine de idei si confuzie de sentiment, nelinistea si frica erau semnele obisnuite ale acelor ani tulburi. Diktatul de la Viena ne-a invatat sa cunoastem sensul dramatic contemporan al destinului de român. Dorinta de activitate in acea lume, gresit inteleasa si apreciata de unguri (stapâniti de ambitia de a mai practica inca o mie de ani complexul de stapânitori) era apelul la intoarcere in normalitate, dar si un pas inainte pentru a ne regasi puterile, de a trai, de a ne reface energia.

In aceasta situatie, experientele m-au obligat sa reflectez, cu staruinta, la conditia noastra de artisti români intr-o societate confuza, neunitara, ezitanta, anacronica. Adeseori eram cuprins de teama, simtindu-ma parca dincolo de limitele de gândire. Aveam, nu o data, impresia, ca traiam intr-un fel de exaltare a facultatilor firesti.

Cumpanind argumentele, cele bune si cele rele, ne-am inteles cu Emil Cornea, Toader Harsia si Petre Abrudan. Nu era vorba doar de o expozitie, ci de afirmarea dreptului elementar de a exista. Am aruncat in disputa destinele noastre de artisti, de oameni si de români.

Ma aflu in posesia a doua scrisori, adresate de mine, in ianuarie 1942, in pragul „Expozitiei artistilor români din Transilvania de Nord", pictorului Emil Cornea 12. Recitirea lor astazi ma face sa simt cât era de mare izolarea si dezorientarea noastra. Traiam ca intr-un abis, unde se destramau toate atributele vietii. In jurul nostru, dincolo de o raceala infumurata, care ne strângea inima, ostilitate si dispret din partea colegilor unguri si agresivitate categorica, de esenta fascista, din partea conducatorului „Breslei Barabás", Károly Kós. Acesta in fata lui Emil Cornea si a mea, ca raspuns la solicitarea artistilor români si evrei de a fi primiti in asociatia artistilor ardeleni adica in asociatia *tuturor* artistilor plastici din Ardealul de Nord, a formulat astfel refuzul sau: *„Sunteti nebuni?! Valahii si jidanii aici nu-si vor pune piciorul!* („Meg vagytok bolondulva!; ide oláh és zsidó be nem teszi a lábát!) (Aceasta latura a vietii lui Kós sa nu fi intrat in contradictie cu conceptia sa „transilvanista" – de esenta pretins umanista – despre traiul in Ardeal? Sa fi fost punctul de vedere al unui adept al asa-numitelor *bonae litterae?* Limbajul era a acelei lumi ce contravenea nu numai demnitatii omenesti, dar si elementarelor norme de civilizatie.)

Când, dupa eliberarea Clujului in octombrie 1944, artistii plastici de toate nationalitatile s-au regrupat intr-o asociatie democratica, Károly Kós *nu a fost accepat printre membri acesteia* , ceea ce nu l-a impiedicat insa sa-si organizeze curând, in cadrul Uniunii Populare Maghiare, propria sa asociatie, de asta data „democratica" (din nou pe criterii nationale). Astfel avea sa se schimbe infatisarea nazista intr-una pretins democratica. Cazul tine de practicile „vrajitoresti" ale politicii ungare.

Refuzati de „breasla Barabás", de Prefectura, de Primarie, interzisi de Politie, artistii români din Transilvania de Nord (Ungaria) au beneficiat in schimb de sustinere din partea unor marcante personalitati maghiare, in mod deosebit din partea profesorilor universitari Zoltán Felvinczi Takáts (istoric de arta) si dr. Imre Haynal (medic internist). Am gasit si un local acceptabil in subsolul Caminului Muncitorilor Metalurgisti din Cluj, unde cu ajutorul secretarului de sindicat Ferencz Schnegg (social-democrat) s-a putut instala prima expozitie a „Artistilor Români din Transilvania de Nord", deschisa publicului la data de 25 ianuarie 1942, nu fara câteva incidente, dintre care voi consemna doua. Textul afisului expozitiei a fost tiparit in doua limbi: ungara si româna. Cenzura nu a aprobat insa ca textul sa apara si in limba româna. Fata de acest afront, cu asentimentul colegilor mei, am retiparit afisul in limba... germana. Numai in limba germana. S-a iscat o alarma in jurul problemei, dar nici una din autoritatile ungare de veghe nu a avut curajul sa interzica difuzarea acestui afis pe tot cuprinsul municipiului Cluj. Era in anul 1942.

O data expozitia aranjata au aparut pompierii. Au venit, au plecat si, peste vreo ora, au revenit cu o dispozitie scrisa: *localul fiind expus incendiului, expozitia se interzice* . A fost nevoie de interventia energica a profesorului Takáts si a prietenilor sai. Pâna la urma pompierii s-au razgândit si expozitia a putut fi deschisa.

In aer, cum usor se poate remarca, plutea ceva din starea de spirit a fricii, ceva ce tinea de un fel de epidemie sufleteasca latenta. Când lucrurile pareau a fi rezolvate, pictorul Emil Cornea – un om rational, lucid si cumpatat – a intrat in panica. Vestea mi-a fost adusa de pictorul Petre Abrudan (o criza de vertij ma tinea imobilizat in casa). De altfel si eu, ca si Cornea, fusesem prevenit „prieteneste" sa renunt la organizarea expozitiei pentru ca altfel... etc. Mesagerul era un vechi si simpatic partener de cafenea, artistul decorator Laci Kiczkó, concentrat in acea perioada la biroul de contraspionaj al armatei.

Câte nu s-au petrecut in cei patru ani de stapânire ungara cu noi si sub ochii nostri in numele „interesului de stat" („államérdek"), care nu s-ar fi putut petrece, cu nici un pret, in numele omeniei ori in numele dreptatii!

Retragerea lui Cornea din rândurile noastre nu trebuia sa se intâmple. Mesajul celor doua scrisori pe care i le-am adresat, ma face – in pofida celor 60 de ani care s-au scurs – sa retraiesc cu intensitate necazurile acelor ani si valabilitatea argumentelor care, in vremuri de criza, au inspirat faptele noastre:

14 ian. 1941

„Draga Emil,

as fi vrut sa-ti vorbesc personal. O criza de vertij ma tine in casa. Trebuie sa-ti spun neaparat si urgent ca dupa convorbirea cu subprefectul Gaál si apoi cu Kós Károly si Szolnay – tandemul care pedaleaza la Barabás Céh spre mistica rasiala – nu mai exista nici o perspectiva de a reface, deocamdata, traditionala noastra colegialitate intr-o asociatie comuna. „Ei" sustin ca vorbesc in numele tuturor artistilor din Transilvania de Nord; de fapt «ei» nu vorbesc decât in numele unei minoritati. Dar au pus mâna pe cârma. Subprefectul a fost mojic. Mi-a spus clar «oláhnak nem adjuk» („pentru valahi nu dam"). Aceeasi melodie sinistra (sanstefanista) o cânta si Szolnay si Kós. In plus Kós a devenit subit anti-transilvanist. Dar Gy. Szabó Béla e alaturi de noi. Concluzia lui Kós a biblica: „pâna acum am suferit noi, de-acum incolo sa suferiti voi". Auzindu-l, as fi preferat sa-l pot crede nebun. (Dupa) cum mi-a vorbit, am certitudinea ca, pur si simplu, a mintit 22 de ani! Ingrozitor! Ceea ce se petrece „aici si acum" mi se pare cu atât mai grav – si confuz – cu cât raspunderile revenirii la un **modus vivendi** normal vor cadea asupra generatiei noastre, o generatie care va purta stigmatele unor experiente apocaliptice, si tot noi va trebui sa ne iertam pacatele reciproc, indiferent de limba pe care o vorbim – ca fratii.

Cum vezi, draga Emil, ne aflam sub focurile Partidului Ardelean si la discretia unei administratii condusa impotriva noastra si a evreilor (sasii, spre onoarea lor, desi lingusiti si curtati cu umilinta, au decenta sa nu se bage), condusa din nou de o mâna de conti si baroni. Suntem expusi urii, teroarei, retorzionismului inaugurat si trâmbitat de catre Mikó Imre, acest sinistru agent local al ideologiei naziste, vesnicul deputat si viitor „fascist democrat ". N-avem voie sa disperam. Au fost vremuri si mai grele, oameni si mai infricati decât noi. Urgia vremurilor va fi cumplita. Dar cine altul decât noi are datoria sa lucreze pentru supravietuirea neamului, sa urmeze drumul staruintei si al cugetului clar in haosul acesta manevrat diabolic de la Berlin?

Vezi dara ca expozitia noastra **trebuie** s-o facem cu orice pret. Va fi singura manifestare româneasca posibila la nivel profesional. La sediul sindicatului metalurgistilor, unde joaca actorii evrei, este un demisol potrivit pentru expozitie. Trebuie sa iesim la vedere, sa deschidem niste usi acelora care au dorinta sa-si limpezeasca sufletele la lumina unei arte libere de obsesii nationaliste si sovine.

Emil, e mare nevoie de tine. Numai impreuna, uniti, putem lucra cu rost pentru interesele culturii si ne putem afirma ca români. Iti repet ca expozitia noastra nu vrea sa fie o provocare la adresa nimanui. Dimpotriva, noi vom respecta la altii ceea ce ei nu respecta la noi.

Sa nu ne parasesti! Alte lucruri vei afla de la dl. Abrudan. De la mine inca numai atât ca dl. Prof. Felvinczi Takáts Zoltán si dl. Haynal Imre lucreaza pentru noi. Te imbratiseaza Raoul"

Se pare ca scrisoarea mea, transcrisa mai sus in intregime, nu l-a convins pe Emil Cornea. Fiindca a doua zi i-am mai trimis o alta scrisoare, tot prin Petre Abrudan, incercând sa risipesc o nedumerire, dar si pentru a-i atrage atentia asupra unei probleme vitale pentru fiecare dintre noi, aceea anume de a nu renunta, sub presiunea evenimentelor, la activitatea in care traiam.

15 ian. 1942 „Draga Emil,

Dl. Abrudan iti va arata firul ultimelor evenimente.

Eu iti scriu sa-ti spun ca neaparat trebuie sa ramâi cu noi. Am avut lungi convorbiri cu Kós Károly si experiente felurite cu autoritatile, care mi-au cimentat convingerea in pastrarea pozitiei noastre fratesti si (in) necesitatea unei comunitati – altfel ne ia dracul.

Interesele tale existentiale le-am cumpanit, dar n-am vazut – si nu vad – nici acum vreun risc pentru tine.

Indiferent cu ce si (cu) câte lucrari – trebuie sa expui; daca nu altfel: simbolic. Din manifestarea noastra va lipsi ura si fatarnicia ori gândurile ascunse. Patru pictori s-au regasit sub caciula natiei si-si intind mâinile cu prietenie – si operele, truda lor – spre aceia care au inima incercata de intrebari, si sufletul insetat de emotia frumosului.

Iarta literatura si revino la gândul prim. Te imbratiseaza Raoul".

(N-as putea spune ca nu am un sentiment de sfiala insirând amintiri incomode dar figurile evocate, ca si intâmplarile amintite erau nespus de caracteristice imaginii acelor timpuri si cadrului vietii noastre.)

Expozitia „artistilor români din Transilvania de Nord" s-a deschis la 25 ianuarie 1942 in subsolul "Caminului Muncitorilor Metalurgisti" din Cluj. Fireste nu vom repeta diversele dificultati ce s-au contrazis adeseori intre ele, in care s-au manifestat programele anticulturale ale oficialitatii ungare ca si contestarea deschisa nu numai a culturii dar si a istoriei românesti, o directie dominanta a politicii statului ungar.

Expozitia a provocat in societatea românească un vârtej de entuziasm. Apoi dupa izolarea istoriei noastre de evenimentele inscrise in zilele desfasurarii lor, a ramas, pentru doar câtiva ani, o amintire de „breasla", lipsita de orice conexiune cu viitorul istoriei locale. Daca totusi s-a incercat ulterior inregistrarea ei in memoria colectiva, faptul ne obliga sa pomenim numele a doi istorici, Gheorghe Bodea si Mircea Toca.

Expozitia a avut un mare rasunet, fiind comentata de numeroase articole aparute in „Tribuna Ardealului". Inca inaintea vernisajului, inaugurând cronica de arta a cotidianului, intr-un articol semnat cu initialele E.C. (Emil Cornea) se sublinia ca „Expozitia care ni-i infatiseaza pe pictorii români in Sala Caminului Muncitorilor Metalurgisti, nazuieste la a afirma libera si continuata fiinta a artelor in ultima vreme in aceasta parte de tara". 13 Articolul, dupa aprecierea lui Mircea Toca reflecta o actiune constienta si programata pentru pastrarea continuitatii vietii spirituale proprii. 14 „O manifestatie culturala – apreciaza Gheorghe Bodea – cu implicatii national-revolutionare a fost organizarea de catre grupul tinerilor intelectuali democrati din Cluj a unei expozitii colective de pictura". 15

Vernisajul a avut loc in prezenta unui public numeros, care a continuat apoi sa frecventeze expozitia pâna la inchiderea acesteia, la 8 februarie 1942. Au fost expuse 114 lucrari (Abrudan – 30 acuarele si 17 picturi in ulei, Cornea – 12 lucrari in ulei, Harsia – 25 tablouri in ulei si Sorban - 13 lucrari in ulei, 7 in tempera, 2 in tehnici mixte, 1 guasa, 3 pasteluri si 3 desene in carbune). A fost publicat si un catalog, dar fara prefata, fara reproduceri, cuprinzând doar succinte fise biografice (numele, adresa, participarile la expozitii, numarul si tehnica – dar nu si titlul – lucrarilor expuse.) S-a procedat astfel ca protest fata de dispozitiile cenzurii de a tipari textul prefatei si titlurilor lucrarilor in limba ungara...

„Tribuna Ardealului" a popularizat manifestatia „artistilor români" mai intâi intr-un grupaj de fotografii apoi publicând o serie de articole de mare interes. Primul – si poate cel mai important – a fost prezentarea lui Francisc Pacurariu, sub titlul „Note despre arta plastica cu ocazia expozitiei colective Abrudan – Cornea – Harsia – Sorban. „Recitite azi – remarca Mircea Toca – diversele pasaje ale cronicii au calitatea de a alcatui un fel de caracterizari globale, concentrate si perfect aderente la universul poetic si plastic al operei fiecaruia dintre expozanti, pe care Francisc Pacurariu ii cunoaste din activitatea anterioara si pe care incearca si reuseste sa-i incadreze cu coerenta intr-un context cultural amplu si semnificativ. Depasind, in acest fel, elementele de circumstanta, judecatile critice si-au pastrat intacta valoarea..." etc.

La câteva zile de la inchiderea expozitiei, "Tribuna Ardealului" revine asupra ei printr-o scrisoare adresata redactiei ziarului, semnata de cei patru expozanti. Scrisoarea cuprinde urmatorul pasaj, deosebit de semnificativ pentru conditiile in care a putut fi deschisa expozitia si pentru scopul constient urmarit de artisti:

„Dificultatile care au trebuit invinse au fost de doua ori mari. Odata acelea de ordin tehnic si material: o sala care trebuia gasita si cheltuielile care trebuiau acoperite si care pareau, la inceput, ca vor sufoca realizarea expozitiei. Apoi refacerea unor raporturi cu publicul (din septembrie 1940, de-a lungul a 16 luni, nu a avut loc nici o manifestatie cultural-artistica românească in Transilvania de Nord!), *care si ele, la rândul lor, pareau a fi aproape cu neputinta. Dar expozitia trebuia facuta in ciuda acestor dificultati, deoarece doream ca in inventarul valorilor culturale românesti sa ocupam un loc, fie cât de*

modest, si noi, artistii plastici... Si daca aceasta expozitie nu a cuprins pe toti artistii plastici români de seama – in primul rând ne gândim la maestrul Aurel Popp, apoi la pictorul Victor Constantinescu si la sculptorul Carol Plesa – se datoreste imprejurarii amintite deja ca unii dintre noi, si la un moment dat cu totii chiar, ne-am indoit de putinta intreprinderii ei. Acum insa, dupa ce dificultatile unui inceput au fost invinse si raporturile traditionale dintre artistii plastici români si societatea românească in parte refacute, viitoarea expozitie – suntem convinsi de acest lucru – va realiza o imagine mai completa despre munca si infaptuirile artistice ale plasticienilor români din Transilvania de Nord.

Numarul considerabil de vizitatori a rasplatit cu prisosinta osteneala si sacrificiile, pe care fiecare dintre noi a trebuit sa le ia asupra sa...”

Intrucât lupta impotriva atitudinii anticulturale a breslei „M. Barabás” si a oficialitatilor (prefectura, primaria, etc.) nu putea fi dezvaluita in mod direct, neputându-se vorbi despre dictatura reactionara a lui Kós Károly, a subprefectului Gaál, a primarului Keledy (?), puternicii acelor ani la Cluj, pentru a demonstra totusi conceptia de un sovinism extrem a celor pomeniti, „Scrisoarea pictorilor români adresata „Tribunei Ardealului” cuprinde, in final urmatorul pasaj:

„Nu putem incheia acest bilant fara ca sa nu aratam deosebita noastra recunostinta dlui prof. univ. Felvinczi Takáts Zoltán, care fiind delegat de catre Comisiunea Artelor a Municipiului sa verifice materialul artistic expus, a aratat intelegere completa si, prin sfaturile date, a determinat infatisarea mai unitara a expozitiei”

Asadar „cenzorul” caruia i s-a trasat sarcina de a zadarnici manifestarea celor patru artisti români, s-a transformat in protectorul si aliatul acestora! O asemenea atitudine trebuie fixata pentru totdeauna in amintirea noastra. Profesorul universitar Takáts Zoltán s-a infratit cu dreptatea si cu bunul simt. Ca atare a demisionat din functia de consilier artistic al Municipiului Cluj – ca si din aceea de consilier al breslei „M. Barabás” – nevrând sa-si croiasca un alt strai decât cel european!

In scrisoarea celor patru pictori au mai fost mentionate urmatoarele: „Ziarele «Ellenzék» 16 din Kolozsvár (adica din Cluj), «Magyar Nemzet» si «Népszava» din Budapest”, publicând dari de seama si critici, au facut ca expozitia sa fie cunoscuta nu numai de transilvaneni, dar si de toti aceia care urmaresc manifestatiile noastre culturale.” Ampla relatare din ziarul „Ellenzék” care se incheie cu fraza „Expozitia celor 4 artisti români, reprezinta un eveniment artistic remarcabil in viata artistica evoluata a Clujului”, era semnata cu initialele Sz.C.

„Magyar Nemzet”, in acei ani cel mai important cotidian budapestan, la 8 febr. 1942, publica articolul *Expozitia pictorilor români din Ungaria* semnat de E. Balogh (Edgár Balogh). Articolul incepe cu urmatoarea constatare: „A fost nevoie de aproape un an si jumatate ca lucratorii culturali ai românilor din Transilvania de Nord, reanexata la Ungaria sa renunte la izolarea lor precauta si sa paseasca cu creatiile lor in fata opiniei publice largi. Expozitia pictorilor români din Transilvania de Nord... merita o atentie apreciabila si pentru faptul ca aceasta expozitie colectiva reprezinta prima prezenta a noii culturi minoritare românesti din Ungaria”. Si, dupa aprecieri consacrate fiecarui expozant, cronica se incheie astfel: „Ceea ce apare ca o trasatura comuna la artistii expozanti este *urbanismul* si *europenismul* . Evident ca o consecinta a unei scolarizari occidentale. Acesti pictori isi cunosc propriul lor popor si traditiile lor culturale nu doar de la distanta si din informatii... Dupa prima aparitie vom urmari cu atentie continuarea drumului lor”.

Amintindu-si in 1981 17, intr-un interviu acordat lui Károly Kiss, de acest articol al sau, Edgar Balogh precizeaza: „Patru pictori de nationalitate româna, la inceputul anilor 40 nu au primit o sala pentru a-si organiza expozitia la Cluj. Pâna la urma sindicatul muncitorilor metalurgisti a facut posibila organizarea expozitiei. In atmosfera nationalista a vremii, ziarul «Magyar Nemzet» si-a asumat un foarte frumos rol, când a publicat articolul meu in februarie 1942 despre expozitia clujeana a celor patru pictori români: Petre Abrudan, Emil Cornea, Th. Harsia si Raoul Sorban. Aceasta expozitie a exemplificat dragostea pentru Ardeal a celor patru pictori români. Si tocmai aceasta a impresionat, fiindca niciodata nu e voie sa se uite ca ardelenii – fie ei români, unguri ori sasi – isi iubesc pamântul natal. Infatisând in pictura toamna ori primavara ardeleana se sugereaza aceasta. «Magyar Nemzet» a fost singurul ziar care a avut curajul sa-mi publice articolul in care odinioara am laudat aceasta expozitie”.

Un alt articol, „Ilustrata clujeana”, publicat in paginile aceluiasi ziar budapestan, „Magyar Nemzet”, in sept. 1942, releva câteva realitati la indemâna bunului simt. Unele puteau sa risipeasca o confuzie, altele atrageau atentia asupra unor probleme mai dificile ale vremurilor situate dincolo de politica. Toate amintind de mizeriile infruntate cu sperante intr-o apropiata zodie mai propice. Unele inutile constatari,

fara imbarbatare. In fond vietuiam intr-o lume fara orizont, prizonierii unei ambitii statale. Zarea parea cuprinsa in cadrul unor perspective fumegoase.

Oare o realitate poate fi reconstituita cu litera marunta a unui articol de ziar?

Iata despre ce ne informeaza „Ilustrata clujeana" din „Magyar Nemzet":

„Manifestatiile culturale ale românilor din Ungaria in anii trecuti au urmat potecile dibuirilor. Viata lor culturala nationala, acum ca odinioara s-a stabilit in interiorul religiei. Toate manifestarile culturale sunt ezitante si primitive. Literatura nu e altceva decât literatura de calendar. N-a aparut inca urmasul unor precursori. Nimeni nu se apropie de nivelul lui Barnutiu, Baritiu, a celor de mai târziu ca Ion Pop Reteganul, Slavici, Cosbuc, Goga, Rebreanu. Inca nu se arata scriitorul transilvan (român – n.n.) al vremurilor de azi. Nici poetul acestor vremuri. Cu atât mai mult surprinde majoratul artei lor plastice!

In luna februarie din acest an s-a întâmplat ca artistii plastici (români – n.n.) din Transilvania de Nord cedând din izolarea lor au pasit la prima manifestare a noii culturi minoritare românesti in cadrul unei expozitii. Patru pictori ardeleni, Petre Abrudan, Emil Cornea, Teodor Harsia si Raoul Sorban s-au infatisat in expozitie.

A doua miscare s-a petrecut acum. Pictorii români, sub genericul «Colectia artistilor români din Transilvania de Nord» au aparut in mici monografii, textul carora se adreseaza numai publicului român, dovedind prin reproduceri ca arta lor sintetizeaza forma de expresie a pictorului ardelean. Aceasta atitudine picturala dovedeste influente reciproce, maghiare, sasesti, românesti si aminteste acele vremuri când, sub regim românesc au expus impreuna ungurii Sándor Szolnay, Antal Andor Fülöp, sasul Servátiusz 18 si românii Ciupe, Bogdan, Demian. In reproduceri domina o comuniune caracteristica definitoare dar – poate indefinibila: ardelenismul. Si azi, când literatura româna din Transilvania de Nord face primii sai pasi, caracterul ardelean este reprezentat de arta plastica.

Primele patru carti din serie, despre Cornea, Sorban, Harsia si Abrudan au si aparut. In prezent se afla in redactare volumele despre Constantinescu si István Nagy 19. Acesta din urma, pictor ardelean decedat in urma cu patru ani, este prezentat ca un principe al picturii, a carui influenta s-a imprimat asupra contemporanilor sai si a carui opera a constituit o adevarata lectie. Depasind proiectul volumelor in privinta cadrului transilvan, va apare si volumul lui Okakura Kakuzo – Cartea Ceaiului."

Presa clujeana de limba ungara, cu exceptia ziarului „Ellenzék", nu a acordat nici o atentie expozitiei. Din relatarea publicata de „Ellenzék", 20 sub titlul *Expozitia de pictura a celor patru artisti români clujeni* , cu numeroase date biografice si informatii privind activitatea artistilor români, vom reproduce fraza concluziva: „In viata artistica evoluata a Clujului expozitia celor patru artisti clujeni constituie un eveniment demn de toata atentia".

„Cum se vede – arata Mircea Toca in studiul citat 21 – in ciuda conditiilor grele de munca si de lupta, pictorii si criticii de arta din oras au izbutit sa inchege o serie intreaga de actiuni de-a lungul intregului an 1942. Pentru a sintetiza roadele unei experiente pretioase si pentru a putea formula programul unor activitati viitoare, in numarul de Craciun al «Tribunei Ardealului» din acel an, sub semnatura lui Raoul Sorban este publicat un articol 22 in care se afirma cu indreptatire: «Anul 1942 a limpezit in parte situatia in care se gaseste arta noastra plastica din Transilvania de Nord, locul pe care il are in ierarhia valorilor culturale si ne lasa sa intrezarim orizontul evolutiei sale in viitor. Subliniind importanta aparitiei *Colectiei artistilor români din Transilvania de Nord* , autorul nu uita sa precizeze – ca un omagiu – ca aceasta se datoreste in primul rând profesorului Dr. Emil Hatieganu, omul sortit a fi indrumatorul spre valorile luminoase ale culturii.»"

A doua arestare

In contabilitatea anului 1942 a aparut inca un anume aspect care tine si el de istorie, ca si de forta sumbra si de impovarare a vietii, intr-o atmosfera de necurat. In relatarea ce urmeaza voi incerca sa pastrez proportiile corecte ale întâmplarilor. Am pomenit in treacat ca in perioada de pregatire a expozitiei mi-a fost transmis, de un artist decorator concentrat la serviciul secret al armatei ungare, un avertisment: „ar fi mai bine daca nu te-ai ocupa de organizarea unei expozitii", dupa care au urmat explicatii caracteristice acelor vremuri.

Expozitia artistilor români din Transilvania de Nord a lasat o foarte buna impresie, inregistrând un desavârsit succes. Expozitia a fost desfacuta la 8 februarie 1942, iar noi, cei patru „pictori români", confirmati in sperantele noastre, ne-am hotarât sa organizam urmatoarea expozitie in iarna anului viitor.

N-aveam cum sa stiu atunci ca in curând, in primele zile ale lunii martie, voi cunoaste un moment de cotitura, când intentiile autoritatilor ungare in privinta mea s-au precizat, fara un alt impuls nou, decât cel creat de Károly Kós.

Posta mi-a inmânat, la inceputul lunii martie, un ordin de chemare emis de regimentul de infanterie din Cluj. Credeam ca e o greseala, intrucât in octombrie 1940 intrasem in Ungaria cu un pasaport român, fiind inscris in evidenta cetatenilor straini. Pentru orice eventualitate, profesorul dr. Imre Haynal mi-a dat un impresionant certificat medical (eram suferind in urma maltratarilor de la politia legionara din Bucuresti). Din precautie si voind a conferi o „mai mare greutate certificatului", profesorul Imre Haynal m-a condus la Clinica de Neurologie, unde profesorul dr. Dezso Miskolczy si-a asociat autoritatea cu acea a ilustrului sau coleg.

Când dimineata m-am prezentat la cazarma, eram deja asteptat la poarta de comandantul regimentului, lt. colonelul Tomcsányi si de câinele sau de vânatoare, un copoi caramiziu inrudit ca expresie cu stapânul sau. De indata am si fost luat intre baionete de doi soldati si introdus intr-o „zarca" atât de strâmta incât nu te puteai nici misca, nici aseza. Dupa vreo 3-4 ore de asteptare am fost condus intr-o incapere mai spatioasa. Aici, printre cca 20 de tineri, i-am recunoscut pe prietenii mei: pictorul Alfred Grünfeld, Aurel Stanescu, Aurel Socol si Victor Cosma, avocati toti trei, care m-au informat ca suntem mobilizati alaturi de un grup de evrei, trei ruteni si un binecunoscut om de afaceri, Arthur Peris-Cappellaro.

Fara vreun motiv special, pe când incercam sa ma gândesc la situatia in care ma aflam, s-a miscat ceva in sufletul meu, parca s-ar fi deplasat un centru de greutate si lucrurile si-ar fi schimbat infatisarea, devenind altfel, ca intr-o lume noua, cu totul diferita decât erau pâna atunci.

Stiam ca la nazisti erau ridicati, adica arestati, ca si bolsevicii la rusi dealtfel, oameni absolut nevinovati si nepreveniti. Aveam sa aflam mai târziu ca toti cei ce primisera ordine de chemare s-au si prezentat la regiment. Nimeni n-avea curajul – si nici nu-i venise cuiva in gând – sa ignore ordinul de incorporare. De altfel puteai oare sa te impotrivesti? Sa fugi? Unde oare – in România? Dar nici unul dintre noi nu banuia macar ca ar putea fi arestat. Nici nu intelegeam ce se petrece. Abia dupa ce isi facu aparitia medicul (civil), cam tiganos ca infatisare, insotit de lt. col. Tomcsányi, am inteles ca ne aflam in fata comisiei de recrutare. Nu-i asa, Ungaria era un „stat de drept" care „respecta legea"? „Ordnung muss sein!" Si totusi, atât formele cât si criteriul „recrutarii" ne-au facut sa intelegem ca vom fi confruntati cu o agresiune „legiferata" si nicidecum cu rigorile unui serviciu militar obisnuit. Caci iata ce se intâmplase.

„Comisia" a respectat intocmai eticheta unui examen medical – ca forma. Dezbracare, stetoscop, luarea tensiunii etc. Concluzia se consemna intr-un registru: „Tauglich" (adica bun pentru serviciul militar). Invariabil. Si in cazul unui comerciant evreu de cca 28-30 de ani, caruia ii lipsea din nastere antebratul stâng. Tuturor ne-a pierit graiul. Am inteles ca asistam la un preludiu al mortii. Spaima noastra parca ii amuza pe membri comisiei. Când imi veni rândul, am predat medicului certificatele mele medicale. Fara sa le priveasca macar, le-a rupt cu siguranta birocratului confirmat. Medicul isi facea datoria dupa dispozitiile primite. In fata acestei ceremonii absurde, in care eram implicati, aveam sa intelegem ca prin mascarada comisiei, – a medicului, a colonelului si a secretarului – au fost oficializate arestarile noastre. Eram stapâniti de sentimentul fatalitatii.

La sfârsitul mascaradei, comandantul regimentului a improvizat un mic discurs: „Patria – spunea lt. colonelul Tomcsányi – este buna, intelegatoare si iertatoare. Va ofera prilejul sa va reabilitati. Fiti supusi (alázatosak), ascultatori si disciplinati! – altfel va agravati situatia. Veti fi imbarcati la gara, unde veti merge incolonati si incadrati de soldati cu armele incarcate. Au ordin sa traga la orice semn de indisciplina! Atât!"

Era oare Ungaria o tara guvernata de normele logicii umane si ale unor legi?

Sub paza honvezilor cu arma incarcata „la teava", grupul a parasit spre seara curtea cazarmii, dupa ce a depus juramântul militar. Abia pe strazile Clujului, unde se insiruiau familiile celor incorporati, am inteles ca arestarea noastra inseamna altceva si mai mult decât o chestiune personala: desfasurarea lunga a unui calvar, a unor vieti intoarse pe dos ori chiar distruse. Familiile noastre se inghesuiau la colturile strazilor, facându-ne semne pe furis – sotii, mame, frati, prietene, fiinte dragi, evrei in marea lor majoritate. Pentru clujeni era o premiera. Prima data de la inceperea razboiului Clujul vedea un spectacol prevestitor de tragedie: vreo 30 de civili, inca bine imbracati, condusi sub escorta militara sub ochii familiilor. Figuri napadite de lacrimi, palide si infricate.

Ajunsi la gara am fost inghesuiti de honvezii inarmati intr-un vagon de clasa a III-a. Ni se ordonase sa stam nemiscati pe banci. Dar paza si comandantul acesteia, un pasnic si ingândurat plutonier major, tolerant, timorat ori indiferent intr-o imprejurare insolita, n-a reactionat in nici un fel când ne-am apropiat

de ferestrele vagonului. Printre cei ce se inghesuiau pe peron am recunoscut pe sotia lui Alfred Grünfeld, Magda, si pe prietena lui Aurel Socol care, peste capetele celor ingramaditi in preajma vagonului a strigat ceva.

Atasati de un personal, am parasit gara Cluj. La Huedin, unde am sosit in plina noapte, am avut surpriza sa-l vedem intrând printre noi pe Bela Peris-Cappellaro, fratele lui Arthur. Amator de improvizatii insolite, Bela a pus la cale evadarea celor cinci români si trecerea noastra peste granita in România. Granita era in apropierea orasului Huedin. In furnicarul garii nimeni n-ar fi observat nimic.

De ce am refuzat atunci in unanimitate? Eram doar niste victime. (Peste numai un an pentru a ne infaptui idealurile de viata ne-am stramutat fiecare, rând pe rând si clandestin in România!) Eram cuprinsi, se pare, de un sentiment de fatalitate, dar nu si de credinta ca ar fi o datorie sa te sacrifici in unitatile Armatei Regale Ungare.

Dupa aproximativ doua zile de hoinareala pe sinele cailor ferate ungare, intre Oradea, Debretin si Miskolc, uneori atasati de vreun tren, alteori zabovind prin gari necunoscute, am ajuns la destinatie. Eram asteptati la Miskolc de o patrula si de un batrân colonel, reactivat in serviciu la „partea sedentara", pe nume Hámory. Condusi intr-o cazarma situata in mijlocul unei curti spatioase am fost instalati intr-o incapere plina de gunoaie, de cutii de conserve goale, resturi lasate de alte grupuri care trecusera inaintea noastra in incapere. Eram tratati ca detinuti.

Dupa câteva zile si nopti petrecute pe dusumeaua umeda, jegoasa si rece, fara paturi si fara paie pe jos, „grupul de la Cluj" a fost transferat la penitenciarul tribunalului din Miskolc. In cursul acestei stramutari, când in asteptarea pazei inarmate eram insiruiti lânga o cladire cu fata spre zidul acesteia si cu bratele ridicate deasupra capului, Aurel Socol, aflat la dreapta mea, auzise un ordin dat in soapta de un ofiter. Devenise alb ca varul si-mi sopti: „vom fi impuscati". Ordinul i s-a parut a fi *„jojjön ki a gépfegyveres"* , adica „sa iasa afara soldatul cu mitraliera", de fapt ordinul fusese altul, acela anume ca „sa vie afara cei doi paznici inarmati" (*„Jojjön ki a két fegyveres"*).

Cei ce puteam simti astfel frica aveam oare o imagine fidela despre Ungaria acelor ani? Prin intrarea acestei tari intr-un razboi pe care il alimenta cu o armata alcatuita din români, ruteni, svabi, se putea oare reface splendoarea militara de odinioara, invaluind imaginatia, sensibila la farmecele vitejesti, spre a-i ispiti si inalta in simtire?

Imi amintesc cât eram de consternati! Nu intelegeam rostul unei „natiuni-stapâne" care a dezvoltat, si in legatura cu viata militara, o conceptie nationala dominatoare. De la o asemenea temelie au pornit toti teoreticienii sistemului statului ungar, cu ideile lor raspândite in carti, programe si organizatii. Teorii care au izbutit sa traiasca prin adeptii lor, ca printr-o religie fervent si chiar cu patima asumata.

Dar oare o idee poate sa ajunga la un rezultat prin aceea ca se traieste pe sine insasi?

Când ne-am delimitat terenul pe care am incercat sa ne modelam rosturile, ne-am simtit solidari cu adversarii nazismului, ai teroarei politice si de orice fel; nu eram nicidecum antimaghiari (mama lui Aurel Socol era unguroaica) si doream ca lumea exterioara, in general, sa se apropie cât mai mult de lumea launtrica. Arestarea noastra in sine nu dovedea nicidecum vinovatie – ci doar razbunarea spiritului ungarist pentru ca nu eram nici unguri, nici tradatori.

O data transferati la penitenciar am inteles ca eram asteptati. Cei care ne asteptau erau „mobilizati", ca si cei din grupul nostru, si integrati intr-o companie speciala de pedeapsa (7-ik különleges bunteto munkás- század), format din 208 „mobilizati", din care 200 erau evrei. Majoritatea acestora fusese implicata in „procese antistatale".

Ne-am integrat in noul nostru colectiv, instalându-ne in „confortul" penitenciarului, fara paturi, dar cu paie imprastiate pe dusumele si cu hârdaie pentru dejectii in centrul celulei. Douazeci de oameni in aceeasi incapere, toti clujeni cu exceptia unui actor din Târgu-Mures si a trei tarani ruteni din nordul Tisei.

Detinutii evrei au reusit sa intre in legatura cu Comunitatea din oras; conform regulamentului inchisorii, pentru rugaciunile Sabatului, li s-a permis ca un rabin cu ajutoarele sale sa oficieze intr-o incapere a penitenciarului slujbele de sâmbata. La cererea lor, Comunitatea a acordat hrana zilnica – caser – tuturor detinutilor din grupul nostru, adica si celor opt crestini.

Aflând ca in orasul Miskolc exista o biserica ortodoxa, am cerut directorului penitenciarului (un pictor amator) ca sa se oficieze si pentru noi, conform regulamentului, slujbe saptamânale in capela inchisorii. Preotul ortodox s-a angajat intr-o discutie cu directia penitenciarului si a obtinut aprobarea ca detinutii ortodocsi sa asiste duminica la slujbele oficiate in biserica, intrucât parohia avea doar un singur preot slujitor. Ajunsi sub paza in oras si dispunând de bani, s-a aranjat cu sergentul insotitor in asa fel ca dupa slujba sa ne intâlnim in fata bisericii. La câteva minute dupa despartire ne instalam la posta, de unde

telefonam la casele noastre, apoi ne procuram medicamente, ziare si tigari, iar intr-o duminica ne-am si fotografiat toti impreuna, cu sepci de honvezi pe cap (un alt „echipament militar" mai era si o brasarda galbena – culoare evreiasca? – cu un cerc negru foarte vizibil, acesta având rostul de a atrage atentia jandarmeriei de campanie ca poate trage fara somatie!). In afara chipiului si a brasardei, Armata Regala Ungara nu a contribuit cu nimic altceva la echiparea celor „mobilizati" in detasamente de munca.

De la preotul ortodox am aflat despre numeroasa colonie de aromâni din Miskolc. In biserica pe care o frecventasem ca detinuti a fost botezat si Andrei Saguna, nascut la Miskolc. Câte lucruri uitate ori nestiute, ajunse in conexiune cu arbitrariul memoriei, ca si cu propriile noastre gânduri si sentimente, care greu isi gasesc forma in evocarea trecutului. Si totusi in fata noastra se afla istoria cuprinsa in trairi de odinioara.

Dupa trei luni de temnita in penitenciarul din Miskolc, cei 208 de detinuti au fost repartizati militareste intr-un detasament organizat sub comanda unui ofiter, tot militareste. In aceasta formatie, prin iunie-iulie 1942, am fost detasati pentru construirea unui aeroport (ori a unor arene de tenis?) pe malul râului Sajó (?). Detasamentul era supravegheat de un efectiv compus din cca 25-30 militari. Comandantul se numea Sidney Schmidt, un gazetar din Budapesta, nascut in Australia, svab de origine. Un om onest, in dezacord cu misiunea ce ii fusese ordonata. Ar fi vrut, asa ni se parea, sa respinga consecintele situatiei in care ne aflam, el – comandantul, noi – victimele. Oprindu-ma odata, intr-o zona mai ferita lânga malul râului, mi-a spus textual: „Salvati-va („menekuljon"), sunteti, toti cei de aici, condamnati la moarte!" Sa ma salvez? Cum oare?

Sidney Schmidt a aprobat sa primim vizite. Imi amintesc de vizitele logodnicii lui Sándor Izsák, student la arhitectura, originar din Cluj, o fata draguta. Singura mea vizitatoare era prietena mea, Éva Semlyén. Curajoasa si gata sa se expuna la eforturi – si la riscuri. Prin mijlocirea ei am corespondat cu familia mea, cu ministrul României la Budapesta, Eugen Filotti, cu Emil Hatieganu, cu profesorul Imre Haynal. In acea perioada, Éva Semlyén a trait nemijlocit in istorie, ca o fiinta care actioneaza, risca si sufera. Peste numai doi ani avea sa fie deportata de unguri la Auschwitz.

Dupa schimbarea comandantului Schmidt, survenita cu o graba evidenta, noul sef, cu numele – maghiarizat – de Érháti, a introdus de indata metodele inumane ale Armatei Regale Ungare cu sanctionarile sale brutale: legarea de stâlp („kikötés) etc. Am privit cu luare aminte aceste intâmplari ale unor oameni parasiti, umiliti, expusi unor fantezii perverse (carora detinutii le-au dat denumirea de „turanice"). Ne-am vazut viata ca si cum am fi stat pe banca acuzatilor, trebuind sa dam socoteala de greselile nesavârsite in anii tineretii noastre. Acestor confruntari le lipsea argumentul concret si vizibil care ar fi putut duce la o concluzie morala, destinata viitorului. Evocarea fortelor aflate pe scena acelor timpuri nu va izbuti vreodata sa demonstreze superioritatea viciului, a brutalitatii, a crimei.

In primavara anului 1942 autoritatile statului ungar, prin masuri oficiale, m-au prefacut in evreu. Aceasta calitate a devenit manifesta prin obligatia de a purta pe brat brasarda galbena si de a servi interesul statului, Tara ungureasca, intr-un detasament de evrei. Or, cum se stia, pe vremuri evreii erau considerati vinovati pentru pericolul bolsevic, pentru flagelul capitalist; ei erau considerati a fi purtatorii diverselor virusuri care infecteaza si distrug natiunile, economia, cultura, moravurile... In Ungaria iudaismul era considerat o boala infectioasa distrugatoare, desi „majoritatea coplesitoare a evreilor era complet asimilata de unguri". 23 Datorita asimilarii trebuie sa „recunoastem ca, din punct de vedere social, ei nu mai sunt evrei, ci maghiari". Si totusi militarii unguri au fost cei care au organizat dislocarea unor grupuri importante de evrei din Ardealul de Nord si in câteva imprejurari, ca de exemplu la Kamenetz-Podolsk, armata ungara a organizat, in 1941, masacrarea celor 36.000 de evrei deportati! 24 Intr-o scrisoare adresata contelui Pál Teleki, Horthy s-a confesat astfel: „Am fost toata viata mea antisemit si n-am intretinut niciodata relatii personale cu evreii; eu am fost acela care am propovaduit deschis antisemitismul in Europa". 25

Semnificatia purtarii brasardei galbene (cu sau fara steaua lui David) era evidenta, toate masurile antievreiesti erau indreptate impotriva celor care purtau acele brasarde!

Acest episod din viata mea a avut un caracter mai mult decât dramatic. Prin el s-a exteriorizat, ca fapt, un conflict de care inainte n-aveam cunostinta. Dusmania nationala era, si in acest caz, o dusmanie de moarte, fara ca oprimatii sa poata avea un teren comun cu opresorii.

Transformat oficial in evreu am fost – si m-am simtit – integrat in destinul general al evreimii. Era o situatie concreta, traita in mijlocul unor oameni concreti. Si totusi situatia in care ma aflam nu a culminat intr-o tragedie, din momentul in care am putut fi dislocat, ca individ, intr-o sfera negociabila. Dar despre acest lucru aveam sa aflu mult mai târziu, in jurul anului 1986, când, datorita lui Mihai Pelin, a fost inlaturata neclaritatea unei situatii. S-a pus atunci, in 1942 si dupa, intrebarea cum de am scapat cu bine

dintr-o situatie mai mult decât periculoasa, ramânând in viata impreuna cu inca trei români (Aurel Stanescu, Victor Cosma si Bela Peris-Cappellaro) din aceeasi companie de pedeapsa, unde din cei 208 detinuti au murit in cursul unei singure saptamâni 200 de oameni? La o asemenea intrebare mi-a fost imposibil sa raspund. In schimb, Mihai Pelin, in 1986 cunostea raspunsul. L-a aflat intâmplator din dosarele unei arhive militare, unde a dat de nota informativa a unui serviciu secret din cadrul Armatei Române despre arestarea, in Ungaria, a patru tineri intelectuali români. Acestia aveau o singura vina, anume aceea ca erau români si in aceasta calitate erau destinati mortii. Aceasta nota a ajuns pe biroul maresalului Ion Antonescu. In apostila scrisa pe nota informativa, seful statului român a dispus ca *sa fie de indata arestati in România patru tineri intelectuali unguri, acestia urmând sa aiba soarta celor patru tineri intelectuali români arestati in Ungaria.* (Desigur a existat un factor mijlocitor cu ajutorul caruia au fost informate autoritatile din Ungaria asupra intentiilor autoritatilor române.)

Abia dupa cele ce am aflat in 1986, despre situatia noastra din Ungaria anului 1942, am inteles motivul pentru care un colonel de stat major al armatei Regatului Ungar, a fost insarcinat sa ancheteze „cazul" la fata locului, adica in cadrul detasamentului special de pedeapsa.

Dialogul a decurs aproximativ asa:

Colonelul: - Daca sunteti crestini ce cautati in acest detasament?

Eu: - Domnule colonel, noi n-am venit in acest detasament de buna voie, ne aflam aici in urma unor ordine de chemare.

Colonelul: - Veti pleca de aici inca azi spre Cluj prin Budapesta, unde s-a cuveni sa intrati in legatura cu Legatia României. Domnii de acolo sunt foarte preocupati de soarta voastra!

Dupa o detentie de opt luni am fost eliberati – cei patru români – din arestul de cazarma al regimentului de infanterie din Cluj unde erau transferati dupa detentia din Miskolcz. Am pastrat impresia ca intâmplarile cu care am fost confruntati au scos la vedere una din laturile adevarate ale spiritului politic ungar, o anumita delimitare morala launtrica a orizontului uman. Am mai aflat, fara surpriza, ca nici unul din fostii nostri prieteni apropiati din rândul ungurimii ardelene n-a miscat un deget pentru curmarea abuzului exercitat de autoritati.

Aflându-ne in vechi si bune relatii cu familia contelui Bethlen, dar si datorita imprejurarii ca Béla Bethlen era prefectul judetului nostru (Solnoc-Dabâca), mama s-a adresat contelui in lunile când detasamentul de pedeapsa se afla inca la Miskolc. Ceea ce s-a intâmplat in urma demersului mamei mele aflam dintr-o relatare a contelui, respectiv din cuprinsul cartii sale *„Am fost comisarul guvernului in Transilvania de Nord"* . 26

Iata relatarea contelui:

„Am fost vizitat o data de vaduva lui Guilelm Sorban, mosiereasa in comuna Stoiana, proprietara unei mori sistematice etc. ...; dna Sorban m-a cautat in interesul celui de al doilea fiu al ei – Raoul – care, in mod surprinzator, a fost repartizat intr-un detasament de pedeapsa, care era tocmai gata sa plece din Miskolc la Cotul Donului. Despre detalii dna Sorban nu stia multe, le-am aflat de la Comandantul Corpului de armata. Impotriva lui nu exista nici o acuzatie concreta, dar a fost vazut adesea cu o persoana dubioasa si suspecta, care se afla sub supravegherea permanenta a politiei. Intrucât nu exista nici o acuzatie concreta impotriva lui, am intervenit personal in interesul sau la ministrul de razboi Csatay, fiind eliberat chiar in acea zi in care tovarasii sai au pornit spre front. Dupa cum aveam sa aflu ulterior, in Cotul Donului detasamentul a fost pus sa culeaga mine si din intregul efectiv al detasamentului a revenit un singur om.

Raoul acum (1966 n.n.) traieste la Bucuresti si are o foarte frumoasa pozitie..."

Béla Bethlen – dupa convingerea mamei – avea constiinta innascuta ca nobletea obliga. Relatarea mamei mele pe care o rezum mai jos era anterioara aparitiei cartii contelui, din cuprinsul careia am reprodus varianta despre mizerabila mea istorie:

„Stiam ca esti in pericol de moarte – imi spuse mama. M-am adresat si contelui Béla Bethlen. M-a primit cât se poate de bine, era foarte afectat de cazul tau. Fiind vorba de o «chestie militara» («katona dolog»), Bethlem m-a asigurat ca, la nevoie va vorbi cu ministrul de razboi. L-am cautat apoi peste o saptamâna. Mi-am dat seama ca a inceput si el sa inteleaga ca Ungaria din vremea tineretii sale nu este si Ungaria anilor sai de potentat politic. Ca multi altii – a ramas si el undeva in trecut. Dar nici atunci nu s-a instrainat de destinul nobletei sale. In concluzie mi-a repetat « e o chestie militara doamna, in care n-am cum sa intervin in calitate de prefect». Dupa aceasta intâlnire – mi-a povestit mama – mi-am dat seama ca numai o vrajitorie te mai poate salva! Ceea ce s-a si intâmplat!"

Cauza acestei evocari? Poate contradictia dintre structura mea individuala si natura istoriei despre care incerc sa relatez.

Suntem oare expresia familiei ca si a prejudecatilor, erorilor si meritelor unor vremuri, a unor societati, unde ne-am format? Suntem oare nevoiti sa actionam in spirit circumscris national si geografic? Suntem oare beneficiarii unor energii de alta data?

Cum se alcatuiesc puterile vii, cele care se isca din neam si din pamânt, din gânduri si simtiri, din crize, sperante si victorii?

1 *23 August 1944, Documente* , Bucuresti, 1988, p. 275.

2 Ziarul *„Ellenzék”* , Cluj, 26 martie 1941.

3 Idem.

4 *„Tribuna Ardealului”,* 4 ian. 1942

5 „Tribuna Ardealului”, an IV nr. 856, 11 sept. 1943.

6 Rob in limba maghiara = prizonier, rob. Robos = cel care se afla in relatii social-politice de subjugare, aservire.

7 Socol Aurel, *“Furtuna deasupra Ardealului”* , p. 54-55.

8 Tipografia „Viata Crestina”, Cluj, 1945

9 George Sbârcea, *„Tribuna Ardealului”* (1) in rev. *„România Mare”* , 11 sept. 1998.

10 Milyen estekben támadhatok meg a román megszállás alatt kötött ingatlan jogügyletek ès árverések.

11 Citatele provin din Prefata la Catalogul Expozitiei „Collegium Artificum Transilvanicorum”, scrisa de Emil Isac

12 Existenta uneia din aceste scrisori mi-a fost semnalata, cu multi ani in urma, de istoricul Gheorghe Bodea, care a gasit-o printre documentele ramase de la Emil Cornea. A doua am gasit-o eu, tot in arhiva pictorului. Ambele se afla in prezent in posesia mea. Intentionez sa le las in pastrarea Arhivelor Statului din Cluj-Napoca.

13 E(mil) C(ornea) *Cronica plastica . In preajma expozitiei de pictura Abrudan, Cornea, Harsia, Sorban* in “Tribuna Ardealului” nr. 393, 24 ian. 1942.

14 Mircea Toca, *Despre activitatea artistilor români din partile de Nord ale Transilvaniei (1940-1944)* in BIHAREA (Extras); culegere de studii, Muzeul Tarii Crisurilor, Oradea, 1974.

15 Gh. Bodea, L. Fodor, I. Vaida, *Pagini de istorie revolutionara, 1848-1971,* Cluj, 1971

16 Cluj, 30 ianuarie 1942.

17 Ziarul „Magyar Nemzet”, Budapesta 11 oct. 1981.

18 Szervátiuß a fost ungur.

19 Textul cartii despre István Nagy urma sa-l scrie Lucian Blaga, admirator al acestui mare pictor ardelean. Blaga publicase, in *Ferestre colorate* , sub titlul *Omul care l-a vazut pe Dumnezeu* , o scriere despre István Nagy.

20 Ziarul „Ellenzék”, 30 ian. 1942.

21 Mircea Toca, *Despre activitatea artistilor români din partile de nord ale Transilvaniei (1940-1944)* , Oradea, 1974.

22 Raoul Sorban, *Plastica românească in 1942* , „Tribuna Ardealului”, an. III, nr. 654, numar de Craciun.

23 Lévai, *Fekete Könv a magyar zsidóság szenvedéseiröl.*

24 Deportarea si masacrarea celor 36.000 de evrei a avut loc in iulie 1941.

25 Apud Nicolas Nagy-Talavera, *Fascismul in Ungaria si România* , Bucuresti, 1993.

26 Bethlen Béla, *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam* , Ed. Militara Zrinyi, Budapesta, 1980, pp. 15-95

9. O MISIUNE DIPLOMATICA SECRETA

O MISIUNE DIPLOMATICA SECRETA: MESAJUL REGENTULUI HORTHY CATRE IULIU MANIU

Intâlnirea dintre Iuliu Maniu si contele Miklós Bánffy (1874 – 1950), a avut loc din initiativa acestuia din urma prin mijlocirea si in prezenta mea in iunie 1943, la Bucuresti. Inca de atunci stiam ca intelesul si motivatiile acestei intâlniri nu se finalizeaza in sensuri contemporane asociate unor procese politice si interstatale in cautare de solutii – ori macar de raspunsuri – la solicitari stringente. Intr-adevar, argumentul central al convorbirii nu viza gasirea modalitatii de armonizare a prezentului ci o mai „potrivita" intelegere a unei idei apartinând „viitorului": ideea de model imuabil si etern al Ungariei si al „natiunii politice ungare multinationale".

Contele Miklós Bánffy imi ceruse solemn sa pastrez o absoluta tacere asupra celor discutate la intâlnirea sa cu Iuliu Maniu, dar nu si asupra intâlnirii in sine. Fiindca despre aceasta intâlnire aveau cunostinta – cel putin – Emil Hatieganu, col. M. Gurgu, primul ministru al Ungariei, Miklós Kállay, contele István Bethlen s.a.. Cum se va vedea, Bánffy de fapt era emisarul Regentului Miklós Horthy, calitate perfect camuflata atât fata de sistemele de informatii din Ungaria si România, cât si fata de agenturile de spionaj naziste. Strategia si tactica camuflarii fusese destul de complexa si complicata. Bánffy dispunea insa de o mare experienta conspirativa. El se afla inca de prin 1910-1912, in fruntea unei conjuratii care, prevazând prabusirea Imperiului Austro-Ungar, urmarea salvarea integritatii Ungariei (Mari) ca stat autonom, independent, suveran si multinational.

Bánffy a avut grija, dupa câtiva ani, sa desconspire „taina" misiunii sale la Bucuresti. Nu a destainuit insa argumentul principal al acestei misiuni: mesajul regentului Horthy catre Iuliu Maniu. Dimpotriva. Pentru a bruia acest argument, el a pus in circulatie (cel putin) doua versiuni ce favorizau alcatuirea unor interpretari plauzibile: 1) o luare de contact cu primul ministru Mihai Antonescu, printr-un mandatar al acestuia; 2) o posibila intâlnire cu „Opozitia" din România. Despre aceste misiuni a si redactat in ultimii ani ai vietii câteva note, lasate pentru informare posteritatii in custodia Arhivei Ráday (Ungaria). Intâlnirea cu „opozitia", chiar si cu Iuliu Maniu, aparent il implica pe Bánffy intr-o actiune a contelui István Bethlen, seful opozitiei antinaziste din Ungaria. Or, in realitate, Bánffy – cum s-a mai spus – avea misiunea sa trateze cu Iuliu Maniu in numele Regentului Horthy. Când Bánffy propune pentru posteritate o alta versiune, in conceptia sa faptul trebuia sa aiba o semnificatie tactica de dezinformare, mai putin una politica, despre care, de altfel, in memoriile lui Horthy nu se pomeneste nimic.

Mi s-ar putea reprosa ca ignorând promisiunea de a uita cuprinsul convorbirii Maniu – Bánffy, am nesocotit o asigurare solemna când, trecând la realitatea unor fapte, mi-am permis o libertate ce nu mi se cuvine: anume, de a dezvalui cuprinsul misiunii lui Bánffy in realizarea careia rolul meu era de simplu intermediar, deci un rol „tehnic". Reprosul este cu atât mai indreptatit cu cât cel care era stapânul unei taine, refuza de a o destainui in fata posteritatii, chiar si dupa disparitia sa. Nevrând sa dea la iveala adevaratul scop al calatoriei sale in Bucuresti, Bánffy continua sa ramâna si dupa moarte acelasi conspirator care fusese o viata intreaga. Din acest motiv el se situeaza mereu in raport cu ceea ce este cunoscut si nicicând cu ceea ce este adevarat, dar necunoscut. Intr-un sistem inchis al unor asemenea metode nu se tolereaza nici o defectiune in jocul tensiunilor ce-si asociaza in permanenta diversiunea „limbajului elastic". Comportamentul verbal postum al contelui Bánffy incearca sa remodeleze – oare in ce scop? – sensul profund al unor fapte. Astfel el se complace in situatia de a confirma tocmai neadevarul – ori invelisul – unei actiuni, indreptând-o spre o interpretare istorica, in asa fel incât suntem tentati a crede ca sensul real ar putea contorsiona imaginea moderna a relatiilor româno-ungare. Nu inseamna aceasta o recunoastere a faptului ca tacerea – ori cuvântul strâmb – genereaza confuzii nu numai in domeniul unor idei, dar si in cel al intâmplarilor concrete?

Incerc sa-mi scuz indiscretia cu precizarea ca atunci când mi-a fost admisa prezenta la convorbirea Maniu–Bánffy, s-a acceptat implicit mentinerea „in priza" a memoriei, substanta a meditatiei selective, generatoare a unui dinamism specific de durata, uneori cu functii jurisdictionale, cu raportari ce pot conduce un mesaj catre adevarul naturii sale. Cu alte cuvinte, pasiv ori activ – n-are importanta – am fost cooptat in ansamblul unui proces relational, cu consecinte succesive pâna in ziua de azi, pâna la o situatie noua in care mi se pun – si-mi pun – intrebari; iar fagaduintele – solemne ori nu, dar reciproce – au devenit dependente de niste conditionari actuale. De aceea când am citit pentru prima oara despre textele postum publicate ale contelui Miklós Bánffy, in cartea lui Dániel Csatári (*Forgószélben: In vâltoarea vântului*), m-am considerat eliberat din gradul zero al tacerii si din sechestrarea propriei memorii. Când l-

am intâlnit apoi pe Csatári la Bucuresti, i-am dezvaluit – in prezenta lui Edgár Balogh – „secretul" meu, atât de multi ani ascuns in adâncurile tacerii. Dar comunicarea mea nu a contribuit la modificarea schemei folosite, nici in cartea citata (retiparita ulterior in versiune franceza), nici in alte scrieri istorice din Ungaria, nefiind sesizate nici macar aspectele plurivalente ale misiunii contelui. Va ramâne oare valabila pentru istorie consemnarea acestei intâlniri dupa cum apare in textele din Arhiva Ráday, in nestramutata dependenta de disimularile lui Bánffy, incapabile sa finalizeze onest datele unui adevar? Aceasta sa fie oare replica la verbalismul memorialistului? (Uneori ma gândesc ca politiei secrete din vremea lui Antonescu i-a scapat oare neobservata intâlnirea Maniu–Bánffy; dar literaturii noastre istorice?).

Despre misiunea lui Bánffy la Bucuresti a aparut o carte (deja citata) si un studiu. Inainte de a detrona aceasta intâmplare de pe piedestalul imaginarului, vom relata cât mai succint posibil, cuprinsurile acestor publicatii.

„Misiunea politica in România a lui Miklós Bánffy„ (aparuta sub semnatura lui Kerekes Lájos in revista „Történelmi Szemle", („Revista de istorie", Budapesta, 1962, nr. 2) incepe relatarea astfel:

„Zdrobirea armatei a II-a Regatului Ungar, in ianuarie 1943 la Voronej, si cotitura militara care a avut loc dupa batalia de la Stalingrad, au determinat, in rândurile celor mai multi politicieni maghiari, formarea convingerii ca puterile Axei au pierdut razboiul. Din recunoasterea acestui fapt s-a tras concluzia logica, in interesul regimului existent (in Ungaria – n.n.), ca guvernul ungar trebuie sa caute fara intârziere posibilitatile iesirii din razboi. In acest scop au fost trimisi in tarile neutre diplomati si personalitati ale vietii publice, pentru a injgheba cu ajutorul lor, legaturi cu puterile anglo-saxone si pentru a pregati desprinderea de Axa ca si ocuparea Ungariei de fortele anglo-americane. (Despre aceste actiuni, in spatele carora se afla primul ministru Miklós Kállay, istoriografia maghiara a fost in masura sa ofere o imagine relativ coerenta).

Incercarile guvernului Kállay de desprindere din razboi si de obtinere a unei paci separate erau insotite de doua aspecte caracteristice, ambele demonstrând incapacitatea cercurilor conducatoare maghiare de a vedea dincolo de orizontul ingust al intereselor sistemului politic antidemocratic si de a intari in mod realist raportul international macar in pragul infrângerii inevitabile. Tentativele pentru obtinerea unei paci separate au esuat, pe de o parte fiindca guvernul Kállay, chiar si in anul 1943, traia cu iluzia spiritului istoric depasit al Pactului de la München…"

„La istoria incercarilor de a iesi din razboi se adauga date noi, datorita insemnarilor si fragmentelor din jurnale lasate de Miklós Bánffy, fost ministru de externe al Ungariei (1921 – 1922), in Arhiva Ráday.

„Miklós Bánffy din 1926 traia in Transilvania. Si-a desfasurat activitatea de scriitor la revista «Erdelyi Helikon», iar activitatea sociala in cadrul conducerii bisericii reformate. In 1939 se afla in fruntea Comunitatii Maghiare din România, care urmarea teluri revizioniste; dar dupa cel de al doilea Diktat de la Viena s-a retras din nou din viata politica, datorita faptului ca se afla in dezacord si in opozitie cu politica plina de ura fata de nationalitatile române ardeleana a primului ministru, contele Pál Teleki … In primele zile din iunie 1943, contele István Bethlen (fost prim-ministru – n.n) i-a relatat contelui Miklós Bánffy, in mare taina – cei doi fiind rude – ca Iuliu Maniu, care avea aceeasi conceptie despre desfasurarea razboiului (ca si marea majoritate a membrilor Senatului ungar n.n.) prin mijlocirea unui director de banca i-a trimis vorba ca ar dori sa intre in legatura cu el, considerându-l (pe contele Bethlen – n.n.) drept personalitatea cea mai de frunte a paturii conducatoare din Ungaria. In mesajul sau, (Maniu) i-a comunicat fara echivoc lui Bethlen ca ar dori sa se sfatuiasca impreuna despre posibilitatea de a iesi in comun (Ungaria si România – n.n.) din razboi. Bethlen ar fi fost dispus la aceasta calatorie, dar persoana sa nu putea fi luata in considerare, intrucât o calatorie la Bucuresti ar fi atras in mod cert atentia Gestapoului asupra lui, aflându-se sub o foarte atenta supraveghere. De aceea l-a rugat pe Miklós Bánffy sa faca aceasta calatorie, mai ales pentru ca, fiind ardelean, el putea sa-si asume rolul de mijlocitor fara a stârni senzatie. In plus, atitudinea de opozitie a lui Bánffy fata de revizionismul extremist il recomanda ca pe un partener de discutie acceptabil pentru Maniu. Conform insemnarilor lui Bánffy, nici primul ministru Kállay, nici guvernul României nu aveau cunostinta despre adevaratul scop al acestei calatorii, in realizarea careia pretextul oficial era oferit de propunerea primului ministru Mihai Antonescu, facuta in ianuarie 1943, de a reglementa problemele (economice) litigioase intre cele doua tari. Dupa pregatirea diplomatica a acestei calatorii, Bánffy a sosit in Bucuresti la 17 iunie 1943. In prealabil, pentru a induce in eroare Gestapoul, Bánffy a relatat cu lux de amanunte consulului german din Cluj, Von Der Dammerad despre misiunea ce i-a fost incredintata de primul ministru Kállay, bineinteles nescotând nici o vorba despre scopul adevarat al calatoriei: intâlnirea cu Iuliu Maniu".

Despre convorbirile sale oficiale avute cu imputernicitul guvernului român, Bánffy a notat: „Este inutil sa pierd timpul cu relatarea schimburilor de opinii cu Antonestii. Fostul prim-ministru si ministrul de externe, Mironescu a fost desemnat ca partener de discutie. Din nu stiu ce motive ne-am intâlnit de doua ori la Sinaia. Convorbirile au fost fara rezultate, ceea ce de altfel era previzibil. Inainte de a ne desparti, am redactat un mic text, din care rezulta ca in cel mai scurt timp urmeaza sa se intruneasca specialistii in probleme economice pentru a clarifica lucrurile in discutie. Acest «cel mai scurt timp» nu a avut loc niciodata…"

Inainte de a incheia aceste relatari introductive privind adevarata misiune a contelui Miklós Bánffy pe lânga Iuliu Mania, ne luam ingaduinta de a atrage atentia cititorului asupra organizarii acelui cadru fictiv ce avea sa serveasca ca dublura cadrului real. Vom vedea ca schemele dupa care a fost condusa aceasta actiune catre realizarea ei erau menite sa camufleze o initiativa ca si finalizarea ei, ambele deturnabile in cazul unui esec. Daca se cumpanesc cu luare-aminte demersurile Regentului Horthy, inregistrate in biografia politica a lui Bánffy, acestea vor apare ca modalitati de justificare, in strânsa legatura cu niste forme impietrite de conservatorism, incapabile la modificari concludente.

Un cercetator neprevenit, in zadar va osteni ca sa afle sensul adevarat al documentelor pastrate in arhive despre misiunea contelui Miklós Bánffy in România. Motivul este simplu. El apartine unei constatari deja enuntate: cititorii acestor documente greu vor observa vreo urma de ambiguitate in cuprinsul lor. Noi stim insa ca, dincolo de aparente, se afla intercalate intre aceste texte si misiunea lui Bánffy inlantuiri complexe, pe care cercetatorul de buna credinta nu le poate sesiza, fiindca toate informatiile oferite de ele nu sunt raportabile decât acelei singure formule care ii apartine lui Bánffy.

Si nici un element de informatii nu inlesneste patrunderea in adevarata schema de organizare a misiunii, pe care n-avem cum s-o dibuim daca nu suntem initiati in mecanismele nivelului conspirativ al actiunii. Pentru ca sensul real al acestei misiuni a fost camuflat sub motivatii false. Astfel, efortul de regizare a misiunii secrete incredintata contelui Bánffy a eliminat din scenariu procesele de corezonanta si de compozitie multipla, care ar fi putut pune sub semnul intrebarii schema directa, relatia previzibila si continuitatea orizontala a desfasurarii. Ca atare, in aparenta, nu exista nici o posibilitate de a dispune de o cheie pentru a descoperi in cuprinsul documentelor altceva decât absenta unei realitati. Limbajul textelor nu pare sa opereze nici un schimb de sensuri si nici nu devine generator de sensuri.

Astfel avertizati sa urmarim relatarea lui Dániel Csatári 1 despre misiunea lui Bánffy in România:

1. La 17 februarie 1943, ambasadorul Ungariei la Bucuresti József Nagy, sugereaza primului-ministru, Mihai Antonescu, „schimbarea fundamentala a relatiilor ungaro-române", o „amicala colaborare de incredere, ceea ce ar permite celor doua state sa fie pregatite a exercita o influenta decisiva asupra viitorului Europei de Sud-Est…"

Reactia primului-ministru Kállay se formuleaza la 25 februarie: „Guvernul ungar impartaseste intru totul nelinistea lui Antonescu Si simte necesitatea de a rezolva in mod definitiv relatiile intre cele doua tari". Guvernul ungar face propuneri pentru o discutie in doi timpi la care va acredita „un om politic de mare greutate, nefacând parte din nici un partid si perfect cunoscator al problemelor", urmând ca partea româna sa delege un partener echivalent de acelasi calibru.

La 2 martie ambasadorul Nagy se prezinta din nou la Mihai Antonescu, promitindu-i ca in decurs de o saptamâna ii va inmâna o lista cu acele probleme pe care guvernul ungar doreste sa le rezolve de urgenta. Antonescu prin ambasadorul României la Budapesta, Eugen Filotti, va remite, de asemenea, guvernului ungar o lista cuprinzând problemele ce urmeaza a fi rezolvate de Ungaria. Totodata, Antonescu accepta propunerea ca discutiile sa decurga intr-un cadru extraguvernamental si cerea cea mai severa discretie.

Primul ministru Miklós Kállay ii aduce la cunostinta lui M. Antonescu, la 17 martie 1943, ca din partea Ungariei este desemnat contele Miklós Bánffy, fost ministru de externe, pentru a discuta cu delegatul României la Bucuresti. Cu zece zile mai târziu M. Antonescu transmite oral ambasadorului Nagy numele delegatului român, care nu era altul decât fostul prim-ministru si ministru de externe Mironescu, urmând ca intâlnirea sa aiba loc in jurul datei de 15 aprilie.

In aceasta faza cele doua guverne au incheiat prima etapa a unei tatonari diplomatice româno-ungare: „Noi dorim relatii de buna vecinatate intre cele doua tari… , colaborarea noastra poate fii decisiva pentru pregatirea viitorului" ; românii raspund: „Simtim necesitatea de a normaliza, intr-o formula durabila, relatiile noastre… Sa nu mai pierdem nici un minut." Ambele parti solicita „incredere reciproca si o absoluta discretie".

Referirea la „discretia totala" il face pe Csatári sa ia in considerare posibilitatea unei orientari a celor doua tari spre proiectele imaginate de diplomatia anglo-saxona.

II. Paralel cu aceasta actiune aflam din cartea citata ca Iuliu Maniu contând pe „posibilitatea iesirii din alianta cu germanii , ca si pe o eventuala parasutare de trupe anglo-americane, era interesat sa afle daca in mediile ungare, politicienii din opozitie gândesc la fel, si, in caz afirmativ, daca n-ar fi posibila elaborarea unor planuri concordante". In acest scop ar fi fost trimisa la Budapesta o persoana de incredere din anturajul sau, directorul unei banci importante din Bucuresti (Emil Ghilezan?), ca sa se intereseze la contele István Bethlen (seful opozitiei din Ungaria) de posibilitatea organizarii unei intâlniri „secrete si confidentiale".

Bethlen n-ar fi vrut sa scape o asemenea ocazie, dar era de parere ca o intâlnire intre el si Maniu este imposibila din cauza vigilentei germanilor. A hotarit deci sa trimita la Maniu, ca emisar al sau pe contele Bánffy, care a si acceptat misiunea. Acestei calatorii trebuia insa sa i se confere un caracter legal. Invitat la o convorbire de catre Kállay, pentru a discuta propunerile lui Mihai Antonescu, Bethlen, il recomanda pe Miklós Bánffy, spunându-i mai târziu acestuia: „In sfârsit am gasit pretextul pentru calatoria ta la Bucuresti, fara ca germanii sa devina banuitori in legatura cu scopul real al acestei calatorii".

In legatura cu aceasta calatorie, Bánffy a notat urmatoarele: „Misiunea mea oficiala era de a ma informa asupra pozitiei guvernului Antonescu, de a afla pe ce baza s-ar putea initia discutii oficiale privind rezolvarea unor probleme ramase in suspensie dupa arbitrajul de la Viena. Misiunea mea avea ca baza un apel confidential al guvernului român… Scopul adevarat era insa acela de a discuta cu cercurile care doreau sa rupa alianta cu Germania, ca si acela de a incerca realizarea unei intelegeri, care sa ramâna valabila pâna la incheierea tratatului general de pace privind aranjamentele dintre România si Ungaria pornind de la desfacerea aliantei cu germanii…" etc.

III. Ajuns la Bucuresti (17 iunie 1944 – n.n.), Bánffy astepta in camera sa de hotel, conform intelegerii prealabile, pe „românii care urmau sa discute cu el". S-a prezentat lectorul universitar Serban Ivanceanu. Au stabilit impreuna modalitatile de organizare a convorbirii ce urma sa aiba loc in 19 iunie la Sinaia, in vila lui Ivanceanu, unde pe Bánffy il astepta „o mare surpriza" si anume „Mironescu care dupa opinia lui Maniu, nu avea nici o influenta si nici o relatie ; nici macar nu cunostea problema legaturilor ungaro-române. Acesta dupa salutatiile de rigoare – incepu sa vorbeasca de probleme teritoriale, spunând ca in conformitate cu directivele primite nu poate aborda decât aceste chestiuni adaugând ca faptul se explica prin declaratia facuta de Ion Antonescu in fata reprezentantilor puterilor Axei, conform careia România considera deciziile arbitrajului de la Viena ca nule si neavenite". Bánffy a incercat in zadar sa intoarca discutia pe tarâmul prealabil stabilit. In continuare, el a notat urmatoarele despre aceasta convorbire: „Mironescu repeta afirmatia ca el nu este obligat sa discute nimic altceva decât chestiuni teritoriale, si adauga: daca eu nu sunt de acord, el considera ca nu mai are de abordat nici un alt subiect. I-am raspuns cât sunt de mirat ca in pofida comunicarii facute oficial prin ambasadorul nostru (al Ungariei – n.n.) privind pozitia tarii mele, am fost chemat aici fara nici un rost… Bánffy a completat insistent: „Mi-a facut impresia ca Mihai Antonescu a antamat aceste discutii pentru a inrautatii relatiile dintre cele doua tari. Si acesta a survenit chiar din vina vicepresedintelui Antonescu".

A doua intâlnire Mironescu – Bánffy a avut loc tot la Sinaia, in ziua de 23 iunie. Autorizat de M. Antonescu, Mironescu face o noua declaratie, oarecum modificata fata de cea anterioara: „România nu renunta la Transilvania de Nord, dar e dispusa sa inceapa discutii despre chestiunile ramase in suspensie in octombrie 1940". Bánffy s-a aratat dispus sa accepte aceasta propunere, ca un prim pas, ceea ce l-a dezorientat pe Mironescu, care parea convins ca partenerul maghiar va pune capat tratativelor datorita comunicarii sale. In urma unor convorbiri telefonice cu M. Antonescu, Mironescu l-a anuntat pe Bánffy „in mod categoric, ca România de mai multa vreme a denuntat concluziile arbitrajului de la Viena, drept care nu doreste sa discute probleme minoritare, ci aspira la reglementarea fundamentala si nu superficiala a chestiunii".

IV. In raportul sau din 22 iunie, 1943, Bánffy aminteste in treacat si despre o a doua problema ce i-a fost incredintata: „De asemenea am intrat in legatura cu vechi cunostinte". Abia intr-o nota ulterioara avea sa se refere la o conversatie cu Iuliu Maniu: „Bánffy – arata Csatári – prin mijlocirea unei legaturi atent alese, a cautat sa-l contacteze pe Maniu. Acesta aflase de sosirea lui Bánffy prin acel director de banca care l-a intâlnit pe Bethlen la Budapesta… Intâlnirea a avut loc noaptea la orele 23." Inca de la inceputul intâlnirii Bánffy a expus cu incredere scopul venirii sale: „dupa parerea mea, - i-ar fi spus lui Maniu - , germanii au pierdut razboiul, desi rezistenta Axei mai poate dura doi ani… In aceasta situatie, atât Bethlen, cât si eu, consideram necesara gasirea unei platforme comune cu Partidul Român al Pacii (!?), pentru a ne intelege asupra viitorului apropiat. Problema cea mai grava in bazinul dunarean o constituie antagonismul ungaro-român. Germania in mod deliberat mentine acest antagonism, manevrând atât

Ungaria, cât si România, si sustinând când pe una, când pe alta din aceste tari. Animozitatea dintre noi nu este utila decât Germaniei. Faptul constituie o mare nenorocire; dupa opinia mea, natiunea ungara ca si cea româna au absoluta nevoie una de alta. Dumneavoastra stiti ca intreaga mea viata am aparat acest punct de vedere ; de aceea am acceptat sa iau asupra mea si raspunderea de a conduce Comunitatea Maghiara (din România, in anii 1939-1940 – n.n.), pentru a ma pune astfel in serviciul acestei cauze. Acum se apropie momentul istoric al prabusirii Axei si ramâne mereu intre noi, unguri si români, chestiunea Transilvaniei. Noi nu vom putea rezolva printr-un acord comun problema apartenentei sale. Dar exista doua lucruri pe care le putem face. Primul: Ungaria si România sa rupa impreuna si simultan cu Axa: procedând astfel, vom scurta durata razboiului si vom impiedica transformarea celor doua tari in câmpuri de lupta. Al doilea: dupa ruperea relatiilor cu Axa sa mentinem in mod provizoriu status quo-ul in Transilvania. Daca nu actionam repede… ungurii si românii se vor bate inca o data intre ei …, sufletul popoarelor noastre va fi inca o data lovit de amaraciune."

„Maniu a fost de acord cu aprecierea privitoare la esecul Axei – scrie mai departe contele Bánffy -, fiind deja convins de acest esec a si apreciat ca «o catastrofa fara precedent se va abate asupra Ungariei, daca ea nu va iesi din aceasta situatie in acelasi timp cu România si Bulgaria, daca ea nu se va intelege cu vecinii ei.» Dar Maniu a insistat in egala masura asupra necesitatii ca Ungaria sa rezolve problemele sale nu numai cu România, ci si cu Iugoslavia … in sfârsit el a realizat ca România nu va recunoaste niciodata deciziile arbitrajului de la Viena: «Fiindca in ceea ce priveste Transilvania» un schimb de populatie nu si-ar atinge scopul daca acesta s-ar face numai intre unguri si români ;… (si fiindca n.n.) pe de alta parte, o Transilvanie independenta nu este un lucru bun intrucât fiecare din cele doua tari va incerca sa refaca unirea in profitul sau."

Bánffy isi exprima regretul de a-l vedea pe Maniu in aceasta pozitie, fiindca ar fi fost fericit – il citam pe Csatári – daca cei ce aveau atâta nevoie unii de altii, s-ar fi putut pune de acord. In insemnarile lui Bánffy se remarca aceste cuvinte: „Pentru noi ardelenii, cel mai important este – si acest lucru intra in cadrul misiunii noastre – de a pregati conditiile unei atmosfere de pace intre poporul ungar si cel român, de a face tot ce este posibil pentru a impiedica, in cursul crizei ce va urma, sa se instapâneasca in spiritul populatiilor noastre o atmosfera otravita".

Maniu ar fi raspuns astfel: „Fara indoiala acest lucru este necesar. Ne aflam intr-o situatie disperata din care trebuie sa iesim cât mai repede cu putinta, dar nu vom izbuti decât daca asiguram cooperarea celor trei tari despre care am vorbit … Ungaria nu trebuie sa urmareasca cu incapatânare refacerea frontierelor sale din timpurile Sfintului Stefan". Dar Maniu era preocupat si de crearea conditiilor favorabile unei apropieri intre tara sa si Cehoslovacia, adaugând de indata: „Trebuie sa ne gândim mai ales sa facem fictive frontierele; aparitia marilor complexe economice este inevitabila si, in acest caz, frontierele nu vor avea o prea mare importanta."

Noaptea, spre orele 12 si un sfert, cu capul buimac, Bánffy parasi locuinta lui Iuliu Maniu. Deoarece nu s-a putut intâlni cu Victor Eftimiu, acesta fiind internat in spital, parasi Bucurestii, „fara a rezolva ceea ce isi propusese". Bineinteles – remarca Csatári -, Bánffy il informa pe prim-ministrul Kállay numai despre esecul convorbirilor cu Mironescu.

Ceea ce s-a conturat in fragmentele redate mai sus, drept baza si cadru al convorbirilor Bánffy-Maniu, nu poate fi considerat altceva decât forma deghizata a unei schematizari. Bánffy, cum se va vedea, isi aplica teoriile pe care, de fapt, singur si le-a creat, asociind fictiunea cu libertatea de interpretare. Cititorul va sesiza fara indoiala, tendintele ca si contradictiile interne ale unui asemenea procedeu, in care el intentioneaza sa ne implice judecata – ori macar sa ne exproprieze atentia - si sa ne dirijeze spre formule fictionale, carora le acorda intâietate fata de realitate.

Insemnarile si notele lui Bánffy nu provin neaparat din zonele adevarului, dar nici nu sunt intru totul desprinse de ele. O asemenea atitudine are o consecventa interna, dar nu si una raportabila la corectitudine si la respectarea redarilor fidele. Ceea ce se poate intreprinde cu o asemenea metoda este printre altele, transcenderea limitelor a ceea ce este firesc in societate si acceptabila in istorie. Transformata in tehnica, cu aceasta metoda se vor putea produce aparente pe fondul unor realitati, ca in rutina depasitelor „jocuri diplomatice" de odinioara.

Ca personaj social, Bánffy a beneficiat de privilegiul aceluia care putea ignora atât datele incomode ale vietii, cât si antiteza morala dintre adevar si neadevar. Dar contele era un artist si scriitor remarcabil si ca atare se cuvine a fi apreciat in termenii conventiilor carora li s-a supus. De aceea, insemnarile si notele lui intregesc, in cadrul unui gen literar, o imagine autobiografica, sub forma intermediara dintre confesiune si proza fictionala. In structura intima a acestei imagini, el a fost preocupat sa dea expresie

sentimentului sau patriotic, militând pentru renasterea imperiului ungar si hegemonia hungarismului in spatiul carpato-dunarean. O asemenea evadare, intr-un „mit poetic" a justificat atitudinea hibrida a unui politician, considerat - si ieri si azi – drept un om neconventional.

Dupa ce vom asculta relatarea contelui Bánffy, in continuare se va vorbi in termenii adevarului, despre misiunea sa secreta, neignorând principiul, dupa care evenimentele autobiografice pot fi reflexe ale unor scrieri literare – acestea la rândul lor putând fi si ele imitatii verbale ale unor realitati.

Când - si de câte ori – recitesc insemnarile atât de univoce ramase de la contele Miklós Bánffy si il insotesc cu gândul in actiunile sale, dar si in strâmtorarile ce s-au putut ivi intr-o viata inchinata unei cauze despre care nu era voie sa se afle, nici sa se vorbeasca, totdeauna ma gândesc ca el a trebuit sa-si poarte in tacere iluziile si nazuintele, pâna in cea din urma zi.

La inceputul acestor rinduri eram inclinat sa dau in vileag mecanismele de modificare ale acelor imprejurari despre care stiam neindoielnic ca au fost directionate nu spre implicarea sau definirea unui sens, ci spre realizarea unui scenariu destinat camuflarii realitatii. Daca procedam astfel, nu puteam integra si alte intâmplari conexe, survenite in conditii speciale, apte de a ne lamuri despre natura si telul unor incercari deosebit de viguroase ce urmareau pastrarea puterii, a unor cuceriri si dominatii intr-o lume a carei supravietuire ar fi dus la un fel de contestare a istoriei moderne si a unor realitati nationale.

Aceste aparente divagari ne vor indrepta spre o imagine mai cuprinzatoare. Fiindca metodica folosirii lor va facilita evocarea empirica, fara a lua in considerare regulile proceselor de elaborare dupa normele vreunui tipar.

Dupa ce am citit insemnarile lui Bánffy, - de fapt niste mesaje pentru viitorime, menite, cum s-a mai spus, sa camufleze sensul real al misiunii sale ca emisar al Regentului Ungariei pe lânga Iuliu Maniu -, am inteles cum forme de inabusire ale adevarului, chiar când se petrec sub ochii nostri, pot genera o serie de interpretari ambigue. Dar experienta personala iti largeste orizontul numai in acel caz in care nu te nimiceste.

Paralel cu lectura acestor insemnari mi-am amintit cât eram de uimit vazând siguranta cu care se infrunta pe sine insusi un venerabil batrân, care – asta imi era impresia – in nici o imprejurare nu a uitat cine si ce este. Nici cât ii sta in putinta, respectiv cât valoreaza altii in comparatie cu el. Avea in sine ceva din darurile unui clarvazator sau cel putin din cele ale unui om ce-si cunostea ratiunea propriei vieti, pâna spre limitele ultimelor amanunte. Se afla sub stapânirea calmului artificial al claritatii, cu acel calculat echilibru launtric in care vedem de obicei cauza obiectivitatii intelectuale. Acest echilibru mai insemna moderatie in viata, cumpanire in scris, vorba si fapta… Cuvântul sau, rareori emotionat, era al unui om care nu avea mai multe lucruri in intentie decât in expresie si stia sa-si domine si sa-si astâmpere firea. Cu ce pret? Oare stapânirea de sine insemna pondere in forta, ce-l ferea de fantasme si de mobilitatea simtirii?

Cu Miklós Bánffy ne cunosteam „pasiv" de totdeauna: eram vecini cu proprietatile noastre de prin partile Somesului. Eram vecini si la Cluj, avându-ne casele – a lui era un palat – pe aceeasi strada, care dupa 1918 purta numele lui I. C. Bratianu. Personal, aveam sa-l cunosc abia inainte de 1940, in calitatea mea de director la cabinetul Rezidentului Regal din Cluj, prof. Dr. Coriolan Tataru; contele Bánffy fiind in anii premergatori Diktatului de la Viena presedintele Comunitatii Maghiare din România si in aceasta calitate un frecvent vizitator al Rezidentului Regal.

Dupa Diktat nu aveam sa-l mai vad pâna intr-o zi când, in mod surprinzator, a avut nevoie de mine. Se pare insa ca imi urmarise continuu calea vietii, pentru ca atunci când a voit sa ma vada, stiuse cum, unde si prin cine ma poate afla. Ca român in Ungaria eu traiam intr-o zona de margine si practicam noi tipuri de relatii sociale. Vechii mei prieteni maghiari ardeleni, in cei 4 ani ai Diktatului, au evitat cu statornica ingâmfare – ori teama? – sa-si aminteasca de existenta mea. Fenomenul acestei intentionate rasturnari si dezechilibrari de relatii a fost, de altfel, si motivul pentru care dupa 1944, prin deliberata optiune si decizie nu am raspuns niciodata la zgomotoasele si reinviatele saluturi afectuoase ale fostilor mei prieteni de fatada, de conjunctura si de interes, fara insa ca nationalitatea sa fi constituit vreodata o stavila in consolidarea unor noi prietenii. Dar prietenii mei noi nu se mai numeau Szolnay, Demeter, Kós, Attila Szabó si altii, ci Haynal Imre, Miskolczi Dezso, Felvinczy Takáts Zoltán, Bernáth Aurél, Baránszky-Jób, Lehel István, Zilahy Lajós etc. Si fara exceptie toti proveneau din Ungaria (nu din Transilvania). Atunci aveam sa inteleg si sa retin, pentru tot restul vietii, ca diversele mutatii politice, in interferenta cu puterea, transforma mentalitati in ansamblul lor si in special comportamentul majoritatii indivizilor. (Si totusi a fost o singura exceptie: graficianul Gy. Szabó Béla.)

Reintâlnirea mea cu contele Miklós Bánffy isi are istoria ei: Intr-o zi, la sediul ziarului „Tribuna Ardealului", al carui secretar de redactie eram in 1943-1944, am fost cautat de Lajós Jordáky. O vizita cu

totul neasteptata. (Elementele din aceasta relatare vor inlesni clarificarea unor contradictii si inadvertente cuprinse in notele contelui Bánffy si in comentariile pe marginea acestora.)

Iata cum a fost motivata aceasta vizita:

- Dupa felul in care decurg operatiile militare, - spunea social-democratul Jordáky, - puterile Axei vor pierde razboiul. In aceasta situatie se va narui si echilibrul de prin partile noastre transilvane. Vom trece prin situatii confuze, favorabile dezordinei, anarhiei, care vor fi insotite de confruntari sângeroase. Mai precis, românii se vor razbuna pe unguri pentru abuzurile, masacrele - „ilegale" (Ip, Traznea s.a.) si „legale" (peste o suta de mii de tineri morti ori disparuti, ca soldati ai Armatei Regale Ungare, pe fronturile din Rusia, alti zeci de mii de români decedati in detasamentele de munca fortata etc.) – si feluritele suferinte si nedreptati etc. Pentru a preintimpina o explozie a razbunarilor, se propune din „partea ungureasca" sa cadem de acord, românii si ungurii, asupra urmatoarelor: intrucât in Transilvania de Nord ordinea este – si va putea fi – asigurata de autoritatile in functie ale statului ungar, in timp ce in Sudul Transilvaniei autoritatile României controleaza situatia – **pâna la incheierea unui tratat de pace, cele doua state sa asigure ordinea ca si pâna acum. Adica sa se mentina, dupa infrângerea puterilor Axei, granitele dintre România si Ungaria, asa cum au fost ele stabilite la Diktatul de la Viena.**

Propunerea lui Jordáky m-a derutat. In sperantele mele, infrângerea Axei si, implicit a Ungariei, urma sa restabileasca automat granitele sfârtecate ale României. Aceasta era credinta, vointa si dorinta tuturor românilor. Dar fata de Jordáky nu m-am exprimat in nici un fel, i-am spus doar ca personal nu ma consider indreptatit sa ma pronunt intr-o asemenea problema. Când insa i-am relatat lui Emil Hatieganu comunicarea lui Jordáky (pe care el a considerat-o drept „primul semn" venit de la maghiari dupa Diktat, prin care se recunostea existenta românilor in Transilvania de Nord), acesta, in stilul sau sfatos si sugubat, a reactionat cam asa: „Nu numai pasarea se exprima pe sine, si-si arata firea atunci când cânta. Si omul cind vorbeste se exprima tot pe sine, chiar si in acest caz, când intâmplator face parte din rasa superioara a maghiarimii". In legatura cu temerile lui Jordáky, Hatieganu era de parere ca acestea „au iesit din amestecatura de idei ce pot exista in mintea unui ungur nationalisto-kominternisto-bolsevico-social-democrat; niste idei ce nu mai pot fi smulse din solul unor vechi deprinderi."

Obisnuit sa gândeasca practic, Hatieganu s-a intrebat: pe cine anume il reprezinta Jordáky? Dar pe noi ne-a insarcinat oare cineva sa vorbim si sa hotarim in numele poporului român?

Peste câteva zile l-am revazut pe Jordáky. Marturisesc ca prea mare importanta nu am acordat personajului, pe care, de mai multi ani il trecusem poate fara temei, in categoria acelor flecari ale caror idei sunt lipsite de limpezime, sunt si prost insailate, n-au nici un suport sigur in constiinta lor si nici legatura cu mersul real al vietii. Dar nu mi-as fi imaginat ca inregimentarea lui in miscarea socialista n-ar fi fost sincera. Cu alte cuvinte, ca lumea lui launtrica avea o structura traditionalista si nationalist-sovina. (Chiar si dupa ce a dispus, fiind inca sef de partid, dupa ce fusese copresedinte de Republica nord-transilvaneana (!), in martie 1945, arestarea mea la Cluj – in urma articolelor publicate in presa centrala prin care combateam programul sau de a crea impreuna cu Edgár Balogh, János Demeter, Teofil Vescan, Tudor Bugnariu, N. Goldberger si altii, un Ardeal Independent, si de a recolora in rosu-comunist pe fostii hitleristi ai Partidului Maghiar din Ardeal, - mi-am zis ca, asemenea fiecarui om, nici Jordáky n-ar trebui privit numai prin limitele si erorile sale, ci si prin prisma principiilor si straduintelor care-l anima.)

La a doua noastra intilnire intr-o vizibila infierbintare nervoasa Jordáky mi-a transmis o invitatie. Era de la contele Bánffy: de a-i face acestuia o vizita. Un asemenea oficiu din partea lui Jordáky, mi s-a parut – in februarie sau martie 1943 – de-a dreptul un lucru frivol. Cum adica? Social-democratul comunizant – mesager al contelui Miklós Bánffy? Iata un lucru ce mi se paru, in cazul cel mai bun, un fel de bufonerie suprarealista. Surpriza reaparu insa indata dupa 23 august 1944, când purtând zalele sovinismului comunist maghiar, Edgár Balogh, solicita, de la acelasi conte Miklós Bánffy, binecuvântare pentru ceremonia nationalisto-stalinisto-bolsevica. (Fervoarea transfigurarii maghiare s-a mulat in prezent pe formele UDMR-ului, ca o confirmare a faptului ca „activistii" vietii publice maghiare, in marea lor majoritate, perpetueaza confuziile ideologice ale intelectualitatii de extrema stânga, in forma ei nuda si de filiatie directa.) Inselaciunea cuprinsa intr-o asemenea atitudine, care pentru unii pare de natura politica, pentru altii de natura etnica, s-ar putea explica prin contradictia dintre a parea si a fi, dintre falsitatea formei de manifestare si agresivitatea continutului ei.

Intrucât Lajos Jordáky a asistat la prima mea convorbire cu Miklós Bánffy, „curierul" social-democrat comunizant era, bineinteles, initiat si el in proiectul contelui de a se intâlni la Bucuresti cu Iuliu Maniu, intâlnire pe care dorea s-o realizeze prin mine, in perioada aprilie – iunie 1943. I-am promis ca voi incerca sa-i satisfac dorinta. (Pe contele Bánffy aveam sa-l revad relativ des dupa razboi, in acei doi-trei ani pâna

s-a repatriat din România in Ungaria. Obisnuia sa ma viziteze saptamânal de mai multe ori, ca „vecin", totdeauna inainte de masa, facându-i placere sa bavardeze lânga o ceasca de cafea, dar si imprejurarea ca fosta mea sotie, actrita Enna Cenariu, vorbea si ea fluent limba maghiara.)

Bánffy reprezenta o lume. In prezenta lui eram intotdeauna impresionat de calmul sau interior, simtindu-ma, datorita inaltelor calitati ale omului, in fata unui mare senior. Vorbele ii erau incarcate de gând si sentiment, uneori marcate de ironie chiar si fata de propria-i casta si stare sociala.

Iuliu Maniu, care il cunostea bine si de multa vreme pe Bánffy a aflat de dorinta contelui de a-l intâlni prin Emil Hatieganu si colonelul M. Gurgu, unul dintre consulii României la Cluj (cu misiuni speciale). Raspunsul lui Maniu a parvenit la Cluj - si i-a fost transmis contelui – la sfirsitul lunii februarie 1943. Când i-am predat mesajul lui Maniu, contele Bánffy m-a rugat sa-l insotesc la Bucuresti, pentru ca prin mine, sa se rezolve, cu discretia absolut necesara, problemele „tehnice" ale intâlnirii. Am acceptat, fireste, dar l-am si prevenit ca obtinerea unui pasaport pentru mine, care abia de curând fusesem eliberat dintr-o detentiune mai lunga, va intâmpina dificultati. Dupa ce in luna mai, la intrebarea lui Bánffy, Iuliu Maniu a confirmat ca posibila intâlnirea la data de 18-19 iunie, contele m-a chemat la Budapesta, unde, in holul palatului sau, am predat valetului doua fotografii. Peste cca. doua ore am primit, tot prin valet, pasaportul, eliberat fara nici o alta formalitate.

La 16 iunie, Bánffy a plecat cu trenul la Bucuresti, via Arad. In aceeasi zi, eu am trecut granita la Feleac, luând de la Turda trenul de Bucuresti. In prealabil stabilisem modul si locul intâlnirii in asa fel, incât in seara zilei de 18 iunie 1943, orele 23 sa ajungem, mergând pe jos, la locuinta lui Iuliu Maniu din str. Sfintilor.

In reconstituirea acestei intâlniri nu faptul in sine – desi de importanta istorica – constituie o problema, ci insusi argumentul evenimentului de a-l intâlni anume pe Iuliu Maniu, in cadrul unei sever elaborate si foarte secrete misiuni diplomatice.

De ce l-a trimis Regentul Ungariei pe emisarul sau in România tocmai la Iuliu Maniu?

Sa fi fost lipsit de informatie reala ori, dimpotriva, orice alta personalitate a vietii politice românesti nu oferea garantii suficient de serioase pentru discutarea si incheierea unei intelegeri privind viitorul româno – ungar?

Poate nici n-ar fi necesar sa repet observatia ca a vorbi despre lucruri de odinioara constituie o incercare de a patrunde intr-un context social si politic extrem de diferit de acela in care ne aflam astazi. Ma intreb din nou daca totusi nu exista intre prezent si trecut niste tainice puncte de contact? Ori, dimpotriva, poate structurile societatii de acum mai bine de cinci decenii nu sunt nici macar comparabile cu structurile societatii de azi?

Asemenea nedumeriri – si altele de acest fel – apar in cautarea unui raspuns la intrebarea: de ce l-a trimis Regentul Ungariei pe contele Miklós Bánffy, in România, tocmai la Iuliu Maniu?

Inainte de a cauta formularea plauzibila a unei motivari, sa incercam a ne inregistra in ansamblul contextual contemporan, despre care stim fireste mai mult – ca experienta traita – si in mod mai articulat decit e posibil sa cunoastem despre un trecut cu valentele lui de continuitate uitate, denaturate ori disociate de cauzele lor.

Mai e oare cazul sa spun ca, in ceea ce ma priveste, istoria anilor pe care incerc sa-i evoc aproape ca se confunda cu realitatea acelor ani – nefiind doar un simplu inventar de fapte si imprejurari? Dar prezentul?

Am oare curajul sa recunosc ca adeseori nu pare a fi altceva decit o prabusire a credintelor, insotita de ignorarea sperantei in independenta spirituala, chiar in intelegerea adevarata a ceea ce se petrece in – si – cu noi? Poate un corolar al acelei practici politice care se serveste de noi in scopul puterii? Nu importa de cine, si nu importa cum si cu ce pret; se foloseste de oricine e gata sa „adere" ori sa se lase pus in miscare, fara a cunoaste macar scopul final al actiunii. Am vazut cum s-au dezbracat ideologii, cum au fost lepadate credinte, discipline, ierarhii, cum au fost - si sunt – tradate cauze, fara ca sa se mimeze macar un mic efort de explicatie ori justificare. Ne-a invins oare cosmarul haosului, care naste lasitate, egoism, desfrâu – ori incepem din nou sa visam asemenea celor ce sunt gata sa apere cauza considerata ieri pierduta?

Revolutia din 1989 a insemnat si negarea disperata a unor infringeri colective cu o intentie pe care istoria o ingaduie ca posibila. Dar ea poate fi urmata si de comertul de idei cu vechituri, facându-i pe oameni sa regrete trecutul. Acel trecut unde au existat suferinte scrise in teoriile cumplite ale zecilor de ani.

Un fost si actual ideolog metamorfozat ceruse, prin 1948, condamnarea la moarte a lui Iuliu Maniu. Acum, tot el, considera Revolutia marea lui parada personala. Dar mai si vorbeste, tot el, cu brutalitatea

fostilor gardieni despre ce si cum „trebuie”. Astfel este invinsa si sanctionata speranta, careia foarte multi i-au daruit „totul”, in timp ce altii au regizat crime, considerându-se – ei, ucigasii – eroi de profesie, mândria poporului si judecatorii greselilor noastre.

Generatiile mai noi, care s-au succedat in ultimele cinci decenii, n-au cunoscut alte rânduieli: doar aceleasi repetari agasante, lipsite de viata adevarata si fara rezonante tonice. Cei care au crezut in promisiunile fostului „regim” au fost inselati ca si cei ce au acceptat sacrificiul din patriotism. In spatele nostru o epoca incredibila si orgolioasa, de extaz artificial si trageri pe sfoara. La cele ce s-au petrecut au colaborat teama si lipsa de fermitate a multora. De aceea in cazul raspunderilor nu exista fragmente, ci o totalitate cvasigenerala. Iar crimele si criminalii – nicicând redusi la o similitudine imprecisa – nu pot fi reabilitati. Raspunderile nu se strâng in jurul unui centru, ci se raspândesc pe o raza larga si nu pot fi motivate cu „acte justificative” si nici cu „dizidente”. Universul crimei politice si al agresivitatii morale ramâne unitar, compact si neanulabil de trecerea anilor ori de schimbarea regimurilor. Astfel asemenea constatari angajeaza si prezentul, asupra caruia se repercuteaza intregul sistem anterior.

Dar sa inlaturam tensiunea dintre caracterul nemijlocit al propriei subiectivitati si acea tragedie care are in spate o realitate transpusa in dimensiunile a ceea ce n-ar fi trebuit sa fie. E greu sa te dezbari in câteva luni, ori in câtiva ani, de constiinta neomeniei care a devenit o realitate curenta in mintile oamenilor sa ignori brutalitatea neinfrânata de nici un impediment moral, ca si de orice concept juridic. Lumea s-a obisnuit cu inumanitatea, cu incalcarea celor mai elementare drepturi, cu regresul inspaimântator al conditiei umane. Iata de ce ma intreb daca cititorii de azi vor intelege – cu ajutorul unor elemente atât de fugar schitate – adevarata dimensiune a lui Iuliu Maniu, „spirit mare si sever”, luptator hotarât si fidel pâna la moarte a adevarului imanent. Dar care in 1943 era un om lipsit de un „rang special”: un „particular”, cu alte cuvinte. De ce totusi Regentul Ungariei si-a trimis emisarul la o „persoana particulara” din România, pentru a discuta viitorul relatiilor dintre cele doua state?

Iuliu Maniu era in primul rând Simbolul Marii Uniri. A Unirii Transilvaniei cu celelalte provincii românesti. Poate nici unul din marii politicieni români nu a avut un prestigiu mai rezistent decât „Sfinxul de la Badacin”. Cum inteleptii sunt rabdatori si consecventi, fermitatea sa morala a putut modela constiinta unui scop si a unui crez. Se spunea despre el ca era ales parca de destin sa devina unul dintre acei conducatori datorita carora oamenii pot comunica intre ei, ca puterea n-a fost decât o povara de onoare pentru el, iar demnitatile si sarcinile publice – grele responsabilitati. Cum gândirea si faptele ii erau cu totul lipsite de obsesiile amorului propriu, intâmplarile din jurul sau ori cele in centrul carora se afla se petreceau parca in corespondenta cu spiritul colectiv. In desfasurarea unor imprejurari critice pentru tara, el avea taria sa-si concentreze, cu prudenta si discernamânt, neinfluentat de impresii, toate fortele.

In al doilea rând Iuliu Maniu era incomparabil mai mult si esentialmente altceva decit exponentul unei directii politice sau seful unui partid. Era insasi esenta si imaginea, nobila si dârza, ramasa istorica si traditionala, a patriotismului unei epoci. In cele mai neasteptate cazuri, calmul lui era acela al unui calauzitor perspicace, puternic si sigur de sine.

Iuliu Maniu mai era speranta tarii si adversar al lui Hitler, Stalin, Mussolini, ca si al celor care voiau sa tulbure linistea si integritatea României. Si din acest motiv s-a bucurat de simpatia si adeziunea poporului.

Miklós Horhty - si nu numai el - stia, prin urmare ca in „fenomenul” Iuliu Maniu dainuie realitatea unei tari si traieste speranta unui popor, cu idealurile si framântarile existentei sale. Iar „regimul” instalat la 6 martie 1945 stia de asemenea ca numai odata cu disparitia lui Iuliu Maniu, când se vor fi prabusit si zidurile peste fundamentul zdruncinat al patriei, se vor putea sugruma libertatile nationale si individuale.

Imprejurarile vietii mi-au permis sa-l cunosc mai bine pe Maniu si, in câteva imprejurari, sa beneficiez de protectia si ajutorul lui. L-am cunoscut din copilarie; fusese in relatii bune cu tatal meu (1876 – 1923) si in strinse legaturi cu cel mai bun prieten al tatalui meu, cu Al. Vaida-Voevod. Fiindca motivatiile aspiratiilor mele erau situate in alte zone, nu in cele ale politicii de orice fel, nu am devenit membru al Partidului National-Taranesc. Si totusi din 1939, vizitându-l in cautare de raspunsuri la unele probleme arzatoare ale Transilvaniei – locuia pe atunci la Bucuresti intr-o modesta garsoniera in str. Caragea-Voda – am patruns cu inima si imaginatia, si cu multe din iluziile mele, in lumea lui Maniu, deslusind totdeauna in vorbele sale nu numai glasul istoriei nationale, ci pe cel al umanitatii. Cineva ii atribuise in acei ani calitatea de „constiinta a constiintei tarii” (De aceea vrajmasia fara margini a maghiarilor sovini, ca in scrierile lui Edgár Balogh si a altora, fata de el si de calitatea lui de arhitect al Unirii Transilvaniei românesti cu vechiul Regat).

Asadar pentru Horthy, in 1943, nimeni altul nu reprezenta viitorul României decât Iuliu Maniu. Astfel se explica misiunea diplomatica secreta a contelui Miklós Bánffy, pe care Maniu l-a considerat

reprezentantul unei lumi ce se alimenta din propriile iluzii. Iluzii fara consistenta ale unei Ungarii moderne si contemporane, pentru care viitorul se infatiseaza invaluit in aburii unei imaginatii fanteziste si impânzit cu intentii subversive, imprastiate in conjuratii, conspiratii si uneltiri mondiale secrete. Rezumându-le, Maniu a considerat ca intregul program al lui Horthy (cum i l-a expus Bánffy) este nu numai in contradictie cu istoria fireasca a Ungariei, dar mai e si ipocrit si derivat dintr-un patriotism decorativ. Horthy isi facuse iluzia ca ar putea controla viitorul cu asentimentul anglo-saxonilor, in umbra fostului si – poate – a viitorului imperiu ungar (cu vechi instincte medievale) – o ambitie activa pâna azi. Dar si o ciudata si anacronica iluzie, daca ne gândim la insistenta invocare a Drepturilor Omului. De altfel, nu e prima - si nici ultima – data când politica de „mare putere" a Ungariei provoaca un sentiment ciudat, grotesc si chiar lugubru.

In politica – precum si in arta – n-are ce cauta mediocritatea, argumentul secundar. Fiindca nu exista o politica care sa fie doar „relativ buna". Ca atare, ceea ce se pretinde a fi politica, fara a avea o functie ordonatoare si armonizatoare plenara in cadrul societatii, nu poate fi decât confuzie, neputinta, schematism – ori abuz. Când imaginatia exagereaza in iluzii, dispare sentimentul realului si se instaleaza dezordinea ori subiectivitatea pura.

Astazi, timpul – cei aproape 60 de ani ramasi in urma noastra – se impune ca un judecator obiectiv sa stearga pâna si semnele preocuparilor artificioase, chiar daca ele au existat in preocuparile contemporanilor acelor vremuri. Fiindca timpul judeca lucrurile fara sa confunde realul imaginat cu realul istoric. Iata de ce problemele lui Horthy, talmacite lui Iuliu Maniu de contele Miklós Bánffy, nu mai pot fi legate nici intre ele, nici de mersul istoriei, decât in cartoanele unor fantezii desarte, incapabile de a imbina desfasurarea obiectiva si ascendenta a evenimentelor spre noi teluri – mai drepte – cu perpetuarea ambitioasa a unor prejudecati.

Problemele discutate de Bánffy cu Maniu incercau sa implanteze o lume fictiva intr-o lume reala. Vom cauta sa le consemnam, dar nu inainte de a aminti ca elementele care au dat vigoare acelei intâlniri cele doua forte actionând concentrat – forta omului si a momentului – mai exista, dar nu ca energie modelatoare de constiinta ci ca mecanizare de deprinderi in râvnita restaurare a unui vechi ideal de odinioara, ratacit dar nu disparut inca.

Sa ne reamintim pe scurt de argumentele si fazele de pregatire ale intâlnirii Bánffy – Maniu. Nu pentru a lungi cadenta informatiilor, ci pentru a nu pierde din vedere dispunerea scenelor si intentiile regiei prin care s-a urmarit acreditarea unui neadevar, distantarea de zonele claritatii si, nu in ultimul rând, eliminarea posibilitatii de a patrunde in culisele unei aventuri politice, atât de familiara si obisnuita practicilor lui Bánffy.

Iata argumentele pe care contele le-ar fi vrut acceptate de istorie:

- Initiativa de a trimite un emisar, in 1943, la Bucuresti, pentru a discuta starea viitoare a relatiilor româno-ungare ii revine contelui István Bethlen, seful opozitiei in viata politica a Regatului Ungar, in urma unei sugestii venite din partea lui Iuliu Maniu:

- Implicarea (aparenta) a guvernului ungar si a primului ministru Kállay intr-o convorbire oficiala cu guvernul României prin intermediul unor persoane neoficiale (!?): Bánffy si Mironescu etc.;

- Angajarea vizibila a românilor din Ungaria in actiune, menita sa inlature orice indoiala in privinta firului de legatura cu Bucurestii, despre care se stia ca poate avea doua capete in România: Ion Antonescu si Iuliu Maniu.

Aceste argumente plaseaza insa „actiunea", respectiv misiunea lui Miklós Bánffy intr-o stare de naivitate stranie, cu scopul de a tainui identitatea persoanei aflate in miezul lucrurilor: Regentul Ungariei, Miklós Horthy. (Nu cunosc volumul *Documente secrete ale lui Miklós Horthy* , dar in volumul sau *Memorii* 2 – Horthy nu vorbeste de aceasta initiativa a sa).

Relatarea pe care o vom incerca nu are exactitatea unor citate, dar va da expresie fidela continutului si sensului celor discutate de Bánffy cu Maniu. La o asemenea incercare de restituire nu ne indeamna nici pe departe un simplu zel memorialistic, ci faptul ca argumentele politice care au motivat, respectiv care au determinat aceasta insolita misiune secreta, se inscriu intr-un vast cadru, comun mai multor demersuri politice – vizibile si invizibile – ale Ungariei, cu nebanuite si surprinzatoare convergente, cu preocupari si interese formulate inca la inceputul anilor 1920, care se prelungesc, marite in intensitate, pâna azi.

Am sosit la Bucuresti in ziua de 17 iunie 1943. Contele Bánffy s-a instalat la Athenée Palace, iar eu – vis-à-vis – la Hotelul Splendid Parc. Am actionat dupa cum ne intelesesem in prealabil. Bánffy ma avertizase ca trebuie sa fim vigilenti, chiar foarte vigilenti; ca agentii care ne vor supraveghea si iscodi sunt nu numai extrem de iscusiti dar si periculosi. Sincer vorbind, eram convins ca exagereaza. Apoi mi-

am dat seama, cu totul intâmplator, ca geamantanele – si camera unde locuiam – imi sunt frecvent si atent controlate si ca sunt urmarit. Calatoria mea la Bucuresti avea o „acoperire"(reala): urma sa obtin prin Ministerul Propagandei un manuscris: *Istoria literaturii române* de Murarasu, pentru a o publica la editura ERAN din Cluj (al carei director eram). Al. Badauta, secretarul general al Ministerului, m-a atentionat la prima noastra intilnire ca „germanii s-au si interesat de mine, vrând sa stie – daca intr-adevar exista manuscrisul lui Murarasu"?

Spre deosebire de atmosfera tensionata a Budapestei, Bucurestiul era mai nonsalant ca oricând: - in aerul cald, catifelat al verii insorite, oamenii erau desprinsi de obsesiile razboiului. Prin Aurel Buteanu si dr. Leucutia am aflat ca-l voi conduce pe contele Bánffy la Iuliu Maniu in seara zilei de 18 iunie, respectiv noaptea la orele 23, când casa in care locuia presedintele Partidului National Taranesc, in strada Sfintilor, era mai putin supravegheata. Locuinta lui Maniu, modesta, situata la etaj, avea doua camere. Intr-una, care servea si de cabinet de lucru si de dormitor, s-au instalat Bánffy si Maniu, in cealalta m-am aranjat comod intr-un fotoliu. Usa dintre cele doua camere a ramas larg deschisa in tot timpul convorbirii.

Gradina Atheneului, locul de intâlnire cu Bánffy, la orele 22,30, era cufundata in intuneric. Camuflajul capitalei era total. Drumul, pâna la locuinta lui Maniu, l-am parcurs pe jos, in circa 15 – 20, de minute, desi un marunt incident neprevazut putea sa provoace o mica intârziere: datorita intunericului m-am ciocnit de un barbat. L-am recunoscut dupa voce. Era unul din prietenii mei din anii studentiei: Eduard Mezincescu. Un joc al hazardului!

Bánffy si Maniu se cunosteau de peste 30 de ani si se respectau reciproc. Convorbirea pornise protocolar – ca de obicei – din nimic, mai bine zis din intrebari si raspunsuri banale si conventionale, mai intâi in limba maghiara, apoi in germana. Traiam un sentiment ciudat: asistam la o conversatie calma despre destinele dramatice ale unor tari si popoare in timp ce soarta acestora – si a Europei – era pe cale de a fi decisa in transeele unor fronturi insângerate. Situatia imi parea absolut ireala; se vorbea despre un proces de asezare in ordine si tihna, fara sa se banuiasca macar ce sfârsit va avea inclestarea a carei iesire era decisiva pentru viata si soarta sutelor de milioane de oameni prinsi in vâltoarea razboiului.

Simt nevoia sa spun ca de câte ori am vorbit cu Maniu, de fiecare data aveam sentimentul ca tot ce spunea era atestat nu numai de o experienta, ci chiar de propriul sau exemplu. Bánffy altfel: el parea un om detasat de obiectul preocuparilor si de realitatea inconjuratoare. Si totusi orientat spre lume. In timp ce Maniu era insasi expresia faptului de care era constient: un om reunit cu existenta si cu un univers carora le intelegea nu numai rosturile, ci si tainele. Bánffy avea darul unei mari si insingurate inteligente. Dar confruntat cu ecranul pe care se forma imaginea unor trairi, aceasta devenea ezitanta, isi pierdea din siguranta si din puterea de patrundere. In cursul convorbirii de peste trei ore, relatia dintre cei doi interlocutori avea sa se modifice. Bánffy devenind din ce in ce mai pasiv. In timp ce Iuliu Maniu dispunea de o constiinta de sine – si de altii – a unui om unit cu lumea exterioara, cu viata, Bánffy se arata interesat mai curând de contemplarea vietii, satisfacut de dimensiunile largi ale propriei interioritati si de cunoasterea senzoriala a existentei, de vederea aparentelor, a celor ce i se ofera privirii. A privi nu inseamna insa a si poseda. Mai curind inseamna a te situa in afara sau cel mult la limita pragului. Dar inteligenta universala a lui Bánffy s-a manifestat – si s-a realizat – in visele sale personale, ca scriitor, pictor, scenograf, ilustrator, grafician, ca stimulator de cultura, prin infaptuiri demne de inalta sa calitate spirituala. In politica insa, activitatea lui era lipsita de transparenta. In realitate – aceasta e parerea mea -, el s-a dedat acelui tip de mesianism, de coloratura speculativa, care incerca sa modifice niste realitati si sa transforme istoria cu sprijinul si organizarea unor conjuratii. Mitul conspiratorului are si el o fundamentare practica: usurarea destinului oamenilor aflati in dificultate, modificarea in bine a lumii in care se traieste, a mediului in care se respira. In cazul lui Bánffy, conspiratia romantica pe care o organizase de prin 1912 urmarea schimbarea in bine a destinului poporului maghiar si al Ungariei. Ca oricare din adevaratii conspiratori, si contele Miklós Bánffy tindea spre instaurarea unei idealitati purificate. Himere? Dar oare himerele nu sunt expresia limita a unor realitati necesare si a unor posibilitati – daca nu realizabile, macar imaginabile? (Nu eram eu insumi un conspirator?)

Intorcându-ne privirile catre tineretea noastra zbuciumata, ii regasim, deopotriva, ca mentori ai scopurilor, iluziilor si sperantelor, atât pe cei ce au transpus lumea in echivalente launtrice, cât si pe cei care au conspirat, când realizarea propriului lor crez nu era posibila decât in umbra polului invizibil si in afara legilor. Intre acesti mentori, care au militat pentru primatul actiunii asupra teoriei, se aflau, alaturi de Iuliu Maniu si altii ca Emil Hatieganu, Al. Vaida-Voevod, episcopul greco-catolic Iuliu Hossu, profesor Coriolan Tataru, sef-rabinul Moshé Carmilly-Weinberger, profesor doctor Imre Haynal, episcopul greco-

catolic Alexandru Rusu, publicistul evreu Ernest Marton, ambasadorul Eugen Filotti, pictorul budapestan Aurél Bernáth, ca si conspiratorul de profesie Mendy Lehrmann.

Sedeam intr-un fotoliu intr-o camera din modesta si impersonala locuinta a lui Iuliu Maniu. Ascultam formularea de catre Bánffy a mesajului lui Horthy catre Maniu. Stinsesem lumina. Urmaream raspunsurile lui Maniu si ma gândeam ca pentru acest simbol al neamului nostru existenta nu era altceva decât o ajungere la sine prin universul lumii românesti. Apoi am fost cuprins de sentimentul unei mari umilinte, fiindca intelegerea nu avea darul sa clarifice decât portiuni dintr-un ansamblu.

Când contele Bánffy a inceput sa transmita mesajul amiralului Horthy catre Iuliu Maniu, putin dupa ora 23 (18 iunie 1943), era de admirat felul in care o memorie iesita din comun construia expunerea in cele mai mici amanunte ale sale. In acelasi timp, din spusele lui, se degaja o impresie destul de stranie, in sensul ca textul pe care-l rostea nu parea sa coincida cu parerea lui personala. Exista cumva un sens paralel in expunerea sa – un text rostit si un altul sugerat, fara expresii ambigue, fara metafore, fara aluzii, chiar si fara o intonatie critica ori rezervata, fara nimic din ceea ce ar fi rasturnat intelesul autentic al mesajului sau ar fi putut pune in functiune alte argumente decât cele ce ii fusesera indicate? Prin urmare, desi Bánffy nu parea a modifica esenta mesajului, in reproducerea sa orala, emisarul facea impresia unui factor pasiv, dar si distantat de continutul caruia ii dadea forma orala. Sistemul fidel al comunicarii se raporta strict la conditia intelectuala a lui Horthy, din care emisarul nu-si permitea nici o iesire, nici o asociere cu propriile opinii, desi in mod evident se intelegea ca intre cel care a trimis mesajul si cel care il transmitea era o deosebire de „calitate” in favoarea celui din urma. Bánffy nu a facut nici o incercare de a depasi barierele mesajului, nici sa-l remodeleze, desi, in mod evident acesta nu corespundea propriilor sale vederi.

Iuliu Maniu a ascultat atent, cu o continua si egala concentrare, nemiscat si linistit, pâna la capat, comunicarea lui Bánffy, fara sa schiteze vreun gest si fara sa intervina cu vreun cuvânt, parca cele auzite ar fi fost lipsite de o expresiune relationala in preocuparile sale. In ceea ce ma priveste, substanta mesajului mi se parea redusa la obsesia unui austro-ungar ofensat de istorie si napadit de nostalgia trecutului. La inceputul expunerii facuta in limba germana, Bánffy a fost nitel derutat nestiind cum sa traduca cuvântul „Foméltoságu”: titulatura ce i se cuvenea lui Horthy, „Reichsverweser” nu era corespondentul titlului maghiar, „Durchlaut” de asemenea era altceva decât „Altesse Serénissime”. Deci o problema de eticheta. Dilema a rezolvat-o prin folosirea cuvântului francez „Regent”.

In incercarea de refacere târzie a mesajului am procedat la rectificari succesive in intentia de a fi cât mai corect in redarea continutului dar si a formei comunicarii.

– Ungaria – spunea Bánffy din partea lui Horthy – a fost victima Tratatului de la Trianon. La Versailles nu au avut loc tratative. Cu toate eforturile delegatului Ungariei de a demonstra adevarul, realitatea, destinul tarii a fost cel decis de aliati inca inainte de inceperea „tratativelor”. Un dictat, prin urmare, impus Ungariei pe baza unor date statistice masluite de Beneš care a reusit sa amplifice „Stimmung”-ul antimaghiar, pe de o parte cu ajutorul unor harti intentionat deformate, pe de alta cu formularea unei acuzatii grave, anume ca, in izbucnirea primului razboi mondial, Ungaria ar fi avut o vina de neiertat. Ostilitatea care s-a manifestat in cursul tratativelor fata de Ungaria se afla in contradictie cu acea afirmatie a lui Wilson, dupa care razboiul nu-si propune farâmitarea ori impartirea Monarhiei Austro-Ungare, desi conventiile secrete ale aliatilor incheiate cu cehii, românii si italienii au stabilit tocmai impartirea, respectiv dezmembrarea monarhiei. Este foarte regretabil faptul ca nu au fost luate in considerare acele propuneri ungare prin care se cerea ca fiecarui cetatean si fiecarei natiuni din Monarhie sa i se garanteze dreptul la autodeterminare. Daca s-ar fi acordat un asemenea drept, in acest caz numai românii si o parte din croati ar fi parasit granitele Monarhiei, nu si rutenii, sasii, nici germanii din Banat. Toti acestia ar fi optat pentru ramânerea lor intre granitele Ungariei. Datorita nesocotirii dreptului de optiune, s-au unit cu statele nationale invecinate nu numai acele nationalitati care de-a lungul secolelor s-au infiltrat pe teritoriul Ungariei, dar au trebuit sa fie sacrificati si 3 milioane de unguri, care au ajuns sub stapinirea unor popoare straine. Acestia au fost subordonati unor natiuni cu o cultura incerta ori chiar inferioara culturii ungare. In acest chip, s-a nesocotit si violat tocmai principiul wilsonian al autodeterminarii natiunilor: unul din trei maghiari fiind obligat sa traiasca in afara tarii sale. României i-a revenit cea mai importanta parte din Ungaria impreuna cu 1.300.000 de maghiari; desi armata româna a fost complet invinsa si nimicita de honvezii unguri. României i s-a dat nu numai Transilvania intreaga, ci si partile invecinate ale Regatului Ungar, precum si Banatul, cu aproape 6 milioane de locuitori.

– In loc ca aceasta situatie sa aduca liniste si pace in zona, ea a generat si genereaza tensiuni nedorite, mai ales datorita unor actiuni antimaghiare, ignorând faptul ca in spatiul dunarean cheia stabilitatii si a

securitatii se afla la Budapesta. Asadar dezmembrarea Monarhiei si a Ungariei, nu a adus cu sine linistea spiritelor in bazinul dunarean. Si totusi Ungaria s-a straduit si se straduieste sa pastreze un echilibru intre state, sa instaureze intelegere si impacare intre ele. Acelasi tel o anima si in prezent. Regentul i-a spus lui Hitler: „trebuie sa inlaturam pericolul izbucnirii unui nou razboi". Dar eroarea savârsita de Beneš la Conferinta de pace s-a razbunat aproape dupa doua decenii. Cehoslovacia, un stat artificial, inconjurat din toate partile de neprieteni, un popor, poporul ceh aflat in minoritate, in combinatie cu natiunea ezitanta a slovacilor, nevoit sa convietuiasca cu germanii-sudeti, cu ungurii si rutenii – a prefigurat prin acest amestec, drama statului cehoslovac. Cu toate acestea, Ungaria a initiat tratative cu statele Micii Antante, pentru ca, reciproc, sa renunte la folosirea armelor.

– Cei care, cu nici un pret, nu vor sa recunoasca, in mod obiectiv, cumpatarea de care a dat dovada Ungaria, ii reproseaza ca a profitat de intelegerea de la München si ca a participat alaturi de Germania, la impartirea Cehoslovaciei. Se mai spune, exagerind, ca Hitler a trebuit sa tempereze pretentiile Regentului. De fapt, Ungaria nu a avut nici o initiativa. Tiso a fost cel care a avut ideea ca disputa in legatura cu Cehoslovacia sa fie rezolvata printr-un arbitraj organizat de Germania si Italia. Cu aceasta initiativa si Regatul Ungar a fost de acord. Trebuie insa mentionat ca, in timp ce Hitler a vrut sa transfere Ungariei intregul teritoriu al Slovaciei, Regentul ar fi fost cel care a propus infiintarea Slovaciei independente. In aceste imprejurari, Ribbentrop si Ciano au trasat pe harta nationalitatilor noua frontiera a Slovaciei, la arbitrajul din 2 noiembrie 1938, prin care i-a revenit Ungariei o parte din ceea ce a pierdut din nordul tarii la Trianon.

– Modul favorabil in care au reactionat atunci populatiile maghiare si nemaghiare demonstreaza si el ca opinia publica a considerat ca nedrepte frontierele trasate la Versailles, motiv pentru care se si impunea revizuirea lor. De altfel, Regentul tine sa se stie ca asa-zisa „ideologie' nazista, ca si metodele folosite de Hitler, ii sunt profund antipatice. Dar când a constatat ca garantiile oferite României, Cehoslovaciei, Greciei de catre Marea Britanie, n-au nici o valoare si nici nu exercita vreo influenta moderatoare asupra politicii germane, Ungaria, un stat mic, a fost nevoita sa duca o politica pragmatica, mai ales ca dezmembrarea fara rezistenta, a statelor succesorale – in care nationalitatile minoritare au avut mai putine drepturi decât fostele nationalitati din Ungaria Mare – a dovedit un lucru esential: Trianonul in locul unui mare stat multinational consolidat si prosper, a creat o serie de state mici multinationale, dar fragile si subrede. Aceasta situatie a fost analizata, in spiritul adevarului, la München, drept care dupa constatarea ei, s-a cautat, in mod necesar - si s-a gasit – cea mai potrivita solutie. In acelasi timp insa, concesiile facute de Ungaria fata de politica Axei Roma-Berlin au fost minime si perfect justificate: Ungaria a semnat pactul anticomintern, a recunoscut noua situatie din China, s-a retras din Liga Natiunilor. Dar o tara mica aflata in situatia de a face continue eforturi pentru supravietuire si autoaparare in mijlocul unor popoare straine, nici nu putea actiona altfel. Oare România nu a fost fortata sa cedeze Germaniei productia sa de petrol? Nici o clipa Ungaria nu a pierdut din vedere lupta sa pentru independenta si neutralitate, constienta ca acestea le poate obtine daca se alatura anglo-saxonilor.

– Cel de-al doilea arbitraj de la Viena (30 august 1940), care a despicat Transilvania in doua, nu i-a satisfacut nici pe unguri, nici pe români. Un asemenea non sens putea sa-i multumeasca numai pe Ribbentrop si pe Ciano. Impartirea in doua a Transilvaniei este o aberatie. Brasovul, Sighisoara, Aradul, Sibiul, Timisoara nu pot fii despartite de orase ca Oradea, Satu-Mare, Cluj, Dej, Bistrita, Zalau etc. Si daca totusi Transilvania a fost taiata in doua, aceasta se datoreaza faptului ca Ungaria, ca si România plutesc in aceeasi barca cârmuita de nemti. Prin urmare nu au ce sa-si reproseze.

– Intrucât nu se stie daca anglo-saxonii vor deschide un al doilea front in Balcani, Ungaria si România nu ar trebui sa excluda posibilitatea ca rusii vor inainta pâna spre centrul Europei. Fiindca fara indoiala Hitler a pierdut razboiul. Regentul a aflat ca Beneš a obtinut promisiunea Rusiei, care pastrând Basarabia si Bucovina de Nord, va sustine anularea celui de-al doilea arbitraj de la Viena. Dar rusii singuri nu vor putea restitui României Transilvania de Nord, fara asentimentul anglo-saxonilor si al francezilor. Vor trece câtiva ani, dupa incheierea razboiului, pâna se va ajunge la un tratat de pace. In acest timp, in Transilvania s-ar putea petrece evenimente tragice. Este datoria Ungariei si a României sa le evite. Românii din Transilvania de Nord s-ar putea razbuna pe unguri, dar nici o invazie a românilor rasculati din sudul Transilvaniei nu poate fi exclusa. *Pentru a preintâmpina instalarea anarhiei in Transilvania, Regentul Ungariei ii propune lui Iuliu Maniu ca pâna la noul tratat de pace, in Transilvania, frontiera dintre Ungaria si România sa ramâna cea stabilita la Viena* . In acest fel autoritatile celor doua tari vor fi in masura sa asigure ordinea, siguranta vietii si a bunurilor in cele doua parti ale Transilvaniei.

– Intrucât deschiderea unui nou front in Occident este iminenta, Ungaria si România sa-si uneasca fortele cu armatele anglo-saxone, luptând impreuna pâna la infrângerea Germaniei, dar, in acelasi timp, si pentru a opri inaintarea rusilor spre Germania. Realizarea unui asemenea proiect cere suspendarea tuturor neintelegerilor si rivalitatilor ce exista intre Ungaria si România pe teme teritoriale, nationale, istorice, etc. Perspectiva unei asemenea colaborari s-ar putea prelungi intr-o desfasurare cu consecinte nebanuite, dintre care si aceea a stavilirii expansiunii bolsevismului in tarile Europei.

– Regentul ar dori sa cunoasca parerea „opozitiei", condusa de domnul Iuliu Maniu, in fata evenimentelor in curs de desfasurare si care anume ar fi propunerile sale intr-o imprejurare ce invedereaza atâtea riscuri, dar si realizari, nu numai pentru unguri si români, ci si pentru intreaga Europa?

– Intrucât problema Transilvaniei va trebui rezolvata in asa fel incât sa-i multumeasca pe unguri, pe români, ca si pe sasi si secui, nu ar fi oare oportun sa se analizeze crearea unui stat nou, care sa se concretizeze prin elaborarea unui regim de autonomie pe baza cantonala?

Raspunsul lui Iuliu Maniu s-a inscris, cum se va vedea, inlauntrul unui alt sistem de gândire decât cel austro-ungar, pe care-l refuzase categoric inca din 1918.

Desigur n-a trecut neobservat ca reconstituirea unui fragment de istorie este tot asa de incarcata de surprize ca si istoria insasi.

In anii razboiului in sufletele românilor era o mare invalmaseala. Intreaga ordine a tarii a fost data peste cap, intr-un fel cum nimeni n-ar fi banuit vreodata. Framântarea uriasa era a intregului popor. Revenind dupa trei ani de absenta in România, in iunie 1943, am putut sa-mi fac o idee de câte sperante se concentrasera in jurul persoanei lui Maniu, in forta cugetului acestui politician, unic in timpul sau.

Inainte de a reconstitui raspunsul lui Iuliu Maniu, care nu a urmat calea formularilor ezitante din expunerea contelui Miklós Bánffy, vom remarca distanta de la primele proiecte si concretizari pâna azi, in care revizionismul ungar si-a perfectat si generalizat tehnicile, si-a precizat tâlcul si finalitatea, a luat amploare, a spart limitele dimensiunilor nationale, s-ar putea chiar spune ca a construit un edificiu monumental, pe care a si izbutit sa-l populeze cu adepti ori mercenari francezi, americani, englezi, rusi, chiar si cu români renegati (de diverse nuante), incercând sa-i confere functia unei pietre de hotar in istoria Europei. Intr-adevar, mai toate argumentele lui Horthy aveau sa reapara in anii ce i-au urmat, sub diverse infatisari sau formule, aceleasi azi ca si ieri, utilizate cu toate mijloacele, schimbind o tema „teoretica" intr-o forta latent explozibila, indreptata impotriva libertatii si linistii românilor, rutenilor, sârbilor, croatilor, ca si impotriva pacii in regiunile centrale ale continentului nostru.

Când l-am insotit in 1943 pe contele Bánffy la Maniu n-aveam cum sa stiu ca in mesajul lui Horthy se va putea identifica, fara gres, paternitatea mai tuturor tezelor revizionismului ungar de azi. Pentru cel ce nu cunoaste natura si telurile politicii ungare – ori se lasa ademenit de povestile de adormit copiii ale fostilor cominternisti cu ramificatii, la noi, pâna in structurile Uniunii Democrate Maghiare, ale clerului maghiar, reformat, catolic unitarian etc. este greu de explicat – si chiar de imaginat – fenomenul amintit mai sus. Dar, din pacate, Ungaria isi inchipuie ca afisarea si colportarea zgomotoasa a nemultumirilor ei, raspândite in cercuri tot mai numeroase, vor transforma revolta ei intr-o ofensiva generala cu efecte palpabile, datorita carora se va modifica atât stilul propriei guvernari, cât si fiinta tarilor vecine. Si cum revizionismul a devenit obsesia dominanta in toate imprejurarile traversate de Ungaria, el nu poate fi detasat nici de Horthy, dar nici de Szálasi, Mátyás Rákosi, János Kádár ori de fluctuanta si ipotetica democratie din zilele noastre. Ungaria inca nu a fost demascata. Nu a fost inca sesizata nici acea particularitate a comportamentului ei pe arena nationala si internationala de a repeta cuvinte intelepte, pe care nu le transforma in fapte.

Cele câteva fraze rostite la inceput de Iuliu Maniu, mai mult ca pentru sine, exprimau parerea ca evenimentele in toiul carora traim ne obliga sa vedem si sa apreciem totul intr-un chip nou, fiindca toate s-au transformat – daca nu chiar s-au si rasturnat – in miscarea convulsiva, care a dislocat intreaga omenire din loc.

– Este pentru a doua oara – i-a spus Maniu contelui Bánffy – ca domnul Amiral Horthy ma cauta. A trecut un sfert de secol, din noiembrie 1919, de când, prin dr. Ioan Erdélyi (avocat român din Budapesta, devenit primul ambasador al României Mari in Ungaria), mi-a cerut sa intervin ca românii sa faciliteze ocuparea Budapestei de catre Armata nationala ungara, respectiv sa determinam retragerea Armatei române din capitala ungara pentru a inlesni astfel intrarea „victorioasa" a Amiralului in Budapesta.

Cu acelasi prilej, viitorul regent i-a mai cerut lui Maniu sa-i convinga pe cehi sa-si retraga armata de ocupatie din Nordul Ungariei.

Dupa opinia lui Maniu, alegerea lui Horthy ca Guvernator al Regatului Ungar a fost insa un act neconstitutional, el devenind astfel uzurpatorul unui tron; un asemenea act fatalmente se opune lumii legalitatii si devalorizeaza imaginea speciala, pe care trebuie s-o aiba un sef de stat.

– Ceea ce sustine Ungaria dupa Tratatul de la Trianon, si anume ca noile frontiere de stat ar fi trasate in functie de interese politice, economice si strategice – si nu in conformitate cu principiul wilsonian al autodeterminarii popoarelor -, este o calomnie; iar propaganda Ungariei cu privire la maghiarii deveniti minoritari in România, Cehoslovacia si Iugoslavia este si ea tendentioasa. In plus, Ungaria nu numai ca nu recunoaste existenta minoritatilor din propria-i tara (din totalul de 9 milioane de locuitori ai Ungariei posttrianonice, intre cele doua razboaie 800.000 erau germani, 800.000 erau evrei, 200.000 erau români, 250.000, slavi „de sud", 300.000 tigani, 100.000 slovaci s.a.), dar acestia sunt expusi din partea statului la o asimilare fortata, fara a avea cele mai elementare drepturi: la limba materna in scoli si biserica, la pastrarea traditiilor stramosesti etc.

– Alaturi de Italia fascista si de Germania nazista, Ungaria, cu regimul patronat de cercul lui Horthy, ofera imaginea unui stat organizat dupa model fascist, cu o orânduire reactionara, retrograda si antidemocratica. Inca inainte de proclamarea statului fascist in Italia, Horthy a oferit englezilor si francezilor participarea Ungariei la razboiul interventionist din Rusia. In schimb, Horthy ceruse puterilor occidentale sa recunoasca oportunitatea crearii Confederatiei Dunarene, ca stat „tampon", atât de necesar mentinerii echilibrului si stabilitatii in centrul Europei dupa dezmembrarea Austro-Ungariei.

Iuliu Maniu a continuat prin a arata ca isi da seama cât de greu s-a decis Regentul Horthy, sa intre in legatura cu el.

– Dar ceea ce propune este mai mult decât o absurditate: din ceea ce a fost talmacit de contele Bánffy rezulta ca Ungaria cere ca opozitia din România sa recunoasca ceea ce nu va recunoaste niciodata poporul român: acceptarea in fapt a Diktatului de la Viena!

– A accepta mentinerea impartirii facuta la Viena, chiar si „numai" pâna la incheierea unui nou tratat de pace ar echivala cu punerea in litigiu a unui fapt indiscutabil: unitatea românilor, istoria lor comuna, interesele lor identice etc. Or, Diktatul de la Viena este considerat de intregul popor român ca o crima impotriva fiintei noastre nationale. Problema Transilvaniei nu este negociabila; ea nu se poate pune decât intr-un singur fel: care anume dintre „nationalitatile" din Ardeal este majoritara? Prin urmare, cuvântul hotarâtor asupra destinului Transilvaniei nu-l pot avea decât românii.

– Datorita solidaritatii revizioniste dintre Germania, Ungaria si Italia a devenit posibila recâstigarea de catre Ungaria a unor teritorii locuite in majoritate de români. Iar acum, Ungaria – considerând ca istoria nu este altceva decât un joc al hazardului si al aranjamentelor – aspira la refacerea hotarelor sale zise „istorice" sau macar la pastrarea a ceea ce a primit de la „marele ei aliat", Germania nazista.

– Dupa dezastrul provocat de primul razboi mondial, de care este raspunzatoare alaturi de Austria si Germania, ca si dupa lovitura mârsava si catastrofala data poporului român la 30 august 1940, Ungaria doreste sa profite in continuare de Diktatul de la Viena si, totodata, sa paraseasca un vas pe cale de a se scufunda.

– Rog sa-i comunicati domnului Amiral ca poporul român nu a primit ca dar de la nimeni România Mare. Hotarele României Mari au fost statornicite prin foarte grele sacrificii de sânge si cu pretul unor lupte aprige. Si totusi, Marea Unire de la 1918 nu a fost rezultatul unor simple fapte de arme. Marea Unire a fost consecinta fireasca a evolutiei unei natiuni: ea s-a facut in modul cel mai firesc, la capatul unei lungi evolutii nationale, politice, sociale si culturale. A sosit timpul ca si Ungaria sa inteleaga sensurile istoriei: oricare va fi ordinea ce se va instaura in Europa, Ungaria nu se va mai intoarce la imprejurarile anterioare primului razboi mondial. Ca si Rusia, care e o mare putere. Dar ea se va dezmembra si se va farimita in zeci de tari daca nu va adopta un alt sistem de colaborare cu statele mai mici pe care le asupreste. Ungaria are tendinte inrudite cu ale Rusiei dar fara sa dispuna de forta ei, nici de puterea pe care o avea in anii dualismului, cind, bazându-se pe puterea militara a Austriei, dar si pe superioritatea politica, culturala si economica a germanilor austrieci, mica natiune ungara s-a considerat indreptatita „istoric" sa stapineasca o majoritate – populatia majoritara a „nationalitatilor"-, fara nici o ezitare, fara scrupule de ordin moral. Iar acum Ungaria face incercari ca in Rusia Subcarpatica – cu populatie ungara de cca. 15% -, prin tinuturile slovace, in Transilvania de Nord, ca si in partile banatene sa creeze mici republici, ca astfel sa-si asigure hegemonia in zona

– Când isi revendica Transilvania si Banatul pentru ca aici traiesc 1,4 –1,5 milioane de unguri, implantati in aceste provincii prin lungi perioade de colonizare, Ungaria considera, drept cel mai firesc lucru din lume ca o minoritate maghiara sa stapâneasca o majoritate de peste 5 milioane de români! Acesti

români au fost tinuti in robia Ungariei, dar si in nestiinta si saracie, expusi la cele mai perfide actiuni de deznationalizare. Nu e vorba insa numai de români. Oare sârbii vor uita Amiralului Horthy ca a tolerat impasibil exterminarea a zeci de mii de barbati si femei, de batrâni si copii? Dar masacrarea românilor din Transilvania de Nord, numarul celor ucisi fiind de peste 10 mii? Ca si transformarea in carne de tun a peste 100 de mii de tineri români incorporati in armata ungara pe frontul rusesc. Nu ne consoleaza faptul ca recurgerea la crima institutionalizata este semnul incontestabil al unui proces de dezagregare politica si morala. Au mai venit informatii si apeluri disperate din Ungaria si de la evrei.

– Ungaria pretinde a fi succesoarea fostei monarhii Austro-Ungare. In aceasta calitate se simte indreptatita sa se amestece in treburile interne ale României. Ori in privinta teritoriilor locuite de români, a populatiei majoritare in Transilvania, Maramures, Bihor, Banat etc. succesorii de drept ai monarhiei austro-ungare sunt românii. De altfel România a fost dezavantajata de Tratatul de la Trianon, care nu a tinut seama nici de hotaririle de la Alba Iulia si nici de stipulatiile cuprinse in Tratatul din 1916 dintre România si aliatii sai.

– Dupa ce la Trianon au fost rectificate hotarele noastre in beneficiul Ungariei, acum dl. Amiral Horthy ne propune sa acceptam chiar si numai temporar, hotarele stabilite de Diktatul de la Viena. Nu incape nici o indoiala ca noi dorim pacea in centrul Europei, ca si o buna vecinatate cu Ungaria. De asemenea, dorim sa traim in cele mai bune relatii cu minoritatea maghiara din România. Dar pretul nu poate fi recunoasterea pierderii unei parti din Transilvania, care a fost si va fi a noastra pe baza dreptului de autodeterminare si a principiului unitatii nationale - si nu pe baza unor conjuncturi ori aranjamente politice internationale.

– Statisticile, care n-au putut fii contestate nici in Ungaria, arata ca in Transilvania maghiarii si secuii impreuna reprezinta abia 21% din populatie. Iar acum Dl. Amiral Horthy ne propune nici mai mult nici mai putin decât impartirea Transilvaniei. Argumentul este fals si nesincer: ca sa preintâmpinam razbunarile si varsarea de sânge. In mod logic se pune insa intrebarea: de ce Ungaria, in timp de pace a varsat in interior atâta sânge nevinovat, de ce au fost ucisi românii, sârbii, rutenii, cei 36.000 de evrei din Nordul Transilvaniei de Nord – in 1940-1942? A uitat oare Ungaria ca in 1918, când românii au preluat Transilvania, lucrurile s-au petrecut, in mod uman, fara acte de razbunare?

– Dl. Amiral Horthy va trebui sa stie ca nimeni nu poate avea argumente sa convinga poporul român sau pe oricare dintre conducatorii lui politici sa renunte la o parte din Transilvania.

– Dv., sfetnicii domului Amiral, aveti obligatia sa-l lamuriti ca ar gresi si atunci daca in perspectiva crearii unui stat federativ condus de unguri, ar incerca sa autonomizeze Rusia Subcarpatica, cu o imensa majoritate slava, ori sa creeze un stat al Banatului si sa transforme Slovacia – dupa cum ne-a informat domnul Beneš – intr-o anexa a Ungariei. Daca Ungaria nu va intelege acest lucru, conflictele ei cu vecinii vor continua sa ia amploare si vor produce neplacute surprize si neasteptate complicatii.

– Infaptuirea unitatii nationale a românilor ardeleni a fost rezultatul vointei lor unanime. Poporul român a realizat unitatea sa nationala, fara sa uite nici pe acei români, mai multe milioane, care sunt sortiti sa ramâna minoritari la sud de Dunare. Impotriva acestei unitati, Ungaria actioneaza, folosind toate mijloacele posibile. Astfel a uneltit impotriva noastra pâna si in complicitate cu Kominternul, incercând sa acrediteze ideea ca România ar fi un stat multinational. Astazi programul si tacticile revizionismului ungar sunt cunoscute de toti vecinii sai. Toti cunosc programul concentrat in lozinca „mindent vissza” („Totul inapoi”). Crede oare Ungaria ca, dupa ce si-a realizat unitatea nationala, România va renunta la 8-9 milioane de suflete românesti din Transilvania de Nord, Basarabia si Bucovina?

– Totodata as dori sa se stie ca românii sunt gata sa colaboreze cu ungurii, dar nu cu pretul mutilarii tarii lor.

In jurul orei 2 din noapte, obosit am adormit in fotoliul meu. Expunerea lui Iuliu Maniu era deja, desigur, pe terminate, fiindca peste o jumatate de ora am fost trezit pentru a-l conduce la hotel pe contele Bánffy. La despartire s-au rostit obisnuitele fraze de politete.

Adeseori dupa aceasta intilnire m-am gindit ca intâmplarile reale sunt de fapt un fel de amalgam, in care componentele apar in fiecare experienta, dar si prin extensii ulterioare. In acest caz experienta s-a constituit si ca element al unei comparatii, raportata viitorului. Pentru diverse forme, tactici si imprejurari ale revizionismului, vom recunoaste in incheiere ca informatiile noastre n-au fost niciodata atit de complete cât le-am fi dorit. Dar atâtea câte au fost – si sunt – se afla in raport de conexiune si in continuitate cu toate celelalte experiente ale noastre.

Amintirea acestei intâlniri dintre doi oameni de seama, a caror experienta politica era aspra si ampla, am pastrat-o toata viata in memorie.

Contele Miklós Bánffy a murit in timpul regimului bolsevic al lui Mátyas Rákosi (6 iunie 1950) in palatul sau din Budapesta. Iuliu Maniu a murit in penitenciarul de la Sighet. Reabilitat post mortem de clerul unit, despre el vor istorisi altii, care l-au cunoscut mai indeaproape si mai bine.

Misiunea diplomatica secreta a contelui Bánffy dezvaluie caracterul revizionismului ungar, care, in orice ipostaza – „horthysta", fascista, comunista, nazista ori democrata – este mereu acelasi, fiindca esenta lui este fixa.

1 Din volumul *Dans la tourmente* , Budapesta 1974, pp. 214- 224.

2 E ditura Europa-Historia, Budapesta, 1990

10. STRADA dr. HAJNAL IMRE

Nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe profesorul Haynal Imre, seful clinicii medicale din Cluj in anii Diktatului, n-a uitat nobila sa intelegere si bunavointa, interesul stimulant, dorinta si vointa de participare la rezolvarea unor incâlcite probleme, si nici energia cu care raspundea solicitarilor celor multi care ii cereau ajutorul in fuga lor disperata din fata injustitiei si a nenorocirilor. Si câti nu I se adresau dintre cei amenintati sa fie izgoniti din viata lor obisnuita! – mai ales "pacienti" români si evrei! Si câti dintre acestia au beneficiat de sprijinul sau, fiindca in viata profesorului moralitatea se definea prin vointa sa ferma de a ajuta!

Cu aceste imagini in suflet si constiinta m-am adresat in februarie 2000 Consiliului local al Municipiului Cluj-Napoca cu propunerea de a atribui unei strazi numele reputatului savant si medic, fost profesor la Universitatea (maghiara) din Cluj (1940-1946), apoi la Universitatea din Budapesta (1946-1956), inlaturat brutal de cârmuirea comunista din toate functiile sale publice, in legatura cu atitudinea sa umanista fata de cunoscutele evenimente istorice din Ungaria anului 1956.

In motivarea propunerii mele am incercat sa rezum argumentele ce indreptateau ca numele Dr. Haynal Imre sa fie inscris si inaltat in ierarhia simbolica a municipiului Cluj-Napoca, datorita faptelor sale de adânca solidaritate umana in imprejurarile unor tragice crize nationale, politice si morale din anii 1940-1944, adeseori fatale mai cu seama pentru românii si evreii din Transilvania de Nord (Ungaria).

Se poate afirma, fara vreo retinere ca Dr. Haynal Imre, la acea raspântie involburata a istoriei, a fost exponentul curajos, ferm si consecvent al unui curent umanist, coincident si cu o mare speranta locala, aceea anume de a infaptui statornica si fraterna convietuire vesnica dintre români si maghiari pe pamântul Transilvaniei – si nu numai acolo.

In imprejurarile contagioasei extinderi a sovinismului, a agresiunilor oficial stimulate impotriva nemaghiarilor in general, a românilor si evreilor in special, Dr. Haynal Imre in actiunile sale – de o pilduitoare fermitate – a ajuns pâna in pragul jertfei de sine (cum s-a intâmplat si in 1956!) prin manifestari impresionante, asumându-si riscul de a-si periclita propria-i siguranta personala.

In acel orizont infierbântat de dusmanie si xenofobie in care am trait aici, in locurile noastre de obârsie, am cunoscut in mod nemijlocit – ca experienta traita – efectele unor dezlantuiri antiromânesti si antievreiesti, in ceea ce avea ura, dispretul si crima mai cumplit. Eram confruntati cu neleguiri si campanii distrugatoare.

Numai cunoscând adevarul despre realitatile de odinioara vom fi in masura sa contribuim la formarea capacitatii de distingere a ceea ce a fost, cum a fost si cum s-ar fi cuvenit sa fie. Numai astfel procesul reflexiv al vietii de azi ne va face sa intelegem câte ceva din urzelile trecutului si din sarcinile viitorului.

Fata de imaginea schitata, desprinsa din cronica catastrofelor acelor ani, o seama de personalitati ale lumii ungare s-au detasat de fenomenele si practicile evocate si s-au delimitat categoric si ostentativ nu numai de ansamblul agresiunilor oficializate, dar si de orice fel de deprindere ori conjuratie sovina. Tinuta lor era demonstrativa, consecventa si franca.

Dintre cei care si-au pus cu responsabila constiinta problema ca oamenii redusi la substanta lor sunt in fond aceiasi, indiferent de nationalitatea, de originea ori de rasa lor, apropiati – poate chiar identici – prin tot ceea ce a asezat natura, indubitabil, in structura intima a fiintei fiecaruia – in lumea noastra, a celor din Transilvania de Nord, profesorul Dr. Haynal Imre a devenit un simbol.

Este oare nevoie sa arat ca mai erau si alte personalitati ale societatii ungare care au simtit groaza in inima si constiinta lor la gândul celor ce se petreceau in jurul lor. Dintre acestia ne aflam intr-o apropiata relatie cu F. Takáts Zoltán, Barászky-Jób László, Miskolczy Dezso, profesori la Universitatea din Cluj, cu pictorul Bernáth Aurél, cu scriitorul Zilahy Lajos, ambii din Budapesta s.a.

Datorita unor asemenea oameni ne-am simtit repusi in conventii europene.

Astazi nu ne este ingaduit sa uitam de amintita dorinta comuna din acei ani, a unor unguri si români, de a ne cunoaste, de a ne intelege si ajuta, de a ne defini interesele si sperantele si de a clarifica factorii de afinitate si de unitate din existenta noastra.

Dintre toti cei amintiti, Dr. Haynal Imre, in spiritul omeniei si al vointei de a-i ajuta pe cei napastuiti, si-a adaptat cel mai mult viata morala la conditiile locului si la imprejurari. A salvat oameni, români si evrei, de la moarte, ferindu-i de deportare si de „incorporari". Nu s-a sfiit sa acorde atestari neconforme unor stari medicale de fapt; sa intervina personal la autoritati – civile si militare – pentru anularea unor ordine de chemare. (Dupa aprecierea publica a unor ofiteri superiori ai fostei armate ungare, acele ordine

de chemare echivalau cu tot atâtea condamnari la moarte!) In toti acei ani Dr. Haynal Imre i-a consultat si ingrijit –gratuit fireste, si cu afectiune – pe românii si evreii adusi la sapa de lemn si prigoniti.

Faima omeniei lui Dr. Haynal Imre luase aripi: o faima cunoscuta si patrunsa in lumea românilor din Cluj pâna in Maramures, Bihor, Nasaud...

(In cadrul Universitatii din Cluj, la Clinica Medicala, Dr. Haynal Imre omagiase si nu o data, personalitatea marelui sau predecesor român, Iuliu Hatieganu, fapt unic in analele Universitatii „Francisc Iosif" in anii ocupatiei.)

Credinta de care a dat dovada Dr. Haynal Imre nu era un program – ci o credinta reala, curata si arzatoare. O asemenea credinta ne-a putut – si ne poate inca – aduna si sustine, pe români si unguri.

Suum quique tribuere – sa recunoastem, prin urmare, fiecaruia ceea ce i se cuvine! O asemenea sentinta este nu numai expresia potrivita a unui important principiu definitor de justitie, ci si exprimarea, la nivel de simbol, a acelei principialitati cu care cumpanim aportul fiecaruia aici, in Ardeal, la desfasurarea vietii si a unei convietuiri **fara sfârsit** . Intr-un anume fel când il evocam pe Dr. Haynal Imre, pe Bernáth Aurél, pe F. Takáts Zoltán s.a. si neaparat intr-un alt fel când ne intâlnim cu numele lui Kós Károly, al contelui Vass (scriitor), al lui Mikó Imre, Daday Loránd, Albrecht Dezsö ori al baronului Atzél Ede...

Intrucât aplicarea principiului mai sus citat ii revine posteritatii, respectiv – in cazul de fata – Consiliului Muncipiului Cluj-Napoca, care singur are atributia sa ia in considerare semnificatia pilduitoare a cauzei infatisate de subscrisul,

Rog Onor. Consiliu Local al Municipiului sa puna in discutie propunerea de fata si sa hotarasca acordarea numelui aceluia care a fost Prof. Dr. Haynal Imre unei strazi din Municipiul Cluj-Napoca.

Prin aceasta hotarâre a Domniilor voastre s-ar statua un exemplu de importanta mai mult decât locala. Fiindca principiile si sentimentele care au definit personalitatea si pilda lui Dr. Haynal Imre, alaturi de idealurile care l-au insufletit in generoasele sale actiuni se situeaza dincolo de framântatul orizont al provinciei noastre.

Propunerea a avut parte de o primire favorabila: "Este adevarat – citez din raspunsul Directiei Gospodariei Comunale – ca meritele dr. Haynal Imre sunt de natura a-i determina pe cei indrituiti cu luarea unei astfel de decizii sa nu pregete, chiar daca la orizontul provinciei noastre au loc framântari.

Mai presus de orice este valoarea omului – a dr. Haynal Imre... De aceea, va asiguram ca vom supune aceasta propunere analizei Consiliului local in vederea unei corecte reparatii prin recunoasterea meritelor Dr. Haynal Imre, deoarece asa cum spuneti dv. "Suum quique tribunere".

Consiliul local si-a insusit propunerea.

Au votat insa pentru consilierii UDMR-ului? In pofida opozitiei maghiare in Municipiul Cluj-Napoca azi exista o strada cu numele profesorul maghiar Dr. Haynal Imre!

11. BERNATH AUREL

Bernáth Aurél [1]

De obicei omul isi aminteste de vremurile care au trecut cu acel calm pe care il ofera intâmplarile ce nu mai pot isca surprize. Trecutul, oricât fusese de accidentat ori chiar plin de pericole, o data depasit apare pentru prezent sub o forma clara, stabila, fara riscuri. De aceea iti amintesti de el, in general, ca de o intâmplare din care ai iesit nealterat daca nu chiar victorios si pe care o poti atasa la capitolul socotelilor rezolvate, la acele imprejurari ce nu tulbura sufletul: fiind determinate deja ca lucruri fixe, nu mai au cum sa iasa din ordinea lor proprie. Trecutul nu are dimensiuni mobile, care sa te oblige la compromis. Ca traire personala. Pentru ca atunci când devine istorie, trecutul poate fi altfel interpretat de cum a fost, in niste conventii expuse unei pluralitati de sensuri, daca nu chiar de interpretari. Din acest motiv, imaginea trecutului, ca istorie, se afla intr-o strânsa dependenta de moralitatea ori de interesele actuale ale celui care incearca s-o interpreteze pentru a o introduce in constiinta prezentului. De aici posibilitatea opiniilor divergente, a proclamatiilor dogmatice, personale, sectare ori exclusiviste, sau dimpotriva, a relevarilor nazuind la obiectivitate. Si cum in privinta trecutului nu exista o metoda normata care sa ne conduca la un adevar caruia consensul general sa-i certifice calitatea de „adevarul cel mai adevarat", interpretarile pot mari numarul acelor voci ce se fac auzite, acordând mai multor puncte de vedere – si celor mai debil motivate – o sansa de validare. De aceea, in lipsa unui verdict definitiv acceptabil, discutiile nu contenesc, uneori cu incapatânari teribile, in a arata ca ceea ce fusese strâmb ar fi fost drept ori invers. Când insa sondajul critic al trecutului este calauzit de dorinta cunoasterii adevarului, el contribuie la dezvoltarea capacitatii de distingere obiectiva si multilaterala. Si numai astfel procesul reflexiv al vietii noastre de astazi ne va face sa simtim nevoia de a retine fapte de interes general si de a talmaci, in functie de ele, aspecte particulare.

Spatiul de rezonanta in cuprinsul caruia au aparut consideratiile de mai sus a fost determinat de acele caracterizari ale starilor din anii 1940-1944 in Transilvania de Nord (Ungaria) ce se releva in diverse scrieri autobiografice aparute in ultimii ani, ca si in studiile istoricilor clujeni Gheorghe I. Bodea si Mircea Toca, despre semnificatia acelor ani, dar si de experientele personale ale unui grup de artisti, din care eu insumi facusem parte.

In afara acestui „spatiu de rezonanta", motivul imediat al interogarii atât de târzii al unor imprejurari – ce au iesit de mult din circuite individuale de viata – ii revine unei stiri receptate cu o oarecare intârziere: in luna martie 1982 a murit la Budapesta, la 86 ani, pictorul Bernáth Aurél, despre care se va vedea ca fusese un mare prieten al faptelor drepte. Desigur, nu este in intentia mea sa evoc figura sa de marime europeana si nici opera sa plina de tulburatoare sensuri contemporane. Dar disparitia dintre cei vii a marelui pictor m-a intors la acele imprejurari care, in 1942, mi-au dat curaj sa ma adresez lui, unui necunoscut, pentru a-i cere sprijinul.

I-am scris in numele si in interesul artistilor români din Transilvania de Nord, in acele vremuri de incrucisari si amestec de instincte dubioase, de dezlantuire a patimilor obscure manevrate de la Berlin, când autoritatile ungare si – ca expresie a acelor autoritati – „Breasla Barabás Miklós" cu sediul la Cluj, au prohibit, prin diverse manevre administrative, posibilitatea artistilor români si evrei de a-si organiza expozitii. Este necesar de mentionat faptul ca regimul ungar a investit „Breasla Barabás Miklós" cu monopolul de a fi unica asociatie a artistilor plastici din Transilvania de Nord.

Când in noiembrie 1941, Károly Kós si Sándor Szolnay reinfiinteaza breasla „pentru apararea intereselor artistilor ardeleni" [2] au fost uitate doua lucruri esentiale: ca doi dintre fondatorii ei initiali – pictorii Hugó Mund si Dávid Jándi– fusesera evrei si ca asociatia isi propusese initial sa promoveze colaborarea cu "alti artisti transilvaneni, români si sasi proferând identice tendinte progresiste [3].

In stabilirea noilor principii de orientare si functionare ale breslei rolul decisiv i-a revenit lui Károly Kós. [4]

In decembrie 1941 m-am adresat conducerii „Breslei Barabás Miklós" cerând doua lucruri: sa primeasca printre membri ei pe artistii români si evrei din Transilvania de Nord (Aurel Popp, Eugen Pascu, Arnold Cencinschi, cunoscut sub numele de Burgo-Prund, Emil Cornea, Petre Abrudan, Victor Constantinescu, Ana Ursovici, Teodor Harsia, Epaminanda Bocca, Tibor Erno, Carol Plesa, Al. Ziffer, Martin Katz, Aurel D. Pop, Augusta David, Raoul Sorban s.a.) si sa intervina pe lânga conducerea judetului Cluj pentru anularea interdictiei exprese a subprefectului Elemér Gaál de a permite obtinerea ori inchirierea unei sali de catre artistii români ori evrei in vederea organizarii de expozitii.

„Barabás Miklós Céh", prin presedintele sau Károly Kós, s-a opus categoric ambelor cereri. In acea imprejurare Gy. Szabó Béla, vicepresedintele breslei, a refuzat sa mai figureze printre conducatorii acesteia, protestând astfel impotriva orientarii antironânesti, sovine si antisemite instaurata la conducerea asociatiei.

Când i-am scris lui Bernáth Aurél, in iarna anului 1941, despre niste realitati traite prin experientele noastre, simtite – si vai cât de dureros! – cu inimile noastre, sperantele ne erau indreptate spre un confrate care in acei ani beneficia de cea mai mare autoritate artistica in Ungaria. Un hiatus in veriga amintirilor ma impiedica sa lamuresc când si cum ne-am vazut apoi la el acasa in Budapesta, când si in ce imprejurari s-a legat o consistenta prietenie intre noi, stimulata de febra razboiului si cimentata de o identica reactie fata de tratamentul discriminatoriu la care au fost expusi, in acei ani, mai ales românii si evreii. Ne-am inteles – si cu Bernáth Aurél si cu sotia sa Dr. Alice Pártos – oarecum dintr-un simplu schimb de priviri. Firul prieteniei s-a innodat repede; o prietenie cu oarecare riscuri pentru sotii Bernáth, care devenisera nu numai sustinatorii nostri, ai artistilor plastici români din Transilvania de Nord, dar si simpatizanti ai românilor oprimati in Ungaria.

Intorcându-mi privirea spre acei ani, mi-am amintit de scrisorile lui Bernáth Aurél, pe care mi le-a adresat intre 1941-1948. Atâtea câte au mai ramas intr-un sertar in care, de-a lungul unor ani, suspiciunea politiilor secrete a scotocit de prea multe ori. De altfel am convingerea ca acele scrisori si lucrurile care au determinat experientele la care se raporteaza – vor suscita, dincolo de imprejurarile pe care le citeaza direct, un interes mai general, cu atât mai mult cu cât Bernáth Aurél insusi nu a vorbit in scrierile sale despre legaturile ce le-a avut cu artistii români si pentru ca datele acestui episod o data cunoscute vor putea contribui la intregirea portretului sau moral.

Bunavointa spontana manifestata fara rezerve ori ezitari, de care a fost condus Bernáth Aurél in relatiile cu un grup de artisti români in anii 1942-1944, intregul sau univers intern, ingândurat si prietenos, sunt prezente si in colajul scrisorilor pe care mi le-a adresat:

„1942.VI.9. *Sunt de-acum 3 saptamâni de când v-am scris comunicându-va ca expozitia* (artistilor români din Ungaria – n.n.) *este posibila la Salonul National... Din pacate nici eu nici Salonul nu a primit instiintarea dvs. ... Vi s-a intâmplat vreun necaz?*

1942.XI.23. *... Hubay, directorul Salonului National a sosit abia ieri. El e gata sa organizeze cu placere expozitia Dv. ... va roaga ca sa-i comunicati in scris si lui intentia Dv. de a organiza expozitia. Va doresc de pe acum mult succes ...*

1942.XII.13. *Imi pot imagina situatia si intelege punctele dv., de vedere... ar fi important sa va decideti cât mai repede, si sa dati Salonului un raspuns definitiv in privinta expozitiei. Va rog sa nu mai intârziati mult, altfel organizarea expozitiei ar putea sa devina problematica in acest sezon.*

1943.I.14. *Din pacate pâna in prezent nu dispun de hotarirea dv. privitor la expozitie... nici Salonul National nu a primit vreo stire... Salonului National ii este cu totul indiferent cine organizeaza expozitia. Daca Dv. din cauzele aratate nu va angajati la organizare, incredintati-o unuia dintre prietenii Dv..."*

Cum se vede, Bernáth Aurél a intervenit in favoarea artistilor români din Transilvania de Nord ca acestia sa-si poata organiza expozitiile in salile Salonului National din Budapesta. Informati insa ca oficialitatile de resort ale statului ungar vor sa fructifice pe plan politic manifestarile noastre – am renuntat la intentia de a ne infatisa cu expozitii in capitala Ungariei. *Dupa trecerea unor ani aveam sa regretam insa ca antrenati intr-o disputa conjuncturala, nu ne-am organizat, totusi, expozitiile si la Budapesta, intrucât aflându-ne in cautare de prieteni si aliati, expozitiile ne-ar fi creat tocmai acele relatii pe care le cautam.* Si nu numai pentru noi, ci si in favoarea unei cauze. Pentru ca in acei ani o expozitie de arta nu era pur si simplu o expozitie de arta.

In anul urmator (1943), intre 5-7 august, Bernáth Aurél, sotia sa Pártos Alice si fiica lor Marili – pe atunci in jur de 7 ani – au vizitat Clujul. Bernáth Aurél nu parea sa cunoasca orasul si nici nu se aratase prea interesat sa-l cunoasca. Dorea, in primul rând, s-o revada pe sculptorita Vera Szabó, de care o lega o veche prietenie colegiala, inca din anul 1916, când ambii artisti, la inceput de cariera, au studiat la Baia Mare. In al doilea rând voia sa ne cunoasca pe noi, pictorii români, dupa ce ne cunoscuse necazurile. La 6 august i-am oferit o masa, cu bucate românesti, la restaurantul „Bufnita" („Bagolyvár") proprietatea unui foarte dotat restaurator, Dénes, un fost „ober" la cafeneaua New York din Cluj si inca de pe atunci prietenul si creditorul artistilor si scriitorilor – indiferent de nationalitatea acestora. Erau de fata avocatul Dr. Aurel Socol, primredactorul unicului ziar românesc din Transilvania de Nord, „Tribuna Ardealului", Gheorghe V. Giurgiu, pictorul Emil Cornea, medicul psihiatru Dr. Elekes Miklós, doctorul Liviu Telea, protopopul ortodox al Clujului Florea Muresan, scriitorul Karácsonyi Beno, pictorii Petre Abrudan si T.

Harsia si gazetarul Gábor István – deci numai români si evrei (confratii maghiari nu au raspuns invitatiei noastre). In zilele petrecute de Bernáth Aurél la Cluj am incercat sa-i fiu util aratându-i monumentele de arta ale orasului si conducându-l , in afara atelierelor pictorilor români, in atelierele lui Gy. Szabó Béla si Sándor Szolnay, precum si la avocatul Dr. Mór Náthán, mentorul genialului pictor Nagy István, de la care primise in pastrare cca. 300 de tablouri (disparute dupa deportarea sa la Auschwitz, – unde a fost gazat, – si nicicând regasite); am mai facut vizite la Julia Szego si la Dr. Aurel Millea.

In zilele pe care le-a petrecut la Cluj, l-am cunoscut mai bine pe acest mare artist ce parea incarcat de tristete si de sentimentul grav al unor raspunderi. Dar pentru a contura portretul psihologic al unui asemenea om, in fond un singuratic, mândru si tainic, amintirile personale ar folosi prea putin. As dori totusi sa spun ca nu l-am auzit niciodata lamentându-se ori inflacarându-se, decât atunci când discutia ajungea la arta; la arta sa, ori a altora. Viata cealalta, a vicisitudinilor terestre, si-o ascundea, discret sigilata sub sapte peceti.

Zilele clujene ale lui Bernáth Aurél m-au apropiat si afectiv de acest om, deprins sa se domine, pe care nici o contrarietate personala nu parea ca ar fi putut sa-l faca sa-si uite codul perfectelor raporturi sociale. Numai zâmbetul sau fin si rar, sclipirea usor amuzata ai ochilor sai, – ce-mi pareau cenusii, fara sa stiu vreodata care era culoarea lor adevarata, – apasarea abia perceptibila pe câte un cuvânt, ma facusera sa stiu ca pricepuse ceva din intreaga noastra istorie stranie si strâmba. Nu ceva. Totul! Repet: in imprejurari dificile, când pâna si rostirea unor cuvinte putea deveni periculoasa, intre noi aparuse, aproape spontan, un mod de comunicare, dincolo de vorbe si gesturi, una din acele relatii care fac ca oamenii sa se inteleaga dispensându-se de vehicolul uzat al vorbelor, care mai curând desfigureaza decât exprima. Am inteles, prin prietenia din acei ani a lui Bernáth Aurél, pentru tot restul vietii, o problema raportata la conditia mea de român, devenita esentiala dupa Diktatul de la Viena, si anume ca oamenii pot sa-si poarte nationalitatea fiecare altfel. Altfel Károly Kós, altfel Bernáth Aurél. Dar cum eram tânar si debutant in probleme de politica si cum pastram inca nealterata o abstracta credinta in dreptate, adevar, in legalitate si in comportamentul corect, – marturisesc ca aceasta revelatie a luat proportiile unei adevarate suferinti.

Scrisorile primite de la Bernáth din Szolnok ma fac si azi sa simt ca pictorul se afla in fata unor probleme. Sa nu uitam: epoca s-a caracterizat prin dezordine si incertitudine. Stiu cât de mult a fost umbrit sufletul lui Bernáth Aurél de aripa nevazuta a razboiului. Ultima sa scrisoare insa, cea din 1948, evoca deja o alta atmosfera si o alta realitate. Pasisem peste pragul unei lumi noi, in care pâna traim nu vom inceta sa ne amintim de razboi, ca de unul din cele mai formidabile si dramatice examene ale constiintei omenesti, care a fost impusa vreodata de istorie unor generatii:

„Szolnok, 1942.VIII.8. Drumul a fost agreabil. Era foarte cald in vagon, dar nicicând sa n-avem vreun necaz mai mare si dr. Szego a calatorit in acelasi vagon si astfel s-a intregit scurta noastra vizita pe care v-am facut-o. Multumesc inca o data infinita voastra amabilitate, cu care ne-ati coplesit la Cluj. Nici nu stiu cu ce am meritat-o? Pot sa spun ca ne-am simtit foarte bine in cercul vostru. M-am bucurat de oamenii agreabili, pe care am avut prilejul sa-i cunosc. Contam pe o apropiata revedere la Szolnok unde, in afara de Tisa nu e nimic; dar poate iti aduci vopselele si mai lucrezi, ceea ce intr-o asemenea lume politica este de doua ori folositor.

1943.IX.9. Draga prietene, am primit cartea ta. Deocamdata noi suntem aici, la Szolnok. Pâna când? Nu stiu. Evenimentele pot lua o asemenea intorsatura incât va trebui sa mergem intr-un loc mai sigur. In aceasta privinta n-avem inca proiecte. Daca ai veni in câteva zile – sigur ne-ai gasi acolo. M-as bucura foarte de prezenta ta. Dar sa ne instiintezi din vreme. Cu un salut cald

Bernáth Aurél

De-a lungul legaturii mele cu Bernáth Aurél ne simteam solidari in fericirea de a vedea cum aceasta relatie se nascuse firesc ca de la sine, din confruntarea – unui ungur si român – cu imprejurarile contemporaneitatii, ca sa inainteze fara rezerve prudente, spre un spatiu de posibile si necesare intelegeri. Astfel s-a izvodit rostul interior al unei adevarate prietenii, din care lipsea elementul inuman al amabilitatii de suprafata.

Razboiul odata sfârsit, pacea mult asteptata nu ne-a eliberat, prin intelepciune si umanitate; din datele confuze ale razboiului nu s-a ivit nici perspectiva viitorului, nici „ora mult asteptata”. In fata problemelor complicate, atât de complicate incât nu-ti puteai inchipui stapânirea lor nici macar cu pretul unui efort absolut, lucrurile toate s-au petrecut altfel decât ne puteam astepta. Nimeni n-ar fi indraznit sa se simta superior trecutului!

Despre Bernáth Aurél stirile erau rare. Stiam ca marele pictor traia o vreme agitata – de activitate creatoare – fiind antrenat de imprejurari si in vârtejul schimbarilor. Din acei ani a supravietuit o singura scrisoare, care face putina lumina in privinta starii lui personale si a conditiilor sale de viata:

„Budapesta, 1948, 1 octombrie. Ti-am primit scrisoarea in 21 septembrie. De asemenea am primit si acele carti importante, pe care mi le-ai trimis cu un actor al Teatrului National (din Budapesta). Calde multumiri pentru aceasta cordiala atentie, pe care nici nu stiu cu ce am meritat-o. Cu mare interes si placere, ba chiar si cu o mica invidie am rasfoit aceste volume importante, cu atât mai mult cu cât de când am devenit si redactorul unei publicatii, stiu sa apreciez greutatile editoriale. Ca sa ramânem la albume, m-am bucurat inainte de toate de faptul ca am primit acum o imagine concludenta despre Grigorescu. Ca nume il cunosteam, fireste, insa un asemenea material iconografic impune o impresie mai mare. Il consider un pictor de mare valoare, imi plac mult câteva portrete (in special portretul femeii blonde in rochie de seara). Are peisaje frumoase. Desigur epoca in care a trait, dupa cum bine stii, a avut destule idei gresite despre arta, pe care le-au ignorat doar marii francezi. In al doilea rând impresia cea mai buna mi-a facut Patrascu, un pictor autentic care ofera o impresie unitara.

Pallady este un urmas interesant al lui Matisse, unitar in aparitie, cu câteva portrete reusite in album. In rezumat aceasta pictura pare nitel subtire, dealtfel pentru mine si Matisse este la fel.

Cel mai putin a reusit, ca tehnica tipografica, albumul lui Sirato. Greu as putea sa-mi formez o parere despre el, desi ici-colo se vede un interesant profil artistic in tablourile sale.

Profilul pictural al lui Tonitza nu este unitar; cel mai mult mi-a placut din reproducerile colorate portretul de fetita cu naframa olandeza. Pacat ca aceste albume nu sunt realizate in forma unitara. Se pare ca offset-ul vostru nu e satisfacator pentru reproduceri de arta. Dar si in aceasta situatie nu pot decât sa va felicit pentru aceste carti; din pacate asa ceva noi n-am putea face decât cu pretul unor pierderi serioase.

Te plângi ca nu primesti scrisori de la mine. N-am nici o vina, pentru ca de fiecare data când am primit scrisoare de la tine – am raspuns. Deci, intr-adevar numai posta este vinovata.

Ma bucur ca revista «Arta ungara» iti place. As dori mult daca revista s-ar putea introduce in muzeele românesti importante. Consiliul artei ungare mi-a ingaduit ca in scop de propaganda culturala sa expediez la 200 de institutii din strainatate, complet gratuit. Dintru inceput am destinat României 10 exemplare. Am avut de la ambasada româna cuvenitele adrese, dar, in mod regretabil, nu am primit nici un raspuns. Ai putea sa ma ajuti cu adresele ce-mi lipsesc. In afara de asta, fireste, as fi bucuros si de abonati, chiar si in cazul când banii, costul abonamentelor adica, nu pot fi transferati aici...

Cu mare surprindere am citit ca ai devenit directorul Conservatorului de Muzica si Arta dramatica. M-ar interesa mult daca intr-adevar te-ai regasit pe tine insuti intr-o asemenea munca noua?

Scrii ca ai dori sa vii la Pesta, ceea ce m-ar bucura foarte.

Multumesc pentru invitatie; as merge bucuros la Cluj. Din pacate procurarea pasaportului si a vizei este atât de anevoioasa, incât din acest motiv, greu as putea sa ma hotarasc.

Inca o data iti multumesc pentru atentie,

ramân cu sincera prietenie

Al tau devotat

Bernáth Aurél

In incheierea acestei fugare evocari trebuie sa mai spun ca Bernáth Aurél a avut darul sa ne intoarca in Europa si in codul moravurilor civilizate. (N-as vrea sa repet prea insistent cât de ostila fusese nerabdarea din jurul nostru vreme de patru ani, pe care i-am petrecut ca intr-o sala de asteptare unde mereu niste noi veniti ne luau rândul.) Spontana manifestare de solidaritate a marelui pictor cu artistii români a fost asemenea unui act de repunere in drepturi umane, pe care nu au mai putut-o anula coalitiile noilor doctrinari din directia lui Horthy. Toti ceilalti, fosti si viitori vecini de circumstanta, s-au sters din viata noastra, fara sa le remarcam reaparitia, uneori insinuanta, spre sfârsitul drumului, unde ne-a fost dat sa ajungem acum.

In orice caz: intelegând sa distingem, nu ne mai gaseam singuri. Si daca nu am fi renuntat la expozitiile din Budapesta, si am fi procedat asa cum ne-a sfatuit Bernáth Aurél, ar mai fi aparut inca foarte multi „pionieri" adusi de aceeasi infrigurare si neliniste ce era si a noastra. Si totusi, treptat s-au strâns rândurile. Despre unii dintre cei ce-si afirmau solidaritatea cu noi – ca despre Felvinczi Takács Zoltán, Dr. Haynal Imre, Dr. Miskolczi Dezso, Dr. Annau. prof. Baránszky-Jób László s.a. dispusi sa rastoarne bleaga supunere la ordonantele de asediu ale oficialitatii ungare si ale Partidului Maghiar Ardelean – s-ar putea vorbi, eventual, cu alt prilej.

Nu as avea curajul sa afirm ca ne-am cârmuit dupa vreun plan de cine stie ce elaborata strategie. Cum vremurile erau insuportabile, totul s-a statornicit de la sine, ca o reactie fireasca. O asemenea spontana solidaritate a crutat viata de hâdosenia urii dintre frati, desi ne-a dat totodata de stire ca si intre frati exista, din pacate, neoameni. Mostenirea de valabilitate continua, pe care ne-a lasat-o Bernáth Aurél, ca si Béla Bartók de altfel, este dorinta de intelegere si insusire a formelor mai profunde ale culturii neamurilor, o cunoastere nealterata de interese conjuncturale. Este o constatare pe care am facut-o atunci când despartindu-ne de Bernáth Aurél, ne amintim cu recunostinta si simpatie de spiritul sau umanist, caruia i-a ramas credincios, in arta si in viata.

1 Aurél Bernáth (1896-1981) „un mare pictor, care a stiut sa picteze capodopere" (Lajos Németh) si un important scriitor de arta maghiar, profesor la Academia de Arta din Budapesta. Opera sa si-a demonstrat grandoarea si prin formularea unor continuturi, umane si artistice, a caror profunzime si calitate se raporteaza la cele mai importante realizari ale epocii in Europa.

2 „Ellenzék", Cluj, 18 nov. 1941.

3 „Keleti Ujság", Cluj, 22 martie 1930.

4 V. Murádin Jeno „A Barabás Miklós Céh", ed. Kriterion, Bucuresti, 1978, pp. 40-41, 44 s.a.

12. ERNEST FISHER

Un mare prieten al meu si al vietii mele a fost Ernest Fischer. Facea parte din rândul acelor oameni care ardeau inabusiti sub propriile lor flacari, dispunând de o energie oarecum abstracta, ce parea, nu odata, lipsita de sens practic. Cu o minte lucida, treaza, Ernest Fischer combatea cu fermitate unele stari de spirit ale veacului, la moda in anii '30, in special aroganta si trufia militarista a nazistilor germani si a comunistilor rusi. Totodata el ii critica, cu dispret, pe cei care priveau lumea prin prisma intereselor si a sentimentelor personale, refuzând trairea in formule; râvnea la viata vie, ca si la cunoasterea adevarurilor ce puneau in miscare evenimentele la care asistam ori participam.

Cultura sa de baza era germana si suferea când si-a dat seama ca Germania, cazuta sub stapânirea hitlerista, va avea un sfârsit rusinos, fara ca pentru combaterea si inlaturarea situatiei sa existe vreo forta ori constiinta corespunzatoare.

Studiase la Paris dar nu si-a terminat studiile filologice. Ii murise, prematur, tatal, si pentru a mentine nivelul de viata al familiei, de fapt al mamei sale, - fiica celebrului rabin Fischer din Alba Iulia, - a revenit in tara, sa continue afacerile mostenite. Era o necesitate de toata lumea inteleasa, fara ca o asemenea capitulare in fata destinului sa-i fi modificat conceptia de viata, nici stilul de a fi si de a se purta si nici preocuparile.

Imi este cu neputinta sa-mi amintesc imprejurarile in care ne-am cunoscut, in 1936, ori cu un an mai târziu, când, spontan, am ramas cucerit, pentru tot restul vietii, de universul sau personal.

Ernest Fischer era un om de o bunavointa exceptionala. Si el, ca si mine, a fost supus, - datorita mediului intelectualitatii din anii marilor transformari, - celor mai variate influente si perturbari. Amândoi am fi vrut sa gasim puncte de sprijin, temelii cât mai solide, dincolo de formulele in limitele carora traiam. Cautam adevaratul sens al evenimentelor in miscarea vie a istoriei si a vietii, adica a istoriei si vietii noastre. Câteodata, datorita neconcordantelor dintre aspiratii si realitate, se lasa atras de sentimentul dezamagirii.

Ernest Fischer m-a facut sa inteleg farmecul si drama vietii de evreu, nu ca teorie, ci ca o stare reala, care te obliga sa reflectezi asupra ei. Vorba lui era un amestec de stapânire de sine si de profunda febrilitate emotionala.

Nu mi-l pot inchipui pe Ernest Fischer fara biblioteca lui, cu o multime de carti ce nu mai incapeau pe rafturi, – tot atâtea insemne ale dorintei si vointei sale de a-si intelege conditia de evreu in confuza si dramatica lume europeana.

Cartile acelei biblioteci m-au ajutat sa inteleg nu putine lucruri din creativitatea iudaica in cultura si societate, dar si drama – sau tragedia – unui destin national si religios in lume.

De la inceputul acestei prietenii fratesti, eram mai atras eu de sfera lui de preocupari, decât el de preocuparile mele artistice din acei ani. Datorita lui Ernest Fischer, evolutia mea ulterioara a devenit, in mai multe sensuri, neasteptata, s-ar putea spune chiar imprevizibila.

Ernest Fischer era un foarte cultivat iubitor de pace, totdeauna inclinat spre intelegerea rezonabila. El si-a ferit, cu grija, dragostea de cultura si pace de focul oricarui fanatism, ca si de revolta arbitrarului subiectiv. Si totusi, cuprins de neputinta disperarii in fata complexului antievreiesc, s-a considerat obligat sa se apere de irationalismul misticii antisemite (antiumane de fapt), - ca si de politicianismul conciliant al epocii fata de nazism, inclinat sa se amplifice sub asalturile si performantele unor arme noi, ce pareau a garanta victoria Germaniei hitleriste – si sa se afirme, nu pe linia de mijloc a sionismului, ci pe una din formele extremiste ale acestuia, anume prin sionismul revizionist al lui Jabotinski. Era convins ca numai extirparea raului va putea salva ceva din patrimoniul umanismului. O asemenea traire teologica era inaccesibila intrebarilor critice de orice fel.

A procedat astfel, deoarece imprejurarile l-au obligat nu numai sa creada, ci sa si constate necesitatea concreta a unei eficiente forte potrivnice distrugerii.

Fara sa fi cautat a cuprinde cu intelegerea intregul orizont comportamental al lui Ernest Fischer, aveam convingerea ca acesta, acceptând sa-si renege râvna nu a actionat sub ispita raului.

Intr-o lume aflata sub domnia celui mai abuziv despotism, problema libertatii, amenintata sa sfârseasca in resemnare, era mai mult decât arzatoare. Trebuiau gasite mijloace pentru nimicirea Satanei si iesirea din ratacire, ca si pentru atasarea sperantei la noi forte de actiune.

Regasindu-se in mecanismele energice inmagazinate de Jabotinski (pe care l-am cunoscut personal la Cluj in 1937), Ernest Fischer a intrat in actiune, colaborând, in Bucovina si in nordul Basarabiei, la organizarea tranzitarii spre Palestina, a evreilor refugiati din Polonia. La aceasta operatie, care nu se putea

realiza fara ajutorul unor localnici, am recurs la sprijinul unui prieten, pe nume Hahon (fiul unui magistrat din Radauti), care, cu ani in urma, imi fusese coleg la Universitatea din Graz. (Abia dupa mai bine de 25 de ani aveam sa aflu de la Ernest Fischer ca organizatorul acelei salvatoare desfasurari din anii 1939-1940, a devenit in Israel unul din oamenii politici de mare anvergura.)

Intre anii 1938-1946 am locuit sub acelasi acoperis cu Ernest Fischer. Pâna la Diktatul de la Viena stateam eu la el (Edith, sotia sa, isi ingrijea parintii la Bucuresti), apoi, dupa 1940, când sotii Fischer devenisera someri, mama mea le-a oferit – pâna trec vremurile grele – un apartament confortabil in casa noastra din Cluj.

In primii trei ani am facut impreuna, nu putine incursiuni in lumea speculatiilor, presimtind, cu strângere de inima, inca de pe atunci, ca vremea monstrilor e abia pe cale sa vina. Dar nu puteam nici macar banui abisul celor ce aveau sa se considere stapânii –si chiar stapânii stapânilor – nostri, un destin niciodata imblânzit de speranta. Ni se spunea – am crezut chiar – ca vom fi pierduti, nu numai noi, dar ca pâna si istoria noastra va pieri din constiinta lumii. Acele timpuri si imprejurari ne-au facut solidari, infratind un evreu si un român, fara ca vreunul din noi sa poata oferi celuilalt ceea ce ii lipsea lui insusi.

Am incercat, Fischer si cu mine, in 1941, la sugestia Episcopului Iuliu Hossu si a Sef Rabinului Moshe Carmilly sa venim in ajutorul meseriasilor români si evrei din Cluj, carora li s-a interzis de autoritatile ungare, la initiativa „Asociatiei Baross", sa-si practice meseriile. Apoi, in 1942, Ernest Fischer a fost dus in Ucraina, intr-o companie de munca. Am fost si eu arestat, in acelasi an, si varsat intr-o companie de pedeapsa, destinata sa culeaga mine sovietice la Cotul Donului.

Pe vremuri credeam in spiritul liber care poate invinge pâna si natura; am inteles insa ca spiritul liber nu poate invinge nici macar natura unei societati.

Amândoi am ajuns intr-o stare de neputinta. Puteam oare sa ne ajutam – unul pe celalalt? Uneori ne era dor de nimicire, ca apoi din nou sa zarim ceva din zâmbetul firii.

In anii ocupatiei ungare vietile noastre, viata lui Fischer, ca si viata mea au devenit niste mizerabile istorii, oarecum paralele. Rataceam, fara vlaga, asemenea sutelor de mii de români si evrei din Ungaria, la comenzi strâmbe, deposedati de identitate, de continuitate launtrica, lipsiti pâna si de gândul ca am avea vreo menire ca oameni. Nu ne preocupa nici macar jalnica noastra stare si nici infatisarea sub care am fost sortiti sa vietuim.

Si totusi intre noi doi era o deosebire: in spatele meu se afla o tara – o ruina, dar o tara! -, pe când in spatele lui Ernest Fischer nu se afla decât umbra lui Hitler si a lui Horthy.

Când a revenit in zdrente si cu picioarele degerate de pe frontul ucrainean, Ernest Fischer a produs o impresie sfâsietoare. Fiind in felul lui intelept, a avut taria sa traiasca, pentru ca ideile care l-au insufletit o data, nu s-au stins in mizeria lagarelor militare unguresti de munca de pe teritoriul Uniunii Sovietice.

Falnicii nostri stapâni s-au mentinut inca o vreme, atât de fuduli parca crimele lor n-ar fi mânjit pentru totdeauna omenia, fara sa presimta ca vor cadea in propria lor prapastie...

Armata germana a ocupat Ungaria

Dupa revenirea lui Fischer de pe frontul ucrainean si eliberarea mea din penitenciarul regimentului de infanterie din Cluj, au urmat câteva luni de ragaz. Daca ma gândesc bine, atât de mare era dezorientarea incât abia daca eram constienti de cele ce se petreceau cu noi si in jurul nostru; abia daca ne dadeam seama in ce fel de lume monstruoasa ne-a fost dat sa traim. Ni se parea chiar ca ne-am indepartat, la distanta de câtiva pasi, din calea destinului, când, la 19 martie 1944, armata germana a ocupat Ungaria. Devenise astfel limpede ca ne-am prabusit, cu toate problemele noastre, intr-o vâltoare fara fund. Dialectica vietii parea insondabila, prezentul isi pierduse viitorul, iar trecutul isi uitase constelatia si ordinea.

In acea noapte ne intâlnisem in atelierul meu: Ernest si Edith Fischer, pictorul Emil Cornea, poetul László Salamon, Éva Semlyén, redactorul sef al ziarului „Tribuna Ardealului", Gh. V. Giurgiu si István Lehel, viitorul profesor de istoria artei la Universitatea din Seghedin. Spre miezul noptii am ascultat, ca de obicei, stirile de la Radio Budapesta, citite cu acel prilej, cu o voce sugrumata de emotie: armata germana a ocupat Ungaria! Vestea aceasta, in mod straniu, parea atestarea unui fapt care exista parca dinainte, in stare latenta. Ne simteam intr-o roata a timpului, prinsi in desfasurarea unui sentiment al sacrificiului, de care nu te poti desparti si nici n-o poti ignora.

A fost ultima noastra intâlnire in strania ambianta de aparenta independenta si libertate a atelierului. Noaptea aceea ne-a smuls din amagirile unor presupuneri optimiste; nimeni dintre noi, români si evrei din Transilvania de Nord, nu considera posibila nici macar a mia parte din cele câte aveau sa se abata peste

putine saptamâni in infruntarea, mai bine zis in suportarea greutatilor si adversitatilor la care am fost supusi.

Inca de dimineata am aflat, de disparitia poetului László Salamon, care, plecând de la atelier, n-a ajuns acasa. Ne aflam, prin urmare, in evidenta politiei secrete, activa, inca din acea noapte, in diverse locuri „strategice" ale Clujului. Cu ajutorul autoritatilor ungare, au fost arestati vreo 50 de liber-profesionisti si negustori evrei, luati ca „ostatici" dupa o informatie aparuta intr-un ziar maghiar local. Era prima actiune directa, in Transilvania de Nord, a fortei naziste care incapabila sa invinga pe câmpurile de lupta, a cautat in spatele frontului sa raneasca universul integralitatii si al constiintei umane. Practicând o tehnica lipsita de scrupule, germanii si ungurii si-au demonstrat atunci pe fata intreaga agresivitate a scopurilor urmarite de ei.

Puteam oare, in acele imprejurari, sa redobândim taria de a ne continua viata, când pretutindeni se facea simtita apropierea unor catastrofe?

Pe fronturi, razboiul nu mai era practicat pentru vreun interes militar. Soldatii isi varsau sângele, murind schiloditi, fara vreo justificare strategica. In acelasi timp, viata de truda a civililor era plina de privatiuni si suferinta. Si totusi, populatia, desi constienta de ceea ce o impiedica sa duca un trai normal, a acceptat situatia, fara reactii de masa, fara sa adopte o pozitie care ar fi corespuns cu adevarat intereselor nationale ale societatii. S-a vazut atunci cât de nerealista devenise starea de spirit in acea perioada de criza, când Ungaria isi pierduse, de fapt, independenta. Au lipsit si reactiile publice ale unor personalitati fata de umilirea tarii.

Când a mizat exclusiv pe forta militara si politica a Germaniei, Ungaria a devenit victima propriei sale orientari, demonstrând ca politica ei dupa Trianon nu era altceva decât o obsedanta gesticulatie expusa valurilor si vânturilor politicii germane. Speranta si increderea in victoria Germaniei naziste a atras dupa sine ignorarea realitatilor epocii. Si totusi, populatia a acordat incredere reprezentantilor sai politici – de la social-democrati la nazisti – chiar si in acele imprejurari când acestia au pus la cale ori au acceptat extirparea evreimii si distrugerea biologica – nu numai culturala – a „nationalitatii" române in Transilvania.

Intâmplarile de care ne amintim, ne fac si astazi impresia unei invazii de stafii, care si-a definit imaginea prin ura, crima, teroare si ruina.

La o asemenea caracterizare ce s-ar mai putea adauga?

Ziua urmatoare, in contextul acelor evenimente, s-a petrecut ceva important pentru propria mea viata. Cunoscute fiind ideile si manifestarile mele, - nu in ultimul rând antinaziste, - pentru ale caror afirmare militasem fara camuflaje, in presa, in viata sociala, in arta, dupa o discutie cu Emil Hatieganu (directorul „Tribunei Ardealului"), am considerat necesar sa parasesc imediat redactia, stiind ca voi fi considerat un proscris, un cetatean cu drepturi limitate etc., expus la arestare in orice moment. Un singur lucru era important pentru mine: sa-mi pastrez libertatea interioara, ceea ce, de altfel, nici nu era greu de pastrat: fusesem nascut si crescut in atmosfera si in spiritul de independenta al unei vechi familii, cu amintiri, intâmplari si documente ce te purtau departe in urma. Acest spirit in traditia familiei, neostentativ dar ferm, ca si pasiunea senina pentru cultura si arta, au ramas neatinse in toate etapele vietii mele – pâna in prezent.

Era ceva straniu in faptul ca viata mi se restrângea la ceva ce nu mai fusese in trecut. Sa fi devenit o umbra? N-as fi vrut sa parasesc redactia si, mai ales, cititorii, de care ma simteam legat de aceleasi griji si sperante, de aceeasi neliniste, intretinuta de mersul lucrurilor, pe front, in tara...

Am ajuns sa traiesc in locurile mele de obârsie, la mine acasa, intr-un fel de semiexil, ca intr-o neprietenoasa tara straina. Imi era greu sa-mi pun lacat pe gura in fata unor probleme de stringenta actualitate, tratate strâmb si abuziv de intreaga birocratie a autoritatii de stat.

Incordarea politica devenise acuta, aproape isterica. Nu mai era loc pentru divergente, conflicte de idei si de opinii. Gestapo-ul si SD-ul, doua organe naziste exersate in mânuirea teroarei si a crimei politice, erau instalate, la vedere, in Cluj, tinând orasul sub o permanenta tensiune. Ar fi fost inutil sa semnalez primejdia, ea fiind prezenta pretutindeni. Ma simteam, - cu mersul meu in gol si pasi nesiguri, - ca unul care poate fi inlaturat ori alungat in orice clipa.

La 21 martie 1944, „Tribuna Ardealului" a tinut sa marcheze aparitia numarului 1000, cu un numar mai deosebit. Era intr-o perioada când cititorii ziarului se simteau in totala nesiguranta, intrebându-se daca azi, daca mâine nu vor fi arestati de unguri sau de nemti, daca azi ori mâine nu vor cadea asupra lor bombele lansate din avioane britanice ori americane, care isi facura deja aparitia deasupra Transilvaniei de

Nord. Teama, neliniste si incordare in fiecare casa, in fiecare suflet de om – peste tot, dar mai ales la orase.

In acel numar 1000 (o mie de zile de ocupatie barbara maghiara) urma sa apara si un articol al meu, un fel de bilant al diverselor activitati cultural-artistice românesti. La 20 martie, când am revazut paginile ziarului ce urma sa intre la tipar, articolul meu parea de o inactualitate penibila. Am scris atunci, la repezeala, un „Kopf", un articolas de câteva rânduri, despre imoralitatea oricarei incercari de a evada din realitatea catastrofelor in fictiuni etc.

Cenzorul de serviciu, procurorul Nagy (care simtea si el, pe pielea lui, ca ceea ce se intâmpla cu noi e ceva dezonorant) m-a avertizat ca articolul, asa cum era formulat, nu poate sa apara. Dar m-a indemnat sa-l fac „publicabil".

Procurorul imi vorbea cu o oarecare resemnare si intelegere si cu sentimentul ca „cele ce se intâmpla acum cu noi nu sunt cele ce ni se cuvin". Era un fel de onesta – dar ineficace – impotrivire a mândriei ofensate fata de evenimente.

Refacerea textului nu s-ar putea spune ca a fost rezultatul unei colaborari, dar aproape asa-ceva. Cenzorul-procuror parca cerea scuze, cu o expresie trista si cu jena, pentru ceea ce era obligat, prin functie, sa faca.

Imi amintesc de aceasta istorie cu un sentiment jenant fiindca era caracteristica psihologiei colective din acea vreme. Un fel de opozitie pasiva, care exista in simtirea multora, incapabili sa actioneze, fiind instruiti sa nu spuna ceea ce gândesc, sa-si tina in frâu dorintele, intentiile. Privita retrospectiv, n-am nici un dubiu ca cenzorul ar fi vrut, cu aceeasi intentie pe care o aveam si eu, sa apara un text din care sa se poata trage alte concluzii decât cele dorite de puterea politica. Dar fara ca el sa se implice. Cel care trebuia, la nevoie, sa-si asume riscurile – eram eu, autorul. Cenzorul stia, fireste, ca obligatiile lui inchid orizontul in fata afirmarii unor realitati ori adevaruri, dar, in acelasi timp, nu se ferea sa-mi sugereze ca functia pe care o exercita nu este altceva decât un accesoriu dezagreabil al existentei sale profesionale.

In aceste imprejurari a fost confectionat „Kopf"-ul meu, pe care il transcriu in intregime pentru ca sa se vada cum arata o astfel de modulatie, de la intentie la confuzie, cu un sens destul de nedefinit, dar acceptabil dupa normele unui cenzor ingaduitor:

„VIATA SPIRITUALA. 1 *Urmarind zi de zi paginile ziarului nostru, cititorul desigur a inteles ca oricât de grele au fost incercarile morale, materiale si tehnice, - viata spirituala, increderea in ideile progresului, credinta in independenta gândirii nu au fost parasite.*

E adevarat ca in aceste vremuri inclinam spre o oboseala care parea sa altereze credinta in forta organizatoare a spiritului.

Tensiunea de fiecare zi, nenumaratele griji si chiar lipsa acelora care ar putea determina o inteleapta desfasurare a unui program de cultura si viata spirituala – toate acestea stânjenesc acea certitudine interioara, care constituie avutul cel mai de seama al omului.

Actionam, fara ca actiunile noastre sa fie determinate de rigorile normative ale spiritului?!

Sa nu uitam niciodata ca in cele mai grele ceasuri ne-am refugiat la resursele de viata care rezida in arta, in stiinta, in iubirea de adevar, in crearea frumosului – si numai astfel nu am ramas insensibili când am pronuntat cuvintele: om, umanitate.

Fiindca constiinta noastra a apartinut unei ordini imperioase – am cunoscut si binele si raul.

Sa ramânem fideli vietii spirituale, fara a fi nepasatori si insensibili fata de prezent.

Solidarizând totdeauna ratiunea de gândire, ne vom salva constiinta morala."

Un asemenea text, poate fi luat drept model pentru exemplificarea oricarei „colaborari" cu cenzura, chiar binevoitoare, cum a fost in acest caz. O colaborare in urma careia mesajul nu putea fi deslusit, decât presupus – uneori.

1 Ziarul „Tribuna Ardealului", Cluj, nr. 1000, 21 martie 1944.

13. MARTURIILE DOCTORULUI JENO KIRALY

MARTURIILE DOCTORULUI EUGEN KIRÁLY, "FOST DEPORTAT"

Politica de reprimare totala a nationalitatilor – respectiv a nemaghiarilor – din Ungaria, a fost atât de excesiva in anii celui de al doilea razboi mondial, incât si-a depasit propriile limite in practicarea brutalitatii si a agresivitatii, devenind, in cazul evreilor si a românilor, crima impotriva umanitatii. In urmarirea scopurilor sale, sistemul de represiune a pus in joc toate acele forte rele, in fata carora locuitorii nemaghiari ai Transilvaniei de Nord erau lipsiti de orice rezistenta.

Indata dupa Diktat, in rândurile intelectualitatii ardelene nemaghiare se cuibarise o apasatoare neliniste, care se amplifica de fiecare data când Germania punea la cale o noua initiativa, politica ori militara.

Fortele antirazboinice ale democratiilor europene nu erau in stare sa-si realizeze programul, nici sa se disocieze, macar principial, de manevrele fortelor totalitariste. Solidaritatea si infratirea, pe plan european, erau neputincioase in fata agresivitatii. Amploarea si gravitatea pericolelor nu au fost, nici ele, intelese in dimensiunile lor reale.

Este mult mai greu sa reconstitui atmosfera unei epoci decât intâmplarile ei. Dupa 1940 lumea incepuse sa inteleaga ca evenimentele ameninta nu numai viata, dar si pacea sufleteasca; ca provocatorii de confuzii si conflicte erau printre noi – si nu in alta parte.

Oamenii incepusera sa-si reexamineze viata nu din perspectiva unor teorii si nici din acea a iluziilor dintr-o lume a visului romantic.

In rândurile evreilor din Transilvania salasluia o profunda neintelegere. Despre "patriotismul lor maghiar" N. Nagy – Talavera a remarcat ca "era un fapt bine cunoscut la Budapesta, de care au tinut seama toate miscarile politice, indiferent unde au actionat". 1

Un ziarist din SUA a notat cu nedumerire, ca "*Evreii, coloana vertebrala a simpatiilor promaghiare de 20 ani (dupa 1920 n.n.), mai nou sustin ca antisemitismul ungar nu a fost niciodata atât de nestapânit ca antisemitismul românesc*". 2

De altfel este bine cunoscut faptul ca majoritatea evreilor ardeleni au refuzat, dupa 1918, oferta autoritatilor române de a infiinta scoli evreiesti, preferându-le pe cele unguresti: "*Suntem unguri de rit mozaic – spuneau oficialii evreimii. Limba noastra materna este maghiara. Formatia noastra spirituala este strâns legata de Sf. Stefan si Sf. Ladislau. Impreuna cu ei formam o comunitate morala unita…*" 3

In anii Diktatului, evreii transilvaneni aveau apoi sa constate ca in companiile de munca fortata nu se mergea cu podoabele unor galoane, ci in zdrentele mizeriilor proprii. Astfel erau adapostiti sub cerul liber ori in grajduri pline de paduchi, chinuiti de foame, de frig si boli, expusi la diverse metode agresive de nimicire.

Cu experientele unor brutale dezinformari, printre care si aceea a pierderii libertatilor elementare, doctorul Eugen (Jeno) Király a fost nevoit sa inteleaga ca pâna si limba sa materna – maghiara – ii devenise dusman, ca si tara unde credea ca va putea trai cu iluzia sigurantei personale.

Il cunosteam bine pe Jeno Király, reputat medic clujean, cu studii urmate la Paris, un om inclinat la prietenie si infratire, stapân – in cel mai inalt grad – al stiintei profesiei sale, totodata un om multilateral, initiat in literatura, istorie, filosofie, in creatia muzicala, participant cu entuziasm si fara orgolii, la evenimentele societatii ungare, cu care se infratise nu numai prin limba si educatie, dar si prin sentiment si aspiratii. Apoi, dupa ce a fost confruntat cu crimele unor oameni a caror limba era si limba lui materna, care ucideau in numele unei demente politice si nationale – abia atunci avea sa inteleaga natura vrajmasiei hungariste. Plecat, curând dupa revenirea sa din deportare, in Israel, respectiv in Palestina, s-a readaptat la imprejurarile unei vieti oarecum firesti si fara sa-si uite vreodata familia masacrata s-a gasit in râvnita sa patrie, unde – dupa cum s-a exprimat in unicul sau ravas pe care mi l-a trimis – avea sa simta ca "i s-a redat dreptul la viata".

Inainte de a parasi România, Jeno Király a tinut sa se confeseze in câteva scrieri, fara artificii memorialistice (publicate in presa româna din Cluj), despre istoria sa traita nemijlocit, pentru a face marturie despre acel infricosator Apocalips, care a zguduit pamântul si cerul Ardealului, printre cadavrele caruia se aflau si unele nevazute – ale unor defuncte relatii umane "interetnice". Astfel tragedia celor extirpati de unguri in colaborare cu autoritatile naziste, si-a gasit una din expresiile cele mai cutremuratoare in publicistica din Transilvania.

Scrisoare deschisa catre un prieten maghiar din România [4]

"In primavara anului 1944 evenimentele ingrozitoare, fara seaman in istoria omenirii, s-au abatut asupra evreilor din Ardealul de Nord. Cu concursul maselor largi ale ungurilor bandele horthyste si jandarmii cu pene de cocos au târât in fabricile mortii 150.000 evrei din aceasta parte a tarii. Din acestia numai o mica parte s-au inapoiat, ceilalti, printre care si copiii nostri au fost macelariti. Acesta este faptul istoric, care nu poate fi nici negat, nici infrumusetat.

Cu un lux de argumente si date indubitabile sunt nevoit a contesta explicatia care tinde sa probeze ca toata populatia maghiara s-a tinut departe de la acest masacru abominabil, date si argumente pe care de altfel le vom supune opiniei mondiale. Numai astfel se poate explica, de ce aceasta fapta bestiala a reusit atât de perfect, mai perfect decât in oricare alta tara din Europa cotropita si subjugata de hitleristi. Unii cetateni unguri, avizi dupa averile evreiesti, ramase de-acum prada oricarui, si-au dat toata silinta ca nici un singur evreu sa nu scape de plasa.

Va veni un timp când lucrarile savantilor vor umple biblioteci intregi in legatura cu aceasta chestiune, cercetând motivele acestei ingrozitoare rataciri sufletesti. Faptele sunt deja ale istoriei si acesta e motivul pentru care acei maghiari care s-au dedat la astfel de acte vor raspunde fata de popoarele lumii si fata de toate generatiile viitoare care vor urma in nesfârsitul timpului!

Dominatia de 4 ani a regimului ungar (in Transilvania de Nord n.n.) *a cauzat ingrozitoare rani atât evreilor cât si românilor. Intre timp insa roata istoriei a luat un avânt mare si poporul maghiar, educat gresit din punct de vedere politic, traind astazi in grupuri razlete intre frontierele altor tari, dupa o intorsatura ce se putea prevede cu o precizie matematica, a ajuns prin democratie la concluzia ca singurul scut ocrotitor va fi pentru el acea democratie, atât de mult hulita inainte. Putem afirma ca multi au devenit de pe o zi pe alta oameni de stânga si nesichisindu-se de principiul ca o himera democratizare pretinde in primul rând o trecere in revista a pacatelor trecutului, nu sunt dispusi sa ia cunostinta despre tot ceea ce s-a intâmplat in numele lor. Unii exponenti ai ungurilor din România ataca cu discursuri bombastice si articole fulminante "reactiunea" româna, dar, timp de un an si mai bine n-au gasit prilej si ocazie ca oficial si in mod solemn sa condamne faptele trecutului. In anul 1944, mila pentru noi n-a existat, iar acum ne refuza si cuvintele de consolare. Desi prea tânara democratie maghiara din Ardeal are nevoie urgent si fara sovaire de aceasta indrumare, nu pentru altceva, dar ca in viitor sa se lecuiasca de boala trecutului apropiat. Dar abstragând acest fapt, necesitatea politica a unei democratizari este in afara de orice discutie.*

Democratia sincera nu sufera doua masuri. Astfel, nu exista fundament moral, ca sa se poata protesta contra expulzarii ungurilor din Slovacia, atunci când s-a uitat sa se condamne cel putin ulterior, expedierea celor 130.000 evrei din Ardealul de Nord pe cealalta lume.

Sa ma credeti domnilor, deloc n-ar fi anacronica putina ***mea culpa!***

Dr. Király Eugen

fost deportat"

(Nota redactiei ziarului "Tribuna noua": "Aceasta scrisoare deschisa a fost trimisa si unor ziare maghiare din localitate, care insa, din motive necunoscute, dar usor explicabile, au neglijat publicarea ei. De aceea am socotit nimerit sa reproducem si textul unguresc al scrisorii.")

Doctorul Eugen Király releva raporturi ce unesc lucruri intre ele si ne fac posibila patrunderea directa in centrul unor evenimente puse la cale de moralitatea statului ungar si impartasita de societatea maghiara din acei ani. Obiectivitatea relatarii refuza orice seductie a fanteziei, ne spune adevarul despre ceea ce a fost si ar fi trebuit sa fie sfârsitul raporturilor dintre evrei si unguri, despre tragedia unei presupuse convietuiri corecte si chiar prietenesti.

Revenit la Cluj din deportare, doctorul Eugen Király a trebuit sa ia act de faptul ca atât tolerarea, cât si acceptarea raului au creat complicitati vinovate. Si totusi, cautând o lamurire, el a mai sperat in utilitatea unor dezbateri cu sens moral. Dar, pâna la urma evenimentele l-au convins ca societatea ungara ardeleana a evoluat in directia perpetuarii si justificarii unor nelegiuiri, nevrând sa condamne cele ce au fost savârsite in numele ei si nici sa "condamne faptele trecutului", in acele imprejurari când fascistii maghiari s-au reciclat in "democrati", cautând si reusind sa dirijeze politica, cultura, arta etc. spre – si in – comunism. Opinia lor publica i-a tolerat si acceptat fara explicatii.

Intr-un asemenea climat de vinovata capitulare, putinii evrei "reveniti" din deportare – urmau sa convietuiasca "pasnic" cu asasinii lor. Victimele cu ucigasii lor.

Doctorul Eugen Király credea in valorile umaniste ale Europei, in idealul democratiei, in libertatea religiei, cu alte cuvinte in principiile fundamentale ale unor constitutii. Dar ce s-a intâmplat? Factorii politicii maghiare, care au colaborat la extirparea evreilor, au continuat razboiul etnic impotriva acestora, contestându-le pâna si dreptul elementar la aparare. "Iata de ce – imi spunea doctorul Király in primavara anului 1946 – ungurimea n-are autoritatea de a ne tine predici moralizatoare dupa ce, urmând exemplul nazist, ne-a macelarit in lagarele de exterminare, iar acum, când o infima parte a deportatilor a revenit acasa, nu ne lasa sa intram in casele noastre si ne ataca nu numai in presa, dar isi continua barbariile sub lozinci socialiste si patriotarde inventate de noua administratie maghiara instalata in Transilvania de Nord. Puterea ungara dominanta continua sa trateze problema evreilor reveniti din deportare cu cinism si chiar cu ostilitate".

Despre aceasta situatie, doctorul Eugen Király ne vorbeste si intr-un alt articol publicat sub titlul

"Intrebari catre un psiholog maghiar" [5]

"Asa se vede ca metodele de rationament propovaduite de catedrele liceelor si universitatilor au dat pe de-a-ntregul faliment (...) pentru ca asa ceva nu s-a mai intâmplat de când omul traieste pe glob.

De aceea imi indrept intrebarile catre dl psiholog al vremurilor noastre.

Ce instincte bestiale s-au descatusat la acei honvezi din compania mea de munca, care din pura distractie au batut pâna la moarte pe trei dintre camarazii mei, sau la ceilalti honvezi si ofiteri din Ucraina sau Bor, care fara nici un motiv, dar cu o cruzime animalica, au chinuit si omorât pe cei din companiile de munca, care vorbeau aceeasi limba cu ei. De altminteri si camarazii români au avut amare experiente in jurul punerii in practica a "ideii Sfântului Stefan". Ip, Trasnea, Novisad etc. sunt semne de intrebare pline cu sânge.

Ce instincte animalice au iesit la iveala la acei jandarmi care sub motivul de tainuire de avere au batut pâna la sânge femeile noastre in lagarele de concentrare, menite din batjocura «ghetouri»? Ce a putut sa simta acel jandarm care a aruncat in vagonul coplesit de oameni pe noul nascut, inaintea caruia lehuza, cu câteva ore dupa nastere a fost, de asemenea, aruncata in vagon? E oare scuza ca stiau deja ca soarta amândorura este pecetluita, si de la crematoriu nu mai e scapare? Ce a putut sa simta un alt jandarm caruia i-am cerut sa permita ca cineva sa dea apa copiilor din vagonul inchis cu lacat, si care in loc de apa mi-a oferit un glonte? Ce instinct criminal a putut sa-l copleseasca pe un alt jandarm, care, când o femeie batrâna i-a intins plângând mâna pentru un strop de apa, i-a sfarâmat degetele cu patul pustii? Oare aceasta bestie n-a avut si ea o mama batrâna?

Aici in Cluj vecinii unor evrei au denuntat politiei 26 de copii mici care au fost ascunsi pentru a scapa de la moarte sigura. Ce s-a intâmplat? «Penele de cocos» s-au pus pe lucru, iar cei 26 de copii au fost arestati si pusi pe drum spre camerele de gazare. Ce s-a intâmplat aici din punct de vedere psihologic? Presupun ca atât denuntatorii cât si jandarmii au avut si ei copii!

Cum s-a putut intâmpla ca in timp ce tinerii nostri au fost pe front, parintii lor sa fie macelariti?

De ce trebuiau sa fie executate cu o asa precizie matematica ordinele calailor? Organele executive ale altor state au sabotat ordinele de deportare, iar unele s-au impotrivit in mod categoric. Exemplu ne serveste România, Bulgaria si Finlanda. In alte parti insa autoritatile au facut totul, pentru ca cât mai multe persoane sa fie salvate ori ascunse. Exemple: Olanda, Belgia, Franta.

Soldatii, cu doua zile inainte de sosirea trupelor eliberatoare engleze, au tras focuri de arma asupra nenorocitelor schelete din lagarul de nimicire Bergen-Belsen, desi atunci nu prea se puteau increde in armele miraculoase ale nemtilor sau in faptul ca ispravile lor de pâna atunci vor ramâne nesanctionate. Care e aici explicatia psihologica?

O serie de documente autentice dovedesc ca nemtii au cerut numai femei si barbati capabili de munca. De ce a trebuit atunci parintii si copiii nostri sa fie macelariti. Chiar si organele subalterne stiau ce soarta ne asteapta.

Numai o mica farâma a deportatilor a scapat, ca prin minune. Aceasta mâna de oameni abia acum incepe sa vada ce anume s-a intâmplat in realitate. Si acum stau aici jefuiti si plângând dupa familiile macelarite. Iar reactiunea atâta in mod rafinat si pe mai departe focul urii, ca profitorii sa-si poata pastra si in viitor prazile si pozitiile acaparate. Nu vad aici nici cainta si nici remuscare la faptuitori.

Din tot ce stiu nimic nu-mi ajuta sa primesc raspuns la cele de mai sus. De aceea m-am indreptat catre Dv. cunoscator al sufletului maghiar.

Dr. Király Eugen

fost deportat

Revenit acasa, la Cluj, din deportare, Eugen Király a fost confruntat cu starea de complicitate dintre organele nou create, pretins democratice si elementele vinovate ale regimului ungar din anii ocupatiei zise "horthyste", deoarece in diverse functii oficiale, dar si pe strazile oraselor se plimbau acele elemente care aveau pe constiinta crimele si faradelegile savârsite impotriva evreilor si românilor.

Prima scrisoare a doctorului Király, datata 6 ianuarie 1946, a fost publicata de ziarul "Tribuna Noua". A doua zi, in acelasi ziar, Uniunea Patriotica din Cluj, la 7 ianuarie 1946, denunta "actiunea sovina", neloiala si nesincera, totodata injurioasa fata de tara noastra", a unor formatiuni politice unguresti. Motiunea cetatenilor români din orasul Cluj are urmatorul cuprins:

1. Regretam ca Comitetul Central al Partidului Social Democrat, dupa prima sa greseala, când a cerut autonomia Ardealului, n-a luat masurile cuvenite pentru a impiedica elementele care compromit partidul sa mai poata actiona in numele sau.

2. Infieram cu toata energia actiunea de provocare si de agitare a poporului maghiar pe teme pe care guvernul nostru le-a rezolvat in spiritul celei mai largi intelegeri.

De asemenea, infieram incercarea de a zidi in sânul poporului maghiar neincrederea in acei maghiari care ca cetateni loiali si constienti de adevaratele interese ale poporului maghiar din România ii duc pe calea colaborarii cu poporul român in munca de democratizare si de refacere a tarii noastre.

3. Protestam in contra atitudinii antiromânesti si antidemocratice, când se acuza democratia tânara de la noi ca nu acorda drepturi si libertati egale poporului maghiar din România cu poporul român, iar in acelasi timp cere favoruri speciale pentru fascistii maghiari fugiti de pedeapsa in Ungaria cu trupele maghiare si apoi reintorsi –refugiati cum ii numesc ei – si pentru fascistii maghiari adusi de regimul horthyst care nu avea incredere in elementele maghiare din Ardeal".

In acea situatie la care se refera atât doctorul Király, cât si Motiunea citata, un sentiment unanim de protest a miscat firile constiente. Lumea se intreba cu groaza: acesta sa fie oare epilogul tragediilor, darul postum al destinului dupa gramezile de orase ingropate pe câmpurile de lupta, dupa sutele de mii de oameni ucisi si arsi in crematorii?

Un instinct de conservare elementar, o neliniste generala se simtea intre noi si se propaga de la om in om, in acea atmosfera mocnita in care nici cuvintele disperate ale doctorului Király, nici alarma cuprinsa in Motiunea clujenilor nu s-au infipt in constiinta ungurimii si fireste nici n-au primit un raspuns. Inertia era echivalenta cu o dureroasa criza morala, care rezista si se mentine pâna azi.

O vreme trista, fara aer si fara lumina, de care ne amintim cu o nemarginita amaraciune.

Un mesaj din partea Organizatiei Fostilor Evrei Deportati

"Aici – scrie Aurel Socol in memoriile sale 6 – trebuie sa fac o paranteza: (...) când, in lunile premergatoare Conferintei de la Paris, prim-ministrul Ungariei, Nagy Ferenc, a facut in fruntea unei delegatii guvernamentale, prin occident si SUA un turneu de propaganda evident pentru a imbunatati sansele Ungariei la conferinta mai ales in problema Transilvaniei, primesc un telefon de la Raoul Sorban care, in numele doctorului Király, presedintele Organizatiei Fostilor Evrei Deportati (isi pierduse minunata familie in deportare), ma intreaba daca sunt dispus sa-l intâlnesc pe dr. Király la ora 5 p.m. la statuia lui Matei Corvinul. Am raspuns ca, bineinteles, da. La 5 fix dr. Király ma astepta deja si, dupa un schimb grav de saluturi (dupa razboi nu l-am mai vazut zâmbind), scoate din buzunar un plic voluminos si mi-l preda cu cuvintele: "Cred, domnule Socol, ca va servi cauzei". "Sunt convins", i-am raspuns si intuind continutul probabil al plicului m-am repezit la birou si am citit cu adânca satisfactie doua declaratii oficiale ale Organizatiei Fostilor Evrei Deportati, cu antet si stampila si doua semnaturi, in care, sobru si ferm, se infatisa conduita omeneasca a românilor in epoca deportarilor, in contrast cu cea a maghiarilor. Apoi trei articole tot oficiale, scrise de dr. Király in calitatea sa de presedinte, articole de pasionanta pledoarie pentru omenia neamului românesc in comparatie cu cea rece, când nu inversunata, a majoritatii maghiarilor. M-am grabit sa-i duc lui Emil Hatieganu acest material pretios ce mi s-a facut onoare sa mi se predea tocmai mie, prin care evreimea dovedea ca n-a uitat adevarul viu...

Am cazut de acord cu Emil Hatieganu ca materialul trebuie sa ajunga la cunostinta publica in SUA, unde Nagy Ferenc (prim-ministrul Ungariei n.n.) tocmai isi facea turneul. Hatieganu a avut pe cineva care in seara aceea pleca la Bucuresti si care a dus materialul, cred, cunoscutului publicist american de la *Christian Science Monitor* – dl Markham (sau, poate, la Externe, nu stiu sigur unde a ajuns): fapt este ca a doua zi seara, *Vocea Americii* a dat citire intregului material si tot intregul material a fost publicat in cele

mai mari ziare din SUA, stârnind un puternic ecou atât in sentimentalismul american mediu, cât si in numeroasa populatie evreiasca din SUA.

Nu stiu in ce masura a contribuit acest material la faptul ca cererea de audienta la Casa Alba a lui Nagy Ferenc a fost refuzata, dar negresit a contribuit!"

Evocarile imprejurarilor la care se refera doctorul Király Jeno, mai pot oare deschide procese ori formula sentinte?

Amintirile acelor ani sunt parca prinse intr-un arc, din interiorul caruia cauta sa se afirme si istoria de tip Braham, unde preocuparea acestuia nu este cunoasterea adevarului ci incondeierea – cu orice pret – a românilor.

Dincolo de aceasta problema, viata se infatiseaza mai complicata decât li se pare unor pseudoistorici, cu programele lor inscrise in spatii presupuse.

Evreii din Transilvania de Nord guvernata de Ungaria, au fost ucisi pentru singura lor vina de a fi ramasi ei insisi. Panorama imprejurarilor in care s-au savârsit masacrele te umple – si azi – de revolta, disperare si indignare. Acele crime, petrecute in 1944, ramân inscrise pentru vecie in istoria Ardealului, fara putinta de a le ignora ori uita.

Cum se stie in istorie nu exista moarte. De aceea cei ucisi – ca si cei care au ucis – continua sa intervina actionând in lumea noastra ca si cum ar fi vii!

1 Nicolas M. Nagy-Talavera, *O istorie a fascismului in Ungaria si România* , Bucuresti, 1996.

2 R.G. Maldack, *Athenée Palace* , N.Y., 1942.

3 N.M. Nagy-Talavera, *op. cit.,* pp. 213 si 319: "Evreii transilvaneni si-au mentinut identitatea lor ungara in timpul celor 22 de ani de guvernare românească".

4 Ziarul "Tribuna Noua", Cluj, 7 ianuarie 1946.

5 Ziarul "Tribuna Noua, Cluj, 15 ianuarie 1946.

6 Aurel Socol, *Furtuna deasupra Arealului* , Cluj-Napoca, ed. Revista "Tribuna", 1991, pp. 65-66.

14. VREMURI CUMPLITE IN ARDEAL

Dupa instalarea in Cluj a politiei secrete germane, evenimentele aveau sa modifice configuratia vietii pe intreaga intindere a Transilvaniei de Nord, de la suprafata pâna la cele mai adânci cute. Toate zguduirile celor câtorva saptamâni ce urmara ne-au obligat sa ne modificam intreaga optica asupra vietii si sa stabilim contacte nemijlocite cu realitatile ei.

Imaginea interioara pe care o pastrez despre acele zile cuprinde mai mult decât simpla traire nemijlocita a unor zguduiri, dezamagiri si a unei jalnice neputinte, toate aflate sub semnul teroarei si a unui dispret absolut fata de fiinta umana. Populatia maghiara s-a supus unui obscur impuls, fara sa dea vreun semn de razvratire impotriva procedurilor naziste, preluate si popularizate de Partidul Maghiar Ardelean.

De câte ori incerc sa-mi amintesc de intâmplarile acelor saptamâni, simt nevoia sa vorbesc despre toate cele petrecute atunci intr-o rasuflare, fara nici un artificiu verbal, cât mai simplu, ca *despre cea mai cumplita si odioasa crima colectiva din toate timpurile savârsita pe pamântul Ardealului.*

Dementa rasista a autoritatii si a unei mari parti din populatia ungara era mai funesta, mai ucigatoare decât crima.

Datorita starii mele de convietuitor in doua familii evreiesti, in familia prietenei mele Éva Semlyén si alaturi de prietenul meu Ernest Fischer, istoria acelor zile am trait-o dinauntrul lumii evreiesti, in cercul de foc al unei dezmembrari si prabusiri totale. Nu intâmplator se asociaza acelor evenimente focul, pârjolul si fumul – lumea aceea fiind a torturii nimicitoare. Cei sanctionati nu erau evreii, ci o prezumtie, fiindca *in afara de faptul ca existau, evreii n-aveau nici o alta vina* . De aceea, memoria lor va dainui de-a pururea in marea demnitate a nevinovatiei absolute.

Astfel, masinaria criminala a distrugerii evreilor a fost pusa in miscare de o forta care a intervenit in treburi omenesti, nu pentru a pedepsi, ci pentru a instaura sacrificiul. Asasinii, ungaro-crestini ai vremii si locului, au distrus cu o vointa nesatioasa, ce corespundea starii colective care a umilit si ucis spre a-si arata superbia.

Spiritul statornic al acelor raufacatori nu a fost nicicând inlaturat din orizontul vietii noastre ardelene; i s-a pastrat imaginea in dezvoltarile sale ulterioare.

In iarna anilor 1944-1945, primarul democrat al Clujului, instalat de armata sovietica dupa infrângerea armatelor nazisto-hungariste, mi-a destainuit, cu mare mâhnire, ca in lunile aprilie-august 1944, un instinct agresiv si josnic in rândurile populatiei maghiare – pentru a demasca “uneltirile jidovesti” si a “jidovitilor” din Cluj – a “colaborat” cu autoritatile regale ungare ale orasului, adresându-le acestora peste 200.000 de denunturi scrise! atât de multe, incât aceste sesizari nu au putut fi nici citite, nici sortate, ci doar numarate cu aproximatie, imi spunea Tudor Bugnariu, primarul, adaugând ca in spatele acelui torent denuntator a luat forma chipul sinistru al unei gloate monstruoase.

Câte nu s-au mai intâmplat atunci, in vara anului 1944, la Cluj si in Transilvania de Nord! Parca se smintise lumea ungara toata, uneltind cu patima oarba impotriva omeniei, asemenea unui capcaun hidos.

Oare vestigiile acelor vremuri pot fi considerate astazi urme arheologice acoperite cu straturi de pamânt roditor?

Cine s-a opus, cine a luat pozitie impotriva crimei si a jafului? Atitudinea intelectualitatii ungare, in cazul cel mai bun, era de o pasiva ori complice indiferenta. In evidenta constiintei populatiei maghiare nu a figurat nici o preocupare fata de evreimea sacrificata in acele saptamâni. Si nici mai târziu! E sinistru ca n-a ramas nici un semn de bunavointa, de mila macar, in vreo scriere in limba maghiara (in afara celor scrise de evrei si de predica unui episcop catolic – Aron Marton – cu sediul in România), nici un semn de delimitare, de avertisment sub semnul acelui Ardeal, care era “al intelegerii si infratirii, dincolo de orice deosebire, de limba, religie, rasa ori nationalitate”. (O asemenea scriere nu a aparut nici dupa terminarea razboiului!) Partidul Maghiar Ardelean a ajuns sa vada, desigur cu satisfactie, cum se pun in practica acele principii din programul sau care ii priveau pe evrei (*“Luptam pentru o Ungarie crestina”. “Fata de evreime (...) aprobam si cerem grabirea tuturor acelor masuri (...) care exclud complet evreimea din domeniul formarii opiniei publice si a justitiabilitatii”... etc.*). Nu s-a auzit nici un protest din partea contelui Béla Teleki, nici a lui Imre Mikó, nici al sefilor bisericilor maghiare. Iar Edgár Balogh, la inceputul evenimentelor, parasise Clujul, ca sa astepte intr-un sat din Secuime “pâna se vor linisti lucrurile”.

In acelasi timp, “Episcopul Iuliu Hossu – arata Moshe Carmilly-Weinberger – si-a concentrat generozitatea intr-o *Chemare* adresata românilor din Ungaria pentru ajutorarea evreilor”.

“Chemarea noastra se indreapta staruitor catre voi, venerati Frati si iubiti Fii, sa-i ajutati pe Evrei nu numai cu gândul, dar si cu jertfa voastra, stiind ca azi nu putem face lucru mai bun decât aceasta crestineasca si românească ajutorare, din calda iubire omeneasca. Prima preocupare a ceasului de fata sa fie aceasta actiune de ajutorare.”

“Chemarea – arata Moshe Carmilly-Weinberger – nu a ramas fara ecou. Pe meleagurile Transilvaniei ea a insemnat si o afirmare de civilizatie, ca si un neindoielnic semn de libertate si bunavointa. Indemn si protest. Chemarea a aprins in rândurile populatiei române din Transilvania (de Nord – n.n.) o flacara, care a hranit curajul si credinta oamenilor, transformându-le in fapte de viata adevarate”. Aceasta Chemare, lansata de viitorul cardinal, a fost difuzata la inceputul lunii aprilie 1944.

Inca un apel la memoria lui Moshe Carmilly. Evreii din Transilvania s-au aflat in fata evenimentelor din 1918 dezorientati. Un popor de meseriasi, negustori, liber profesionisti, tarani (agricultori si lucratori de padure in Maramures) era calauzit indeosebi de preotii sai, cufundati in studierea si interpretarea diverselor texte stravechi, scrise intr-o limba – ebraica – care nu era si cea vorbita de obste. Fiindca evreii vorbeau idiomul idis al limbii germane, ca limba nationala. In schimb, patura intelectuala, cei inaltati prin invatatura, profesie si talent – medici, avocati, scriitori, artisti, publicisti etc. – si-au constituit deprinderile culturii cu ajutorul limbii maghiare, considerându-se – si fiind considerati – drept “maghiari de religie israelita”. Astfel apar evreii in statisticile Regatului Ungar, ce pastra, cu fala, in stema tarii simbolul imperialist al Sfântului Rege Stefan si in deprinderi indemnul de a se folosi de “nationalitatile nemaghiare cotropite ori «venetice», in folosul si interesul natiunii maghiare”.

Unirea de la 1918 a inlesnit, intre altele, si nazuintele de viata nationala proprie in masele evreimii ardelene, cu un obiectiv marturisit, acela anume de a-si pastra, afirma si promova spiritul etnic, nu numai religios, in cadrul unor organisme evreiesti, sub conducerea unor reprezentanti proprii, dispunând de experienta si autoritate, capabile de a rezolva problemele obstei.

Pentru evreimea transilvana, expusa pâna atunci procesului tenace de asimilare din partea ungurilor, afirmarea personalitatii etnice in cadrul statului român, lipsit de preocupari asimilationiste, a stimulat intre altele, si nazuintele la viata nationala, sociala si culturala proprie. Aceasta noua ipostaza de viata a corespuns unui instinct de eliberare, iscat dintr-o necesitate launtrica, izvorâta din profunzimile fiintei nationale, a carei eclipsare in constiinta evreilor era pe cale sa-i transforme intr-un popor-fantoma, fara specificitatea unei reale vieti sufletesti particulare, mai pastrând insa, ca factor mijlocitor, urme de imaginatie iudaica. De altfel, poate nici un alt popor nu si-a trait mai concret inchipuirea folclorica decât cel evreu, in cadrul unui sistem imaginativ unde lumea aparea alcatuita dupa normele Dorintei, Fanteziei si ale Iluziilor.

Directiile de dezvoltare ale actiunilor care au contrazis sensul unic al evolutiei anterioare spre ungarizare aveau sa favorizeze procesele desfasurarilor reintegrate constiintei nationale intr-un nou cadru, cel creat in 1918, prin Unirea Transilvaniei cu România, ce avea sa primeasca substanta in formele specifice ale stravechiului spirit iudaic.

Noile imprejurari au contribuit, in general, si la o mai buna cunoastere – si autocunoastere – a natiunilor regenerate, restituite adevaratelor lor naturi, reinsufletite prin posibilitatea de a se modela liber dupa propria lor dorinta.

Evreii – si acest fapt avea sa li se impute cu duritate de unguri in anii Diktatului de la Viena – au inceput sa-si edifice, in noul peisaj spiritual al României Mari, rosturile culturale, sociale si politice proprii, urmând fagasul traditiilor vechi, dar stimulati si de speranta unei reintoarceri in propria lor tara. Astfel timpul nou a devenit receptaculul unei plenitudini sufletesti, dând expresie multor sperante si râvne in perspectiva unui alt destin.

O asemenea desfasurare de anvergura se cerea ordonata, dirijata, controlata in sistemul unor bine precizate obiective tactice. Imprejurarile cereau initiative, chibzuinta, ca si o organizatie ierarhica competenta.

Printre cei carora le-a revenit rolul de a stimula noile valente, de a le concentra intr-un al doilea centru de cristalizare, alaturi de cel al bisericii, cu o neintrerupta dispozitie de lupta fatisa ori ascunsa s-a aflat si foarte tânarul Sef Rabin neolog din Cluj, dr. Moshe Carmilly-Weinberger, care, inscaunat la vârsta de numai 26 de ani, in 1934, a inteles dintru inceput, cu un remarcabil simt istoric, cât de mult era implicata in viata religioasa ideea de natiune, ideea proscrisa inainte si pusa la index de agentii imperialismului Ungariei Mari.

In loc de adapost al unei confesiuni, Moshe Carmilly a conceput biserica drept o institutie nationala. De altfel, ideea identitatii dintre confesiune si neam era – si mai este – exprimata si prin faptul ca in limba româna credinta poarta denumirea de "lege" ("lege româneasca", "lege evreiasca" etc.).

Moshe Carmilly, dotat nu numai cu o mare energie, dar si cu o inteligenta deosebita, cu o intelegere iesita din comun pentru cele mai diverse situatii, a ajuns aproape spontan in centrul miscarii nationale evreiesti, marcata de numeroase activitati sociale. Pe lânga calitatile unui mare orator, hranite de o vasta cultura, tânarul Sef Rabin dispunea de o forta avântata a omului de curaj, intarit de tensiunile unui innoitor si de prudenta unui conspirator. O asemenea personalitate era sortita sa devina, in cele mai tragice imprejurari ale evreimii ardelene, unul dintre indrumatorii poporului sau, ale carui initiative au contribuit la o ampla si eficienta actiune de salvare, de care aveau sa beneficieze mii de evrei, evitând primejdia distrugerii biologice.

Când ne referim la Moshe Carmilly, nu ne este in intentie nici sa ne intoarcem spre amintiri proprii si nici spre actiunea pomenita, ci solicitam insasi memoria rabinului intru destainuirea unor intâmplari dintr-o istorie traita aievea, menita sa anuleze uitarea. Le vom reproduce fara a le comenta:

"In istoria Transilvaniei anii 1918 si 1940 au avut un rol decisiv. Mai ales in viata evreilor. In 1918, la terminarea primului razboi mondial, când Transilvania a ajuns sub stapânirea româneasca, evreimea si-a inaltat drapelul propriei sale «nationalitati» si a optat pentru o directie politica independenta. (...) Majoritatea locuitorilor evrei ai Transilvaniei s-a alaturat, cu bucurie, partidului evreilor, care a luptat apoi, vreme de douazeci si doi de ani, pentru realizarea unui program pozitiv evreiesc.

Anul 1940 a pus capat acestui capitol de istorie, fiindca in acest an, la 30 august, pe baza Diktatului de la Viena, o parte a Transilvaniei a revenit din nou la unguri. S-a intâmplat anume ca, dupa ce rusii la 26 iulie, au pretins ca România sa le cedeze Basarabia si Bucovina de Nord, regele României, Carol al II-lea, a satisfacut pretentiile lui Stalin si a renuntat la aceste teritorii. Faptul a incurajat Ungaria pentru a recâstiga teritoriile pierdute in urma Tratatelor de la Trianon, intre ele aflându-se si Transilvania.

Ministrii de externe ai Italiei si Germaniei, Ciano si Ribbentrop, s-au inteles sa despice in doua Transilvania (...) In urma Diktatului de la Viena, circa 180.000 de evrei (ardeleni n.n.) *au ajuns sub suveranitatea Ungariei. Aceasta intorsatura in viata noastra a fost tragica.*

Deja in primele zile dupa intrarea trupelor ungare s-a si manifestat comportamentul lor fata de minoritati. La Cluj au fost spânzurati, in public, doi barbati, un român si un evreu, spunându-se ca ar fi facut spionaj in favoarea României. Mai târziu am avut cunostinta de spânzurarea a inca trei tineri evrei.

Cu efect imediat au fost aplicate legile antievreiesti, aflate in vigoare de mai mult timp in Ungaria, (...) din cauza carora si in Transilvania au fost expropriate fabricile si uzinele evreilor, au fost numiti asa-zisii «comisari neevrei» la intreprinderile evreiesti, care aveau sa-si insuseasca apoi proprietatile evreilor. Mii de familii de evrei si-au pierdut de la o zi la alta mijloacele de existenta. Functionarii evrei aflati in serviciul statului ori al oraselor au fost concediati cu efect imediat..." 1

"Când in septembrie 1940 armata ungara a intrat in Cluj, evreimea orasului – sub imperiul fortei – a salutat noua stapânire de stat cu un articol redactat de mine la cererea redactorului-sef al ziarului «Ujkelet», Ernest Marton. In acel articol am scris urmatoarele:

«Cei douazeci si doi de ani trecuti sunt marturia acelui devotament cu care in toiul dificultatilor am impartasit destinul de minoritar cu ungurimea ardeleana... Am fost si am ramas evrei.»

Astfel am vrut sa dam expresie acelui fapt ca si in imprejurarile schimbate vrem sa continuam linia noastra politica independenta, evreiasca, sionista 2.

Raspunsul nu a intârziat: ziarul a fost interzis."

Când a scris rândurile de mai sus, Moshe Carmilly era dezbarat de inradacinata sa credinta din anii lui de viguroasa maturitate. Nu mai era ancorat in credinta sa in dreptate; constatase deja debilitatea si chiar ineficacitatea asa-zisei constiinte europene si cunostea, din propria sa experienta, acea neomenie hungarista care se afirmase prin monstruozitati devenite realitati curente. Intreaga radicalitate a scopurilor urmarite de oficialitatile Regatului Ungar in suprimarea populatiei evreiesti (care numara la acea vreme circa 850.000 de vieti) se practica in numele sângelui si al gliei strabune.

Brutalitatea acelor zile nu mai era confruntata cu nici un impediment moral. Monstruoasa fantezie a urii antievreiesti, stimulata de tehnica umilirilor, a fost instaurata printr-un concept oficial elaborat in tainitele Ministerului de Interne ungar. Ca urmare, a fost legalizata inumanitatea, incalcarea tuturor normelor de drept, intr-o masura cum Europa nu mai cunoscuse, fara sa atraga asupra autorilor faptasi oprobiul international, nici atunci si nici altadata. Constiinta europeana a tacut ori a murmurat ceva, ca apoi sa taca, sa uite ori, poate, sa si ierte?

Iata câteva fragmente din documentul capital al acelor evenimente, o Ordonanta secreta a ministerului de interne ungar (Nr. 6163/1944):

"Guvernul regal ungar in scurta vreme va curati tara de evrei... Ordon ca purificarea sa fie eficienta pe zone, in asa fel incât evreimea, fara deosebire de sex ori vârsta, sa fie transportata in lagarele de concentrare stabilite. Mai târziu, o parte a evreimii va fi plasata in edificii anume stabilite, respectiv in ghetou. Operatiunea de concentrare a evreilor va fi efectuata de politia teritoriului si de Jandarmeria Regala Ungara. Politiei germane de siguranta, deplasata la fata locului, ca organ consultativ, i se va acorda o atentie deosebita in colaborarile operative... Banii si valorile (aur, argint, actiuni etc.) vor fi luate in pastrare de organele sigurantei publice... O data cu operatiunea de concentrare si de transport al evreilor, organele locale vor institui comisii care, impreuna cu organele de politie si jandarmerie, vor inchide si sigila locuintele si pravaliile evreilor... Transportul (evreilor) ca prizonieri se va face cu trenul. Evreii care urmeaza a fi transportati pot avea asupra lor numai imbracamintea pe care o poarta, doua schimburi de lenjerie, alimente pentru 14 zile si un bagaj de cel mult 50 kg, cu lenjerie de pat, paturi... etc.

Si, intr-adevar, Guvernul Regal Ungar a procedat in scurta vreme la nimicirea evreilor din Ungaria, intr-o perioada când, dupa cum a consemnat Moshe Carmilly, *"se surpa deja pamântul sub Europa darâmata de nebunia nazista"* . Rabinului clujean nu-i venea sa creada ca *"poporul maghiar crestin isi va inchide ochii in fata genocidului"* . 3

La data când Ministerul de Interne de la Budapesta ordonase curatirea tarii, *"majoritatea evreilor mai credeau in Constitutia Ungariei, in iubirea crestina a aproapelui, chiar in conditiile uraganului dezlantuit de lipsa omeniei"*.

Rasismul hungarist s-a manifestat in primavara si vara anului 1944, cu cea mai extrema si virulenta forta in jurul ideii propriei superioritati congenitale, de altfel puternic inradacinata in majoritatea populatiei chiar si la cei care nu se considerau rasisti. Dreptul la privilegii a aparut asemenea unui semn al predestinarii nationale, primit chiar prin nastere, in virtutea unei constitutii specifice, pentru indeplinirea *"misiunii civilizatorii"* . Ce surse stranii au putut alimenta un astfel de comportament, din ce zone s-au desprins si alcatuit legile antievreiesti ca expresii ale unui stat absolut lipsit de motivatii rationale si, nu in ultimul rând, umane?

Despre amploarea catastrofei ne sunt oferite reprezentari de acele legi a caror furie oribila a imobilizat si straturile luminate ale societatii. Masurile oficiale prin care ele au fost aplicate de guvernul prezidat de Döme Sztojai (numit la sfârsitul lunii martie 1944 de regent si confirmat de Parlament) au consemnat juridic politica oficiala antievreiasca a Ungariei; o politica inaugurata in perioada interbelica si finalizata de un mare numar de legi organice, elaborate si votate de Parlament. 4 Numai in perioada Diktatului de la Viena (1939-1944) au fost lansate cca 100 de legi, decrete si ordonante guvernamentale antievreiesti. Iar in intervalul 27 martie – 28 august 1944, cu efecte directe in Transilvania de Nord, au fost emise nu mai putin de 73 acte normative, menite sa puna in practica planul de extirpare a evreilor de pe teritoriul Regatului Ungar. Motivarea *"patriotica"* se referea la apararea si siguranta tarii, la *"ordinea"* in viata economica, la *"purificarea"* vietii spirituale etc. Astfel au fost investite cu puterea legii acele faradelegi prin care evreii erau deposedati de dreptul la viata, la bunuri, mai fiind jefuiti si de camine, ca si de avutiile lor, de la cele imobiliare pâna la hârtiile de valoare, metale pretioase etc.... Totodata au fost obligati ca, de la implinirea vârstei de 6 ani, *"sa poarte pe partea superioara a imbracamintei, la stânga si la vedere, o stea de culoare galbena, in format de 10x10 cm"* Scopul? Ca sa poata fi identificati ca evrei, pentru a fi supusi ostracizarilor, fiind marcati ca scosi in afara legii. Iar la 4 aprilie 1944, pentru *"ocrotirea vietii spirituale ungare de operele literare ale autorilor evrei"* s-a interzis multiplicarea, publicarea ori punerea in circulatie a operelor acestora.

Evreii din Transilvania de Nord, deveniti la 30 august 1940 cetateni ungari, *"printre ei aflându-se cu miile si combatanti din primul razboi mondial in armata austro-ungara, care si-au varsat sângele pentru patria (maghiara), au fost umiliti si eliminati din aceasta patrie. Intre 16 mai si 27 iunie, din 13 ghetouri centrale, ingramaditi in 45 de trenuri ale mortii, lipsiti de mâncare si apa, au fost dusi cu forta in lagarele de exterminare"*. 5 La sfârsitul acestui martiriu, printr-o hotarâre guvernamentala (Nr. 11300/1944 ME) au fost exclusi din circulatia publica si din viata spirituala ungara cartile autorilor evrei: 239 din Ungaria (intre ei si scriitori din Transilvania de Nord) si 49 din afara Ungariei. 6

Sub ocrotirea sentimentului de fratie am trait in toti cei patru ani de ocupatie, alaturi si impreuna – ca oameni – români si evrei. Apoi evenimentele din martie-iulie 1944 aveau sa schimbe, intr-o goana naucitoare, toate coordonatele vietii si ale lumii noastre. Traiam o stare jalnica istoric, expusi furiei nebune, aici in Transilvania cuprinsa in vrajmasia de moarte a unor mituri. Mai eram cutremurati si de

faptul ca cei mai multi unguri se considerau nu numai chemati dar si obligati, ca *"buni patrioti"* sa dea si ei, in *"numele dreptatii"* , o mâna de ajutor la savârsirea nelegiuirilor, facând denunturi si indemnând la nelegiuiri.

Evreimea, dupa o scurta faza de confuzie si dezorientare, pricinuita de neasteptata prezenta a armatei germane, a revenit la iluzia ca Ungaria, desi umilita de Hitler, nu si-a pierdut simtul dreptatii si al umanitatii.

In mod paradoxal, la inceput, nici una din agresivele masuri discriminatorii antievreiesti nu a fost receptionata negativ pâna spre mijlocul lunii aprilie (1944). Chiar si atunci când guvernul ungar, intr-o forma mai discreta, a dispus, in aprilie 1944, ca evreii sa predea Bancii Nationale bijuteriile, impreuna cu toate hârtiile lor de valoare, evreii au considerat ca, de fapt, banca, prin aceasta masura, intentioneaza sa le ocroteasca valorile, ferindu-le de primejdia ca acele valori sa cada in mâinile germanilor nazisti! Erau iluziile unor oameni peste masura de zguduiti in suferinta, ajunsi in pragul unei neputincioase disperari.

In urma unor informatii primite in una din ultimele zile ale lunii martie de la un subofiter din cadrul SD-ului (Serviciul de securitate al Wermachtului), personal nu mai aveam nici un dubiu ca autoritatile ungare ii vor disloca pe evrei in locuri inca nestiute si nici macar banuite. Eram sigur ca pentru evrei nu exista nici o posibilitate de a se sustrage de la aceasta dislocare. Nu vedeam alta solutie de salvare decât trecerea lor in România, drept care mi-am indemnat prietenii si cunoscutii evrei sa treaca clandestin granita ungaro-româna. In România functionau organizatii evreiesti oficioase pentru ocrotirea refugiatilor.

Când imi amintesc de vremurile pline de agitatie si incordare in care mi-am implicat viata in anii 1942-1944 ca sa-i ajut pe acei oameni urgisiti care veneau mai ales din Polonia, in incercarea de a-si salva viata, trecând peste granita ungaro-româna, ma simt stapânit de o tensiune sufleteasca, careia cu greu as putea sa-i dau o definitie. Erau zile, nopti, saptamâni si luni de incordare, cu urme adânci lasate in existenta noastra; o traire caracteristica imprejurarilor in care ne gaseam, ca si timpului lipsit de lumina. Adeseori simteam, si nu fara strângere de inima, prapastia intre destinul tragic si sansa salvarii, ocrotita de o incredere frateasca.

Stiam ca Sef-Rabinul neolog al Clujului era coordonatorul unor actiuni de salvare inca din 1934. I-am si solicitat ajutorul, o data sau de doua ori, dupa 1941, pentru trecerea peste granita, in România, a unor grupuri de francezi (neevrei), evadati dintr-un lagar german. Apoi, in 1943, am fost integrat intr-o actiune muta (ca sa nu-i zic secreta), indrumata de Miscarea Sionista, o actiune aprobata si de propriile mele sentimente si idei. Prin urmare, initiativa nu era a mea.

Astazi se vede mai bine ce a fost si cum a fost, in pofida retroactivarii unor interese preocupate de modificarea ori chiar de stergerea realitatilor din acei ani. De altfel, chiar si o seama de profesionisti in istorie si-au subordonat stiinta talmacirilor partinitoare, intr-o maniera ce contrazice raspunderea morala si relativizeaza indoielnic functiunile relevatorii ale cunoasterii.

In anul 1985, Adrian Riza m-a indemnat staruitor sa-mi mobilizez memoria. Mi-a cerut anume sa dau explicatie unor intâmplari petrecute in Transilvania de Nord; sa vorbesc adica de lucruri la care nu ma mai gândisem – si despre care nici nu vorbisem – vreme de mai multe decenii.

De ce n-am vorbit?

Fiindca dupa 1945, in cursul mai multor cercetari si al nenumaratelor anchete – la Politie, la Securitate si la diverse servicii de "cadre" – am camuflat cu obstinatie tocmai datele adevarului. Astfel, de exemplu, in legatura cu contributia mea la trecerea peste granita a evreilor, am recunoscut – ceea ce, de altfel, nici n-as fi putut nega – ajutorul pe care l-am dat prietenei mele Éva Semlyén si familiei sale, ca si unor amici apropiati, intre care era si Ernest Fischer. Si totusi care a fost motivul tacerii mele? Interpretarea data de organele oficiale unora din actiunile la care am participat se putea constitui intr-un act de acuzare impotriva mea si mai ales impotriva altora., din cauza ipotezelor si schemelor strâmbe ale anchetatorilor.

Altfel spus, o relatare corecta putea sa aiba consecinte grave pentru fostii "salvatori de oameni", dar si pentru cei care au apelat la ei.

Trebuie consemnat faptul ca, *de la regimul lui Antonescu pâna la regimul comunist si chiar dincolo de acesta, oficialitatea din tara noastra nu s-a aratat preocupata de cunoasterea si reconstituirea obiectiva a actiunilor de salvare a evreilor care s-au desfasurat prin România cu ajutorul românilor.*

Ramâne un lucru greu de inteles de ce oare cronicarii nostri s-au oprit in anticamera acelor vremuri, evitând sa vorbeasca, pâna azi, despre consecintele tragediilor provocate de ideologiile totalitariste? O asemenea ignorare deliberata a trecutului nu prea indepartat ne obliga sa consemnam, cu regret, existenta unor mercenari recompensati anume ca sa nu-si aminteasca ori sa taca despre cumplitele tragedii ale unor categorii umane prigonite in spatiul nostru national, ca si despre ajutorul dat acestora de români. Un

asemenea atentat la probitatea istoriei s-a savârsit cu buna stiinta si calcul. Si totusi aceasta problema nu a putut fi inmormântata in tacere. Dar imaginea acelor vremuri ar fi ramas confuza daca câtiva cronicari ai istoriei noastre, Adrian Riza, Mihai Ungheanu, Gheorghe I. Bodea, Vasile T. Ciubancan si, nu in ultimul rând, Moshe Carmilly, nu s-ar fi implicat energic in clarificarea unor intâmplari din Transilvania de Nord din anii celui de-al doilea razboi mondial.

Anii 1940-1944 erau anii Diktatului. Granita româno-ungara a fost trasata chiar in zonele centrale ale Transilvaniei. Aceasta imprejurare avea trasaturile dramatice ale perioadei in care istoria noastra era vaduvita de sensul sau adevarat, datorita interventiilor brutale in viata românilor si evreilor savârsite de politica oficiala a Ungariei.

"Au fost vremuri cumplite – arata Moshe Carmilly – *si pentru români si pentru evrei! Si, daca n-ar trebui sa culegem lectii pentru viata, ar trebui sa le uitam. Dar cine poate uita?... Dupa ce sute de mii de români au fost expulzati din propria lor tara* (Transilvania de Nord – n.n.) *optsprezece mii de vieti de evrei erau in grav pericol numai in Cluj."* [7]

Despre ajutorul pe care l-am dat evreilor in anii 1940-1944 am vorbit si scris de mai multe ori, fara sa dezvalui insa tot ce-mi aminteam ori stiam. Inainte de toate, trebuie sa arat inca o data ca initiativele de salvare au apartinut evreilor insisi. *Motorul tuturor eforturilor si incercarilor de ajutorare si salvare era Miscarea Sionista, formatiunile si agentii acesteia care au reusit sa inlature multe piedici si sa resuscite energii latente.*

Daca in anii 1933-1940 Rabinul Moshe Carmilly si echipa lui puteau sa rezolve singuri, fara alt sprijin tranzitarea refugiatilor evrei – din Germania, Polonia, Austria, Cehoslovacia – prin România spre Palestina, dupa 1940, sub regimul statului ungar, asemenea actiune nu se putea duce la bun sfârsit fara ajutorul unor neevrei.

"In Europa – scrie Carmilly – *pentru evrei existau doar doua cai de salvare: prin Pirinei, in Spania, sau prin România, in Palestina.*

Câti si-au gasit salvarea cu ajutorul României si al românilor? Iata cifrele date de «Vaad Hahatzelan» din Budapesta (cifrele se refera exclusiv la refugiatii evrei-maghiari din martie-august 1944 – n.n.); *cam 6.000-8.000 prin zona Clujului (3.000-4.000 in lunile aprilie-iunie 1944), circa 6.000 prin punctele organizate in zona Békéscsaba – Arad si peste 2.000 prin zonele Oradea, Tinca, Ludus, Sarmas. Numarul refugiatilor salvati este in jur de 16.000".* [8]

Inainte de 1940, numerosi refugiati evrei au ajuns la Cluj, unde a functionat inca din 1933, un *"Comitet local pentru refugiati"* . In 1939 a fost nevoie de crearea unui organ mai dinamic pentru a face fata numarului din ce in ce mai mare de refugiati. De aceea s-a organizat, cu participarea tuturor Comunitatilor Evreiesti din Transilvania si din Banat: *Comitetul Refugiatilor Evrei* [9] .

Daca pâna la Diktatul de la Viena, *"autoritatile din România au socotit salvarea evreilor drept o actiune umanitara si au considerat-o, cu intelegere si bunavointa, drept o actiune pe deplin justificata si necesara in acele imprejurari, dupa Diktat lumea privea insensibila spectacolul nimicirii evreilor europeni".*

"România a fost dispusa sa primeasca insa refugiatii evrei si a fost gata sa deschida, pentru salvarea lor, porturile tarii. Era un drum bine stiut de toata lumea. Acest capitol – arata Carmilly – *nu s-a scris. Se stie inca foarte putin despre actiunile de salvare de pe teritoriul României, despre rolul Organizatiilor Sioniste de Tineret in aceste actiuni. Acest capitol eroic isi asteapta cronicarul autorizat"* . [10]

Desigur, nici relatarile noastre nu vor raspunde multor intrebari ce asteapta sa fie lamurite. Pentru indreptarea macar partiala a acestei imprejurari, voi incerca, cu explicabile sovaieli, sa ma intorc indarat in acea raspântie de vremuri, când oamenii puteau fi ucisi pentru ca se nascusera evrei ori români.

La inceputul anului 1943 m-a cautat in atelierul meu de pictura – nu prima data – un modest negustor de taraba din Piata Mihai Viteazul. Ne stiam din frageda copilarie, fiind vecini de casa la Dej. In relatiile noastre amintirile erau mereu vii, iar raporturile dintre noi nu se intrerupsera si nici nu slabisera. In nici o imprejurare nu ne-am simtit intimidati ca nu apartinem aceleiasi natii si ca aveam alte religii. Adeseori aveam impresia ca dorintele lui Mendy Lehrmann se sprijineau pe dorintele mele. Obisnuia sa priveasca lumea dinlauntru, din simtire, sa aprecieze si sa judece lucrurile si relatiile cu o grija ocrotitoare, trasaturi caracteristice universului sau iudaic. Avea un mare respect pentru credinta altora, fara sa se indoiasca de credinta sa, cu care se identificase intru toate. Inzestrat cu inteligenta, el pricepuse fara efort toate câte i le oferise – ori nu i le oferise – viata. Vedea in religia sa stiinta universala, absoluta. Dupa normele mele, Mendy Lehrmann era asemenea unui calugar pentru care cele mai severe reguli se potrivesc si se justifica in folosul omeniei.

- *“Avem nevoie de ajutorul tau”,* imi spuse, stiind dinainte ca va avea tot ajutorul meu. Si, intr-o relatare simpla, dar esentiala, m-a introdus in problemele lui, spunând lucrurilor pe nume, neluând in consideratie daca sunt ori nu inzestrat cu calitatile necesare pentru o munca solidara si tainica. Ceea ce imi cerea, in configuratia acelor ani, nu putea fi dus la bun sfârsit de un evreu, acesta neavând libertatea de a se misca nestingherit in tara (Ungaria), nici dincolo de granita (România) la nevoie.

Conspiratia, ca unica solutie, era produsul si unealta timpului, când imprejurarile vitale cereau rezolvarea unor probleme absolut necesare supravietuirii, cu neputinta de realizat prin mijloace legale.

Am acceptat. A fost o hotarâre in care erau cuprinse si elemente sedimentate din copilarie si o certa afinitate sufleteasca.

Discutia noastra a fost scurta, n-a durat mai mult de o ora.

Sentimentul care a zvâcnit atunci in noi era pulsul sperantei si al vietii.

Astfel am intrat intr-o intovarasire, fara indoiala, secreta, pentru a actiona impotriva unor legi discriminatorii. Apoi, când, din cauza schimbarilor politice survenite, tovarasia si-a pierdut obiectul, ea a incetat spontan sa mai existe.

Trebuie sa mai fac urmatoarea observatie: necesitatea unor demersuri si interventii in cadrul acestor intelegeri era semnalata, aproape totdeauna, de Mendy.

Nu stiu in ce masura Moshe Carmilly cunostea desfasurarea acestei actiuni, el fiind, la rândul sau, organizatorul unei miscari cu ajutorul careia au fost trecuti in România numerosi refugiati, in special grupuri venite din Polonia. El insusi, când i-a venit rândul, avea sa treaca granita – clandestin –, la 2 mai 1944, cu un grup de refugiati polonezi, condus de calauze de el recrutate, care actionau sub indrumarea sa personala si despre care ne vorbeste in câteva din scrierile sale.

“Refugiatii veneau, saptamâna dupa saptamâna, in numar tot mai mare. Fireste, valul refugiatilor a devenit si mai puternic odata cu intrarea lui Hitler in Viena, in martie 1938, cu ocuparea de mai târziu a Cehoslovaciei, cu cotropirea Poloniei, in septembrie 1939. Astfel, in 1939, circa 20.000 de refugiati evrei – 10.000 din Polonia, 3.000 din Germania, 1.000 din Cehia, 6.000-8.000 din Slovacia s-au straduit sa ajunga prin Ungaria in România. Comitetul infiintat la Arad si Comitetul infiintat de mine la Cluj, in 1936, nu erau capabile sa faca fata grelelor probleme financiare, aprovizionarii zilnice cu hrana, problemelor de locuinta etc... Cât priveste intelegerea aratata de autoritatile românesti (pâna in septembrie 1940 – n.n.), vreau sa spun ca toate acestea se desfasurau in mod deschis... In munca zilnica cu refugiatii eram in legatura cu Politia si politistii clujeni. Era intre noi o intelegere nescrisa... Nu-mi amintesc de nici un caz in care autoritatile românesti sa fi trimis inapoi pe cineva in toata perioada 1933-1940”. 11

Amintindu-si de acea perioada, Moshe Carmilly a facut observatia ca *“oricum ar fi privita aceasta stare de lucru, in orice fel s-ar analiza cele petrecute cu evreii din România, ramâne un adevar ce nu poate fi negat: ca, atunci când lumea privea insensibila spectacolul nimicirii evreilor europeni, România a fost dispusa sa primeasca refugiati evrei si a fost gata sa deschida, pentru salvarea lor, porturile tarii”.* 12

O afirmatie a aceluiasi Carmilly dupa care tranzitarea si salvarea refugiatilor evrei in si prin România se poate imparti in doua perioade, una intre 1933 si 1940, a doua din septembrie 1940 pâna in august 1944, *necesita o nuantare, in sensul ca a doua perioada mentionata, la rândul ei, se imparte in alte doua.* Astfel, din septembrie 1940 pâna la 23 august 1944 continua tranzitarea refugiatilor evrei din Polonia, in special, iar intre martie si august 1944, in paralel cu aceasta actiune, un numar considerabil de *evrei din Ungaria* se refugiaza si ei in România, pe diverse cai, fie cu ajutorul unor retele organizate, fie individual, fie chiar in grupuri fara calauze.

Daca amintirile mele dintr-un trecut destul de indepartat pot fi expuse unor confuzii ori unor moduri subiective ori schematice de a le evoca si aprecia, ceea ce pot afirma, fara riscul de a gresi este faptul ca in anii 1940-1944 au fost salvati – ori s-au salvat – trecând granita din Ungaria in România, mii de evrei. In aceeasi perioada, nici un evreu n-a incercat sa se salveze trecând *din* sau *prin* România in Ungaria.

Cronica luptei impotriva nazismului si hungarismului ar necesita o cercetare mai atenta, nu numai pentru a inlatura paginile masluite de istorie, ci mai ales pentru a aduce dovezi despre comportamentul românilor, care n-a fost o gesticulatie de conjunctura, fiind afirmarea unui curaj ofensiv si a unei deosebite iscusinte, calitati indispensabile oricarui participant la o lupta.

O seama de intâmplari ale acestei cronici au ramas pâna azi nerelevate ori interpretate sub semnul unor interese ce confera un sens incomplet ori falsificat faptelor.

Fara pretentia de a lamuri in intregime aceasta problema, voi mentiona câteva intâmplari a caror simpla inregistrare poate contribui la cunoasterea unor imprejurari relevatorii.

Pentru ca freamatul emotional al acestor reamintiri, cu reconstituirile lor rapide, uneori aproximative ori chiar confuze, sa nu indrepte atentia spre zone subiective, voi trece in domeniul datelor precise privind natura relatiilor dintre români si evrei in acei patru ani când Transilvania de Nord era ocupata de Regatul Ungar. Voi spune de indata ca natura acestor legaturi a fost determinata pe baza unei vechi si pasnice convietuiri, ca si de conditiile aproape identice in care se aflau românii si evreii in fata agresiunilor oficialitatii si chiar a populatiei maghiare, in general.

Prin cel de-al doilea Diktat de la Viena, România, cum se stie, a fost fortata sa cedeze Ungariei din teritoriul sau national 44.000 km patrati, cu o populatie care s-a cifrat la circa 2.700.000 locuitori, din care 1.600.000 erau români, circa 900.000 erau secui si unguri si circa 200.000 erau evrei.

Inca din primele zile ale ocupatiei, ostilitatea ungara a devenit evidenta: violentele, brutalitatile, ura, maltratarile si crimele comise impotriva românilor si evreilor nu puteau fi interpretate decât ceea ce erau. Din cauza acestei situatii a aparut spontan un sentiment de solidaritate intre români si evrei, expusi aceluiasi tratament. Acest sentiment s-a pastrat si s-a adâncit in tot cursul celor patru ani, cât a durat ocupatia ungara.

O lucrare importanta – aparuta in 1976 – *Istoria Ungariei* 13 – atesta situatia critica a nemaghiarilor din Ungaria astfel: *"Cercurile extremiste ale nationalistilor maghiari vedeau rezolvarea problemei nationalitatilor din Ungaria in evacuarea lor* (din Ungaria – n.n.) *si inlocuirea lor cu unguri repatriati din strainatate"*.

In directa legatura cu o asemenea politica, care ii viza pe români si evrei deopotriva, s-a simtit nevoia unor colaborari.

In zilele Diktatului de la Viena, conducatorii românilor si ai evreilor erau alertati de teama celor ce aveau sa urmeze si, inspaimântati, au inceput sa se consulte, mânati de un arzator interes comun. Era o vreme când victoria germana se profila amenintatoare, cu consecinte nimicitoare, ce pareau definitive, pe care orizontul intelegerii noastre greu o putea cuprinde. Zguduirile acelei perioade ne-au obligat sa ne modificam optica in fata evenimentelor care, pentru secole, puteau schimba viata omenirii. Era o epoca de mare cotitura si raspundere, când in haosul unei destramari trebuiau gasite forte capabile sa dea oamenilor speranta intr-o salvare.

Ungaria acelor ani si-a insusit de la nazism tot ce putea fi util scopurilor sale imperialiste. *"Geopolitica"* contelui Pál Teleki, primul-ministru al tarii, s-a regasit intocmai in scopurile politicii national-socialiste, de care s-a si folosit in realizarea proiectelor politice proprii. Era o vreme când coalitia nazista crestea tot mai mult in coeziune si in forta militara.

In rândurile nemaghiarilor din Ungaria mocnea o stare permanenta de neliniste si ingrijorare. Contrafortele care sa respinga nazismul nu figurau in mod vizibil in constiinta ungurilor.

Personalitatile reprezentative ale comunitatii românesti au fost cautate de catre conducatorii evreimii: dr. Ernest Marton presedintele Organizatiei Sioniste din Transilvania, dr. József Fischer, presedintele Comunitatii Evreiesti din Cluj, ginerele acestuia, dr. Rezsö Kasztner (care se va muta din Cluj la Budapesta in cursul anului 1941) si dr. Moshe Carmilly-Weinberger. La sugestia insistenta a lui Ernest Marton, Emil Hatieganu si episcopul Iuliu Hossu si-au insusit ideea lui Ernest Marton, dupa care românii si România, nerecunoscând legalitatea Arbitrajului de la Viena, locuitorii Transilvaniei de Nord, fara deosebire de nationalitate ori religie, *de facto* pot fi considerati cetateni români, statul român având obligatia fireasca de a-i ocroti ca atare oriunde s-ar afla acestia. O interpretare de principiu, care a fost nuantata cu alte argumente si apoi insusita intr-o sedinta din octombrie 1940 de la Episcopia greco-catolica din Cluj. Erau de fata episcopul Iuliu Hossu, dr. Emil Hatieganu, dr. Ernest Marton, preotul ortodox Florea Muresanu, avocatul dr. Iuliu Micsa din Dej, si eu insumi, ca notar – pentru memorie – al sedintei.

S-a enuntat astfel o ipoteza care, desi nu facea casa buna cu ratiunea juridica, era conforma cu simtul dreptatii.

Emisarul *"supusilor români, indiferent de originea etnica",* cu misiunea de a obtine recunoasterea acestei calitati din partea *"autoritatilor române de stat",* a fost episcopul Iuliu Hossu. Deplasându-se in România, in octombrie 1941, el a fost primit de Ion Antonescu. Intr-o lunga convorbire, dupa analiza situatiei speciale in care s-a putut ivi o astfel de ipostaza complexa si complicata, s-a concluzionat ca solutia, principiala si practica, a problemei nu poate fi introdusa oficial intr-o schema juridica. Dar totusi starea exista si ea defineste o problema nationala reala, a carei rezolvare din partea statului român ar

deveni, in cazul cel mai bun, obiectul unei severe critici juridice. Pe de alta parte, cetatenii români originari din Transilvania rapita, ocupata vremelnic de Ungaria, ajunsi in diverse tari aflate sub control german, nu pot fi deposedati de cetatenia lor si nici instrainati de dreptul de a fi ceea ce sunt. Daca problema pare irezolvabila printr-o lege, trebuie gasita o solutie directa pe terenul unei rezolvari pragmatice, in afara cadrului legal conventional. Un asemenea concept va servi apoi la recâstigarea unei realitati legale. Astfel, cetateanul român, originar de pe un teritoriu unde a disparut suveranitatea statului român, nu va fi instrainat de calitatea sa civica reala.

Era vorba de o stare care afecta o categorie destul de numeroasa de persoane aflate intr-o conditie confuza in privinta cetateniei. Ion Antonescu a acceptat, intr-o lume incurcata, rezolvarea acestei probleme in termenii propusi de Comunitatea Româna din Ungaria (niciodata legitimata ca atare). O asemenea rezolvare *clandestina* era impusa de situatia in care se afla tara, obligata sa tina seama de conditiile impuse de politica. Recunoasterea cetateniei române in imprejurarile create de pierderea unor teritorii nationale trebuia sa aiba in vedere aceste conditii pentru a putea capata concretetea practicii. De prima importanta era faptul ca, indiferent de obârsie (etnica) si religie, cetatenii români originari din partile rapite de la România erau recunoscuti, la cerere individuala, ca atare. O asemenea solutionare a problemei – in afara conceptelor stipulate la Viena – era cu totul neconventionala.

Revenit la Cluj, episcopul Iuliu Hossu i-a relatat lui Emil Hatieganu despre intrevederea sa cu seful statului român si despre rezultatele obtinute in urma convorbirii. Ideea, respectiv initiativa lui Ernest Marton, presedintele Organizatiei Sioniste din Transilvania, ca fostii cetateni români sa poata beneficia – la cerere – de ocrotirea statului român a fost admisa. Astfel, fostii cetateni români, ajunsi intr-o situatie precara din pricina unui aranjament politic, pe care nu l-ar fi putut impiedica, aveau sansa de a-si lega viata de o speranta. Era o vreme când ceea ce trebuia respectat era omul si nicidecum legea.

Este dificil sa conturez o apreciere corecta, justa cu privire la ce a fost – si ce ar fi trebuit sa fie – expresia sociala si umana a unor imprejurari politice, care au cautat sa indeparteze judecata din ce in ce mai mult de orice preocupare fata de om, intr-o lume in care o buna parte a societatii era intr-un conflict sever cu politica.

Dr. Ernest Marton a lasat câteva stiri despre initiativa sa. Astfel in revista de limba maghiara din Israel *"Izraeli Szemle"* 14, sub semnatura lui Lajos Marton, a aparut un articol intitulat *"Tentativa la Bucuresti",* cu urmatorul subtitlu: *"Dr. Ernest Marton a incercat o actiune – de a face un schimb de prizonieri germani si evrei"*. Din cuprinsul acestui articolul aflam ca intre iunie 1944 si februarie 1945 a existat la Bucuresti o actiune pentru salvarea prin România a unui grup de evrei deportati din Transilvania de Nord. In conformitate cu planul elaborat de dr. E. Marton si colaboratorii sai (Martin Hirsch, Leon Goldenberg, dr. Pál Benedek, D. Lampel si J. Schmettener), actiunea era fundamentata pe urmatorul principiu: *"România considera ca cel de-al doilea Diktat de la Viena, din 30 august 1940, este nul... Astfel, dupa opinia juridica româna, cei din Transilvania de Nord, impreuna cu evreii deportati trebuie sa fie considerati cetateni români"* etc.

In articol se mai fac referiri la un volum intocmit de dr. Béla Vágó, elaborat pentru colectia de studii publicate de *Yad Vashem* , despre actiunea – dupa martie 1944 – pentru salvarea evreilor (maghiari) din Transilvania de Nord prin locurile de trecere peste sinuoasa frontiera româno-maghiara trasata la Viena. *"Dr. Vágó, inainte de toate, se ocupa de acea actiune de mare importanta care a facut posibil, la debutul verii 1944, intr-o perioada decisiva, ca un grup de evrei aflati in pericol sa treaca in România salvarii, respectiv in Ardealul de Sud. Desi date precise nu ne stau la dispozitie, se poate presupune ca pentru 2.500-3.000 de oameni* (evrei – n.n.) *s-a deschis sansa ramânerii in viata."*

"Atentia principala a volumului monografic se indreapta spre acea activitate diplomatica pe care au desfasurat-o la Bucuresti conducatorii evrei in favoarea deportatilor nord-ardeleni..."

Baza juridica de drept international a proiectului elaborat de dr. Ernest Marton si colaboratorii sai – arata dr. Vágó – era urmatoarea: *"România considera cel de-al doilea Diktat de la Viena din 30 august 1940 ca neavenit... Astfel, dupa conceptia juridica româna, nord-ardelenii, fireste si evreimea deportata din Transilvania de Nord, trebuie sa fie considerati ca având cetatenie româna. De aici decurge obligatia guvernului român de a veni in ajutorul evreilor si de a face tot posibilul pentru salvarea lor".*

"Interventia lui Ernest Marton – se arata in articol – *a fost stimulata de imprejurarea ca, dupa 23 august (1944), persoane cu un rol deosebit odinioara in politica româna, fosti tovarasi de actiune cu el, au ajuns din nou la putere. Dr. Ernest Marton in mai multe rânduri fusese membru al Parlamentului* (român – n.n.) *, ca deputat al Partidului Evreiesc in acea epoca, pe de o parte, pe baza de intelegere, pe de alta, in mod tacit, el se afla in relatii strânse cu Partidul National Taranesc si cu conducatorii*

acestuia. Intre acestia, cu personalitatile cele mai proeminente, chiar si cu Iuliu Maniu. La Bucuresti se mai aflau in acea vreme alte personalitati de frunte din Ardeal. Astfel, dr. Emil Hatieganu, fost avocat si profesor universitar clujean, ***care a avut o contributie serioasa la salvarea dr. Ernest Marton si la trecerea sa in Transilvania de Sud*** (s.n.). *De asemenea, mai era la Bucuresti dr. Ionel Pop, fost avocat clujean. Pe acest Ionel Pop, guvernul român, prezidat de generalul Sanatescu, l-a numit Comisar al Teritoriilor Eliberate.*

Dr. Ernest Marton a intrat in legatura cu acestia si le-a expus teoria sa juridica despre evreii din Transilvania de Nord. Vechile relatii, logica argumentarii si nadejdea in foloasele pentru România (...), toate impreuna au influentat pe potentatii noului guvern, care au fagaduit sprijinul lor pentru sustinerea actiunilor de salvare si pentru disponibilizarea necesara cailor diplomatice...

(...) Se pare ca relatia dr. Marton – Maniu – Hatieganu – Pop era mai eficienta si directa decât colaborarea dintre conducatorii evreilor ardeleni si a celor din Vechiul Regat". 15

Preocuparile lui Ernest Marton confirma, in general, memoria mea. Formularile directe si continue despre *"teoria juridica"* a cetateniei, inca in octombrie 1940, si insusite de Conducerea Comunitatii Române din Transilvania de Nord, transformate in actiune intr-un mod oarecum conspirativ de autoritatile din România, atesta o preocupare prezenta in initiative menite sa usureze indeosebi viata evreilor. Ceea ce trebuie remarcat ca o certitudine, este faptul ca reteaua consulara a României de pe cuprinsul Ungariei, Italiei, Germaniei si al tarilor aflate sub control german, *pe baza unor instructiuni exclusiv orale* , a pus in practica, *"teoria juridica"* a lui Ernest Marton. Presa israeliana de limba româna a relatat in ultimii ani mai multe cazuri despre *"consuli români generosi"* (din Belgia, Franta etc.), care in anii razboiului au eliberat unor evrei, fosti cetateni români , documente de identitate si calatorie – pasapoarte adica – in calitatea acestora de cetateni ai statului român. Asemenea documente, in numar relativ mare – dar greu de aproximat – au fost eliberate si de Consulatul General al României la Budapesta. Si cum se va vedea, in urma unor pertractari, Organizatia Sionista din Ungaria a obtinut pasapoarte românesti chiar si unor evrei maghiari *fara nici o legatura cu Transilvania de Nord, adica fara ca acestia sa fi avut in trecut cetatenie româna.*

Interpretarea "juridica" pe baza careia a actionat presedintele Miscarii Sioniste din Ardeal a fost insusita si de A.L. Zissu, in calitate de reprezentant al lui *Jewish Agency for Palestina* , care a semnat, alaturi de dr. Ernest Marton, o adresa catre Ministerul Afacerilor Straine, unde se arata urmatoarele:

"Ati binevoit, cu o deosebita solicitudine si intelegere, sa va insusiti cauza supusilor români, indiferent de origine etnica, aflati azi in Germania sau in teritoriile inca ocupate de germani, ca urmare a unor deportari sau din alte cauze... Ne permitem a relua demersurile noastre (...), pentru ca, prin masuri de ordin practic, pe care ne permitem a vi le sugera, viata si sanatatea supusilor români, indiferent de origine etnica, aflati azi in Germania sau in teritoriile ocupate de germani, sa fie asigurata in modul cel mai eficient posibil."

Semnificatia acestor interventii apare din ce in ce mai pregnant. Problema nu era a unei interventii formale, ci a unei concentrari obiective de forte solidar angajate in actiune.

Iata cum continua adresa semnata de A.L. Zissu si dr. Ernest Marton:

"Va rugam sa binevoiti a face sa parvina Guvernului german urmatoarea comunicare:

Urmare la comunicatul Guvernului Regal Român dat publicitatii la 25 octombrie 1944 si aparut in presa cu data de 26 octombrie 1944, in chestiunea supusilor români, ***indiferent de origine etnica*** *(subl. ns.), aflati indiferent din ce cauze in Germania si in teritoriile ocupate de germani (...). In cazul in care demersul... va avea un rezultat pozitiv, va rugam sa binevoiti a interveni pe lânga forurile internationale in drept, spre a se putea, de urgenta, intocmi un tablou cu numele tuturor cetatenilor români, de orice origine etnica, aflati azi in Germania si teritoriile ocupate de germani, fie prin deportari din Ardealul de Nord, Franta, Belgia, Olanda etc.*

Domnule ministru, in cazul in care Guvernul Regal Român si Excelenta Voastra veti reusi in aceste nobile demersuri pe care avem onoarea a vi le solicita prin prezentul memoriu, veti fi salvat de la moarte prin inimaginabile torturi, zeci de mii de fiinte nevinovate, in majoritate copii si femei, pentru care fiecare clipa de intârziere poate insemna un sfârsit fatal, ridicându-va in constiinta lumii civilizate si a poporului evreu de pretutindeni, pentru Tara, pentru guvern si pentru Excelenta Voastra, un monument de recunostinta nepieritoare".

Memoriul – care subliniaza fara exagerari laturile dramatice ale situatiei – a fost predat Ministerului Afacerilor Straine. Cunoscând intâmplarile reale de viata, se poate constata ca memoriul nu desfigureaza, in nici un fel, continutul uman al tragediei. De altfel, toate demersurile facute de Miscarea Sionista erau

caracterizate, in dinamica lor, de o tendinta severa spre adevar si realitate, cu atât mai surprinzator, cu cât faptele specifice situatiei aveau un caracter de criza.

In acel ceas al tulburarilor din Transilvania de Nord a iesit la iveala falimentul unui sistem imperialist, ce a urmat calea gresita a hungarismului, cu urmarile ce decurg din voia stapânilor *de a cere socoteala* , o ipostaza in care lucrurile nu se pot transforma nici in actiune nici intr-o lupta dintre doua – sau mai multe – forte, invingatoare ori invinse, ci numai intr-o razbunare de nimic controlata. Acest mod special de comportament era marcat de urmele feudale muribunde ale unei alcatuiri de stat.

In actiunea de tip nazisto-hungarist de extirpare a evreimii n-a fost vorba de conflictul unor adversari care se afla pe un teren de confruntari, nici de o dusmanie intre doua comunitati, ci de un masacru nerecunoscut ca atare pâna azi. O forma abuziva, perversa, de excitare a puterii de stat, urmarind realizarea unui *"ideal national"* . Este dificil de a talmaci o asemenea mistica nationala. Extirparea unei etnii, aflata in imposibilitatea de a reactiona, se situeaza in afara unui teren de lupta. Distrugerea evreilor in Ungaria s-a definit ca un conflict tragic al societatii insasi. Opinia ungara curenta a considerat-o drept o chestiune fireasca, apreciind ca substanta unei astfel de actiuni ar fi motivabila.

In plina tragedie provocata de pierirea celor 618.000 de evrei din Ungaria (intre ei aflându-se cei circa 200.000 de evrei ardeleni) s-a considerat ca la baza ei se afla mâna destinului si nu exercitarea monstruoasa a negarii vietii. Caci ea a intruchipat ignorarea absoluta a conditiei umane.

Nici pâna azi nu s-a facut o evaluare onesta sub aspect istoric a acelei monstruoase intâmplari pe care o constiinta nationala a acceptat-o ca expresie a naturii proprii si a inscris-o in propria sa biografie ca o manifestare a ursitei.

In memoriile lui E. Marton si A.L. Zissu adresate Ministerului de Externe de la Bucuresti, adevarate documente din cronica timpului, se vorbeste deschis de situatia evreilor, fara insa ca interventiile propuse sa fi influentat desfasurarea lucrurilor. Tara nu avea suficienta autoritate si nici forta ca sa domine natura contradictorie a situatiei. Si totusi cuprinsul acestor interventii face simtit un ingrijorat sentiment de omenie, exprimat cu un vadit accent afectiv.

Cum se va vedea, *"teoria"* lui Ernest Marton a avut si consecinte concrete, in afara celor semnalate de articolele pomenite, aparute in presa de Israel. Sa luam câteva exemple.

In jurnalul sau, cu data de 22 august 1944, Otto Komoly (1898 – 1 ianuarie 1945, data când a fost ucis pe malul Dunarii la Budapesta de nazistii unguri) consemneaza urmatoarele: *"Seara, la 7 fara 1/4, in str. Vadász 29, in problema pasapoartelor românesti, Krausz comunica despre greutatile obiective survenite. In primul rând,* ***consulul*** (român – n.n.) ***nu are suficiente pasapoarte*** (adica formulare), *in al doilea rând, pretinde sa i se prezinte fie certificat de nationalitate româna, fie certificat de KEOKH (Controlul strainilor).* 16

In nota 39 a acestei insemnari cuprinsul pasajului citat este largit astfel: *"România a permis ca evreii din Ungaria sa emigreze in Palestina prin România. In România in anii 1940-1942, Garda de Fier si Armata s-au purtat fara mila cu evreii (...) Dar in 1944 a cautat sa usureze soarta evreilor ramasi. Incepând de atunci, nu numai ca i-a primit, dar i-a si ocrotit pe evreii refugiati din Ungaria. Presedintele comunitatii ortodoxe* (din Ungaria – n.n.) *, Fülöp Freudiger, impreuna cu 80 de tovarasi ai sai* (adica cu intreaga conducere a comunitatii ortodoxe din Ungaria – n.n.) *s-au refugiat, la 9 august 1944, din Budapesta (la Bucuresti), cu ajutorul pasapoartelor românesti".* 17

Insemnarile lui F. Freudiger au fost scrise in timpul refugiului acestuia la Bucuresti, in lunile august-septembrie, la indemnul doctorului Fildermann. Cei ce cautau azil la Bucuresti au procurat 80 de pasapoarte dintre cele trimise din România (la Consulatul român din Budapesta – n.n.) pentru evreii (fosti cetateni români – n.n.) aflati in Ungaria. 18

Cum au ajuns aceste pasapoarte – rezervate evreilor *fosti cetateni români* – sa fie date altor evrei, cu cetatenie maghiara, un asemenea transfer nefiind rezultatul largirii ospitalitatii statului român, ci a unei pervertiri frauduloase practicate de una dintre taberele evreiesti de la Budapesta, având o inclinatie fata de *"solutii economice"* . Faptul arata ca viata cotidiana si-a urmat cursul si trairea, participând selectiv si interesat la problemele atinse de criza istorica.

Iata cum explica Maria Schmidt, in comentariile sale, acest episod compromitator: *"Cu ajutorul ofiterului SS Wysliczeni.* 19 *Freudiger si 80 de tovarasi ai sai au parasit Ungaria cu trenul. Freudiger, asa zicând din prima clipa a ocuparii tarii* (a Ungariei – n.n.), *se afla in relatii de afaceri cu Wysliczeni, care a participat si la extirparea evreilor slovaci..."* Freudiger a recurs la ajutorul lui Wysliczeni pentru eliberarea fratelui sau mai mare, ajuns printre ostateci. Usile inchisorii s-au si deschis in fata fratelui sau, datorita unor bomboane ornamentate cu briliante, care aveau sa creeze baza pentru a cere alte favoruri.

"Despre toate acestea din urma, despre circumstantele refugiului in România, despre modalitatea obtinerii pasapoartelor românesti si despre desfasurarea intregii actiuni, relatarea (lui Freudiger) nu scoate nici o vorba" .

Dintr-o stire din cuprinsul unei scrisori (inca nepublicate), pe care Otto Komoly (presedintele Organizatiei Sioniste din Ungaria), a trimis-o la 8 august 1944 din Budapesta si pe care i-am transmis-o eu insumi lui Ernest Marton la Bucuresti, 20 aflam urmatoarele: *"Draga Erno, am aflat acum ca ai reusit sa gasesti o modalitate ca pe calea unor pasapoarte românesti de repatriere sa asiguri reintoarcerea a câtorva sute de familii. Din pacate aici chestiunea nu se afla in mâini bune si daca lucrurile vor continua tot asa, vor exista putine perspective pentru familiile sioniste. Dl. Kr.* (probabil Krausz n.n.) *despre acest lucru nu m-a informat deloc, in afara unei singure ocazii, când a vorbit despre 500 de pasapoarte* 21 (românesti n.n.).

Eu insumi, intr-o nota adresata din Turda lui E. Marton, la 30.VII.1944, am semnalat ca "ieri au sosit din Ungaria vreo 7 evrei cu certificate de repatriere, nu stiu numele lor". 22

Actiunea de salvare efectuata pe parcursul unui drum sinuos dar intr-un mediu obisnuit, cu participari multiple, personale si ale unor grupuri necesitau proiecte, elaborari, interventii care, contrabalansând presiunea dorintelor si ale sperantelor, trebuiau organizate in demersuri cât mai controlate.

Toate aceste demersuri nu s-ar fi putut transforma in actiuni concrete, daca n-ar fi existat o constelatie favorabila. Câteva stiri din cartea lui Gheorghe I. Bodea, *Tragedia Evreilor* , ofera o imagine a acestei constelatii, mai ales in privinta pozitiei oficialitatii românesti din structura superioara a ierarhiei sale.

Cunoasterea si constientizarea situatiilor in care a actionat tentativa de a-i ajuta pe evrei nu poate sa nu tina seama de atitudinea Guvernului României, ca si de cadrul de referinta al perioadei fata de aceasta problema.

Iata ce scria A.L. Zissu prim-ministrului Mihai Antonescu (considerându-l pe acesta "seful unui guvern obligat sa asculte de poruncile neinduratoare ale unui tragic razboi, hartuit de greutati inextricabile"). *Larga toleranta a guvernului dumneavoastra fata de exodul evreilor unguri, polonezi etc (...) care au gasit si continua sa gaseasca aici (in România n.n.) un refugiu sigur si putinta unei definitive salvari prin emigratie..."* 23

1 *"Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár"* , edited by Dr. Moshe Carmilly-Weinberger, formely Chief Rabbi of Cluj-Kolozsvár, Profesor of Jewish Studies, Yeschiv University, New York, ed. I, 1970, ed. II, 1988, p. 213.

2 *Op. cit.* , ed. II, pp. 214-215.

3 Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria Evreilor din Transilvania (1623-1944)* , Bucuresti, 1994, p. 165.

4 Vasile T. Ciubancan, Maria I. Ganea, Ion V. Ranca, *Drumul Holocaustului* , Cluj-Napoca, 1995, pp.31-32.

5 Moshe Carmilly-Weinberger, *A North-Transylvanian Tale: Day When Prozelys Share Martyrdom* , New York, 1940.

6 Vasile T. Ciubancan s.a., *op. cit.* , p. 35.

7 Constantin Mustata, *Convorbire cu Moshe Carmilly* in Almanahul *"Flacara",* Bucuresti, 1988

8 Idem, *op. cit* , p. 144.

9 Ibidem, p. 144

10 Ibidem, p. 146

11 *Salvarea evreilor din teritoriul de nord-vest al României 1940-1944* , in Almanahul Luceafarul 1989 , pp. 119-120.

12 *"Din vâltoarea unor ani dramatici"* , in Almanahul *"Flacara 1989"* , p. 1946

13 *"Magyarozág története"* , vol. III, Editura Academiei, Budapesta, 1976

14 Articolul – aparut probabil in 1947 – se afla in arhiva centrului de documentare a Universitatii din Haifa, fondul "E. Marton"

15 *Tentativa la Bucuresti* este reprodusa in intregime la Anexe

16 Schmidt, Mária, *Kolláborció vagy Kooperáció,* Budapesta, 1990, p. 133

17 Idem, *op. cit.* , p. 226

18 Idem, *op. cit.* , p. 245.

19 Dieter von Wysliczeni – baron –, Hauptstrumführer in S.S. a participat la deportarea evreilor din Slovacia si Grecia. Dupa razboi, condamnat la moarte in Cehoslovacia, a fost executat in 1948.

20 Reprodusa in intregime in Anexa

21 Corespondenta dintre dr. Ernest Marton si Otto Karoly avea urmatorul itinerar: de la Bucuresti mi se trimitea printr-un curier special la Turda, de unde o trimiteam la Cluj cu Chirila Raileanu, sofer la Consulatul General al României, canonicului gr. cat. N. Pora, care o ducea personal la Budapesta, de unde raspunsul revenea, de obicei, pe aceeasi cale.

22 Gheorghe I. Bodea, *Tragedia Evreilor din nordul Transilvaniei* , Cluj-Napoca, 2001, p. 370.

23 Apud Gh. I. Bodea, p. cit., p. 355

15. ORA ADEVARULUI

Ca o modalitate de a lega trecutul de realitatile lui, ca si de constiinta contemporana, au fost rememorate, cu o emotie pe care nu a racit-o timpul, evenimente tragice din 1941 si – prin extensie – cele in istoria anilor 1940-1944.

La o distanta de o jumatate de secol, pusi fata-n fata cu tragediile si crimele prilejuite ori devenite posibile datorita razboiului moral si militar declansat in Europa de Germania nazista, cine oare nu se cutremura de sfâsietoarea neputinta si groaza care a insângerat inimile oamenilor prigoniti, ucisi si aruncati in nefiinta pentru ca erau evrei, sârbi, polonezi, români, slovaci, tigani?... Sumbre intâmplari si procese ale trecutului obscur si chinuit se perinda in amintirile constiintei, ne tulbura de la eveniment la eveniment: asasinarea lui Nicolae Iorga, V. Madgearu; macelul de la Jilava; uciderea sutelor de evrei la Bucuresti; pogromul de la Iasi; deportarile in Transnistria; genocidul savârsit de unguri in Transilvania de Nord impotriva românilor si evreilor, prigonirea si uciderea democratilor antinazisti.

In dosul acestor intâmplari, ce continua sa ne urmareasca se profileaza coalitia uzurpatorilor, a vânzatorilor de tara si de neam.

O asemenea evocare nu ar fi voie sa fie transformata intr-o diversiune. Dimpotriva: ea trebuie indreptata spre izvoarele celor mai adevarate intâmplari, pentru a deveni imaginea unei realitati intr-o cât mai adevarata infatisare posibila.

Printre necesitatile ce calauzesc rememorarile nu se vor cauta doar conjunctiile posibile dintre memorie si persoanele evocatorilor. Altfel spus, trecutul nu trebuie individualizat prin persoana evocatorului, ci prin insasi evenimentele vremurilor evocate.

Dintr-o asemenea perspectiva, functia evocarii se leaga, asadar, de cunoasterea onesta, obiectiva, a unor fapte si nicidecum de recompunerea lor printr-o artificiala elaborare personala. Constatarea se impune intrucât uneori evocatorul ordoneaza in felul sau trecutul, pentru a oferi cu girul functiei ori autoritatii lui – si sub semnatura – o selectie. O asemenea „adaptare" a interpretarii trecutului la interesele evocatorului nu se potriveste insa cu exigentele Istoriei. Cunoastem metoda din schemele punerilor in scena pe care am fost nevoiti sa le toleram de-a lungul multor ani, stiind prea bine ca ele nu se potrivesc cu adevarul pe care incercau sa-l substituie cu o realitate falsa.

Am dori, avem chiar obligatia morala, sa cunoastem inventarul intâmplarilor dezamagitoare, monstruoase, din istoria anilor 1940-1944, dincolo de subiectivitatea procedeelor de evocare personala, sa ne intoarcem la adevarurile tragediei si in cazul evreimii din România, precum si a românilor si evreilor din Ungaria, fara sa refuzam insa ideea opozitiei continue dintre tenebre si lumina, dintre viata si moarte, dintre cei ce au contribuit la pastrarea vietii si cei care au manipulat politic moartea. Numai astfel vor putea fi cunoscute dimensiunile degradarii, ale deportarii si crimelor, ale disparitiei multor surse de lumina, dar si raspântiile ce au putut intoarce speranta spre innoirea vietii. Altcum, o Istorie trecuta prin filtrul unor meschinarii personale nu va fi decât parodia faptelor, o regie lipsita de valoare pentru categoria realitatilor degradarii. In spatiul inchis ala cestui tip de evocari, moartea ocupa pretutindeni primul loc, in consonanta cu tonul folosit in relatarea celor intâmplate la Bucuresti, Iasi, Cluj – o imagine a dezumanizarii ireversibile, considerata caracteristica pentru intregul nostru popor, impotmolit intr-un univers compromis ce nu-si contine contrariul nici la nivelul sperantei.

Dar drama ce rezulta din intâlnirea dintre interesele personale si ignorarea deliberata a adevarului nu se datoreaza atât unui fenomen inchipuit, cât mai ales structurarii fictiunii si a presupusului in biografii morale, viciate de teama si prefacatoria impostorului, de viclenie, ca si de cezaromania ridicola si agasanta.

Procesul de interpretare si de cântarire ramâne superficial si exterior când se raporteaza doar la necesitatile unei piese emotionale si nu la desfasurari reale.

Are oare vreun rost sa negam **ce** si **cum** a fost?, când se stie ca avem mosteniri comode si incomode? Avem oare dreptul sa le negam – când pe unele, când pe altele? Evocând componentele unor mari tragedii, nu suntem oare obligati sa cunoastem si intreaga lor semnificatie, pentru a nu deforma imaginea lor? Altfel, evocatorul se justifica prin sine insusi ori se transforma in subiectul propriei sale interpretari devenind uneori beneficiarul unui "miracol dumnezeiesc", calitate care se defineste a fi reflexul unei realitati interioare, fara atingeri cu adevarul desfasurarilor vitale. Numai astfel se poate explica – de exemplu – ca o cumplita tragedie, petrecuta in Ardealul de Nord in iulie 1941 – când aceasta parte a tarii noastre se afla ocupata de Regatul Ungar – nu a fost inregistrata pe agenda unei comemorari istorice. Sa nu-si mai aminteasca chiar nimeni de deportarea miilor de familii evreiesti la Kamenetz-Podolsk, familii

“expulzate” din Ungaria de Oficiul national pentru controlul strainilor (KEOKH) din Budapesta? Erau cca. 36.000 de evrei, considerati a nu avea cetatenie ungara, 36.000 de oameni din care nici unul n-a ramas in viata. Tragica si rapida lor extirpare nu a patruns in constiinta Istoriei si nici in constiinta celor care au organizat manifestatiile prilejuite de rememorarea pogromurilor la Cluj, Bucuresti si Iasi. Sa fie o conlucrare la sensul pe care il are tacerea, – de ieri si de azi, – când ar trebui sa ne amintim si de atrocitatile ce n-au fost comise de români? Sau n-a sosit oare inca ora când se poate evoca adevaratul timp de doliu datorat Holocaustului? Si nici cel datorat „Comitetului Democratic Evreiesc” (D.D.E.), cu actiunile lui desfasurate intr-o cronologie degradanta a tradarii, in spirit comunist si antisionist? Aceeasi regie, aceeasi actorie, in continua revenire, aceeasi falsificare si o identica dezinformare a diriguitorilor tarii si a opiniei publice.

S-a uitat oare ca dupa agresiva ofensiva a CDE-ului, sustinuta de P.C.R., a inceput eliminarea din mers a conducatorilor legitimi ai evreimii din România, a celor care au realizat disparatele si marile actiuni de salvare a evreilor din tara si a celor refugiati in România din Germania, Polonia, Slovacia, Serbia, Ungaria si Austria? Acesti temerari conducatori, in frunte cu Rabinul Sef Dr. Alexandru Safran, au actionat cu succes pentru domolirea agresivitatii entievriesti si au luptat, – ei si nu altii –, cu autoritate si curaj pâna la limitele puterilor pentru salvarea a ceea ce se putea salva din lumea si viata evreiasca. Dr. Filderman, A.L. Zissu, Benvenisti s.a. au fost nevoiti sa se refugieze in strainatate; Alexandru Safran traieste azi in Elvetia, fiind Marele Rabin al Genevei. Oare nevoia de sens a Istoriei si de implinire a propriului sau destin – de sacrificat al P.C.R. si a uneltirilor Comitetului Democratic Evreiesc bolsevizat – nu trebuiau sa impuna invitarea de reintoarcere in tara, indata dupa decembrie 1989, a Rabinului Sef, legal ales si ilegal gonit, ca si inlaturarea unei bande de agenti politici, instalati prin abuz si teroare in 1947, la conducerea evreimii din România?

Nici tacerea vinovata a oficialitatii dupa 1989, nici rastalmacirile viclene ce urmara inca ani in sir nu au putut anihila rezonantele actiunilor salvatoare ale lui Alexandru Safran in fruntea colaboratorilor sai, care in istoria evreimii din România au dobândit semnificatia unei epopee. Sa fi devenit România o tara fara amintiri si fara memorie, la cheremul unor impostori ce-si aroga fapte cu care n-au avut nimic comun? Pentru ca Alexandru Safran sa-si recapete statutul de respectabilitate istorica, de prooroc al vointei de dreptate si adevar, trebuie sa dispara instrumentele – umane si institutionale ale vointei neleguita de putere, ale aversiunilor prin complicitati cu partidul comunist. Profitorii n-au disparut sub balastul propriilor uneltiri. Lumea lor a sucombat abia dupa disparitia lor fizica. Abia atunci Parlamentul României a izbutit sa revina la propria-i misiune, omagiindu-l pe inteleptul de la Geneva. Abia atunci, Academia Româna a fost in masura sa-l consacre printre membrii sai pe marele Sacerdot Alexandru Safran, una din putinele personalitati ale tarii noastre care era dotata cu puterea de a talmaci realitatile zilelor sale in fapte de constiinta.

Dupa cum se stie caile supravietuirii, in fond ale viitorului, nu au existat gata trasate; ele au fost construite cu abnegatie, perseverenta, curaj si cu mari sacrificii de evrei si de români, fiind dovedite in fapte exemplare de solidaritate, ca si de infratire intr-un destin comun. Aceste aspecte ale unor colaborari salvatoare din anii Holocaustului au fost mentionate in Israel, când in luna ianuarie 1991 s-a organizat, sub presedintia domnului Al. Safran, o sedinta de reamintire a tragediilor petrecute in România. Ceea ce a fost posibil in Israel sa nu fie posibil in România?

Israelul a deschis poarta istoriei pentru a pune in evidenta faptul ca trecutul este un prezent virtual, in care toate evenimentele isi au ecourile lor si conlucreaza pentru a conferi raspundere si sens timpului in mers si extensiune. Ierusalimul a tinut sa reaminteasca ca dominarea timpului se face di interiorul sau, respingând principiul arbitrarului.

Din publicatiile editate de Institutul Yad Vashem lumea a putut afla ca in anii cumpliti ai Holocaustului in România nu au existat numai asasini de evrei. Numerosi români sunt mentionati ca salvatori de evrei. Unul a salvat 6.000, altii mii si zeci de mii. Dar actiunea din Transilvania de Nord? – initiata de Dr. Ernest Marton, Rabinul Sef Moshe Weinberger-Carmilly, Ernest Hátszegi, in colaborare cu Arie Hirsch Eldar, J. Guttfied, Ytzhak Artzi, Carol si Emeric Moskovitz, nu ar fi reusit fara sprijinul episcopului Iuliu Hossu, a lui Emil Hatieganu, Iuliu Maniu, Eugen Filotti, Aurel Socol, col. Victor Cupsa, col. M. Gurgu, Mihai Marina, Ion Isaiu, Letitia Papu, Vasile Moldovanu si altii?

Exista oare un interes actual de a continua antiiudaismul Comitetului Democratic Evreiesc, Calul Troian introdus in structurile Comunitatilor Evreiesti din România de P.C.R. pentru a le otravi? Ca sa ascunda adevarul?

Dincolo de artificiile retorice si emotionale ale unor manifestari, nu s-ar cuveni ca oricare din confesiunile active la noi sa-si delimiteze domeniile dupa anumite practici si necesitati de ordine spirituala si nu dupa formele activitatilor politicianiste?

Si o ultima problema: oare nu a sosit inca momentul ca fostul Sef Rabin al României, teolog de reputatie mondiala, constrâns de comunisti si de uneltele lor sa emigreze in 1948, sa fie invitat, in sfârsit, in tara lui de obârsie? Poate Rabinul ne-ar putea dezvalui adevarul dinlauntrul intâmplarilor in care acel adevar s-a concretizat. Aceasta invitatie pe care Federatia Comunitatilor Evreiesti din România nu a facut-o – si n-o face – ar trebui formulata de acele oficialitati de vârf ale tarii, care ar fi fost obligate sa se documenteze inainte de a contribui cu autoritatea functiilor lor la acreditarea unor sentinte arbitrare si nedrepte prin care poporul român in intregimea lui a fost si continua sa fie culpabilizat, fara posibilitatea unui apel, la pedeapsa grava a retragerii din fata omeniei in anii Holocaustului si la aceea a singuratatii interioare sterile si insensibile.

16. DE CE ISTORIA N-A FOST INCA SCRISA

*"**De ce s-a scris si se vorbeste atât de putin despre actiunea românească de intrajutorare a evreilor? De ce istoria n-a fost scrisa inca asa cum arata ea?**"* – intreaba de câteva decenii Moshe Carmilly, fost Sef Rabin la Cluj.

Câte afirmatii si pretexte nu s-au nascocit pentru amortizarea ori contestarea oricarui ajutor din partea românilor si a României, dat evreilor in vremuri grele! Nu e vorba doar de un fenomen, ci chiar de un proces, adeseori precipitat, autoritar si agresiv.

Disputa, care se poarta mai ales dincolo de hotarele tarii, se imprastie pe pagini de publicatii si carti, ca si pe ecranele televizoarelor, cautând sa patrunda, cu sensurile ei ascunse, si in constiinta, judecata si simtirea opiniei publice de pretutindeni.

Negând ori contestând cu perseverenta o realitate, sub influenta unor valuri de sovinism, o asemenea insinuare ajunge la impas indata ce este confruntata cu marturiile unor documente, ale caror mesaje o fac lipsita de sens.

Mai intâi voi transcrie câteva pasaje dintr-un apel lansat de *Uniunea Comunitatilor Evreiesti din vechiul Regat* , la 31 martie 1940:

"Comitetul Central pentru Ajutorarea Refugiatilor Evrei din România si-a dat silinta pentru imbunatatirea situatiei refugiatilor evrei carora li s-a dat ospitalitate in România, ca si miilor de emigranti din intreaga Europa Centrala, care trec prin porturile noastre, spre a se stabili in alte tari..."

"... Imbarcarea refugiatilor poloni, plecati de acasa in graba, fara a fi avut timpul necesar sa-si ia macar lucrurile de prima necesitate, de asemenea, intretinerea si ajutoarele medicale date lor, ca si refugiatilor din celelalte tari ale Europei Centrale au facut sa se cheltuiasca sume considerabil... Apoi "tragedia celor aproape 2500 de emigranti, care au stat aproape doua luni in portul Sulina (pentru ca nici o alta tara nu era dispusa sa-i primeasca n.n.), a preocupat indeaproape Comitetul nostru"... "Situatia refugiatilor din Polonia si din celelalte tari ramâne critica, iar nevoile lor cresc mereu. De alta parte noi transporturi se anunta..." Etc.

Apelul se incheie cu un indemn impresionant: "Gânditi-va ca aveti o tara, un camin, o avere, ca va puteti agonisi existenta. Masurati toata tragedia acelora care si-au pierdut tara, caminul, averea, care nu pot munci, care n-au ce imbraca, n-au ce mânca, desi cei mai multi dintre ei au fost oameni tot asa de avuti ca si noi." 1

In Arhiva *Institutului Strochlitz pentru studierea Holocaustului* , din cadrul Universitatii din Haifa, se mai pastreaza un document important despre *Raporturile intre Românii si Evreii din Ardealul de Nord* , 2 in care se arata ca ***"Populatia românească din Ardealul de Nord, devenita minoritate, a manifestat chiar din momentul cedarii teritoriului Ardealului de Nord o simpatie vie fata de suferintele populatiei evreiesti, simpatie izvorâta in mare parte si din imprejurarea ca in momentul tragic al sfâsierii Ardealului, evreimea a fost singura grupare etnica in Ardealul de Nord, care s-a straduit sa-i aline suferintele in masura posibilitatilor, printr-o neschimbata loialitate si simpatie. Reprezentantii evreilor au mentinut in tot timpul un contact strâns si amical cu conducatorii români, contact care de multe ori a dat roade bune populatiilor respective. Reprezentantii evreilor au stat la dispozitia românilor in mod efectiv prin legaturile lor politice si economice, lucru care se poate afirma in mod reciproc si despre conducatorii românilor.***

Aceasta simpatie s-a manifestat mai ales cu prilejul evenimentelor tragice din ultimele saptamâni. 3 ***Simpatia aceasta nu s-a manifestat numai printr-o atitudine de compatimire pasiva, ci printr-un ajutor efectiv si activ. Acei evrei ardeleni care au trecut granita*** **(din Ungaria in România n.n.)** ***spre a-si salva viata, au scapat de tabere de concentrare numai datorita sprijinului si spiritului de abnegatie al românilor ardeleni si, in special al taranilor români din Ardealul de Nord, care au dat ajutorul lor in mod spontan, adapostind pe evreii fugari din tabere*** **(adica din gheto-uri si companii de munca fortata n.n.)** ***si inlesnindu-le sa treaca granita, cu toate ca prin aceasta isi asumau riscuri si pericole mari. Autoritatile unguresti vegheau atent ca nu cumva cineva sa le vina in ajutor evreilor, despuiati de drepturi si de bunurile lor, pedepsind cu severitate pe cei care comiteau aceasta «crima» grava. Intre victimele severitatilor maghiare se afla Dr. Aurel Socol (...) condamnat de Judecatoria politieneasca din Cluj (...) la internare in lagar pentru ajutorul activ acordat evreilor (...)***

Din faptele expuse mai sus se constata incontestabil ca atitudinea guvernului maghiar fata de evreii din Ardealul de Nord a fost dictata, inafara de considerente antisemite si din motive politice bine cunoscute, in strânsa legatura cu destinul viitor al Ardealului si al românilor din Ardeal". 4

Lumea careia ii erau adresate aceste mesaje este aproape de sfârsit. Ea preda insa stirile unui nou judecator care, la rândul lui, va rosti, fara indoiala, verdictul adevarului, fara a tine seama de interesele unor masluitori.

Ar fi o eroare sa credem ca vigilenta nazista nu a receptat starea de spirit – si actiunile – românilor, adica a populatiei, si ca n-ar fi aflat despre actiunile de salvare a evreilor.

Tinând seama de rigorile unei conspiratii, actiunile, in mod necesar, erau legate de fapte anterioare, ca si de cele simultane ori continue, si indeosebi de atitudinea colectiva a românilor fata de problema salvarii evreilor, prin urmare de o actiune care ii obliga pe participanti sa se concentreze si sa-si asume riscuri pentru ceea ce faceau in acele imprejurari si vremuri de criza.

Documentul pe care il reproducem mai jos (pastrat in arhiva Politiei Israelului) ne ofera imaginea a doua moduri de a privi si aprecia problemele vietii, intr-o foarte evidenta neconcordanta: unii care ii ajuta pe evrei, altii dimpotriva, care se straduiesc sa aplice principiile curentului pe care il reprezinta.

In iunie 1944, germanii erau in pragul unui razboi pierdut, cu multiple consecinte intre care si aceea ca se va ispravi cu nazismul intr-o prabusire politica si morala, economica dar si spirituala. Un faliment total, fara seaman.

Si totusi, nici chiar in acel prag, in betia care a ametit ani in sir complicitatea nazista nu s-a simtit gustul scârbei fata de propriile teze de ura si crima.

Ambasadorul Germaniei naziste in Ungaria, Veesenmayer, intr-un raport telegrafic expediat la Berlin in ziua de 17 iunie 1944, cu fidelitate si disciplina fata de cauza pe care o servea, raporteaza constiincios urmatoarele:

"...am aflat de la Cluj ca evreii-unguri, care au fugit in România, au fost considerati refugiati politici si ca li se va facilita emigrarea in Palestina de catre guvernul român"

Iata o sesizare care, la timpul sau, era menita sa exercite o influenta negativa asupra celor petrecute la granita ungaro-româna. Inca o stire care configureaza epoca si catastrofa, atestând, in acelasi timp, intentia care exista in rândurile românilor de a inrâuri in bine mersul lucrurilor.

Numai martorii acelor timpuri stiu ce a insemnat atunci faptul ca a existat o sansa – ori poate doar o speranta – de salvare dintr-o lume cuprinsa de turbare.

Pentru a face mai bine inteleasa necesitatea acestei relatari, cât si a marturiilor care i-au premers, expuse in graba, trebuie sa ma refer la o manevra de amploare internationala, organizata cu energie si complicitati de un profesor american, de origine evreu-ungur, talmacite in toate limbile, cu sârg si galagie, de numerosi publicisti, aflati in solda ungureasca, cu totii infierbântati de lozincile militante ale antiromânismului si fara a tine seama de adevaratele probleme cu care erau confruntati atât victimele – evreii urgisiti de nazistii unguri – cât si cei ce incercau sa le vina in ajutor.

Faptul ca eu insumi nu eram patruns de antievreism, nu se datora nicidecum unei luciditati deosebite, ci felului in care in mediul familial era privita viata evreimii, la fel de pasnica si obisnuita ca si viata conationalilor nostri. In afara de aceasta, traind din copilarie la Dej alaturi si printre evrei nu puteam deveni dusmanul lor. De altfel, inca din tinerete am dat politicii votul meu de neincredere, ca si nationalismului agresiv, fudul si infumurat. Astfel eram imunizat impotriva imbolnavirilor extremiste, politice, nationale, rasiste, sociale. Niciodata nu m-au sedus corurile turbate de tipete, entuziasmele vanitatilor rasiale ori litaniile ingâmfarii care ridicau dispretul la inaltimea unui legamânt solemn de ura care nu face casa buna cu ratiunea si cu simtul dreptatii. Iar fidelitatea fata de cauza proprie nu pretinde dispret si infierbântare impotriva celor de alta nationalitate ori credinta.

Fata de evrei nu au lipsit manifestarile de omenie; nu erau putini cei care au refuzat complicitatea cu cei ce asasinau si distrugeau. Dimpotriva. Uneori acestia se infruntau chiar si cu critica fortelor antievreiesti si actionau in directie umanitara, stapâniti fiind de duhul dreptatii, chiar daca atitudinea lor nu lua proportia unui eveniment. Se actiona intr-o atmosfera iritata.

Despre asemenea lucruri vorbeste Moshe Carmilly, fost Rabin Sef neolog la Cluj, când se confeseaza peste multi ani astfel: *"Azi dispun de o perspectiva care imi permite sa apreciez semnificatia salvarii vietii refugiatilor evrei – si neevrei – intr-o lume insângerata si inumana. Fie-mi ingaduit sa afirm ca nu am fi fost capabili sa realizam aceasta operatie* (de salvare a evreilor prin trecerea clandestina a granitei ungaro-române n.n.) *daca nu am fi primit ajutor din partea unor români cu gândire umanista. Imi revin in minte cele scrise in Talmud: «Cine salveaza un om salveaza o lume intreaga». Este gândul de suflet pe care il indrept din toata inima spre poporul român, când doresc sa-i multumesc pentru ajutorul dat evreilor din Transilvania de Nord (Ungaria)".* 5

Gheorghe Bodea ne atrage atentia ca pe masura trecerii timpului, noi documente, marturii si argumente, incep sa apara in circuitul cercetarii stiintifice, in legatura cu actiunile de salvare a evreilor pe teritoriul României si al Transilvaniei de Nord (Ungaria). Astfel, in vara anului 1985, când un grup de evrei americani, originari din Maramures, au venit in pelerinaj la mormintele inaintasilor in cimitirul din Sighet, renumitul Rabin Zwi Kestenbaum a declarat ziaristilor: *"România a fost singura tara din Europa care n-a deportat evreii la Auschwitz."* 6

"Intr-adevar – il citam din nou pe Moshe Carmilly – *in acele vremuri existau in Europa numai doua zone geografice prin care se deschidea speranta salvarii: in Muntii Pirinei, pe drumeaguri ce duceau din Franta in Spania, celalalt de-a lungul frontierei dintre România si Ungaria, o frontiera creata in urma Diktatului de la Viena. In aceasta noua situatie creata de Diktatul din 1940, autoritatile locale ale Regatului Ungar n-au aratat nici un interes fata de salvarea evreilor".*

Premiza, adica conditia insasi a reusitei actiunilor de salvare, s-a datorat faptului ca România, desi aflata sub ocupatie germana, s-a dovedit a fi fost mai putin intimidata de riturile agresivitatii hitleriste, ca si imprejurarii ca marea majoritate a poporului român nu era ostila evreilor, iar in Transilvania de Nord, românii – aflati sub stapânirea Regatului Ungar si prigoniti atât de catre organele de stat, cât si de o mare parte a populatiei civile ungare – au facut front comun cu evreii.

Datorita acestor imprejurari, de-a lungul granitei din zona Bihorului, a Clujului si pâna spre Brasov, cu sprijinul activ al populatiei românesti, in perioada martie-august 1944, mii de evrei au putut trece din Ungaria in România. De altfel, este un lucru binecunoscut ca România a fost singura tara care, in anii razboiului, a oferit, tot mai ferm, siguranta, documente de identitate si posibilitatea de a tranzita spre Turcia si Palestina, atât evreilor refugiati din Polonia, Iugoslavia, Slovacia si Germania cât si unor francezi evadati din lagare germane.

Dupa aprecierea unui cercetator american *"România se afla inca de partea germanilor, totusi in timpul deportarii in masa a evreilor maghiari se contura deja ideea iesirii din Axa. In ianuarie 1941, Garda de fier româna a savârsit un sir intreg de crime, cu toate acestea regimul lui Ion Antonescu s-a opus programului «solutiei finale» (Endlösung), pe care germanii incercau sa-l impuna impotriva evreilor români. Evreimea din România, intelegând si pe cei care au supravietuit in Transnistria si s-au intors acasa, si pe cei din sudul Transilvaniei, a trecut relativ bine peste anul 1944..."*

"România a acordat posibilitati de repatriere mai multor grupuri de evrei, cu toate ca, de forma, a sustinut tot timpul masuri antievreiesti..."

"Guvernul român nu a fost niciodata impotriva emigrarilor evreilor, ci din contra, le-a inlesnit". 7

Acelasi autor mai mentioneaza ca *"in 1944, când anumiti factori români au inceput sa caute activ modul eficace si necesarmente urgent de a iesi din Axa, România a asigurat camin refugiatilor evrei din tarile invecinate, printre care si mai multor mii de evrei refugiati din Ungaria".* 8

Statutul si dispozitiile antievreiesti din România, resimtite atât de dureros si de dramatic, acceptau, totusi, exceptii si usurari negociabile, iar aplicarea lor in ansamblu s-a facut, inafara partilor de Est ale tarii, fara o rigoare excesiva. Evreii din Bucuresti de ex. au fost obligati sa curete zapada de pe strazile capitalei. In acelasi timp insa s-a practicat si jefuirea bunurilor evreiesti, iar deportarile puteau deveni o realitate, ca in tarile invecinate. Dar România, pâna la urma, nu a aplicat fata de evrei aceasta masura.

Se pare ca guvernantii au inteles – ori au intuit – cine va pierde razboiul, drept urmare au cautat sa-si exercite autoritatea in consecinta.

Este interesant de urmarit atitudinea guvernantilor din România fata de problema evreiasca – in plin razboi. Sa fi invins oare simtul dreptatii si al omeniei, care refuza starea de invrajbire dintre evrei si neevrei?

Iata un fragment din scrisoarea lui A.L. Zissu (datata 26 iunie 1944) catre Mihai Antonescu, pe care il considera a fi *"seful unui guvern obligat sa asculte de poruncile neinduratoare ale unui tragic razboi, hartuit de greutati inextricabile, pus mereu in situatii penibile si aproape insurmontabile".*

A.L. Zissu a tinut sa precizeze calitatea sa de *"indrumator spiritual si politic al fractiunii din România a neamului (sau), al carui destin national escaladeaza, in momentul de fata, tancurile unei gheene ale caror cazane fierb aiurea, decât pe meleagurile românesti."*

In aceasta calitate a sa, ca unul din "indrumatorii" populatiei evreiesti din România, A.L. Zissu vorbeste despre *"Larga toleranta a guvernului dumneavoastra fata de exodul evreilor unguri, polonezi etc., care au gasit si continua sa gaseasca aici un refugiu sigur si putinta unei definitive salvari prin emigratie" (...)*

"Si daca astazi, când evreimea din Ungaria urca insângeratul calvar pe care a patimit si pierit iudaismul polonez, iar cel bulgar urca acelasi rug, ***noi, evreii români, suntem mereu obladuiti de guvernul dumneavoastra, care se straduie sa indulceasca restrictiile si sa inlature masurile impuse de imprejurarile haine."***

Cu câteva zile inainte de redactarea acestei scrisori, vicepresedintele Consiliului de Ministri, Mihai Antonescu, spunea, in legatura cu valurile de refugiati evrei: *"Eu v-am cerut ca in orice caz sa intre din Ungaria si Transilvania de Nord. Stiti bine ce greutati au fost si cum a trebuit sa intervin ca sa opresc anumite transportari (...) pentru ca sa destinez emigratiei pe cei care au fost opriti, in loc sa fie intorsi in Ungaria.*

Cu aceasta afirmatie a fost intarita o precizare anterioara, facuta de Mihai Antonescu la o consfatuire de la Presedintia Consiliului de Ministri – din 17 iunie 1944 – astfel formulata: *"Am lasat sa intre in tara evreii refugiati din alta parti si mai ales cei veniti recent din Ungaria, adica unii din Transilvania de Nord, pe care nu-i consider unguri, ci români..."* 9

Cine citeste astazi pasajele reproduse mai sus, cu greu poate intelege marea lor importanta. Aceste cuvinte au fost formulate in vremea unei nebunii in masa, când mânuitorii aparatului nazist de propaganda si distrugere instigau intreaga societate la extirparea evreilor, intr-o atmosfera supraincalzita prin toate metodele de atâtare.

De altfel, guvernantii României, deja de la inceputul anului 1942 au inceput sa-si piarda entuziasmul cu care aderasera la actiunile antievreiesti, cerute imperios de germani, inca dinainte de declansarea razboiului antisovietic. Astfel se explica incercarea sefului statului Român, Ion Antonescu de a gasi o solutie *"prin care sa se poata repatria detinutii evrei din Vechiul Regat"* , temându-se *"ca nu cumva acestia sa fie masacrati de nemti..."* 10

Intrebarile pe care Ion Antonescu si le punea in legatura cu situatia evreilor din tara, fara a intelege ca unul din vinovati ar putea fi chiar si el, s-au concretizat la o conferinta ministeriala consacrata problemelor din Transnistria, la care au participat generalul Vasiliu, subsecretar de stat la Siguranta, generalul Dragalina, guvernatorul Bucovinei. Conferinta a avut loc in noiembrie 1943, când situatia evreilor se imbunatatise oarecum, dupa ce *"maresalul Antonescu a acceptat propunerea evreiasca de a trimite victimelor imbracaminte, medicamente si bani",* 11 si dupa ce se hotarâse sa autorizeze emigrarea in Palestina a 80.000 de evrei. 12

Dupa parerea sefului misiunii germane in România, von Killinger, prin aprobarea emigrarii evreilor din – si prin – România *"Antonescu voia (...) sa se debaraseze de un numar mare de evrei"* . 13

La acea conferinta, Ion Antonescu a formulat, cu indoiala unei dezorientari, o fraza care trebuie considerata, prin cuprinsul ei, un document al neputintei, intr-o vreme când, pentru a intelege corect ceva, trebuia sa faci un tur de forta – si ca sa ramâi fidel propriilor convingeri era nevoie de un curaj iesit din comun. Ori poate, el avansa ideea de a apela la intelegerea acelora a caror constiinta si judecata nu erau alterate de raspândirea urii? – intr-o vreme in care "evreii trebuiau sa dispara!" (Juden müssen verschwinden!) 14

Transcriem:

Ion Antonescu: *"...Pentru evreii care risca sa fie asasinati de germani, veti lua masurile necesare si ii veti avertiza pe germani ca noi nu vom tolera nici o poveste de felul asta; nu vreau sa-mi murdaresc reputatia din cauza acestor asasinate cumplite. N-o sa permitem sa se produca asa ceva, ii vom scoate de acolo si ii vom aduce in aceasta regiune* (era vorba de Vinita n.n.) *Vor fi regrupati in siguranta intr-un lagar, putând repopula astfel Bucovina. Vor trebui organizati pentru munca. Ii vom plati. Pâna atunci vor fi luati in grija de Comunitatea Evreiasca. Am vorbit adineauri cu dl Lecca si l-am prevenit ca trebuie sa apeleze la Comunitatea Evreiasca. El spune ca a strâns deja (...) milioane de lei pentru a procura imbracaminte si alimente (...).*

Ion Antonescu: *"Mi s-a spus ca cei de la Golia au fost asasinati. Orice ar fi, germanii trebuie avertizati ca nu voi tolera aceste asasinate".* 15

In nici un caz nu mi-am propus sa supraestimez aceste declaratii. Nu cred ca ele ar fi exercitat vreo influenta deosebita asupra desfasurarii evenimentelor in privinta evreilor. Dar ele ne ajuta sa intelegem framântarea sufleteasca in care se gasea un ostas obligat de istorie sa colaboreze cu armata Reich-ului si cu politicienii taberei naziste.

Documentul din care am citat ramâne o dovada graitoare despre sentimentele lui Ion Antonescu fata de unele fapte petrecute sub guvernarea sa – fara asentimentul sau? Transcrierea spre neuitare a acestui document se vrea a fi un gest de respect fata de istorie.

1 Arhiva Institutului Strochlitz, Univ. Haifa. Un exemplar din acest Apel se afla in posesia noastra.

2 Universitatea din Haifa, Arhiva Institutului Strochlitz pentru studierea Holocaustului, Dos. VII/29.

3 Raportul a fost intocmit probabil in iunie 1944.

4 Raportul, 4 pp. Dactilo, este nesemnat

5 Dr. Gh. Bodea, *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei* , Editura Hiparion, Cluj-Napoca, 2001, p. 333.

6 Idem.

7 Randolph L. Braham, *A magyar Holocaust (Holocaustul ungar)* , Ed. Gondulat, Budapesta, 1988. Astfel aprecia R.L. Braham situatia evreimii din România inainte de a i se acorda decoratia din partea presedintelui Ungariei.

8 Idem, *op. cit.,* , vol. II, p. 258.

9*Emigrarea populatiei evreiesti din România in anii 1940-1944* , Culegere de documente din Arhiva MAE al României,. Volum ingrijit de Ion Calafeteanu, N. Dinu si Teodor Gheorghe, Ed. Silex, Bucuresti, 1993.

10 Raul Hilberg, *Exterminarea Evreilor din Europa* , Ed. Hasefer, Bucuresti, 1997, p. 698.

11 Raul Hilberg, *op. cit.* , p. 697.

12 Idem, *op. cit.* , p. 696

13 Ibidem.

14 Ibidem, *op. cit.* , p. 701.

15 Idem, *op. cit.* , p. 699

17. UN INFOCAT APARATOR AL HUNGARISMULUI

In câteva imprejurari, intre unele evenimente si conditiile mele de viata au existat relatii apropiate. Altfel spus in diverse situatii mi-a fost dat sa traiesc istoria in mod direct, desfasurarile sale devenind si ale mele. O asemenea traire nemijlocita era insotita de sentimente si gânduri care au marcat, uneori profund, vietuirea mea in lume, cu urme ce s-au evidentiat mai putin in configurari, cât mai ales in reflexii si in consecinte.

In general, pe intinderea lungii mele vieti, n-am simtit nevoia de a dezbate implicarea mea in evenimentele persoanei mele.

Initiativa de a pune in discutie, si inca pe plan international, rolul ce l-am avut intr-o actiune de salvare a evreilor prigoniti de nazisti, in anii 1943-1944, i-a revenit unui autor de studii consacrate Holocaustului in Ungaria – inclusiv Transilvania de Nord – si România, care, din ultima parte a anilor '980 a devenit un infocat aparator al hungarismului si, implicit, partas al slabiciunilor, deformarilor si pacatelor acestuia. Inconsecvent in opinii, dar constant in masluiri si talmaciri, stapânit de ingaduinta fata de calaii evreilor din Ungaria, dar neingaduitor fata de calaii acestora din România, R.L. Braham si-a confectionat pledoariile promaghiare si rechizitoriile antiromânesti. Afirmatiile sale poarta semnele mobilitatii cercetatorului partizan, dispus sa inlocuiasca realitatile unor intâmplari, cu afirmatii iresponsabile ce sfideaza datele adevarului. Cu asemenea nestatornicie morala a incercat chiar si "falsificarea istoriei". Dar indepartarea de realitate, in cazul dat, urmarita cu ardoare, nu se pune in miscare nici de la sine, nici gratuit.

Despre pretul acestei tranzactii vorbeste R.L. Braham personal cu prilejul decorarii sale de catre presedintele Ungariei Árpád Goncz. Evenimentul s-a intiparit in viata sa ca un moment de cotitura. Dupa care s-a evidentiat nu numai natura unui caracter, dar si atitudinea privind conditiile istoricului in calitate de colaborator fidel, pe care o si afiseaza cu vadita mândrie. Sub noua sa masca, ca un agent rasplatit pentru merite certe, va continua sa intareasca programul "falsificarii istoriei".

Evocând imprejurarile inmânarii decoratiei *Ordinul Republicii Ungare* de catre presedintele Á. Goncz, R.L. Braham a declarat urmatoarele: 1

"Cu recunostinta izvorâta din inima mea si cu mândrie am primit aceasta decoratie, ca un simbol al respectului fata de martirajul evreilor maghiari victime ale Holocaustului. Adica consider aceasta decoratie nu numai o recunoastere a muncii mele, ci si ca un simbol al faptului ca Ungaria este capabila sa priveasca drept in fata tragedia si rusinoasa epoca a trecutului sau. Acest fapt reprezinta un mare pas inainte fiindca pentru mine este de neimaginat ca Slovacia, România ori Croatia sa acorde o asemenea decoratie unui cronicar al ***evenimentelor similare*** *din tara lor. Ba chiar dimpotriva, in aceste tari sovinistii nationalisti lucreaza intens la bagatelizarea ori chiar la negarea Holocaustului si se straduiesc ca sa-i reabiliteze pe conducatorii lor nazisto-fascisti din timpul razboiului (...) In opozitie cu aceste tari vad cum Ungaria inainteaza cu pasi mari pe calea democratiei, in frunte cu o asemenea personalitate umanista si literara ca Árpád Goncz (...) El reprezinta o atare directie, care se straduieste sa creeze o democratie intr-adevar pluralistica si toleranta (...) Nu stim de nici un alt stat fost comunist (in afara de Ungaria), unde Holocaustul sa fi fost supus la atâtea examinari intelectuale si istorice. In acest sens serveste drept marturie o bibliografie intocmita de mine, aparuta in 1984 care cuprinde 2479 articole..."*

Dar chiar si in lucrarile lui R.L. Braham se afla parti in care situatii si intâmplari concrete nu se dizolva in abstractiuni. In fond insa "specialistul Holocaustului din Ungaria" se complace in postura unui aparator care transforma o crima cu un caracter national, social si rasist intr-o comparatie intre doua neamuri. O astfel de practica este conditionata de acel principiu care impune plasmuirea ca un argument absolut.

R.L. Braham reproseaza "sovinistilor-nationalisti" din fostele tari comuniste, cu exceptia Ungariei, "chiar si negarea Holocaustului" din tarile lor, când de fapt se neaga tocmai exagerarile (pseudo)statistice neconforme realitatii. El mai face referiri la Ion Antonescu dar nu pomeneste nimic de Nicolae Horthy, despre care istoria a consemnat ca era un simbol al invrajbirii si al urii dintre natiuni. Se stie doar ca Hitler il considera pe Horthy drept *"un national-socialist inca inainte de aparitia national-socialismului german"* . Când R.L. Braham vorbeste despre fenomenul Antonescu din România, el ramâne orb fata de fenomenul Horthy din Ungaria, la reinhumarea caruia, in cimitirul din Kenderes, oficialitatile Ungariei, intre care ministri in functie, au participat ca "persoane particulare", transformând ceremonia intr-un "eveniment national". Un istoric care nu ia in seama faptul ca apoteoza regentului Nicolae Horthy reprezinta astazi oficializarea ultranationalismului maghiar si stimularea spiritului nazist, devine el insusi

un instigator, care nu poate fi izolat de crimele savârsite de unguri impotriva evreilor (618.000 de evrei "extirpati" in iunie-august 1944) si a românilor din Transilvania de Nord (400.000 "expulzati" din Ungaria in România, peste 120.000 morti ori disparuti pe frontul rusesc, cca 1000 de civili asasinati de unguri in septembrie 1940).

R.L. Braham ii acorda fostului presedinte al Ungariei, Árpád Goncz, un certificat de buna purtare afirmând despre aceasta "personalitate umanista si literara" ca "se osteneste pentru crearea unei democratii tolerante si pluralistice". Or, se stie ca Á. Goncz, când mai era presedinte al Ungariei, s-a implicat in reactualizarea unei carti revizioniste scrise impotriva României si a românilor, pe care a si tradus-o in limba maghiara. Prin publicarea acestei carti, Árpád Goncz a devenit unul din agentii revizionismului, militând pentru reintegrarea Transilvaniei in hotarele Ungariei. Iata cum este formulat de Á. Goncz acest program: *"In ceea ce priveste Transilvania, exista o singura alternativa: natiunea ungara – inainte si dupa tratatul de la Trianon – tine in modul cel mai ferm la dreptul ei de proprietate asupra intregii Transilvanii. Nu va exista niciodata o generatie de unguri dispusa sa renunte la acest sfânt drept istoric. Natiunea ungara este gata in orice clipa sa ia arma in mâna pentru a-si exercita acest drept, sacrificându-si chiar viata in lupta, fiindca fara Transilvania nu poate exista un stat ungar, nici o misiune ungara si nici viata ungureasca".* 2

In acelasi spirit Á. Goncz mai gireaza si urmatoarele consideratii in spiritul pomenitei "democratii tolerante si pluralistice": *"Intr-o singura problema nu putem face concesii: Transilvania in intregimea ei – ca o unitate intangibila – trebuie repusa sub stapânirea Sfintei Coroane Ungare".* 3

Iata, prin urmare, ideile pe care R.L. Braham le aproba si le raspândeste. Inconstient? Ori ca sugestie la supunere a românilor fata de stapânirea ungara?

Fapte rastalmacite si, in conexiune cu ele, arbitrarul subiectiv al interpretarii determina mobilitatea ideologica a "specialistului in Holocaustul din Ungaria" in dezvoltarea falselor sale teorii asupra celor petrecute. Pornind de aici rezulta si imoralitatea conjuncturala a interpretarii acesteia.

Legatura dintre interesele unei Ungarii cu slabe traditii democratice, fascizata intre cele doua razboaie mondiale prin idealuri proprii si practicile unui pretins om de stiinta se reflecta si in atacurile impotriva unei personalitati de frunte a evreimii. Caci iata ce – si cum – isi permite sa afirme "specialistul Holocaustului" despre Alexandru Safran, un reprezentant de dimensiune istorica in anii activitatii sale din România, al intregului popor evreu din tara, când el si-a amintit, dupa mai multe decenii de faptele de moarte si de viata in istoria obstei sale: *" **Furia mea*** (fata de Al. Safran) ***s-a accentuat** ("Dühöm csak fakozodott), când, impreuna cu altii* – spune Braham – *am adresat o scrisoare deschisa lui Alexandru Safran, Marele Rabin al Genevei, care fusese inainte Sef Rabinul României. Impreuna cu alti specialisti ai Holocaustului si Istoriei României* (sic!) *am ridicat vocea impotriva manevrei diplomatice a rabinului in 1995. In sedinta plenara a Senatului României. Safran a servit din belsug munitie nationalistilor, când in cuvântarea sa a vorbit aproape in exclusivitate de o mâna de salvatori de evrei, in timp ce a trecut sub tacere, in mod las, acele nelegiuiri bestiale, pe care militarii armatei lui Antonescu le-au savârsit, intre altele, in Bucovina, Basarabia si Transnistria. Scrisoarea deschisa a fost publicata aici, in Statele Unite, de mai multe ziare dar si in alte parti, de exemplu in numarul din 31 mai al ziarului **României Magyar Szó (Cuvântul Maghiar din România,** oficiosul UDMR-ului n.n.). Nu de mult am pregatit pentru tipar un intreg volum de studii pentru Institutul Rosenthal de Cercetare a Holocaustului, sub titlul **The Tragedy of Rumänien Jewesh** ..."*

Fiindca textul lui Braham se intemeiaza pe propriile sale idei, intentii si interese intr-o forma neconcordanta cu textul si cuprinsul discursului rabinului Safran din Senatul României, pentru a pune limpede in lumina colajul artificial de fapte si minciuni cu pretentia de a fi considerat istorie, vom reproduce intocmai partile contestate si fals interpretate in aranjamentele "specialistului in Holocaustul din Ungaria".

"Este un fapt cât se poate de dureros dar cât se poate de adevarat – spunea Al. Safran in Senatul României – ca, in timpul cârmuirii naziste, noi evreii din România am fost obiditi, prigoniti, chinuiti. Totusi, nu am dat uitarii ca in acele vremuri de amara opreliste de macinare zdrobitoare a fiintei noastre fizice si morale, când vuiau primejdii devastatoare, vestitoare ale negurilor mortii, tot atunci, de multe ori, un suflu de alinare, de compatimire, chiar de tamaduire, vestitoare ale zorilor vietii, ne inviora inimile. Iata pilde graitoare, intruchipând sufletul adevarat românesc in acele vremuri de suferinta ale evreilor români, când «Trenul mortii», pus in miscare la Iasi in urma pogromului savârsit in acest oras, dupa ce a ajuns in gara Roman, strigate disperate razbateau din vagoanele ferecate, se tipa: «Dati-ne apa, dati-ne apa!», dar paznicii aveau ordine stricte sa impiedice pe orisicine ar incerca sa se apropie de acest vehicul. Si totusi, in

pofida interzicerii, o femeie plapânda, Viorica Agarici, strabatu iute rândurile strânse ale paznicilor, si porunci acestora pe seama ei, a simplei zvârcoliri a constiintei sale, sa rupa lacatele trenului, al acestui depozit sinistru de chinuri fumegânde, sa deschida vagoanele, ceea ce au si facut. Si iata, din acestea incep sa cada afara cadavre inclestate, sa se rostogoleasca oameni innebuniti, da, innebuniti, oameni innegriti de arsita setei... Acestor oameni, Viorica Agarici le intinde apa invietoare" (...)

In cuvântarea lui Al. Safran ni se impartasesc fapte si sentimente reprezentând gânduri ale unui om din trecut, ale unui martor si participant. Autentice, fara indoiala, prin continut si prin traire nemijlocita, ele rezuma experiente ale povestitorului si nu dibuirile unui cercetator al trecutelor vremi.

Iata un alt episod: *"Evreii din sudul Bucovinei si din nordul Moldovei au fost smulsi din casele lor si deportati in Transnistria. In drum unii dintre ei au fost ucisi, altii cadeau istoviti si mureau in santuri. Cei ajunsi , in sfârsit, in tinuturile sinistre de dincolo de Nistru, printre care multi dintre ei erau goi, desculti, erau rapusi de frig, de foame si de boala. Noi nu aveam voie sa le trimitem ajutoare in imbracaminte, alimente, medicamente. Am spus Reginei Mama Elena ca obtinerea aprobarii de a se trimite ajutoare acestor pribegiti in surghiun este mai mult decât urgenta, deoarece fiecare ceas conteaza, caci in fiecare ceas se sting in chinuri fiinte nevinovate. Regina-Mama, femeie cuvioasa, s-a straduit din rasputeri ca autorizatia sa fie acordata fara intârziere. I s-a promis ca asa se va face si asa s-a facut. De indata ce a luat cunostinta de rezultatul pozitiv al demersurilor sale, chiar in acelasi ceas s-a grabit sa ni-l comunice, trimitând pe aghiotantul ei la mine acasa, intr-o noapte de viscol, pentru ca acest sol al bunatatii sa-mi aduca vestea cea mare cu un ceas inainte, fara sa mai astepte a doua zi."*

O alta pilda. *"Când in Basarabia s-au comis masacre cu evreii, un ofiter milos, a acceptat primejdioasa misiune ce i-a fost incredintata de catre diriguitorii evrei din Bucuresti, ca sa duca vesti de la noi sarmanilor evrei de acolo, inchisi in ghetouri si carora li s-a interzis sa mai comunice cu noi.*

Inca o pilda. *Când reprezentantii guvernului german la Bucuresti au insistat pe lânga autoritatile române sa orânduiasca vagoanele necesare pentru ca sa transporte in lagarele de exterminare in Polonia pe evreii din Transilvania de Sud si pe cei din Vechiul Regat, dupa ce au esuat toate incercarile noastre, ale dr.-lui Fildermann si ale mele, pentru ca aceste deportari sa nu aiba loc, m-am adresat mitropolitului Ardealului, Nicolae Balan, cerându-i sa vie la Bucuresti pentru ca trebuie sa-i vorbesc. Nu puteam sa ma duc la Sibiu pentru ca eram ostatec. El a inteles despre ce este vorba, inaltul prelat a raspuns umilului rabin si a venit in Capitala. Convorbirea mea cu el era dramatica, zguduitoare. Duios, dar aspru i-am spus ca dupa moartea noastra – suntem doar amândoi la fel, muritori – il voi declara, in fata Judecatorului Ceresc, raspunzator in ce priveste viata miilor de fiinte evreiesti gasindu-se in dioceza lui si osândite la o moarte atroce prin deportarea lor in Polonia. Mitropolitul, fire mândra, dar suflet cucernic, s-a cutremurat la auzul accentelor grave ale spuselor mele. S-a ridicat, s-a dus si a intervenit in favoarea celor osânditi indeplinind astfel, dle presedinte, dnelor si dlor Senatori, un rol covârsitor intru salvarea evreilor din Transilvania de Sud si, ipso facto, a evreilor din Vechiul Regat. Evreii din Ardealul de Nord, ocupat de catre unguri, nu au avut norocul sa se gaseasca in dioceza vajnicului mitropolit Balan, nu au putut, deci, beneficia de obladuirea lui, a acestui suflet mare românesc. Ei, sarmanii au fost expediati, cu mare cruzime la Auschwitz, pentru a fi acolo inabusiti in camerele de gazare si mistuiti in dogoarea cuptoarelor. Iar acei evrei razleti din Ardealul de Nord care au izbutit sa scape de la deportarea la Auschwitz, datoreaza salvarea lor simtului nobil românesc al prof. Raoul Sorban (...) si al aceluia al prietenilor sai. Ei s-au caznit ca acesti razleti evrei sa poata sa treaca in România la noi si de aici, din acest liman al izbavirii lor, sa ajunga apoi in Tara Fagaduintei, in Tara Sfânta.*

Asadar, România, din acest punct de vedere, al deportarii evreilor in Polonia, se situeaza in rândul acelor putine tari europene cotropite de armatele lui Hitler, ca Bulgaria, Danemarca, Finlanda, care nu si-au trimis copiii de obârsia evreiasca sa piara in gazul si focul de la Auschwitz..."

Când R.L. Braham a luat cunostinta de aceasta marturie "i s-a marit furia" fiindca a considerat-o nimic altceva decât o "manevra diplomatica", adica denaturarea intentionata a unei realitati si nicidecum, ceea ce era de fapt, confesiunea emotionanta a unui umanist militant, participant la evenimentele grave ale obstei pe care o pastorea.

Alexandru Safran a vorbit despre o realitate vazuta cu ochii sai, simtita de inima si cumpanita de cugetul sau. A vorbit indemnat numai de intelepciunea nevatamata de politica a unui supravietuitor. Altfel Braham, care patimind de chircitul sectarism al hungarismului, se grabeste sa dea verdicte inatacabile in numele unui program fals, afisat si urmat cu trufie.

Nu am nicidecum intentia sa fac un schimb de mingi cu R.L. Braham. Dar nici sa consider mai legitim rechizitoriul sau exaltat decât adevarul unor intâmplari. Mai ales dupa ce a fost surprins in grandomania

unei rataciri, fara sa mai aiba candoarea de a rosi. Fiindca el s-a subordonat, ca persoana – si-a supus si profesia – unui curent hipernationalist, ce-si cultiva imaginatia politica cu o contabilitate fara credit in societatea contemporana.

Dar, intrucât in cazul atitudinii si comportamentului fata de evrei in anii razboiului nu se pot evidentia echivalente, similitudini ori paralelisme intre România si românii pe de o parte si Ungaria cu fiii ei pe de alta parte, intreaga aceasta chestiune a fost stramutata spre modificarea concluziilor acestei atât de grele si de tragice probleme, care necesita raspunsuri lamurite sub presiunea unor evenimente tragice, regizate si controlate in Europa de furia antievreiasca a nazismului. Ca solutie s-a optat pentru inlocuirea faptelor cu vorbele nimicirii, platindu-se, in diverse moduri, pentru serviciile prestate. In arsenalul hungarismului prin aceasta metoda se faceau numeroase legaturi intre realitati si interese, creând, din impletire de fire dubioase, noi infatisari. Nu o data s-a procedat astfel pentru alterarea datelor istoriei si pentru nascocirea unor constelatii himerice. O metoda perfida, dar care a inlesnit urzirea unor actiuni de imaginatie si in politica.

La fel a actionat R.L. Braham si in cazul rememorarilor fostului Sef Rabin din Cluj, Moshe Carmilly-Weinberger, dar si in cazul meu, al unui partas la desfasurarea trecerilor clandestine peste granita româno-ungara, in aprilie-august 1944.

1 Atât relatarea cât si citatele ce urmeaza sunt reproduse dupa un interviu consemnat de Imre Berczeller, ce poarta titlul “Un nou capitol al falsificarii istoriei”, aparut in rev. Menora EGYENLOSÉG (The World's Largest Jewish Weekly in Hungarian) Toronto (Canada), 2 febr. 1996, No. 1618-5

2 R. Sorban, *Chestiunea Maghiara* , Bucuresti, 2001, p. 77-78.

3 Idem, *op. cit.* , p. 78.

18. NICI DUMNEZEU NU POATE ANULA LUCRURI CE S-AU INTAMPLAT

Modul cel mai potrivit de a lamuri problemele puse in discutie (internationala) este acela de a lua cunostinta de materialele incriminate, publicate sub semnatura lui Alexandru Safran si Moshe Carmilly, doi memorialisti de mare autoritate, care niciodata n-au proferat opinii vagi ori sovaielnice despre realitatile si evenimentele vietii lor. Pe de alta parte este evident ca, asemenea oricarui memorialist liber si independent, si ei au fost – si continua sa fie – expusi la diverse greutati, neplaceri, adversitati.

Am recitit recent unele din evocarile lor 1 cautând sa aflu ce anume ar putea fi contestat "in numele adevarului", ori tintuit la stâlpul infamiei, expus oprobiului lumii iudaice ori chiar transformat in cenusa. (De ce aceasta tentativa de a-i contesta si compromite sau chiar de a-i exclude din memoria vietii sociale evreiesti existenta in spatiul istoric si spiritual româno-ungar? – dupa ce cuprinsul deformat al unora din scrierile lor a fost transformat, in urma câtorva interminabile discutii si aprinse dezlantuiri de patimi, intr-un vulgar argument pentru afirmarea anumitor interese neevreiesti.)

Atât Alexandru Safran, cât si Moshe Carmilly si-au formulat literar amintirile trairilor ca cetateni liberi ai unor tari libere. Primul a parasit România in 1947, al doilea cu trei ani mai devreme, fugind inspaimântat din fata neomeniei maghiare, cu ajutorul unor români si chiar cu cel al Statului Român (aflat inca sub ocupatie nazista), care, in ciuda faptului ca rabinul Carmilly era cetatean maghiar (refugiat in România) i-a acordat un pasaport românesc pentru a putea pleca in Palestina. Sef Rabinul României, Alexandru Safran, nevrând sa colaboreze cu regimul comunist, a fost gonit din tara si s-a refugiat in Elvetia, iar Carmilly, dupa o scurta cariera diplomatica s-a stabilit la New York, integrându-se in viata stiintifica din SUA ca profesor universitar. Nici unul din ei nu s-a despartit de o inradacinata credinta in om; ambii au ramas ancorati in conceptiile lor umaniste si in existenta unei constiinte iudaice cu aspiratii universale, convinsi ca lipsa de omenie se va subrezi si se va compromite in fata omeniei si a istoriei.

In anii stapânirii comuniste cei doi exilati nu au avut nici o relatie cu lumea din care au fost exclusi atât de dramatic. Si, in fond, ce probleme i-ar fi putut lega de trecut in noul lor mediu de viata?; Safran la Geneva, Carmilly la New York, in doua tari unde dreptul era solid ancorat, unde libertatea si egalitatea in drepturi erau asigurate pentru fiecare cetatean – chiar si pentru cei refugiati din calea neomeniei regimurilor totalitare din Europa.

Cel care astazi contesta obiectivitatea si onestitatea cuprinse in scrierile Marelui Rabin al Genevei si in cele ale profesorului new-yorkez Moshe Carmilly, aspira – ori isi revendica – o sfera de autoritate pe care n-ar putea-o avea decât un magistrat. Si totusi, cel care o face si-a luat atitudinile dintr-o zona obscura, inca nepusa suficient in lumina, ca si din aroganta unui agitator ce incearca sa-i satisfaca pe sustinatorii sai, vizibili si invizibili, din cercurile revizionistilor din Ungaria si aiurea. Acestia – folosind insinuarile in scopul de a instaura confuzia in desfasurarea unor intâmplari – l-au si inaltat in demnitatea unei importante decoratii ungare (Meritul Republicii Ungare in grad de ofiter 2) acordata si inmânata personal de presedintele Ungariei. Astfel si-a serbat izbânda in credinta revizionista, alaturi de fiii acelora care i-au exterminat neamul in Ungaria.

Aceasta actiune, alaturi de altele de acest fel, de a dezinforma, de a insela, de a minti, s-a petrecut nu demult in industria politica a acelora care astazi se regasesc in sloganul *"cel ce nu simte durerea Trianonului – nu este maghiar!"* Or, Randolph Braham, caci despre el este vorba, desi se considera evreu, simte aceasta durere!

Sa reluam textual câteva din afirmatiile lui Al Safran si ale lui Moshe Carmilly, izvoare de stiri si serioase documente pentru istoria epocii considerate de Braham ca servesc ultranationalismul bolsevico-nazisto-ceausist al românilor:

In cuvântarea sa din Senatul României, Alexandru Safran a tinut sa sublinieze imprejurarile in care si evreii din România au fost transformati in victimele unei politici represive, trecând "prin vremuri crunte... cu rasfrângeri pustiitoare", când "urgia s-a abatut cu o furie distrugatoare, cu totul deosebita, asupra evreilor, cu tâlcul orb de a nimici acest popor..., de a-l extermina, de a-l elimina de pe fata pamântului." In acelasi timp insa, Al. Safran nu a dat uitarii nici "acele vremuri de macinatoare zdrobire a fiintei noastre fizice si morale... vestitoare ale negurilor mortii. Când, de multe ori, un suflu de alinare, de compatimire, chiar de tamaduire, vestitoare ale zorilor vietii, ne inviora inimile".

Dar in faptul de la care a plecat critica si interpretarea croita de opiniile lui R.L. Braham fata de cuvântarea lui Al. Safran apare o intentionata inversare si rastalmacire a esentei atitudinii acestuia. De

altfel aceste opinii au fost potrivite dupa caracterul propriu al semnatarilor, adica dupa bunul lor plac in sustinerea unor interese antiromânesti.

Moshe Carmilly, asezând in cuvinte propriile experiente personale, si ca refugiat din Ungaria in România – unde, cum se stie, i s-au intocmit documente de identitate si de calatorie românesti cu ajutorul carora a emigrat in Palestina – relateaza urmatoarele:

- *"Români si evrei eram pusi sa tragem impreuna jugul destinului comun de minoritar* (in Ungaria n.n.) *Acest destin comun ne-a apropiat. Astfel se explica ca in martie 1944 evreimea a gasit intelegere si ajutor din partea conducatorilor vietii politice si religioase românesti din Transilvania de Nord" (Ungaria);*

- *"Ungaria a asasinat 80%* (= 618.000 n.n.) *din evreii sai pe care i-a trimis in camerele de gazare de la Auschwitz in timp ce România a vrut sa salveze ceea ce se mai putea salva si a aruncat colacul celor ce se aflau in pericol de a se ineca";*

- *"România s-a dovedit a fi fost nu numai mai putin speriata de miturile violentei hitleriste decât alte tari aflate sub ocupatia armatelor germane, dar si faptului ca masele poporului român nu erau ostile evreilor";*

- *"... in martie 1944 evreimea a gasit intelegere si ajutor din partea conducatorilor vietii politice si religioase românesti din Transilvania de Nord* (Ungaria n.n.) *";*

- "Evocând barbariile anilor 1941-1944, consider ca este o datorie morala elementara ca sa nu uitam si sa relevam faptul ca in acei ani in România a existat o raza de umanitate de care au beneficiat evreii. O raza de umanitate, ca si un mod de gândire si de actiune opuse formulelor antisemite, dominante in Europa";

- *"Refugiatii evrei ajunsi in România din Germania, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria aveau sansa de a pleca din porturile românesti spre Palestina... Oricum ar fi privita aceasta stare de lucruri, in orice fel s-ar analiza cele petrecute cu evreii din România..., ramâne un lucru care nu se poate nega: faptul ca atunci când lumea a privit insensibila spectacolul nimicirii evreilor europeni, România a fost dispusa sa primeasca refugiati evrei si a fost gata sa deschida pentru ei porturile sale. Aceasta cale firava spre viata era un lucru cunoscut si de catre evreii ce se aflau in iadul nazist... Acest capitol eroic nu a fost inca scris, el isi asteapta cronicarul autorizat."* 3

In acelasi timp, mai spune Moshe Carmilly, *"nici in România situatia evreilor nu a fost usoara. Nimeni n-are voie sa uite pogromurile infaptuite de legionari, agentura a hitlerismului in România, din Bucuresti, din Bucovina, Basarabia, nici trenul mortii, nici masacrarea evreilor in Transnistria ori devastarea sinagogilor si profanarea cartilor noastre sfinte."*

In acest fel au vorbit Al. Safran si Moshe Carmilly, in calitate de martori valabili, despre relatiile evreilor cu românii in anii razboiului, documente ale unor imprejurari locale, sociale si istorice, in care si-au avut radacinile si acele afinitati ce au servit la urzirea unor relatii de colaborare.

Aceste – si asemenea – relatari sunt considerate de Braham ca infestate (ori "in acord") cu "nationalismul intelectualilor (români n.n.) din epoca lui Ceausescu", dupa a caror parere *"România n-ar fi fost o tara antisemita in vremea ocupatiei germane, dimpotriva – era singura tara unde* (evreii refugiati n.n.) *beneficiau de siguranta, de obtinerea unor documente de identitate si de sansa emigrarii in Palestina"... "Ca in cele mai multe retrospective nationaliste* (ale intelectualilor ceausisti? n.n.) *si in acest caz* – afirma Braham – *sunt camuflate intentionat masacrele savârsite de Garda de fier, ca si cele comise de armata si jandarmeria lui Antonescu, care au costat viata a cca 220.000 de evrei din România si Ucraina".* 4

Cu intentiile subterane ale unor artificii, Braham incearca sa nege, sa mistifice, sa rastalmaceasca si chiar sa prefaca, neluând in seama ca istoria e viabila numai daca e strabatuta de aspiratiile de cunoastere ale societatii si daca exprima adevarul.

Ceea ce il irita pe Braham este faptul ca nimic din ceea ce s-a spus pozitiv, ca adevar, despre relatiile româno-evreiesti in anii 1941-1944, nu se poate spune si despre relatiile ungaro-evreiesti!

Ca incheiere voi cita o fraza a lui Moshe Carmilly, prin care ar fi vrut sa puna capat oricarei discutii: *"Am incercat sa definesc faptele istorice cât se poate de precis intr-o expunere pe care am facut-o la Institutul «Nicolae Iorga».* 5 *Nu am de adaugat nimic... In România au avut loc niste intâmplari. Ori se scrie despre ele, ori nu se scrie, nici Dumnezeu nu poate sa anuleze lucruri care s-au intâmplat".*

Cu referire la acele intâmplari tragice prin care a trecut evreimea ardeleana, Adrian Riza a formulat urmatorul comentariu: "Indiferenta din anii 1940-1945, manipularea de atunci, ca si urmarile ei de mai târziu isi fac simtite prezenta pâna astazi. Una din cele mai aspre lectii ale istoriei contemporane pare sa

nu fi invatat nimic tocmai pe cei care ar trebui sa ia aminte la ea si, din acest punct de vedere, tacerea poate fi intr-adevar complice. Furia dezlantuita in 1944 in Ungaria s-a hranit din sovinismul salbatec, derivat natural al revizionismului, cultivat cu grija in Ungaria timp de doua decenii. Fenomenul fara precedent pe care il reprezinta nimicirea evreilor unguri cere o explicatie istorica precisa. Neorevizionismul incearca sa faca uitat acest lucru esential, printre altele, silindu-se sa stabileasca echivalente care nu exista intre niste «tendinte reactionare», egal distribuite in Ungaria si România". 6

In ceea ce ma priveste, voi cauta sa lamuresc câteva intâmplari in legatura cu tragedia evreilor din Ardealul de Nord (Ungaria) 7, despre care am incercat sa vorbesc doar in ultimii ani de câteva ori, cu sovaieli si formulari nu prea izbutite, ca despre lucruri interzise, invrajmasite de anumite aprecieri si judecati oficiale tendentioase si cu teama unor agresari pe care, in sfârsit, le-as vrea cernite de confuzii ca sa ramâna marturie despre rosturile pentru care au fost savârsite câteva ciudate – si periculoase – complicitati, motivate de speranta unei posibilitati de refugiu, mai bine zis – de salvare.

Asadar vreme de 40 de ani, intre 1944-1985, nu am scris si nici n-am vorbit despre intâmplarile petrecute in Transilvania de Nord (Ungaria) la desfasurarea carora am asistat. Iar atunci când, in cursul mai multor arestari si al anchetelor repetate, am fost supus la agresive cercetari, am negat cu obstinatie – ori am cautat sa camuflez – tocmai datele adevarului. Am procedat astfel fiindca stiam ca rastalmacirea unora din actiunile la care am participat ar fi putut oferi motive suficiente pentru a fi acuzat ori chiar suprimat, datorita strâmbelor si tendentioaselor ipoteze si scheme ideologice din concluziile anchetei, tinând seama si de "originea mea sociala", expusa formelor violente ale "luptei de clasa".

Astazi, o asemenea istorie despre care incerc sa vorbesc poate sa para obsesia unui om timorat. Dar ceea ce stiam – despre cum a fost organizata trecerea peste granita a unor evrei in 1944 (in câteva cazuri cu complicitatea unor gradati ai armatei germane hitleriste si ai Serviciului sau de Siguranta) – o data marturisita ori dovedita, ar fi insemnat pentru mine condamnarea la moarte! Frica mea era legata si de iscoditoarea banuiala a anchetatorilor. Teama ca aceasta colaborare ar putea iesi la lumina a pus stapânire pe mine, mi s-a strecurat in gânduri si in inima. De aceea am si incercat cu indaratnicire sa indrept banuiala fata de persoana mea (care de fapt era fara obiect) intr-o alta directie (tot fara temei), rezistând, cu o indaratnicie aproape disperata la repetatele constrângeri fizice si morale din partea anchetatorilor. Eram supus, noapte dupa noapte, unor presiuni carora n-as fi imaginat ca puteam sa le tin piept. Si totusi am rezistat. In cursul anchetelor mi-am dat seama ca viata mea a fost sever supravegheata, dar ca in lipsa unor probe nu putea fi totusi modificata pentru a servi interesele prezumate ale anchetei. De altfel, inca din 1942 aveam convingerea ca intr-o buna zi va trebui sa depun marturie biografica despre propria mea viata. Poate acesta a si fost motivul pentru care am avut mereu grija ca imaginea existentei mele sa fie conforma nu cu ceea ce era de fapt, ci cu ceea ce ar fi trebuit sa fie viata unui pictor si istoric de arta tânar – mai mult ori mai putin boem. Spre norocul meu, "caietul de regie", dupa care era condusa ancheta Securitatii, acorda prioritate unei alte (grave) presupuneri , anume ca as fi putut fi agent britanic. Ancheta s-a si organizat pe aceasta prezumtie, in lumina careia tactica anchetatorului a functionat in gol si, oarecum, si-a epuizat fortele. Astfel ajutorul meu dat unor evrei la trecerea granitei in 1944 s-a redus la incercarea de a-mi salva prietena si familia ei, iar declaratiile mele erau conforme cu cele date anterior la Siguranta Politiei din Cluj, cu ocazia arestarii mele precedente, din 1945, când ancheta a insistat asupra imprejurarii trecerii unor evrei peste granita si cu ajutorul meu in aprilie-august 1944.

Misiunea pe care mi-o asumasem in 1943, in urma discutiilor cu Mendy Lehrmann, ca si semnificatia si consecinta acesteia nu au fost nici macar pomenite cu prilejul anchetelor. Ceea ce s-a intâmplat atunci, in 1943, a fost un lucru care tine de viata mea, care nu necesita explicatii si interpretari astazi, cum nu a necesitat nici atunci, ca orice eveniment personal. Ce sa mai spun? Ceea ce s-a intâmplat atunci nu putea sa se intâmple altfel; era ceva din interiorul vietii mele, era insusi spiritul si plamada vietii mele.

In ceea ce il priveste pe R.L. Braham, se pare ca el face parte din rândurile acelora care impartasesc opinia dupa care evreii trebuie sa-si cunoasca numai dusmanii, nu si prietenii sau aliatii lor.

Or, in relatiile intre evrei si români, care depaseau intâlnirile ocazionale, au existat legaturi purtatoare de solidaritate, de stima, de satisfactii impartasite, de aprecieri reciproce in unire si unitate, manifestate prin situatii concrete, in imprejurari sociale firesti pentru intreaga gama a relatiilor interumane a caror semnificatie rezida tocmai in independenta fata de cei ce fac diferentieri de valoare si calitate intre neamuri, rase, religii, intre modurile de a fi oameni, oameni adevarati care in aceasta calitate pot sa se afirme in conexiunile realitatii in care le-a fost dat sa-si traiasca viata. Dar in practica demersurilor pseudo-istorice ale lui R.L. Braham o asemenea situatie se inscrie, in cel mai bun caz, in domeniul posibilitatilor niciodata realizate. Astfel, ignorând obligatiile istoricului, el nu a luat act de natura acelor

relatii ale caror importanta se afirma tocmai in independenta fata de un ansamblu "legiferat", ostil acelora care, voind sa-si afirme calitatea de oameni, au incercat sa-si implineasca libertatea cu orice risc, chiar si cu cel al pierderii vietii. Din acest motiv R.L. Braham nu vrea – si nici nu poate – sa vada in inconsecventele si contradictiile lui Ion Antonescu de ex. ceea ce au remarcat, printre altii, L.A. Zissu, Al. Safran, Dr. W. Fildermann, Moshe Carmilly, Dr. Ernest Marton, Raul Hilberg, Jean Ancel, Nicolas M. Nagy-Talavera si numerosi alti evrei, adica nu numai raul, dar si binele, ca si tentativa de a-si afirma libertatea in fata unei constrângeri politice, care l-a consacrat si careia i s-a subordonat o vreme. Dimpotriva R.L. Braham vrea sa croiasca drum liber patimii sale, o patima profund nelegitima si, ca atare, imorala, deviata spre un scop râvnit, si necesara pentru realizarea unor meschine si vinovate interese personale.

Nici atunci când acuza, Braham nu motiveaza – doar formuleaza. De pilda el vorbeste despre "complicitatea" iscata de niscaiva – niciodata precizate – "interese comune" dintre Rabinul Carmilly si mine. Adica dintre doi oameni asociati in anii Diktatului de la Viena – si nu in alte imprejurari – impotriva reprimarii libertatii si a sacrificarii unor oameni – evrei si români – dupa un criteriu deopotriva nationalist si rasial. In acea vreme intelegerea noastra era determinata de nazuinta comuna de a ne opune acelor forte politice – ori istorice? – care si-au propus extirparea evreilor si nimicirea identitatii nationale a românilor.

Au urmat mai bine de patru decenii in care a lipsit orice forma de legatura intre noi. Dupa ce profesorul Abraham Ronen de la Universitatea din Haifa a inceput demersurile la Yad Vashem, institutie despre care nici macar nu auzisem, pentru a fi mentionat printre cei "drepti intre popoare", ca un "neevreu" care a salvat o fiinta de evreu; abia la sfârsitul unei cercetari, care a durat 14 ani (1972-1986), a reaparut, pentru o scurta perioada, in orizontul vietii mele fostul Sef Rabin neolog al Clujului de alta data. Titlul ce mi-a fost conferit la Ierusalim m-a confruntat cu un fapt aproape uitat, amintindu-mi de un conflict cu ordinea publica din Ungaria anilor 1940-1944. Atât motivatia, cât si scopul acordarii acelui titlu tineau de categoria unei aprecieri diferentiate si de moralitatea relatiilor de viata intr-o forma socialmente uzitata: o distinctie ca un semn exterior neimpovarat de nimic confuz. Nu se prevazuse insa ca datorita acestui titlu voi fi expus – nu ca persoana, ci ca român – unui asalt de porniri obscure, ce se situeaza dincolo de adevar, din partea hungarismului patimas si al unuia dintre mercenarii acestuia: R.L. Braham. Incapacitatea acestuia de a aplica in demersurile sale categoria adevarului s-a evidentiat si in calomnierea lui Moshe Carmilly, cuprinsa in acuzarea ca "fugind in mod las" din Ungaria in România, Sef Rabinul neolog al Clujului si-ar fi tradat comunitatea – in loc s-o salveze asemenea capitanului de vas ce-si paraseste ultimul corabia pe cale de a se scufunda.

Voi repeta, ceea ce am mai spus intr-una din relatarile mele, anume acea dorinta ferm exprimata de Emil Hatieganu – (care in saptamânile marii tragedii din Ardealul de Nord si-a solidarizat existenta cu soarta evreilor) – ca, pentru buna desfasurare a trecerilor peste granita si a plecarii spre Palestina, sa fie trimise câteva persoane cu autoritate si prestigiu dintre evreii din Ardealul de Nord in România, capabile sa actioneze, respectiv sa-i ajute pe cei trecuti peste granita in rezolvarea unor probleme previzibile si imprevizibile. Dincolo de deghizarile si alterarile de interpretare ale lui Braham, cu aceasta intentie au fost trecuti in România, Dr. Ernest Marton, Ernest Hátszegi, Moshe Carmilly, dar si altii de numele carora nu-mi mai amintesc. Dintre cei amintiti Dr. E. Marton s-a situat chiar in centrul operatiunilor, contribuind, in vara anului 1944, sub indrumarea lui A.L. Zissu la inlesnirea emigrarii in Palestina (din România) a unui numar important de refugiati evrei, mai ales din Ungaria.

In al doilea rând Braham ignora obiectivitatea actiunilor de salvare, dintre care pe unele inclina sa le considere necorespunzatoare normelor de moralitate. De exemplu el nesocoteste faptul ca in intentia de a salva evrei (de catre evrei), rabinii se aflau inaintea tuturor, fapt cunoscut de mine inca din luna aprilie 1944, când primisem solicitari din partea Miscarii Sioniste de a contribui la identificarea si la trecerea in România a unor rabini (si nu a altor personalitati ale societatii evreiesti), dintre care astazi imi mai amintesc de rabinul Paneth din jurul Dejului si de rabinul Teitelbaum din Satu Mare. Un document pe care l-am gasit in arhiva Universitatii din Haifa confirma aceasta intentie si contrazice insinuarile lui Braham. E vorba de o lista cu urmatorul titlu: *"Personnes juives de Hongrie ayant obtenu des visas d'immigration pour les Etats Unie que leur servant regulièrement délivrés des qu'elles auront attent Israel"* .

Fara indoiala contextul virtual al acestei liste se raporteaza la importanta unor persoane in functie de rolul lor religios, national si social si nicidecum la calitatea de simpli membri ai comunitatii. Unii dintre acesti fruntasi au si fost salvati, fara ca cineva sa-i fi acuzat ca "au dezertat" de la indeplinirea serviciului lor.

Documentul mentioneaza pe urmatorii rabini (si pe membrii familiilor acestora), nu numai din Ungaria, ci si de pe teritoriul României Mari:

"Rabinul Aron Friedman si rabinul F. Friedman (Cernauti), rabinul S. Ehrenrech (Simleul Silvaniei), rabinul Mayer Fried (Lupeni), rabinul Solomon Rosenberg (Câmpia Turzii), rabinul Baruch Schechter (Timisoara), rabinul Joel Teitelbaum (Satu Mare), rabinul Aron Katz (Bistrita), rabinul Simon Lichtenstein (Crasna), rabinul Lipot S. Pallacht (Bihor), rabinul Jacob Rubin (Reghin), rabinul Josif Weiss (Salaj), rabinul Abraham Malek (Cluj), rabinul Pinkas Rubinstein (Viseu de Sus), rabinul Moritz Friedman (Satu Mare), rabinul Isidor Goldman (Oradea), rabinul H. Baruck Mayer (Oradea), rabinul Baruch Haser, rabinul Herman Kohn (Bihor) si rabinul Maier Spitz (Bihor).

Când R.L. Braham se refera la "scopurile urmarite (de mine) cu publicarea nascocitelor actiuni de salvare", ca si la "comunitatea de interese" ce ar fi existat intre Moshe Carmilly si mine, el nu precizeaza si natura acestor interese. In schimb isi ia libertatea sa suprime datul existent, in cadrul caruia si activitatea prin care mi s-a transformat viata, in anii 1943-1944, in acel mod ce si-a conferit singur realitatea, reflectata si documentar in cuprinsul scrisorilor trimise de mine din Turda la Bucuresti lui Ernest Marton, despre care Zeew Rotics, seful arhivei de la Universitatea din Haifa a afirmat ca *"evidentiaza activitatea* (mea) *exceptionala in cauza salvarii si ajutorarii evreilor ardeleni* . In legatura cu aceleasi mesaje, Adrian Riza a notat urmatoarele: "Scrise in focul actiunii, sub presiunea evenimentelor care evoluau rapid, ele sunt constituite din scurte comunicari, mai ales cu privire la participarea lui Raoul Sorban la activitatea retelelor sioniste... Ne gasim in fata unor documente impresionante si irefutabile care atesta nu numai participarea românească la actiunea de salvare a evreilor din Ardealul de Nord si Ungaria, ci si amploarea acestei actiuni, multimea contactelor, legaturile si complicitatile românesti care au facut posibil succesul ei. Rolul personal al lui Raoul Sorban se contureaza astfel si mai puternic in contextul unei atitudini asumate responsabil de conducatorii politici si religiosi ai românilor din Ardealul de Nord, de oficialitatile din România si de zecile, poate sutele de oameni care au dat acestei atitudini expresia faptei". 8

Oare documentul poate fi considerat – asa cum il considera R.L. Braham – un simplu material de care istoricul se foloseste pentru scopurile sale, asemenea unui meserias care transforma materia prima in altceva? Oare nu intrebuinteaza el si zvonul, rumoarea, pentru a contamina substanta unui document cu un atribut psihologic fals, destinat sa contribuie la recunoasterea unui neadevar ca adevar, ca astfel sa corespunda intentiei de deformare? O asemenea abatere de la corectitudine nu anuleaza oare legile responsabilitatii, provocând o prapastie intre viata si gândire? Când istoricul n-are masura ori rataceste cu inchipuirea in false presupuneri, activitatea lui devine factice, prefacuta, mai ales daca e sustinuta de un condei simbrias, pus in miscare de interese indoielnice. Iar alterarea sentimentului de culpa si a responsabilitatii profesionale, ca si absolvirea sa de un aparat politic strâmb mai contribuie si la alterarea altor elemente ce ar putea frâna instinctul de agresivitate si acele consecinte ce rezulta din ignorarea intentionata a valorii sociale a adevarului.

In cazul lui R.L. Braham ignorarea moravurilor profesionale i-a permis sa amestece adevarul si aparenta, intâmplarea reala cu inchipuirea, si sa confunde informatia cu propaganda, intr-un talmes-balmes, unde se incaleca absurditati, falsuri si bârfe. In acest chip el ignora cu buna stiinta faptul ca onestitatea serveste la ameliorarea vietii si prin inlaturarea dependentei fata de necontrolate si strâmbe forte.

Cum anume actioneaza in nascocirile lui R.L. Braham ratacirea in plasmuiri, cum altereaza el realitatea prin modificarea ori trecerea sub tacere a obiectului ei, cum ignora corectitudinea in aprecierea semnificatiei unor intâmplari – toate acestea au fost remarcate deja din cuprinsul scrisorii deschise adresate Marelui Rabin Alexandru Safran, redactata si publicata sub semnatura unui grup, din care n-a lipsit nici numele lui Radu Ioanid.

Când abordez acest caz sunt nevoit sa constat ca legatura dintre Braham si misiunea stiintifica pe care si-o revendica ("de importanta internationala") ca "specialist in Holocaust si Istoria Românilor", este factice, intrucât el se foloseste de un sistem de gândire si de comportament, in care vocea trecutului este cu totul neglijata. Astfel nu faptul istoric constituie elementul esential, ci prefacerea semnificatiei adevarate a acestuia.

In fata unor documente R.L. Braham selectioneaza acele parti ce par utile unei anumite demonstratii si elimina, fara nici un respect pentru mesajul real, tot ce nu-i convine. Astfel el incearca sa ne determine ca sa vedem si sa gândim ceea ce vrea el, ceea ce ne arata, si sa nu cunoastem lucrurile pe baza adevarului cuprins in ele. O asemenea "tehnica" se poate evidentia cu exemple, dintre care ne vom referi la mesajul cuprinsului unor comunicari scrise de Arie Hirsch (Eldar) si de mine, trimise de la Turda la Bucuresti lui

E. Marton, colaborator apropiat al lui A.L. Zissu, conducatorul Miscarii Sioniste Clandestine din România, organizatoarea unei ample actiuni de emigrare in Palestina (fiind cunoscut faptul, adesea trecut cu vederea, ca România, in ciuda staruitoarelor presiuni germane, a continuat sa permita emigrarea in Palestina a evreilor, in special dupa declansarea operatiunilor militare in Europa de rasarit in 1941 si perfectarea planurilor naziste privind "solutia finala", in 1942.

Din aceste mesaje, niste comunicari scurte, scrise in graba, documente extrem de rare, se poate deslusi cu siguranta ca in România a existat o organizatie centrala sionista clandestina, ca si un grup de actiune la Turda, având ca scop trecerea evreilor refugiati peste granita ungaro-româna, respectiv organizarea plecarii acestora in Palestina. Dintre colaboratorii acestui grup condus de Arie Hirsch (Eldar) faceam si eu parte, având legaturi, prin mijlocirea unei retele organizate de mine, cu Budapesta si Cluj, care asigura "un circuit complet in 24 ore" – Turda-Cluj-Turda si un altul – Turda-Budapesta-Turda in 7 zile 9. In aceste comunicari se face referire la legaturile mele directe cu Otto Komoly, presedintele Organizatiei Sioniste din Ungaria (asasinat de fascistii unguri in Budapesta, la 1 ianuarie 1945) caruia ii transmiteam – si de la care primeam – mesaje, si se mai mentioneaza relatiile mele cu viceconsulul M. Gurgu din Cluj, respectiv cu soferul acestuia, Chiril Raileanu (mentionat ca Releanu), cu ajutorul carora au fost trecuti peste granita Dr. Ernest Marton, Miklós Krenner, fiica acestuia Eva, (ultimii doi neevrei) s.a. Mai aflam din aceste scrisori ca, prin mijlocirea mea, conducatorii evreilor din Ardealul de Nord au fost pusi in legatura cu Iuliu Maniu, Emil Hatieganu s.a.; ca urma sa plec in Palestina cu un vapor (camuflat in evreu), dar *"din moment ce nu pleaca vapoarele, ramân in Ardeal, indeosebi sa-i stau in ajutorul organizatiei noastre si al lui Arie (Hirsch)"* Etc.

Oare de ce Braham, care cunoaste aceste scrisori, nu scoate nici o vorba despre ele? Fiindca continutul lor contrazice "tezele" sale masluite, pe care le sustine si le intareste insistent si sonor, in articolele si "studiile" sale raspândite in publicatii evreiesti si neevreiesti de limba maghiara, ce apar in mai multe tari si chiar continente (Canada, SUA, Israel, Australia, Ungaria, România, Iugoslavia s.a.). In schimb la o alta scrisoare a mea 10 – trimisa prin posta lui Ernest Marton de la Sibiu la Bucuresti, la 14 noiembrie 1944, deci dupa 23 august, când situatia evreilor din România era in curs de normalizare, – intr-o nota de subsol aproape invizibila se refera insinuant astfel: *"Se afla aici* (in arhiva Universitatii din Haifa n.n.) *o scrisoare a lui Sorban cu data de 14 septembrie, in care pictorul solicita un ajutor banesc de la Marton"* . 11

Intentia "specialistului" in Holocaust, usor de deslusit, este aceea de a sugera ca am cerut bani, ca rasplata pentru ajutorul pe care il dadusem evreilor! In acelasi timp se fereste sa aminteasca de continutul real al pasajului asupra caruia atrage atentia, care era astfel formulat: "Draga Doctore, acum o chestiune personala. Eu fugind de la Turda am ramas absolut fara bani. La Arie mi-au ramas 150 gr. aur, pe care el trebuia sa le (sic!) vânda. Eu in contul aurului am luat drept avans ceva parale. Fuga mea a fost atât de precipitata incât nu mi-a fost posibil sa transez cu el. *La Turda eu am stat numai in interesul cauzei fara sa iau bani de la organizatie (cu toate ca Ari mi-a oferit)* . Astazi sunt nevoit sa ma adresez voua, rugându-va sa gasiti o solutie pentru a ma ajuta cu o suma din care sa pot trai pâna la reintoarcerea noastra la Cluj. Banii vi-i restitui... Te rog deci sa faci totul pentru a-mi veni in ajutor cu 100.000 lei pe care urgent sa mi-i trimiti prin Kaplan (Ilus), fie altfel, pe adresa Dr. Coriolan Tataru... Nu ma indoiesc ca vei intelege situatia in care ma aflu si ma veti ajuta..."

In 1988, Adrian Riza a inregistrat pe banda magnetica convorbirile noastre despre actiunea de salvare din 1944. In legatura cu fragmentul citat am facut atunci urmatorul comentar: "despre situatia mea materiala... Eu eram un om bogat. Când am trecut in România, alta ocupatie nu aveam decât sa-i ajut pe evrei. M-am intretinut cu banii mei. Pâna era posibila comunicarea intre România si Ungaria, eu primeam de la ai mei bani... N-aveam probleme. Problemele au aparut in momentul in care a inceput atacul Ungariei (impotriva României, la 5 septembrie 1944 n.n.)... Relatia (cu familia n.n.) s-a rupt. *La Bucuresti, Marton si la Turda Hirsch mi-au oferit bani, ceea ce era poate normal, pentru ca eu alta treaba decât sa-i ajut pe evrei nu aveam...* Nu numai atât, dar *eu plateam si curierii* . Nimeni nu mi-a dat, mie bani afara de Maniu. In orice caz Maniu m-a avertizat... sa nu primesc nimic, sa nu primesc bijuterii in pastrare de la evrei, sa nu primesc bani... Si nu am primit. Niciodata n-am primit bani de la ei... Prin urmare e clar ca nu am primit bani de la organizatie, cu toate ca Ari mi-a oferit. Mi-a oferit si Zissu... In biroul lui, mi-a facut o teorie de o jumatate de ora – ca sunt obligat sa primesc pentru ca interesul mare al lor este ca eu sa nu am probleme". 12

(In privinta cererii de imprumut adresata lui Dr. Ernest Marton mentionez ca suma solicitata n-am primit-o niciodata, probabil pentru ca nu mai aveam nevoie de ea. Fiindca in jurul datei de 10 nov. 1944, m-am intors la Cluj.)

In incheiere as vrea sa ma mai refer, pe de o parte, la faptul ca exista incercari de a scrie istoria antievreismului din România in alb-negru, adica intr-o viziune simplificata, prin reductii ce mutileaza adevarul, motivata de unii prin argumente artificiale, chiar mincinoase, in spiritul cliseelor dogmatismului de ieri, pe de alta parte in termenii acelora care au izbutit sa patrunda obiectiv pâna la realitatile adânci ale intâmplarilor. O asemenea atitudine isi gaseste expresia in concluzia pe care o trage istoricul Béla Vágó din Israel când compara destinul evreilor din Ungaria si România astfel: " *acolo unde cercurile conducatoare s-au opus presiunii germane iar oamenii nu s-au lasat contaminati de antisemitism, Holocaustul nu a avut loc; acolo unde cercurile conducatoare au cedat Germaniei naziste, iar o majoritate activa s-a lasat contaminata de antisemitism, "solutia finala" a putut fi aplicata.* "

Orice avataruri mai are de strabatut adevarul – arata A. Riza, comentând concluzia lui Béla Vágó –, el va invinge micile sau marile, putinele sau marile minciuni.

Eu as mai adauga repetând ca cele mai bune condee ale istoricilor s-au sprijinit totdeauna numai pe dreptate. De aceea niciodata ele nu au fost vazute in slujba unor cauze strâmbe.

1 vz.. Adrian Riza, *Retelele omeniei* , ed. R.A.1, Bucuresti, 1995.

2 A Koztársaság Érdemrendjének Tisztikeresztje.

3 V. Adrian Riza, *Retelele omeniei* , cap. *Ajutorul României in actiunea de salvare a evreilor in timpul nazismului* , pp. 225-244.

4 R.L. Braham, *A történelem átirása* , rev. *Menora* , p. 14, Toronto, 8 nov. 1996.

5 La data de 27 mai 1988, M. Carmilly a tinut o conferinta la Institutul "Nicolae Iorga" despre "Ajutorul României in actiunea de salvare a evreilor in timpul nazismului", Vz. Adrian Riza, *Retelele omeniei* , pp. 225-242.

6*România – pamânt al sperantei* , *Masa rotunda cu participarea lui Dr. M. Carmilly, R. Sorban, Adrian Riza, Mihai Ungheanu* in Almanahul Luceafarul, 1989, p.114-162.

7*O scurta bibliografie a tragediei evreilor din Ardealul de Nord* (Ungaria), intocmita pentru cei ce doresc sa priveasca mai larg si cu luare aminte exterminarea evreilor si, mai ales, pentru a cuprinde si intelege intregul orizont al acestei crime. Acestora le stau la indemâna câteva scrieri de baza, pe care le mentionam in ordinea aparitiei lor: Mai intâi vom aminti cartea lui Mathias Carp, *Sarmas, una din cele mai oribile crime fasciste* (Bucuresti, 1945). Apoi cartea lui R.L. Braham, *Genocid and Retribution. The Holocaust in Hungarian – Ruded horthern Transylvania* (Boston, 1983), *Remember, 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupatia horthysta* , Bucuresti, 1985. *Retelele omeniei* , cartea lui Adrian Riza, a fost editata in 1995 la Bucuresti, apoi, in acelasi an, lucrarea *Drumul Holocaustului* de V.T. Ciubancan , Maria I. Gunea si Ion V. Ranca, la Cluj-Napoca, dupa care a urmat, in 2001, ampla reconstituire a lui Gheorghe I. Bodea, *Tragedia evreilor din Nordul Transilvaniei* , tiparita tot la Cluj-Napoca. Aceste lucrari se adauga cartilor lui Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* , N.Y., 1994 si *Istoria evreilor din Transilvania* , Bucuresti, 1994. In legatura cu acelasi subiect, mai amintim doua lucrari de sinteza si ampla informatie: *Fascismul in Ungaria si România* de Nicolas M. Nagy – Talavera (Bucuresti, 1996) si *Exterminarea Evreilor din Europa* de Raul Hilberg (Bucuresti, 1997).

19. DESPRE NUMARUL REFUGIATILOR

Despre numarul refugiatilor evrei in România n-a fost intocmita pâna in prezent, nici o evidenta, dar se stie ca dupa cotropirea Austriei de catre Hitler si luarea cu asalt a Cehoslovaciei si Poloniei numarul acestora a sporit an de an. 1 Intr-un raport al sefului Comitetului de salvare in Ungaria intocmit de Dr. R. Kasztner, sunt mentionati 3000-4000 de refugiati din Austria, 3000-4000 din Polonia, 300-500 din Iugoslavia, 6000-8000 din Boemia-Moravia... Dupa calculele facute de Moshe Carmilly, "in anii 1940-1944 s-au refugiat in România, numai prin portiunea de granita de la Cluj, 4500-5000 de evrei. 2

Desi, in general, numarul acestor refugiati nu m-a preocupat in mod special, imi exprim totusi parerea ca stabilirea unei cifre exacte nici n-ar fi posibila. Presupunerile despre acest numar nu au pornit de la realitati , ci de la diverse – si relative – calcule, care se concretizeaza in aproximatii si aluneca pe cai arbitrare de apreciere. Rolul unui cronicar, martor si participant, nici nu consta in stabilirea unor cifre, ci in relatarea cât mai clara si corecta a celor intâmplate. Misiunea vremii nu era nicidecum aceea de a numara, ci de a salva. Dupa opinia mea, orice concentrare formala asupra unor cifre ar altera continutul omenesc al actiunii. Problema avea o natura optionala: era vorba de viata si de moarte, ambele aflându-se in relatie cu forta si intentia unor oameni, ambele intrupate evident in persoane concrete: asasini si salvatori.

"Refugiatii vin tot mai multi – scria David Finkelstein din Turda – e tot mai greu sa-i trimitem mai departe,... s-a facut rost de mai multe mii de imprimate. Câteva sute de evrei din Budapesta au gasit drumul salvarii prin Turda, in România... jumatate erau din Ungaria si ceilalti din Polonia. Numarul evreilor salvati prin Turda (in vara anului 1944 n.n.) nu se cunoaste cu precizie. Dupa socotelile noastre ar putea fi 1200-1300, in vreme de cinci luni si jumatate (aprilie-septembrie 1944 n.n.). Evreii maghiari proveneau 2/3 din Transilvania de Nord si 1/3 din Ungaria. Mai multi erau salvati pe la Arad... Conducatorul evreilor din România (A.L. Zissu n.n.), incepând cu luna iunie 1944, a asigurat tuturor celor ce reusisera sa se refugieze adapost si hrana, daca au avut nevoie si acte de identitate, inlesnind multora dintre ei posibilitatea emigrarii in Palestina". 3

Gheorghe I. Bodea arata ca dupa incetarea deportarilor, in iunie 1944, au mai trecut granita româna din Ungaria in România "numai 1500 de evrei", la care se adauga 3200 proveniti din detasamentele care au fost mobilizate pentru munca in minele de la Bor (Iugoslavia) si inca alti 8000 din cei incadrati in companiile de munca ale armatei maghiare. 4 Dintr-un raport al lui G.B. Jacobson aflam ca, pe lânga cei mentionati, s-au mai refugiat in România, prin mijloace proprii, alti patru pâna la opt mii de evrei. 5

Cronica experientelor si intâmplarilor din acei ani ar merita o cercetare mai atenta din partea istoricilor, nu numai pentru a inlatura pagini necunoscute ori chiar masluite, ci, mai ales, pentru a aduce dovezi pentru intelegerea corecta a unor realitati. Astfel, umanismul românesc n-ar mai putea fi considerat o forma de egolatrie, nici o gesticulatie de ocazie, ci o manifestare izvorâta din sufletul, cugetul si traditia de omenie a poporului insusi, care s-a aratat a fi intocmai cum este.

As vrea sa ma apropii de elementele acestei istorii fara sa evit nici una din aspectele sale, nici pe cele ce ar pune intr-o lumina greu penetrabila ori chiar echivoca unele din componentele sale, nici chiar pe cele care ar putea provoca o oarecare rezerva ori consternare in ansamblul celor petrecute. Si totusi, judecând drept intregul ansamblu al intâmplarilor – in parte traite nemijlocit in desfasurarea unei actiuni cu totul neobisnuite, constituind o unitate fireasca –, imi vine greu sa impart in diverse secvente un fapt de viata care nu justifica o divizare.

Intreaga actiune de salvare, initiata – cum s-a mai spus de mai multe ori de evreii insisi, pentru participantii neevrei a echivalat cu o traire, o forma de viata, unica posibila, care nici n-ar trebui sa se analizeze pe sine pentru a nu provoca propria ei disolutie. In acelasi timp, imi dau seama ca posteritatea iti cere sa stai pe picioarele tale si sa-ti definesti acel sentiment al vietii care a condus la actiune. Pentru ca se vorbeste de o actiune, *când de fapt erau mai multe, simultane ori succesive, urmarind unul si acelasi scop: trecerea granitei in România.*

Daca pâna la Diktat de soarta refugiatilor evrei s-au ocupat in felurite chipuri comunitatile evreiesti din diverse parti ale tarii, intre 1940-1944 munca Comitetelor de Ajutorare ale Refugiatilor a fost preluata, in Ardealul de Nord, de un Comitet de Salvare. Dintre conducatorii acestuia am colaborat direct cu Dr. Ernest Marton si Ernest Hátszegi. Consultarile si conlucrarea dintre noi erau continue. Mai eram in relatii strânse cu Sef Rabinul comunitatii evreilor neologi in Cluj, Moshe Carmilly, care era, si el, organizatorul si coordonatorul unei actiuni de salvare.

Un rol de mare raspundere in rezolvarea unor probleme evreiesti vitale i-a revenit tânarului avocat clujean Dr. Rudolf (Rezso) Kasztner, de care eram legat, de multi ani, printr-o amicala camaraderie. Niciodata el n-a patruns in vreo tema de discutie altfel, decât prin intermediul unor argumente politice, emitând formulari ce pareau motivate si lucide. O data, – era, pe cât imi amintesc, in iarna anului 1943-1944 – intr-o discutie, pe o strada laturalnica din Budapesta, la care asistase si ing. Otto Komoly, convorbirea cu Kasztner a luat o intorsatura insolita, la care am reactionat cu o spontana crispare launtrica. Kasztner voia prin mine sa-i convinga pe "românii din România si Ungaria" – se gândise in primul rând la Emil Hatieganu – "sa dea o mâna de ajutor la salvarea evreilor" prin " *renuntarea in favoarea Ungariei la stapânirea româneasca in Transilvania de Sud"!* Vorbindu-mi astfel, Kasztner nicidecum nu facea haz pe socoteala acestei probleme. Faptul ca si-a permis sa faca o asemenea propunere pe socoteala unei chestiuni atât de serioase, l-a determinat pe Emil Hatieganu sa-l suspecteze de o iresponsabila frivolitate politica si etica, si, totodata sa-mi atraga atentia ca nu e pentru prima oara când evreimea ungara se manifesta critic in privinta Trianonului si se identifica cu revizionismul. Astfel, intr-un memoriu adresat, in 1930, catre *Alliance Israelite* din Paris, evreimea maghiara si-a exprimat parerea ca *"evreimea mondiala ar putea face cel mai mult in favoarea evreimii ungare, daca si-ar da sprijinul ca intreaga situatie a Ungariei sa se amelioreze si sa se remedieze acea mare nedreptate care s-a facut prin ciuntirea Ungariei la Trianon".* (In acelasi sens a vorbit si presedintele Comitetului Evreilor din Budapesta, in octombrie 1932, apelând la ajutorul evreimii mondiale pentru inlaturarea efectelor Trianonului 6.)

Hatieganu a apreciat "propunerea" lui Kasztner drept iresponsabila, fara sa o aprecieze si sub aspectul ei hilar. "Ne vom sfatui in continuare – mi-a spus atunci – cu prietenii nostri, cu rabinul si cu cei din echipa lui Ernest Marton."

Voi, incerca, in sfârsit, sa vorbesc, si nu fara sa mi se strânga inima, despre ceea ce am aflat in urma unei convorbiri cu Mendy Lehrmann, care a avut loc inainte de luna iunie, in 1943. Discutia s-a fixat asupra unei probleme rezolvabile doar "cu ajutorul meu". Am aflat atunci ca Mendy – ca participant la o actiune sionista de salvare a evreilor veniti, strecurati ori calauziti pâna la noi de localnici si de oameni dintr-o organizatie a tineretului sionist – este confruntat cu o situatie disperata, intrucât primirea si transportarea evreilor aflati pe teritoriul României, mai ales din Polonia, intâmpina mari greutati. Mi-a relatat ca persoana prin care se rezolvasera pâna atunci aceste operatiuni – nu mai este utilizabila. (Aveam sa aflu mai târziu, intr-o forma imprecisa, ca acea persoana ar fi fost colonelul Medrea Florian, fost sef al Sigurantei la Cluj si Alba Iulia, care a fost lichidat undeva in Muntii Apuseni, ucis fiind de Gestapo).

Cu acel prilej, ascultând spusele lui Mendy Lehrmann, mi-am dat seama cât de mult suntem stapâniti de nestiinta, chiar si in privinta unor oameni care, intr-un fel ori altul, ne sunt apropiati. Relatiile mele prietenesti cu Mendy Lehrmann incepusera, dupa cum am mai aratat, inca din copilarie. Mi-am dat seama atunci ca acest om, care arata ca un negustoras linistit si socotit, nemarcat, in nici un fel, de incertitudini, era omul de incredere al unei disperate actiuni de ajutorare, de salvare. Si cum aparuse nevoia de un neevreu, adica de un crestin, dispus la colaborare si ascultare, cel solicitat eram eu. Imi dadusem seama cât de greu se putea gasi, mai ales in cercul foarte restrâns de români oraseni, un asemenea om. Marturisesc ca am fost surprins, oarecum chiar gâtuit de dezorientare in fata acestei sarcini, pe care am acceptat-o insa fara nici o opozitie.

Cei care prin Lehrmann au apelat la mine stiau ca problemele unei astfel de activitati imi erau straine. In acelasi timp mai stiau ca am cunostinte, relatii si prieteni dispusi, la nevoie, sa ma ajute.

Ne aflam in atelierul meu din vechea casa familiala, situata in centrul Clujului, in apropierea Teatrului National. Il simteam pe Lehrmann stapânit de o convingere sustinuta printr-o adânca forta launtrica. Am ramas intelesi ca ne vom cauta, când va fi nevoie, prin Ernest Hátszegi, colegul meu de redactie la "Tribuna Ardealului".

Eram neinitiat in deprinderi conspirative, dar as fi vrut sa devin un colaborator util. Nu stiam daca firea mea era facuta pentru a ma ajuta sa-mi realizez eficient intentia. Pentru inceput l-am informat, nici nu se putea altfel, pe Emil Hatieganu, si, cu asentimentul lui, l-am pus in legatura pe Lehrmann cu Grigore Bot, seful colportajului in provincie al ziarului nostru care, mereu pe drumuri, avea sub control trecerile clandestine (de români) peste granita. Grigore Bot, cu oamenii sai experimentati, români din zonele de frontiera, l-a ajutat apoi pe Lehrmann – ori pe oamenii acestuia – sa-i treaca pe evreii refugiati, mai ales pe cei veniti din Polonia, peste granita.

Pentru inceput, Bot si colaboratorii sai au asigurat desfasurarea trecerilor in România. Apoi, in vara anului 1943, mai precis in luna iunie, aflându-ma in România am conturat si chiar realizat un cadru si un centru operational, cu functii multiple, intr-o alcatuire semilegala, deci stiuta si acceptata – ori poate doar

tolerata – de autoritatile Statului Român. In acest fel actiunile s-au putut finaliza intr-o serie de realizari, importante prin efectele lor.

Ca sa fie mai bine inteleasa natura acestei concretizari eficiente, cu vadite rezultate pozitive in desfasurarea salvarii refugiatilor, in marea lor majoritate evrei, voi arata ceea ce s-a intâmplat. Mai intâi la Turda a fost gasita solutia pentru asigurarea calatoriilor refugiatilor la Bucuresti, fara riscuri deosebite, cu sprijinul cumnatului meu, lt. col. Victor Cupsa, comandantul Cercului de Recrutare si al unui alt ofiter, numele caruia nu-l mai stiu. La inceput, prin Foica, secretar al prefecturii, se procurau pentru refugiati ordine de incorporare la munca, in diverse unitati din jurul capitalei. Cu aceste documente, refugiatii, nevorbitori de româna, calatoreau cu trenul, insotiti de câte o persoana, din rândurile unor militari sau civili (de obicei neevrei), pâna la Bucuresti, unde erau preluati de o organizatie evreiasca. Pentru a facilita desfasurarea actiunii, la propunerea mea, Dr. Ernest Marton a intervenit pe linie sionista, ca la Turda sa fie instalat un activist al miscarii, cu sarcina de a facilita desfasurarea intregii actiuni.

La Bucuresti, Iuliu Maniu a luat act cu interes de relatarea mea, fara sa o comenteze. A realizat de indata situatia concreta, cerându-mi doua precizari. De când a inceput aceasta "migratiune"? Si cât ar mai putea sa dureze? Am inteles ca va da nu numai o mâna de ajutor, dar ca va si ocroti actiunea. Intr-adevar, Maniu mi-a vorbit atunci de "drumul drept pe care trebuie sa mergem ca sa nu devenim complicii celor ce distrug si aduc nenorocire"; iar a doua zi mi-a comunicat ca "dl. Ambasador Vasile Stoica va fi detasat de la Externe la Presedintia Consiliului de Ministri, *de unde ne va ajuta la nevoie sa depasim dificultatile ce s-ar putea ivi in desfasurarea migratiunii evreilor* . Dupa o convorbire cu Vasile Stoica, de care eram legat si prin alte colaborari inca din anul 1940, aveam sa inteleg ca, fara a fi subordonat vreunei ierarhii administrative, el va avea si menirea de a-l tine la curent pe viceprim-ministrul Mihai Antonescu si de a-l informa pe Iuliu Maniu. Incepând din iunie 1943 si pâna la sfârsitul lunii august 1944, mai toate fazele acestei actiuni de salvare se derulau cu stirea – si când era nevoie – cu sprijinul lui Vasile Stoica. Abia dupa ce aveam sa inteleg aceasta situatie – in care factori politici oficiali cautau sa se debaraseze de propria lor povara – ori vina? – am realizat ca prin aceste actiuni cvasiconspirative, de fapt nu se facea altceva decât sa se infrunte directia oficiala, nazista, a epocii.

La Turda, in iulie 1943, s-a constituit acel nucleu care s-a dovedit capabil sa actioneze impotriva fortelor sumbre din aparatul de veghe. Din acel nucleu, cu caracter clandestin, au facut parte lt. col. Victor Cupsa, medicul colonel Dr. Ghita Bran, col. Ion Taras, col. Mihai Gurgu (viceconsul la Cluj), secretarul prefecturii Foica, negustorul Bucur, plt. major Dragan si alti câtiva de numele carora nu-mi amintesc. Din partea evreilor localnici erau o seama de colaboratori, intre ei si Rabinul Adler, care, necunoscând situatia reala, avea convingerea ca ei reusisera sa câstige de partea lor, ca aliati ocazionali, o serie de ofiteri si agenti de politie, mai mult ori mai putin compatibili, nedându-si seama ca acestia gasisera calea constiintei, unicul drum onest in timpurile de atunci, acela anume de a nu fi in complicitate cu cei ce distrug si asasineaza, asumându-si astfel onorabila sarcina ca, in mijlocul cosmarului, sa fereasca niste oameni haituiti de cel mai cumplit chin, acela de a nu mai avea speranta.

Ma simt obligat sa arat ca ofiterii participanti la aceasta actiune mi-au cerut, dupa 23 august 1944, ca numele lor, pâna sunt in viata, sa nu fie pomenit in legatura cu cele intâmplate atunci, ei nevrând sa explice imprejurarile in care si-au incalcat juramântul, nici motivul pentru care au refuzat tiparul moral si politic dominant al epocii. Astazi nici unul din cei amintiti nu mai traieste, iar faptele lor nu necesita justificari, pentru ca tot adevarul se dovedeste a fi fost de partea constiintei lor, care a refuzat complicitatea cu lipsa de omenie.

Dar amintirile, chiar dintr-un trecut nu prea indepartat, pot fi expuse unor confuzii ori modurilor romantice de a le evoca. Ceea ce pot afirma, fara a gresi, este ca daruirea si convingerea, care au dat vietii noastre forma, le-am trait atunci fara precautii si cumpaniri. In toiul unor circumstante istorice concrete, aflati, in Transilvania de Nord, sub ocupatie ungara, in România sub control nazist, victoria democratiei era totusi simtita ca o necesitate istorica absoluta. Nu era vorba de teorii, ci de fapte care urmareau curmarea brutalitatilor naziste, ca si a atacurilor directe si nemiloase la care eram expusi românii, evreii si tiganii din Ardealul de Nord. In acea situatie de criza, românii de toate categoriile, de la tarani la intelectuali, erau gata sa participe la lupta impotriva oricarui opresor. Era un fel de a simti lumea, care s-a intensificat mereu, tot mai mult, in cursul anilor de agresiune antiromâneasca si antievreiasca, declansata de oficialitatea Regatului Ungar si de majoritatea opiniei publice din acea tara. Era o solidaritate spontana in fata unui dusman comun si a unei natiuni care prin politica ei de stat voia, cu orice pret, sa-si impuna si sa-si asigure dominatia.

Când se vorbeste, in general, despre tranzitarea si salvarea unor refugiati din Polonia si din alte parti aflate sub stapânire nazista in anii 1940-1944 – in si prin România – nu se face o distinctie, necesara si obligatorie: anume ca actiunea de salvare prin Transilvania de Nord (Ungaria) era parte integrata actiunilor din România, care a continuat dupa Diktat fara intrerupere pâna la 23 August 1944. Iar dupa 19 martie 1944, când in Ungaria s-a instalat armata lui Hitler, pe lânga refugiatii evrei din Polonia etc., evrei maghiari din Transilvania de Nord si chiar din centrul Ungariei au inceput sa se refugieze tot in România. Organizatoric – daca mi se ingaduie sa ma exprim astfel – intre cele doua actiuni exista un singur element comun: ambele au fost organizate de Miscarea Sionista ori de evrei, cu ajutorul unor neevrei (români) ca si de rabinatul evreilor neologi din Cluj. Cei care in primul caz au aparut vizibil in orizontul meu au fost Dr. Ernest Marton, Ernest Hátzegi, Moshe Carmilly-Weinberger, Mendy Lehrmann. Iar in al doilea caz erau aceiasi la care, din luna mai 1944, s-au mai adaugat Ariel Hirsch (Eldar), Carol si Emeric Moskovitz, David Finkelstein, Paul Abraham, Rabinul Adler din Turda, precum si A. L. Zissu si Martin Hirsch din Bucuresti. In afara ultimilor doi si a lui Dr. E. Marton, Lehrmann si Hátszegi nimeni altul dintre evrei nu stiu sa fi avut cunostinta sigura, nici despre modul de organizare al trecerilor peste granita, nici despre rolul meu. In schimb erau informati, in general despre contributia mea la actiunea care s-a desfasurat in lunile aprilie-august 1944 in zonele Feleac, Aiton, Somesul Rece, Sânnicoara, Turda. Pe lânga cei mentionati mai erau informati, in linii mari, despre modul de desfasurare a trecerilor peste frontiera, din Ungaria in România, urmatorii: Iuliu Maniu, Vasile Stoica, Eugen Filotti, Emil Hatieganu, Iuliu Hossu, canonicul N. Pura, Vasile Moldovan, Gh. V. Gurgiu, Florea Muresanu, Aurel Socol, Tudor Bugnariu, si din aprilie-mai 1944, oficialitati din Turda (prefectul, seful politiei, seful Sigurantei). Iar eu, la rândul meu, mai stiam, inca din anul 1941, ca Moshe Carmilly-Weinberger avea sub controlul sau o retea, cu ajutorul careia erau tranzitati prin România spre Palestina, refugiati veniti mai ales din Polonia. 7

Au trecut aproape sasezeci de ani de la acele evenimente. Când am incercat in cursul lor sa-mi socot reusitele si esecurile, am constatat ca ceea ce mi-a ramas intiparit in constiinta si memorie n-a fost un program ci o credinta, a carei indreptar era viata, viata vie, agitata, expusa la pericole, refractara la obsesiile si conventiile oficializate ale timpului. Confruntate, amintirile diversilor participanti nu totdeauna au pastrat aceeasi imagine a trecutului. Fiecare a pierdut si a pastrat câte ceva si... mult scrum.

Pe Carmilly nu l-am mai vazut in ultimii ani (1994-2003), timp in care nici nu ne-am scris. Se stie ca Institutul de Studii Iudaice, care ii poarta cu cinste numele la Universitatea din Cluj-Napoca, a luat fiinta din initiativa mea. Si totusi de mai multa vreme nici nu sunt invitat la simpozioanele sale anuale. Ceea ce ne-a adunat si sustinut pe vremuri era, cum spuneam, viata vie. Ceea ce l-a despartit pe Carmilly de mine (si in buna masura de trecutul sau) a fost, in schimb, un program viclean, construit metodic, menit sa-l domine – si sa-l limiteze – cu amenintarile presei maghiare din strainatate si România, sub pavaza pretinsei superioritati hungariste. Imi amintesc ce minunat om a fost, când era liber, Sef Rabinul Carmilly-Weinberger!

Asadar, ajutorul dat de români evreilor in vremea patimirilor ramâne un capitol inca nescris de istorie.

Dincolo de aceasta constatare, strategia hungarista cauta sa recurga la insinuari si inventii ca sa-si legitimeze macar scuzele când sustine ca antievreismul ungar era la fel cu cel practicat de români. In tentativele de a "apara natiunea", se contesta ajutorul dat de români si de România miilor de evrei dupa intrarea lui Hitler si in anii celui de al doilea razboi mondial. Faptul pare cu atât mai ciudat cu cât nici un român si nici România n-au formulat vreo pretentie la recunostinta ori la mentionarea in cronica vremurilor a ceea ce s-a intâmplat. Dimpotriva, trecând zilele cumplite ale deportarilor, românii si-au neglijat, ori uitat, acele aspecte ale imaginii lor, care ar fi putut ilustra o realitate de omenie si de solidaritate, nelipsita de riscuri. Iar cei ce ne critica nu sunt in stare sa inteleaga lumea gândurilor noastre care ne-au calauzit, nici credintele care ne-au indemnat.

Vrând sa-si ia revansa, Budapesta a organizat o ofensiva internationala prin publicatiile evreiesti de limba maghiara de pretutindeni impotriva lui Moshe Carmilly-Weinberger, urmarind sa-l intimideze si sa-l reduca la tacere. Aceasta indusmanire cu realitatea a fost dezvaluita, cu garantia documentelor, intr-un studiu semnat de Dan Dungaciu. 8

Speculatiile celor ce refuza sa recunoasca contributia românilor – si chiar a evreilor români – la salvarea unor napastuiti si propun contestarea onestitatii persoanelor care au actionat, recurg la amenintari si insinuari pentru a infierbânta spiritele evreilor-unguri. Articolele sunt apoi preluate de publicatii difuzate in limba diasporei si a exilului. Traduse in limbi de larga circulatie, aceste productii se transforma intr-un argument ce atesta lipsa de scrupule a unei propagande nationale. Astfel s-a procedat si in cazul lui Moshe Carmilly-Weinberger. Asemenea experiente s-au adunat pentru pastrare sub tâmplele noastre

incaruntite – spre neuitare. Vremurile noi sa fi nimicit oare credintele vechi si sperantele noastre, care ne-au infratit intr-o mare speranta?

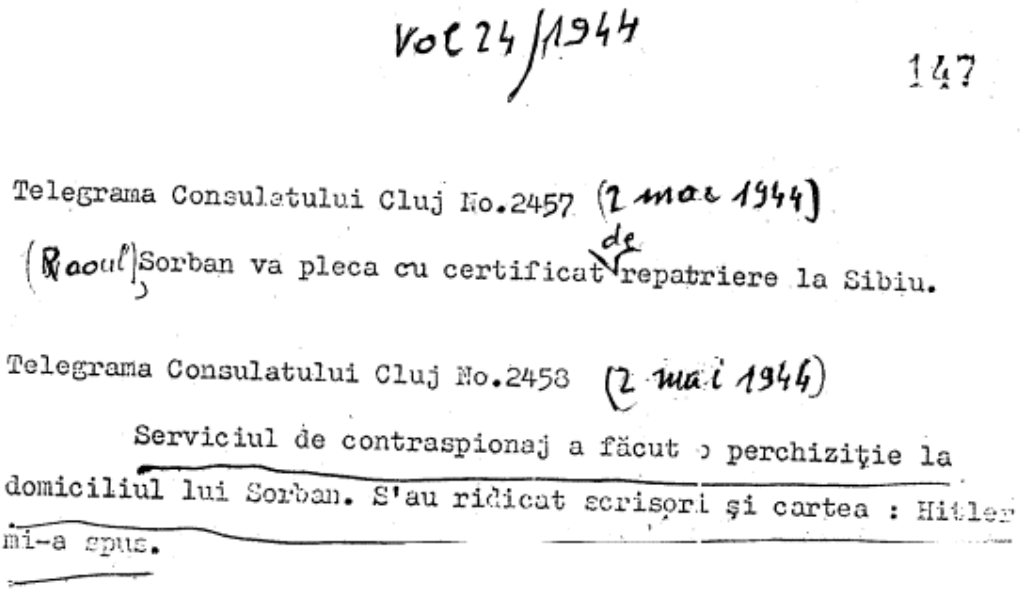

Voc 24/1944

147

Telegrama Consulatului Cluj No.2457 (2 mai 1944)

(Raoul) Sorban va pleca cu certificat de repatriere la Sibiu.

Telegrama Consulatului Cluj No.2458 (2 mai 1944)

Serviciul de contraspionaj a făcut o perchiziţie la domiciliul lui Sorban. S'au ridicat scrisori şi cartea : Hitler mi-a spus.

Dupa instalarea politiei germane la Cluj, am mai ramas treizeci si trei de zile in Ungaria. M-am intors in tara la 1 mai 1944 cu documente legale. Consulatul Român din Cluj a considerat necesar sa anunte Ministerul Afacerilor Straine din Bucuresti despre reintoarcerea mea in România, in doua telegrame 9, trimise in aceeasi zi, formulate astfel: *"Raoul Sorban va pleca cu certificat de repatriere la Sibiu"* si *"Serviciul de contraspionaj a facut o perchezitie la domiciliul lui Sorban. S-au ridicat scrisori si cartea: Hitler mi-a spus"* (Nu se specifica daca cei care au facut perchezitia erau de la contraspionajul ungar ori român?)

Ceea ce m-a determinat sa revin in tara nu tinea de vreo conjunctura trecatoare, nici de schimbarea la fata a prietenilor de pâna ieri, ci de faptul ca la 29 aprilie, tânarul Vasile Moldovan, care la cererea mea a insotit peste granita doua doamne – Éva Semlyén si Estera Solomon – a revenit de la Turda cu stirea alarmanta ca ambele au fost arestate si se afla inchise la sediul legiunii de jandarmi, unde comandant era col. Craioveanu. Calauza care pusese la cale trecerea clandestina era un taran manasturean din Cluj, recrutat de Dr. Aurel Socol, intrucât filiera noastra obisnuita, aflata sub controlul iscusitului Grigore Bot, era angajata in "misiuni", undeva in zona frontierei. Abia in zilele ce au urmat aparitiei decretului privind obligativitatea purtarii stelei galbene (Steaua lui David 10), asadar incepând din 5 aprilie, evreii si-au vazut restrânsa libertatea de miscare si au fost cuprinsi de neliniste. Vasile Moldovan imi mai aduse o stire ingrijoratoare: cca. 16 evrei, intre care, in afara de parintii si sora logodnicei mele se aflau Ernest Fischer cu sotia s.a. au ajuns in dificultate la Turda, fiind retinuti si in curs de a fi predati Tribunalului Militar de la Sibiu.

Inca de la aparitia decretului am incercat sa-mi conving prietenii evrei sa-si incerce salvarea trecând in România. Abia când si-au dat seama, spre sfârsitul lunii aprilie, de pericolul in care se aflau dupa o adevarata invazie de masuri antievreiesti, intre care: desfiintarea posturilor telefonice, scoaterea din functiile administrative, din baroul avocatilor si colegiul medicilor (*numerus nullus*), confiscarea autovehiculelor, exproprierea locuintelor, inventarierea bunurilor, depunerea obligatorie a bijuteriilor la banca, inchiderea pravaliilor (la 21 aprilie) s.a. Au mai venit stiri din Munkacevo (Ucraina Subcarpatica) despre ghetoizarea evreilor din oras, oameni in care s-a tras cu arme automate, multi fiind ucisi etc. Abia atunci si-au dat seama de ceea ce li se putea intâmpla. Si totusi, in pofida acestor intâmplari, evreii din Cluj, cca. 18.000, pareau anesteziati, neputând intelege ce se petrece si nevazând vreo solutie. Oamenii erau incremeniti intr-o ciudata stare letargica, supunându-se tuturor ordinelor date de autoritati. Traind in conventiile acelor vremuri si locuri, eu insumi nu vedeam decât o singura cale de salvare: refugiul in România. Dar cei aproximativ 180.000 de evrei din Transilvania de Nord (Ungaria) au asteptat cu supunere – si fara a incerca sa opuna vreo rezistenta – ordinele date de autoritatile maghiare, majoritatea lor amagindu-se cu iluzia ca ceea ce s-a petrecut in alte parti nu se va intâmpla in "nobila si cavalereasca Ungarie"!

Dr. Hugó Semlyén si Ernest Fischer s-au decis, dupa chinuitoare ezitari, sa se refugieze in România abia spre sfârsitul lunii aprilie. Logodnica mea, la rândul ei, fara aprobarea parintilor, nu vroia sa ia o decizie.

Evocând acele imprejurari Dr. Aurel Socol a scris urmatoarele: "Sfatuiam pe barbatii mai curajosi (evrei) sa treaca spre România prin padurea Gilaului (...) rezervând calauze pentru copii si femei neajutorate (...), când Raoul Sorban a intrat incet in biroul meu si mi-a spus: trebuie s-o salvam pe Éva. Éva Semlyén, azi dna Gabriel Pamfil. Era pe atunci logodnica lui Sorban. I-am raspuns ca in seara aceea va fi trecuta peste frontiera si i-am dat randevu in casa lui, la ora 8 seara. Acolo am mai gasit-o si pe Estera Solomon, sotia lui Teodoru si pe tânarul colaborator al Tribunei, Vasile Moldovan (ulterior director al Teatrului National). Le-am trimis pe amândoua la Crisan, insotite – sa se convinga ca au sosit cu bine – de Vasile Moldovan. Le-am atras atentia ca numai la Turda sa nu mearga, Turda si Clujul fiind capetele de pod unde colaborau Gestapoul din România cu cel din Ungaria si unde era atât de activ colonelul Craioveanu, om ticalos fara scrupule. Au fost trecute cu bine peste frontiera, dar acolo, gresind directia, au intrat in bratele jandarmilor lui Craioveanu si acesta le-a extradat politiei Kolozsvár" 11

In general, evreii nu se pricepeau sa scape printre "ochiurile navodului". Un observator SS descria astfel reactia victimelor:

"Fara rezistenta si cu supunere, ei se indreptau spre gari, in ordine, cu sutele, in coloane lungi si se ingramadeau in trenuri. Foarte putini jandarmi controlau operatiunea; ar fi fost, totusi usor sa fuga. In Ucraina Subcarpatica, unde erau cele mai mari colonii evreiesti, muntii si padurile ofereau, prin dificultatea de acces, posibilitatea de a ramâne multa vreme ascuns". 12

Iata si declaratia lui Ernest Fischer, data la Politia din Cluj, la 23 iulie 1945, in perioada arestarii mele, când invinuit, cu rea credinta, de medicul evreu Laci Glück, eram considerat vinovat de deportarea familiei Semlyén la Auschwitz:

"In luna aprilie 1944, am aflat ca evreii din Cluj urmeaza a fi deportati de catre autoritatile maghiare si germane. Dorind a ne pune la adapost, pe sotia mea Edith, pe verisoara mea Vera Simon si pe mine insumi m-am adresat prietenului meu Raoul Sorban, cerându-i sa ne inlesneasca trecerea in România, unde speram ca vom fi in siguranta, cel putin pentru moment.

La dorinta mea, Raoul Sorban se interesa de chestiune si in ziua de 28 aprilie 1944, imi aduse stirea ca in seara zilei de 29 aprilie vom putea fi trecuti in România de un taran manasturean, cu numele Crisan (...) in schimbul sumei de 700 pengo de persoana, suma care ramâne in depozit la d. Aurel Socol, urmând sa i se achite lui Crisan, atunci când el va aduce din partea mea un mesaj scris in limbaj conventional cum ca am sosit (...) La intrebarile mele, Raoul Sorban preciza ca este periculos sa ne prezentam autoritatilor, ci trebuie ca, la Turda, sa cautam contactul cu cercurile evreiesti, urmând ca acestea sa ne inlesneasca trecerea in interiorul tarii... Sorban a mai precizat ca nu este absolut convins ca vom reusi, insa pentru evreii de sub stapânirea maghiara existând un pericol al pierderii vietii, dupa parerea lui, trebuie, chiar cu riscuri, sa incercam sa ne salvam, caci si in caz de nereusita nu vom fi intr-o situatie mai proasta decât am fi stând nepasatori intr-un loc". 13

In continuare Ernest Fischer mentioneaza componenta grupului si imprejurarile in care refugiatii au fost arestati si transportati de graniceri la Turda, de unde la interventia conducatorului nazist Kraus, autoritatile românesti au predat, prin col. Craioveanu, pe evrei ungurilor. 14

In cadrul anchetei din 1945, aflându-ma sub stare de arest, am dat o declaratie, din care Gh. I. Bodea a publicat urmatorul pasaj: *"Pentru a scapa de consecintele ajutorului dat de mine evreilor – unii dintre acestia fiind prinsi – in ziua de 1 mai 1944 – am trecut in România. Cât de real era pericolul s-a vazut la câteva zile dupa plecarea mea, când tovarasul meu, Dr. Aurel Socol, a fost arestat de Gestapo si deportat. Autoritatile din Turda, din marturiile evreilor arestati au ajuns sa posede probe impotriva mea. Din aceasta cauza, am fost nevoit sa intru in ilegalitate. Totusi am continuat sa iau parte activa la salvarea altor evrei din Ungaria, lucrând aproape neintrerupt in vara anului 1944, impreuna cu Ari Hirsch, fratii Moskovitz si cu Finkelstein din Turda".* 15

Amintirile mele sumbre din vara anului 1944 nu s-au sters niciodata. Consecintele intâmplarilor au amarât – si chiar au otravit – pentru totdeauna vietile celor ce au avut vreo legatura cu acele evenimente tragice. Amaraciunea provocata de esecul grupului de evrei veniti din Ungaria era cu atât mai mare, cu cât "România lui Antonescu a oferi tranzit si posibilitati de transport, prin portul Constanta, pentru 30.000 de evrei". 16

Sentimentul de culpa – de nepricepere ori stângacie? – in rezolvarea problemei grupului mentionat, ca si al responsabilitatii personale, a ramas activ pâna azi. In contextul unei analize obiective, lipsurile

acelora ce incercau sa ajute grupul arestat la Turda, se pot evidentia in savârsirea unor erori. Astfel, desi grupului i s-a dat permisiunea sa doarma in locuinta particulara a unei familii evreiesti, nimeni nu a incercat sa paraseasca orasul. Iar atunci când am sosit eu la Turda, in dupa-amiaza zilei de 2 mai, colonelul Craioveanu a acceptat ca cele doua doamne, Éva Semlyén si Estera Solomon, sa paraseasca arestul de la jandarmerie si sa ma insoteasca, fara paza, la un restaurant si la o baie publica. N-ar fi fost un lucru dificil ca, atât grupul, cât si cele doua doamne sa se salveze, disparând din Turda! O asemenea eventualitate a si fost pusa in discutie. Dar in urma unei analize a situatiei – care a avut loc intre câtiva dintre evreii localnici (printre ei aflându-se si D. Finkelstein) pe de o parte, pe de alta prefectul, generalul Vâlcu, col. Stanculescu, seful garnizoanei, Bratoianu, seful politiei s.a. – s-a ajuns la concluzia ca refugiatii sa fie predati Tribunalului din Sibiu, care ii putea condamna pentru trecerea frauduloasa a frontierei. Iata ce a relatat Ernest Fischer in legatura cu aceasta: *"...Bineinteles, cercurile evreiesti din Turda si-au pus in cumpana toate legaturile in interesul nostru, astfel ca ni s-au adresat doar acte de dare in judecata la Curtea Martiala din Sibiu pentru trecerea frauduloasa a frontierei, urmând a fi dusi, cu un autobuz, la Sibiu. In 2 mai am fost dusi la Vama Câmpia Turzii pentru a ni se face formele de vamuire a valorilor si efectelor aduse de pe teritoriul maghiar, ceea ce inca denota ca eram sortiti sa fim lasati in tara, caci, in caz de expulzare imediata nu este obiceiul si nici cazul de a se face vamuire. In dimineata zilei de 3 mai, insa, când trebuia sa plecam la Sibiu, sentinelele graniceresti care ne pazeau au fost schimbate cu jandarmi, iar mai târziu a venit colonelul Craioveanu, comandantul legiunii de jandarmi si chestorul Politiei Turda sa ne vada. La ora 14 iarasi a aparut un intreg aparat jandarmeresc. Ne-au perchezitionat, luându-ne toate valorile si la orele 15, cu un autobuz, ne-au dus la granita Feleac, unde ne-au predat Gestapoului din Cluj."*

Declaratia lui Fischer a fost comentata e Gh. I. Bodea astfel: "Aceasta schimbare brusca de la o zi la alta, se pare ca este legata de aparitia, tocmai in acea zi de 3 mai 1944 a dispozitiei nr. 205396/M.2, data de Antonescu, prin care se executau, prin impuscare, in termen de 24 de ore, evreii care au trecut in mod clandestin in România, precum si persoanele care ascund evrei ori stiu de ei si nu-i denunta autoritatilor (...) Se pare ca, puse in fata faptelor, autoritatile turdene au preferat sa predea grupul de evrei Gestapoului clujean". 17

Acest comentariu a fost contrazis, indirect, de Moshe Carmilly, care a tinut sa faca precizarile ce urmeaza: "Ion Antonescu a publicat, la 3 mai 1944, un decret prin care evreii care treceau clandestin granita erau condamnati la moarte, ca si cei care le ofereau adapost. Frontierele României urmau sa fie pazite si de catre soldati germani. In acelasi timp, prin dispozitii confidentiale, (Antonescu) a anulat aplicarea acestui decret. Trebuie sa mentionez ca nu cunosc nici un caz de condamnare la moarte a vreunui evreu pentru trecerea frauduloasa a frontierei României in perioada mai-septembrie". Totodata Moshe Carmilly face si observatia, care ar trebui sa fie luata in serios, anume ca "evenimentele acelor vremuri nu sunt cunoscute de catre istoricii din România, cum nu este cunoscuta nici amploarea actiunii (de salvare a evreilor n.n.), datorita careia s-au salvat de la deportare si moarte mii si mii de evrei..." 18

Ceea ce nu a fost luat insa in considerare, de cei care voiau sa-i ajute pe evreii refugiati si aflati in arest la Turda, este faptul ca autoritatea locala era alcatuita pe terenul unei intentii ferme si disciplinate pentru mentinerea si consolidarea unei anumite ordine. Or, tocmai impotriva acestei dominatii nu erau capabili sa actioneze cei ce voiau sa ajute. Prin urmare, o "conspiratie", organizata disciplinat si constient de realitati, n-ar fi avut voie nici macar sa pertracteze, ci ar fi trebuit sa ignore conventiile autoritatii, ratiunea ei formala, fara sa incerce moduri legale – care nici nu existau! – de rezolvare a problemei. Dimpotriva. Ar fi trebuit sa se actioneze consecvent impotriva legilor si impotriva mânuitorilor acestor legi, fara a deveni niste solicitanti subordonati autoritatii. Dar noi, in sens concret, nu eram specialisti in munca conspirativa! Si totusi, chiar intr-o asemenea situatie, in acele saptamâni atât de tragice au fost salvati numerosi refugiati.

In ce fel s-a reflectat in structurile institutiilor de veghe episodul despre care am incercat sa vorbesc, ne este dezvaluit de doua *Note informative* , purtând semnatura aceluiasi agent, instruit in vederea ocrotirii "sigurantei statului".

Iata cuprinsul primei Note informative, ce poarta data de 17 mai 1944:

"Un oarecare Raul Sorban a trecut saptamâna trecuta din Transilvania de Nord in România si cu aceasta ocaziune – prin cine, e o enigma – a ajutat trecerea clandestina a unei familii de evrei din Cluj, cari evrei sunt din familia logodnicei sale. Vezi doar, dl. Raul (cu nume aristocrat!) nu a gasit in intreaga Transilvanie de Nord o fata româna ca sa o angajeze ca logodnica si a trebuit sa-si angajeze de viitoare

sotie o jidoavca. El si cu logodnica astazi se preumbla in lungul si latul de pamânt românesc, ciuntit si invadat si, ne inchipuim, o face pe martirul.

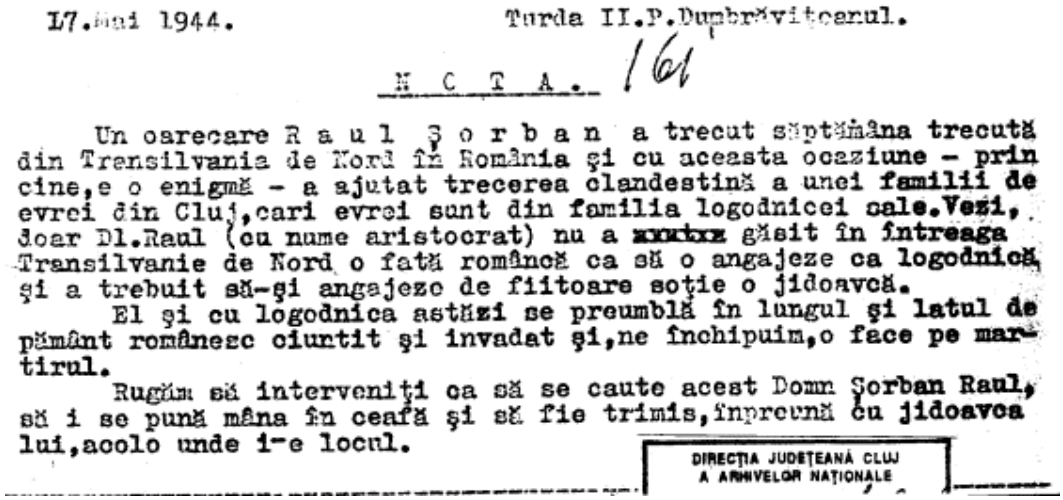

17.Mai 1944. Turda II.P.Dumbrăviteanul.

N O T A. 161

Un oarecare R a u l Ş o r b a n a trecut săptămâna trecută din Transilvania de Nord în România şi cu aceasta ocaziune - prin cine,e o enigmă - a ajutat trecerea clandestină a unei familii de evrei din Cluj,cari evrei sunt din familia logodnicei sale.Vezi, doar Dl.Raul (cu nume aristocrat) nu a xxxbxx găsit în întreaga Transilvanie de Nord o fată româncă ca să o angajeze ca logodnică, şi a trebuit să-şi angajeze de fiitoare soţie o jidoavcă.

El şi cu logodnica astăzi se preumblă în lungul şi latul de pământ românesc ciuntit şi invadat şi,ne închipuim,o face pe martirul.

Rugăm să interveniţi ca să se caute acest Domn Şorban Raul, să i se pună mâna în ceafă şi să fie trimis,împreună cu jidoavca lui,acolo unde i-e locul.

DIRECŢIA JUDEŢEANĂ CLUJ A ARHIVELOR NAŢIONALE

Rugam sa interveniti ca sa se caute acest domn Sorban Raul, sa i se puna mâna in ceafa si sa fie trimis, impreuna cu jidoavca lui acolo unde ii e locul."

Acelasi agent a furnizat la 9 iulie 1944, Nota nr. 257, cu aceleasi signalmente – "Turda II P. Dumbraviteanul" – urmatoarele lamuri:

"1. Raul Sorban este fiul lui G. Sorban, decedat, fost avocat, compozitor si muzicant la Bistrita; 2. Acest tânar de 30-32 ani este unul dintre tinerii garde a lui Iuliu Maniu; 3. Inainte de robirea Transilvaniei de Nord a fost cronicarul ziarului Tribuna Ardealului din Cluj; 4. El si inca alti colegi ai lui au ramas sub ocupatia ungureasca si au continuat gazetaria sub noul regim la aceeasi gazeta; 5. Dupa instalarea regimului renegatului Sztojay a fost urmarit de Siguranta din Cluj, nu stiu din ce motive, si fiind informat la timp, cu un grup de evrei, intre care si o amanta evreica a lui, a carei nume imi scapa, a trecut granita; 6. In Turda a fost vazut cu aceasta evreica, dar acum se spune ca aceasta evreica a fost retrodusa peste granita in Transilvania de Nord, in grupul celor 15 evrei retrodusi si despre care am raportat in notele noastre anterioare. Nu stiu insa daca aceasta corespunde adevarului sau nu. Fapt este ca mai nou a fost vazut, Raul Sorban, in mai multe rânduri fara aceasta cucoana despre care gurile rele spuneau ca ii e logodnica; 7. Dupa sosire la câteva zile a plecat de la Turda la Sibiu, unde a stat luna iunie aproape complet, s-a intors abia de câteva zile la Turda unde, se spune, intentioneaza a se stabili; 8. Suntem informati, ca Raul Sorban, in timpul cât a stat la Sibiu, a avut intrevederi cu Iuliu Maniu."

Caracterul indoielnic al acestor note – asupra carora mi-a atras atentia V. Lechintan de la Arhivele Statului din Cluj – este evident si nu necesita explicatii. Ele poarta semnele unor imprejurari si metode care au dat proportii artificiale, chiar false, componentelor sale. Ar trebui, totusi, sa ne intrebam: oare carei institutii erau adresate ele?

Prin codul lor de expresii, prin stil si vocabular, aceste note dau insa forma unor realitati traite – chiar daca nu au fost intelese –, dar si pierdute in intinderea orizontului. Au supravietuit niste fragmente de imagini ale unei lumi instrainate de ratiune, contestata de o alta dimensiune a ordinii sociale, cu o alta functiune, poate chiar opusa.

Dar amintirile pe care le trezesc si pe care le readuc in memorie n-ar trebui sa apartina vremurilor viitoare ce ar trebui sa vina, ci unei lumi unde spaima si frica nu vor mai fi readuse la viata. O lume inzestrata cu indrazneala de a rosti adevarul despre sine, fara alte explicatii.

Raportat la realitatile vietii de astazi evocarea trecutului poate sa insemne mai multe lucruri: refuz, protest, neputinta, resemnare... Lumea la care incerc sa ma intorc era patrunsa de suferinta, epuizare, disperare si... surprize. O asemenea surpriza cu totul neverosimila, a fost – si a ramas – un neasteptat si cu totul neobisnuit ajutor de care au beneficiat o seama de refugiati evrei. Este foarte greu de inteles ceea ce s-a intâmplat. Pentru mine, pentru orisicine! Era ceva ce s-a situat dincolo de logica timpului, dincolo de principiile dominante ale acestuia. Cei care si-au oferit sprijinul l-au facut cu pretul tradarii propriilor rosturi, ca si al nesocotirii disciplinei de care si-au legat viata prin juramânt.

S-a intâmplat anume ca o seama de gradati, imi amintesc de cinci (am retinut insa numele a trei dintre ei) din formatia militara SD, au incercat sa nu mai serveasca politica de exterminare a lui Hitler si ca atare,

sa nu se supuna disciplinei de fier a Wermacht-ului. Optiunea lor pentru credinta ori speranta in valorile lumii libere – au platit-o insa cu viata!

Nu e pentru prima oara când ma refer la aceasta intâmplare tragica. Am facut unele aluzii timide la aceasta neobisnuita "colaborare" in cadrul unor convorbiri cu Adrian Riza, Mihai Pelin, Constantin Mustata, Dan Dungaciu si Gheorghe I. Bodea. 19 Ceea ce m-a determinat sa ma refer la aceasta istorie s-a datorat faptului ca, in mod cu totul inoportun ea a fost divulgata de Tudor Bugnariu, mai intâi in 1944, apoi in cuprinsul referintelor pe care le daduse la cerere in 1955, din care citez: *"... faptul ca Raoul Sorban a reusit sa se foloseasca de ajutorul unui gradat german in transportarea peste granita a obiectelor apartinând evreilor trecuti in România, n-are nici o semnificatie politica; este stiut ca membrii armatei germane se ocupau, când aveau posibilitatea, si cu contrabanda si cu trecerea clandestina de persoane"*. 20

Raspândirea acestei informatii mi-a pricinuit destule neplaceri. Se stie doar ce proportii, artificial amplificate, a dat Securitatea si PCR unor legaturi, de orice fel, cu membrii Armatei Germane, vazute si apreciate, cu o exagerare fireasca, in dimensiuni patologice.

Voi incerca sa schitez elementele acestui episod, in care dubiul si o adânca neliniste, ca traire personala, si-au exercitat prezenta.

In primele zile ale lunii aprilie 1944, Aurel Socol s-a intâlnit, pe strazile Clujului, cu un fost coleg de facultate. Il chema Reiner si era fiul unui negustor sas din Brasov. Plecat in Germania a fost incorporat la SD. Cei doi s-au intâlnit apoi de mai multe ori. De obicei Reiner era insotit de un alt gradat, cunoscator si el al limbii române, un neamt berlinez pe nume, – probabil conspirativ, – Petri. O singura data ne-am intâlnit toti patru intr-un restaurant ("Darvas") de pe malul Somesului. Am aflat cu acel prilej de la Petri ca evreii nu vor fi concentrati in ghetouri, ci exterminati. (Stirea am transmis-o imediat rabinului Carmilly-Weinberger.)

Nu pot sa-mi amintesc data exacta a acestei intâlniri, unica, de altfel, dar stiu, in mod sigur, ca a avut loc la mijlocul lunii aprilie, când Éva si Judith Semlyén erau adapostite in atelierul meu, dupa ce familia lor a fost evacuata de germani din locuinta confiscata, cu tot dichisul, de SD (vila Petru si Pavel). Petri insa avea sa ma viziteze de câteva ori in atelier, insotit uneori de doi camarazi ai sai, tustrei in haine civile. Marturisesc ca mi-a fost frica de aceasta legatura. Era in zilele când Grigore Bot incepuse deja, ajutat de preotii si taranii români din Apahida, sa dirijeze peste granita si grupuri de evrei din Ungaria. Nimeni nu mai ignora primejdia. De altfel, lumea incepuse sa ia in serios programul lui Hitler. Mai toata lumea ii si citise cartea. Si totusi numai atunci când pe strazile orasului au fost vazuti evrei cu steaua galbena cusuta pe piept, deasupra inimii, izgoniti din casele lor, abia atunci lumea si-a dat seama ca fetele lor ravasite vesteau si propria noastra soarta, ca victime ale prigoanei unui aparat de stat trufas, practicant al politicii naziste, care a transformat puterea in neomenie. Si când nici o luare de pozitie n-a fost nici macar schitata in legatura cu soarta unor oameni, mai pâna ieri apropiati, nici o vorba buna, nici un gând consolator nu a fost rostit in public ori gândit in taina in Clujul redevenit o fortareata a maghiarismului trufas.

La a doua – ori a treia – intâlnire, fara ocolisuri, fara ezitari ori tatonari prealabile, Petri, spunându-mi ca stie tot ce fac – si vreau sa fac – pentru evrei, s-a oferit sa ma ajute! Din câteva aluzii am inteles ca, intr-adevar, cunoaste destule lucruri, care ne incriminau, pe Aurel Socol si pe mine. Evident, in primul moment mi s-a parut ca sunt confruntat cu o provocare. Nu puteam sa-mi imaginez ca un agent SD s-ar putea transforma intr-un tradator al propriei misiuni si convingeri. Din cele ce-mi spunea Petri despre implicarea mea si a lui Socol, lucruri reale, era evident, pe de alta parte, ca SD-ul avea suficiente argumente pentru a proceda la arestarea – si chiar inlaturarea – noastra.

Filmul acestei neobisnuite, stranii si suspecte intâmplari a continuat sa deruleze in ritm rapid.

Fara precautii l-am intrebat pe Petri ce vrea? Bani? Bijuterii? Ce altceva?

Petri avea intr-adevar o dorinta. Momentul care a urmat a avut – dupa cum am simtit atunci – un caracter dramatic, ce parea rezultatul unei aglomerari, a unei concentrari, manifestata spontan si concluziv.

- *Vreau altceva* – mi-a raspuns. *Vreau ca dupa sfârsitul razboiului, daca te voi chema la un tribunal in Germania, sa vii si sa depui marturie pentru mine, pentru noi. Sa spui ca te-am ajutat sa salvezi evrei!*

I-am promis fara sa fiu convins ca nu voi deveni victima unei uneltiri. Abia mult mai târziu aveam sa inteleg gestul personal al lui Petri: era punctul culminant, in sens moral, al vietii lui. Tot restul aproape ca devenise fara importanta.

Datorita ajutorului dat de Petri si de prietenii sai, precum si al unui alt camarad al sau, bistriteanul Wilhelm Müller, stabilit in Austria, pe care il stiam de mai multa vreme, au fost salvati, pâna in luna iunie 1944, nu putini oameni si s-au pus la cale alte actiuni.

In luna mai 2001, m-a vizitat istoricul Vasile T. Ciubancan, un neistovit cercetator al evenimentelor din anii Diktatului de la Viena, caruia ii vorbisem de ajutorul primit din partea unor gradati germani, despre care circulau vagi si necontrolabile stiri ca ar fi fost descoperiti si condamnati la moarte. De-a lungul unor ani ii spusesem lui V.T. Ciubancan ca in lipsa unor dovezi nu voi putea consemna istoria acestei stranii "colaborari". Nimeni nu m-ar crede. Statornic si incapatânat explorator de arhive, V.T. Ciubancan imi puse in fata un document, gasit de el in Arhivele Ministerului de Externe, o nota informativa a Consulatului român din Cluj cu urmatorul cuprins:

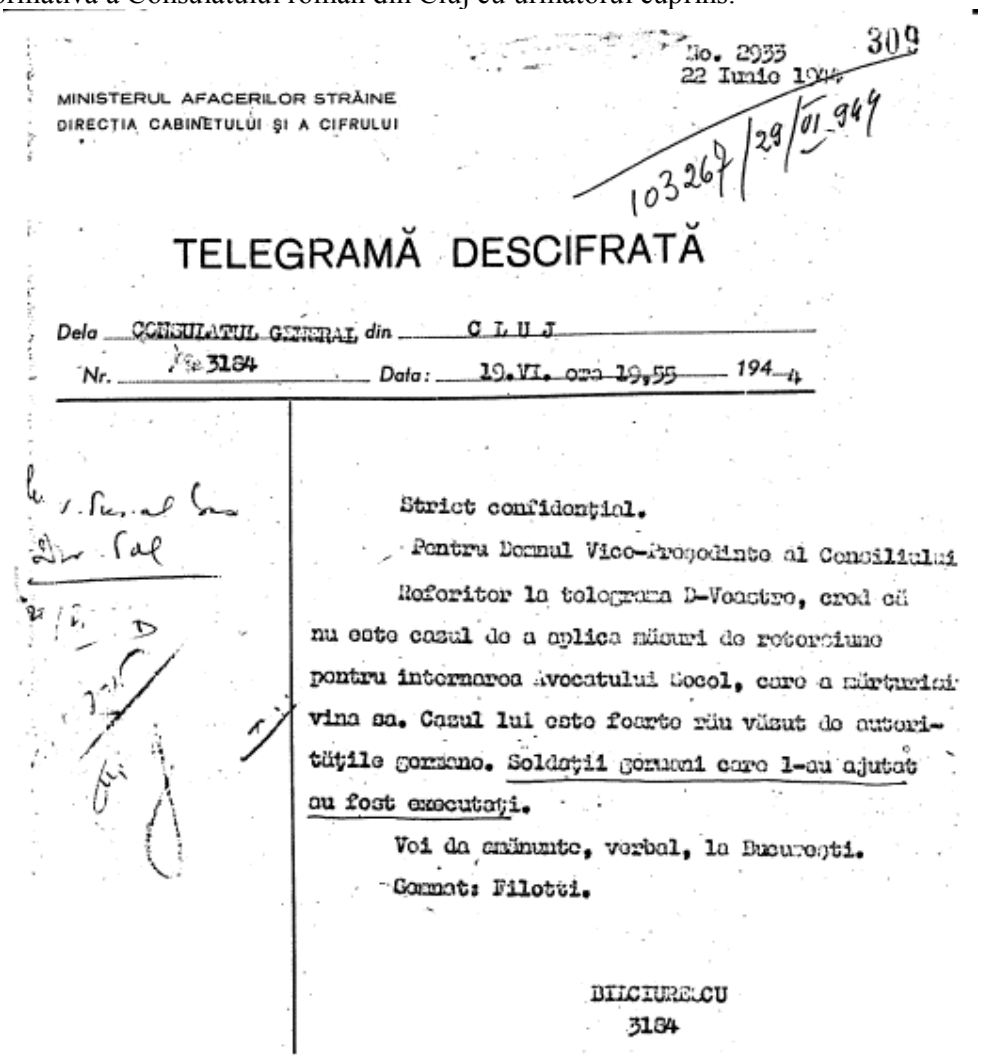

MINISTERUL AFACERILOR STRĂINE
DIRECTIA CABINETULUI ŞI A CIFRULUI

No. 2933 309
22 Iunie 1944
103267/29/01.944

TELEGRAMĂ DESCIFRATĂ

Dela CONSULATUL GENERAL din C L U J
Nr. 3184 Data: 19.VI. ora 19,55 194 4

Strict confidenţial.

Pentru Domnul Vice-Presedinte al Consiliului

Referitor la telegrama D-Voastre, cred că nu este cazul de a aplica măsuri de retorsiune pentru internarea avocatului Socol, care a mărturisit vina sa. Cazul lui este foarte rău văzut de autorităţile germane. Soldaţii germani care l-au ajutat au fost executaţi.

Voi da amănunte, verbal, la Bucureşti.

Semnat: Filotti.

BILCIURESCU
3184

"Pentru dl vice-presedinte al Consiliului.

Referitor la telegrama dvs. cred ca nu este cazul de a aplica masuri de retorsiune pentru internarea avocatului Socol, care a marturisit vina sa. Cazul lui este foarte rau vazut de autoritatea germana. ***Soldatii germani care l-au ajutat au fost executati.*** (subl. ns.)

Voi da amanunte, verbal, la Bucuresti".

Semnat: Filotti / Bilciurescu.

Voi mai cita din cartea *Drumul Holocaustului* , 21 a lui V.T. Ciubancan urmatoarele marturii ale lui Iosif Balas ca si comentariile autorului: "... in actiunea de salvare a evreilor din Cluj s-a inregistrat un caz aproape unic in felul sau. Ne referim la un militar german, subofiter la Comandamentul Gestapoului din Cluj in martie 1944, unde era sofer pe un camion militar. A fost atras in actiune de prof. Raoul Sorban (...) Subofiterul facea cu camionul treceri peste frontiera româno-ungara pe soseaua nationala Cluj-Turda, fiind trimis in misiune. A folosit ocazia si a transportat mai multe grupuri de evrei (dintre cei concentrati in detasamente de munca fortata n.n.) trecându-i peste frontiera in România. Pâna la urma a fost totusi descoperit in timpul unei actiuni de trecere; a fost arestat, adus la Cluj si detinut intr-o inchisoare militara maghiara pâna la judecata. In inchisoarea respectiva se aflau mai multi oameni politici (români n.n.), condamnati de un tribunal militar ungar. In perioada cât a fost tinut la inchisoarea respectiva si pâna la

executarea lui, acest militar german a fost cunoscut intre altii si de Iosif Balas din Cluj, care se afla acolo ca detinut politic, fiind condamnat la 10 ani inchisoare. El arata cum in una din zile s-a intâlnit la spalatorul comun cu militarul german respectiv, singurul caz de acest fel intre detinutii intr-o inchisoare maghiara si sub paza militara maghiara. Dupa câteva intâlniri au intrat in discutii cu el..., discutii despre care Iosif Balas relateaza: *«Asa am aflat din spusele lui ca era de origine austriac, ca era sofer pe un camion militar german si ca in câteva rânduri a dus cu camionul familii de evrei din Ungaria, peste Feleac, in România, ca sa scape de deportare. Dar cu câteva zile mai inainte a fost prins si adus aici, pâna la judecata».”*

“Intrebat daca stie ce il asteapta, a raspuns foarte senin: - moartea! Unul dintre noi l-a intrebat daca «iti dai seama ce faci si ce risti?» Raspunsul a fost de asemenea clar: «Da!» La intrebarea daca s-a meritat sa riste, el a raspuns ca n-a facut-o din interes, nu a cerut nimic si nici nu ar fi primit. Atunci de ce ai riscat? Raspunsul a fost uluitor: «Azi vina lor este ca sunt evrei, mâine poate fi vinovat si omul austriac».

De fapt a fost judecat si condamnat la moarte si impuscat in curtea inchisorii, de o echipa militara germana, in fata noastra, care am fost obligati sa asistam la executie.” 22

Acesta a fost pretul pe care un om cu sentimente umanitare, dintre cei multi, l-a platit cu viata, iar faptele lui au ramas necunoscute.

Acest om s-a numit Wilhelm Müller, subofiter cu grad de plutonier in unitatile Wermachtului. Era din orasul Zwentendorf, din Austria – dintr-o familie originara din Transilvania, de la Bistrita.

1 Moshe Carmilly, *op. cit.* , pp.170-178.

2 Idem, *op. cit.* , p. 172.

3 Arnold David Finkelstein, *Fénysugár a borzalnak éjszakájában (Raza de lumina in noaptea grozaviilor)* . Haifa, 1958. G. Bertrand Jacobson, intr-un raport intocmit la 28 sept. 1944, ofera informatii despre toate categoriile de evrei proveniti din Ungaria, inclusiv Ardealul de Nord (Ungaria) refugiati si salvati in România. Apud Gh. Bodea, *op. cit.* p. 302.

4 Gh. I. Bodea, *op. cit.* , p. 302.

5 R.L. Braham, *A magyar holocaust (Holocaustul ungar)* , Apud Gh. I. Bodea, *op. cit.*

6 Jeno Lévay, *Fekete konyv a magyar zsidóság szenvedéseirol (Carte neagra despre suferintele evreimii maghiare)* , Budapesta, f.a. p. 10.

7 Vezi in Anexa, declaratiile fratilor Muresanu

8 Dan Dungaciu, *Retelele Omeniri* si *Retelele Mistificarii* . Ed. Romanitatea orientala, Bucuresti, 1997, Colectia Nexus.

9 Telegramele nr. 2457 si 2458 din 2 mai 1944 (vol. 24/1944), Arh. MAE fila 147. Aceste documente au fost gasite de V. Ciubancan.

10 Decretul a aparut la 29 martie 1944

11 Aurel Socol, *Furtuna deasupra Ardealului* , Cluj, 1991, pp. 65,66.

12 Walter Hagen, *Die geheime Front* , Zürich, 1950, p. 50. Apud Raul Hilberg, op. cit. p. 738.

13 Declaratia lui Ernest Fischer este reprodusa dupa Gh. I. Bodea, *op. cit.,* pp. 175-176. Mie, pâna in prezent, nu mi s-a permis accesul la acel dosar!

14 Apud Gh. I. Bodea, *op. cit.* Cazul a fost descris de David Finkelstein, unul dintre evreii din Turda care actiona pentru salvarea refugiatilor. Vezi vol. sau *Fénysugár a borzalmak éjszkájában* .

15 Idem, *op. cit.* , p. 180.

16 Jeno Lévay, *op. cit.* , p.66 si N.M. Nagy-Talavela, *op. cit.,* p. 272.

17 Gh. I. Bodea, *op. cit.* , pp 180-181

18 Apud Adrian Riza, *Retelele omeniei* , p. 239.

19 Adrian Riza, *Retelele omeniei* ; C. Mustata, *In vâltoarea vremurilor* , Dan Dungaciu, *Retelele omeniei si Retelele mistificarii;* Gh. I. Bodea, *Tragedia evreilor.*

20 Citat din *Referinte despre Raoul Sorban* , date de Tudor Bugnariu in 5 dec. 1955, reproduse *in extenso* in alta parte.

21 V.T. Ciubancan, M.I. Ganea, I.V. Ranco, *Drumul Holocaustului* , Cluj-Napoca, 1995, p. 125.

22 Declaratia lui Iosif Balas se afla in posesia lui V.T. Ciubancan

20. SA IERTI DAR SA NU UITI?

Desigur, orizonturile anilor erau involburate, neclare si chiar sumbre. Si, totusi, in acea viata amputata aparusera, din necesitati profunde, avânturi de creatie, fara ca ele, in lipsa unei potrivite conjuncturi, sa fi urcat si treptele afirmarii publice. O expozitie care sa imbine artistul, opera si publicul intr-o relatie de interconditionare – in cazul artistilor evrei – a fost obstructionata in Transilvania de Nord in cei patru ani de ocupatie ungara, fiindca Ungaria era fanatizata aproape in totalitatea structurilor ei, cu efecte atât de ample incât ele dainuie chiar si pâna azi in mentalitatea multora.

Daca as fi incercat sa fac aceasta evocare in urma cu câtiva ani, cu reflectii asupra consecintelor care pun la incercare verosimilitatea, as fi relatat despre convorbirile mele cu acel unic si generos maestru care a fost pictorul Aurel Popp din Satu Mare. Dupa parerea lui, niste blestemate si supranaturale forte "demonice" asteptau nerabdatoare sa irupa in linistea vietii, nestânjenite de certitudini "stiintifice" Astazi, insa, nu mai pot crede ca imaginea pe care stiinta o ofera despre alcatuirea societatii nu ar putea fi alterata de capriciul fanteziei, dupa ce, intre timp, am cunoscut in reluare ipoteza monstruoasa a unor alte tipuri de "ideologii" care au proliferat, si ele, crima cu motivatie politica. Teoriile, ca si institutiile in cadrul carora actionau, erau traditionale, laudate public de potentati in limbaj conventional dar contrazise practic.

Ca impotrivire si protest social fata de catastrofa ce-si afla expresia in diversele manifestari dictatoriale ale teoriilor totalitariste, cu mistica lor politica, fortele sociale antifasciste s-au grupat, polarizând energiile sociale umaniste neresemnate cu ideea distrugerii morale, cu aplicarea rasismului ori cu folosirea teroarei sociale si nationale ca instrument de "convingere" si guvernare. A fost o miscare constienta de a transforma o stare in fapte din necesitatea disperata de a combate efectele mobilizarii generale ale programului nazist.

Miscarea de rezistenta la ororile fascismului ungar a fost - si va ramâne in istoria Transilvaniei de Nord – justificata moral. Cu aceasta imagine si semnificatie, ea se exprima pe sine insasi in categoriile spiritului democrat, stabilind contrastul adevarat dintre natura distructiva a fascismului si o lupta pentru limpezirea cugetelor. Evocând-o, gândul va intâlni umbrele unor eroi, dar si ale unor monstri de odinioara. Acestia din urma nu si-au atins scopurile: macelul a fost stavilit, masina de razboi a fost invinsa, dar nu si unele idei si metode care mai genereaza confuzii obscure si agresiuni.

E necesar sa precizam ca, pentru miscarea de stânga, umanitatea, ca ideal, n-a constituit niciodata o tinta indepartata, nici chiar atunci când nu exista nici o solutie de mijloc.

Regimurile totalitare, cu intoleranta lor fata de productia de arta ce nu le convenea, pe care nazistii au declarat-o drept "entartete Kunst", iar comunistii au etichetat-o ca arta dusmanoasa, cosmopolita etc., au fost necrutatoare cu artistii care si-au pastrat independenta fata de ideologiile lor.

Din marturiile acelei epoci vom aduce câteva in atentia cititorilor. Iata ce spunea Georg Grosz: *"Am pictat si am desenat pentru a protesta impotriva unei lumi. Lumea aceasta avea infatisarile monstruoase ale inegalitatii, urii nationale si de rasa, ale confuziei, crimei si prostitutiei morale"* . Frans Masereel, unul dintre cei mai realizati artisti antifascisti, si-a propus *"crearea unei imagini a omului care se deosebeste de idoli si caricaturi"* . Oskar Kokoschka arata ca *"ceea ce astazi este etichetat ca arta de stânga nu putea sa apara decât acolo unde a existat preocuparea ca arta sa ajunga la oameni"* ... Tot el spunea ca expresionismul, ca manifestare a artei de stânga *"trebuie inteles drept o explorare si relevare a sufletului omenesc si, totodata, o angajare sociala... Expresionismul a fost imbratisat, pretutindeni, numai de o minoritate. Cu toate ca purta in sine una din posibilitatile de supravietuire spirituala a Europei, in anii de murdarie a Germaniei si in anii de umilire a umanului, fapt ce a trecut aproape neobservat"*.

Noua artisti evrei care aveau sa fie ucisi, aflati printre alti creatori sacrificati in anii Holocaustului in Transilvania de Nord ocupata de Ungaria, se simteau angajati intr-o imprejurare umana grava si incercau, fiecare in felul sau, sa afirme nu numai un crez artistic, ci si unul etic in legatura cu o situatie umana si politica concreta. Ei ar fi vrut sa indrepte cursul vietii, nu ca pe o problema individuala, ci ca una esentialmente colectiva.

Pentru a restabili, macar partial, exemplul lor de abnegatie si gândire echilibrata, de atitudine umana manifestata contra iresponsabilitatii artistice, sociale si morale, protestul lor curajos, la diverse intensitati impotriva prejudecatilor rasiale, religioase, sovine, va necesita o laborioasa cercetare. Pâna atunci trebuie sa-i pomenim cât mai des pentru a incerca sa cunoastem, macar aproximativ, vietile si creatiile lor care se confunda cu zestrea unui trecut de protest, cu impuls de dezrobire, dar mai ales cu consfintirea unui crez uman in arta.

In vremea lor, acesti pictori, desi erau inruditi prin ideal, pareau diferiti ca expresie si, totodata, deosebiti de altii prin acel element care schimbase fata artei, o anume realitate interioara, alimentata de amintirea transeelor, a lagarelor, a companiilor de munca, ca si de alte grave experiente de suferinta ale omenirii. O omenire hartuita nu numai de probleme sociale, politice si de readaptare la viata civila, dar si de dezordine de sentimente si idei.

Astazi ei par mai putin diferiti, fiindca ceea ce ni se dezvaluie in primul rând prin arta lor este *o epoca si un apel* catre crearea unei solidaritati in directie spirituala si de afirmare a unei *realitati traite*.

Cu speranta de a gasi un prilej pentru a ne extinde cândva si asupra modului in care atât ei, cât si altii din familia lor au contribuit la patrunderea unei viziuni umaniste in constiinta si simtirea unei comunitati, schitarile ce urmeaza vor indica doar câteva puncte de reper:

David Jándi (1893-1944), pictor a numeroase teme iudaice, a fost unul din acei artisti magici care erau ademeniti si purtati de viziuni prin toate surprizele fanteziei. Surprize ce disimuleaza, sub jocuri variabile de simboluri, nostalgii si temeri revelatoare.

Martin Katz (1911-1943?), baimarean ca si Jándi, fusese sotul pictoritei Lydia Agricola, de care a fost despartit cu cea mai brutala violenta institutionalizata, deghizata in mantia legii. Când ma imprietenisem cu Martin si Lydia, era prin 1935, nu banuiam cât de puternic si nemilos - si nici unde – ne va duce valul. Erau anii trairilor naive, când oamenii erau inca dispusi sa creada in toti oamenii.

Alfred Grünfeld (1911?-1942) a ramas pâna astazi doar cu numele: din multele tablouri pictate intre 1934-1942 si vazute de mine, dupa numai 50 de ani de la disparitia lui, nu am mai gasit nici macar unul care sa-l reprezinte. Alfred Grünfeld a murit pe pamântul Ucrainei in 1942. Am fost arestati impreuna la Cluj, in martie 1942. Incadrati intr-un detasament special de pedeapsa, el a fost trimis sa demineze un sector de front. Grünfeld a calcat pe o mina si a murit. Era in ultimul trimestru al anului 1942.

In paralel cu pictura sa, expresie constienta a unei puternice emotionalitati, Grünfeld era fascinat de "pictura" de pe aripile fluturilor, pe care o considera o arta "prin biologie", opusa fanteziei creatoare. Vedea in ea un "tablou intern", ivit fara interventia orgoliului.

Iosif Klein (1896-1944/45), artist antifascist si el, era unul dintre pictorii de la Baia Mare ingroziti de mizeria chipurilor pamântii, de incordarea sau neputinta dureroasa din privirile intunecate si – nu in ultimul rând – de rigida stratificare a paturilor sociale si a raselor. Klein mai era preocupat de deosebirea dintre practica si teorie, ca si de neputinta acelora care intelegând bine lucrurile nu se pricep sa le preschimbe in fapte. A murit in lagarul de la Melk an der Donau (Mathausen).

Eva Lazar (1914-1944) era din Dej. Inzestrata cu un suflet nemasurat de sensibil, ea isi intâmpina cunostintele si prietenii totdeauna cu un zâmbet sfios si amical. Melancolia fiintei sale punea surdina oricarui gest sau cuvânt netiparit. Din creatia Evei Lazar, iscata din realitati dejene si privelisti somesene, s-a gasit o pânza, un *Autoportret* , pastrat 50 ani cu devotament de maestrul Alexandru Mohy din Cluj. Iar recent, directorul Muzeului din Dej, ne-a semnalat, prin Ruxandra Garofeanu, inca doua pânze. Se mai afla intr-o carte câteva reproduceri si o fotografie a pictoritei, autoare a numeroase opere inspirate din traditia iudaica a familiilor evreilor.

In viata, ca si prin moarte, Eva Lazar a exemplificat o energie morala de stranie forta. Parca isi presimtise disparitia prematura: mai multe tablouri aveau ca tema "trecerea" ("vanitas"). Când a inteles ca suferintele inumane din lagar anuleaza orice urma a demnitatii. Eva Lazar s-a sinucis la Auschwitz. A murit electrocutata in sârmele ghimpate ce imprejmuiau lagarul.

Ernest Tibor (1885-1945) era din Oradea. El incercase sa influenteze actualitatea prin mijloacele traditionale ale picturii dând expresie idealului sau umanist, intelegerii pasnice si infratirii spirituale mai presus de etnii, de rase, de granite ori limba. Mult apreciat de marele pictor N. Tonitza, Tibor era un statornic campion al concordiei dintre oameni si un neclintit adversar al tuturor formelor de militarism, un adevarat "prieten al umanitatii" – dupa expresia lui Franz Werfel.

Mauriciu Barát (1880-1944) – pictor, profesor de pictura si librar la Oradea – manifesta o mare incredere atât in forta morala a Europei cât si in biruinta ei. Remarcabil acuarelist, M. Barát avea capacitatea de a-si afirma in imagine emotiile stârnite de ordine, de viata civilizata. Un atare act implica recunoasterea si folosirea limbajului fara trufie.

Ernest Grünbaum (1908-1944) ne indeamna prin arta sa sa ne gândim la semnificatia obiectiva a rezistentei impotriva extremismelor de "dreapta" si de "stânga" si la functia pe care forma o poate avea in arta. Fiindca datorita nu numai temei, ci si formei, unele imagini expresioniste sau suprarealiste, de exemplu, beneficiaza de o convertire in opozitie a subiectului, caruia ii confera o semnificatie particulara.

Valabila in general, aceasta capacitate, face parte din categoriile rezistentei prin arta si, ca atare, solicita dreptul la obiectivitate.

In imaginile lui Grünbaum, Klein, Katz, ca si in intreaga creatie a lui *Leon Alex* (1907-1944?) apare altceva - si ceva mai mult – decât simpla revolta impotriva traditiilor formale ale unor deprinderi consumate.

Arta lui Leon Alex a contestat o lume ce camufla cauzele adevarate ale starilor de mizerie. Ca artist antifascist, Leon Alex era preocupat sa descopere posibilul conjunctural pe temeiul acelei uniuni morale care ii leaga pe oameni in efortul lor de a invinge teroarea, umilirea, ingâmfarea rasiala si nationala, incultura etc. "Daca astazi – imi spunea recent un vizitator martor al vremurilor – se respira aerul unei lumi umane mai putin delirante, aceasta lume s-a instalat prin sacrificiu".

Dar monstrul exista - si-a renovat insa metodele. Câteodata actioneaza inarmat si ucide.

In cadrul istoriei artei noastre din Transilvania, opera lui Leon Alex se impune ca un tulburator capitol, aspirând nu numai la validitate generala, ci si la transformarea dorintei si a visului intr-o forta morala pusa in serviciul respectului pentru lucrurile vizibile.

Ca expresie a intelegerii unei realitati sociale, grafica lui Leon Alex ofera posibilitatea de a ne apropia de o experienta vie, ce ne face sa intelegem ca, mergând in pas cu istoria, arta poate sa se schimbe; ca libertatea inseamna pentru artist cunoasterea propriei fantezii si trairea propriei vieti in identitate cu un ideal; ca insasi realitatea artei se poate confunda cu adevarul unei vieti.

Revenind la cele ce s-au intâmplat in spatiul hungarismului nazist, in Ardealul ocupat de Ungaria marturisesc ca nimeni dintre noi nu si-a putut imagina posibilitatea ca brutalitatea sa nu mai fie confruntata cu nici un fel de impediment.

In fata acestei fugare retrospective, constiinta noastra se revolta din nou impotriva despotismului si-si face o cinste din a-l intelege corect: cum a fost si ce a fost. Dar asasinarea celor noua pictori evrei nu a reprezentat doar un episod local, ci se inscrie intr-un capitol al dezastrelor istorice, alaturi de moartea a milioane de evrei, intre care 618.000 erau din Ungaria, carora europenii nu le-au sapat morminte.

Catastrofa nu s-a produs insa pe neasteptate. Intre semnele sinistre ale descompunerii morale ne-am referit in alta parte la tradarea spiritului de colaborare si convietuire dintre artistii ardeleni, o tradare ce se infatiseaza pâna azi ca o prabusire atât de adânca incât nu i se pot sterge urmele. Aceasta tradare angajeaza in primul rând responsabilitatea conducerii Breslei "Miklós Barabás" si acuza ideologia nazista in varianta ei maghiara.

Ceea ce nu poate fi inteles in nici un fel este reiterarea acelei rataciri din anii 1941-1944, printr-o monografie consacrata, in anul 1978, Breslei "M. Barabás", publicata la Bucuresti. In aceasta carte, deformând in mod constient realitatea ori adevarul, autorul (J. Murádin) afirma despre Breasla "Barabás" urmatoarele: *"principiile ei de functionare, stabilite de statut, aveau un fundament democratic"* (p. 61).

Un asemenea neadevar face parte componenta din tratamentul nazismului si echivaleaza cu o tentativa de a inalta inselatoria si prigoana la rang de virtute.

21. MINCIUNA ori TRADARE

Desigur, orizonturile anilor erau involburate, neclare si chiar sumbre. Si, totusi, in acea viata amputata aparusera, din necesitati profunde, avânturi de creatie, fara ca ele, in lipsa unei potrivite conjuncturi, sa fi urcat si treptele afirmarii publice. O expozitie care sa imbine artistul, opera si publicul intr-o relatie de interconditionare – in cazul artistilor evrei – a fost obstructionata in Transilvania de Nord in cei patru ani de ocupatie ungara, fiindca Ungaria era fanatizata aproape in totalitatea structurilor ei, cu efecte atât de ample incât ele dainuie chiar si pâna azi in mentalitatea multora.

Daca as fi incercat sa fac aceasta evocare in urma cu câtiva ani, cu reflectii asupra consecintelor care pun la incercare verosimilitatea, as fi relatat despre convorbirile mele cu acel unic si generos maestru care a fost pictorul Aurel Popp din Satu Mare. Dupa parerea lui, niste blestemate si supranaturale forte "demonice" asteptau nerabdatoare sa irupa in linistea vietii, nestânjenite de certitudini "stiintifice" Astazi, insa, nu mai pot crede ca imaginea pe care stiinta o ofera despre alcatuirea societatii nu ar putea fi alterata de capriciul fanteziei, dupa ce, intre timp, am cunoscut in reluare ipoteza monstruoasa a unor alte tipuri de "ideologii" care au proliferat, si ele, crima cu motivatie politica. Teoriile, ca si institutiile in cadrul carora actionau, erau traditionale, laudate public de potentati in limbaj conventional dar contrazise practic.

Ca impotrivire si protest social fata de catastrofa ce-si afla expresia in diversele manifestari dictatoriale ale teoriilor totalitariste, cu mistica lor politica, fortele sociale antifasciste s-au grupat, polarizând energiile sociale umaniste neresemnate cu ideea distrugerii morale, cu aplicarea rasismului ori cu folosirea teroarei sociale si nationale ca instrument de "convingere" si guvernare. A fost o miscare constienta de a transforma o stare in fapte din necesitatea disperata de a combate efectele mobilizarii generale ale programului nazist.

Miscarea de rezistenta la ororile fascismului ungar a fost - si va ramâne in istoria Transilvaniei de Nord – justificata moral. Cu aceasta imagine si semnificatie, ea se exprima pe sine insasi in categoriile spiritului democrat, stabilind contrastul adevarat dintre natura distructiva a fascismului si o lupta pentru limpezirea cugetelor. Evocând-o, gândul va intâlni umbrele unor eroi, dar si ale unor monstri de odinioara. Acestia din urma nu si-au atins scopurile: macelul a fost stavilit, masina de razboi a fost invinsa, dar nu si unele idei si metode care mai genereaza confuzii obscure si agresiuni.

E necesar sa precizam ca, pentru miscarea de stânga, umanitatea, ca ideal, n-a constituit niciodata o tinta indepartata, nici chiar atunci când nu exista nici o solutie de mijloc.

Regimurile totalitare, cu intoleranta lor fata de productia de arta ce nu le convenea, pe care nazistii au declarat-o drept "entartete Kunst", iar comunistii au etichetat-o ca arta dusmanoasa, cosmopolita etc., au fost necrutatoare cu artistii care si-au pastrat independenta fata de ideologiile lor.

Din marturiile acelei epoci vom aduce câteva in atentia cititorilor. Iata ce spunea Georg Grosz: *"Am pictat si am desenat pentru a protesta impotriva unei lumi. Lumea aceasta avea infatisarile monstruoase ale inegalitatii, urii nationale si de rasa, ale confuziei, crimei si prostitutiei morale"* . Frans Masereel, unul dintre cei mai realizati artisti antifascisti, si-a propus *"crearea unei imagini a omului care se deosebeste de idoli si caricaturi"* . Oskar Kokoschka arata ca *"ceea ce astazi este etichetat ca arta de stânga nu putea sa apara decât acolo unde a existat preocuparea ca arta sa ajunga la oameni"* ... Tot el spunea ca expresionismul, ca manifestare a artei de stânga *"trebuie inteles drept o explorare si relevare a sufletului omenesc si, totodata, o angajare sociala... Expresionismul a fost imbratisat, pretutindeni, numai de o minoritate. Cu toate ca purta in sine una din posibilitatile de supravietuire spirituala a Europei, in anii de murdarie a Germaniei si in anii de umilire a umanului, fapt ce a trecut aproape neobservat"*.

Noua artisti evrei care aveau sa fie ucisi, aflati printre alti creatori sacrificati in anii Holocaustului in Transilvania de Nord ocupata de Ungaria, se simteau angajati intr-o imprejurare umana grava si incercau, fiecare in felul sau, sa afirme nu numai un crez artistic, ci si unul etic in legatura cu o situatie umana si politica concreta. Ei ar fi vrut sa indrepte cursul vietii, nu ca pe o problema individuala, ci ca una esentialmente colectiva.

Pentru a restabili, macar partial, exemplul lor de abnegatie si gândire echilibrata, de atitudine umana manifestata contra iresponsabilitatii artistice, sociale si morale, protestul lor curajos, la diverse intensitati impotriva prejudecatilor rasiale, religioase, sovine, va necesita o laborioasa cercetare. Pâna atunci trebuie sa-i pomenim cât mai des pentru a incerca sa cunoastem, macar aproximativ, vietile si creatiile lor care se confunda cu zestrea unui trecut de protest, cu impuls de dezrobire, dar mai ales cu consfintirea unui crez uman in arta.

In vremea lor, acesti pictori, desi erau inruditi prin ideal, pareau diferiti ca expresie si, totodata, deosebiti de altii prin acel element care schimbase fata artei, o anume realitate interioara, alimentata de amintirea transeelor, a lagarelor, a companiilor de munca, ca si de alte grave experiente de suferinta ale omenirii. O omenire hartuita nu numai de probleme sociale, politice si de readaptare la viata civila, dar si de dezordine de sentimente si idei.

Astazi ei par mai putin diferiti, fiindca ceea ce ni se dezvaluie in primul rând prin arta lor este *o epoca si un apel* catre crearea unei solidaritati in directie spirituala si de afirmare a unei *realitati traite*.

Cu speranta de a gasi un prilej pentru a ne extinde cândva si asupra modului in care atât ei, cât si altii din familia lor au contribuit la patrunderea unei viziuni umaniste in constiinta si simtirea unei comunitati, schitarile ce urmeaza vor indica doar câteva puncte de reper:

David Jándi (1893-1944), pictor a numeroase teme iudaice, a fost unul din acei artisti magici care erau ademeniti si purtati de viziuni prin toate surprizele fanteziei. Surprize ce disimuleaza, sub jocuri variabile de simboluri, nostalgii si temeri revelatoare.

Martin Katz (1911-1943?), baimarean ca si Jándi, fusese sotul pictoritei Lydia Agricola, de care a fost despartit cu cea mai brutala violenta institutionalizata, deghizata in mantia legii. Când ma imprietenisem cu Martin si Lydia, era prin 1935, nu banuiam cât de puternic si nemilos - si nici unde – ne va duce valul. Erau anii trairilor naive, când oamenii erau inca dispusi sa creada in toti oamenii.

Alfred Grünfeld (1911?-1942) a ramas pâna astazi doar cu numele: din multele tablouri pictate intre 1934-1942 si vazute de mine, dupa numai 50 de ani de la disparitia lui, nu am mai gasit nici macar unul care sa-l reprezinte. Alfred Grünfeld a murit pe pamântul Ucrainei in 1942. Am fost arestati impreuna la Cluj, in martie 1942. Incadrati intr-un detasament special de pedeapsa, el a fost trimis sa demineze un sector de front. Grünfeld a calcat pe o mina si a murit. Era in ultimul trimestru al anului 1942.

In paralel cu pictura sa, expresie constienta a unei puternice emotionalitati, Grünfeld era fascinat de "pictura" de pe aripile fluturilor, pe care o considera o arta "prin biologie", opusa fanteziei creatoare. Vedea in ea un "tablou intern", ivit fara interventia orgoliului.

Iosif Klein (1896-1944/45), artist antifascist si el, era unul dintre pictorii de la Baia Mare ingroziti de mizeria chipurilor pamântii, de incordarea sau neputinta dureroasa din privirile intunecate si – nu in ultimul rând – de rigida stratificare a paturilor sociale si a raselor. Klein mai era preocupat de deosebirea dintre practica si teorie, ca si de neputinta acelora care intelegând bine lucrurile nu se pricep sa le preschimbe in fapte. A murit in lagarul de la Melk an der Donau (Mathausen).

Eva Lazar (1914-1944) era din Dej. Inzestrata cu un suflet nemasurat de sensibil, ea isi intâmpina cunostintele si prietenii totdeauna cu un zâmbet sfios si amical. Melancolia fiintei sale punea surdina oricarui gest sau cuvânt netiparit. Din creatia Evei Lazar, iscata din realitati dejene si privelisti somesene, s-a gasit o pânza, un *Autoportret* , pastrat 50 ani cu devotament de maestrul Alexandru Mohy din Cluj. Iar recent, directorul Muzeului din Dej, ne-a semnalat, prin Ruxandra Garofeanu, inca doua pânze. Se mai afla intr-o carte câteva reproduceri si o fotografie a pictoritei, autoare a numeroase opere inspirate din traditia iudaica a familiilor evreilor.

In viata, ca si prin moarte, Eva Lazar a exemplificat o energie morala de stranie forta. Parca isi presimtise disparitia prematura: mai multe tablouri aveau ca tema "trecerea" ("vanitas"). Când a inteles ca suferintele inumane din lagar anuleaza orice urma a demnitatii. Eva Lazar s-a sinucis la Auschwitz. A murit electrocutata in sârmele ghimpate ce imprejmuiau lagarul.

Ernest Tibor (1885-1945) era din Oradea. El incercase sa influenteze actualitatea prin mijloacele traditionale ale picturii dând expresie idealului sau umanist, intelegerii pasnice si infratirii spirituale mai presus de etnii, de rase, de granite ori limba. Mult apreciat de marele pictor N. Tonitza, Tibor era un statornic campion al concordiei dintre oameni si un neclintit adversar al tuturor formelor de militarism, un adevarat "prieten al umanitatii" – dupa expresia lui Franz Werfel.

Mauriciu Barát (1880-1944) – pictor, profesor de pictura si librar la Oradea – manifesta o mare incredere atât in forta morala a Europei cât si in biruinta ei. Remarcabil acuarelist, M. Barát avea capacitatea de a-si afirma in imagine emotiile stârnite de ordine, de viata civilizata. Un atare act implica recunoasterea si folosirea limbajului fara trufie.

Ernest Grünbaum (1908-1944) ne indeamna prin arta sa sa ne gândim la semnificatia obiectiva a rezistentei impotriva extremismelor de "dreapta" si de "stânga" si la functia pe care forma o poate avea in arta. Fiindca datorita nu numai temei, ci si formei, unele imagini expresioniste sau suprarealiste, de exemplu, beneficiaza de o convertire in opozitie a subiectului, caruia ii confera o semnificatie particulara.

Valabila in general, aceasta capacitate, face parte din categoriile rezistentei prin arta si, ca atare, solicita dreptul la obiectivitate.

In imaginile lui Grünbaum, Klein, Katz, ca si in intreaga creatie a lui *Leon Alex* (1907-1944?) apare altceva - si ceva mai mult – decât simpla revolta impotriva traditiilor formale ale unor deprinderi consumate.

Arta lui Leon Alex a contestat o lume ce camufla cauzele adevarate ale starilor de mizerie. Ca artist antifascist, Leon Alex era preocupat sa descopere posibilul conjunctural pe temeiul acelei uniuni morale care ii leaga pe oameni in efortul lor de a invinge teroarea, umilirea, ingâmfarea rasiala si nationala, incultura etc. "Daca astazi – imi spunea recent un vizitator martor al vremurilor – se respira aerul unei lumi umane mai putin delirante, aceasta lume s-a instalat prin sacrificiu".

Dar monstrul exista - si-a renovat insa metodele. Câteodata actioneaza inarmat si ucide.

In cadrul istoriei artei noastre din Transilvania, opera lui Leon Alex se impune ca un tulburator capitol, aspirând nu numai la validitate generala, ci si la transformarea dorintei si a visului intr-o forta morala pusa in serviciul respectului pentru lucrurile vizibile.

Ca expresie a intelegerii unei realitati sociale, grafica lui Leon Alex ofera posibilitatea de a ne apropia de o experienta vie, ce ne face sa intelegem ca, mergând in pas cu istoria, arta poate sa se schimbe; ca libertatea inseamna pentru artist cunoasterea propriei fantezii si trairea propriei vieti in identitate cu un ideal; ca insasi realitatea artei se poate confunda cu adevarul unei vieti.

Revenind la cele ce s-au intâmplat in spatiul hungarismului nazist, in Ardealul ocupat de Ungaria marturisesc ca nimeni dintre noi nu si-a putut imagina posibilitatea ca brutalitatea sa nu mai fie confruntata cu nici un fel de impediment.

In fata acestei fugare retrospective, constiinta noastra se revolta din nou impotriva despotismului si-si face o cinste din a-l intelege corect: cum a fost si ce a fost. Dar asasinarea celor noua pictori evrei nu a reprezentat doar un episod local, ci se inscrie intr-un capitol al dezastrelor istorice, alaturi de moartea a milioane de evrei, intre care 618.000 erau din Ungaria, carora europenii nu le-au sapat morminte.

Catastrofa nu s-a produs insa pe neasteptate. Intre semnele sinistre ale descompunerii morale ne-am referit in alta parte la tradarea spiritului de colaborare si convietuire dintre artistii ardeleni, o tradare ce se infatiseaza pâna azi ca o prabusire atât de adânca incât nu i se pot sterge urmele. Aceasta tradare angajeaza in primul rând responsabilitatea conducerii Breslei "Miklós Barabás" si acuza ideologia nazista in varianta ei maghiara.

Ceea ce nu poate fi inteles in nici un fel este reiterarea acelei rataciri din anii 1941-1944, printr-o monografie consacrata, in anul 1978, Breslei "M. Barabás", publicata la Bucuresti. In aceasta carte, deformând in mod constient realitatea ori adevarul, autorul (J. Murádin) afirma despre Breasla "Barabás" urmatoarele: *"principiile ei de functionare, stabilite de statut, aveau un fundament democratic"* (p. 61).

Un asemenea neadevar face parte componenta din tratamentul nazismului si echivaleaza cu o tentativa de a inalta inselatoria si prigoana la rang de virtute.

22. EXEMPLE DE URMAT...?!

In august 1945 am fost transferat, sub stare de arest, din beciurile politiei din Cluj la "Casa de nebuni", denumirea populara a Clinicii de psihiatrie. Eram de vreo 8 zile in greva foamei. Epuizat trupeste, nu ma simteam insa atins , in nici un fel, de acele framântari sufletesti, ce insotesc, de obicei, neputinta de a actiona. Cu toate ca am fost expus, intr-o atmosfera de ifose proletare in cele 5 luni premergatoare de detentie, unor torturi mârsave, fara vreo posibilitate de riposta, nu ma simteam nicidecum nimicit.

Situatia, ce ma tinea in catusele ei sub un nume ce nu era al meu (László Farkas), parea nu numai absurda, dar chiar incalificabila. A fost greu sa-mi inteleg prezentul. Insotit de amintiri, aveam ferma convingere ca trecutul ce-mi apartinea ma si justifica.

Liber sa circul – cu permisiunea profesorului Dezso Miskolczi – in curtea si gradina clinicii, il vedeam, aproape zilnic, pe Edgár Balogh, care locuia in apropierea spitalului. Pe atunci nu prea intelegeam sârguintele lui propagandistice, nici efortul sau de a se supune, cu pretul oricarei concesii, si de a se subordona, fara rezerve vizibile, unor interese de grup cu o pronuntata coloratura nationalista, in timp ce se considera zgomotos a fi un exponent al nazuintelor socialiste.

Convorbirile noastre, peste gratiile de fier ale gardului ce despartea strada de curtea clinicii, erau scurte, rapide si sumare. In schimb obisnuiam sa-i comunic, despre problemele mele, prin bilete si scrisori, mai lungi ori mai scurte. Raspunsurile lui la ravasele acestea erau formulate oral. Continutul acestor "dialoguri" insolite dar sincere nu a fost alterat de ingratitudinea imprejurarilor.

Daca, cu totul intâmplator, una din scrisorile mele n-ar fi supravietuit (in copie), intreaga aceasta istorie ar fi ramas doar in amintiri, iar eu n-as fi apucat sa vorbesc despre acele intâlniri, destul de apasatoare pentru mine.

Astazi, la o distanta de aproape 60 ani, regasesc in scrisoarea mea adresata lui Edgár Balogh, semnele acelor fenomene, care s-au extins ulterior in viata politica oficiala a maghiarimii din România, luând proportii.

Scrisoarea l-a interesat in asa masura pe Gusztáv Molnár, incât, inainte de 1989, el a incercat – si a reusit – s-o faca disparuta (adica nerestituita pâna azi), din cauza aprecierilor formulate de mine, fara echivoc, despre subrezenia morala a lui Károly Kós, dar si pentru fenomenul "schimbarii la fata", de la nazism la comunism, apoi la anticomunism si, mai pe urma, la democratie, a acelorasi politicieni maghiari, fenomen prezent si extins ca manifestare politica ungara generalizata in Ardeal. Prin comportamentul sau, Molnár a demonstrat caracterul celui care se zbate ca sa anuleze argumentul prin distrugerea lui conspirativa. A câstigat el oare astfel putere asupra unor realitati si adevaruri?

In modesta mea "viata politica" aceasta "modificare", a unei realitati, a lasat o penibila senzatie: a minciunii tainuite, a ingerintei dezgustatoare si, mai ales, a obrazniciei de a recurge la o asemenea hotie. Comportament de agent – nu de om politic. Adeseori ma gândeam la câte lucruri se pot regiza; sper totusi ca asemenea manevre nu au totdeauna sorti de izbânda. Dar mai stii ce rezultate se pot obtine cu staruinta de rozatoare?

Iata esentialul din documentul – scrisoarea mea catre Edgár Balogh – care a supravietuit tacticii disparitiei, pusa la cale de Gusztáv Molnár:

Draga Edgár Balogh

Dupa interesul pe care l-ai aratat fata de problema mea si dupa revolta cu care ai constatat ca tot mai continua samavolnicia, cu atât mai scandaloasa cu cât este practicata fata de un democrat, am crezut cu indreptatire ca Uniunea Populara Maghiara – care te numara nu numai printre membri ei ci si printre personalitatile sale de conducere – se va stradui, la timpul si locul potrivit, sa-mi fie de ajutor.

Intr-adevar, din partea carei organizatii politice de stânga as fi putut astepta o interventie energica in favoarea mea, daca nu din partea Madosz-ului de alta data?...

Colaborarea mea de odinioara cu Madosz-ul era fara rezerve, iar prestigiul conducatorilor sai (Bányai, Vincze, Rácz) a fost mult intarit in fata maselor de faptul ca datorita influentei mele s-a reusit ca numerosi membri ai Madosz-ului, muncitori si tarani, sa fie eliberati de la Tribunalul Militar, unde fara interventia mea, ar fi avut parte de multi ani de detentie. (...)

Am procedat astfel, fiindca acest comportament era in consens cu linia convingerilor mele politice, pe care maghiarimea din aceste parti putea sa le cunoasca inca de mai inainte si pe care le-am pastrat cu staruinta si dupa Diktatul de la Viena, atunci când eram persecutat de autoritatile ungare si când, in pofida tradarii savârsite de unii din prietenii mei maghiari nu am identificat poporul maghiar cu

fascismul maghiar. Mai poti sa-ti amintesti si de rezistenta mea fata de acei români din Ungaria, care erau tentati sa colaboreze cu fascismul ungar. In schimb prietenii nostri maghiari nu au luptat impotriva elementelor reactionare proprii, dar i-au pus la stâlpul infamiei pe reactionarii români si astfel au dat apa pe moara acelui curent sovin care din imaginea de ansamblu a vietii românesti voia sa vada numai aspectele sale penibile.

D-ta ai mai fost martorul acelei fermitati care, in anii de dupa Diktatul de la Viena, m-a delimitat de compromisuri si oportunisme si m-a determinat sa ramân fidel spiritului democrat. Poate iti mai amintesti ca, in 1942, torturat si poate timorat de prigoana dezlantuita impotriva mea, am intentionat sa parasesc Ungaria. D-ta ai fost acela care m-ai convins ca aici am obligatii si tot D-ta m-ai determinat sa ramân. Ei bine: dupa ce am colaborat ani de zile, dupa ce in cele mai grele imprejurari ne-am pastrat pozitiile in relatiile noastre, astazi Uniunea Populara Maghiara mi-a dat o neasteptata si nedreapta lovitura: delegatul UPM in Comisia de triere de pe lânga Politia Cluj a votat internarea mea. De ce?

(...) Stiu ca intr-un regim democratic delegatiile si mandatele au un caracter conditionat si determinat. Prin urmare delegatul unei organizatii ori al unui partid nu poate actiona dupa bunul sau plac. In acest caz, nici delegatul UPM n-a actionat decât in sensul mandatului sau.

Pe de alta parte trebuie sa marturisesc ca nici n-as fi putut astepta un alt tratament, nu din partea voastra, care sunteti vechi si incercati camarazi, ci din partea acelora de care voi va folositi astazi. Nu pot sa nu ma gândesc la Károly Kós, la acest nou adept al partidului vostru, care in 1943, ca unul dintre beneficiarii si lacheii regimului de atunci, a protestat in fata ministrului (invatamântului n.n.) ***Jeno Szinyei Merse, impotriva numirii mele ca asistent universitar, nu pentru ca n-as fi avut cunostintele necesare, ci textual cu aceasta motivare: "dar Sorban este totusi un valah!"***

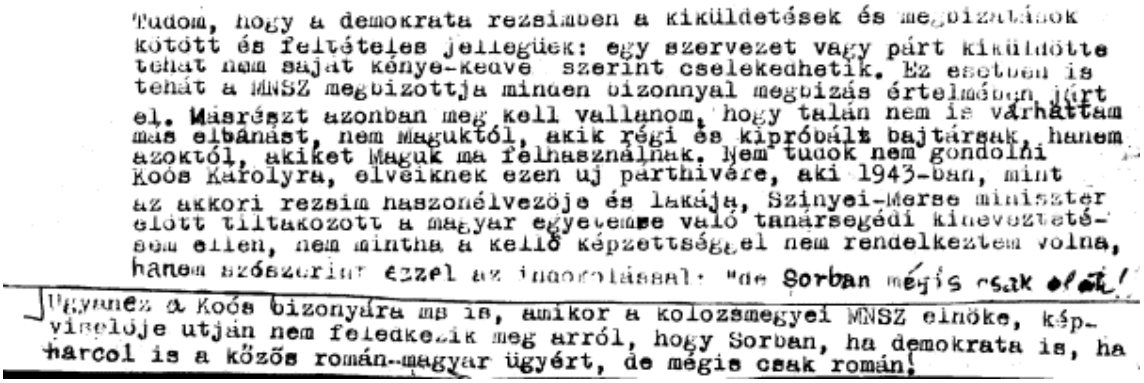
Tudom, hogy a demokrata rezsimben a kiküldetések és megbízatások
között és feltételes jellegűek: egy szervezet vagy párt kiküldötte
tehát nem saját kénye-kedve szerint cselekedhetik. Ez esetben is
tehát a MNSZ megbízottja minden bizonnyal megbízás értelmében járt
el. Másrészt azonban meg kell vallanom, hogy talán nem is várhattam
más elbánást, nem maguktól, akik régi és kipróbált bajtársak, hanem
azoktól, akiket Maguk ma felhasználnak. Nem tudok nem gondolni
Kós Károlyra, elveiknek ezen új párthivére, aki 1943-ban, mint
az akkori rezsim haszonélvezője és lakája, Szinyei-Merse miniszter
előtt tiltakozott a magyar egyetemre való tanársegédi kinevezésem
ellen, nem mintha a kellő képzettséggel nem rendelkeztem volna,
hanem szószerint ezzel az indokolással: "de Sorban mégis csak oláh!"
Ugyanez a Kós bizonyára ma is, amikor a kolozsmegyei MNSZ elnöke, kép-
viselője utján nem feledkezik meg arról, hogy Sorban, ha demokrata is, ha
harcol is a közös román-magyar ügyért, de mégis csak román!

Acelasi Kós, desigur si astazi, ca presedinte al Uniunii Populare Maghiare din judetul Cluj nu uita, prin delegatul sau faptul ca Sorban, chiar daca e un democrat, chiar daca lupta pentru cauza comuna româno-maghiara, este totusi un român!

Probabil iti mai amintesti ca in noiembrie 1944 mi-ai facut reprosuri pentru acel articol pe care l-am scris despre schimbarea la fata a lui Imre Mikó, ca si pentru un alt articol in care am pus in discutie responsabilitatea legiuitorilor unguri. Eu eram de parere ca este o greseala din partea voastra sa-i primiti (in rândurile UPM n.n.) *fara rezerve pe cei care abia in ultimele luni, când falimentul hitlerismului a devenit evident, au aderat la democratie, mai ales pentru ca masele, in mod justificat vor fi neincrezatoare fata de cei care ii accepta in rândurile lor pe acesti "democrati fripturisti", contestând pâna la urma sinceritatea lor. As fi vrut sa feresc de toate acestea succesul cauzei noastre comune. Atunci insa nu mi-ai impartasit punctul de vedere, in schimb* ***in urma cu câteva saptamâni – nu-i asa? – mi-ai spus ca evenimentele m-au confirmat pe mine si astfel intre noi din nou intelegerea a redevenit deplina in problema româno-maghiara*** *(...).*

Te rog sa ma crezi, as fi fost mult mai dispus sa ma ocup exclusiv de reactionarii români. ***Când am vazut insa ca voua nici prin gând nu va trece sa va luptati impotriva reactionarilor maghiari, ci intrati in compromisuri cu ei, am fost totusi nevoit sa-mi fac auzita vocea in aceasta chestiune.*** *Am facut asta cu atât mai mult cu cât pentru mine prietenia româno-maghiara e o problema vitala si consider o datorie a mea sa intervin de fiecare data când simt ca aceasta relatie ar putea fi periclitata, fie din vina ungurilor, fie din vina românilor.*

Evenimentele, daca le privim cu masura cuvenita, ma justifica pe mine. In timp ce D-ta, unul dintre cei mai autentici reprezentanti ai democratiei maghiare, iti manifesti indignarea fata de samavolnicia in urma careia eu sufar, in timp ce D-ta vrei sa ma ajuti, Uniunea Populara Maghiara, care te recunoaste

drept capetenie, prin cuvântul unor oameni improvizati (dupa a mea parere compromisi), voteaza pentru internarea mea!

Nici de data asta nu confund notiunile, ca atare nu-i identific pe democratii maghiari cu votul de internare al Uniunii Populare Maghiare – dar am considerat necesar sa te informez pe D-ta direct despre aceste lucruri. (...)

Draga Edgár Balogh!

Consider necesar sa recomand nemijlocit atentiei D-tale comportamentul Uniunii Populare Maghiare, despre care am aflat doar de câteva zile. Daca nu pentru altceva, macar ca sa stabilesc o situatie clara in relatia dintre noi doi. As dori sa aflu raspunsul la intrebarea daca D-ta si Bányai se identifica cu votul delegatului U.P.M.?

In asteptarea raspunsului, ramân al d-tale cu vechea prietenie

Raoul Sorban

28 aug. 1945

Panorama posteritatii lui Károly Kós are nu putine aspecte ce te umplu de nedumerire si mirare, Károly Kós, *la rang de exemplu national si uman pentru urmasi, pentru ardeleni?* Ca era antiromân si antievreu? Nedumerirea si indignarea sunt firesti. El – cum s-a afirmat – a fost oare chiar un "opozant al regimului reactionar, pronazist din Ungaria"? Voi transcrie opinia lui Francisc Pacurariu despre "fenomenul" Kós, care "in anii dictaturii horthyste, nu a procedat, asa cum s-a scris cu un total dispret fata de adevar si realitate, adica nu «va trai ca un izolat in Stana lui» (localitatea in care domicilia n.n.), nevoind sa participe la injustitia flagranta a regimului, ci, dimpotriva, va asuma din prima clipa a ocupatiei (de catre unguri a Transilvaniei de Nord n.n.) o pozitie foarte activa. El a fost decorat cu cea mai importanta decoratie a sovinismului agresiv ungar de catre Horthy, *Crucea Apararii Nationale (Nemzetvédelmi Kereszt)* 1 , a fost numit profesor universitar, prin crearea speciala la Academia Agricola din Cluj a unei catedre (de Constructii agricole n.n.) si, in acest fel, si membru al Senatului Invatamântului Superior, calitate in care s-a opus numirii vreunui român ori evreu in invatamântul superior. In acelasi timp si-a pastrat rolul decisiv in conducerea editurii «Erdélyi Szépmives Céh», facând imposibila publicarea vreunui scriitor maghiar progresist, ori a vreunui scriitor evreu de limba maghiara. El a acceptat si exercitat cu o autoritate dictatoriala potrivita atmosferei epocii, functia de presedinte al «Breslei Miklós Barabas», singura organizatie de artisti plastici permisa in Transilvania de Nord, in care *nu a admis primirea artistilor români si evrei* , fapt care l-a determinat pe vicepresedintele breslei, marele gravor Gy. Szabó Béla. sa-si dea demisia din aceasta functie..." 2

Angajat, fara nici o retinere, in ofensiva culturii naziste a oficialitatii, faptele lui Károly Kós, in cei 4 ani de ocupatie, au o deosebita importanta in a demonstra preponderenta "politica" a comportamentului sau, care era in opozitie categorica cu atitudinea sa anterioara Diktatului, când s-a manifestat, in general, ca adept al bunei convietuiri dintre nationalitati.

Implicat personal intr-o actiune comuna a artistilor, iata ce-mi scria Károly Kós la 15 octombrie 1938:

"Dragul meu coleg. Sa ma ierti ca te deranjez dar in munca noastra la care ne-am angajat impreuna am nevoie de ajutorul d-tale cordial. Cu Emil Isac 3 am vorbit deja alaltaieri. Nu s-a dezis de nimic, ba din contra – ne va ajuta cu cea mai mare promptitudine. Banii necesari ii vom putea primi din partea sa, pe de alta parte e vorba si de ceva formalitati, precum si de discutarea unor treburi ulterioare, de aceea il rog insistent pe dragul si bunul meu coleg sa faca bine – ca azi d.m. intre orele ½ 5 – ¾ 5 sa vina impreuna cu mine la Emil Isac, ca sa rezolvam totul linistit si definitiv.

Singur nu ma simt suficient de autorizat si nu vreau sa-mi imping persoana prea in fata chiar si pentru aceea ca sunt maghiar si nu mi-ar face placere daca oricare dintre voi ar vedea vreun impediment intr-o sanatoasa munca comuna. Rog inca o data sa vii, ramân cu sincera prietenie Károly Kós".

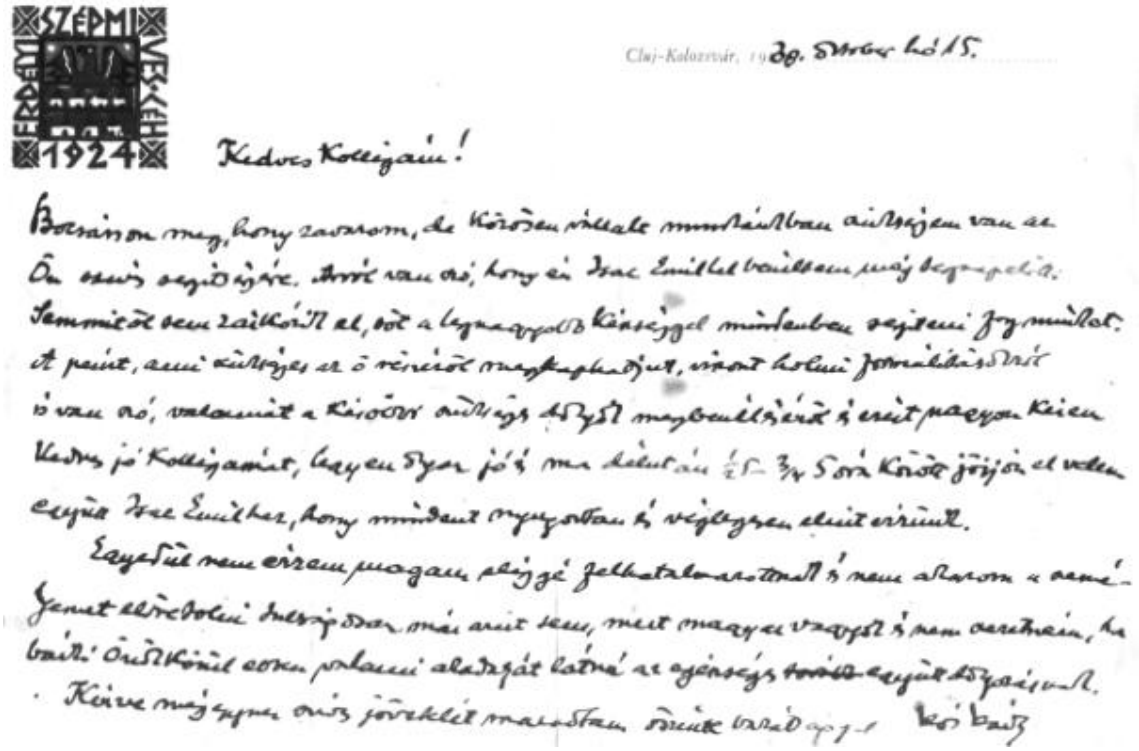

In fata acestei misive se poate pune intrebarea daca afirmatiile mele in privinta lui Kós nu reprezinta o lipsa de respect fata de omenia si autoritatea unui renumit arhitect, grafician, scriitor si politician? Fata de adevar?

Károly Kós putea fi considerat un caz ciudat: german dupa tata, francez dupa mama, el se simtea a fi nu numai un maghiar autentic, dar chiar un maghiar intransigent, integrat in universul structurilor interioare al maghiarismului total, unde ideile si nazuintele sale, intr-o sustinere nu tocmai rationala, il indreptau spre o realitate râvnita, pe care o revendica intreaga sa fiinta. O asemenea inclestare, conferea realitate constiintei, staruintei si vointei sale. La greutatile acestei optiuni, la pretul ei de eforturi si jertfe ma gândisem si atunci când, spre sfârsitul anilor '930 imi ceruse ajutorul, in mai multe rânduri. Era o perioada in care se consolidase intre artistii plastici din Transilvania o exemplara si afectuoasa solidaritate de breasla, cu un bogat cuprins moral, rezistenta la sugestiile insinuante ale unor obscure porniri nationaliste.

In jurul numelui lui Károly Kós si azi – ca si ieri – se mai incing discutii nu pentru complexitatea excesiva a antiromânismului sau ci, in general, pentru credintele si actiunile sale extremiste, acordate pe strunele nazismului.

Este de-a dreptul curios sa vezi cum astfel de oameni vorbesc de arta, de natiune, de caracter si progres, când pentru ei teoria nu e decât un mijloc de a-i nimici pe altii, fiindca instinctul ii indeamna la arma si lupta, la lucruri ce raspândesc spaima.

Dupa ce am inteles ca drumul pe care a mers Károly Kós a fost unul arbitrar, absurd si, in fond, antinational (fata de nationalitatea sa asumata), am realizat si faptul ca intelegerea evenimentelor din timpul vietii sale ii era extrem de limitata. Roata destinului sau nu s-a invârtit conform miscarii omenirii in lume. Oare n-ar fi vrut sa-i ignore – cu totul si pentru totdeauna – pe cei care nefiind unguri, nici n-au vrut sa devina unguri urmând exemplul sau personal? 4 Nu stia oare ca omul trebuie sa iasa de sub incidenta urii ca sa afle ca iubirea este una din cele mai vii legaturi interumane, o stare eficienta a vietii?

Károly Kós a mai facut o serie de demonstratii despre ceea ce a inteles sub termenul de “transilvanism”, pus in circulatie in special de el: o anumita directie politico-culturala, favorabila celor *trei* natiuni “istorice” (unguri, germani si secui), intr-o Transilvanie in care românii sunt cel putin ignorati.

Dupa Diktat, maghiarii au vorbit mai pe fata, in formulari mai putin sofisticate, despre “transilvanism” ca despre o *tactica politica in serviciul expansiunii ungare* , menita sa-i izoleze pe românii ardeleni de marea lor familie nationala. 5

Deosebit de concludenta si semnificativa pentru sensul adevarat, lipsit de camuflaje, al notiunii de “transilvanism”, apare lamurirea formulata de cunoscutul istoric ungur László Makkai, in cuprinsul unui

studiu al sau, intitulat *Calea spiritului ungar in Transilvania trianonica (A magyar szellem útja a Trianoni Erdélyben)* (in revista "Hitel", Cluj, nr. 7, 1942).

Acest amplu studiu, publicat atunci când au fost "decodificate" si "deconspirate", de catre politologii si istoricii maghiari unele din diversiunile la care a recurs miscarea revizionista in perioada interbelica, menite sa serveasca traditionala orientare dominatoare a ideologiei "sanstefaniste" si structurile sale istorice inrobitoare de "natiuni venetice", ne determina si ne indreptateste sa punem sub semnul intrebarii sinceritatea "transilvanistilor" maghiari. Caci iata de exemplu cum este apreciata functia si finalitatea ideologica concreta a "transilvanismului" de catre László Makkai in studiul mentionat:

"... Transilvanismul a avut dreptate nu atunci când ademenea românimea cu sloganuri democratice si umaniste de circumstanta sa intre intr-un ocol comun (cu ungurii n.n.) *, ci atunci când credea cu fermitate ca geniul transilvan, ca principiu organizatoric al convietuirii popoarelor, poate fi inspirat exclusiv de ungurime. Prin «transilvanism» Ardealul si-a creat propria-i ideologie sanstefaniana (...) Tineretul maghiar ardelean stie si declara, impreuna cu Gábor Tusa* (autorul unei carti despre Transilvania) *ca statul nu poate fi altceva decât expresia spirituala a unui singur popor, dar mai stie ca acel stat care poarta spiritul natiunii ungare constituie* ***singura*** *forma de viata si pentru popoarele nemaghiare din bazinul carpatic..."* etc.

Conceptul unei astfel de interpretari privind functia puterii de stat in problema nationala – despre care Makkai constata, aprobativ, ca se afla sub influenta ideologiei nationale de "dreapta" – constituie acel fundament teoretic al comportamentului si stapânirii represive si agresive (pâna azi), in care totdeauna este implicata violenta, cruzimea, dispretul, distrugerea, brutalitatea, spaima, suferinta...

"Spiritul transilvanist este inainte de toate spirit maghiar" – a afirmat in parlamentul Ungariei, senatorul Zoltán Szakács, facând si urmatoarea precizare: "a fi transilvanist inseamna a trai periculos si a ramâne maghiar."...

Revenind la cazul Károly Kós, in contextul vietii politice si culturale din Transilvania, se va constata cu obiectivitate, ca el s-a dovedit a fi unul dintre organizatorii si exponentii politicii nationaliste de "extrema dreapta", actionând ca un agent al ultrasovinismului, antiromânismului si antievreismului... Unul dintre cei pe care istoria nu va inceta sa-i considere ceea ce au si fost: vinovati ai discordiei ori – "criminali de razboiu" cum i-au calificat legile pe toti cei care in formularea lui Petru Groza – "au aprobat legi sau masuri nedrepte, provenite din conceptii totalitariste ori rasiale", ... "care din motive politice nationaliste sau rasiale au pus in aplicare actiuni de represiune colectiva sau individuala..." etc. Pe toti acestia Dr. Petru Groza i-a asociat "criminalilor" din vremea mea.

Viata isi are zigzagurile ei, dar evolutia discursului istoric nu poate fi atât de absurda incât posteritatii sa-i fie ascunsa pâna si identitatea unor notiuni. Si totusi cu girul unor personalitati politice ale maghiarilor si cu sprijinul unor români rataciti in confuzii – ori pe cararile tradarii – se vorbeste "in numele adevarului" despre *mostenirea democratica* a lui Károly Kós, Loránd Daday, Imre Mikó, contele Béla Teleki s.a., care au contribuit in Transilvania la transformarea vietii intr-un calvar, la instaurarea inegalitatii nationale, sociale, culturale dintre neamuri, a fricii, a panicii etc. La capatul acestui calvar se afla sute de mii de români goniti din vetrele lor stramosesti, alte *câteva sute de mii de ardeleni* – evrei si români – *trimisi la moarte* .

S-ar cuveni, in sfârsit, sa fie bine inteles de acei politicieni maghiari din România, care isi asuma azi responsabilitatile – ca toti acei care au comis faptele la care ne-am referit, ca si cei care dupa savârsire s-au opus cunoasterii semnificatiei lor corecte, nu pot fi disociati de culpabilitatile sistemului politic din ambianta ungaro-nazisto-fascista din anii 1939-1944.

Editura "Kriterion" din Bucuresti a tiparit o carte despre "Breasla Miklós Barabás", aflata sub conducerea lui Károly Kós, o asociatie de tip nazist, care, fara nici o ezitare, a aplicat "legile de la Nürnberg". Aceasta asociatie, si cu conducatorul ei sunt astazi inaltati pe piedestalul prestigiului moral, elogiati in cadru national, consacrati in galeria eroilor "democrati" si introdusi – prin contrabanda si abuz – in *fondul progresist* al culturii minoritatii maghiare din România.

In flagranta contradictie cu orientarea indubitabil fascista a "Breslei M. Barabás", autorul unei monografii consacrate acestei asociatii, afirma ca ea era organizata dupa *"principiul democratic"!*. In ceea ce-l priveste pe Károly Kós, care isi propusese desfiintarea artei si a artistilor români si evrei din Transilvania, acesta este inaltat pe piedestalul prestigiului istoric si national (ungar) si dat ca exemplu de urmat – ca "democrat"! Exemplu de urmat?

In ultima vreme au mai aparut si alte actiuni adresate contemporanilor, pentru ca acestia sa recepteze pozitiv, mostenirile altor "exemple de urmat", o data in favoarea contelui-scriitor Wass, cel care indata

dupa Diktatul de la Viena a pus la cale uciderea unor români si evrei, alta data pentru un paroh reformat antisemit din Cluj, readus in actualitate prin publicarea unora din scrierile sale... s.a.

In nici unul din aceste – si alte – cazuri nu si-au aflat expresie tendintele constructive si nici adevaratele sentimentele reprezentative ale natiunii ungare...

(Unele din frazele asternute pe hârtie mi-au trezit o multime de gânduri in constiinta, parca ar fi vorba – sau chiar este? – de tratarea unor probleme personale. Stiu sigur ca au existat in Transilvania, oameni raspunzatori pentru destinul a mii si chiar zeci de mii de fiinte, oameni care au provocat suferinte ori au prestat o functie de calau. Oare in astfel de situatii nu se invata istorie in mod nemijlocit?)

Dupa infrângerea suferita pe fronturile razboiului din Transilvania, declansat de armata germano-ungara, care a atacat România la 5 septembrie 1944, populatiile din Ardealul de Nord au crezut ca, o data cu victoria militara, se vor modifica si starile politico-sociale raspunzatoare de ravagiile nazismului ungar – si implicit ale sovinismului – din cei 4 ani de ocupatie. Populatiile nemaghiare constrânse a se supune conditiilor de viata, statornicite de exponentii locali ai puterii de la Budapesta, mai erau convinse ca se vor debarasa si de opresiunea agentilor de maghiarizare. Acestia insa nu s-au dat batuti si au continuat activitatea lor sub pretinsa haina a "democratiei" si a unui galagios si servil prosovietism.

In cadrul vietii culturale nord-ardelene (Ungaria), marea majoritate a artistilor plastici a ales drumul creatiei si al transformarii dupa normele bunului simt. Constienti de situatie, au incercat sa-si faureasca un program, opus principiilor "Breslei Miklós Barabás", expresie a unei grave rataciri nationaliste (la care unii dintre artistii unguri au aderat mai mult sub presiunea manipularilor). Astfel s-a iscat lupta impotriva unei dominatii, sub semnul libertatii si egalitatii in cultura. Optiunea a reprezentat de fapt iesirea din instrainare, printr-o convergenta intre dorinta si efortul de a actiona colectiv, intr-un mod ce incerca sa creeze structuri cât mai propice deciziilor si manifestatiilor libere. Artistii au incercat – si au reusit – atunci sa iasa din izolarea nationala instaurata de breasla lui Kós si sa se adune intr-o singura colectivitate, ai carei membri au avut sanse egale de afirmare, indiferent de orientare, de nationalitate, fara bariere de rasa, de origine etnica etc.

Astfel au cazut instantaneu criteriile de separare si de ierarhizare menite sa-i separe pe artisti dupa norme extraartistice, sa directioneze sentimentele si preocuparile lor profesionale conform unor factori fara precedenta in Ardeal.

In mod surprinzator, intregul mecanism al schimbarii a fost – mai bine zis a incercat sa fie – expropriat, cu absoluta ignorare a conventiilor logicii – si fara nici o referinta la un cod moral – tocmai de agentul principal al ideologiei naziste. Fara vreo referire la esecul conceptiilor sale, la falsa imagine despre existenta si coexistenta, despre cultura si raportul dintre idei si viata etc., Károly Kós, acelasi Kós, a incercat din nou sa se impuna, impingând pe primul plan prestigiul sau profesional (ca arhitect-inginer, grafician si literat). Iata *Anuntul* lansat si din initiativa – si cu semnatura – sa indata dupa izgonirea trupelor ungaro-germane de pe pamântul Transilvaniei, difuzat in presa nord-ardeleana: *"ANUNT. Rugam toti pictorii din Cluj ca pe ziua de 27 octombrie a.c., orele 9 si jumatate sa se prezinte in Pavilionul artelor din Parcul orasului pentru organizarea si constituirea lor intr-un bloc al artistilor plastici. Rugam sa binevoiasca a veni in interesul lor propriu. Cluj, la 24 octombrie 1944"* .

ANUNȚ

Rugăm toți pictorii din Cluj, ca pe ziua de 27 Octombrie a. c. orele 9 și jumătate, să se prezinte în Pavilionul artelor din Parcul orașului pentru organizarea și constituirea lor într'un bloc al artiștilor plastici.

Rugăm să binevoiască a veni în interesul lor propriu.

Cluj, la 24 Octombrie 1944.

Constantinescu Victor
Koos Carol
Szolnay Alexandru
Plesa Carol

Semnat: " *Constantinesco Victor* (desigur un român), *Koos Carol* (sic!), *Szolnay Alexandru, Plesa Carol"*

Inconsecventa, stângacie, dezorientare, ori, poate, un joc? Nicidecum insa un joc gratuit!

Metamorfozarile lui Károly Kós pot sa nu ne intereseze, chiar daca fermentul lor ar fi fost "pastrarea puterii". Cei care ii erau contemporani, români, unguri si evrei au fost insa cuprinsi de indignare, fiindca Kós si-a consacrat naravurile la nivelul unor practici ultranationaliste spre a interveni in treburile culturii ardelene impotriva nemaghiarilor.

Nu e oare straniu ca intâmplari de alta data sa mai trezeasca asemenea gânduri in legatura cu cele petrecute odinioara?

Intrebarea n-ar avea justificare, daca posteritatea ungara nu l-ar mentine pe Kós in actualitatea ei ca "pilda de urmat". Astfel "mostenirea lui Kós", continua sa intervina in desfasurarile vietii noastre ca si cum omul ar fi inca viu.

Atunci când Kós a incercat sa-i organizeze in "spirit democratic" pe *"toti"* artistii plastici din Ardealul de Nord eu ma aflam la Bucuresti. Am auzit insa ca tentativa lui a esuat lamentabil. Pâna la urma nici macar secretarul general al fostei bresle, pictorul Sándor Szolnay nu i-a raspuns afirmativ la invitatie. Artistii se gândeau insa la o noua rânduiala organizatorica. Dincolo de vorbe se simtea cum inunda problemele noi, la care trebuiau gasite raspunsuri si solutii adecvate.

La 14 februarie 1945 (prin urmare inainte de revenirea oficiala a Transilvaniei de Nord intre hotarele României) artistii plastici din Cluj si imprejurimi s-au organizat, pe "baza profesionala" intr-o asociatie. Nemaifiind stânjeniti de metodele oportuniste ale lui Károly Kós (intre nazism si "democratie") si ale strategiei nationaliste pusa in practica de un stat-major, artistii s-au organizat sub semnul simpatiei, al stimei si colegialitatii. Despre aceasta situatie ne ofera toate lamuririle *Declaratia* lor comuna, pe care o reproducem in intregime:

"Subsemnatii, artisti plastici profesionisti din Cluj si regiune, intruniti astazi, 14.II.1945, intr-o consfatuire, cu scopul de a discuta asocierea noastra intr-o asociatie pentru apararea intereselor noastre ***profesionale*** *si promovarea artei plastice ardelene in general,*

am cazut de acord asupra urmatoarelor:

1) Dupa framântari care au durat un deceniu (referire la manifestarile "Breslei M. Barabás" n.n.) *in care din interese straine de finalitatile artei, au stat fata in fata artistii diferitelor nationalitati din Ardeal, artistii plastici saluta cu bucurie preocuparea unei asocieri care sa nu cunoasca criteriile de rasa ori nationalitate, urmarind cu persuasiune infaptuirea scopurilor mari si permanente ale artei adevarate in vederea infratirii in cadrele democratiei ardelene, a artistilor profesionisti cu marile mase ardelene.*

2) Doresc sa se infrateasca intr-o asociatie cu caracter pur profesional, pentru a putea sa puna toata puterea lor de munca si intregul lor talent in slujba inaltelor scopuri sociale ale democratiei. Cunosc de datoria lor sa promoveze talentele noi, dar sa si lupte in acelasi timp impotriva fenomenului de nivelator

al diletantismului plastic. In acest sens vor face un apel tuturor artistilor plastici profesionisti, care nu au putut sa ia parte la aceasta prima consfatuire, invitându-i sa se alature pentru a desavârsi impreuna scopurile propuse.

3) Isi exprima dintru inceput dorinta de a numara in rândul membrilor asociatiei noastre pe toti acei artisti clujeni (români n.n.) *, care in urma uneltirilor si teroarei hitleriste si fasciste, au fost siliti sa paraseasca Ardealul de Nord.*

4) Din aceasta asociatie nu vor putea face parte, sub nici un motiv artistii care s-au pus in slujba sovinismului si acei care prin faptele lor au pacatuit impotriva principiului democratic, asociindu-se cu agentii hitlerismului.

5) Artistii profesionisti, necunoscuti membrilor fondatori ai acestei asociatii, vor putea face parte din asociatia noastra, dupa avizul tuturor membrilor, sau in urma avizului dat de un birou permanent, delegat de membri asociatiei.

6) Asociatia va face eforturi pentru promovarea artei plastice ardelene si ridicarea nivelului artistic al publicului ardelean. In acest scop va face expozitii si va publica plachete de arta. Toate manifestarile asociatiei vor fi organizate de un juriu ales dintre membri asociatiei. Acest juriu va fi compus din cel putin trei membri, va fi insa totdeauna compus dintr-un numar fara sot.

7) Cu organizarea asociatiei, verificarea membrilor, redactarea statutelor si cu toate lucrarile curente au fost delegati urmatorii: D. Szabó Vera, Emil Cornea, Cornel Cenan, Kovács Zoltán, Balázs Péter, Nagy Albert si Aurel Pop.

8) Sediul Asociatiei este in Cluj, str. Kossuth nr. 30

Cluj la 14 II 1945."

Semneaza: *"Szabó Vera, Kovacs Zoltan, Nagy Albert, Balázs Péter, Cornel Cenan, Emil Cornea, András László, Szolnay Sándor, Raoul Sorban, Teodor Harsia, Ana Ursoviciu, Petre Abrudan, Aurel Pop"* 6

Relatarile mele au ca baza postulatul privitor la realitatea unor intâmplari, actiuni, programe etc., suficiente pentru a ne face sa intelegem sensul manipularilor lui Kós. In motivatiile acelui comportament care a facut aluzii si la un "drept ereditar" devenit "lege nationala" ca sa justifice ingerinta in cultura, stirbirea principiilor de egalitate, libertate, ca si impunerea unor masuri restrictive in viata si activitatea artistilor nemaghiari, in rândurile carora *dictatura* exercitata de "Breasla Miklós Barabás" a creat o stare de persecutie, interdictie si amenintare. Datorita acestor imprejurari au avut de suferit o seama de artisti importanti, in frunte cu Aurel Popp, Al. Ziffer, Eugen Pascu, Leon Alex, Ernest Tibor, Vera D. Szabó (casatorita cu un evreu), A. Mikola, Lydia Agricola (sotia pictorului Martin Katz) s.a.m.d. De fapt, Kós a vrut sa taie arta in bucati pe care apoi sa le marcheze cu insemne ierarhice, dupa criterii nationaliste si rasiste.

Pentru cronica vietii sale publice, ne vom referi, inca o data, la acea paradoxala inconsecventa cu care s-a lepadat, spontan si fara explicatii, de doctrina nationalismului sau ingâmfat si exclusivist, indata dupa... *infrângerea si izgonirea din Ardeal a armatei si administratiei Regatului Ungar* (1944, octombrie).

S-ar putea ca metamorfozarile unui om de cultura, survenite in urma cu sase decenii, sa nu mai prezinte un prea mare interes astazi, nici incercarea sa de a se "democratiza". In urma eseculul acelei stranii tentative de a-i uni pe artistii de diverse etnii si rase, intr-un "bloc" unitar – dupa ce tot i-a separat – Kós nu s-a mai bucurat de nici o stima printre artisti, nici macar din partea fostei sale "bresle". In aceasta situatie a fost nevoit sa ia act de cuprinsul Declaratiei Artistilor Profesionisti, unde la paragraful 4 s-a prevazut ca "sub nici un motiv" nu vor fi primiti ca membri artistii care prin faptele lor au nesocotit principiul democratic "asociindu-se cu agentii hitlerismului".

Un singur artist nu a fost primit in rândurile membrilor Asociatiei Artistilor Profesionisti din Ardealul de Nord: Károly Kós! El n-a fost primit nici in Sindicatul Mixt al Artistilor, Scriitorilor si Ziaristilor din Transilvania.

In schimb, Uniunea Populara Maghiara din România l-a propulsat spectaculos in politica, investindu-l cu diverse functii importante. O asemenea intorsatura nu avea oare pretul ei de jertfa, asumat in perspectiva reusitei unor noi activitati?

(Recent (in 2002), o asociere aparuta la Cluj-Napoca pe criterii nationale, se afiseaza sub titulatura "Breasla Miklós Barabás". Sa fie oare o incercare de a ridica la rang de dogma o traditie falimentara, cu iz specific?)

Când am fost confruntat cu alternativa politica creata de Horthy, ca aliat al lui Hitler si Mussolini, atitudinea mea, izvorâta din convingere, era ferm combativa. Eram impotriva oricarui aranjament nazist.

In schimb, intreaga activitate desfasurata public de Kós in anii 1940-1944 s-a inscris in limitele acelei alternative. In structura faptelor sale pe care le-am cunoscut in formele lor nemijlocite, Kós s-a dovedit un adept model si un colaborator sârguincios al "horthysmului" nazist. Iata de ce, in luna mai 1983, când *Directia editurilor* din cadrul Consiliului Culturii mi-a cerut un referat despre cartea *Biografie (Életrajit)* , ce figura in planul de aparitii al editurii Kriterion, un volum incropit de ingrijitorul sau din nu se stie câte ebose ori pagini razlete, aprecierile mele formulate in deplina cunostinta, erau esentialmente negative. In acelasi timp am sugerat ca "sa se studieze posibilitatea de a edita (in limba româna) intreaga opera literara a lui Kós...", "sub ingrijirea unei personalitati care sa nu fie un nationalist sentimental, pentru a oferi prilejul de a cunoaste opera literara a lui Kós, ca astfel sa se inteleaga cât mai corectr programul si calitatea acesteia..., *mai ales in acele imprejurari in care controlul exercitat de Consiliul Culturii nu admite discutarea in presa a unor probleme legate de directiile de fond promovate de editura Kriterion, ci doar publicarea unor cronici «mondene» despre cartile pe care le editeaza".*

In incheierea referatului am redat un pasaj dintr-o scrisoare a publicistului (maghiar) Jeno Szentimre adresat pictorului (român) Aurel Popp, din care se face inteles ca despre Kós existau in societatea maghoara si alte opinii decât cele ale ingrijitorului editiei si ale directorului editurii.

Szentimre si-a manifestat interesul fata de intentia lui Popp de a organiza o expozitie si il invita pe acesta la el pentru "a vedea unde, când cum si ce va trebui ca expozitia sa aiba loc intr-o ambianta demna de tine..." Mai promite ca pâna la sosirea pictorului se va " *informa peste tot unde va fi necesar, pe cai independente de Károly Kós, pentru ca drumurile lui Kós sunt legate de cele ale lui Bánffy, pe când ale mele sunt independente de toti grofii si anexele lor..."* [7]

Aurel Popp s-a adresat lui Szentimre, *deoarece "prietenul" sau Kós, dupa 30 august 1940, nu-i mai raspundea la scrisori.*

Asadar problema este nu numai cum stim sa vedem lucrurile, ci si cum le intelegem.

In referat am mai formulat intrebarea daca "isi asuma factorii respectivi ai Consiliului Culturii raspunderea pentru consecintele antiromânesti ale activitatii editurii Kriterion?"

(Intrebat, am autorizat Directia editurilor sa comunice textul integral al referatului meu editurii, respectiv ingrijitorului cartii.)

Chiar si in cazul când te misti in viata ca pe o scena, tot mai esti, concomitent si un spectator. Schimbarile la fata ale lui Kós n-au survenit oare in urma unor indicatii de regie?

O cât mai corecta intelegere a lucrurilor ar necesita investigatii staruitoare. Dar istoria merge inainte repede si sub forme imprevizibile, ignorând reactiile noastre si contând pe ignoranta celor multi. In timp ce actiunile unguresti reinvie si se extind din ce in ce mai agresiv, pe toate caile si planurile, noi nu luam in seama nici acele functii si atribute pe care le are minciuna.

O discutie principiala si la obiect, despre Károly Kós, Imre Mikó, Béla Teleki, Loránd Daday, Albert Wass etc. etc. ca si despre aparatorii lor marxisti, in frunte cu Erno Gáll, nu pare posibila, fiindca partizanatul hungarist obisnuieste sa auda doar ceea ce ii convine. Cum sa se explice de exemplu saltul lui Kós de la teza la antiteza, ori al lui Mikó, de la Hitler si Horthy la Stalin? Raspunsul ma depaseste. ieri-mentori ai practicilor naziste, azi – exemple de urmat cu volume impozante consacrate lor, cu institutii (poate si strazi?) botezate cu numele lor, mentionati – si recomandati – in numeroase carti si bibliografii!

Gândindu-ma la aceste controverse am avut sentimentul de a ma fi angrenat intr-o lume a intereselor insuficient deslusite (de mine). Si mi-am pus urmatoarele intrebari: Cine – si dupa ce criterii – are autoritatea sa decida asupra atributului de importanta nationala ori istorica a unei persoane ori a unui fapt?; Cum poate fi evitat ca o persoana sa nu devina expresia arbitrarului propriei aprecieri?; La ce nivel a putut sa coboare judecata unor artisti ardeleni, daca ei incearca *azi* sa-l aseze pe Kós in postura de model?

Oare calea omenirii nu se jaloneaza, in directie buna, cu o lupta *pentru* omenie si nu *intre* oameni? Nu intr-o asemenea lupta rezida raspunderea – si sansa – supravietuirii fara vârtejuri de ura, dispret si dominare?

Recent mi-a cazut in mâna *Jurnalul* lui Erno Gáll. La pagina 426, in nota 26, aflam urmatoarele: "In pragul centenarului nasterii lui Károly Kós, *in urma denuntului lui Raoul Sorban* (care traducând in limba româna un articol al lui Kós, aparut in [ziarul] *Ellenzék* cu prilejul primei aniversari a diktatului de la Viena, a facut [ca acesta] sa parvina la organizatia centrala de partid) s-a interzis orice comemorare, ba chiar nici numele lui Kós nu s-a putut tipari nicaieri". Aceasta nota aduce lamuriri la o insemnare a lui E. Gáll din 10 nov. 1983, care scria astfel: *"A sosit ordinul: Kós nu exista (nici n-a fost). Si aceasta este o noutate absoluta. Pâna acum in ghetou ne-am putut aprecia ori reprecia traditiile, dupa mintea si*

onestitatea noastra. Acum acest lucru se face de dinafara. Piatra pe care Raoul Sorban a asvârlit-o frânge si zdrobeste tot ce-i vine in cale; este o intrebare in schimb: unde se opreste? De buna seama apartine acelorasi categorii ca si afacerea Mikó, in care tinta sunt eu." 8

Daca Erno Gáll nu face nici o aluzie la "denuntul" meu, in schimb ingrijitorii Jurnalului sau Éva Gáll si Gyula Dávid, in nota citata, se refera explicit la "denunt".

Dupa cum este indeobste cunoscut, din anul 1941, când Károly Kós si-a precizat public "politica sa culturala" fata de populatia majoritara nemaghiara a Ardealului de Nord, ne-am manifestat public fata de aceasta problema, fara retineri, in toiul acelor incercari in cursul carora dominatia ungara de patru ani a incercat sa reduca natiunea noastra la abstractie si lipsa absoluta de insemnatate.

Si tot atunci, aproape simultan, a aparut (in 1942!), in opozitie categorica cu intentiile lui Kós, surpriza: o zona de intelegere la nivel intelectual, intre românii cu dramele lor si o seama de maghiari, o adevarata uniune si un mod meditativ de a ne intelege viata in pluralitatea experientelor sale, bune si rele. O unire in realitati si adevaruri traite, un punct de plecare, care ne-a pus intr-o stare de receptivitate si solidaritate reciproca si ne-a inzestrat, dintr-o data, cu o insufletire nebanuita. Atunci s-a intâmplat anume ca o seama de personalitati marcante ale intelectualitatii ungare, intre care profesorii Imre Haynal, Felvinczi Zoltán Takács, Dezso Miskolczi, László Baránszky-Jób, dr. Annau, de la Universitatea "Francisc Iosif" din Cluj, pictorul Aurél Bernáth si scriitorul Lajós Zilahy din Budapesta, au inteles, prin experienta noastra, aspectele cele mai opuse ale vietii lor. S-au descoperit, cum s-ar spune, intr-o tara nestiuta de ei, cunoscându-ne problemele. Cu ajutorul lor "artistii români din Transilvania de Nord" au inlaturat stavilele ridicate in activitatea lor de Károly Kós. Ceea ce se iscase intre noi era o echivalenta, o intelegere reciproca. O expresie a experientelor noastre directe, care si-au extins concluziile si in constiinta lor, ca un act de traire personala.

Erno Gáll avea cunostinta de dezvaluirile mele, repetate public, in intregimea lor, fiind alcatuite nu doar din gânduri, intentii ori sentimente, din niste confuze si vagi aduceri aminte, ci din dezvaluiri energice ale unor intâmplari si realitati. Ar fi vrut oare sa nu le dau prezenta in actualitate, cu intreaga lor semnificatie? Ca lucrurile sa ramâna in sfera intâmplarilor personale si nu in atentia istoriei? Nu-mi vine sa cred ca gândirea lui Gáll sa fi fost una de circumstanta, care sfârseste prin a ignora "constiinta constiintei".

Scrierile mele despre Kós, ca si un articol amplu, publicat in revista bucuresteana de limba maghiara "*A Hét* " (iulie-august 1982) erau arhicunoscute. Acesta din urma a fost republicat si in ziarul "Népszabadság" din Budapesta (4.IX.1982, nr. 207), organul central al Partidului Socialist Ungar (marxist). In acest articol era relatat si acel episod, când in 1941 m-am adresat presedintelui "Breslei M. Barabás" *"in numele si in interesul artistilor români, in acea vreme când autoritatile horthyste – si ca expresie a acelor autoritati «Breasla M. Barabás», cu sediul la Cluj, au interzis, prin diverse manevre, posibilitatea ca artistii români si evrei sa organizeze expozitii. Este necesar de mentionat faptul – mai scriam in acel articol – ca regimul fascist al lui Horthy a investit "breasla" cu monopolul de a fi unica asociatie a artistilor plastici din Ardealul de Nord... In stabilirea noilor principii fasciste de orientare si functionare a «breslei», rolul decisiv i-a revenit lui Károly Kós". Etc.*

Prin publicarea acestui articol, organul oficios al PSU a confirmat public – un lucru de altfel evident – orientarea fascista a "breslei" si a lui Károly Kós.

In acelasi articol m-am referit si la acei intelectuali maghiari de mare prestigiu, care s-au solidarizat cu cauza culturii românesti din Ungaria, incercând s-o elibereze de sub teroarea ultranationalistilor unguri din Transilvania de Nord (Ungaria).

Spre marea mea surpriza, cu data de 30 septembrie 1982, marele poet, Gyula Illyés, care nu a manifestat un interes deosebit fata de problemele românesti, mi-a trimis o scrisoare cu urmatorul cuprins: *"Cu mare interes ti-am citit frumosul articol. Este o imagine consolatoare din trecut; multumesc – nu numai in numele meu. Mi-ai pricinuit o mare bucurie".*

De-a lungul vietii mele mature am cautat sa contribui la clarificarea unor probleme esentiale pentru desfasurarea normala, fara suspiciuni, a relatiilor dintre români si maghiari, la inlaturarea lipsei de incredere dintre cele doua popoare si pentru stabilirea unui dialog, sub semnul bunei credinte intre cei sortiti sa vietuiasca vesnic in acelasi spatiu geografic. (Erno Gáll spunea, intr-o vreme, ca as fi "un corb alb" printre români). Tocmai in vederea stabilirii unor termeni corecti ai acestor relatii, nu se poate accepta astazi – si nicicând alta data – pozitia lui Erno Gáll, care incearca sa prezinte drept fenomene pilduitoare ori exemple de urmat, in evocarea trecutului maghiar din România, personalitati si institutii

maghiare, active in trecut, care au servit, cu buna stiinta, sovinismul, ura dintre nationalitati, nazismul, horthysmul" fascist etc.

Ca unul care am fost martor si participant la evenimentele anilor 1940-1944 in Transilvania de Nord (Ungaria), stiu ca cei ce erau implicati in politica nazista, indiferent de nationalitatea lor, s-au eliminat singuri din fondul traditiilor nationale, politice, culturale, demne de a fi perpetuate ori urmate.

In cazul lui Károly Kós intentia de a-l travesti, in vederea consacrarii sale pentru "urmasi" este evidenta. Ea a mai fost manifestata, inaintea lui Gáll, de Jeno Murádin intr-o carte, unde "Breasla Miklós Barabás" (editura "Kriterion"), este considerata drept formatie democratica!

Erno Gáll considera aprecierile mele despre Kós ca ar apartine "aceleasi categorii din care face parte si afacerea Mikó", obligându-ma sa vorbesc din nou despre cazul acestuia.

In ce consta cazul Mikó?

Când a decedat, in 1979, revista "Utunk" din Cluj-Napoca a facut o viguroasa incercare ca sa-l impuna in stima posteritatii, ca "exemplu de urmat", pe acest inversunat dusman ideologic al democratiei si libertatii. Apoi, in 1982, editura "Kriterion" a publicat volumul lui Mikó, *Variatii pe o tema* .

Intre 1940-1944, Imre Mikó a fost secretarul general al Partidului Maghiar Ardelean, al carui program era elaborat in spiritul partidului nationalist socialist german. (Iata câteva pasaje din programul PMA: *"... edificarea unei Ungarii puternice ca sa-si poata implini in Bazinul dunarean ... misiunea ce i se cuvine in urma situatiei geografice si a trecutului sau istoric. II... Pamântul milenar maghiar... il consideram* ***spatiu vital*** *ungar... VII. Luptam pentru o Ungarie crestina. Aceasta inseamna nu numai excluderea elementelor necrestine din anumite domenii ale vietii nationale si de stat... VIII. Fata de evreime... aprobam si cerem grabirea tuturor acelor masuri... care, pâna la rezolvarea generala europeana a chestiunii, exclud complet evreimea din domeniul justitiabil. IX... convingerea noastra este ca in noua reglementare a Europei Centrale, poporului maghiar si celui german li se va destina un rol de conducere..."" Etc.)*

Prin urmare: Ungaria Mare, milenara; "spatiu vital", supremație ungara in Bazinul carpatic, extirparea evreimii. Ca deputat "horthyst", Imre Mikó, sprijinindu-si voturile cu discursuri adecvate, a aprobat 3 legi antievreiesti, inclusiv legea pentru "purificarea nationala a Ungariei", prin care s-a statuat deportarea evreilor de pe teritoriul Ungariei; legea pentru infiintarea companiilor si a lagarelor de munca fortata; pentru inchirierea bratelor de munca (pe baza careia au fost imprumutati germanilor zeci de mii de tarani români, din care au revenit cca 10%).

In privinta "mostenirii" lui Imre Mikó, care ne indreapta atentia asupra consecintelor integrarii necritice a trecutului in viitor, transcriu un fragment din articolul sau *Politica noastra fata de nationalitati* (ziarul "Ellenzek", 23 august 1941): *"Sfântul nostru rege Stefan nu s-a gândit ca strainilor colonizati* (intre care sunt inclusi si românii n.n.) *sa creeze o unitate politica ori culturala distincta... Politica Sfântului rege Stefan, edificatorul de tara, fata de nationalitati, nu viza supravietuirea veneticilor, ca un corp strain in tara. Dimpotriva, el pornise de la ideea ca strainii sa fie subjugati in interesul maghiarimii. In acelasi timp, el a creat conditiile preliminare pentru ca veneticii sa se poata asimila macar in sentiment si prin munca – daca nu si prin limba. Toti cei ce ne consideram adeptii principiului statal al Sfântului rege Stefan, trebuie sa ne intoarcem la acest izvor."*

Intr-un alt articol (publicat in "Ellenzék" la 23 august 1944), Imre Mikó isi exprima parerea ca *"Ardealul a revenit Ungariei deocamdata numai in parte si deasupra saracit... In procesul ce se afla in curs pentru stapânirea Ardealului a fost data deocamdata numai o sentinta partiala. Dar noi ne apropiem de acea Ultima Judecata când totul se mai poate câstiga ori totul se poate pierde... Nu trebuie sa se uite niciodata ca servind cauza Ardealului noi servim Cauza Universala si Eterna a Ungariei."*

Când tânarul Erno Gáll si-a facut aparitia in orizontul Clujului, in jurul anului 1940, Gábor Gaál, fondatorul prestigioasei reviste "Korunk", l-a recomandat, subliniind ca in monotonia vietii curente, aproape innamolita, a aparut, se pare, un om stralucit, care dovedeste o deplina stapânire a gândirii filosofice marxiste; un om fara pata si fara frica, care si-a legat sperantele de viitorul umanitatii, caruia isi va consacra intreaga sa alcatuire spirituala. Si, intr-adevar, pe aceasta baza, cu mai multe necazuri si confuzii decât bucurii, si-a trait timpul si istoria, simtind incordarea care a cuprins lumea, dar si ezitarea si contradictiile innoirilor sociale si politice. Nu stiu in ce masura a cunoscut amaraciunile si duritatile soartei in timp ce cauta sa schimbe raul in bine cu mijloacele unui sistem filosofic. Se spune ca n-a reusit sa-si pastreze pâna la sfârsit autoritatea si prestigiul, nici macar locul in structurile superioare ale partidului sau, dupa cum l-ar fi indreptatit capacitatea si pregatirea. A ramas din ce in ce mai izolat si singur, intr-un fel de "partid pentru sine insusi".

Relatiile noastre personale nu erau marcate nici de interesul sau deosebit fata de mine, nici de al meu pentru el. Ma lamurisem mai demult, ca antinazismul meu, datorita caruia mi-am indreptat o vreme simpatia spre comunisti, si-a pierdut actualitatea si atractia. Dar am nesocotit consecintele comportamentului – ori ale instinctului? – dictatorial al partidului comunist. Nu m-a ferit de necazuri nici pasivitatea. Am inteles greu ca si ratiunea cazuse in robia patimilor, N-am vrut sa devin, in nici un fel, adeptul celor ce minteau din principiu. Cu originea mea sociala "nesanatoasa", am ajuns, fireste, sa fiu considerat un "dusman al poporului". Ca atare am fost arestat (a patra oara) in 1952. Nici unul din prietenii si cunoscutii mei comunisti n-a miscat un deget pentru a ma ajuta. Ma refer la Tudor Bugnariu, la scriitorul István Nagy, la Mihai Beniuc, Ion Vinte, dar si la Erno Gáll. Desi cei pomeniti dispuneau de prestigiul unor functii importante, Erno Gáll de exemplu era si directorul unui cotidian oficial al P.C.R.

Dupa trecerea potopului, cei amintiti, alaturi si impreuna cu tovarasii lor, fara sa-si faca probleme, se purtau de parca arestarea a sute de mii de oameni nevinovati n-ar fi angajat si raspunderea lor! Continuau sa-si duca viata senin in confortul unor locuinte, de obicei, expropriate, si al altor inlesniri. O viata speciala, traita intr-un cerc inchis, beneficiara a multiple favoruri speciale. Nici unul dintre cei cunoscuti de mine nu s-a aratat a fi credincios propriilor "convingeri", dupa care omul trebuie sa cultive si sa promoveze simtul dreptatii.

Datorita atitudinii celor mentionati, am ajuns sa cunosc mai bine lumea in care mi-a fost dat sa traiesc.

Oare celor din vitregita mea generatie le este ingaduit sa faca aprecieri dincolo de orizontul de timp in care am trait?

In calitatea lor de membri pretuiti ai partidului comunist, de cugetatori fideli ai ideologiei marxiste, amintitii mei prieteni si cunoscuti, nu s-au dovedit a fi credinciosi propriilor convingeri. Nu s-au simtit obligati sa se opuna practicilor cunoscute ale partidului lor, nici macar sa-si dea demisia din partid, asa cum procedase academicianul David Prodan!

Nepasarea de care au dat dovada intelectualii comunisti fata de crimele savârsite de partidul lor, au stigmatizat intreaga lor "morala" cu semnele injosirii.

Cum ar trebui sa fie considerati cei care au nesocotit propria lor onestitate – asemenea lui Tudor Bugnariu si Erno Gáll – si au agravat distantele intre gândire si real? Cei care au elaborat acele directive ideologice si politice ale partidului comunist pe baza carora au activat atât Securitatea cât si alte "organisme" ale P.C.R.-ului.

Intrebarea am formulat-o. A fost auzita. Este oare si inteleasa?

1K. Kós a fost distins cu *Nemzetvédelmi Kereszt (Crucea Apararii Nationale)* , decoratie instituita de regentul Miklós Horthy pentru rasplatirea acelora care "*... in teritoriile smulse* (din corpul Ungariei Mari n.n.) *si ulterior revenite sub stapânirea Sfintei Coroane Ungare, au luptat cu credinta – si cu riscul vietii lor – impotriva fortelor straine, pentru maghiarime si sustinerea Ungariei"* (Vz. ziarul "Ellenzék", Cluj, 16 iun. 1941). Distinctia se acorda *la cerere* si se justifica cu documente prezentate de solicitant intru dovedirea faptului ca acesta "si-a riscat viata pentru maghiarime si sustinerea Ungariei" "Unul din principalele teluri urmarite de instituirea C.A.N. a fost concentrarea intr-o tabara a acelor unguri care pentru Patria si rasa maghiara erau gata la orice sacrificiu..." (cf. ziarul "Ellenzék", Cluj, 1941, 8 aprilie). K. Kós a cerut personal – si a obtinut – prin conducerea clujeana a ordinului – respectiva decoratie, pe baza probelor de el furnizate. Delegatul clujean al ordinului a fost sculptorul *István Botár* , cunoscut agent al spionajului ungar in România, refugiat in Canada dupa infrângerea armatei ungaro-germane (oct. 1944),

2Francisc Pacurariu, *Românii si Maghiarii de-a lungul veacurilor* , Bucuresti, 1988, p. 478.

3Poetul Emil Isac avea functia de "inspector al artelor" in Transilvania (pentru teatru, invatamânt de arta, arte plastice etc.), exercitându-si atributiile pâna la Diktat dupa directivele Ministerului Culturii. Prieten apropiat al lui G. Sorban (tatal meu), decedat in 1923, Emil Isac a fost unul din ocrotitorii destinului meu in anii tineretii.

4La 11 septembrie 1941, cu prilejul implinirii unui an de la intrarea trupelor ungare in Cluj, Kós a publicat in ziarul "Ellenzék", sub semnatura, urmatoarele: *"... Si i-am vazut pe acei ultimi soldati români... Impreuna cu ei s-a carabanit din Cluj stapânirea româneasca si nimic altceva n-a ramas dupa ei decât câteva biserici românesti noi si pustii. Nimic altceva."* Sa nu fi stiut Kós ca in 1940, mai mult 65% din locuitorii Clujului erau români! (ulterior expulzati de administratia ungara in România); ca in Transilvania de Nord, atribuita prin Diktat Ungariei, fata de peste 1,5 milioane de români, statistica mentiona doar 900 de mii de unguri?

5Despre problema “transilvanismului”, am scris mai pe larg in vol. *Chestiunea maghiara* ,Buc.,2001,pp 155-159.

6Declaratia provine din arhiva lui Gh. Bodea, in prezent este in pastrarea mea.

7Scrisoarea se afla la Arhivele Statului din Satumare, fond Aurel Popp

8Aluzie la o scrisoare pe care i-am adresat-o dupa aparitia cartii lui I. Mikó, *Variatii pe o tema* , prefatatorului de E. Gáll. Scrisoarea a fost publicata in volumul *Chestiunea Maghiara* , pp. 180-185.

23. PROCESUL UNEI EPOCI

Un criminal de razboi condamnat in lipsa

Opinia publica din Ardealul de Nord si-a pus mari sperante in Tribunalul Poporului din Cluj, instituit anume pentru urmarirea si sanctionarea acelora care au comis, in anii Diktatului "crime de razboi" ori care au organizat, ordonat si savârsit represiuni colective sau individuale cu scop de persecutie politica, nationala, rasiala etc. impotriva populatiei civile (Legea 12/1945). Cei vinovati de savârsirea unor atrocitati, masacre si asasinate, de instaurarea teroarei si degradarea conditiei de om, urmau a fi judecati de Tribunalul Poporului din Cluj, in 1946, si de Curtea de Apel tot din Cluj, intre 1946-1952, considerate in acei ani ca instrumente ale dreptatii, "pentru sanctionarea celor vinovati..." Increderea in eficienta si puterea noului for de judecata ar fi fost generala, daca majoritatea celor dovediti a fi vinovati nu s-ar fi refugiat in Ungaria, de unde, in pofida unor conventii interstatale existente, nu au fost extradati pentru a fi judecati.

La Cluj ia fiinţă un Tribunal al poporului

In curând aici la Cluj, Tribunalul Poporului îşi va începe lucrările. Vor trebui să dea socoteală toţi acei oameni, care puşi în posturile de mare sau mică răspundere, nu abuzat prea mult de puterea lor, pricinuind atâta rău semenilor lor, lipsiţi de cele mai elementare legi umane de ocrotire.

Încă ne răsună în minte sentinţele rostite în Bucureşti, contra asasinilor şi jefuitorilor care nu s'au dat în lături şi nu le-a fost milă de cei care cereau numai îngăduinţa de a fi lăsaţi să trăiască.

Căci nimic nu este mai scump, decât viaţa!

Tribunalul Poporului, dă şi astăzi sentinţe, toţi, absolut toţi cei vinovaţi vor fi trecuţi pe băncile de acuzaţi, ca să audă poporul chiar din gura lor crimele grozave săvârşite.

La noi aici în Ardeal, Tribunalul Poporului, va da satisfacţie celor mulţi care au suferit, pedepsind aspru pe cei vinovaţi.

Nu va fi înţelegere între poporarele conlocuitoare până ce nu vor fi eliminate persoanele care şi-au bătut joc de ele.

Noi mai ştim că şi azi se găsesc liberi şi chiar în posturi de răspundere, asasini de ieri, dar care astăzi se ascund după paravanul democraţiei înţeleasă de ei.

Publicul are tot dreptul să fie nemulţumit, până când ştie că acei care eri l-au asuprit şi batjocorit din umbră, mai continuă şi azi.

Atât Românii, cât şi Ungurii îşi au vinovaţii lor.

Dacă plugărimea şi muncitorimea doresc ca într'adevăr să plutească în aer Duhul sincerei democraţii, să arate cu degetul pe toţi vinovaţii Dacă se vor tergiversa lucrările, sau se vor acoperi vinovaţii, nu numai atât cât azi când se aud atâtea voci în surdină, dar mâine vor da loc în neînţelegeri pe faţă. Fiecare dintre poporare are datoria să-şi curăţe cadrele.

Noi cei care vedem mai departe, în viitor, o largă conviețuire a tuturor poporelor de pe aceste plaiuri, bazată în adevăr pe principii democratice, nu vrem ca de dragul unor persoane să stricăm prietenia dintre aceste două popoare. In curând sentinţe aspre dar drepte, vor fi date. dar cum unii dintre vinovaţi sunt ascunşi sau acoperiţi, toţi acei care înţeleg spiritul vremii, să denunţe pe acei care merită să fie pedepsiţi.

Şi pedeapsa nu va întârzia să vină . . .

N. C.

"Faptul ca Tribunalul Poporului din Cluj nu a putut aduce in fata instantei numerosi criminali de razboi, judecându-i astfel *in contumacie* , este o dovada ca justitia româna din acei ani nu si-a putut indeplini cu adevarat menirea, iar dreptatea istorica fata de numerosi martiri români si evrei, cazuti in acei ani de neagra teroare ungara nu s-a putut realiza decât mai mult formal." [1]

Intr-adevar, 72 de criminali de razboi unguri (52 originari din Regatul Ungar si 20 din Transilvania de Nord), condamnati de Tribunalul Poporului din Cluj, au fost judecati in lipsa. O asemenea situatie arata esecul institutiilor noastre juridice postbelice, menite sa clarifice vinovatia, ca fapt si principiu, dar si acel program ungar care a promovat teroarea, crima si genocidul, in intentia de a modifica structura nationala a populatiei din Ardealul de Nord, de a crea o noua stare de dominatie nationala pe plan intern si international.

Imaginatia hungarista a organizat o imensa uzina *pentru a se opune constientizarii istoriei reale* , cautând s-o inlocuiasca cu o falsa ori verosimila "constiinta", pentru a statua astfel posibilitatea de a actiona in conditii de constrângere si manipulari – in vederea modificarii, cu orice pret a propriei constiinte nationale.

"Simbolul" Albert Wass a fost nascocit, dupa moartea acestuia, survenita in 1998, pe proiectele unei actiuni dominata de un antiromânism total si absolut.

"Intâmplarea Wass" este a unui instigator la uciderea unor români si evrei, ca si a unui delator, spion, instigator, agent politic secret etc., *identificat si mentionat ca atare inca din 1941 de catre Jandarmeria Regala Ungara si nu de Tribunalul Poporului din Cluj, aflat in curs de comunizare in 1946* . Acest caz are o semnificatie bine ticluita in lupta impotriva României si a românitatii, lupta ce se desfasoara si sub privirea noastra, noi fiind considerati a fi vesnicii si ireductibilii dusmani ai hungarismului, acea forta nationala care se opune refacerii unei lumi ce traieste in iluzia reinvierii Ungariei Mari (cu 64 de judete!). Intreaga imagine Wass se alimenteaza din simbolul suprematiei ungare in Transilvania. Un exemplu dintre cele mai izbitoare pentru politica ce se sprijina pe concretizarea aspiratiilor nationalist-sovine, urmarind acceptarea, respectiv instaurarea, cu orice pret, a dominatiei unei natiuni, respectiv a politicienilor acesteia. O asemenea tactica, a concentrarii aspiratiilor intr-o identitate prin exacerbarea sentimentului de stat, apartinând unei "natiuni politice", cu vocatie de stapân, s-a aflat si la baza nazismului! De ea se foloseste si noul val revizionist al Ungariei si al ungurilor de pretutindeni, inregimentati intr-o Uniune Mondiala creata, inca din 1927, de regentul Miklós Horthy insusi.

Intre aspiratiile – ori telurile? – politice, nationale, sociale ale râvnitei statalitati ungare (inclusiv si cele urmarite de UDMR) privitor *la-un-prezent-si-viitor-asa-cum-se-doreste-si-se-vrea,* – si *transformarea unui instigator ordinar si vulgar in simbol national exista o legatura precisa:* ideea de refacere a structurilor de altadata ale societatii si statului ungar, cu sistemul de relatii pe care l-a reprezentat si cu intregul sau ansamblu al proceselor sociale, nationale, economice etc.

Devenit *dupa moarte* subiect activ si simbol, Albert Wass, conte din Sucutard, emigrant in SUA, tatal unor copii vrednici, se situeaza prin constiinta contemporanilor in strânsa legatura cu urmatoarele imprejurari cuprinse si in:

Hotarârea nr. 1, sedinta publica din 13 martie 1946 a Tribunalului Poporului Cluj (Dos. nr. 1/1946):

"Asupra actiunii penale de fata;

Având in vedere actele si lucrarile de la dosar, probele administrate in cauza, cum si sustinerile si concluziile orale si scrise ale partilor;

Având in vedere ca prin actul de acuzare aratat mai sus au fost aduse in fata completului de judecata al Tribunalului Poporului din Cluj o serie de fapte speciale, intâmplate in 16 localitati din Ardealul de Nord, la date diferite si anume: in comuna Nusfalau, jud. Salaj, in ziua de 8 septembrie 1940; in orasul Zalau in zorii zilei de 9 septembrie 1940; la Muntele Meses in dimineata zilei de 9 septembrie 1940; in comuna Traznea, jud. Salaj, in ziua de 9 septembrie 1940; in orasul Huedin din jud. Cluj, in ziua de 10 septembrie 1940; in comuna Ip, jud. Salaj, in noaptea de 13-14 septembrie 1940, in comuna Cerisa, jud. Salaj in dimineata zilei de 16 septembrie 1940, in comuna Marca, jud. Salaj in ziua de 15 septembrie 1940, in comuna Camau, jud. Salaj, in ziua de 15 septembrie 1940, in comuna Cosnicul de Sus, in ziua de 16 septembrie 1940, in comuna Halmajd in ziua de 16 septembrie 1940, in comuna Nusfalau-Plopis in ziua de 17 septembrie 1940, in comuna Sântion, jud. Bihor in noaptea de 16-17 septembrie 1940; in comuna Sucutard, jud. Somes in ziua de 23 septembrie 1940 si in fine in comuna Muresenii de Câmpie, jud. Cluj, in noaptea de 23-24 septembrie 1940.

Ca se sustine prin actul de acuzare ca aceste infractiuni savârsite la date diferite au o legatura strânsa intre ele, fiind savârsite in executarea aceleeasi hotarâri criminale si deci constituie o singura infractiune, izvorâta din creierul morbid-fascist al conducatorilor Ungariei horthyste, având ca unelte materiale pe acuzatii din boxa si pe acuzatii judecati prin prezentul proces, in contumacie;

Ca autorii morali ai acestor crime odioase sunt in mod nemijlocit conducatorii horthysti care se aflau in aceasta situatie la cedarea Ardealului de Nord prin odiosul Diktat de la Viena, acesti conducatori

constituind "creierul" acestor crime – dupa expresia acuzarii – si executantii fiind acuzati contumaci si cei din boxa, iar autorii indirecti si mai departati fiind toti acei care s-au perindat la conducere si au stapânit Ardealul decenii, devastând, intretinând sovinismul, alimentând revizionismul si iredentismul, atâtând antisemitismul pe toate caile si prin toate mijloacele, pentru ca prin aceste diversiuni sa inabuse lupta popoarelor pentru libertate si pentru o viata mai buna;

Ca deci *acest proces nu este un proces de rând, ci un proces "sui-generis", care se face in primul rând unui sistem si unei epoci si numai in al doilea rând uneltelor otravite ale acelui sistem si ale acelei epoci.*

Ca astfel privite aceste fapte, este natural ca ele sa fie judecate impreuna.

Având in vedere ca toti acuzatii in actul de acuzare au fost trimisi in judecata Tribunalului Poporului din Cluj pentru fapte cum urmeaza: (...)

19. Acuzatii Vass Andrei si Vass Albert din Sucutard, ***de a fi indemnat militarii maghiari sa ucida in ziua de 23 septembrie 1940 pe victimele Moldovan Iosif, Oasi Ioan, Mihaly Ester si Mihaly Rozalia .***

In luna septembrie 1940 – in urma Diktatului de la Viena – si comuna Sucutard, ca si restul Ardealului de Nord, este ocupata de unitatile armatei ungare. Aici isi are domeniul *contele Vass Albert si familia, cari purtau ura neimpacata românilor, cari primisera de la Statul român, prin reforma agrara, o buna parte din mosia sa.*

Mânat de aceasta ura sovina intervine prin locotenentul Pakucs comandantul militar al comunei, sa fie arestat fostul primar român Marginean Petru, in care ***acuzatul Vass Albert*** *vedea pe principalul vinovat in aplicarea reformei agrare, arestând cu el si pe fata sa adoptiva Muresan Marioara, pe atunci eleva la Scoala Normala.*

La interventia sa, sunt arestati locuitorii români Moldovan Iosif si Cât Ioan, care prin anul 1938 au avut indrazneala de a porni procesul penal impotriva contelui Vass Albert, pentru leziuni corporale.

Odata cu dânsii au fost arestati comerciantul Rosenberg pe motiv ca ar face specula si cumnatele sale Mihaly Estera si Rozalia banuite de contele Vass pentru activitate comunista si denuntatoare la autoritatile românesti fata de acuzat, suspectat pentru activitate iredentista.

Arestatii Marginean Petru, Muresan Marioara si Rosenberg Iacob dupa interogatoriul luat de plutonierul Polgár, care i-a batut pe ambii barbati cu cruzime, au fost eliberati.

Au fost insa mentinuti in arest cei doi sateni Moldovan Iosif si Cât Ioan, precum si surorile Mihaly, ultimele fiind duse la castelul contelui Vass pentru a fi recunoscute.

Toate interventiile facute de Rosenberg Iacob, singur sau impreuna cu comerciantul Ordentlich Géza – un bun cunoscut al contelui Vass – de a scapa pe cunoscutele sale au ramas infructuoase. Tot cu acelasi rezultat s-a reintors de la acuzat locuitorul Puscas Ioan, care a mers sa implore mila pentru Cât Ioan.

In ziua de dumineca 22 august 1940, pe când lumea iesea din biserica, *cei patru arestati au fost dusi sub paza militara pâna in comuna Taga, unde a doua zi dimineata au fost impuscati si aruncati in groapa comuna.*

Rolul si vinovatia acuzatilor Vass Andrei si Vass Albert, locotenent Pakucs si plutonier Polgár este precis aratat de catre martorii Rosenberg Iacob, Marginean Petru, Muresan Marioara, Moldovan Susana si altii indicati special in dosarul cauzei.

Muresenii de Câmpie. Numita comuna este situata la aproximativ 7 km distanta de comuna Sucutard si in timpul masacrelor de aici la Muresenii de Câmpie se afla cantonat un grup de soldati din armata maghiara, sub comanda locotenentului Csordás Gergely, din Regimentul 19 Honvezi din Niregyháza.

Aici era preot român Andrei Bujor, având sotie si trei copii si la casa si curtea lor cantonase mai multi soldati care se dadusera la jafuri; ingrijorat de cele ce vor urma, caci militarii erau agresivi, preotul a plecat la Cluj, pentru a solicita interventia Comandamentului militar, insa neobtinând nici o promisiune, in seara zilei de 23 septembrie 1940 pe la orele 10 soseste acasa descurajat.

Inainte de a sosi, este pândit pe sosea de acuzatul locotenent Csordás Gergely si imediat trimite inca in aceeasi seara o patrula de 12 soldati inarmati la casa preotului Bujor, cu ordinul precis de a-i extermina impreuna cu toata familia, precum si pe cei arestati in aceeasi dupa-amiaza, Gurzau Ioan, cantor, Gurzau Valeria, sotia acestuia, Petrea Natalia, sotia invatatorului, Petrea Gheorghe, Ana Miron, soacra acestuia si Petrea Rodica, copilul de cinci ani al invatatorului si mentinuti sub paza in casa preotului.

Soldatii trimisi la casa preotului conformându-se ordinului primit impusca pe toti cei mai sus aratati si anume pe membrii familiei preotului, prin camerele de culcare, iar pe ceilalti prin curte, impartasind aceeasi soarta si servitoarea preotului, unguroaica Juhász Sarlota.

Toate victimele, in numar de 11, *sunt ingropate in aceeasi noapte in curtea casei preotului român, intr-o groapa improvizata si dimineata, sosind acuzatul locotenent Csordás Gergely la fata locului i se raporteaza executarea ordinului.*

Faptele de mai sus si vinovatia acuzatilor sunt dovedite cu martorii Mânecan Todica, Divricean Nichita, Bujor Viorica, Olivia Daleu, Gurzau Vasile, Fuia Alexandru si Pestean Vasile.

Din probatiune administrata s-a dovedit ca locotenent Csordás Gergely a fost instigat de a savârsi crimele de mai sus de catre acuzatul Vass Albert din comuna vecina Sucutard, caci contele avea suparare pe parintele Bujor, din cauza unui teren de vânatoare si pentru ca vedea in dânsul un mare român. (...)

Având in vedere ca faptele savârsite de acuzati intrumesc elementele crimei prevazute de art 2 lit. e din Legea nr. 312/1945 pentru urmarirea si sanctionarea celor vinovati de dezastrul tarii sau de crime de razboi, care are urmatorul continut enuntat in sedinta publica: ***"Sunt vinovati de dezastrul tarii prin savârsirea de crime de razboi cei care au ordonat sau savârsit represiuni colective sau individuale cu scop de persecutie politica sau din motive rasiale asupra populatiei civile".***

Ca in general vorbind s-a dovedit in fata acestui Tribunal al Poporului ca toti acuzatii condamnati au savârsit cu intentie crimele, in scop de persecutare politica si din motive rasiale.

Având in vedere ca luati in parte fiecare din acesti acuzati conform participatiei lor la savârsirea crimelor aratate mai sus, acestea se incadreaza in dispozitiunile textului anuntat, dupa cum urmeaza:

(...)

3. ***Acuzatii Vass Andrei, mosier din comuna Sucutard si fiul sau Vass Albert sunt acei cari au determinat prin instigare masacrarea altor patru persoane in comuna Sucutard, iar acuzatul Vass Albert a mai instigat masacrarea familiei preotului Bujor din comuna Muresenii de Câmpie, fapte cari se pedepsesc in conformitate cu art. 3 al. 2 din legea speciala cu pedeapsa la moarte. (...)***

Vazând dispozitiunile art. 14 al. ultim din Legea nr. 312/1945

Pentru aceste motive

IN NUMELE LEGII

HOTARASTE

Declara vinovati pe acuzatii:

1. SZINKOVITZ ZOLTÁN, ***major, fost domiciliat in comuna Nusfalau, judetul Salaj, azi cu domiciliuil in loc necunoscut;*** *2. BAJI FRANCISC,* ***proprietar de mosie, din comuna Traznea, major, actualmente cu domiciliul in loc necunoscut;*** *3. VASS ANDREI,* ***mosier, din comuna Sucutard, judetul Somes, major, actualmente cu domiciliul in loc necunoscut;*** *4. VASS ALBERT,* ***mosier in comuna Sucutard, judetul Somes, major, actualmente cu domiciliul in loc necunoscut (...) Etc.***

Având in vedere ca faptele savârsite de acuzati intrunesc elementele crimei prevazute la art. 2, lit. e, din Legea nr. 312/1945 pentru urmarirea si sanctionarea celor vinovati de dezastrul tarii prin savârsirea de crime de razboi prevazut de art. 2 lit. e, din Decretul-lege nr. 312 pentru urmarirea si sanctionarea celor vinovati de dezastrul tarii sau de crime de razboi, publicat in "Monitorul Oficial" nr. 94 din 24 aprilie 1945 si constatând potrivit art. 4 pct. c, din Legea nr. 260/1945 privitoare la extinderea legislatiei române in Transilvania de Nord nulitatea deplina al sentintei nr. B. 4329/1941 a Tribunalului Regal Maghiar din Cluj, precum si a sentintelor nr. B. 1020/1941 a Tribunalului Regal Maghiar din Oradea si nr. 136/1941 a Tribunalului Militar Maghiar al Corp. IX armata din Cluj.

In baza art. 3 al. II din Legea nr. 312/1945, condamna pe acuzatii: *Szinkovitz Zoltan, Baji Francisc,* ***Vass Andrei, Vass Albert*** *locotenent-colonel Ákosi, locotenent Vitéz Mocsáry, sublocotenent Koltay, sublocotenent Szabó Zoltán, stegar Gruppa Alexandru, sergent Gruppa Anton, sergent Bagyi Mihail, locotenent-colonel Lovász, Gáll Francisc, Mihály Alexandru, Pocs Ioan, Budai Ioan Gyepu, locotenent Vasváry Zoltán, locotenent-colonel Lehotczky Carol, elev plutonier Turcsányi Tiberiu, Szöke Alexandru, locotenent Pakucs, locotenent Csordás, la moarte" (...) (Documentul poate fi consultat in arhiva SRI, fond P, dosar 40022, vol. 3, p. 1-64.)*

ALBERT WASS "BATRÂNUL",

la ceasul când Ardealul a devenit "România, bat-o Dumnezeu s-o bata!"

La vârsta senectutii, aflat intr-un exil de peste 40 de ani, in Europa si Statele Unite ale Americii (unde a si decedat), dupa ce a fost condamnat la moarte, contele Albert Wass a incercat sa-si motiveze crimele impotriva umanitatii savârsite in Transilvania de Nord, aflata sub ocupatia Regatului Ungar (in perioada septembrie 1940 – septembrie 1944). In acest scop, a elaborat o scriere pseudo-literara intitulata *Criminalul de razboi* , sub forma unor evocari, idilice in buna parte, facute de un *"batrânel slabut adus de umeri... cu un cosulet de ciuperci pe brat..., insotit de un câine mare, cu par lung si roscat, de vânatoare",*

“intr-o zi blânda, tihnita, de sfârsit de august, potrivita pentru un om batrân” , care calca incet, cu luare aminte, pe poteca amintirilor, in timp ce gândurile sale *“zburau pâna-ntr-o tara indepartata, spre livezile unui castel, de multa vreme pierdut, situat undeva in Transilvania de Nord, lânga Gherla”* ,

Confruntat cu niste persoane oficiale, intre care un “agent special de la judiciar”, venit din Washington, condus de un serif localnic, in discutiile “oficiale” care au avut loc, la intrebarea “anchetatorului” de la Washington daca a fost cetatean român, “batrânul ungur” a dat urmatorul raspuns: *“- Nu din propria mea vointa am ajuns acolo. Ci datorita unor politicieni natarei – oameni de nimica”* .

Aflând ca *“este acuzat ca **in luna octombrie a anului 1944** (!) a comis fapte penale pe teritoriul României”* , fapte care se incadreaza in prevederile recunoscute international drept crime de razboi, “batrânul”, ridicând din umeri, a raspuns astfel: *“Cine pierde un razboi acela este criminal de razboi”* ; si adaugând ca *“asa a fost de când e lumea”* , s-a considerat nu numai justificat pentru cele savârsite, dar si absolvit de orice raspundere personala.

“Anchetatorul” i-a adus apoi la cunostinta ca marea majoritate a martorilor fac referiri la atitudinile sale de “dusman al poporului”, conturându-i un profil de sorginte fascista etc. Ca scriitor cu multiple experiente, a potolit apoi singur gravitatea calificativelor cu mentiunea ca pe parcursul unor revolutii, lovituri de stat etc. ies la iveala, totdeauna, feluriti dusmani personali, care, dintr-o pricina ori alta, se straduiesc sa-i prezinte cât mai negru pe cei ce au fost inainte la putere.

Si totusi – arata “anchetatorul” – nu se poate trece cu indiferenta peste faptul ca cel incriminat (Albert Wass), ***la data de 16 octombrie 1944 (!)*** **,** a omorât 6 persoane intr-o comuna din România – 4 militari si 2 civili...

- Cine ma scuza de toate acestea? – ar fi intrebat batrânul.

Acuzatorul era fiul unui evreu din satul sau, care ar fi decedat, dupa multe suferinte, in urma ranilor primite la ***16 octombrie 1944*** **(!),** pricinuite de “batrânelul” de azi.

- Ati avut proprietati, spuse anchetatorul. Ati trait intr-un castel si puneati taranii la lucru? Ati facut agitatie impotriva poporului român si a autoritatilor românesti?

Cel acuzat a raspuns prin urmatoarele precizari: proprietatile sale erau mostenite din tata in fiu odata cu titlurile nobiliare primite inca de pe vremea regelui Ludovic cel Mare. Apoi au venit românii. “Nu i-am chemat, ca doara aveau tara lor, acolo, dincolo de munti. Si totusi,veneau. La inceput sa cerseasca, respectuosi. Stra-strabunicul i-a primit, le-a dat de lucru. Li s-a ridicat o biserica... Stiu, azi e la moda sa se spuna ca i-am oropsit, i-am exploatat. Adevarul e ca au putut sa ramâna români, nici macar nu erau obligati sa invete limba tarii, si se tot inmulteau. Apoi, când implinisem vârsta de 10 ani, au navalit acolo si soldatii, cei de dincolo de munti... Am devenit România, bat-o Dumnezeu s-o bata...” etc.

La intrebarea anchetatorului daca el este acelasi, identic, cu cel care in 1946, in fata Tribunalului Poporului din Cluj, a fost acuzat de mai multe crime, “batrânul” a raspuns: “Cum sa stiu?... N-am fost acolo”. Fiindca el era atunci in Austria, lânga Viena, intr-un lagar.

A recunoscut insa ca la 16 octombrie 1944 a fost – ar fi fost – acasa.

- Asadar, recunoasteti crimele?

- Era razboi. Au navalit rusii peste tara mea si impreuna cu ei au venit si românii. Dupa ce câtiva ani am scapat de ei, dupa ce România si Ungaria s-au inteles sa taie in doua Ardealul... Noi am revenit iara la Ungaria. Ne-am eliberat. Dvs. aici, in America, nu puteti intelege ce inseamna asta... era iarasi voie sa vorbim ungureste... Tata arborase pe casa drapelul vechi, cam uzat, dar maghiar, care statuse ascuns in pod vreme de 22 de ani... E un lucru deosebit razboiul!...

- D-ta ai luptat de partea nazistilor, sa nu uitam asta! – se baga in vorba taios tânarul evreu, venit si el din Washington. Ai fost in serviciul guvernului fascist maghiar!

- Am servit in Armata Regala a Ungariei – e adevarat – raspunse “batrânul” – dar ca ar fi fost o ocârmuire fascista este o minciuna sfruntata... Ungaria era o monarhie constitutionala... o tara capitalista, intocmai ca si America. Drepturile omului erau garantate de o constitutie legala.

- Atunci de ce i-ati prigonit pe evrei?

- Daca ii prigoneam – raspunse “batrânul” – atunci n-ar fi avut pravaliii la noii in sat, case de raport aducatoare de bani frumosi la Cluj, bani in banci!... Da' razboiul! Era un razboi urât... Stiam ca rusii ne sunt dusmani, se pregateau sa ne sileasca la comunism... Ne erau dusmani si românii, pentru ca vroiau sa ne fure tara, libertatea. Dar mai erau dusmani si nemtii...

In toamna anului 1944, ne luptam deja pe pamântul tarii mele, impotriva potopului ca o oroare plina de jeguri, care matura totul in cale, tot ce stiam noi a fi viata. Rusii contropeau deja pamântul Ardealului si, odata cu ei, se intorceau si românii, *ca o haita de fiare insetate de sânge* . Se zvoneau stiri ingrozitoare,

care iti faceau parul maciuca, despre ce faceau prin satele si orasele unguresti, cu cei ce ramasesera la casele lor"... s.a.m.d.

Despre asasinatele savârsite de el, "batrânul" ne-a lasat o relatare in care ***intentionat confunda toamna anului 1940 cu toamna anului 1944!***

Când tinerii ardeleni erau lasati la vatra, **in octombrie 1944** , daca doreau sa ramâna acasa, si "batrânul" a fost demobilizat la Cluj din Armata Regala Ungara, de unde si-a primit hârtiile de identitate si putea, deci, sa se intoarca acasa in haine civile. S-a si intors pe jos, ca sa-si intâlneasca familia. Ajuns in preajma conacului, i-a izbit auzul un tunet, "un zgomot ca un scârtâit, un scheunat urât de tot... Era scârtaitul urât al unei viori care zgâria urechea, o melodie pe care o cânta tiganii pentru dansurile taranesti ale românilor... Cântecul era insotit de racnetele unui om beat si de indemnul pe care românii il fac când pun ursul sa joace...". Dupa fiecare racnet, acesta pocnea cu biciul intr-un om aflat pe jos, dezbracat la pielea goala, cu un lant de câine petrecut in jurul gâtului... "Joaca, joaca câine ungur... Arata-ne cum te bucuri tu de România Mare".

In creatura aceea jalnica, viitorul "batrânel" l-a recunoscut pe tatal sau!

Literatura lui Albert Wass nu izbuteste insa sa se subordoneze adevarului. Ea incearca sa infatiseze lucrurile asa cum ar fi trebuit sa fie ca sa-i "justifice" asasinatele si ca sa ne faca a crede ca faptele sale se implinesc intr-un fel de morala a razbunarii necesare. Ca ele s-au intâmplat asa cum s-a cuvenit, explicând o realitate rau alcatuita. Astfel, el, "batrânelul", incearca sa obtina dezlegarea noastra prin aparenta unor false reconstituiri. Iata cum:

Vazând cum este schingiut tatal sau de patru soldati români si de negustorul evreu din sat, el ne spune urmatoarele: "Pentru o clipa, am simtit cum ma ingheata moartea. Apoi, fara a mai putea gândi, ca o salbaticiune, am sarit inauntru pe fereastra deschisa, l-am infascat de mâna pe cel care tocmai ridica biciul si pumnul meu s-a repezit in falca lui. La un pas de mine, rezemat de perete, era un pistol automat. L-am inhatat si am deschis focul asupra celor din incapere. Am tinut degetul pe tragaci pâna s-a golit incarcatorul. Asa a fost. Câti am omorât si pe cine nu stiu".

Si ca sa se elibereze si mai mult de restrictiile si contaminarile moralei, "batrânelul" continua astfel: "Pe bietul meu tata l-am dus in brate, sus, in padure, si-acolo, a murit, la mine in brate, inainte de a fi putut sa-i intind pe iarba trupul chinuit si insângerat".

Un document irefutabil

Despre modul adevarat in care au fost savârsite asasinatele puse la cale de contele Albert Wass ni se vorbeste insa intr-un raport intocmit de Grupul II Al Jandarmeriei Regale Ungare din Cluj, la 5 octombrie 1940. Un document unic, intocmit de o Autoritate Regala Ungara, din care, desi incearca reformularea realitatii, adevarul este restituit istoriei.

Datorita acestui document., literatura lui Wass, ca activitate libera a fanteziei, practicata si ca dovada a nevinovatiei sale, isi pierde functia de falsificare. Pentru ca el, documentul, ne obliga sa cunoastem lucrurile asa cum s-au intâmplat ele, pe când in literatura lui Wass, falsul devine un adjuvant al minciunii.

Albert Wass trebuia, se pare, sa convinga autoritatea nord-americana despre nevinovatia sa. Si s-a folosit, cu succes, de analogia posibila dintre literatura si realitate, devenind el insusi, pentru sine, un plasmuitor al realitatii biografiei sale. Ca obiect al unei nazuinte plasmuitoare, el s-a folosit de materiale fictive pentru a le integra intr-o forma plauzibila de existenta si comportament.

La noi sunt cunoscute insa câteva intâmplari – sa zic asa – "brute" ale istoriei noastre proprii. Se stie, de exemplu, ca **asasinarea românilor era posibila – si se practica de catre oficialitatile statului ungar – mai ales dupa Diktatul de la Viena** (30 august 1940) **, dar nu si dupa 23 august 1944** . Se mai stie ca **evreii din Transilvania de Nord au fost exterminati de unguri in lunile mai-august 1944** , atât de sistematic incât, in octombrie 1944, contele Albert Wass, in satul sau, nu putea sa intâlneasca un evreu matur si nici pe fiul acestuia! Forta, oricât de creatoare, a literaturii nu este in stare sa inlocuiasca realitatea ori sa o supuna la legea ei, nici in cazul când se doreste, cu tot dinadinsul, acest lucru. Incercarea literara dedicata de Albert Wass "criminalului de razboi", chiar daca este fidela naturii sale, ea nu ne indreapta spre adevarul unor realitati, ci doar spre functiile imaginate ale realitatii unui gen literar. Se poate, deci, considera ca, prin subordonare la conventiile unui gen de scriere, cuprinsul isi pastreaza valabilitatea doar in sfera imaginarului.

Din cuprinsul raportului, redat mai jos in extenso, se vor cunoaste câteva din adevaratele crime ale contelui Albert Wass, redate prin prisma Jandarmeriei Regale Ungare. (Documentul inedit, in limba

maghiara, asupra caruia ne-a atras atentia V. Lechintan, se pastreaza la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, Fond Prefectura judetului Cluj, dosar nr. 1067/1940, doc. nr. 27/1940 din 24 mai 1941.)

Raportul Jandarmeriei Regale Ungare divulga crimele contelui Albert Wass

Grupul 2 al Jandarmeriei Regale Ungare din Cluj –

Postul Taga.

Nr. 27.

pen(al) 1940 – cere internarea lui Marzsinyán Péter si a complicei sale.

Copie

Catre Comandantul Militar al plasei Checis Taga,

Taga, 5 oct. 1940

Baza procedurii

Informatia primita de patrula postului, la 4 oct. 1940, in comuna Vasszentgothárd községben nyert értesülése.

MARTOR:

Albert Wass ***, nascut la 8 ianuarie 1908, mosier, reformat, casatorit, domiciliat in Sucutard, nepartinitor a relatat ca Marzsinyán Péter (Marginean Petre – n.n.), nascut la 26 mai 1890, in Sucutard, greco-catolic, casatorit, agricultor, fiul lui Arszentya (Arsente – n.n.) si al Mariei Pop, cu domiciliul in Sucutard, in timpul stapânirii românesti, datorita convingerilor sale antimaghiare si de legionar 2 a atât nemultumirile românilor in detrimentul minoritatii maghiare. La vestea Diktatului de la Viena, parasindu-si bunurile, s-a refugiat din Sucutard intr-o comuna de granita, ramasa sub ocupatie românească, fiind sustinut material si moral de avocatul Dr. Marzsinyán János, organizator si conducator al Garzii de Fier. Desi la Sucutard nu era constituita oficial Garda de Fier, totusi numiti au atât la ura impotriva Ungariei, fiind adversarii ideii de maghiar.***

Cazul grav si daunator al lui Marzsinyán Péter si Marzsinyán Mária (nascuta la 13 dec. 1919 in Sucutard, gr. cat., necasatorita, casnica, tatal Péter, mama Puskás Mária, domiciliat in Sucutard) a fost urmatorul:

In vara anului 1939, luna iulie, in curtea castelului (apartinând contelui Wass Albert – n. tr.), curte situata intre colinele si boschetele parcului din jurul castelului de la Sucutard, s-a tinut o consfatuire secreta, in interesul pastrarii si intaririi spiritului maghiar si pentru discutarea problemelor actuale ale scriitorilor unguri din Transilvania. La consfatuire au participat 16 persoane. La aceasta intrunire, tinuta secreta fata de români, au fost prezenti:

1) **Kiss Jeno** ***, scriitor si redactor de gazeta din Cluj; 2)*** **Florián Tibor** ***, scriitor si redactor din Gherla; 3)*** **Varró Dezsö** ***, scriitor si redactor din Dej; 4)*** **Venczel József** ***, scriitor si redactor de gazeta din Cluj; 5)*** **Nagy István** ***, scriitor si redactor din Cluj; 6) baroneasa*** **Bomberg Mára** ***din Taga; 7)*** **Abafay Gusztáv** ***, scriitor si redactor de gazeta, precum si alte persoane din Budapesta sau oameni de frunte ai ungurimii din regiuni inca nerevenite Ungariei.***

Cuvântarile rostite la consfatuire, cu precautiile necesare, utile cauzei maghiare, in urma dispozitiilor date de Marzsinyán Péter, au fost ascultate de fiica acestuia, **Marzsinyán Mária** ***, precum si de*** **Mihályi Eszter** ***si*** **Mihályi Rozalia (ambele de nsationalitate evreice n.n.)** ***fosti locuitori in Sucutard, care s-au apropiat pe furis printre boschetele si dâmburile parcului apoi au facut denunturi la postul român de jandarmerie din Taga. Numai datorita unei intâmplari a putut fi salvata viata lui*** **Abafay Gusztáv** ***, delegatul din Ungaria, care a fost ajutat sa evadeze. Ceilalti, fiind supusi români,nu au fost arestati, dar au ajuns in fata procurorului de la Corpul 6 de armata din Cluj, sub acuzatia de spionaj si intrunire secreta. Cercetarea a durat mai bine de 6 luni, bazându-se, in parte, pe marturii veridice, dar cu preponderenta pe acuzatii false sau nãscocite.***

Faptul ca (**cei implicati – n.n.** ***) au reusit sa-si rezolve cazul fara (*** **sa ajunga la – n.n.** ***) sentinta s-a datorat unor aparatori exceptionali si deselor ocazii de (*** **a face – n.n.** ***) favoruri materiale.***

El (Albert Wass) a mai aratat ca la 9 septembrie (1940), Marzsinyán Péter a calauzit trupele române (in retragere – n.tr.) aflate in trecere prin Sucutard, spre curtea gospodariei sale, unde mai multi ofiteri si soldati români, având armele incarcate, au vrut sa-i aseze, pe el si pe membrii familiei sale la zid. In aceastea situatie a fost cu neputinta sa-i impiedice pe soldatii români, intrati prin grajduri, sa mâne de-acolo, fara aprobarea sa, 11 cai si 13 boi. Valoarea animalelor luate si mânate a fost de 350.000 lei – si, pe deasupra, au mai ravasit si casa, timp in care Marzsinyán Péter a râs ironic, jignindu-l grav pe el si familia sa. Faptul ca nu l-au impuscat (**pe Albert Wass – n.n.** ***) s-a datorat comportarii sale docile si calme.***

Dupa plecarea românilor, el (Albert Wass – n.n.) a raportat (* cele petrecute – n.n. *) domnilor ofiteri de legatura din Armata Regala Ungara, ajunsi la Sucutard, iar acestia i-au urmarit pe români cam 50 km, pâna pe teritoriul român, readucând 9 cai si 6 boi.

El (Albert Wass) a mai relatat ca locuitorii comunei Sucutard, in marea lor majoritate, au sentimente românesti, iar idealul maghiar este mentinut si cultivat (* in comuna Sucutard – n.n. *) numai de el si de familia sa, cu pretul unor mari sacrificii si jertfe.

Impotriva (intereselor) maghiarimii au lucrat Marzsinyán Péter, ramas pe loc pâna in prezent, si fata lui adoptiva, Marzsinyán Mária, care se aflau in legatura cu jandarmeria româna si alte oficialitati (* românesti – n.n. *). Rolul si activitatea acestora sunt daunatoare intereselor statului actual (* ungar – n.n. *), intrucât sentimentele si convingerile lor românesti sunt mai presus de orice indoiala.

NOTA

(adnotatia Postului ungar de jandarmi din comuna Taga – n.tr.)

La 21 septembrie 1940, patrula Postului de jandarmi din Sucutard i-a arestat pe Marzsinyán Péter, Marzsinyán Mária, Mihályi Eszter, Mihályi Rozalia, Moldován József si Katz János, locuitorii din Sucutard, pentru rolul avut contra Excelentei Sale (Albert Wass – n.n. ***) si in cadrul Garzii de fier. Apoi i-a predat la Taga, cu raport scris, organului "K" din Regimentul 11 de infanterie al Armatei Regale Ungare. Dintre cei amintiti, Marzsinyán Péter si Marzsinyán Mária au fost pusi in aceeasi zi, pe picior de libertate, iar ceilalti,* **in timp ce se aflau sub paza patrulei militare, si-au pierdut viata, in hotarul comunei Taga, in urma folosirii armelor de foc, când au incercat sa evadeze (subl. ns.) . Cadavrele celor sus-numiti au fost ingropate de armata, pe locul unde au fost utilizate armele de foc** ***. Rugam, ca din cauza dusmaniei lor fata de unguri sa dispuneti internaresa lui Marzsinyán Péter si Marzsinyán Mária, fiindca lasarea lor in libertate dauneaza intereselor statului nostru si ordinei publice.***

ANCHETATORI:

Polgár István si Vucsák Sándor, jandarm stagiar (in termen).

PERSOANE DE INCREDERE:

Bekes Pál, administrator de mosie, si Tarpay Miklós, vânator de granita la Sucutard. Pentru conformitate – Polgár s.k.thts.

Locul si data intocmirii copiei: Cluj, 24 mai 1941.

Inainte de a se sinucide, in 1998, la 90 de ani, dupa ce in 1996 i-a fost refuzata cererea de a i se acorda cetatenia ungara, Albert Wass, cazut parca intr-o prabusitura haotica, a incercat sa schiteze, in putine vorbe, portretul vietii sale. Aceasta tentativa ne face sa-l simtim izolat in neputinta, despuiat de sperante, in afara unei sugerate si râvnite renasteri nationale. Prin afirmarea acestei presimtiri, parca voia sa-si arate ferma fidelitate fata de tot ce a fost si este maghiar in lume si in alcatuirea sa din "mosi-stramosi", fara sa se refere insa la acele faptuiri ale sale care treceau de marginile abjectului. Asa cum era hranit de o viata mincinoasa, nu-si reproseaza nimic din ceea ce a facut rau.

Subliniind cu insistenta fidelitatea sa fata de tot ce este maghiar, Albert Wass nu realizeaza ca, astfel, dezonoreaza tocmai imaginea maghiarismului, considerându-si crimele utile din punct de vedere national unguresc.

Iata cum si-a comprimat contele-scriitor contabilitatea vietii:

"Am fost: 1) un marunt conte in Transilvania-Ungaria; 2) destinat sa traiesc ca minoritar pe pamântul Ardealului; 3) un tânar ungur in cautarea unui drum (in viata); 4) un fiu intristat in Transilvania de Nord; 5) un soldat aparator al patriei mele; 6) un ungur refugiat pe pamânt german; 7) un ungur emigrant in America; 8) un ungur care cauta in America idealuri; 9) un batrân luptator ungur care, pâna la urma, a aflat ca vechea sa patrie tine de trecut si ca trecutul nu revine niciodata" (Semnat si datat Albert Wass, 17.II.1998).

La fel ca in orice act de comunicare si "idealul", semnificatia este fragmentata in niste segmente lipsite insa de sensul dominant al vietii. Scriitorul nu-si construieste imaginea pe componente reale, ci in zona unei false realitati, pe care o vrea simbolica pentru ceea ce ar fi dorit sa-i fie viata.

Despre ceea ce a insemnat viata lui Albert Wass, ca si despre faptele sale, opinia publica de la noi a aflat câteva din dovezile prezentate de presedintele Asociatiei Nationale "Cultul Eroilor si Martirilor" (Mures), colonel Vasile T. Suciu. Ziarul Adevarul *(15 ianuarie 2003) consemneaza asasinarea a doua evreice surori: Estera si Rozalia Mihály, si a doi tarani români – Ioan Cât si Iosif Moldovan din comuna Sucutard,* impuscati dupa ce au fost pusi sa-si sape gropile. Alti 11 sateni au fost torturati bestial, iar un tânar român de 18 ani a murit in urma batailor. *La Muresenii de Câmpie, ca urmare a indicatiilor date de*

Albert Wass, a fost asasinata familia preotului român Andrei Bujor, compusa din 5 membri, si inca 6 tarani români, intre care o femeie gravida in luna a noua. Vasile T. Suciu il mai stie pe tânarul conte amestecat in masacrarea celor 126 evrei si a zeci de români din Sarmas, in septembrie 1944.

Urna cu cenusa lui A. Wass, care s-a sinucis de teama razbunarii cercurilor evreiesti, a fost adusa clandestin in România si ingropata in parcul castelului din Brâncovenesti (jud. Mures). Presedintele Asociatiei Nationale "Cultul Eroilor si Martirilor" a cerut ca cele doua busturi, care troneaza sfidator lânga biserica romano-catolice din Reghin si lânga biserica reformata din Lunca Muresului (comuna Alunis, jud. Mures) *sa fie inlaturate conform prevederilor O.V. 31/2002, care se refera la cei ce au savârsit crime contra pacii si umanitatii si au fost condamnati definitiv de o instanta. Mai ramâne sa se stabileasca imprejurarile in care Ministerul Culturii (ministru Ion Caramitru) a sprijinit aparitia romanului* Lânga Scaunul Domnului *de Albert Wass de Taga in limba româna, atestând pe pagina de garda a volumului urmatoarele: "Cartea a aparut cu sprijinul Ministerului Culturii din România si a Fundatiei Cartii Maghiare (Magyar Könyv Alapitvány) din Ungaria, in traducerea lui Corneliu Câltea (2000)".*

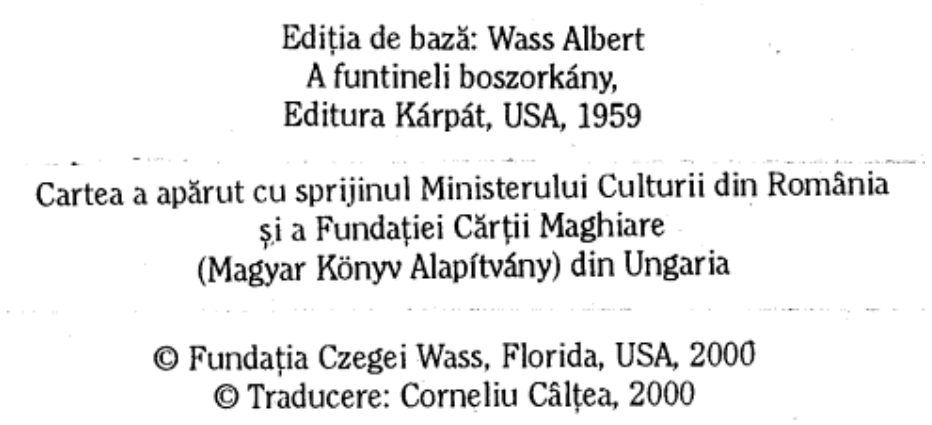
Ediția de bază: Wass Albert
A funtineli boszorkány,
Editura Kárpát, USA, 1959

Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii din România
și a Fundației Cărții Maghiare
(Magyar Könyv Alapítvány) din Ungaria

© Fundația Czegei Wass, Florida, USA, 2000
© Traducere: Corneliu Câlțea, 2000

In alte doua articole, consacrate lui Albert Wass in "Adevarul" (24 februarie si 14 octombrie 2001), ceea ce l-a determinat pe autorul lor sa dea expresie nelinistii sale cu privire la "un caz literar" – a fost faptul ca Uniunea Scriitorilor din Ungaria "a luat cunostinta cu consternare ca in Parlamentul României au fost proferate, nefondat, calomnii grave aduse la adresa a doi scriitori maghiari decedati: *"Loránd Daday si Albert Wass"* Presedintele Uniunii Scriitorilor din Ungaria – Béla Pogomáts, cere ca *scriitorii din România sa ia apararea celor doi scriitori unguri din Ardeal* fata de calomniile (!) formulate impotriva lor, exprimându-si credinta *ca breasla scriitorilor români – intr-un reciproc spirit al destinderii relatiilor dintre unguri si români – isi va ridica glasul in apararea celor doi scriitori maghiari acuzati pe nedrept".* Autorul celor doua articole este victima bunei sale credinte, dar si al necunoasterii realitatii, când afirma ca "acest vibrant apel al scriitorilor din Budapesta a trecut neobservat".

In cuprinsul celor doua articole, amintitii scriitori unguri din Ardeal – Daday si Wass – sunt apreciati drept "scriitori mari", unul dintre ei (Wass) fiind pomenit – si comparat – cu M. Sadoveanu!. Cred ca nu ma insel afirmând ca cel care scrie despre problemele literaturii maghiare este obligat sa si cunoasca aceste probleme. Nu ajunge sa preiei aprecieri formulate de altii, chiar daca intre acestia se afla unele exprimate de presedintele scriitorilor din Ungaria.

Cine a fost "marele scriitor" Loránd Daday?

Pare surprinzator ca sub acest nume in istoria literaturii ungare *nu este consemnat nici un scriitor* , fiindca sub acest nume nu a aparut nici o carte. Iata pe scurt istoria acestui sinistru personaj: in jurul anului 1930, apare la Budapesta romanul *Impotmolirea (Zátony)* cu numele de Mózes Székely ca autor, una din cele mai injurioase scrieri la adresa românilor. Ceva mai târziu, sub numele de Csaba Dücso apare cartea *Nincs kegyelem (Nu exista indurare),* in care autorul preconizeaza extirparea românilor din Ardeal. Cu timpul, mai apar si alte carti antiromânesti având mentionati ca autori pe Bálint Kovács si Mihály Derzsi. In *Lexiconul literaturii maghiare din România* si *Lexiconul Biografic Maghiar,* despre Loránd Daday se mentioneaza ca a publicat carti si piese de teatru sub diverse pseudonime. Personal, l-am cunoscut pe Daday in anii Diktatului, când a functionat ca inspector scolar al judetului Solnoc-Dobâca, calitate in care i-a inlaturat din functie pe toti invatatorii români din asezarile unui judet locuit in proportie de cca 90% de români. Dupa o energica actiune antiromâneasca (1940-1942), L. Daday a declansat o sângeroasa

campanie antievreiasca (1942-1944). Intr-o conferinta a sa la Cluj, la care eram de fata, a vorbit despre "rezolvarea problemei valahe". Intrucât acestia "se inmultesc ca iepurii", el a propus urmatorul procedeu: "din maruntaiele femeilor valahe sa fie smulsi fetii lor scârbosi..." etc. Asadar, Loránd Daday, sub diverse pseudonime, a fost un practicant isteric al urii si al vulgaritatii, cu violente manifestari antiromânesti, pe care le-a afisat insa sub alte nume. A ignora astazi opiniile sale, ar insemna un act de invrajbire deliberata.

Pe scriitorul Albert Wass am inceput sa-l citesc in jurul anului 1960 in Germania si apoi, dupa revolutia din 1989, când librariile din Transilvania au fost napadite de cartile sale editate in Ungaria. Ca unul care cunosc literatura maghiara din România, i-am considerat ca mari scriitori pe Áron Tamási, Sándor Makkai, Miklós Kisbán, Amália Berde, Irén Gulácsy, József Nyiro s.a., fata de care Albert Wass – cu cele 42 de romane ale sale – pare un scriitor oarecare, ceva mai mult decât un diletant.

Asadar cei doi scriitori maghiari pe care ii apara presedintele Uniunii Scriitorilor din Ungaria si cronicarul ziarului *Adevarul* erau doi "mâncatori de valahi"!

In ceea ce-l proveste pe Béla Pogomáts si modul in care el priveste problema româneasca, este concludenta intreaga lui publicistica (cele cuprinse in 3 volume aparute), conceputa in spirit antiromânesc si revizionist.

Voi cita o fraza dintr-un studiu al sau, publicat in 1990, in *Erdélyi Magyarság* (*Maghiarimea ardeleana*), revista finantata de statul ungar: " *In România* – scrie Pogomáts – *prezentul este ireal. Unica realitate este ca situatia minoritatilor trebuie nu numai indreptata... fiindca insasi problema nationalitatilor trebuie rezolvata odata pentru totdeauna, nu prin disparitia sub o trapa, nici prin risipirea ei in vânt, ci printr-o Transilvanie stat autonom sau – ceea ce este si mai radical – prin noi granite etnice"* .

In anul urmator (1991), sub semnatura presedintelui Ungariei Árpád Göncz, a fost publicata urmatoarea confesiune: *"Natiunea ungara, ca un singur om tine la dreptul sau de proprietate asupra intregului Ardeal. Nu va exista nici o generatie ungara care sa fie dispusa sa renunte la acest sfânt drept istoric. Natiunea ungara este gata sa ia arma in mâini, in orice clipa, pentru a-si exercita acest drept, sacrificându-si pâna si viata in aceasta lupta. Fara Transilvania nu exista statul ungar, nici misiunea maghiara realizabila, nici viata maghiara".*

"Fenomenul Albert Wass" este doar unul din infatisarile comportamentului ungar pe teritoriul Ardealului de Nord fata de români si evrei. Cazul, pentru a fi inteles, trebuie situat in acel context de totala dezorientare in politica Ungariei, unde, dupa opinia unui reputat istoric, s-a intâmplat ca, de la membrii Senatului si pâna la maruntii ucenici, intregul sceptru al maghiarimii sa se coloreze in brun (culoarea nazistilor – n.n.) si sa se indrepte spre Apus ca sa-l sustina pe Hitler (Gyula Szekfu, *Forradalom után* , *Dupa revolutie* , Budapesta, 1983).

Pentru intelegerea cât mai corecta a "fenomenului Albert Wass", ar trebui sa patrundem in miezul acelui orgoliu al "cuceritorului", care cu satisfactia oferita de gestul Führer-ului a putut primi si accepta un "cadou" – Diktatul de la Viena – al acestuia care, de fapt, n-a fost decât o miloasa pomana oferita unor smeriti dar insistenti solicitanti, inglodati in noroaiele politicii. "Acela care, ardelean fiind, nu a aprobat ca Transilvania sa fie redobândita (de unguri – n.n.) ca un dar din partea lui Hitler a fost István Bethlen (apud Szekfu). Dar datorita faptului ca "Ungaria n-a urmat sfatul acestuia si i-a tratat pe nemaghiarii (din Transilvania) in spirit nazist, s-a mintit pe sine insasi si a zadarnicit o politica patriotica in privinta nationalitatilor dintre granitele sale" (idem).

Dupa o virulenta propaganda revizionista de 20 de ani, politica statului ungar a practicat, dupa 1940, in continuare, greselile sale esentiale binecunoscute fata de nemaghiarii din tara, insinuând ca in "Ungaria istorica" nici n-ar fi trait nationalitati, tara fiind cârmuita de-a lungul a 1000 de ani exclusiv de unguri si numai in folosul lor. La reocuparea Clujului, de exemplu – arata Szekfu –, preluarea orasului de catre administratia ungara a fost considerata sarbatoare nationala. "Din nou am preluat Ardealul noi, ungurii, ca proprietari dintotdeauna ai pamânturilor..." "si am privit exclusiv pamânturile, nu si pe oamenii care traiesc pe ele si le cultiva, ei fiind adevaratii lor proprietari si nicidecum musafirii veniti de la Budapesta pe urmele unui cal alb (aluzie la guvernatorul Horthy – n.n.). Privind peste capetele acelor oameni care au revenit la noi, am vazut doar râuri, asezari si castele".

Cât de straniu se leaga vremurile intre ele – vremea de azi cu timpurile despre care incerc sa vorbesc. Din nou aceleasi veleitati de odinioara – marturisite si nemarturisite – de a stapâni fostele teritorii ale fostei Ungarii Mari sunt in plina desfasurare ofensiva, in forme mai evidente decât oricând dupa 1920! O adevarata campanie ce se amplifica si se extinde mereu pe intreaga suprafata a planetei noastre. (Cunoscuta *Istorie a Transilvaniei* a fost editata in limba japoneza!). *Pe acest front larg al propagandei,*

intreaga maghiarime, de la extrema dreapta pâna la comunisti, a actionat – si actioneaza impreuna, solidar – ca agentura aceluiasi imperialism milenar!

Desigur, cei ce au parcurs aceasta relatare au retinut un fapt cu totul neobisnuit, anume ca la sedinta conspirativa din parcul contelui Albert Wass – pe lânga extremistii nationalisti, a participat si binecunoscutul scriitor *comunist* István Nagy, considerat de Partidul Comunist Român ca unul din "ilegalistii" sai exemplari, devenit membru al Comitetului Central al PCR, deputat in Marea Adunare Nationala etc. etc. Acest comunist bolsevizant a actionat alaturi si impreuna cu agentii imperialismului maghiar! Pentru ca *in politica ungurilor, opozitia ideologica dintre extrema dreapta si extrema stânga este suspendata când e vorba de realizarea programului de refacere a fostului imperiu. Programul acesta comun tuturor orientarilor politice nu se pierde din vedere nici o clipa si in nici o imprejurare – refacerea Ungariei Mari – spre a sustine si justifica ideea ca aceasta tara trebuie sa devina chiar centrul politic al Europei.*

Când imi confrunt amintirile si experientele din cei patru ani pe care i-am trait, datorita Diktatului, in Ungaria, cu evenimentele programului de nimicre totala a evreilor si românilor, sunt inclinat sa cred ca cei ce n-au cunoscut acea invecinare ori suprapunere a politicii ungare cu barbaria, crima si genocidul, ca experiente proprii, nemijlocite, nici nu-si pot imagina ca unul din gestionarii proiectelor antiromânesti si antievreiesti a putut fi un scriitor apartinând de o straveche familie nobiliara!

Din bilantul tragic al celor 4 ani de ocupatie ungara ne vom referi – din nou – la cei 400.000 de români expulzati din Ardealul de Nord (Ungaria) ori constrânsi sa-si paraseasca locurile stramosesti si bunurile lor, la cei 200.000 de evrei masacrati in vara anului 1944, la cei 120.000 de tineri români morti ori disparuti pe frontul rusesc, la cei 80.000 de români, barbati si femei "inchiriati" pentru diverse munci in strainatate, din care au revenit circa 10%. Etc. Astfel, din numarul total al românilor si evreilor ajunsi sub stapânirea Regatului Ungar prin Diktatul de la Viena in decursul a numai 4 ani de stapânire "sanstefanista", *au disparut din locurile lor de bastina peste 50%! O asemenea catastrofa umana n-a mai cunoscut Transilvania in toata istoria ei!*

Marea miscare hungarista din zilele noastre, care apreciaza efectele politicii sale expansioniste drept un beneficiu pentru poporul si statul ungar, se situeaza in contextul unei crize istorice a politicii contemporane, determinata de argumente inscrise in limitele unor speculatii irationale.

In propaganda sa, politica ungara se refera insistent la numele Sfântului Rege Stefan, parca ostilitatea fata de nemaghiari si prigonirea nationalitatilor ar corespunde spiritului acestui fauritor de tara si de neam!

Or, si Albert Wass s-a considerat un ostas al "gândirii" Sfântului Rege Stefan, unul care si-a simtit existeta ca atare. Ampla popularizare a "fenomenului Wass" prin cartile ce se publica la noi cu sprijinul Ministerului Culturii de la Bucuresti, prin busturile amplasate in preajma unor biserici unguresti din Ardeal, prin inhumarea sa in pamântul Ardealului etc., acest fenomen este transpus in prezentul tarii noastre intru legitimarea sa pentru trecut si viitor.

1*Istoria României, Transilvania* , vol. II, Editura "George Baritiu", Cluj-Napoca, 1999, p. 1578.

2*"Garda de fier" era considerata de ocupantii unguri din Ardealul de Nord ca una din formele nationalismului român, si nu ca o miscare politica.*

24. UN EPISOD DIN ISTORICUL ACADEMIEI "G. DIMA"

As vrea ca efortul dezghiocarii memoriei cu satisfactiile si chinurile lui sa aiba efecte cât mai lamuritoare, transferând cuvintelor nu numai frânturile unor gânduri, sentimente si imagini tulburi, insuficient acordate intre ele, ci si ceva din spiritul constient al unor intâmplari de ieri sub infatisarea in care au actionat cândva, intr-un trecut ce trebuie definit cât mai corect.

Acest *ieri* la care incerc sa ma adresez acum se fixeaza insa sovaielnic in jurul unor intâmplari ce s-au petrecut in urma cu mai bine de 50 de ani, fara sa se detaseze de biografia mea. Dimpotriva. Unele s-au asternut apasator si actioneaza asupra adâncurilor celor mai profunde. Sa le desprind din lumea sovaielnica a memoriei?; sa le dau nume si sa le ajut sa apara la vedere?

Asadar, voi incerca sa vorbesc de niste lucruri legate de istoricul Academiei de Muzica „George Dima" din Cluj-Napoca, despre care nu s-a vorbit destul ori nu s-a vorbit deloc. Nu pentru ca le-ar fi lipsit pecetea cronicareasca, istorica, cu alte cuvinte care certifica sensul intâmplarilor. Ceea ce le-a lipsit era, o buna vreme, imposibilitatea de a le exprima nealterate, cu substanta lor adevarata.

Dar câte alte intâmplari din istoria noastra mai recenta nu au gasit modalitati potrivite pentru a fi strânse si pastrate! Motiv pentru care s-au si volatilizat rapid ori s-au dispersat pur si simplu. Nu este vorba de glasul constiintei ori al inconstiintei in fata unor evenimente, nici de lipsa de tulburare a sufletului lecuit de patimi, ci de o metafizica dubioasa a lumii politice, sfâsiata de veleitati, contradictii, dezamagiri si falsuri.

Urcând din intunericul memoriei spre lumina, amintirile unui participant se vor aseza intr-un centru catre care converg toate acele evenimente care dau fizionomie vietii reale si intaresc refuzul, indiferenta vinovata a unor istoriografi.

Pe aceasta cale se vor lamuri si imprejurari actuale prin modelele lor mai vechi, infestate si atunci, ca si astazi, de politica.

Asadar nici aceste insemnari nu sunt altceva decât ecourile unor intâmplari traite de mine intr-o lume a arbitrarului si a uneltirilor viclene, fara posibilitate eficienta de impotrivire. Le insotesc cu speranta ca viitorul va trece cu o mâna ferma peste toate strâmtorile vietii si le va sterge ca pe o socoteala neinsemnata de pe o tabla; ca in spatiul agresiunilor de ieri – si de azi – se vor instaura realitati râvnite acolo unde inainte – si acum – au fost – si continua sa fie – doar visuri si sperante. (Pentru a obtine o picatura din cea mai pretioasa esenta nu se sacrifica oare mii si mii de roze?)

Dupa incheierea celui de al doilea razboi mondial situatia Transilvaniei era atât de complicata cum nu fusese niciodata in intreaga ei istorie. Impartita in doua la Viena, intre România si Ungaria, la 30 august 1940, de Hitler si Mussolini, Transilvania nu si-a recapatat unitatea fireasca in cadrul statului român nici dupa infrângerea Germaniei si a Ungariei.

Fortele politice ale maghiarimii ardelene fie ca erau orientate in anii razboiului spre nazism, fie spre bolsevismul stalinist mai târziu, ori chiar spre „democratie" (dupa 1989) au mentinut si aplicat acelasi program: perpetuarea unui stat constituit pe principiul dominatiei in interior si exterior. In interesul acestui program politicienii au pus in miscare toate fortele proprii, ca si intreaga iscusinta pentru a-i câstiga de partea lor, in Transilvania de Nord, pe sovieticii prezenti aici ca forta militara de ocupatie (intre octombrie 1944 – martie 1945).

Caracterul si fizionomia acelor actiuni, care au dezlantuit pasiuni si au pus in miscare forte, interese, mobilizând toate straturile societatii ungare in scopul nationalismului sunt vizibile in diverse aranjamente, pâna astazi (2001).

Atunci si in anii urmatori au fost trezite, concentrate si puse in miscare toate fortele sovinismului antiromânesc. In acea idealitate inchipuita, desarta, stapânita de entuziasme si dezamagiri s-a presimtit politica ce se va practica de atunci si pâna astazi de ungurimea din România si de aiurea, o politica contradictorie, excitata de patimi, lipsita de responsabilitate logica, stapânita de dorinte imposibil de satisfacut. Hungarismul a actionat energic, dar a actionat in gol in numele idealului sau. Era o boala a spiritului ungar, care se secatuia singur, intr-o lume faurita de imaginatie, ca o credinta fara Dumnezeu. Au disparut – nu prima si nu ultima oara – din constiinta maghiara ideile umaniste, religioase si morale; au ramas in schimb stimulentele prosperitatii si ale mândriei de alta data: imperiul si maretia medievala.

Intorcându-ne cu gândul la legea noua, instalata indata dupa Diktat, ne amintim si de institutiile implantate de Ungaria in Transilvania pentru a intari iluziile impotriva unor adevaruri aspre. Iluziile au dat insa gres – pâna si forma lor era falsa si ipocrita. Chiar si Institutul de studii stiintifice ("Contele Pál Teleki") privind Ardealul nu era altceva decât o aparenta retorica, nascocita de imaginatie, conventionala

si banala. Nici prabusirea Germaniei protectoare si complice nu a stins flacara iluziilor. Imaginatia politica era educata in stima si cultul unor protectori puternici si ilustri.

Urmând alternantele schimbari ale istoriei, noul protector al cauzei ungare in Ardeal nu putea fi decât forta proletara a Uniunii Sovietice. Sub râvnitul scut ocrotitor al acesteia, o noua pleiada improvizata de „politicieni" a incercat sa restaureze supremația ungara care renega tot ceea ce plamadise instinctul românilor in decursul unor veacuri – luptând impotriva arbitrarului si al fortei – adica patria, libertatea, umanitatea, egalitatea in drepturi...

Politicieni? De fapt o pleiada bolnava de mistica proletara, incapabila sa cuprinda realitatea, aparuta in urma infrângerii suferita de Armata Regala Ungara si de armata lui Hitler pe fronturile din Transilvania in septembrie-octombrie 1944. Au disparut atunci din localitatile noastre regimentele de birocrati venite din „patria-muma" (anyaország), dar au ramas pe loc pagubele pricinuite vietii, onoarei, libertatii de gândire, ranile nevindecate ale relatiilor interetnice. A ramas pe loc si administratia maghiara „reorganizata prin forte locale", prefecturi, primarii, politie, garzi muncitoresti, banci, administratia cailor ferate, scoli si nu in ultimul rând, Universitatea maghiara din Cluj. S-au cucerit astfel in „noua democratie" – si au fost consolidate exclusiv aceste formatiuni publice, fara vreo participare din partea românilor.

Vazute retrospectiv, acele vremuri apar indepartate de realitati, fara conducatori (maghiari) prevazatori si responsabili, care n-au inteles nici pacatele, nici fragilitatea sistemului totalitarist german, cum n-au inteles nici caracterul imoral al sistemului sovietic, cele doua forte cu ideologiile lor statale, protectoare ale maghiarimii si Ungariei, carora politicienii unguri, de la fascisti la comunisti, le-au acordat o iresponsabila incredere.

Motivul care ne-a indreptat spre toate aceste lucruri este legat de acele imprejurari in care Academia de Muzica si Arta dramatica „George Dima" a revenit la Cluj-Napoca din asa-zisul refugiu timisorean de patru ani, dupa ce in primele zile ale lunii septembrie 1940, toate institutiile românesti de cultura si invatamânt de pe teritoriul „cedat" au fost obligate sa ia calea pribegiei.

Au parasit atunci Clujul in mare graba, Universitatea „Regele Ferdinand", Teatrul National, Academia de Agricultura, Academia Comerciala, Opera Româna, Academia de Muzica si Arta dramatica, institutiile stiintifice (Muzeul Limbii Române, Muzeul de Etnografie s.a.) ca si colectivele redactionale si editoriale ale tuturor publicatiilor românesti.

Dupa patru ani, când de pe teritoriul României au fost gonite armatele Ungariei si Germaniei, in octombrie 1944, ar fi fost firesc ca toate prevederile si consecintele Diktatului de la Viena, in primul rând frontiera de stat dintre România si Ungaria, sa fie de indata abolite.

Si totusi, „puterea comunista" improvizata, uzurpatoare, instalata prin si de catre vechea clasa politica ungara (contele Béla Bethlen, contele Béla Teleki, contele Miklos Bánffy, Imre Mikó, baronul Odon Inczédi Joksmann, baronul Ede Atzél etc.), beneficiind de obladuirea URSS-ului nu a putut fi inlaturata de autoritatea legitima a statului român.

Complicitatea dintre conducatorii autoritatii zise „horthyste" si sefii ungurilor „comunisti" s-a savârsit la vedere prin transformarea *Partidului Maghiar Ardelean* („horthyst") in *Sfatul Maghiar Ardelean* („comunist"). Aparatul birocratic si sediile partidului au fost preluate *tale-quale* de *Sfatul Maghiar Ardelean* , conducerea acestuia instalându-se in sediul central al Partidului Maghiar Ardelean, adica in palatul Teleki din Cluj (str. M. Kogalniceanu).

Cu aceasta pecete istorica se situeaza in timp aparitia Sfatului Maghiar Ardelean, respectiv alianta politica dintre Partidul Maghiar Ardelean (de tip nazist) si Sfatul Maghiar Ardelean (de tip comunist).

Oameni, vremuri si moravuri! – expresii ale unei societati care chiar daca s-a spulberat in patru vânturi, faptele sale supravietuiesc cu localizarea lor in timp, mediu si in moravuri.

Institutiile românesti revenite in primele luni ale anului 1945 au fost din nou, pentru a doua oara, expulzate din Transilvania de Nord de asa-zisele autoritati locale (maghiare). Programul antiromânesc al Sfatului Maghiar Ardelean (comunist), s-a dovedit a fi identic cu programul Partidului Maghiar Ardelean (nazist) si cu cel al Statului Ungar din anul 1940 („horthyst").

Când, in 1946, Academia de Muzica – prima institutie de stat cu acest profil in Ardeal, intemeiata, in 1919 de Consiliul Dirigent – a revenit pentru a doua oara din refugiu la Cluj, autoritatile locale, controlate de primarie, si cele judetene subordonate prefectului, s-au dovedit a fi la fel de ostile ca la prima incercare de revenire a acestei inalte si eficiente scoli superioare, frecventata deopotriva de români, maghiari, germani, evrei si tigani (Sigismund Toduta, compozitorul budapestan András Bágya, dirijorul Tamás Bródy, Max Eisikovits, violonistii – tigani – Elemér Czakó, Titi Weiss, fratii Hoca si multi altii – au fost elevii acestei academii).

In acei ani (1944-1947) autoritatile locale ale orasului si judetului au mentinut in functiune la Cluj numai Conservatorul de Muzica maghiar, subventionat din contributia unei populatii majoritar românesti (80% din contribuabili). Autoritatile mentionate prezidau si controlau, prin sefii „comunisti" (peste 90% maghiari), paradoxul vietii publice nord-ardelene, urmarind dezlipirea Transilvaniei de România si, deopotriva, colonizarea unei forte nationale ungare in Ardeal.

Intr-o noua complexitate a actiunilor nationalist-sovine ungare in Ardeal, turbulenta antiromâneasca a continuat si in perioada comunista (dupa 1945) cu programe desfasurate la cele mai inalte grade ale agresivitatii.

In fata tentativelor de a transforma realitatile in fantasme, am cautat sa descifrez datele unei contabilitati corecte, fara sa pontez pe pegasul nimanui. Dupa ce razboiul si inchisorile m-au invatat sa cunosc sensul tragic al destinului omenesc si am fost confruntat cu semnele unei epoci turbulente, in dezordine de idei, de sentimente si intentii n-am putut sa abordez problemele vietii mele ca un episod oarecare. Personal am vrut – si cred ca in buna parte am si reusit – sa ramân liber si neatins de dezordine spirituala. Pentru a-mi putea pastra echilibrul launtric si demnitatea, trecutul – si ma refer la trecutul familiei mele – a reprezentat, de-a lungul intregii mele vieti, un principiu de actiune si, in general, de comportament. Dupa spusele si indemnurile mamei mele, existenta unui om cu descendenta nobila, este intemeiata pe o traditie care se primeste, se transmite si se aplica intr-un fel ereditar. Ea se confunda cu natura ta. Este insasi natura ta.

Datorez acestei descendente si dorinta de a fi liber si inca ceva: un fel de pornire impotriva oricarei autoritati. Ani in sir aversiunea aceasta s-a manifestat imperios, asemenea unui instinct.

Cei care au avut de-a face cu Sindicatul Mixt al Artistilor, Scriitorilor si Ziaristilor din Cluj, al carui organizator si secretar am fost intre anii 1946-1948, datorita insistentelor prietenilor mei români, maghiari, evrei, tigani si câtiva sasi (nu i-am uitat nicicând pe pictorul Walter Widmann, pe Harry Goldstein, Senkálszky Endre, Szentimrei Jeno, pe Titi Weiss, pe Lulu Aurelian, M. Luchian,-Botez, si câti altii!).

Sindicatul devenise o zona sociala agreabila in peisajul clujean. Daca termenul n-ar fi fost compromis prin minciunile lui Károly Kós, s-ar putea spune ca acel sindicat „mixt" devenise o adevarata institutie „transilvanista", unde oamenii, membri si nemembri simteau ce ar trebui sa simta toti fiii Ardealului: ca ei traiau impreuna si ca fiecare este chemat sa-si confunde eul cu aceasta colectivitate ardeleana. Un sentiment de fratie adevarata, eliberat de orice egoism national, de limba, de stare si rang social, de religie...

Dar vechea magie a drapelelor nationale si a cuvintelor patriotarde a reusit sa puna capat acelei fratii. Uniunea Populara Maghiara a inceput un razboi de idei impotriva „transilvanimului" nostru (am fost – si mai sunt – si asemenea razboaie!). Károly Kós a purces, in cadrul UPM, la organizarea unui *contra sindicat* , chemându-i pe artistii maghiari la lupta pentru savârsirea lor intr-o organizatie profesionala nationala. Cu câta nerusinare a indreptat apoi ofensiva pâna la urma, impotriva mea si a scriitorului István Nagy, fiindca o buna parte a colegilor maghiari nu voiau sa paraseasca sindicatul lor „transilvanist" iar noi –István Nagy era vicepresedintele Sindicatului Mixt – nu eram dispusi sa renuntam la fratia noastra profesionala. Invingator a iesit, fireste, Kós, care cu o siretenie de agent a câstigat asentimentul partidului comunist (responsabilul sectiei de arta si cultura fusese Egon Balázs, devenit curând cetatean canadian). Diplomatia secreta a UPM a reusit: Consiliul Judetean al Sindicatelor la sesizarea PCR si-a retras increderea in noi acuzându-ne de *cosmopolitism* . In aceste imprejurari a trebuit sa parasim, István Nagy si cu mine, conducerea Sindicatului Mixt, in anul 1948. (Peste 4 ani Securitatea din Cluj, unde ma aflam in stare de arest, a cautat sa se lamureasca in privinta cosmopolitismului meu!)

Astfel am inceput sa devin o victima a nebuniei politice, ori, poate, a unei ursite vrajmase?

Iata cum, intr-o inclestare absurda, in care nu a fost respectata nici o limita, „autoritatile locale" din Cluj, considerându-se infailibile si convinse de stabilitatea lor institutionala, si-au transformat activitatea – sever organizata – intr-un instrument de anihilare a tot ce dadea forma si expresie celor mai firesti nazuinte de infratire.

A fost inceputul neincrederii tuturor fata de faptele tuturor.

Daca Universitatea si Academia de Agricultura au fost reinstalate, dupa penibile discutii si tergiversari, in fostele lor edificii, membri corpului didactic si administrativ nu au beneficiat de nici un sprijin pentru a reintra in drepturile de proprietari ai caselor lor familiale, pe care au trebuit sa le paraseasca, cu mare graba, in 1940.

Academia de Muzica a functionat pâna la refugiu in palatul contelui Miklós Bánffy din str. I.C. Bratianu. Dupa revenirea la Cluj, timp de doi ani, intregul inventar al Academiei a fost depozitat in sala de

gimnastica a liceului “Principesa Ileana”; piane si alte instrumente, biblioteca, arhiva, mobilierul, erau stivuite de-a valma asteptând, toate, miracolul reabilitarii. Imaginea era a refugiului, a dezradacinarii, a indiferentei si chiar a dusmaniei.

Eram secretar al Sindicatului Mixt, o institutie importanta daca tinem seama de numarul si de calitatea profesionala a membrilor sai: artistii Teatrului National in frunte cu Zaharia Bârsan, ai Teatrului Maghiar condusi de Janovics Jeno; scriitorii importanti ai acelor ani: Lucian Blaga, Ion Agârbiceanu, Berde Maria, Emil Isac, József Meliusz, István Nagy etc. etc.

Confruntat cu ostilitatea autoritatilor locale subordonate PCR-ului, Academia de Muzica s-a dovedit a fi neadaptata la tertipuri politice si la hartuieli nationaliste. Astfel vreme de aproape doi ani existenta sa era doar formala, scriptica, in municipiul Cluj, unde conducatorii politici ai maghiarimii ar fi vrut sa instaleze capitala ungurilor din România, cu toate institutiile lor reprezentative, laice si religioase.

In acele imprejurari sumar evocate, inimosul secretar al Academiei de Muzica, A. Istrate, a solicitat sprijinul meu, respectiv pe cel al Sindicatului. Au urmat numeroase demersuri, nesfârsite interventii – nu numai pentru instalarea Academiei intr-un local corespunzator, dar si pentru adapostirea membrilor corpului didactic si administrativ, majoritatea carora a fost nevoita sa se intoarca la locuintele – si familiile – lor din Timisoara.

Cred ca o asemenea situatie astazi nu este usor de inteles. Dar n-as vrea sa evidentiez, asa cum s-ar cuveni, totusi, semnele sovinismului in aceasta afacere, cu taine de arhive nicicând date in vileag, cu manevrele conspirative ale unor paznici legati prin juramânt. O istorie derutanta si enigmatica la prima vedere.

Tabelele de orientare vor putea fi cunoscute indata ce proiectorul istoriei obiective, care nu lasa in umbra nici un amanunt, va face ca lumina lui sa dezvaluie, fara denaturari, tainele acelei perioade confuze din istoria Academiei „George Dima” din Cluj-Napoca.

Dar se pune, cu temei, intrebarea: merita oare sa fie scoase din magazia trecutului tobele urii?

In ceea ce-l priveste pe evocatorul de fata, intâmplarea face ca el sa fi fost martor si participant activ la câteva episoade si etape ale fiintarii acestei Academii, care in 1999 a implinit 80 de ani de existenta.

Pentru consemnarea si atestarea oficiala a activitatii sale, inca din anul 1946 au reinceput inscrierile la Academie.

In lipsa unui local, Sindicatul al carui secretar fusesem, a cedat Academiei doua sali situate in strada Napoca nr. 2, la ultimul etaj. Aici au functionat, aproape 2 ani, clasele de instrumente (nu si cele de pian), precum si sectia pedagogica, cu nadejdea intr-o apropiata zodie mai propice.

Desigur, nu ne-am resemnat in fata acelei situatii. Dar stiam prea bine ca in acele vremuri, atât de nefericite, nu se putea pune nici un temei pe intelegerea si obiectivitatea autoritatilor locale.

Directorul Academiei, compozitorul Andreescu Skeletty nu era nascut pentru acele vremuri nefericite, fiind si strain de activitatile legate de deprinderile si nevoile practice ale vietii.

Cel care i-a tinut uniti laolalta pe membrii corpului didactic, nu numai pentru apararea comuna intr-un mediu ostil tuturor cauzelor românesti, chiar si a celor de ordine educativa, dar si pentru organizarea unor actiuni; cel care a invins oboseala, indiferenta si chiar dusmania si a actionat cu entuziasm, a fost profesorul de violoncel Gheorghe Iarosevici.

Ii cunosteam robustetea morala si acel entuziasm al inimii care „impinge inainte” chiar si lucrurile grele, fiindca profesorul Iarosevici era unul din colaboratorii apropiati ai Sindicatului.

Oare isi mai aminteste astazi cineva in aceasta nobila institutie academica de maestrul Iarosevici, de vigoarea sa intelectuala si artistica, de puterea lui de a tine vie energia morala a colegilor sai?

Numele lui Iarosevici mai trebuie neaparat mentionat si in legatura cu obtinerea unui local in care Academia de Muzica si-a putut organiza activitatea in conditii propice.

Când nici unul din forurile oficiale locale din Cluj nu era dispus sa-si tempereze aversiunea fata de institutiile statului român – in curs de revenire din „refugiu” – o atitudine ale carei consecinte s-au resimtit pâna la toate straturile societatii datorita unei neobosite si excesive agitatii, a unei intetiri nefiresti de patimi – prezenta nu numai in politica dar si in cultura, in educatie si in viata economica – maestrul Gheorghe Iarosevici a stiut sa reziste la agresivitatea coalizata a unor primari, a unor prefecti, viceprefecti, precum si a unor sefi de sindicate muncitoresti.

Cum anume s-a petrecut miracolul instalarii Academiei intr-o cladire corespunzatoare?

Povestea care a pus capat incertitudinii torturante cu privire la soarta Academiei de Muzica, este urmatoarea: unitatile armatei sovietice parasisera de mai multa vreme Clujul, lasând in oras o formatiune

alcatuita din ofiteri si soldati convalescenti (raniti ori atinsi de diverse boli). Acestia fusesera incartiruiti in impozantul imobil din strada Matia Corvinul nr. 6 (Casa „Bocskay").

Când si aceasta formatiune parasea orasul cel mai in urma ramas era comandantul ei, maiorul Smirnov, singur.

Intr-o seara, in fata amintitului imobil – intunericul era atât de mare incât impiedica vederea – ofiterul comandant al formatiunii s-a ciocnit tocmai de profesorul Iarosevici. S-a vorbit spontan ruseste. Smirnov avea configuratia traditionala a omului singuratic, aflat departe de familie si de tara.

Dupa câteva ore de discutii si confesiuni reciproce, petrecute impreuna intr-un restaurant – despre razboi, patrie, despre familie si omenie, maiorul Smirnov a inteles marele necaz al lui Iarosevici. Impresionat de calvarul Academiei care era si al sutelor de elevi si studenti, ca si al profesorilor care traiau amaraciunea dezamagirii, a lipsei de speranta, maiorul Smirnov, restituit parca sentimentelor si afectiunilor civile, si marcat spontan de un elan solemn, a „daruit" pur si simplu Academiei de Muzica impozanta cladire amintita, unde el isi exercita misiunea militara.

Maestrul Iarosevici mi-a adus vestea in aceeasi noapte, la o ora târzie. Cauza nu era insa pe deplin câstigata; mai trebuia invinsa intr-un fel opozitia autoritatilor locale.

Impreuna cu Iarosevici, cu secretarul Istrate si cu câtiva studenti, dintre care imi amintesc de violonistul Giurgiu, azi in Canada, de Florian Iacomi, secretarul organizatiei studentesti, de viitorul dirijor Isfanu (din Timisoara), am elaborat un plan strategic. Au fost mobilizati peste 100 de studenti, aflati in oras, câtiva profesori, – imi amintesc de Halip de la canto, de Jurca de la contrabas. Acestia condusi de Nae Voicu, profesor de actorie, de Iarosevici si de mine, au „ocupat" cladirea, aflata inca in custodia maiorului Smirnov.

Am ramas de veghe cu totii, studenti si profesori, aproape o luna, pâna ce reactia „autoritatilor locale" (PCR, Primarie, Consiliul Sindicatelor) s-a temperat.

Aceste amintiri ce apar din uitare, se transforma parca in starile intregului suflet, purtând pecetea acelor gânduri si simtiri care le-au stârnit si insotit.

Odata instalata, Academia a trebuit sa faca fata unor mari greutati, ce pareau a fi de neinvins; edificiul, unde avea sa functioneze multi ani, era in stare de paragina. Lipseau pâna si ferestre, usi si, in mare parte, dusumelele. O fosta fabrica de otet, ce functionase de-a lungul unor decenii intr-o aripa situata in fundul curtii, continua sa emane mirosuri acre si chiar usturatoare. Incaperile edificiului, multe si spatioase, necesitau nu numai curatirea pentru inlaturarea masei dezagreabile de gunoaie, dar si o serioasa renovare a peretilor, instalatiilor, ca si modificari de structura, determinate de argumente functionale.

Academia era saraca, banii lipseau cu desavârsire. Ministerul Artelor nu dispunea de fonduri. Datorita inflatiei galopante, taxele incasate de la studenti erau nesemnificative.

In schimb au disparut crizele de indoieli si de teama, spiritele s-au echilibrat. Ne-a fost dat sa traim o stare de siguranta si satisfactie colectiva, datorita acelui sentiment pe care il au majoritatea oamenilor când se recunosc a apartine unei colectivitati oarecare.

S-au facut auzite, indata dupa razboi vocile proaspete ale tinerilor, uniti intr-un sentiment al datoriei obstesti, intelese pâna in adâncul constiintei.

Studentii Academiei de Muzica si Arta dramatica din Cluj, confruntati cu realitatea, s-au aratat a fi extrem de puternici nu atât prin tineretea, cât mai ales prin credinta lor. Entuziasmul acesta era un amestec de sentiment, speranta, solidaritate si tarie, care s-a transformat in substanta unei actiuni.

Cei peste 400 de studenti ai Academiei din capitala culturala si artistica a Transilvaniei au organizat atunci o mare campanie pentru inzestrarea casei lor cu cele necesare, apelând – ceea ce astazi pare o iluzie – la solidaritatea românească. Au fost adunate din donatii atâtea fonduri, intrate in valuri succesive, incât in scurt timp Academia de Muzica din Cluj s-a transformat, ca dotare si functionalitate, in cea mai reprezentativa si eficienta institutie de acest fel din tara. Dar aceasta campanie nu a fost doar o simpla campanie, ci si o mare si – as zice – o poetica lectie de patriotism; ceva ce s-a opus vietii turbulent sfâsiate, cu atâtea veleitati printre atâtea contradictii.

Au trecut de atunci aproape sasezeci de ani. Dorinta realizarii ne-a oferit substanta din care s-ar fi putut concretiza un vis colectiv. Un vis care ne-ar fi motivat viata. In acea perioada, cum s-a inteles desigur din cele relatate, parea ca voi deveni, dintr-o pura intâmplare, administratorul acelui vis.

In etapa urmatoare a acestei cronici, care se inscrie in perioada reformei invatamântului din anul 1948, ministrul artelor, scriitorul Ion Pas, m-a insarcinat cu organizarea invatamântului de arte din Cluj, numindu-ma rector al noului institut (cu patru facultati: Muzica, Arta teatrala, Coregrafie si Arte plastice).

Dorinta si intentia mea era alcatuirea celor patru facultati in spirit modern, cu ignorarea obsesiilor nationale si nationaliste, in spiritul unei adevarate fraternitati umane.

Credeam in posibilitatea edificarii unei culturi artistice la nivel – si in cadru – european si in promovarea simtului de umanitate. Datorita valului general de indignare morala, la numai trei ani dupa incetarea ocupatiei ungare in Transilvania, a unei stapâniri care facuse lege din neomenie, nu era deloc deplasat sa combatem invrajbirea dintre neamuri, dintre fortele lor morale.

Gândind si actionând astfel credeam ca vom izbuti sa mai atenuam temperatura unei atmosfere supraincalzite de feluritele metode de atâtare si distrugere a românimii din Ardealul de Nord.

Eram, intr-un fel, la un nou inceput.

La Academia de Muzica si Arta dramaticaa fost infiintat, inca la sfârsitul anului 1946, primul camin al studentilor si prima cantina gratuita la dispozitia celor lipsiti de mijloace. Ambele erau gospodarite de studenti. Astfel au supravietuit, nevatamati de vitregiile acelor ani, intr-o vreme când altii, mai feriti de griji si cu mai multi sustinatori, au sucombat. O alta initiativa s-a infaptuit abia dupa ce am fost inlaturat din invatamânt pe considerente politice („origine sociala"). Caminul (actual) al studentilor in arta (str. Brasov) s-a ridicat, din initiativa mea, pe fundamentele unui edificiu, proiectat, in 1939, chiar pentru un camin. Proprietarul acelui imobil –, curte si fundament, – era Iustin Iliesiu (profesor la liceul „G. Baritiu"). Proiectul sau nu a fost dus la bun sfârsit din cauza Diktatului si a razboiului.

Insusirea si implicarea mestesugului in educarea si formarea unui muzician, a unui balerin ori artist plastic se realizeaza cu pretul unui efort tehnic continuu si constant de-a lungul a numerosi ani. In strânsa legatura cu exercitiile de initiere se dezvolta in chip firesc si in amanuntele ei, ideea de arta, arta ca atare. Tehnica traduce in forma gândul, intentia, trairea, cu o multitudine de idei accesorii. Gândul si sentimentul formei se trezesc rând pe rând, din adevarul personal al artistului. Acest adevar nu se invata de la initiator, el apartine artistului (si nu maestrului). Astfel artistul il simte in el insusi pe creator...

Aproximativ cu o asemenea argumentatie l-am convins pe Zeno Vancea, bunul meu prieten, in acea vreme directorul general al invatamântului artistic, sa aprecieze favorabil propunerea mea de a organiza facultati comune, cu profesori si studenti de orice limba si – desigur – de orice nationalitate. Astfel au luat fiinta doua facultati cu un asemenea profil la Cluj: coregrafia si artele plastice. Daca la coregrafie invatamântul s-a putut intoarce la simplitatea primara, initiala, la adevarul dansului as zice, sub veghea unor mari artisti (Danovsky, Kurilov, Egri, Tihomirnova, Romanovsky, Moravsky, Iacobescu, Balogh s.a., prin urmare români, rusi, maghiari, polonezi), iar in rândul elevilor au fost remarcati, pe lânga români si unguri, evrei, rusi, sasi, tigani, greci s.a. fara ca vreunul sa fi cazut prada unor gânduri nationaliste – la artele plastice, facultatea era, prin forta imprejurarilor, una româno-maghiara, cu profesori români si maghiari. Si aici fara invrajbirea de ordin etnic ori national. Nu stiu câta vreme s-au mentinut aceste facultati. Dar când in 1956, dupa patru ani de detentie, mi-am recapatat libertatea, ele nu mai functionau.

Evident nu-mi propun sa supraestimez aceasta mica incercare, care nici nu stiu in ce masura a fost remarcata. Stiu insa ca izolarea nationala, ca fenomen, adeseori este insotita de disperare sufleteasca.

Sa nu uitam vreodata: Béla Bartok a fost patriot, patriot maghiar si, totodata, un genial compozitor de muzica românească!

Când am reorganizat invatamântul muzical la Academie, aplicarea principiului mai sus schitat nu s-a putut realiza, desi intre anumite limite, in urmarirea propriilor aspiratii, studentii insisi au facut abstractie de separarea lor dupa criteriul national. In mod programatic s-a largit si amplificat cadrul profesional si al pedagogiei, proces infaptuit prin contributia unor mari artisti si pedagogi, pe care i-am adus la Cluj din Iasi, Bucuresti si chiar din Berlin si Moscova.

Evoc aceste amintiri fara sa fiu calauzit de tentatia de a-mi citi propria mea viata si punându-mi intrebarea: sunt oare in stare sa-mi revad trecutul calm si obiectiv?

In vremea când am gospodarit Conservatorul, respectiv Academia din Cluj, o perioada de aproape patru ani, lumea era plina de intâmplari neobisnuite chiar surprinzatoare. O asemenea surpriza a fost si desfiintarea invatamântului de arta de la Iasi. Un sfârsit ce parea tragic pentru destinul artei in spatiul Moldovei. Ministerul a aprobat atunci, in urma propunerii mele, transferul la Cluj al maestrului Antonin Ciolan si al sotiei sale, al maestrului Ion Irimescu si a eruditului profesor Mircea Mancas (eminent istoric al teatrului). Antonin Ciolan se angajase sa concretizeze organizarea orchestrei Academiei, care avusese sporadice manifestari prin 1928, 1930 si inca o scurta perioada dupa 1937. Activitatea maestrului Antonin Ciolan in Cluj-Napoca – sustinuta de o munca energica, o munca a daruirii – a contribuit decisiv la revigorarea vietii muzicale clujene.

In conjunctura acelei perioade eram in cautarea unor personalitati capabile sa largeasca si sa aprofundeze invatamântul muzical. Intentia s-a concretizat prin incadrarea in corpul profesoral al Academiei din Cluj-Napoca a maestrului C. Demetriescu, pe care l-am convins sa nu se mai intoarca la Conservatorul din Berlin, unde activase peste un deceniu ca profesor de pian. Când il amintesc pe acel mare poet al pianului care a fost Alexandru Demetriad (elev al lui Paderevsky) ca si pe regretatul violonist Mihai Constantinescu (elev al lui Kuhlenkampf) nu este vorba doar de trecut, ci si de viitor si de progres. Toti acestia – si alaturi de ei un important pianist polonez Edmund Rossler – au acceptat sa participe la o misiune eficace, nu numai ca artisti – ei fiind niste adevarati experti si in pedagogie.

In retrospectiva vietii mele imi amintesc ca de o favoare deosebita a sortii de care am beneficiat de prietenia durabila a celor amintiti, ca si de aceea a lui George Ciolac (elev al lui Cortot), obligat de boala sa se retraga din viata muzicala si din activitatea pedagogica in anii sai de maturitate.

Ce vremuri greu de inteles, galagioase si confuze, chiar anarhice! Banul se subtia vertiginos si o data cu inflatia galopanta, insasi notiunea de valoare devenise enigmatica. Au aparut, ca fenomene sociale, exacerbarea si fanatismul. Un fanatism care cauta sa justifice tot ce era incontrolabil: delirul religios, diverse ocultisme, chiromantia, spiritismul etc. Si totusi artele s-au practicat, in general, in limitele normalitatii si ale cumpatului. Invatamântul de arta era lipsit de tensiuni revolutionare. Tineretul s-a dovedit a fi chibzuit, echilibrat, ponderat si reticent la politica. Controlul partidului nu se generalizase inca, circula si ideea reconcilierii, ca reactie impotriva tentativelor de politizare a artei (si a invatamântului) in spiritul luptei de clasa. La cei 36 de ani ai mei (in 1948) studentii ma considerau mai apropiat lor decât generatiile mai vârstnice. La propunerea studentilor, mai bine zis in colaborare cu ei, s-a incercat o mai eficienta repartizare a sarcinilor didactice, tinând cont mai ales de realizarile personale ale profesorilor in domeniul creatiei. In aceste imprejurari Sigismund Toduta a fost trecut de la catedra de teorie si solfegii la catedra de compozitie. Tot atunci au fost incadrati in corpul didactic al Academiei compozitorii Iuliu Muresianu, Tudor Jarda, Liviu Comes s.a.

Stânjeniti in existenta lor profesionala in urma recladirii politice a vietii sociale dupa normele geometriei comuniste, Romeo Ghircoiasu (conferentiar la Facultatea de drept), bun muzician si pianist si George Sbârcea – cunoscut muzicolog si talentat pianist si el –, au fost cooptati in corpul didactic al Academiei.

Cum spuneam, perioada era a neasteptatelor situatii si experiente, a respiratiei neintrerupte, a cofraternitatii riscurilor cu nebanuite revelatii.

Combustiunea acestei perioade fusese speranta emotionanta intr-o lume mai buna.

Cautându-ma retrospectiv in rosturile acestei Academii marturisesc ca am simtit un zvâcnet brusc al inimii amintindu-mi de acea baza pe care am putut-o aseza la construirea unui invatamânt coregrafic, bine consolidat apoi in Cluj-Napoca. Aceasta initiativa cuprinde câte ceva si din amintirea unor experiente personale, ca fost scenograf al unui ansamblu de balet din Italia.

Initiativa mea din 1948 a capatat contururi concrete datorita, in primul rând, maestrului Roman Moravsky, unul din partenerii Anei Pavlova si unul din primii interpreti, pe scene poloneze, al lui Petruska (Stravinsky). Moravsky a fost chemat din Polonia anume pentru interpretarea acestui personaj pe scena Operei de Stat din Bucuresti de Romanosky, directorul baletului. Era in anul 1921 ori 1922 când inca mai era la vârsta tineretii, unica vârsta de afirmare majora a balerinului pe scena. Dupa câtiva ani Moravsky a fost angajat, ca maestru coregraf la Opera Româna din Cluj. Numindu-l in 1948 decan al Facultatii de coregrafie, Roman Moravsky avea sa devina parintele invatamântului coregrafic din Cluj-Napoca, creator al unei scoli noi, fara traditie locala. O munca trepidanta si o mobilizare energica au conferit muncii lui Moravsky toate culorile constiintei si ale vointei sale pedagogice si creatoare.

Scoala clujeana de coregrafie a avut o dezvoltare rapida si sigura. Fermentul era sansa realizarii, perspectiva succesului, pe baza unei riguroase pedagogii. Daca ne amintim chiar si numai de câteva nume din rândurile absolventilor, ne dam seama ca acestea trebuie rostite cu glas tare. Fiindca ele ramân inscrise in istoria scenei de balet ca valori artistice de exceptie: Larissa Kleismer-Sorban, Imre Mária, Elena Popovici, Éva Maksay, Kurt Cerminsky, Mária Lukács, Vasile Capusan sau Simona Noja, care fascineaza azi spectatorii marilor teatre din lume, deschizând pentru lirica miscarii o perspectiva cu totul noua.

Am fost inlaturat brutal din functia de rector in octombrie 1949, in imprejurari care atunci m-au umplut de mânie si indignare. Apoi aceste simtaminte au trecut pe plan secund sau chiar in uitare. Aparusera in sirul anilor intâmplari si mai grave in viata mea.

Atunci, in octombrie 1949, – intr-o terminologie care astazi trebuie descifrata pentru a lamuri vocabularul unui limbaj pe cale de a fi uitat („origine sociala nesanatoasa”, „favorizarea unor elemente

ostile proletariatului" etc.) – rectorul Institutului de arta maghiar din Cluj, pictorul Zoltán Kovács, m-a denuntat simultan la directorul general al invatamântului superior din Ministerul Invatamântului, Öcsi Tóth, si la sectia de cadre de la regionala P.C.R. Cluj – la seful acesteia pe nume Marcinkievics, afirmând ca as fi incercat sa-mi camuflez „originea sociala" (de „nobil si mosier"), falsificând niste caracterizari. Acuzatia a fost intarita de seful cadrelor de la Institutul de arte maghiar, un muncitor de la C.F.R., Székely, despre care s-a aflat apoi, ca in anii Diktatului fusese un fel de sef in Partidul Crucilor de Sageti (partid nazist in Ungaria).

Ca urmare a acestui denunt am fost dat afara din invatamântul superior si „trecut la munca de jos". Am lucrat ca zugrav si vopsitor la Centrala Uniunii Cooperativelor din judetul Cluj, aproximativ un an, dupa care am fost inlaturat si din aceasta slujba. La 10 iulie 1952 m-a arestat Securitatea din Cluj si m-a predat in pastrare, in beciul acestei institutii tovarasului capitan Bárány.

In cuprinsul acestor insemnari schitate in cercul de probleme al perioadei anilor când am condus destinele Academiei de Muzica si Arta dramatica din Cluj, relatarea este obiectiv legata de viata reala, intr-un timp concret fara adaosuri afective. Ar trebui sa inchei amintind ca destinul meu de puscarias a fost determinat tocmai si de rolul pe care l-am avut in consolidarea acelei institutii de invatamânt. In evolutia generala a vietii din Ardeal, in acea perioada, ca si inainte de altfel, s-a pus in evidenta faptul ca fidelitatea mea fata de cauza românească nu este negociabila. Destinul meu pe terenul vietii sociale s-a decis atunci când prin 1947-1948, ostenind cu fermitate pentru „cauza" Academiei de Muzica si Arta dramatica, am ramas nereceptiv la ideea – si propunerea – lui Edgár Balogh de a renunta la organizarea acestei institutii si de a "accepta destinul", anume ca orasul Cluj sa devina capitala culturala a maghiarimii din România. „De ce sa nu devina capitala culturala a tuturora?" – am intrebat – receptiv la tot ce e cultura, la tot ce ar putea deveni – impreuna, alaturi ori in opozitie – doua ori mai multe culturi sensibile la tot ce e nou, fara sa respinga nimic cu argumente nationale.

Discutiile dintre Balogh si mine erau libere, sincere, fara gânduri obscure. El se simtea ideolog al stângii, era insa eliberat de obsesii de „clasa"; desi afisa o atitudine revolutionara consecventa, nu era un sectar... Dar pozitia sa ideologica parea influentata de controversele nationaliste ale unor aspiratii.

Nu o data mi-a venit in minte ca propriile sale conspiratii, nicicând exprimate, l-au imboldit spre un socialism nationalist. Iar la batrânete, când a colaborat la publicatii catolice (de limba maghiara), a rupt oare cu propria sa traditie marxista?

Ne-am cunoscut prin Gábor Gaál prin 1935 si apoi ne-am conversat, direct sau prin János Vincze (Ion Vinte) si József Méliusz, fara a vorbi despre politica, vreme de decenii. Una din insusirile sale pozitive consta in indignarea patimasa pe care i-o provoca saracia, inegalitatea sociala, si suferintele pe care trebuie sa le infrunte maghiarimea ajunsa „minoritate" in România, Cehoslovacia, Serbia. Edgár Balogh in vecinatatea formelor marxiste de gândire era adeptul unui socialism maghiar pentru maghiari.

Prietenia noastra parea vesnica, adica valabila in tot restul zilelor noastre, fara sa se manifeste in actiuni, in programe, fara aglomerari teoretice. Poate era un destin. Si ar fi ramas in aceasta ipostaza daca nu intervenea o intâmplare, aparent banala. Daca ma gândesc bine intâmplarea, „buturuga mica" care a rasturnat carul mare al prieteniei, asa cum a fost ea, si m-a instrainat brusc si pentru totdeauna (adica din nou pâna la sfârsitul zilelor noastre) de Balogh venea tot de pe solul nationalismului ungar.

Suspiciunile Securitatii si conformismul societatii clujene m-au determinat in 1956 când am fost pus pe picior de libertate de Securitate dupa patru ani de detentiune si lagare de munca, sa ma stabilesc la Bucuresti. La fiecare sfârsit de saptamâna, vreme de zece ani, cât a mai trait Mama, veneam la Cluj. De obicei ma intâlneam si cu Edgár prin cofetarii. El facea parte din vechea garda a cunostintelor mele clujene. Imi facea placere sa aud vorba ungureasca. (Limba e o lume, expresie monumentala a fortei nationale nepieritoare. Si eu nu voiam sa uit legatura mea cu aceasta lume.)

Inainte de ultima mea convorbire cu Edgár Balogh ma intâlnisem cu Aurel Socol. Extenuarea si nervozitatea se simteau in intreaga lui fiinta. Era un om extorcat fizic si sufleteste. Dupa eliberarea sa dintr-o detentie prea lunga fusese obligat – desi era cardiac – sa practice extenuanta munca de dulgher la niste constructii in provincie.

Edgár avea o situatie politica convenabila. Avea relatii la partid, era redactorul sef al unei importante reviste. Reusise sa stârneasca campanii pentru diverse actiuni sociale, culturale etc. Era o personalitate luata in seama. Mai era si membru in P.C.R. Il stiam – ori il credeam – ca este un om liber in limitele ideologiei sale marxiste; il cunosteam bine si de obicei era de acord cu mine. L-am rugat sa puna o vorba buna pentru Socol, unde trebuia, la partid ori in alta parte, aratându-i cât sunt eu de marginalizat, neluat in seama...

Ii vad si acum chipul, in cele mai mici detalii, pe care aparuse expresia unei mari si sincere surprize: uimire, nedumerire, deruta.

- Adica *noi* – imi raspunse – *noi* sa intervenim pentru Bubi Socol? Dar el e român! E treaba voastra (a românilor), nu a noastra (a ungurilor)!

Eu stiam, adica credeam a sti ca toate deosebirile de nationalitate, de religie, limba etc. au disparut dintre oamenii atinsi de idealismul comunist, ca sunt imprejurari când sub valul impetuos al vreunui sentiment apare fraternitatea...

Ascultându-l consternat, stupefiat, pe *fostul meu prieten* am inteles ca ne jucaram o viata intreaga cu idei nobile si trisam cu ele, ca niste persoane fara nobleta.

In anii ce au mai urmat pâna la sfârsitul vietii sale nu am simtit nevoia de a-l mai vedea pe Edgár Balogh.

Nu numai ca nu l-am vazut, dar nici nu l-am crezut. Retroactiv. N-am crezut nimic din ceea ce a scris, fiindca i-am descoperit cu totul intâmplator, identitatea reala.

25. APOSTOLI MODERNI

In urma cu multi ani, abia instalat intr-un compartiment al trenului Paris-Madrid, un calator mi se adreseaza intr-o limba pe care n-o intelegeam. Am incercat sa ma lamuresc cu el in spaniola si italiana. In zadar. Interveni insa un tânar simpatic, si explica, intr-un dialect portughez ori spaniol, ceea ce era de explicat. Apoi mi se adresa in italiana: „Esti latin, dar nu esti nici francez, nici spaniol, nici italian; probabil esti retoroman?" I-am raspuns ca sunt român. Auzind raspunsul meu tânarul se inviora brusc, explicându-mi ca s-a nascut in regiunea de obârsie a imparatului Traian, iar "El Trajano" pentru el este un fel de principiu al unirii dintre noi, o unire ce ne leaga peste intinderi si timpuri. Stia ca exista românii; stia ca spaniolii au rude undeva in Rasarit, rude la care el se gândea mereu cu nostalgia iubirii stiindu-i atacati in libertate, lipsiti de afectiunea fratilor si separati de centrul energetic al lumii care le daduse limba, spirit si identitate etnica. Se gândea la noi ca la o ramura a latinitatii, ce se mai putea salva doar prin propria-i izbândire. Ar fi dorit sa ne stie capabili de a ne recupera propria vointa, de noi aleasa, ca sa ne consolidam constiinta launtrica si tara...

Tentat sa contribui la transformarea unei imagini presupuse intr-una mai reala, i-am propus o revedere in România. A si venit dupa un an sau doi, cu aprobari de la Roma, fiindca Niceto Blázquez Fernandez, profesor de filosofie la Universitatea Catolica – si de informatica la Universitatea de Stat, ambele la Madrid, urmarea marele spectacol oferit de umanitate din perspectiva unui calugar dominican. Dupa 17 ani, in 1988, mânat de aceleasi nostalgii latine, Niceto Blázquez, de asta data inaltat in functia de rector, a revenit din nou in România. Stiam despre el ca istoria destul de complicata a vietii lui calugaresti se sprijina pe temelia faptelor traite ca simboluri ale iubirii de oameni: reeducarea consumatorilor de droguri si a alcoolicilor, a prostituatelor, crearea unor conditii onorabile de trai pentru parintii batrâni, goniti din caminele familiale de mai tinerii lor copii etc. – intâmplari vibrând multe in tonurile dramelor si chiar in cele ale marilor tragedii moderne, peste care plutea imaterial si cu o claritate luminoasa spiritul credintei – nerostit, dar prezent ca ceva viu, dainuitor, lipsit de trufie si fara zgomot. Paralel, Niceto Blázquez, in cele peste 100 de lucrari publicate, scrise sub acelasi simbol, incearca o alta realizare a misiunii lui, aceea de a fi constiinta faptelor de care este constient. Sufleteste, Blázquez tine de societatea contemporana si e in acord cu ea. Urechea sa „calma" e sensibila la sunetele fauririi unei lumi noi. Zâmbetul acestui calugar cu „inima nobila" este vecin cu compasiunea. Simti in el omul amestecat intre oameni; iar virtutile lui sunt lipsite de ostentatie. Indeletnicirea sa de predicator n-are nimic comun cu dascaleala nici cu morala abstracta; receptivitatea sa e de natura operativa si informativa. Consecintele acesteia, ca si conceptia, ca lucrurile se leaga organic intre ele, se reflecta sever si cu mare limpezime in aspiratia la transparenta, ca o garantie a purificarii lumii in care traim. De aceea, când venerabilul pastor al ortodoxiei, Episcopul Iosif al Râmnicului, intrebat de el despre relatia existenta in România intre stat si biserica, i-a relatat – era prin 1971 – despre ajutoarele acordate Bisericii de Stat, de salarizarea preotilor de catre stapânire, de pensiile de batrânete ale clericilor etc., Blázquez a fost pur si simplu consternat de aceasta „fatarnicie a darniciei": „E o catastrofa – spunea el – o fantasmagorie, o legitimare a confuziilor, definitorii pentru fizionomia inspaimântatorului... Mai bine saracie, lipsuri si teama, fiindca pâna la urma ceea ce te scoate la lumina e credinta si bunatatea obstei. Ori Biserica subventionata de Stat nu-si poate urma propria menire, si ajunge in situatia de a vedea in puterea Cezarului numai dreptate si nici o disonanta. Basmul concordiei dintre Credinta si Ideologia puterii – ca orice basm – nu se termina niciodata cu un semn de intrebare. In esenta lui se afla implicata minciuna care impune precepte de supunere si alte variante de planuri ascunse...".

Cunosteam, din experienta proprie, afectuoasa comprehensiune a lui Blázquez fata de cei rataciti printre cautatorii de ocrotire, ca si atitudinile lui lipsite de conventionalitate... Nu m-am indoit nici o clipa ca Blázquez traieste si respira in voie intr-un univers care e de aceeasi natura cu gândirea sa si cu nevoile lumii. Un apostol modern? – ma intrebam.

In noiembrie 1990, l-am cunoscut pe Emil Cioran prin mijlocirea – si la indemnul – lui Ion Deaconescu. Ne aflam amândoi la Paris pentru a duce la bun sfârsit o initiativa a primului ministru Petre Roman, anume de a reedita cartea *La Transylvanie* , alcatuita de specialistii Universitatii clujene "Regele Ferdinand I" si publicata initial in 1947.

Ion Deaconescu nutrea o admiratie asifua pentru Cioran, vorbind despre el ca despre un posc puternic, maret si dominator.

Amfitrionul nostru era pornit sa vorbeasca, mai ales despre complicatiile ce bântuiau in tara, ca si despre ingrijorarea ce-l apasa daca acestea nu vor trece cu una cu doua. Constient ca vremea monstrilor nu trecuse inca, nu parea totusi preocupar de organizarea unor actiuni corespunzatoare indreptarii lucrurilor.

Chiar daca ar fi avut argumente pentru a ..... in aceasta directie, parca o alta parte a fiintei sale s-ar fi opus, punând in evidenta necesitati contrare, fara sa renunte la dreptul de a cumpani si chiar de a protesta impotriva timpului ticalos, pe care zadarnic ne-am stradui sa-l oprim pe loc.

Cu admiratia avuta totdeauna pentru eternii increzatori – ca totul urmeaza sa se schimbe in bine – in intervalul celor trei ore daruite noua l-am simtit pe Emil Cioran inscris in viata noastra, ca unul care nu se lasa prins in voia jocului intâmplarii, ca o constiinta patrunsa de presimtire ce nu-si gasise tinta, ca unul din acei oameni rari care isi pot urma chemarea geniului lor, oricât de complicata ar fi aceasta chemare.

Niciodata nu am prevazut posibilitatea unei intâlniri cu Emil Cioran, pe care nu mi-l puteam imagina altfel decât cuprins in paginile unor carti. Când, prin anul 1938, am citit *Schimbarea la fata a României* , autorul ei imi paruse un gânditor nestingherit de conventii, strain de modele, dominat de pasiunea exprimarii de sine si neamestecat in vulgaritatea carierelor aranjate; - o fire dreapta si brutal de sincera, din familia celui mai curajos tip de gânditor.

Apoi, dupa Diktatul de la Viena, la una din perchezitiile politiei regale ungare din Cluj când inspectorul Thorockay mi-a confiscat toate cartile românesti aflate in rafturile bibliotecii mele, cartea lui Emil Cioran, strâmtorata intre doua dulapuri, a continuat sa ramâna in posesia mea pâna la o alta perchezitie, când a fost gasita si „ridicata", in 1952, de agentii Securitatii Statului. De data aceasta nu din cauza limbii românesti, ci a autorului ei, cu motivatia ca e vorba de un „tradator de neam", de un „renegat", un „mistic convertit la cosmopolitism"... Raspunderea pentru aceste pacate atribuite lui Cioran, a fost extinsa si asupra mea, „corpul delict" fiind descoperit la mine in biblioteca.

Citita de mai multe ori, cartea mi-a lasat impresia ca fusese scrisa din imperioasa nevoie a autorului de a-si descarca sufletul si cugetul de poveri apasatoare. Din imaginea acelor prime impresii (cartea n-am mai citit-o de vreo 40 de ani), fondul iesea la suprafata prin constructia viguroasa si cugetul desprins convulsiv din alcatuirea intelectuala si morala alarmata a filosofului. In fata acestei carti, scrisa de un tânar inca prea putin cunoscut, lumea se intreba: „Cine este el?" Mai ales ca autorul isi cauta formele proprii, care sa-l deosebeasca de altii. Imi amintesc si acel sentiment de apasare pe care l-am simtit la prima – si grabita – lectura a acestei carti, fiindca ea parea o spovedanie incomoda. Eram la vârsta când cautam adevarul pe cai proprii si nu simteam nevoia unui indrumator si nici a unei autoritati care sa ma sustina.

Aflându-ma fata in fata cu Emil Cioran, in locuinta sa de la Paris, intr-o camera spatioasa in care se faceau simtite singuratatea omului si tacerea unui cabinet de lucru, mi-am dat seama ca fireasca masura a spiritului sau nu-i permite sa depaseasca limita realitatii chiar daca „schimbarea la fata" a autorului a contribuit la adâncirea constiintei sale.

Cei care sunt mai rezervati fata de Cioran afirma despre el, datorita faimei sale de maestru al stilului, ca apreciaza talentul mai presus de demnitatea vietii. Dar cei ce cred in restaurarea constiintei nationale, ca temelie a Patriei, il vor intelege pe Cioran – alaturi de Enescu, de Brâncusi, de Servian, de Lupascu si de multi altii – drept un om mai desavârsit decât filosoful, iar in nelinistile gânditorului vor simti melancolia celui ce se confunda, se sacrifica ori se anuleaza in propria sa idee. (Aluzia la aceste „variabile" este desigur o sarcina a criticii).

Un lucru mi s-a parut insa cert: Cioran nu si-a schimbat dupa voie existenta. Si n-a actionat „mascat" pentru a obtine favorurile unei societati. Nici nu s-a incumetat, nici nu s-a daruit provizoriu, „gata sa revina din ceea ce imagineaza" (Valéry). Dar oare in lumea sa interioara au putut cadea baricadele timpului si ale spatiului? Oare astazi se afla mai aproape de telul programului si al dorului sau, decât fusese la inceputul drumului? Etc. etc.

Am fost tentat sa-l intreb: de ce a trebuit sa plece? Nu l-am intrebat; am dibuit eu insumi raspunsul plauzibil: ca sa invinga in sihastrie disperarea in fata confuziilor, ori pentru a avea putinta de a se retrage mai usor in propria sa liniste interioara, devenind in acest chip puternic si eficient. Ca indrumator. Ca exemplu. Un apostol modern?

Intâmplarile neasteptate ale vietii au un fel de luminozitate mai accentuata decât cele obisnuite. De aceea imi si amintesc pâna in cele mai mici amanunte de aceasta prima si ultima vizita la Emil Cioran.

De cum s-a deschis, la apelul soneriei, usa de la intrarea casei situata in apropierea Teatrului Odeon, s-a facut remarcata grija pentru curatenie si „gemütlichkeit"; la etajul I ne-a intâmpinat Cioran. Am traversat o incapere neincalzita, plina de carti. Ca sa intri in camera sa de lucru, trebuia sa treci pe sub o usa care te obliga, ca la bisericile taranesti, sa-ti apleci capul. Ne-am privit drept in ochi. Ai sai luminau blânzi si limpezi, mai inchisi in momente de ingândurare, mai aprinsi – chiar scântâietori – in clipe de insurectie temperamentala. Graiul lui ii era domol si placut, oferind sentimentul generos al comunicarii amicale. Din vorba in vorba am inteles cum poate fi dezinformat cel care este nevoit de imprejurari sa-si faca o idee

despre România din fragmente furnizate sub girul falselor destainuiri. Am tresarit amuzat, aflând de exemplu, despre un tendentios scenariu: Editura „Humanitas" din Bucuresti (fosta Editura Politica) ar fi o institutie a opozitiei politice, când ea de fapt este una din cele 6-7 edituri subventionate de Guvernul României. Absurdul s-a pus in mod ostentativ pe treaba. Atât doar ca ceea ce la Bucuresti poate isca o discutie, la Paris se redimensioneaza in escrocherie. Faptul ramâne semnificativ pentru caracterul arbitrar al unor metode de dezinformare, menite sa altereze o realitate. Cu acest prilej am vazut cât de mult si cum ne impresoara falsul in viata noastra zilnica si cât de putin suntem informati despre acei oameni a caror rasuflare se amesteca cu a noastra, ca si despre falsurile scoase din abstractiunile lor si asezate la nivelul unor practici obisnuite odinioara pe malurile fostei Dimbovite...

... Ritmul nou anima o tara. Un an de sperante in comunitatea de simtire a oamenilor, integrata in procesul de alcatuire a unui sentiment de fidelitate cu acei europeni care nu uneltesc impotriva noastra. In acel an fiecare ar fi dorit sa soarba puteri din entuziasmul initial al Revolutiei – un plus de certitudine si speranta. Dar dupa trecerea acestui an, a acelui an, nu mai stim unde ne poate duce valul. Adeseori, ca urmare a neconcordantei dintre visuri, aspiratii si realitati, oamenii se lasa atrasi in matca dezumanizarii, uneori li se face chiar frica de zborul propriei imaginatii...

Cam asa ceva i-am spus la despartire lui Emil Cioran. Am plecat impresionat de la acest foarte mare gânditor, atât de indiferent fata de titluri, onoruri, premii si distinctii, fata de câstiguri – si poate chiar din aceste motive ferit de corvezile aranjamentelor, ale slugarniciilor si scutit de viclenii, ca si de umilinta sufletului.

Se pare ca adevarul se afla de partea Dominicanului: baza acestei libertati o constituie independenta si egalitatea necenzurata de orgoliu si nesubventionata de stipendii. Pe aceasta baza, care nu fereste de griji si nici de pragul unor lipsuri, Emil Cioran se impune ca model maret de neatârnare spirituala. Oare – ma intrebam – el nu sufera de chinul de a nu fi unde ar trebui sa fie? Oare constiinta sa nu este in exil? Dar nu, totusi nu, fiindca Emil Cioran in cursul discutiilor a dat expresie apartenentei sale, referindu-se la un caz de interes uman si românesc.

Când, in racoarea limpede a unei seri pariziene, am parasit casa sotilor Cioran, simteam ca aerul nu este mort. Vibratia atmosferei locului parea sa se datoreze gândurilor fascinante ale unui singur om.

*

Când ne-a vorbit despre vizita si relatarile ample ale unei „doamne din America", Emil Cioran ni s-a infatisat nu ca un om desprins de radacinile sale si chiar din solul de unde se hraneau aceste radacini. Doamna era o evreica de limba maghiara, originara din Transilvania. In tot cursul istorisirii lui Cioran, comentariul meu s-ar fi putut formula astfel: Iata un om care nu s-a sustras unui sentiment de mirare in fata complexitatii si diversitatii incercarilor din intervalul vietii sale; o viata fara raportari la cea traita de parinti, de stramosi. SI totusi... Mediul internationalizat din Sibiu conferea o mai mare urbanitate si un plus de civilizatie. Se vorbeau mai multe limbi. Tatal sau era protopopul ortodox al orasului, o capitala binationala a culturii ardelene. Destinul a vrut ca Cioran sa faca parte dintr-o generatie care a cunoscut, ca experienta traita, cea mai teribila infrângere a ratiunii. Intr-un interval de timp relativ scurt, au avut loc mai multe transformari si schimbari in Europa decât in rastimpul de viata al unui lung sir de generatii. Lumea inaintasilor fusese stabila, aceeasi de la inceputul si pâna la capatul ei, ferita de primejdii mari, de zguduiri; tensiunile ei erau aproape imperceptibile, transformarile lente – o lume linistita si molcoma. Viata intreaga a unei familii era traita, de obicei, in aceeasi casa – in intimitatea acelorasi mobile, prezente prin mostenire – integrata intr-o ierarhie sociala stabila; evenimentele agresive din lume nu bateau la usi. In schimb, generatia lui Emil Cioran si-a trait viata la modul ireversibil. Din ceea ce a fost odata nu a mai supravietuit altceva decât – arareori – amintirea. O generatie peste care au trecut doua razboaie, mai multe revolutii, lovituri de stat si care a fost martora a unor conjuratii, asasinate, masacre rasiale si politice, ca si a prabusirii unor imperii. Un inventar al catastrofelor de tot felul – greu de imaginat – si inca ceea ce va sa vina! O generatie care, dupa ce a cunoscut formele libertatii individuale, a participat la prabusirea acesteia ori chiar i-a pus la cale desfiintarea pâna la nivelul anularii ei complete, consolându-se, ca unica avere certa, cu sentimentul libertatii interioare si cu nici o intentie de a aduce o contributie practica societatii umane. In vâltoarea evenimentelor nu a existat nici o posibilitate de a evita pericolele, nici un loc unde sa te refugiezi, nici o siguranta pe care s-o poti obtine chiar platind-o. Cei ce au incercat sa se opuna uneltirilor diabolice au fost zdrobiti, fie ei culti ori inculti, bogati ori saraci. (Oare nu vom fi din nou martorii unei perioade de distrugeri si persecutii?) Teoriile si patimile au coborât din filele unor carti pe strazi si se transformau in ideologii de masa, iar sovinismele si ura au otravit sentimentele nationale ale europenilor, incitând la barbarii inimaginabile. Dogmele neomeniei i-au vizat cel mai distrugator pe evrei.

Intr-un rastimp de numai câtiva ani, lumea a fost aruncata inapoi la barbarie si, tot ce a creat omul ca umanitate in mii de ani, a fost aruncat la gunoi...

Concomitent cu acest comentariu amar mi-am amintit de ceea ce mi-a spus cineva despre operele lui Emil Cioran: ca ele trebuie vazute laolalta, simultan – nu separat. Ca un ansamblu, la fel cum sunt privite monumentele de arhitectura. Fiindca ele se articuleaza intr-un tot unitar si impunator abia când sesizam inlantuirea si influenta reciproca a tuturor gândurilor sale, modul in care ele se clarifica, se sustin si se justifica ori se resping reciproc. In acest fel se vor lamuri imbinarile de ratiuni sub care se prezinta cauzele adevarate in interiorul unui intreg ansamblu anticonformist ce-i atesta insa, cu toata evidenta, caracterul organicist, locul structiv al elementelor intr-un proces de implinire, debarasat de echivocuri. Dar oare aceasta tentativa la crestere si unitate isi are originea numai in mijloacele intelectului?

„Doamna din America", evreica din Transilvania, crescuta in traditiile culturii maghiare, era consternata, indignata de faptul ca pâna si oficialitatea din Ungaria a plasat, cât se poate de vizibil, in promovatoarea stralucire de oglinzi a vitrinelor ei de propaganda antiromâneasca, problema evreiasca. Ea stia in mod cert ca atât salvarea vietii sale, cât si salvarea multor evrei in perioada de culme a Holocaustului s-a datorat ajutorului pe care evreimea din Transilvania de Nord – aflata dupa Diktatul de la Viena, intre 1940-1944, sub ocupatia Regatului Ungar – l-a primit din partea românilor, al conducerii Comunitatii acestora si chiar al oficialitatii Statului Român. In pofida acestei certitudini, propaganda revizionista ungara, cu o ostentatie insolenta, raspândeste cu risipa, in multe milioane de exemplare si diverse forme, neadevarul dupa care „bestialitatea primitiva a românilor" si „furia lor antiiudaica" au exterminat 800.000 de evrei, in timp ce in Ungaria, trupele hitleriste au deportat cca 50-100.000 de evrei, exterminati apoi, tot de germani, la Auschwitz – Birkenau.

Atât interlocutoarea lui Cioran, cât si el insusi cunosteau câte ceva despre realitatea intâmplarilor. Dar propaganda antiromâneasca a Ungariei de ieri si de azi este constienta ca faima proasta poate fi organizata si, o data instaurata, e trainica. Istoria a consemnat datele statistice stabilite de organizatiile evreiesti, dar mai sunt inca in viata si martori ai masacrelor organizate de Regatul Ungar, cu mijlocirea prefectilor de judete, a primariilor, a jandarmeriei si politiei etc. Se stie, prin urmare, ca organele puterii de stat ale Regatului Ungar au „furnizat" germanilor, cu o brutala si rapida mobilizare, 618.000 de evrei (de toate vârstele), stiind ca marea lor majoritate va fi masacrata, considerând ca dupa „epurarea" evreilor din asezarile de pe teritoriul Ungariei va urma o etapa mai fericita in istoria poporului maghiar. In acest context, caracterizat – a câta oara? – de „extirpari" grave, s-a consumat sacrificarea celor 618.000 de oameni in 1944 (dintre care cca 200.000 erau fosti cetateni români din Transilvania de Nord). Semn de alarma ingrijoratoare pentru prezent si viitor in realizarea „reformei din interior" de catre minoritatile maghiare din România, Slovacia, Iugoslavia, care ingaduie moralei si politicii ungariste sa-si extinda si sa-si asigure stapânirea, cu folosirea oricarui mijloc, pe fostele intinderi ale fostei Ungarii Mari (ori istorice).

Aparent, acea lume a crimei s-a retras in departarea unor amintiri si s-ar vrea estompata in memoria oamenilor, asemenea unui lant de vulcani ce fumega, licarind, dar numai de la mari departari. Si totusi vremurile acelei lumi nu trebuie sa fie uitate, fiindca ele au conferit agresiunii un program pentru viitor; iar lumea de crime apare ca un fel de forta de coeziune care incheaga agresivitatea etnica creând variante emotionale si afective disociate de starile umane normale.

Despre acea lume, in care in numai doua saptamâni au fost „extirpati" din partile nordice ale Transilvaniei 200.000 de oameni, ar trebuie sa se scrie mereu in asa fel incât bataile inimii sa se opreasca si parul sa se ridice maciuca in cap. Fiindca acea lume a insemnat o intoarcere a barbariei, prefigurând razboiul etnic pe care il pregatesc sub ochi nostri, in România, Slovacia si Voivodina, expansionistii maghiaromaniei. Noua, celor de azi care cunoastem, ca experienta traita, caracterul stafiei imperialismului ungar – si care vreme de 50 de ani nu am stiut ce inseamna in România siguranta personala si nationala – rabufnirea de brutalitate colectiva a ungarismului la Tg. Mures, Covasna, Harghita, Ciuc etc. constituie imaginea unei realitati orientate spre construirea seriilor de actiuni similare, echivalente cu ceea ce s-a mai intâmplat in Transilvania, dar care sunt elaborate de data aceasta prin calcul, prin logistica si alte metode „stiintifice" atente si perfide.

Sa fie oare spulberate sperantele in dialectica implinita si echilibrata in interiorul ei a unitatii de neam? Ca si visurile noastre, alcatuind o parte indivizibila a anilor nostri de totdeauna? Sa uitam ca România este o realitate? O realitate – de care se leaga astazi o stare eroica, care de fapt nu e decât trairea integrala la nivelul constiintei nationale a unei hotarâri – si nicidecum un episod datorat unor combinatii artificiale, ci un proces natural al istoriei, a carei fizionomie este aceea de stapânire a spiritului, a puterii de jertfa. Forta aceasta nu ne lipseste, fiindca ideile care i-au insufletit pe inaintasi nu s-au stins, nici credinta si

inflacararea aceea a inimilor care fac usoare jertfele cele mai grele. Cei ce vor sa piara forta acestei tari, iar in locul acesteia sa se instaureze viclenia, instabilitatea, intriga, prefacatoria, duplicitatea, interesul personal de moment, vor fi mistuiti de insasi sleirea lor morala.

Din relatarea oarecum intrigata a lui Cioran despre cele ce i-au fost povestite de „doamna din America" am inteles ca nu acesta ar fi singurul motiv care l-a indemnat sa mediteze asupra unor evenimente din România.

Locuind la Paris fara intrerupere din 1937, Cioran dispunea de acea forta si seninatate a judecatii care i-a inlesnit sa se lamureasca si sa se adapteze. Robustetea sa morala neobisnuita i-a ingaduit sa se supuna consecvent preceptelor de demnitate si virtute. In singuratate nu-si pierduse calmul caracteristic unui spirit sanatos neinteresat de „avânturi spre glorie". Intr-o vreme era considerat un fel de expresie a radicalului român. Poate fiindca niciodata nu a sovait sa critice cele mai importante probleme ale istoriei noastre, ale existentei noastre sociale si spirituale, cu optiune totala pentru libertate, chiar daca afirmatiile lui, de o sinceritate desavârsita, erau in contradictie cu netezimea stralucitor lustruita a istoriografiei noastre tutelata de „patriotismul absolut".

Dar nici cei ce nu erau de acord cu el nu si-au permis sa-l judece in mod personal pentru indoielile sale. Marturisesc acum: am avut intentia de a nu-l informa pe Cioran de atacurile vulgare ale unor publicatii maghiare din România, proferate la adresa persoanei si operei sale. Nici nu l-am informat. Dar criticile si reprosurile i-au fost adresate in scrisori de catre unele persoane din ierarhia oamenilor de cultura maghiari, cu ocazia republicarii la Bucuresti, mi se pare – fara stiinta ori aprobarea sa – a unor fragmente dintr-o lucrare de tinerete – tiparita in urma cu cca 50 de ani! – considerate neamicale, ori chiar injurioase fata de ungurime. Curios acest demers epistolar – am comentat in petto – cine si cum i-a aflat adresa de la Paris. Câti dintre români cunosc aceasta adresa? Pe care insa UDMR-ul o cunoaste (probabil prin serviciile sale proprii de investigare si informare).

Tot in legatura cu relatarile „doamnei din America", Emil Cioran si-a amintit de mitropolitul Nicolae Balan al Transilvaniei. Fiindca, dupa spusele acestei doamne, mitropolitul Balan ar fi intervenit pentru a salva de la deportare zeci de mii de evrei din sudul Transilvaniei. In amintirea fiului protopopului ortodox, imaginea mitropolitului s-a imprimat ca o persoana ce dovedea prea multa – si severa – autoritate. Un om inflexibil, calculat, fara generozitate sufleteasca si lipsit de imaginatie. Un teolog consecvent dar nepoetic. (Ca figura geometrica ar fi exprimabil prin cerc – ca semn al unitatii.) Presupusa interventie in favoarea evreilor (de cultura maghiara) din sudul Transilvaniei i s-a parut lui Emil Cioran o patrundere a lui Nicolae Balan in orizonturi straine conceptiilor sale. (Se spunea ca mitropolitul ortodox al Ardealului ar fi fost antisemit.) In plus, imaginea mitropolitului de la Sibiu dainuie ca a unui om care nu s-a detasat de anumite clisee rigide de comportament, dispunând in schimb de un belsug de minte sanatoasa si practica, de multa sârguinta si perseverenta, dar cu trairi si sentimente reduse la inflexibilitatea unor principii. Pe scurt: o personalitate – fara indoiala – venerabila, insa greu de convins; un om rational, cu o simtire prea putin nuantata, daca nu chiar saraca. O asemenea imagine nu se prea inrudeste cu aceea sugerata de „doamna din America": a unui salvator din abisul groazei, in care evreii rataceau cu sufletul zdrobit in anul 1942; salvator spre care – cei ce mai sunt in viata isi mai amintesc de trecut – privesc ca la una din stelele luminoase, calauza pe caile distrugerii, spre liman.

Ascultând aceasta istorisire ma gândeam ca n-ar fi moral sa se continue cu alimentarea dubiilor, cu confuziile si nerelevarea unor fapte. A sosit in sfârsit timpul – sper si cred – de a se stabili responsabilitatea tuturor celor implicati in prigonirea evreilor din România, pe de o parte pentru a zadarnici orice posibilitate de evaziune, pe de alta parte pentru a nu incarca pe cei ce nu merita cu reprosuri si poveri inutile. Intr-o asemenea situatie, interesele auxiliare ori anexe – dupa multi ani – nici nu mai conteaza, dar nici nu se cuvin tolerate. Trebuie sa fim in stare de a desparti, cu lama sabiei la nevoie, ceea ce tine de vocatia binelui de ceea ce este strain ori exterior acestuia.

Iata, prin urmare, o fapta umanitara a mitropolitului Nicolae Balan din obscuritatile unui context social, national, bisericesc etc. uitat. Este adevarat ca acest context este foarte diferit de cel in care ne-am aflat de-a lungul anilor. Altceva si altcum era situatia in structurile societatii si in metodele practicilor de guvernare din timpul maresalului Ion Antonescu, care nu sunt comparabile cu cele ce au existat in al III-lea Reich, nici cu cele din Regatul Ungar. Dar nu poate fi vorba nici de un principiu general de guvernare generoasa, ori un precedent obligatoriu, nici de o sursa de exemple. In ciuda acestor aspecte, nu se poate ignora ca in practica cotidiana a dictaturii lui Antonescu au existat posibilitati de dialogare – si chiar de intelegere – cu oameni politici de diverse orientari (cu exceptia comunistilor), cu confesiunile religioase,

inclusiv cu evreii. Probabil e vorba de un fel de eclectism politic – ori chiar de inconsecventa? – fiindca, dupa cum se stie, dictaturile sunt insensibile fata de orice ratiune argumentativa in cautarea unor solutii.

Nu am de unde sa stiu – fiindca in anii guvernarii antonesciene nu am trait in România – daca in intentia ori in practicile lui Antonescu guvernarea era ori nu deschisa proceselor de analiza, de discutie, de cercetarea unor probleme ce se pot ivi atât in sfera grijilor zilnice, cât si in aceea, mai complexa, a politicului, armatei ori a socialului? Dar din unele documente publicate (ma refer la cele cunoscute de mine), se desprinde tentativa lui Antonescu de a se raporta la opinia si necesitatea comuna, pe care uneori o considera drept criteriu si justificare.

Intr-o asemenea imprejurare, „stilul" de activitate al maresalului, aparent sever institutionalizat, nu poate fi apreciat nediferentiat in aplicatiile lui concrete, asa cum considera astazi seful unui cult religios de la noi, care acorda antisemitismului lui Ion Antonescu un sens absolut. De altfel, rezultatul demersului mitropolitului Nicolae Balan la Antonescu, ma refer la rezultatul pozitiv al interventiei sale – ceea ce il situeaza si pe mitropolitul Ardealului printre „apostolii moderni" – este foarte departe de asemenea opinie. Marele Rabin al Genevei, Dr. Al. Safran, in memoriile sale – necunoscute de Emil Cioran – a consemnat realitatea asa cum a fost, cu respect fata de adevar. O asemenea confruntare in timp a doua opinii neconcordante ar fi trebuit sa-l determine pe implacabilul judecator al lui Ion Antonescu – care, spre deosebire de Cioran cunostea cuprinsul memoriilor fostului Sef-Rabin al României, Al. Safran – sa renunte la retorica emotionala, pentru a nu sustrage atentia de la cunoasterea si examinarea datelor faptice. In fond, istoria n-are nici o legatura cu victoria oratoriei, cu ambiguitatea asa-zisului *bene-dicere* . Cu un asemenea procedeu se poate obtine câstig de cauza – uneori – in fata unei curti cu juri.

Ascultând nedumeririle lui Emil Cioran in privinta atitudinii mitropolitului Nicolae Balan fata de deportarea evreilor, in august 1942, am deslusit in mobilul interesului sau pornirea de a cunoaste adâncul lucrurilor, de a afla esenta a tot ce este exterior. (Si m-am gândit ca in viata fiecaruia vine o vreme când in imaginea propriei existente se reintâlnesc parintii.)

Pentru cunoasterea acestui caz, dar si ca exemplificare a unei acute coliziuni intre istorie si retorica, vom incerca sa reluam mai concret aceasta problema.

*

In urma unor lamuriri epistolare date de Marele Rabin al Genevei, fost Sef Rabin al României, Dr. Alexandru Safran, am intrat in posesia volumului sau de Memorii.

Prins in istoria tarii noastre, pe cale de incatusare de un regim totalitar dupa 1944, ultimul Sef-Rabin liber ales al României, cu dorintele si aspiratiile lui inserate intr-o miscare ce depasea limitele vointei unui om, ar fi dorit totusi sa participe la desfasurarile ei, ca persoana profund independenta. Dar fiindca nu putea fi corupt, a fost invins. La aceasta drama au contribuit, desigur decisiv, metodele de expropriere a puterii prin comunismul implantat la noi de sovietici si patronat de diversiunea dr. Petru Groza. Era o perioada a tacticilor mârsave, intre care organizarea si simularea unor tradari.

Sef-Rabinul Al. Safran a fost tradat si el de o grupare recrutata in acest scop din chiar rândurile evreilor. Altfel, adica fara cozi de topor, nu s-ar fi putut ajunge la modificarea unor institutii, nici la exproprierea unor comunitati religioase. Sub presiunea manipularilor au fost nascocite si aplicate metode dure, a caror semnificatie si rezultate nu sunt inca pâna azi constientizate in suficienta masura. Era vorba de strategia unui program cu efecte necrutatoare, care au obligat o parte a societatii românesti fie sa se inchida in sine, fie sa evadeze ori sa se lase a fi distrusa fizic si moral.

Sef-Rabinul României ar fi fost distrus in mod neindoielnic, ca atâti preoti de frunte ai tarii (episcopii uniti Iuliu Hossu, Al. Rusu, Suciu, Aftenie, catolici ca Pacha, Márton, ortodocsi ca Popovici s.a.) prin mijloace politienesti ori judiciare de condamnare si exterminare (Canalul, Bicazul, Baia Sprie, Baraganul, Sighetul, Gherla etc.), mai ales dupa ce „ideologia comunista" isi crease unealta de dezbinare a unitatii etnice si religioase evreiesti prin infiintarea si organizarea Comitetului Democratic Evreiesc (C.D.E.). Cu ceva mai devreme fusesera deportati in masa germani, sasi si svabi (copii, femei, batrâni). Aproximativ in aceeasi perioada (1948), era desfiintata biserica greco-catolica. Sute de mii de oameni, români, germani, evrei – mai ales sionisti – au fost respinsi socialmente, intr-o situatie de marginalitate de catre mânuitorii puterii. Asemenea fenomene ramân semnificative pentru criza moral-politica traversata de societatea românească in anii puterii regimului totalitar. Efectele provocate de aceste evenimente au fost neasteptate, de mare amploare: evreii, de cum s-a ivit prilejul, au emigrat, mai târziu si germanii, iar românii greco-catolici desfiintati dupa un scenariu elaborat se pare, cu complicitate maghiara, au intrat intr-o criza – acuta inca si azi – a carei tensiune nu a putut fi inca nici frânata, nici canalizata.

Unul dintre cei care a trait in România o experienta ce zguduie sufletul, intr-o imprejurare catastrofala pentru o intreaga existenta a fost Sef-Rabinul României Dr. Alexandru Safran. Daca el a fost lovit, fara vina, dupa cum a si fost, de suspiciunea groaznica de tradare, povara destinului de tradator cade in sarcina altora. Oare nu a facut el tot ce se putea pentru a calauzi sutele de mii de evrei din România spre viata, in anii Holocaustului? Sa-i elibereze de instrainare si ura? De ce el, totusi, care n-avea alt gând decât sa-si salveze neamul, a trebuit sa se refugieze din aceasta tara in imprejurari ce nu-mi sunt pe deplin cunoscute? Din tara lui si a stramosilor sai? Când nici tara, nici evreimea acestei tari nu l-a repudiat? Când telurilor sale, fixate intre limite reale, credinciosii lui nu s-au impotrivit? Dimpotriva, s-au supus autoritatii sale spirituale, misiunea religioasa fiindu-i adevarata viata. Când devotamentul fata de credinta, fata de visul mesianic, emanat din paginile cartilor sfinte, ca si certitudinea sa morala dadeau sens si scop sutelor de mii de asupriti, prigoniti si dispretuiti pe care i-a pastorit in anii cei mai grei? Cât de mult a trebuit sa sufere el insusi, dar si familia sa, din cauza rezolvarii unei dileme prin parasirea fortata a României?! Cei care-i erau apropiati stiu ca nu a parasit tara un rabin oarecare, ci unul dintre vajnicii aparatori si salvatori ai neamului sau, un mare intaritor de credinta si fauritor de speranta. Unul din acei oameni care se ridica din rândurile unui popor doar la mari intervale de timp. Dupa plecarea lui fortata, durerea uriasa a rabufnit din profunzimile sufletesti ale unei – pe atunci – mari colectivitati, facând astfel sa se inteleaga câta mângâiere si câta speranta a raspândit – prin forta cugetului, prin pilda faptelor – acest om atât de rar.

Fireste, nu-mi vine usor sa starui in incercarea de a deslusi secretul cel mai profund al unui preot, care-i cucerea pe toti cei aflati in jurul sau, chiar atunci când activitatea ii era tulburata de uruitul infundat al tancurilor, de strigatele disperate ale victimelor ucise de legionari, de tunetele bombelor aruncate asupra Bucurestilor, ori de bubuitul tunurilor antiaeriene. De fiecare data când il evoc in sinea mea pe Alexandru Safran, nu ma pot abtine sa nu ma intreb, cu un fel de teama ascunsa, daca vor mai aparea si de acum inainte asemenea oameni, daruiti trup si suflet unei cauze, in noile imprejurari de viata, care par a fi ale furiei oarbe, ale nelinistii, fatarniciei si nesigurantei. Dar nu e sarcina mea sa dau expresie recunostintei fata de un asemenea om si pastor de suflete.

Alexandru Safran, ale carui teluri de viata sunt coincidente cu cele ale Sacerdotului, sub impulsul covârsitor al unui sentiment de veneratie fata de tara parintilor sai, tara lui de obârsie, a cuvântat in Senat – ca o predica, ca o rugaciune – in asa fel incât suflul iubirii sale s-a transmis, asemenea unei izbaviri, inimilor noastre, incurajându-ne la pastrarea adevarului si a privirii libere asupra vietii, pentru garantarea formelor inalte ale fiintarii.

O tara intreaga a ascultat, profund impresionata, cuvântarea in care Alexandru Safran a evocat caracterul complex al unor evenimente istorice, aspre si tragice pentru evreime, care au naruit nu numai vieti individuale, ci au pus in pericol si viata intregii colectivitati. Stradaniile si eforturile disperate de a salva ceea ce se putea salva, arata cum au aparut in acea perioada a dezastrelor evreiesti, din rezervele morale ale omeniei, purtatorii constienti ai spiritului de dreptate, cei ce au conferit o orientare clara, incarcata de raspunderi, comportamentului uman. Cuvintele, gândurile si simtirea lui Safran, au pus in miscare sentimentele noastre si au facut cuib in inima tuturor.

Cele petrecute la noi in anii razboiului, modul cum au actionat o seama de institutii, de persoane oficiale, bisericesti si particulare, au fost astfel acreditate istoriceste de Alexandru Safran: *„România din acest punct de vedere, al deportarii Evreilor in Polonia se situeaza in rândul acelor putine tari europene cotropite de armatele lui Hitler, - ca Bulgaria, Danemarca, Finlanda – care nu si-au trimis copiii de obârsie evreiasca sa piara in gazul si in focul de la Auschwitz”*.

Astfel se explica faptul ca dupa razboi, cea mai mare Comunitate Evreiasca din Europa, numarând peste 400.000 de suflete, a fost Comunitatea Evreilor din România.

Ceea ce nu a relevat insa fostul Sef Rabin al Cultului Mozaic este faptul ca printre personalitatile legate nemijlocit de cauza supravietuirii „evreilor români” ori „românilor-evrei”, o dimensiune istorica bine reliefata are tocmai Alexandru Safran insusi. Fiindca, datorita misiunii sale de pastor, in aceasta actiune i-a revenit in primul rând Sef Rabinului rolul de a se confrunta cu diavolul discreditarilor, a ruinarilor, distrugerilor si crimelor. Tot datorita lui s-a conferit intelegere si orientare clara unor nazuinte ce existau ca latenta in solul societatii românesti, care fara el n-ar fi reusit sa iasa la lumina. Si tot datorita lui Alexandru Safran au aflat oamenii zilelor de azi despre o realitate istorica de ieri, despre cum a fost ea intr-adevar, pentru a putea fi cunoscuta si de oamenii de mâine.

Când ne-a amintit de religia biblica, de continutul ei, de credinta in minuni, Alexandru Safran a invocat un argument al fratiei prin acea traditie, comuna multor neamuri, ce a pastrat adevarata intelegere pentru firea omeneasca si tragismul vietii.

Cu constiinta clara, la despartire am sarutat mâna Rabinului Alexandru Safran (si in locul acelora care n-au facut acest gest de profunda stima omeneasca, desi s-au impartasit din intelepciunea si bunatatea faptelor sale).

Am sarutat mâna unui blând si luminos apostol pribeag, care si-a inaltat sufletul pentru a-i da comprehensiune umanitatii, a vietii, a mortii si a iubirii.

26. CINE STIE CE SOCOTEALA…

CINE STIE CE SOCOTELI...
ANCEL CONTRA ANCEL

Cuvântarea rostita in Senatul României de A. Safran a fost "sanctionata" prin amintita "scrisoare deschisa" 1, purtând semnatura a cinci publicisti evrei (cu convingeri când comuniste, când anticmuniste). Ceea ce m-a surprins in mod deosebit era faptul ca printre semnatari era si numele lui Jean Ancel, cel care s-a ingrijit, in 1986, de publicarea "Memoriilor" marelui Rabin, scriind, in Instroducere, ca "Timp de mai bine de sapte ani, zi de zi, (Safran) a fost un simbol al curajului si rezistentei evreilor, al refuzului lor de a accepta planul nazist de distrugere... (care) impreuna cu alti conducatori a organizat, la domiciliul sau, pe toata durata razboiului, un birou evreiesc clandestin... pentru a-i ajuta si salva pe membri comunitatii sale". Etc.

In introducerea srisa de jean Ancel, din Israel (originar din Iasi), esentialul statea in interpretarea unui material, de care el s-a apropiat cu propriul sau spirit, identic cu spiritul continutului cartii.

"Acelasi Jean Ancel – arata Dr. Shlomo-Leibovici-Lais in articolul sau *Documente nevazute* 2 - in ultima sa carte, *"Istoria Holocaustului in România"* , contrar celor scrise de insusi dumnealui in Introducerea la cartea Sef Rabinului d. Alexandru Safran, *Infruntând furtuna* , si-a permis sa-l faca pe d. Safran – o somitate internationala, poate cea mai mare personalitate din câte are comunitatea evreiasca originara din România in zilele noastre – *mincinos* ". Ancel incearca sa-si justifice afirmatia sustinând urmatoarele: "Conducatori ca Misu Benvenisti si Sef Rabinul Safran n-au vizitat niciodata Palatul Regal in perioada Antonescu, n-au intâlnit pe Rege si pe Regina-Mama si nu au fost in legatura cu ei". Etc.

Dar, Regele Mihai a vorbit – si nu o data – in acelasi sens ca dl. Safran: "Sa stii – spunea Regele – ca dupa moartea mamei mele am primit o taietura din «Adevarul» care apare in limba româna la Tel Aviv. Era un articol scris de Th, Lavi; scria negru pe alb ca Regina s-a dovedit providentiala, in timpul razboiului, pentru situatia evreilor din România. Si povestea de câte ori s-a vazut rabinul Safran cu ea, cum i-a cerut lui Ion Antonescu sa opreasca deportarea evreilor din Bucovina..." 3

In volulul omagial, *Safran printre nemuritori* 4 , Regele Mihai a scris urmatoarele: "Personalitatea sa deosebita, curajul sau ne-au calauzit, adesea, pe mine si pe mamam mea, regina Elena a României, in decursul celor mai dificili ani ai domniei mele (...) Domnul Sef Rabin Safran, venea cu regularitate la Palat, pentru a ne informa, pe Mama mea si pe mine, care eram izolati, asupra a ceea ce se intâmpla cu adevarat in tara."

Ce motive l-au putut determina le Jean Ancel sa declanseze acest atac? "Singurul lucru limpede este ca virajul de 180 de grade, de la elogiile fara numar din introducere la «Memoriile» lui Safran la incercarea de asasinat moral de astazi seamana cu salturile, atât de des intâlnite in viata – de la dragoste la ura.

O "oarecare idee" in legatura cu "marea cotitura" a lui jean Ancel este astfel formulata de dr. Sholmo Leibovici-Lais: "Sa ne mai miram cum suntem priviti de altii, daca avem si noi falitii nostri care *din cine stie ce socoteli* isi dispretuiesc propria lor istorie si proprii lor oameni de frunte". 5

Raspunsul ne este astfel formulat de C. Read: "... Istoricii si criticii asista de mult la batalia necontenita dintre aceia care percep trecutul ca pe o realitate obiectiva, susceptibila de a fi descrisa asa cum se prezinta realmente daca este studiata cu grija si fara patima si aceia care o inteleg ca pe o simpla proiectare a ideilor si intereselor prezentului asupra datelor acumulate ale experientei istorice..." 6

1 Revista *Menóra* , Toronto, 5 mai, 1995.

2 In revista lui A. Mirodan, "Minineun", nr. 192, martie 2003, Tel Aviv.

3 Mircea Ciobanu, *România si Monarhia: Noi convorbiri cu Mihai I al României* . Bucuresti, 1993, text aparut in revista "Mininum", nr. 75, 1993, Tel Aviv.

4 Editura Hasofer, Bucuresti, 2002.

5 Revista *Mininum* , nr. 191, febr. 2003, tel Aviv.

6 C. read, *"The Social Responsabilities of the Historian*

27. VARIANTE DE JUSTIFICARE. MEMORIALUL GINGOLD

Memoriul lui N.I. Gingold

Când, in 1990, mi s-a oferit prilejul de a studia documentele din arhiva lui Dr. Ernest Marton, la Universitatea din Haifa, am dat si de un memoriu semnat de *Nandor Iosif Gingold,* datat Bucuresti, 14 noiembrie 1944 (24 pagini dactilografiate si câteva anexe). Nu se stie cui – si de ce - i-a fost adresat acest memoriu. Poate posteritatii?

Despre autorul memoriului stiam doar atât ca, intre 1941-1944, fusese presedintele Centralei Evreilor din România. Nu eram informat nici despre activitatea Centralei, intrucât intre 1940-1944 nu ma aflam in tara. Si, totusi, autorul memoriului nu-mi era deloc simpatic, el facând parte din rândul acelor oameni care si-au schimbat, din motive de oportunitate conjuncturala, religia. (Totdeauna am considerat ca cei ce-si schimba, din interes, numele, religia, nationalitatea, intr-un fel reduc calitatea lor umana la conditia de *"marfa"* si intra astfel in cercul vicios al cautarii profiturilor personale, imprejurare ce devine un obstacol in dezvoltarea libera a fiintei lor).

Memoriul lui N.I. Gingold nu a fost publicat, nici macar pomenit ori citat de cei care s-au ocupat de soarta evreilor din România in anii 1940-1944. Când l-am citit mi s-a parut ca in cuprinsul lui se reflecta urmele unui conflict interior, intre ceea ce s-ar putea numi *"pozitia teoretica"* a unui om fata de sine insusi si o situatie concreta neconforma cu aceasta pozitie. Acestui conflict i-a urmat apoi, in noile imprejurari ivite chiar dupa 23 august 1944, inca de la inceputul perioadei de comunizare fortata a României, staruitoarea *"necesitate"* de redefinire a autobiografiei (fenomen ce se repeta din nou, in conditiile *"democratiei"* sub privirea noastra, dupa evenimentele din decembrie 1989) pentru a gasi – ori pentru a nascoci – un nou echilibru intre elementele de ruptura si de continuitate din viata personala.

N.I. Gingold, ca evreu, dar mai ales ca *"evreu-crestin"* (de fapt ce inseamna a fi evreu?), a fost implicat in doua drame: una istorica, alta individuala, care – ambele – se proiecteaza asupra intregii sale vieti, dar mai ales asupra conditiei sale morale, pe care insista, in memoriul sau, a fi considerata demna si fara repros. Citind acest memoriu nu vom putea face abstractie de implicatiile celor doua drame si nici de conotatiile extrem de problematice pe care le stârnesc in privinta motivatiilor teoretice si politice ale unui comportament, invocate ca optiune curajoasa pentru o reglementare favorabila a vietii evreilor din România in anii stapânirii naziste.

N.I. Gingold vrea sa para altceva decât un simplu executant *"manipulat"* , considerându-se un fel de *"necesitate istorica"* . Dincolo de unele argumente simpliste, ce se fac remarcate in efortul de autojustificare, ca reactii emotionale, ramâne, in fond, nedemonstrat faptul daca Centrala Evreilor a contribuit intr-adevar la unele imprejurari care au usurat situatia evreilor din România acelor ani, sau daca prin Centrala s-a concretizat o politica oficiala, in unele privinte favorabile evreimii?

Sef-Rabinul dr. Alexandru Safran il considera pe N.I. Gingold drept tradatorul *"oficial"* al evreimii, un om macinat de complexele *"evreului botezat"* , aflat in fruntea unor vânzatori de neam si a unor *"colaborationisti"* , pusi sa execute ordinele lui Radu Lecca, acesta fiind adevaratul patron al Centralei Evreilor din România, institutie care, in pofida tuturor masurilor oficiale, nu a reusit nici sa se substituie Comunitatii, nici sa stapâneasca destinele Evreimii din România.

Desi sugerata – ori chiar propusa – de nazisti *Centrala Evreilor din România* s-a deosebit insa, prin functie si finalitate, de acele *"Judenrat"* -uri care au fost infiintate din porunca germana in Polonia, Cehoslovacia, Austria, Ungaria, Transilvania de Nord (aflata sub ocupatia Regatului Ungar intre 1940-1944). Judecatile contemporanilor privind Centrala si aparatul ei de conducere nu se potrivesc cu aprecierile presedintelui acestuia, fapt ce rezulta chiar si din cuprinsul memoriului semnat de Gingold. Ramâne insa evident un lucru esential: toate semnele de intrebare care ar putea continua aproape fara oprire, pot primi un singur si categoric raspuns: Centrala, ca institutie, nu a constituit o alternativa reala si nici o *"alta cale"* in desfasurarea existentei evreiesti, ea fiind o expresie a antiiudaismului nazist. Daca, totusi, Centrala s-a abatut de la acest program, faptul ramâne meritul unor factori si imprejurari ce urmeaza a fi deslusite.

Dar istoria adeseori repeta acelasi – ori un asemanator – fenomen. Ca si in cazul *Comitetului Democrat Evreiesc (C.D.E.)* , infiintat de Partidul Comunist in 1947, cu un program antiiudaic si ostil intemeierii statului Israel. Nici C.D.E., asemenea Centralei, nu a reprezentat obstea evreimii din România. Dar cu toate acestea, structurile organizatorice pe care le-a instituit, ca si persoanele implantate in cele mai inalte functii, continua sa existe pâna azi dupa vointa si interesele Partidului Comunist din 1947, in timp ce Centrala a fiintat doar cca 3 ani, respectiv pâna la prabusirea nazismului. Ultimul Sef-Rabin liber ales,

dr. Alexandru Safran (devenit, dupa inlaturarea sa din functie, Marele Rabin al Genovei) a rezumat efectele celor doua *"solutii"* , ambele politice, astfel: *"Prima* (Centrala) *m-a gonit din caminul meu, a doua* (Comitetul) *m-a gonit din casa si din functia mea..."* Prin urmare am gresi daca am ignora ca suntem martorii unei situatii obscure, care continua sa-si manevreze fortele – de fapt antievreiesti – din adâncuri. Dar, cine stie, tinând seama de alte imprejurari decât cele ale vietii evreiesti, n-ar fi oare cazul sa ne lamurim daca, in general, Biserica – ca administratie – nu are o natura relativa, ce nu se poate acomoda nazuintei spre o existenta cât mai pura?

Caracterul Memoriului – cu realitati ascunse ori disimulate, dar si cu numeroase lucruri adevarate – pretinde o necesara interpretare critica din partea istoricilor. Aceasta necesitate se cere a fi subliniata dintru inceput pentru a inlatura riscul unei aprecieri superficiale ori iresponsabile.

Un aspect special, care nu poate fi ignorat, se leaga de aprecierea responsabilitatii personale, a constiintei morale, de vina si de sentimentul de culpabilitate in privinta acelor evrei care, in anii Holocaustului, au servit ori mijlocit agresiunea antievreiasca. Unii dintre acestia si-au declinat raspunderea personala, spunând ca nu ei au fost cei care au comis anumite fapte, nu ei, ci sistemul. Adica raspunderea s-ar transfera unei administratii, unei ideologii, formatiuni ori unui partid politic, si nu ar reveni unor persoane, fiindca ele nu erau altceva decât niste instrumente.

O asemenea problema este actuala si astazi, când anumite forme noi de agresiune distrug si ucid fara ca mâinile sa se mânjeasca, fara ca sufletele sa se impovareze impotriva unui dusman national. Oare pseudomoralistii, care organizeaza crime, nu vorbesc fara ca cineva sa-i ia in derâdere, despre o *"atare initiativa* " in acele cazuri când puterea cea mai strasnica se foloseste de forta de distrugere a superioritatii sale pentru a se deslantui asupra unor tari mai slabe?

In fata unor intâmplari din zilele de azi, martorii unor vremuri de alta data, nu traiesc oare emotii identice, percepute la o mare distanta de timp una de alta?

De aceea, sa nu refuzam a medita asupra acelei definitii prin care *Enciclopedia Judaica* (Ierusalim, 1971) incearca sa interpreteze termenul JUDENRAT astfel: *"formatiune instituita prin numire de catre autoritatile germane de ocupatie in timpul celui de al II-lea razboi mondial, care avea sarcina de a duce la indeplinire dispozitiile naziste privind evreii si de a rezolva problemele legate de administrarea comunitatii. Conducerea nazista era convinsa ca un sfat, in care erau reprezentate toate straturile din orasul ori din localitatea respectiva, usureaza executarea politicii lor antievreiesti. Asemenea formatiuni au existat in Germania, la Viena, Praga etc. In legatura cu rolul acestor Judenrat-uri, inca de la infiintarea lor, au existat discutii ascutite. La sfârsitul celui de al II-lea razboi mondial, judecata asupra activitatii Judenrat-urilor era, in general, negativa, mai ales in rândurile supravietuitorilor din lagarele de concentrare si ale membrilor miscarilor de rezistenta. Dar noile cercetari scot din ce in ce mai mult in evidenta faptul, ca membrii acestor sfaturi in hotarârile lor erau patrunsi de simtul raspunderii fata de comunitatea evreiasca si ca nu dispuneau de acele mijloace, cu ajutorul carora ar fi putut sa-i infrunte pe nazisti"*.

Oare viata invinge intotdeauna numai prin responsabilitatea directa a indivizilor?

Prin *"sarcinile"* sale, prin denumire si prin activitatea desfasurata, Centrala Evreilor din România, pare sa fi avut un caracter mai deosebit, altul decât *Judenrat-urile* , in general. Din *"Memoriul lui Gingold"* , istoria Centralei apare insa mai curând o istorie a memorialistului, ceea ce, desigur, falsifica sensul faptelor ca fapte. Intr-o asemenea imprejurare, trebuie sa ne punem intrebarea: pâna la ce punct au valoare marturiile? In al doilea rând, devine necesara o precizare de esenta asupra functiilor avute de *"Judenrat"* , in general, intrucât pentru a-i regasi imaginea este necesar sa-i cunoastem rosturile.

Unele *"Sfaturi Evreiesti"* erau obligate de nazisti sa intocmeasca liste cu evrei ce urmau sa fie deportati. Câteodata insa nazistii insisi intocmeau aceste liste, care, comunicate *"Sfatului"* , deveneau operationale. Unii dintre conducatorii *"Sfaturilor"* au dat dovada de un disperat curaj personal, refuzând executarea dispozitiilor primite de la nazisti sau de la autoritatile locale. Astfel, de exemplu, dr. Lemberg, presedintele *Judenrat-ului* din Zdunsk-Wola, când a fost somat sa indice câtiva evrei pe care Gestapoul urma sa-i execute public, pentru intimidarea populatiei, a trecut pe lista numele sotiei si al copiilor sai. (Yehuda Bauer: *The Holocaust in Historical Perspective* , London, 1940, p. 180).

Unii dintre conducatorii *"Sfaturilor"* , pentru a salva macar o parte din membrii Comunitatii, si-au asumat odiul cumplitelor decizii. Unul dintre ei a spus urmatoarele: *"Multi dintre dvs. ma considera un tradator. Eu Jacob Geons sunt cel care va trimite la moarte, dar tot eu sunt acela care incearca sa va salveze... Imi mânjesc mâinile cu sânge evreiesc, dar nu cu onoarea evreilor. Daca mi se ordona sa predau 1.000 – ma supun. Ma supun, fiindca daca noi, evreii, nu executam un asemenea ordin; atunci*

intervin germanii cu forta si trimit la moarte nu o mie, ci mii si mii de evrei... Sacrificând o suta de evrei, salvez o mie; sacrificând o mie de vieti, salvez zeci de mii... Eu, Jacob Gens, daca ramân in viata, voi parasi ghetoul cu mâinile mânjite de sânge si cu sufletul murdarit de noroaie. Când ma voi infatisa insa la judecata voi spune: «am facut tot ce era cu putinta ca sa salvez cât mai multi evrei si ca sa le redau libertatea. Pentru a salva o parte a poporului nostru... am fost nevoit sa ma murdaresc»". (Mark Dvortjesky: *The Struggle, Memoris of the Vilna ghetto,* 1948, p. 308.)

O alta confesiune: *"Stiu ca sunt considerat raspunzator pentru deportarea a 25 mii de evrei. Sunt fericit daca propriul meu popor ma acuza. Dar doresc sa dovedesc cât de superficiala si lipsita de temei este o asemenea neverosimila aproximare. Fiindca adevarul contrazice acuzatiile ce s-au formulat impotriva mea. Eu sustin ca am salvat 25 de mii de oameni de la deportare, altfel ar fi curs siroaie sângele pe ulite. Primisem dintr-o sursa de incredere informatia ca ordinul de deportare se referea la disparitia a 50 mii de oameni, ceea ce i-ar ti distrus pe toti cei aflati in zona noastra. Nimeni, prin urmare, nu poate contesta ca am repurtat un mare succes, pierzând doar 25% când ii puteam pierde pe toti. Cine putea oare sa doreasca un rezultat mai bun?"* (Isaiah Trunk: *The Jewish Counsils in Eastern Europe under Nazi ocupation* , New York, 1972, p. 2).

Si inca o relatare: *"Aseara primisem ordinul sa deportez din ghetou 20 mii de evrei. Mi s-a mai adus la cunostinta ca in cazul când as refuza executarea ordinului, germanii insisi vor organiza deportarea. S-a iscat astfel problema: sa colaboram, adica sa executam ordinul, ori sa-i lasam pe germani sa organizeze treaba. In timp ce cântaream lucrurile, nu ne-am gândit cât de mari vor fi pierderile noastre, si câte vieti ar putea fi salvate. Atât eu cât si colaboratorii mei cei mai apropiati am ajuns la concluzia ca, in pofida cumplitei responsabilitati, trebuie sa ne conformam oribilului ordin. Aceasta cumplita operatie va fi executata de mine. Pentru ca trupul insusi sa fie salvat, va trebui sa amputez membrele... In vremea marilor dezastre trebuie sa se puna in cumpana cine anume poate si cine trebuie sa fie salvat? Dupa a mea parere trebuie ocrotiti in primul rând cei care au sansa de a supravietui si nu cei care sunt sortiti pieirii."* (Isiah Trunk, *op. cit.,* p. 423)

Cuvintele lui Jacob Gens au fost rostite la Vilnius, in august 1941; cele ale lui Moshe Meriné in nord-vestul Sileziei peste un an, iar argumentele lui Vhaim Rumkocsk, tot in 1942, luna septembrie. Aceste cuvinte dau expresie aceleiasi sperante si unei identice strategii de *"supravietuire"* si de mentinere in viata a unor comunitati. Au mai fost si cazuri când, pornind de la ideea ca devenind util intereselor materiale ale asasinilor, acestia le vor cruta viata ghetoul a fost transformat de evrei in unitate productiva. Astfel, de exemplu, in ghetoul de la Lodz, considerat de germani drept una din cele mai importante unitati industriale din Reich, lucrau la inceputul anului 1944, in cele 117 fabrici, uzine si ateliere, peste 74 mii de oameni. Din intreaga populatie a ghetoului, 93% era productiva. Dintre acesti, 68 mii de evrei au fost ucisi de germani, in august 1944.

Dintre cei trei conducatori de ghetou – Gens, Meriné si Rumkovski – nici unul nu a tinut cont de faptul ca politica nazistilor fata de evrei avea un caracter irational si, in consecinta, nu tinea seama de vreun argument politic, strategic, economic etc.

Când, in 1941, un *Reichkomissar,* pe nume Lhose, l-a intrebat pe Rosenberg, principalul ideolog al national-socialismului, daca ordinul de distrugere a tuturor evreilor ingramaditi in Est se refera si la cei ce lucreaza in industria speciala de razboi, in folosul Wehrmacht-ului, el a primit urmatorul raspuns: *"Principiul nostru este acela de a nu tine cont de nici un argument economic in rezolvarea acestei probleme* (Saul Friedländer: *On the possibility of Holocaust* , in *The Holocaust as a Historical Experience* , New York, 1981, p. 4).

In privinta diverselor activitati ale Sfaturilor Evreiesti s-au formulat rechizitorii extrem de violente. Cele mai grave au fost rostite de Hannah Arendt, intr-o carte despre procesul lui Eichmann: *"In problema cooperarii* (evreilor n.n.) *nu era nici o deosebire intre evreimea asimilata din Europa Centrala si cea de cultura idis din Rasarit. Atât la Amsterdam, cât si la varsovia, Berlin sau Budapesta, nazistii puteau conta pe intocmirea de catre evrei a listelor cu numele celor ce urmau a fi deportati, cuprinzând si date despre averea acestora. Tot ei* (evreii) *procurau fondurile necesare pentru acoperirea cheltuielilor de transport si-i conduceau pe evrei la imbarcarea in garniturile de tren"* (H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem* , München, 1961, p. 154). *"Din Polonia pâna in Olanda si Franta, din Scandinavia pâna in Balcani, aflam conducatori evrei, care se bucurau de o stima unanima. Acesti conducatori, aproape fara exceptie, au cooperat, intr-un fel sau altul cu nazistii. Daca insa evreimea n-ar fi fost organizata si n-ar fi avut conducatori, si in acest caz "solutia finala" ar fi cauzat multe si mari suferinte... Dar numarul total al victimelor nu ar fi atins cifra de 4,5-6 milioane "*(H. Arendt, *op. cit.* , p 162).

Criminalii nazisti, in aplicarea *"solutiei finale"* – se scrie intr-o carte aparuta recent in Ungaria – *nu aveau nevoie de ajutorul evreilor, fiindca ei au beneficiat de ajutorul opiniei publice, marcata de prejudecati* (antisemite – n.n.), *ca si de asentimentul tacit al lumii* (crestine – n.n.), *de mutenia papei de la Roma, de sprijinul politicienilor colaborationisti si al sefilor de armate. In aceste imprejurari rezistenta ori colaborarea Judenrat-urilor nu a influentat nici desfasurarea si nici amploarea genocidului. In peste 200 localitati din Lituania, in zonele ocupate de Uniunea Sovietica, populatia evreiasca a fost asasinata fara contributia Sfaturilor Evreiesti, cu ajutorul plin de zel al populatiei locale, si fara sa se tina seama de vârsta, de sexul ori capacitatea de munca a oamenilor ucisi* (v. Mária Schmidt, *Kolláboráció vagy kooperáció??* , Budapesta, 1990, p. 37).

Dupa cel de al doilea razboi mondial, activitatea Sfaturilor Evreiesti si a conducatorilor acestora din Olanda, Grecia, Ungaria, Franta a fost cercetata de justitie si de tribunalele de "onoare", iar aceea a Centralei Evreilor din România a fost judecata de tribunalul Poporului. Conducatorii *Judenrat-ului* din Olanda, condamnati de *"Tribunalul de onoare"* , erau achitati de instantele judecatoresti. La Salonic invers: conducatorii gasiti vinovati de instante, erau achitati de *"Tribunalul de onoare"* . Procesul intentat Sfatului Evreiesc *(Zsidó Tanács)* din Ungaria s-a sistat din oficiu. In schimb s-a intentat proces impotriva Sef-Rabinului dr. Béla Berend, dar si acest singur acuzat a fost achitat. Sentintele cele mai severe s-au pronuntat in România, unde N.I. Gingold, presedintele Centralei Evreilor a fost condamnat la inchisoare pe viata (sentinta ulterior anulata), in timp ce colaboratorii sai, implicati in acelasi proces, primisera condamnari la 10 si peste 10 ani de inchisoare (condamnari anulate la instantele de apel).

Una din acuze era ca au acceptat functiile, respectiv numirile lor, fara ca populatia evreiasca sa fi fost consultata (desi la fel a procedat si Comitetul Democrat al Evreilor – CDE – instituit de regimul comunist, care a impus pâna si numirea unor rabini, dintre care unii au continuat sa functioneze pâna la moarte!).

Prin publicarea Memoriului fostului presedinte al Centralei Evreilor din România, vom afla cine a fost N.I. Gingold si unele din activitatile Centralei. Acest memoriu, ar fi vrut sa se constituie intr-o lectie de istorie privind viata evreilor in România in anii 1941-1944. Dar relatarile din cuprinsul lui, in aparenta lipsite de ambiguitati si fantezii, sugerând dimensiunea unei lumi reale, in care a trait si autorul, incearca sa altereze imaginea adevarata a unor vremuri haotice, tulburi, de criza si intunecare, de dezechilibru si fierbere.

Judenrat-urile , in opozitie cu traditiile Comunitatilor – si asemenea epocii premergatoare emanciparii evreilor – si-au extins competenta nu dupa criteriul religiei, ci dupa cel al rasei. Astfel, Sfaturile si-au exercitat atributiile pe o arie larga, preocupate de probleme religioase, sociale, ca si de sanatate, aprovizionare, organizarea muncii etc. Intr-o asemenea situatie, birocratia lor – in comparatie cu cea a Comunitatilor – a crescut considerabil. Armata de functionari lucra, sub indrumarea membrilor din conducere, mai ales pentru rezolvarea problemelor curente. Aceasta activitate ii scutea pe functionari de obligativitatea muncii fizice si, in acelasi timp, ii apropia de sursele unor informatii, considerate, totdeauna, pretioase.

Gestapoul, SS-ul si SD-ul, pentru evreii concentrati in ghetouri, devenisera aproape invizibile. In schimb, membrii conducerii Judenrat-ului erau factori reali si prezente evidente. Ei erau cei care distribuiau ratiile de alimente; ei organizau formatiile de munca, sub controlul lor isi desfasura activitatea politia ghetoului pentru a-i asigura ordinea interna. Prin urmare, conducerea ghetoului devenise "dusmanul vizibil". Ca atare, nemultumirile, protestele maselor de evrei din ghetou se indreptau nu impotriva temnicerilor nazisti, ci – dupa cum a consemnat comandantul militar al ghetoului din Varsovia, Heinz Auerswall – impotriva conducerii evreiesti (Trunk, *op. cit.* , p. 261). O asemenea relatie nu era singulara: "Populatia ghetoului din Lodz ii uraste pe conducatorii evrei mai mult decât pe germani. Pentru ca cei de la care primeste poruncile sunt evrei... Cu timpul antipatia s-a transformat in ura exploziva... Este aproape imposibil sa convingi un evreu ca sa ucida un alt evreu. Daca nu le-ar fi insa teama de autoritatile germane, nu ar putea fi retinuti s-o faca" – se consemneaza intr-un raport lunar al SD-ului, in iunie 1942 (Trunk, *op. cit.* , p. 261).

Referindu-se la activitatea Judenrat-urilor si judecând rosturile lor, istoricii care au studiat epoca, la fel si evreii supravietuitori, in stabilirea marilor vinovati au tras o linie de hotar intre acei conducatori de ghetou care erau dispusi sa efectueze "selectia" celor ce urmau sa fie deportati si cei ce au refuzat s-o faca, considerând ca nimic nu poate justifica participarea unor evrei la deportarea evreilor.

In România a existat o situatie speciala: prin atributiile sale, Centrala Evreilor nu a fost insarcinata de autoritati sa decida asupra vietii si mortii oamenilor.

Desi conducerea Centralei – dupa aprecierea Marelui Rabin dr. Alexandru Safran – se compunea, in general, din tradatori si colaborationisti, totusi printre membrii sai se aflau si oameni onesti. In plus, Centrala – avându-l ca presedinte pe medicul dr. Gingold – nu s-a putut substitui adevaratilor conducatori ai comunitatii, care si-a continuat activitatea in mod clandestin, pâna la sfârsitul razboiului. Chiar si seful real al Centralei, Radu Lecca, insarcinat cu rezolvarea problemelor evreiesti, stia ca nu poate sa-i ignore pe conducatorii firesti ai obstei evreiesti (v. Al. Safran, *"Un tissou arraché aux-flamme"* , ed. Storck, 1989, pp. 93-110).

Sa fi crezut oare medicul Gingold ca dreptatea este de partea lui? Sa nu-si fi dat seama ca el tradeaza adevarata responsabilitate a unui conducator, caruia ii revine si misiunea de a pastra si apara esenta fiintei umane?

In Memoriul sau, el cauta sa ne convinga ca in sinea lui fusese un om de buna credinta. Când ni se infatiseaza astfel, a simtit el oare omeneste? A judecat el oare onest?, Sau, referindu-se la maruntele tactici si aranjamente, care n-au exercitat o influenta decisiva asupra evenimentelor, a incercat doar sa se scuture de propria-i povara?

Când, intr-o arhiva a Universitatii din Haifa, am dat de memoriul lui N.I. Gingold, am simtit strania senzatie ca brusc a revenit in viata mea ceva despre care credeam ca a fost ingropat de mult; ceva ce tine de neputinta omului de a hotari asupra mersului lumii si al destinului sau, conform unui ideal. Umbra acestei neputinte s-a asternut apoi peste gândurile mele nelinistite. Dar oare – mi-am zis – umbra insasi nu este o consecinta a luminii?

Sa ne intoarcem acum la textul Memoriului pentru a vedea in continuare, cum erau starile si care erau problemele evreilor din România in epoca.

Dupa publicarea unor fragmente in revista "Timpul – 7 zile", intr-o scrisoare ampla, ce mi-a fost adresata, se vorbeste despre "constiinta falsa" a lui Gingold, care cauta sa dea o imagine unilaterala imprejurarilor evocate. Fiindca – se arata in scrisoare, – el disimuleaza fapte a caror adevarata cunoastere nu coincide cu interesele evocatorului.

Desigur, pentru a-l intelege corect pe Gingold nu este suficient sa-i primim informatiile *tale-quale* . Mai trebuie sa avem in vedere situatia lui concreta in spatiul socio-politic al timpului, si, nu in ultimul rând, interesul ce l-a determinat sa-si redacteze memoriul; in legatura cu aceasta putându-se deslusi o larga gama de deformari, de la disimulare la minciuna, de la inselare la autoiluzionare.

Pornind de la premisa ca memorialistica nu este conditionata relational cu o serie de imprejurari si ca mai totdeauna ea reflecta – intr-o mai mica ori mai mare masura – interese particulare, nu sunt putini cei care o considera *ex definitione* o elaborare – cel putin partial – falsa. Se mai fac referiri la o intreaga varietate psihologica in manipularea "genului" pentru a-l pune in evidenta centrala pe memorialistul insusi.

Si N.I. Gingold se prezinta pe sine ca pe o necesitate, ca pe promotorul unei actiuni istorice; un personaj aproape providential in obtinerea unor inlesniri, avantaje si chiar solutii salvatoare pentru intreaga obste evreiasca din România, in perioada controlului nazist al tarii.

Fara indoiala, asemenea personalitati au existat, dar acestia purtau numele de Alexandru Safran, W. Fildermann, A.L. Zissu, Moshe Weinberger-Carmilly, dr. Ernest Marton, Itzak Artzi, Arie Hirsch Eldar s.a. In activitatea lor de o dramatica incordare – fiind luati pe nepregatite in vâltoarea epocii – nici nu se putea banui ca orice zi ce le mijeste in fereastra poate sa le aduca moartea si nici câta forta poate avea omul in a invinge chiar si cele mai agresive primejdii.

Desigur, N.I. Gingold nu facea parte din cei fugariti prin labirinturile vietii, nici dintre cei nevoiti sa porneasca de acolo de unde li se pregatea un sfârsit, fiind expusi jocului unor forte ostile, partial ori deloc cunoscute. El nu a simtit incordarea ce a cuprins intreaga lume, nici fiorul vesniciei nesigurante, ci a trait atâta din istoria anilor sai cât a incaput in mica lui existenta. Si-a trait astfel viata, pe care – prin botez – a incercat s-o desparta de soarta evreimii. De altfel, nici nu avusese un alt ideal decât acela de a trai fara riscuri, fara acele probleme care, in acei ani, ii puteau strivi pe oameni, dar care, in acelasi timp, ii si puteau inalta.

Numai martorii supravietuitori ai acelor imprejurari stiu ce a insemnat pe de o parte "comertul cu inamicul", pe de alta impresionanta fermitate a acelora care in Europa cuprinsa de turbarea fascista si-au pastrat constiinta morala, rezistând valului nimicitor al urii si crimei. Mai era inca ceva ce Gingold, obisnuit cu aranjamente marunte si dubioase, nici macar nu a remarcat: era speranta ca o noua lume isi va incepe evolutia, o lume mai buna, mai umana.

Azi nu se intelege usor ce anume a dat forta si curaj atunci pentru a putea suporta situatia generala, când indivizi si natiuni sufereau din cauza nazismului; când, fara a-si parasi locurile natale, milioane de oameni se aflau in tari straine lor; când România, mutilata cum era – de rusi, de unguri si bulgari, trebuia sa-si suporte existenta devenita – dupa uneltirile hitleriste, hungariste si comuniste – mizerabila si umilita.

E adevarat ca nu putini se formasera, intre cele doua razboaie mondiale, in pofida multor neajunsuri, intr-un pronuntat sentiment al datoriei. Convinsi ca aveau obligatii morale fata de tara, erau numerosi cei ce doreau sa contribuie la depasirea confuziilor provocate de unii ideologi si politicieni, falsificatori de istorie. Gingold si altii ca el erau instrumente ale acestora din urma. Desigur, din aceasta cauza, in memoriul sau, el nu se incumeta sa redea fidel legaturile lui cu anumite realitati ale timpului, nici chiar atunci când vorbeste despre lucruri adevarate. Fiindca evenimentele amintite nu au fost coincidente cu sensul "demersurilor" enumerate, iar acestea erau intreprinse de el, de obicei, din ordin si, totdeauna, in folosul oficialitatii naziste. Cu toate acestea, el ar vrea ca cititorul memoriului sau sa aprecieze nobletea motivelor umanitariste care l-au indemnat la actiune, când, de fapt, el si-a limitat existenta, transpunând-o intr-o dimensiune privata si egoista.

Pentru "botezatul" Gingold, lumea evreiasca a constituit unica scena pe care putea sa desfasoare o activitate publica oarecare, limitata obiectiv si launtric la un modest orizont omenesc. Poate si din acest motiv, Gingold nu si-a dat seama ca marele tablou al istoriei României, aflata intr-o stare de injosire nationala si de farâmitare, se realcatuia intr-un cadru de o importanta dimensiune, in afara politicii oficiale a tarii, dominat de reactivarea robusta a luptei impotriva barbariei hitleristo-ungariste, pe linia reinstalarii principiului si a emotionalitatii umaniste in viata publica. Numai astfel a fost posibila, intr-o tara aflata sub control nazist, infrângerea politica si morala a spiritului nazist, simultan cu marile convulsiuni sociale si tragicele sacrificii umane (asasinarea lui Nicolae Iorga, V. Madgearu, a fostilor demnitari la Jilava – majoritatea ofiteri superiori; masacrarea miilor de români de catre unguri; pogromul de la Iasi si Dorohoi, uciderea celor 126 evrei la Bucuresti s.a.). Fara o asemenea intoarcere la omenie nu ar fi fost posibila indeplinirea nici uneia din disperatele actiuni de salvare organizate de Alexandru Safran, sef-rabinul cultului mozaic din România, a carui existenta s-a manifestat la acele inaltimi ce constituie puncte culminante si hotarâtoare din injosirea umana a evreilor, un impresionant model uman ce demonstreaza superioritatea virtutii asupra viciului. Cum n-ar fi fost posibila nici marea operatie de salvare a mii de evrei, de catre români, din – si prin – Ungaria, respectiv din Transilvania de Nord (Ungaria), organizata in deplin acord cu starea de spirit a românilor de catre dr. Ernest Marton ori dr. Moshe Carmilly, Sef-Rabin al Clujului, sustinuta de dr. Emil Hatieganu, de episcopul greco-catolic clujean Iuliu Hossu; de Eugen Filotti, ambasadorul României la Budapesta, ca si de multi altii, intre care ii mai amintim pe Vasile Moldovan, Letitia Papu, un grup de colonei (M. Gurgu, V. Cupsa, dr. Gh. Bran, Ion Taras).

Ne vom referi inca o data la experientele românilor, prigoniti in Ungaria si injositi de masina nazista in propria lor tara, fiindca datorita acestor imprejurari ei au receptat diverse forme ale antievreismului nu numai ca niste zguduiri ale vietii lor individuale, dar si ca o traire colectiva dispersata in intreaga societate – si ca fiinte ce sufera, dar si ca o colectivitate ce actioneaza.

Cum altfel s-ar putea explica si motiva ca unica tara aflata sub control nazist in care nu a fost aplicata "solutia finala", adica extirparea sistematica a evreimii, a fost România?; ca singura tara unde au putut fi readusi evrei din deportare a fost România?; ca singura tara din care evreii – intre ei, refugiati din Polonia, Germania, Ungaria, Slovacia, Franta etc. – puteau emigra in Palestina a fost România?; ca numai aici si in Danemarca nu a fost impusa obligativitatea ca evreii, pentru identificarea lor publica, sa poarte "Steaua lui David"?; ca singura tara unde organele oficiale ale statului au dat, intre 1941-1944, documente false de identitate evreilor, ca si pasapoarte – tot false – evreilor refugiati din alte tari, a fost România? Etc. etc.

Pornind de la situatia reala a evreimii din România, in succesiunea unor tragedii, suferinte si mai putine inlesniri, dr. Alexandru Safran, intr-o scriere memorialistica ne infatiseaza probleme si evenimente semnificative ale acelei epoci. Pornind de la viata poporului pe care-l pastorea, sunt zugravite destine colective si particulare legate de perioada anilor de razboi. Din paginile insemnarilor cu amintiri personale si de documentari directe de o valoare unica pentru reconstruirea atmosferei si a evenimentelor epocii, ce nu trebuiesc nicicând ingropate in uitare, Alexandru Safran isi aminteste astfel, cu un sentiment dureros si incarcat de tristetea intoarcerii in trecut: "Cei care au avut parte de cea mai atroce suferinta erau Evreii din Transilvania de Nord (aflata sub ocupatia Regatului ungar – n.n.). Orasele si cartierele evreiesti au fost golite si câtiva, putini, supravietuitori ramasesera asemenea unor suflete pierdute in desert. Nenorocitii mai auzeau parca urletul sirenelor, semnalul imbarcarii in trenurile mortii, strigatele copiilor si ale bolnavilor... Evreii supravietuitori au apreciat ca, in totalitatea lor, crestinii, indeosebi cei apartinând

minoritatilor maghiare si germane, poarta o grea raspundere morala, chiar daca juridic nu sunt culpabili. Fiindca ei nici nu au aparat, nici n-au ocrotit ori adapostit victimele (Alexandru Safran: *Un tissou arraché aux flammes* , ed. Storck, 1981, p. 200).

Altcum isi insinueaza optica N.I. Gingold, care se aseaza in centrul evenimentelor, ca un factor decisiv in inlaturarea neomeniei unei ideologii si, fara prudenta, incearca sa se impuna drept singurul salvator: "Multi au fost aceia care au suferit si in timpul existentei Centralei. Ce ne-ar raspunde insa evreii din Germania, Polonia, Cehoslovacia, Austria, Olanda, Belgia, Franta, Danemarca, Norvegia, Italia, Ungaria si Bulgaria, ultimele trei tari, aflate in vremea aceea cu nemtii, ca si România – daca i-am intreba:

CE N-AR FI DAT, SA FI AVUT SITUATIA CELOR MAI NENOROCITI EVREI DIN ROMÂNIA DIN TIMPUL EXISTENTEI CENTRALEI (s.n.).

Timpul – (au trecut 60 de ani de când Gingold si-a scris Memoriul) – n-a confirmat amagirile mincinoase din spuza racita a trecutului. Nici astazi viata si faptele lui Gingold nu se confunda cu lupta evreimii pentru supravietuire. El nu si-a aparat neamul, ci s-a aparat pe sine. Degeaba se lauda – cu ameliorarea conditiilor de munca obligatorie, cu amnistierea unor evrei, cu readucerea in tara a tuturor evreilor deportati (?); cu respectarea cultului si ocrotirea Rabinilor etc., etc. – N.I. Gingold n-a fost decât presedintele Centralei Evreilor din România, un fel de "Judenrat", impus in aceasta functie de autoritatile germane si aflat in subordinea unor ofiteri hitleristi de rang mai mic. In aceasta relatie, situatia sa obiectiva era umilitoare: "Tu nu esti fiinta umana, tu nu esti nici macar câine! Tu esti evreu!" – astfel erau apostrofati membrii Judenrat-ului din Varsovia de catre un ofiter hitlerist (Yehuda Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* , Univ. of Washington Press, Seatle, 1978, p. 8).

Discutând pe marginea memoriului lui Gingold doream sa indrept atentia cititorilor asupra complexitatii impletirilor din viata, ca si asupra imprejurarii ca fiecare fapta are repercusiuni asupra desfasurarilor viitoare, cu surprize ce pot sa apara câteodata foarte incet, alteori brusc, stabilind – in ambele cazuri – hotarele realitatii celei adevarate.

S-a vazut ca Gingold evadase de buna voie din viata fireasca a comunitatii sale religioase. A fost el oare un dezradacinat, traind intr-o lume care, insuficient cunoscuta astazi, poate fi populata retroactiv cu fantome provenind din zonele inchipuirii pentru a tulbura si mai mult imaginea neclara a trecutului?

Desigur, nu ne este in intentie sa cerem cuiva socoteala pentru valurile otravite ale urii revarsate asupra noastra cu sfidarea oricarei masuri, in intentia de a intuneca cât mai mult imaginea neclara din alte vremuri. Vom remarca, totusi, ca o asemenea agresiune o comit de obicei cei lipsiti de simtul elementar al dreptatii si omeniei, ca si cei a caror constiinta morala este tocita, daca nu chiar sfârsita. Pentru ca exista printre noi personaje, ornate cu insemnele unei pretinse misiuni spirituale, care se situeaza in afara istoriei si in afara dreptatii. Ele incearca sa explice, sa demonstreze, sa convinga, constiente de autoritatea unor functii ca tot ce a fost rau era de partea noastra si ca toata dreptatea este de partea lor.

Intrucât niste intâmplari tragice, petrecute intr-o vreme a nebuniilor de masa, de-abia s-ar putea reconstitui, vom reciti rezumând o pagina – scrisa cu sufletul zguduit de suferinta – din documentul unor vremuri când, ca sa ramâi fidel propriilor convingeri trebuia sa ai curaj neobisnuit. Autorul acestui document, Alexandru Safran, s-a folosit totdeauna de puterea cuvântului pentru a combate invrajbirea dintre oameni, dintre fortele spirituale ale natiunilor si pentru a promova simtul dreptatii, chiar si in anii când razboiul a rascolit mintile si a atras dupa sine incalcarea legilor umanitatii:

- La inceputul anului 1942, germanii si românii au hotarât sa infiinteze *"Centrala Evreilor din România"* , conducerea careia a fost incredintata lui Nandor Gingold. El a devenit astfel *"tradatorul oficial"* Inainte de a-si asuma noua functie, Gingold s-a botezat. Din partea lui Gingold a fost o alegere liber consimtita si, totodata, un semn foarte clar al lipsei de respect fata de poporul sau. Cinci ani mai târziu, comunistii au inlocuit Centrala cu asa-zisul Comitet Democrat Evreiesc, avându-l in frunte pe dr. Sandu Lieblich. Nici Gingold, nici Lieblich nu au reprezentat si nici nu au condus, in mod real, Comunitatea Evreilor din România.

- Gingold – care era un om rau, rece, lipsit de scrupule – il avea alaturi de el pe Willman. Si acesta a fost numit de nazisti. Era un gazetar fara demnitate, care se facuse avocatul transferului evreilor spre teritorii "autonome", stabilite de germani. Mai târziu el a devenit unul din informatorii Ambasadei Germaniei din Bucuresti. Adjunctul lui Gingold, vesnic zâmbitorul Grossman, nu inspira nici o incredere. Mai putin brutal decât seful sau, Grossman a facut un joc dublu, incercând sa câstige bunavointa conducatorilor adevarati ai colectivitatii evreiesti.

Daca conducerea *"Centralei"* era compusa, in general, din tradatori si colaborationisti, printre membrii ei se aflau, totusi, si oameni onesti ca: dr. Theodor Loewenstein, un pedagog exceptional,

insarcinat cu organizarea Departamentului Educatiei, care, fiind acuzat de sionism, a fost obligat sa demisioneze, ori ca dr. Kanner, care, beneficiind si de asentimentul lui Fildermann, se ocupa de probleme religioase.

In opozitie cu alte institutii similare din alte tari, infiintate in aceasta epoca, Centrala Evreilor din Bucuresti, niciodata nu a reusit sa ignore existenta adevaratilor conducatori ai comunitatii. Pâna si seful real *"Imputernicitul"* insarcinat cu rezolvarea problemelor evreiesti, Radu Lecca, era constient ca trebuie sa tina seama de acesti conducatori. *Imi amintesc de ziua când s-a prezentat in birourile noastre* (ale Comunitatii – n.n.) *pentru a ne aduce la cunostinta ca stapânirea a hotarât infiintarea Centralei; el facea eforturi ca sa para sigur de sine. Si, totusi, era foarte intimidat de primirea glaciala si de tacerea semnificativa ce urmase discursului sau...*

De fiecare data când ma intâlneam cu inalti demnitari ai guvernului, aveam impresia ca ei, la fel ca si mine, dispretuiesc Centrala Evreilor, pe care n-o considera reprezentativa pentru obstea noastra...

Absurditatea unei atari situatii se poate rezuma astfel: pentru a da ascultare ordinelor primite de la germani, guvernarea antisemita (din România – n.n.) *a infiintat o Centrala a evreilor pe care insa a dispretuit-o. In acelasi timp* (cu infiintarea Centralei – n.n.), *aceeasi guvernare accepta sa-l primeasca pe Sef Rabinul ales, – care era si expresedintele Federatiei Comunitatilor Evreilor din România – fata de care arata respectul cuvenit adevaratului reprezentant al populatiei evreiesti... In acest chip, desi Centrala punea in aplicare masurile luate de autoritati impotriva evreilor, aceeasi Centrala a jucat un rol tehnic in realizarea programului de ajutorare a evreilor din Transnistria, o actiune initiata in realitate de Consiliul clandestin...*

Acest Consiliu clandestin i-a numarat, de la inceput, printre membrii conducerii sale pe Sef Rabinul Al. Safran, pe W. Fildermann, pe Benvenisti, care era reprezentantul Organizatiei Sioniste, pe Froimescu, delegatul Comunitatii Sefarde si pe cunoscutul avocat Schwefelberg. Pe lânga ajutorarea celor deportati in Transnistria si apoi a vizitarii lor, o problema dintre cele complicate ce trebuia rezolvata de catre Consiliul clandestin a fost repatrierea copiilor orfani din Transnistria (Al. Safran, *op. cit.*).

Cel care citeste astazi amintirile Rabinului Alexandru Safran, probabil nu va intelege usor semnificatia lor. Ele aduc marturia ca, in plin razboi hitlerist, in România constiinta morala si sentimentele umanitariste nu erau atât de tocite si sfârsite ca sa se uite deprinderi seculare si sa se accepte transformarea neomeniei in lege. Erau inca oameni – si nu putini – care au dat glas si forma convingerilor lor, care au ignorat si infruntat politica antievreiasca impusa de berlin. Numerosi intelectuali, tarani, militari, muncitori si chiar oficialitati au refuzat sa se inhame la carul instigatorilor. Astfel nici evreii n-au ramas singuri. Fiindca exista o cerinta a simtului comun: - de a contribui la inlaturarea atmosferei supraincalzite prin mijloacele de atâtare ale imperialismului german de tip hitlerist, incarcat cu duhorile urii.

MEMORIUL LUI N.I. GINGOLD

Dupa prabusirea regimului de dictatura, anumiti evrei din România, cu legaturi in presa – devenita libera – au dezlantuit o campanie furibunda impotriva persoanei mele si impotriva institutiei pe care am condus-o – *Centrala Evreilor din România.*

Acuzatiile cele mai grave mi-au fost aruncate in fata de catre oameni, pentru a caror mentinere in viata am luptat timp de peste doi ani, intr-o epoca in care a interveni in favoarea evreilor era socotit crima.

Am considerat campania de presa ca manifestarea unor oameni neinformati, fara legaturi cu factorii de conducere raspunzatori ai evreimii, care – oameni de buna credinta – au asistat la zbuciumul meu de peste doi ani pentru apararea intereselor evreiesti.

Asteptam cu incredere o eventuala corectare cu privire la activitatea Centralei, sigur fiind ca atât din punct de vedere politico-administrativ cât si din punct de vedere financiar, va fi gasita conform cu interesele generale ale populatiei evreiesti si am crezut ca, in noua era de libertate, *cei 300.000 de evrei din România* , salvati in mare parte gratie *straduintelor Centralei, vor recunoaste situatia nemaipomenit de grea in care s-au aflat si sacrificiile pe care le-am facut, acceptând conducerea comitetului intr-un moment atât de dificil, CU TOATE RISCURILE PE CARE ACEASTA FUNCTIE LE COMPORTA.*

Dar campania de presa s-a intetit, am fost acuzat ca ma ascund când, in realitate, lucram la spitalul Filantropia.

Ca sa pun capat acestei situatii, vazând ca succesorul meu la presedintia Centralei a fost retinut, m-am prezentat *singur* autoritatilor in ziua de 20 septembrie a.c. (1944 – n.n.).

Am fost retinut de catre Prefectura Politiei Capitalei, unde am fost cercetat cu privire la activitatea mea la Centrala Evreilor din România. Apoi, impreuna cu dosarele respective am fost pus la dispozitia

Parchetului care, dupa cercetarea minutioasa a pieselor existente, m-a pus in libertate in ziua de 27 octombrie a.c. (1944), urmând a sta la dispozitia organelor judiciare care cerceteaza intreaga gestiune a fostei Centrale.

Desi n-am fost gestionar, sunt convins ca totul va fi gasit in cea mai perfecta ordine si – de aceea – astept cu seninatate si rezultatul acestei cercetari.

Am constatat insa cu durere ca, campania de presa intreprinsa de oameni neinformati sau, poate, dusmani personali – din cauza ca nu puteam satisface toate cererile care mi se adresau – continua si dupa eliberarea mea, cu aceeasi furie cu care a inceput.

Acuzatiile care mi s-au adus prin presa sunt: *"omul nemtilor", "omul lui Killinger", "agent al Gestapoului", "omul lui Richter", "tradatorul evreilor"* . Am fost denuntat ca fiind chiar *"ruda cu Richter"* . Ba s-a afirmat chiar ca as fi obtinut cetatenia germana si ca as fi plecat in Elvetia cu pasaport german.

Nici sotia mea n-a fost scutita de calomnii, fiind prezentata drept *"prietena lui Killinger", "prietena lui Ingrid, secretara lui Killinger", "vara lui Richter"* si multe altele.

Cea mai grava acuzatie a fost insa aceea ca am *"organizat"* ba chiar initiat *"masurile represive impotriva evreilor in colaborare cu guvernul Antonescu si autoritatile germane"* .

Imi rezerv dreptul de a prezenta, la nevoie, toate documentele si marturiile care dezmint in modul cel mai categoric calomniile de mai sus si care confirma in totul datele pe care le voi da mai jos.

In primul rând, chestiunea *"rubedeniei"* cu Richter de la legatia germana.

Tatal meu s-a nascut la Suceava, in anul 1855, dintr-o familie evreiasca bastinase din aceasta localitate. Mama mea a fost descendenta directa a marelui invatat evreu *Ezecheil Paneth* care, acum vreo 150 de ani a trait la Alba Iulia, unde purta titlul oficial de *Superrabi Transsylvaniae"* si al carui mormânt este si astazi loc de pelerinaj pentru evreii din toata lumea. Nu vad cum as putea fi, cu aceasta ascendenta curat evreiasca, ruda cu Richter de la legatia germana.

In ceea ce priveste pe sotia mea, tin sa precizez ca este nascuta la Belgrad, din parinti cetateni sârbi, originari din Banatul sârbesc. La sfârsitul razboiului trecut s-a casatorit cu un cehoslovac originar din România, care, mai târziu, a obtinut naturalizarea sa ca român. In anul 1934 a divortat de acesta si s-a casatorit cu mine. In ambele casatorii, sotia mea n-a frecventat niciodata alte cercuri decât românesti – in majoritate evreiesti – niciodata n-a cunoscut sau n-a vazut macar vreo persoana apartinând Legatiei germane. Niciodata n-a cunoscut vreuna din persoanele citate in articolele de presa susmentionate. Nu are o ruda in sau din Germania.

* * *

Voi expune numai pe scurt si in linii mari rostul Centralei Evreilor, rolul pe care Centrala l-a avut in apararea intereselor evreiesti in timpurile cele mai grele, precum si originea si rostul activitatii mele *"colaborationiste"* .

Mai intâi, pentru a clarifica confuzia regretabila intretinuta de articolele de presa mentionate si anume ca *toate vexatiunile, la care a fost supusa populatia evreiasca din România in ultimii patru ani au coincis cu existenta Centralei Evreilor* , trebuie sa precizez ca *Centrala a fost infiintata prin decret in decembrie 1941, dar n-a inceput sa functioneze efectiv decât la 8 februarie 1942, când a aparut decizia de numire a comitetului de conducere.*

Toate legiuirile rasiale au fost elaborate si aplicate integral inca din anii 1940 si 1941, când obstea evreiasca era condusa de Federatie, deci *INAINTE de infiintarea Centralei Evreilor din România* .

Tot inainte de infiintarea Centralei s-au intâmplat evenimentele cele mai ingrozitoare din istoria evreilor din România: *masacrele din ianuarie 1941, asasinatele din Iasi, evacuarea evreilor din târgurile din Moldova, deportarea, in masa a evreilor din Basarabia si Bucovina in Transnistria.*

Tot inainte de infiintarea Centralei au fost obligati evreii sa subscrie si *sa verse la Imprumutul Reintregirii suma de doua miliarde lei; sa predea efecte de imbracaminte in valoare de aproape doua miliarde lei.*

Daca socotim ca din sumele varsate la Imprumutul Reintregirii, aproximativ 60% au putut fi recuperate, vedem ca in preajma infiintarii Centralei, *in decurs de câteva luni numai* , populatia evreiasca din tara a fost obligata sa predea Statului, in bani si efecte de imbracaminte, *aproape trei miliarde lei, fara sa obtina ceva in schimb.*

De la infiintarea Centralei – 8 februarie 1942 – pâna la plecarea mea din fruntea acestei institutii – 1 aprilie 1944 –, *deci intr-un rastimp de peste doi ani* populatia evreiasca a fost obligata sa verse Statului – prin Centrala – suma de aproximativ *doua miliarde si jumatate, in total.* In aceasta suma se cuprind si cele

650 de milioane lei din contributia de patru miliarde lei, impusa populatiei evreiesti in vara anului 1943 si care – gratie interventiilor facute de noi a cazut in desuetitudine.

Nu este locul sa discut aici legalitatea impunerilor de mai sus din partea Statului, nici modul cum au fost impusi individual evreii la plata taxelor pentru carnetele de scutire de la munca obligatorie, taxe care au constituit sursa principala pentru acoperirea celor doua miliarde si jumatate. Oricând pot dovedi, cât m-am impotrivit impunerilor arbitrare facute de Comisariatul General, precum si masurile luate de acesta impotriva acelora care nu achitau taxele fixate de catre organul tutelar al Centralei. Oricând pot dovedi ca conflictele nascute din aceasta impotrivire a mea au constituit motivul principal al plecarii mele din fruntea Centralei. Nu pot, insa, sa nu relev ca, *in schimbul sumei de mai sus, am obtinut – in sensul strict al cuvântului – "schimb":*

1. Scutirea de la munca la zapada a unui numar de câteva zeci de mii de evrei.

2. Amnistierea tuturor acelora – aproximativ 40.000 de persoane – care n-au depus efectele conform decretului respectiv din 1941, precum si gratierea celor care fusesera deja judecati si condamnati.

3. Scutirea de la munca obligatorie a unui numar de aproximativ 30.000 de evrei care, gratie acestor scutiri, si-au putut vedea de ocupatii, precum si a unui numar de câteva mii de femei evreice care, in felul acesta, au putut ramâne la posturile lor.

Mai e locul sa mentionez aici ca la infiintarea Centralei, majoritatea evreilor intre 18 si 50 de ani, se afla la munca obligatorie, inca din august 1941, indiferent de studii si ocupatii, iar in ianuarie 1941-1942, toti evreii au fost obligati sa participe la curatirea zapezii in Capitala si in alte orase, indiferent de studii, ocupati si chiar vârsta.

In aceasta perioada de timp influenta hitlerista in tara ajunsese la apogeu. Situatia politica, economica, militara din tara era conforma cu dorintele nemtilor. Mai ramasese o problema pe care ei o doreau rezolvata dupa prescriptia lor: *problema evreiasca*.

Solutia problemei evreiesti, preconizata de nemti pentru toata Europa, era eliminarea tuturor evreilor din Europa si crearea unui stat evreiesc, dupa razboi. Pâna atunci, evreii urmau sa fie concentrati, in teritoriile ocupate de nemti, in Polonia.

Abia mai târziu s-a aflat adevarata soarta a evreilor *"concentrati pâna dupa razboi in Polonia". Aceeasi soarta ii astepta si pe evreii din România!*

In vederea realizarii programului lor, nemtii au trimis, in primavara anului 1941, in România un consilier pentru chestiunile evreiesti, care urma sa transmita guvernului Român toate sugestiile in legatura cu rezolvarea problemei evreiesti si sa *supravegheze personal executarea masurilor.*

Asemenea consilieri nemti existau, de altfel, la toate departamentele si institutiile mai de interes public.

Nu m-am ocupat nicicând de politica. Am fost om de stiinta si marturie imi sunt numeroasele lucrari pe care le-am publicat in tara si strainatate precum si aprecierile scrise pe care le posed de la sefii mei.

Nu din dorinta de a polemiza, ci numai pentru a informa pe acei care – cred ca nu din rea credinta – afirmau in articolele de presa ca "necunoscut m-am cocotat in fruntea obstei, tin sa precizez ca la 24 ani eram Asistent al Institutului de Igiena din Bucuresti (Prof. Mezincescu), iar in 1940, la vârsta de 30 ani legile rasiste m-au scos din urmatoarele functiuni – pe care le indeplineam simultan, muncind de dimineata pâna noaptea târziu: preparator al Clinicii 1 Medicale (Prof. Danielopol), asistent al Academiei de Medicina.

Ca un observator obiectiv am constatat in decursul anilor ca "problema evreiasca" de care, din nenorocire, in primul rând evreii nu vor sa stie, exista de când se gasesc evrei risipiti in afara patriei lor de origine si ca aceasta problema, atât de spinoasa pentru toate tarile – ; acuta sau cronica, dupa epoci – nu va putea fi rezolvata decât fie prin *asimilarea totala* a evreilor cu populatia bastinasa a tarilor in care traiesc – fie prin crearea unei tari evreiesti in care evreii sa-si traiasca viata lor de stat.

Aici e locul sa precizez ca pâna in toamna anului 1941 *n-am cunoscut nici o persoana apartinând legatiei germane.*

Soarta a vrut ca in toamna anului 1941 sa fiu recomandat ca medic, unui consilier de la legatia germana, *von Ritgen* , care pentru asistenta medicala personala si a familiei sale se adresa *numai medicilor evrei* . (Cunosc inca *patru medici evrei* care frecventau aceasta casa in calitate de medici).

Se afirma, de altfel, ca sotia sa ar fi de origine evreiasca.

Am aflat ca este diplomat de cariera si m-am convins ca nu pierdea nici o ocazie de a critica nazismul si a prezice dezastrul Germaniei.

Am fost informat ca, in cursul acestei veri, numitul a fost arestat de nazisti, trimis cu forta in Germania si – probabil – executat.

Pe vremea când i-am facut cunostinta, susnumitul tinea locul consilierului pentru chestiunile evreiesti care fusese numit inca din primavara in persoana unui capitan SS de 28 de ani, *Richter* , care in vara anului 1941 a plecat in Germania, urmând a se intoarce abia toamna.

Discutând cu von Ritgen despre soarta populatiei evreiesti dupa rebeliune si dupa masacrele din Iasi, despre deportarile in Transnistria s.a. el mi-a relatat ca, pentru a se putea intreprinde ceva in favoarea populatiei evreiesti, e necesara o reorganizare a reprezentantei populatiei evreiesti si, in special, inlocuirea conducerii cu oameni care sa nu fi fost rau priviti de guvern, cum a fost dr. Fildermann care, mai ales dupa scrisoarea deschisa a fostului maresal, nu mai putea intreprinde nimic, oficial, in favoarea evreilor.

Mi-a mai relatat ca exista in România o organizatie evreiasca, "teritorialista" – despre care nu auzisem pâna atunci – a carei activitate, oarecum apropiata de aceea a sionistilor, ar fi privita cu simpatie de catre cercurile guvernamentale, si cele nemtesti si ca *s-ar fi hotarât ca noua conducere evreiasca sa fie instituita din sânul acestei organizatii.*

In timpul acestor discutiuni, pur teoretice, von Ritgen si-a exprimat credinta ca un om ca mine, care nu a facut pâna atunci nici un fel de politica, ar fi indicat sa ia parte la conducerea treburilor evreiesti si ca ar fi chiar de datoria mea sa accept acest rol, pentru ca el sa nu revina unor persoane interesate si venale care ar putea aduce nenorocirea in viata evreiasca.

Atunci l-am cunoscut – fiindu-mi prezentat de catre von Ritgen – pe Willmann (Grünberg), initiatorul si "seful" miscarii teritorialiste si – judecând dupa scrierile sale – am crezut ca in acele vremuri grele si care se anuntau mai grele pentru evrei, o colaborare cu dânsul ar putea fi utila populatiei evreiesti.

Nu dorinta de marire – singura ambitie de care am fost mânat era reusita in activitatea mea stiintifica, pe care am fost nevoit s-o intrerup din cauza legilor rasiale – *si nici speranta beneficiilor materiale* – sentiment pe care niciodata nu l-am cunoscut – m-au facut sa accept sa activez pe un tarâm pe care toata viata mea am dorit sa-l evit: *politica.*

Nu-mi gasesc alta explicatie decât ca *soarta a vrut ca in timpurile cele mai grele pentru evreii din România, un "renegat" sa poata face mai mult bine poporului evreu decât ar fi putut face oricare dintre "bunii" si "adevaratii" evrei.*

Nu este oare o minune dumnezeiasca faptul ca, in timp ce, in anii 1942, 1943 si 1944, in *toate* tarile Europei, cotropite de nemti, sutele de mii de evrei – barbati, femei si copii, – cadeau sub sabia hitlerista, *in România* – cu toate suferintele morale si materiale – *evreii si-au pastrat viata, si-au putut vedea de treburile lor.* , iar institutiile evreiesti de cult, de cultura, de asistenta, de arta chiar, au putut strabate – ocrotite de Centrala – drumul spinos, dar sigur, pâna la limanul libertatii din 23 august 1944??

S-a insinuat ca m-am botezat "din ordinul lui Killinger", ca m-am botezat pentru a "putea beneficia de un regim special" sau ca m-am botezat pentru a "putea oprima mai vârtos populatia evreiasca".

Sunt calomnii care nici n-ar merita sa fie combatute. Dar fiindca doresc sa se stie tot adevarul, tin sa declar aici in mod solemn ca: *nici o data nu l-am cunoscut pe Killinger* si nici macar nu-mi amintesc sa-l fi vazut vreodata in persoana. Iar in ceea ce priveste botezul, preotul care l-a oficiat in decembrie 1941, imi este martor ca mi-am exprimat fata de dânsul dorinta de a trece la crestinism, inca din *iunie 1940* si ca numai datorita evenimentelor am fost impiedicat sa-mi pun in aplicare aceasta intentie.

Faptul ca m-am botezat dupa aparitia legilor rasiale care nu faceau nici o distinctie intre evreii nebotezati si botezati – si mai ales recent botezati – este cea mai buna dovada ca nu m-am gândit sa beneficiez prin aceasta de o situatie exceptionala. Ba mai mult, stiam ca botezul nu este recunoscut oficial si ca sunt expus sa suport riscurile unei actiuni interzise de lege. De altfel in urma unui raport al directorului Cultelor catre fostul maresal, prin care il informa ca un numar foarte mare de evrei trec clandestin la crestinism, cu scopul de a eluda (?) legile rasiale, fostul maresal a ordonat ca toti acestia sa fie deportati in Transnistria in termen de doua luni. Numai in urma interventiei energice a Nuntiului Apostolic – care, neobosit, intervenea ori de câte ori era vorba sa fie salvati evrei, indiferent daca erau nebotezati sau botezati – ordinul de mai sus a fost revocat.

Putin timp dupa ce am luat contact cu Willmann, am fost prezentat lui Radu Lecca, pe atunci director de cabinet la Presedintia Consiliului de Ministri si care a fost insarcinat de catre Primul Ministru de atunci cu studiul organizarii si reglementarii situatiei evreilor din tara.

Radu Lecca m-a prezentat lui Richter care, intre timp si-a reluat postul.

In curul discutiunilor cu Willmann l-am cunoscut pe el si pe colaboratorii sai in adevarata lor lumina. Mi-am dat seama ca, cu asemenea oameni, treburile obstei evreiesti nu puteau fi conduse si atunci – cu

toate ca Lecca, Richter si Willmann mi-au pus conditia ca *sa nu cer colaborarea niciunui fruntas evreu din vechile cadre* . Am refuzat sa accept constituirea comitetului propus de Willmann, *am intrat in tratative cu evrei cu reputatie morala chiar vechi colaboratori al Dr-ului Fildermann* , cerându-le concursul in interesul populatiei evreiesti. Am pus in joc tot darul meu de a convinge, explicând acestor oameni ca, din moment ce fortile conducatoare au hotarât irevocabil ca conducerea obstei evreiesti sa fie incredintata lui Willmann, este de datoria oricarui om constient si bun evreu sa accepte colaborarea, contribuind din aceasta la inlocuirea, respectiv ingradirea puterii oamenilor lui Willmann. Din fericire, am fost inteles si, dupa tratative de aproape doua luni si conflicte cu Willmann si protectorul sau, am reusit sa inlatur, in mare parte pe cei propusi de dânsul si sa obtin colaborarea unor persoane care fie ca au activat si inainte in conducerea obstei, fie ca erau persoane neutre, dar cu o suprafata morala necontestata de nimeni. Trebuie sa recunosc ca am avut si concursul lui Radu Lecca.

Asa se explica faptul ca, desi guvernul a desfiintat Uniunea si Federatia in decembrie 1941, infiintând tot atunci si Centrala. Comitetului Centralei a fost legal constituit si a inceput sa functioneze abia la *8 februarie 1942* .

De la decretul de desfiintare a Federatiei pâna la 8 februarie 1942, personalul Federatiei, gira lucrarile sub presedintia dlui Stritman, numit presedinte al Centralei.

Care era programul "minimal" (*al Centralei* – n.n.) fixat de Richter?

1. Eliminarea, din toate functiile detinute la institutiile evreiesti, a tuturor colaboratorilor Dr.-ului Fildermann si internarea lor.
2. Desfiintarea organizatiilor sioniste, internarea sefilor sionisti.
3. Incetarea oricarei actiuni de emigrare spre Palestina.
4. Pregatirea tuturor evreilor in vederea concentrarii treptate intr-un loc care va fi fixat de guvern.
5. Eliminarea rapida a tuturor evreilor din viata economica.
6. Obligatia pentru Centrala si, in special, pentru subsemnatul – ca exponent al ei in calitatea mea de atunci de secretar general – *sa nu fac nici o interventie la nici o alta autoritate afara de Imputernicitul Guvernului:* urmarirea si sanctionarea de catre Lecca a tuturor acelora care, in afara Centralei, ar intreprinde demersuri la autoritati.

Personal, Richter mi-a atras atentia ca, *voi fi supravegheat* si pentru *orice abatere* de la directivele date de el, *voi fi tras la raspundere de catre Imputernicit si sanctionat.*

Am acceptat totusi sarcina grea pe care mi-am luat-o, pentru ca eram hotarât atât in interesul tarii cât si in interesul evreilor, sa procedez astfel, ca prin tergiversari, sabotari si diverse interventii la forurile românesti sa pot impiedica, in masura in care va fi posibil, dispozitiile ordonate.

Pasind la "executarea" masurilor impuse de Richter si transmise prin Lecca, am realizat urmatoarele:

La punctul 1: - Am pastrat aproape pe toti vechii colaboratori ai Dr. Fildermann, dându-le posturi de raspundere si de initiativa. Aceasta cu toata opozitia dârza a lui Richter si Willmann. Am procedat astfel pentru a putea pastra, neoficial, legatura cu Dr. Fildermann si, pe de alta parte, pentru a avea un control din partea oamenilor sai asupra activitatii Centralei.

M-am opus din rasputeri la internarea Dr.-ului Fildermann, cu toate insistentele depuse de Richter si Willmann. Am reusit gratie intelegerii aratate de Radu Lecca.

La punctul 2: - In ceea ce priveste organizatia sionista, nu numai ca nu am executat dispozitiile lui Richter si cererile treptate ale lui Willmann de a desfiinta organizatia si de a cere internarea sefilor sionisti, dar, din contra, la interventia d-lui Benvenisti – pe care l-am prezentat si Imputernicitului Guvernului – am obtinut recunoasterea mai departe a organizatiei sioniste si a asociatiei Tarbuth, care si-au continuat activitatea pâna in august 1942. La aceasta data, Richter adusese de la Berlin ordinul categoric de desfiintare a organizatiilor si de deportare a sefilor sionisti precum si a tuturor halutimilor. Desi de la aceasta data, formal, organizatia sionista a fost desfiintata, totusi, in urma intelegerii cu dl. Benvenisti, am aprobat ca activitatea sionistilor sa fie continuata. Am dat tuturor halutimilor carnete de scutire de la munca, bineinteles gratuit, carnete ce *purtau chiar mentiunea de halut, ceea ce insemna in fapt o recunoastere oficiala a acestei organizatiuni* , care, in conceptia lui Richter trebuia nu numai desfiintata, dar distrusa, atât ea cât si toti componentii ei, iar conducatori ca Benvenisti, Fischer si toti ceilalti, arestati.

In timpul acesta, tinerii haluti si-au putut continua nestingheriti activitatea lor de pregatire agricola si profesionala, fie la ferme ale Centralei, fie in diverse locuri din oras, unde puteau lucra numai datorita faptului ca aveau scutire de la munca obligatorie.

Desi stiam precis ca scoala ebraica "Tarbuth" nu este decât o reprezentanta a organizatiei sioniste si a asociatiei Tarbuth – acestea doua din urma desfiintate – am consimtit ca aceasta scoala sa duca nu numai o activitate scolara ci si una culturala extra-scolara, care s-a manifestat in continuu prin intruniri, sezatori si festivale – având un program evreiesc si sionist – in diverse temple din Bucuresti.

In ceea ce priveste deportarea fruntasilor sionisti, pe care Richter a cerut-o neintrerupt, fruntasi pe care ii denunta prin *"Bukarester Tageblatt"* , nu numai ca n-au fost deportati dar ei au putut sa-si continue activitatea atât pe teren politic si cultural-sionist, cât si in domeniul asistentei sociale unde sefii sionisti si in special domnii Benvenisti si dr. Iancu lucrau intens pentru ajutorarea deportatilor din Transnistria, in cadrul comisiei de ajutorare de pe lânga Centrala.

Richter, caruia Willmann ii denunta regulat atitudinea mea fata de miscarea sionista si conducatorii ei, imi facea aspre observatii si, ca urmare a pornirii lui Richter impotriva sionistilor si in special a d-lui Benvenisti, am fost nevoit sa-l scot pe acesta formal, din comisia de ajutorare.

La un moment dat Benvenisti a plecat la Timisoara, Arad si Brasov, unde, formal, s-a interesat de asistenta, dar unde in realitate, stiam precis ca a facut o larga propaganda sionista.

Tin sa mai observ ca la cererea directiei ziarului "Renasterea", sprijinita de dl. Benvenisti, de a apare mai departe, am obtinut din partea Imputernicitului Guvernului autorizatia respectiva. Aparitia ziarului a fost anuntata, tot materialul trimis la cenzura. In ultimul moment, datorita interventiei lui Willmann la Richter, autorizatia a fost retrasa, dupa cum se recunoaste intr-unul din numerele ziarului "Renasterea", dupa 23 august 1944.

Cu câteva saptamâni inainte de plecarea mea de la conducerea Centralei, s-a "descoperit" de catre nemti un mare complot impotriva Statului, organizat de halutii, in frunte cu dl. Benvenisti. Prezentându-ma organelor noastre anchetatoare, am declarat ca sunt convins ca este vorba de *o inscenare a legatiei germane* si am rugat ca cercetarile sa se faca foarte obiectiv pentru a nu fi invinuiti oameni nevinovati.

La punctul 3: - De la nemti, guvernul român primea proteste peste proteste impotriva emigrarii evreilor spre Palestina., Cele mai drastice dispozitii ne-au fost date de catre Imputernicit in aceasta privinta si, in acest timp interveneam in secret la fostul Maresal prin medicul sau, dr. dr. Stoescu si prin dl. prof. Bazil Teodorescu, sa aprobe emigrarea evreilor in cadrul unei actiuni vaste organizate de Stat si am cerut permisiunea emigrarii in primul rând pentru cei *deportati in Transnistria.*

Eram insa hotarât impotriva emigrarilor ale caror rezultate au fost cazurile "Struma", "Mefkure" s.a. organizate de oameni fara scrupule – armatori greci si misiti evrei – care – cu toate protestele Centralei – obtineau, nu stiu pe ce cale, autorizatiile necesare acestei actiuni criminale. Parerea mea in aceasta chestiune am concretizat-o intr-o scrisoare trimisa reprezentantului Crucii Rosii Internationale, dl. Kolb.

Desi in regulamentul Centralei era prevazuta "Sectiunea de Emigrare" in a carei competenta intra organizarea *exclusiva* a emigrarilor, totusi, la cererea d-lui Benvenisti, am consimtit ca un comitet secret care, reprezenta continuarea Oficiului Palestinian sa se ocupe de aceasta problema. Cu concursul nostru, acest comitet a reusit sa trimita in Palestina un prim transport de 75 de copii, care, la plecare, au fost public sarbatoriti atât la Templul Coral cât si in localul Centralei din Calea Mosilor. Emigrarea ar fi continuat in aceasta forma civilizata daca nu ar fi intervenit nenorocirea opririi celor 3 copii polonezi la Silingrad, din care cauza vizele de tranzit bulgare au fost anulate.

La punctul 4: - Când a fost vorba de aplicarea programului de deportare începând cu evreii din Ardeal si Banat, am reusit, prin d-na Maria Antonescu si dr. Stroescu, *gratie suportului pe care comitetul de initiativa, creat de mine, l-a adus spitalului Z I 303, devenit apoi Palatul Invalizilor sa anulez toate dispozitiile date sau primite de guvern in aceasta privinta.*

La punctul 5: - Nemtii au cerut eliminarea rapida a tuturor evreilor din viata economica. In 1941, deci inainte de infiintarea Centralei, majoritatea evreilor intre 18 si 50 de ani se afla la munca obligatorie. In anul 1942, un numar de aproximativ 16.000 de evrei au obtinut scutirea de la munca obligatorie si autorizatia de a fi utilizati in economia nationala, iar in 1943, un numar de aproape 30.000 de evrei au obtinut faimoasele "carnete de scutire". In jurul operatiunilor de dobândire a acestor carnete, s-au facut afaceri, s-au nascut, ca ciupercile, misitii de toate neamurile, au fost speculati oameni care aveau tot dreptul sa obtina carnetul. Toate acestea, fie ca au fost intermediari evrei, fie ca au fost neevrei, *numai in afara Centralei* .

Am combatut prin vorba si scris afacerismul din jurul acestei probleme dar n-am reusit. Este datoria si rolul Justitiei sa constate daca si intrucât aceste spolieri ale aproapelui – pentru satisfacerea intereselor personale – frizeaza codul penal si *sa sanctioneze pe cei gasiti vinovati.*

Un lucru ramâne insa stabilit: *gratie acestor carnete de scutire, mii si mii de evrei si-au putut vedea mai departe de ocupatiile lor, unii realizând chiar câstiguri pe care nu le-ar fi putut avea nici in vremurile cele mai bune* , având la rândul lor posibilitatea sa intretina un alt numar de familii din apropierea lor si sa contribuie in acelasi timp cu ajutoare la asistenta initiata de catre Centrala in favoarea deportatilor si a evreilor, de la munca obligatorie.

Au ramas desigur multi nedreptatiti. Multi care n-au putut obtine scutiri. Ne-am straduit si am reusit, intr-o masura din ce in ce mai mare, sa amelioram si soarta acestora.

Cum, insa, in 1941, dispozitia data era ca toti evreii sa presteze munca obligatorie, luându-li-se astfel posibilitatea de existenta, n-a fost un mare succes faptul ca mai mult de jumatate din cei vizati au putut, totusi sa-si câstige existenta in cadrul ocupatiilor anterioare?

La punctul 6: - Cu toate amenintarile forului nemtesc si ordinele severe ale organului tutelar – Imputernicitul Guvernului – de a nu face nici un demers decât prin Imputernicit, *am calcat de la inceput si incontinuu acest ordin* , intervenind pe toate caile pe lânga personalitatile cunoscute mie, pentru obtinerea ameliorarilor si anularea hotarârilor grave cu privire la evrei.

Pe ascuns am alergat la membrii guvernului, la d-na Antonescu, la fostul Maresal chiar, pentru a sustine doleantele noastre: pe ascuns am alergat la Nuntiul Apostolic, la Arhiepiscopul Cisar, la dl. dr. Lupu s.a., rugându-i sa sustina cererile noastre. pe ascuns am stat de vorba cu reprezentantii vietii evreisti: dr. Fildermann, Benvenisti s.a. stiind ca, daca se afla de catre nemti, sunt expus la cele mai grave urmari, este expusa Centrala si sunt expusi evreii toti (Anexa 1). 1

Am fost nevoit sa constat cu durere ca solidaritatea evreiasca, proverbiala prezenta brese care ar fi putut deveni foarte periculoase, chiar fatale pentru intreaga obste, daca n-as fi reusit sa iau masuri la timp.

La infiintarea Centralei am primit dispozitia din partea Imputernicitului Guvernului, ca toate lucrarile mai importante ale Centralei – in special lucrarile de ansamblu, rapoarte, dari de seama, statistici etc. – sa fie prezentate si lui Richter, traduse in germana. Am executat aceasta dispozitie, ducând personal sau trimitându-i lucrarile, dându-i in acelasi timp relatii din care rezulta pentru dânsul certitudinea ca *toate merg dupa dorintele sale.* Lucrarile destinate consilierului german nu erau lucrari secrete, ele se efectuau in Centrala, de catre un functionar anume insarcinat cu aceasta.

Am constatat insa, de la inceput, ca anumite chestiuni puse in Comitetul Centralei – care contraveneau dorintelor si dispozitiilor lui Richter, transmise prin Lecca – *erau si ele cunoscute de acestia la câteva ore numai de la sedinta* . De asemenea aflau de vizitele pe care le primeam sau le faceam la persoane sau autoritati, impotriva ordinelor primite. Am constatat cu groaza ca suntem spionati si, prin eliminare, am ajuns la convingerea ca cel care ne trada pe noi si pe acei pentru care luptam, era *Willmann cu oamenii sai.*

Dupa o lupta titanica dusa mai ales cu Richter, am reusit, intr-un timp relativ scurt, sa-l scot pe Willmann si pe oamenii sai din Comitet, apoi l-am scos si din directia Gazetei, unde impotriva ordinelor mele, strecura, terorizând personalul de la tipografie, articole neaprobate de noi al caror continut stârnea spaima si indignarea intregii populatii evreiesti.

Pentru a invedera rolul jucat de Willmann si trecerea de care se bucura la Richter, mentionez ca, desi aveam aprobarea lui Lecca pentru eliminarea “Willmannistilor”, n-am reusit s- fac integral din cauza ca Richter tinea mortis ca ei sa ramâna macar nominal incadrati in Centrala. Dar cel putin am scapat de ei din comitet, asa incât puteam lucra fara pericol de a fi denuntat incontinuu.

In ceea ce priveste rolul lui Radu Lecca, simtul meu de dreptate ma obliga sa precizez ca in afara de divergentele mentionate mai sus, asupra modului de fixare a taxelor la carnete, începând din vara anului 1943 si luarea masurilor represive impotriva celor care nu plateau taxele impuse de dânsul – *toate realizarile Centralei Evreilor si, in special, sabotarea dispozitiilor germane au fost posibile numai gratie concursului activ – uneori sau consimtamântului tacit – alteori al lui Lecca.* Totdeauna când eram incoltit de Richter pentru nerespectarea dispozitiilor sale, Lecca ma acoperea, gasea pretexte si scuze si promitea “reintrarea in legalitate”. Toate acestea mai ales inainte de vara anului 1943 când, pe de o parte, din motivele mai sus aratate, au inceput divergente grave intre mine si Comisarul General, iar pe de alta parte, “colaborarea” cu Richter s-a redus la trimiterea, la intervale de câteva saptamâni – si, adeseori numai dupa repetate cereri insistente, telefonic, din partea sa – a materialului, pe care Centrala a fost obligata de la inceput sa-l puna la dispozitia lui Richter.

In afara de sabotarea si nimicirea tuturor planurilor lui Hitler, am facut in cursul existentei Centralei sute de demersuri la diferitele autoritati ale Statului.

In legatura cu faimoasa *"Românizare"* , am obtinut retrocedarea unor averi luate samavolnic de la comunitati – cimitire, scoli. Am intervenit in favoarea unor grupuri profesionale evreiesti sau, in cazuri izolate, obtinând revenirea asupra evacuarilor ordonate. In legatura cu *munca obligatorie* , cerem, incontinuu ameliorarea conditiilor de lucru, posibilitatea acordarii de ajutoare, trimiteri de efecte; faceam plângeri impotriva raului tratament – din care cauza am fost insultat si propus pentru sanctionare (ancheta Ministerului Muncii la Detasamentul Taberelor de Munca 1943). La Ministerul de Interne, la Guvernamântul Transnistriei, la Presedintia Consiliului de Ministri, am intervenit pentru ameliorarea soartei celor deportati, pentru readucerea tuturor sau macar a unor categorii de deportati, din Transnistria s.a. La Ministerul Economiei Nationale, La Ministerul Aprovizionarii am intervenit pentru obtinerea de efecte de imbracaminte – blocate – pentru cei aflati la detasamentele de munca, precum si pentru cei deportati: am intervenit si am obtinut renuntarea la suprataxa pe care evreii au fost obligati s-o plateasca la pâine. La Ministerul de Interne, la Prefectul Politiei Capitalei am intervenit cu succes atunci când a fost vorba ca evreii sa fie strânsi in ghetouri sau când unele Prefecturi au ordonat, in mod abuziv, portul semnului distinctiv. La Ministerul de Finante am intervenit cu succes pentru scutirea de plata taxelor militare a celor aflati la munca obligatorie. La Marele Stat Major am intervenit si am obtinut concedii de odihna pentru cei aflati de mai mult timp la munca obligatorie, am obtinut concedii pentru marile sarbatori evreiesti. La Comisariatul General am intervenit si am obtinut acordarea de cartele nebarate de alimente unui numar insemnat de categorii de evrei si multe altele.

Numai intr-o singura audienta la fostul Maresal, in iulie 1943, am obtinut urmatoarele, confirmate mie in scris de catre Secretariatul general al Presedintiei:

1. Esalonarea, in rate de 400-500 milioane lei pe luna, a contributiei de patru miliarde lei ceruta de fostul Maresal *in termen de doua luni* , sub amenintarea celor mai grave sanctiuni in caz de neachitare (deportarea, confiscarea averii). De altfel, din aceasta contributie, s-au colectat in total numai vreo 650 milioane lei.

2. Aparitia decretului de amnistiere a evreilor care n-au predat efectele cerute in anul 1941 si dintre care multi au fost judecati si condamnati la pedepse grave, iar alti 40.000 asteptau cu infrigurare procesele.

3. Anularea ordinului privitor la evacuarea evreilor din târgurile din Moldova si Ardeal (din acelea ramase neevacuate in anul 1941), ordin care urma sa fie pus in aplicare de catre Ministerul de Interne chiar in ziua audientei mele la fostul Maresal.

In cursul aceleiasi audiente, l-am rugat pe fostul Maresal sa aprobe revenirea Dr.-ului Fildermann care fusese internat cu câteva saptamâni inainte din ordinul sau. Mi-a aprobat, verbal, cererea si chiar a doua zi dimineata am trimis aceasta aprobare Generalului Vasiliu rugându-l sa ceara imediat confirmarea de la fostul Maresal si sa ordone eliberarea Dr.-ului Fildermann, ceea ce s-a si facut dupa scurt timp.

Intr-o ultima audienta din martie 1944, fostul Maresal mi-a aprobat readucerea *tuturor evreilor deportati din tara* , din cauza precipitarii evenimentelor aceasta aprobare n-a mai putut fi pusa in practica decât partial.

In orice caz, in urma aprobarii obtinute anterior, un numar de circa 7.000 evrei din jud. Dorohoi, vreo 2.000 copii orfani precum si toti cei deportati din ordinul Ministerului de Interne in cursul anilor 1942-1943 ca fiind dovediti sau suspectati de "activitate politica ilegala", precum si cei pe care Marele Stat Major i-a deportat ca pedeapsa pentru delicte de munca obligatorie (celebrele "cazuri" ale Generalului Cepleanu), au fost repatriati de catre Centrala, care a depus eforturi supraomenesti ca in conditiunile de atunci aceasta repatriere sa se faca cât mai omeneste posibil.

Nimic nu oglindeste mai fidel sfortarile depuse de noi decât scrisoarea adresata mie, datata din 7 martie 1944, semnata de Móghilev, precum si de sefii celor zece colonii mai importante de evrei deportati, din cuprinsul judetului Moghilev (Anexa 2). 2

In cursul existentei Centralei, am reorganizat scoli de toate gradele, in toata tara; s-au infiintat cantine, in Capitala a functionat un teatru ocrotit de catre Centrala, chiar si o orchestra simfonica evreiasca, subventionata de catre Centrala.

Cultul a fost respectat, Sefului rabin i-am asigurat toate onorurile si situatia materiala cuvenita rangului. Am ocrotit rabinii. La interventia d-lui sef-rabin si a d-lui Benvenisti, am ordonat, dupa ce in prealabil am obtinut autorizatia Ministerului Cultelor, respectarea sabatului in toate scolile evreiesti din tara, masura luata pentru prima data sub aceasta forma.

In afara de interventiile in favoarea intregii colectivitati evreiesti, am intervenit in nenumarate cazuri individuale, salvând si in felul acesta multe vieti evreiesti, dupa cum o pot dovedi cu documente si

marturii. Astfel am intervenit si obtinut rezultatul dorit, in favoarea unor evrei fosti cetateni austrieci care, in urma unui ordin al fostului Maresal, urmau sa fie deportati in Transnistria.

Am scapat, de la darea in judecata Curtii Martiale, pe tânarul Kirmayer din Bucuresti.

Sesizat fiind de catre delegatii Centralei, reintorsi din Moghilev, ca in aceasta localitate se afla un copil evreu de 12 ani, foarte talentat violonist, care, nefiind orfan, nu putea fi trecut pe listele de repatriati, am intervenit la Ministerul de Interne si am obtinut autorizatia de a aduce acest copil in Bucuresti, ceea ce s-a si executat.

In cursul anului 1943, din ordinul Ministerului de Interne un numar de câteva zeci de familii evreiesti au fost ridicate de organele politienesti, urmând a fi trimise in Transnistria, la fel cu alte familii deportate anterior, am intervenit pe de o parte prin Imputernicitul Guvernului, iar pe de alta parte prin Nuntiatura Apostolica, obtinând eliberarea celor retinuti.

Am trimis personal ajutoare, clandestin, cunostintelor deportate in Transnistria.

Am ajutat persoane reprezentative ale vietii evreiesti care aveau nevoie de sprijinul nostru, dar nu puteau fi incadrati in Centrala (vaduva lui Ronetti Roman, colonelul M. Brociner si altii).

Pentru a putea scuti cât mai multi evrei de la munca obligatorie si, pe de alta parte, pentru a putea asigura existenta unui numar cât mai mare de intelectuali care n-ar fi acceptat ajutoare din partea organelor de asistenta ale Centralei, am marit peste masura numarul functionarilor Centralei, fiind incontinuu admonestat pentru aceasta de catre Imputernicit care cauta orice prilej ca sa concedieze cât mai multi din personalul Centralei. M-am opus din rasputeri si astfel am putut mentine aproape intacte cele aproximativ 3000 (trei mii) carnete de scutire si confirmari de numiri pe care le-am obtinut – sub diferite pretexte – pentru personalul Centralei si institutiilor anexe din toata tara!

Un capitol special in activitatea complexa a Centralei il constituie opera de asistenta. Ajutati de o comisiune de ajutorare careia i-am recunoscut autonomia si, mai târziu, ajutati de un comitet de initiativa, compus din cele mai distinse personalitati ale vietii evreiesti, am realizat ajutorarea populatiei evreiesti deportate cât si a evreilor de la munca obligatorie, iar prin Comunitatea Evreilor din Bucuresti, *cu fonduri puse de noi la dispozitie* , am ajutat intr-o larga masura familiile nevoiase din Capitala. Cu privire la acest capitol, al asistentei, date detaliate se pot gasi in volumul editat de catre Centrala Evreilor, care trateaza intreaga ei activitate, de la infiintare pâna in 1944.

Cred ca este locul sa mentionez aici ca ajutorarea celor deportati in Transnistria s-a lovit de dificultati mai mari, daca in aceleasi conditiuni pentru ei si pentru noi, acesti evrei s-ar fi aflat de pilda in China sau undeva in Africa.

In primul rând, la inceput – imediat dupa constituirea Centralei – a trebuit sa luam act ca orice ajutorare, orice interventie in favoarea celor deportati era considerata de autoritati drept *act de tradare* . Mai târziu, când, in sfârsit, am reusit sa obtinem autorizatia de a trimite: bani, medicamente, efecte de imbracaminte – uzate –, formalitatile impuse de o parte si de alta a granitei, dar mai ales din partea cealalta, anihilau orice elan si intârziau toate ajutoarele care stiam cât sunt de urgente!

Greutatea cea mai mare consta in faptul ca niciodata n-am putut afla *câti evrei se afla in Transnistria, unde se afla, de unde provin* s.a.m.d. Toate interventiile noastre la autoritatile Statului au ramas, in aceasta privinta, fara raspuns.

Desi am obtinut autorizatia de a face corespondenta *"oficiala"* cu comitetele evreisti din diferite localitati, *treceau luni de zile pâna primeam confirmarea unei scrisori, unei trimiteri de bani, efecte, medicamente* etc. Singurul mijloc de a putea afla ceva mai precis era corespondenta clandestina, trimisa prin oameni binevoitori, care se expuneau insa si ei – ca si trimitatorii si primitorii – celor mai grave sanctiuni.

La un moment dat, vazând ca nu putem fi in contact direct cu comitetele de deportati pentru a le ajuta si la procurarea alimentelor, am predat fostului Guvernator bani, pentru ca in contul lor sa furnizeze alimente de prima necesitate coloniilor de deportati. Luni de zile n-am stiut *daca, ce si in ce cantitate* s-au furnizat!

Zidul chinezesc care inconjura Transnistria era de nepatruns, nu numai pentru noi, dar *chiar si pentru autoritatile la care interveneam pentru curmarea situatiei mai sus descrise.*

Banii, pe care Centrala ii trimitea prin banca Nationala, la cursul de 60 lei marca, reprezentau, ajunsi in Transnistria, *mai putin de o sesime din valoare* . Dar chiar si asa Guvernamântul si Prefecturile efectuau platile cu mari intârzieri.

Zecile de lazi cu medicamente sau efecte se pierdeau pe drum sau, in cel mai bun caz, se *"rataceau"* , asa incât efectele de iarna, expediate din timp de noi, ajungeau primavara!

In sfârsit, nu pot sa nu relev aici ca – din nenorocire – am fost nevoit sa depun o plângere la Parchet impotriva unor conducatori ai unei colonii de deportati care, din banii sau lucrurile ajunse cu atâta greutate la destinatie, au avut lipsa de omenie sa-si insuseasca o parte, in loc sa le distribuie acelor nenorociti pe care ei erau pusi sa-i ocroteasca.

Aproape aceleasi dificultati ca cele descrise mai sus le-am avut si cu ajutorarea evreilor ramasi in Bucovina. La inceput, orice contact cu evreii din Bucovina ne era interzis. Abia mai târziu am putut trimite ajutoare banesti si delegati care sa le distribuie dupa necesitatile locale.

Desigur ca si in timpul existentei Centralei s-au comis samavolnicii si abuzuri de catre diferite autoritati. Daca reuseam sa aflam intentiile autoritatilor, interveneam pe toate caile pentru a impiedica realizarea lor, iar daca aflam de ele, dupa ce au fost luate, interveneam pentru inlaturarea lor.

In felul acesta, de exemplu, am reusit, prin interventiile facute la dl. dr. Lupu sa inlatur legiferarea semnului distinctiv (steaua lui David) pentru evreii din toata tara (Richter adusese chiar si *"modelele"* de stele din Germania).

Nu pot sa nu mentionez aici ca, in straduinta mea de a face tot ce am facut, am fost sustinut de catre evrei, oameni de bine, care, in afara Centralei, interveneau adeseori pentru aceleasi lucruri, dar pe alte cai. Adeseori am constatat cu placere ca, pentru anumite interventii, terenul era deja pregatit, dar tot atât de adevarat este ca promisiunile pe care cei care interveneau in afara Centralei – si in special dl. sef rabin dr. A. Safran, dr. Fildermann si M. Benvenisti – le obtineau, *nu puteau fi realizate decât daca urma si o sesizare si sustinere oficiala din partea Centralei.*

Astfel, nestiut decât de câtiva initiati, Centrala *A COLABORAT PENTRU SALVAREA EVREILOR CU FOSTII SI ACTUALII CONDUCATORI AI EVREIMII* .

Acestea sunt, in linii mari, realizarile Centralei. Pentru a descrie lupta dusa zi de zi pentru obtinerea acestor rezultate ar trebui volume intregi.

Colaboratorii mei mai apropiati imi atrageau atentia adeseori ca ar fi necesar ca realizarile Centralei si, in special rezultatele favorabile ale nenumaratelor interventii pe care le faceam, sa fie difuzate in public. N-am aprobat niciodata sa se faca acest lucru; raspundeam ca *n-am nevoie de reclama* iar pe de alta parte *ma temeam ca, aflându-se de demersurile intreprinse si rezultatele obtinute, as putea periclita succesul altor demersuri* , prin faptul ca nemtii sau cercurile românesti potrivnice oricarei ameliorari in situatia evreilor ar fi protestat.

Nu mi-am dat seama atunci ca, pentru un conducator de obste, reclama este foarte importanta si necesara, MAI IMPORTANTA CHIAR DECÂT SCOPUL PENTRU CARE LUPTA!

Multi au fost aceia care au suferit si in timpul existentei Centralei.

Ce ne-ar raspunde insa evreii din *Germania, Polonia, Cehoslovacia, Austria, Olanda, Belgia, Franta, Danemarca, Norvegia, Italia, Ungaria si Bulgaria* , ultimele trei tari aliate, in vremea aceea, cu nemtii, ca si România – daca i-am intreba *CE N-AR FI DAT SA FI AVUT SITUATIA CELOR MAI NENOROCITI EVREI DIN ROMÂNIA DIN TIMPUL EXISTENTEI CENTRALEI?*

Dumnezeu, oameni ca Nuntiul Apostolic, Arhiepiscopul Cisar, dr. Lupu si altii, evrei proeminenti, fosti si actuali conducatori ai obstei, sunt martori ai zbuciumului meu de doi ani *pentru salvarea evreilor din România, a caror sentinta de moarte a fost semnata la Berlin.*

Am facut aceasta din indemnul de a ajuta poporul din care ma trag si, in aceeasi masura, pentru a-mi feri tara de rusinea de nesters care ar fi acoperit-o in cazul in care nemtii ar fi reusit sa-si execute planul.

Si acum, când, in sfârsit, am crezut ca voi putea gusta din placerea libertatii, la fel cu cei pentru a caror salvare am luptat timp de peste doi ani, ma vad inconjurat de un val de ura si atacat pe nedrept de presa.

Care este vina mea? Ce mi se poate reprosa?

Ca am reusit – cu ajutorul lui Dumnezeu si al unor oameni intelegatori – prin demersurile pe care le-am facut, prin modul cum am stiut sa prezint si sa reprezint obstea evreiasca in fata autoritatilor Statului, prin modul in care am stiut sa prezint si sa sustin cererile populatiei evreiesti – *sa evit repetarea tristelor evenimente petrecute in tara, inainte de infiintarea Centralei, sau a celor intâmplate in toate celelalte tari din Europa, chiar in timpul existentei Centralei?*

N-am socotit cu recunostinta populatiei evreiesti, am crezut insa ca adevarul nu se va putea nega niciodata.

Nu cer altceva decât ca sa fie lasat adevarul sa iasa la iveala.

De aceea, am dat detaliile de mai sus, atât cât ingaduie spatiul unui memoriu, pentru ca acei care n-au cunoscut activitatea Centralei si a mea, precum si cei care – sunt convins ca nu din rea credinta, ci numai

din lipsa de informatie – ma calomniaza, sa recunoasca adevarul si sa ma judece in lumina acestor date adevarate si dovedite.

Bucuresti, 14 noiembrie 1944.

1 Aceasta anexa lipseste in arhiva consultata la Haifa.

2 Documentul lipseste din fondul arhivei.

28. LUPTA DE CLASA LA STOIANA - IERI SI AZI

Pare curios cât de rar ramân singur cu mine insumi si cât de rar pot sa ma inchipui intr-un trecut al meu, fara explicatii sau ornamente. Din multele intâmplari ale vietii câte oare m-au inarmat cu o intelegere adânca a propriei mele istorii, ori câte au oferit temei de justificare propriului meu trecut?

Când incerc acum sa deslusesc amintiri fixate intr-o perioada dramatica a familiei mele nu am intentia sa raspund unor intrebari retorice, nici sa compun o pledoarie pentru soarta celor condamnati la disparitie, numai din motive „sociale", de catre functionarii si mercenarii unei ideologii pretins revolutionare. S-au adunat multe experiente ale vietii, au existat multe ocazii de a exercita nedreptati; jertfele au fost dramatice si unele chiar ireparabile; au disparut in nefiinta sute de mii de oameni in vâltoarea vremurilor, prin inchisori, lagare si „colonii" de munca fortata, in beciurile politiei si ale securitatilor. Au curs anii, dar cuvintele adevarului nu au fost inca rostite asupra intâmplarilor vietii noastre si nici cugetele celor ce pretind a fi moralistii vremurilor noi nu par a se fi trezit la lumina intelepciunii.

Pot oare sa evoc acea lume care intentiona sa inalte din vârtejul naruirilor, a injosirilor omului si a asezarilor lui, imaginea „comunismului victorios", incercând sa convinga ca acesta ne va purta spre culmile limpezi ale progresului uman? Sa evoc calm si fara patima, fara compasiune fata de ai mei, fara acele indoieli si dezorientari pe care ti le da dimensiunea gândului si a sentimentului in disperare? Sa vorbesc despre trecut, privindu-ma de la distanta, intors la paroxismul unor zile de alta data, din linistea aparenta a zilelor de azi? Mai bine zis sa scriu cu sentimentul – totdeauna consolator si uneori victorios – al supravietuitorului? (Supravietuirea nefiind un merit, ci o sansa.)

Si totusi voi incerca sa vorbesc cu vocea proprie despre unele din agresiunile de ieri, adeseori nimicitoare, care voiau sa ne constrânga a uita ce am fost.

Trebuie sa amintesc ca invalmaseala nimicitoare, neexplorata si insuficient inventariata din România ultimilor cincizeci de ani nu a creat inca acel sentiment al datoriei intelese pâna in adâncul constiintei, care sa fie capabila sa inlesneasca – ori sa determine – evaluarea unei tragice si vinovate perioade din istoria contemporana a tarii.

La asemenea gânduri ma indeamna seria de documente din arhiva familiei mele si din cronica propriei mele vieti, marturii ale unor fapte si intâmplari, când lente, când precipitate, prin care aparatul de stat, pretins socialist, si-a propus – si a reusit – sa anihileze o „clasa sociala". Prin urmare „lupta de clasa", o lupta alimentata cu argumente si pretexte menite sa stimuleze forta de penetratie si de generalizare a acelei actiuni politice, a carei umbra nu s-a destramat nici pâna azi.

Ne-am confruntat atunci si cu sentimentul spaimei, fara sa intrezarim ceea ce avea sa se intâmple mai târziu. Intrebarile erau fara raspuns. Spaimele nu pareau a se linisti – decât in moarte.

Orgoliul noii puteri era si alcatuirea omului timorat, transformat si inchis in neputinta supunerii pentru tot timpul vietii lui, fara sa gândeasca, fara sa agoniseasca nimic, nici ca omenie, nici ca bunuri, destinat – in lunga sau scurta sa viata – sa nu adune altceva decât trista paragina a zilelor sale.

Centrul familiei noastre era Stoiana. Aici s-a transformat sensul armonios al vietii mamei mele, radacina cea mai adânca a sentimentului ei tonic, armonia firii, ca si rezistenta vointei ei sigura, senina si neclintita de furtunile distrugatoare ale vremurilor.

Stoiana era una din cele sase mosii ale bunicului meu. O proprietate pe care mama ar fi trebuit sa o mosteneasca. Dar lucrurile s-au petrecut altfel: parintii mei au fost nevoiti sa cumpere aceasta mosie de la bunicul meu, in 1912 (anul nasterii mele). O proprietate re-câstigata de parintii mei cu motivatii biografice, consumate in trecut, si cu sperante ce se prefigurau in viitor. Pretul (enorm in acei ani) 94.000 fiorini aur (1 fiorin = 2 coroane) a fost acoperit, in parte de cei 40.000 fiorini aur, cu care Catalina Lazar, bunica (decedata când mama avea 5 ani) a inzestrat-o pe fiica ei mezina – Lenci. In centrul acestei intâmplari era o intriga de familie, motivata cu pretexte etnico-nationale, greu de inteles astazi si straina timpurilor noastre, care mai mult camufleaza decât dezvaluie sensurile unor conventii de alta data. In mod cert, dorinta mamei de a fi proprietara mosiei de la Stoiana era asociata la ideea omului care isi faureste destinul dupa propria dorinta. Aceasta dorinta a declansat confruntari intre doua din cele trei surori, incordari fierbinti si invrajbiri pentru tot restul vietii, pâna dincolo de moarte!

In biografia mamei, Stoiana devenise simbolul fericirii personale, conjugale si familiale. Dar fericirea aceasta avea sa-si arate asprimea. Otravit de un adversar politic (un "averescan"), tatal meu a decedat in 1923. Avea 47 de ani. Mama greu a reusit sa invinga durerea care parea a fi ucigatoare. Dupa aceasta drama, Stoiana i-a aparut mamei pradat de farmecul podoabelor si roadelor sale, lipsit pâna si de frumusetea naturala a asezarii. Si totusi, aceasta suferinta, aparuta atât de brutal in calea unei femei de 38

ani, avea sa indârjeasca energia mamei si toate preocuparile ei, dominate de chinuitoarea constiinta a indatoririlor materne, orientate catre educatia si viitorul celor doi fii minori.

Relatia mamei cu Stoiana s-a inlantuit de-atunci incolo si cu interesele materiale ale familiei. Neputând sa mai locuiasca in vechiul conac, unde totul ii amintea de trecut, si-a amenajat o alta casa. A parasit atunci pentru totdeauna adâncimea racoroasa a parcului, cu o vegetatie luxurianta, forfota vietuitoarelor din arbori si din iarba si un ochi de apa, care sclipea zglobiu in tufaris.

Conacul vechi si „aleea" au ramas in sufletul mamei martorele primelor intâlniri cu natura si ale unei singure si mari iubiri. Un fel de univers ideal, imagine a lumii personale, orchestrat de lirismul cromatic al anotimpurilor, de sonoritatile cristaline si percutante ale cântecului pasarilor. In mod cert Stoiana cuprindea amintirea iubirii, a emanatiilor spirituale, a sperantelor si prieteniilor. In biografia locului trebuie amintiti si cei care l-au cautat aici pe Guilelm Sorban, compozitorul care traia in poezia lui Eminescu, a lui Cosbuc, a lui Goga. Dintre musafirii parintilor la Stoiana au ramas in memoria mea si a familiei George Dima, George Cosbuc, Emil Isac, Al. Ciurea, Andrei Bârsan, Ioan Scarlatescu, Popovici-Bayreuth, Al. Vaida-Voevod, Mihai Popovici, Octavian Taslauanu, Leonida Domide, Liviu Micsa, Lucian Bolcas...

Intre 1923 si 1948, anul când familia noastra era expulzata – adica deportata – din Stoiana si proprietatile ne-au fost confiscate in favoarea statului, român, mama n-a mai intrat niciodata in peisajul visurilor ei romantice. Adica vreme de 25 de ani!

Dar si astazi, când arborii si intreaga lume vegetala a aleelor au revenit la infatisarea lor originara, ignorând geometria arhitectului vienez care le-a dat forma elaborata, parcul parca este impregnat de un sentiment cufundat in imaginea sperantei, a iubirii, a amintirilor din copilarie si a unei mari tragedii.

Mama dispunea de o solida experienta de viata, ca si de intelepciunea de a nu altera sensurile lucrurilor si de a privi viata fara iluzii. Am pastrat mereu in amintire impresia produsa de istorisirile sale, care ne aduceau mai totdeauna spre lumea de la Stoiana, cunoscuta de dânsa adânc, cu toate evenimentele vietii satesti, receptionate cu o calda afectivitate. Cititoare atenta si meditativa a literaturii ruse, Lenci Sorban privea cu scepticism si resemnare fatalista desfasurarile vietii de la tara, destinul si obiceiurile mosierilor, mai mult ori mai putin aristocrati, preocuparile lor, adeseori de o jenanta primitivitate. Era convinsa de necesitatea disparitiei acestui specimen social.

Lenci Sorban era o femeie harnica si inventiva. Cauta – si gasea mereu – noi forme de stimulare si de rentabilizare a afacerilor de la mosie. Ca administratoare a averii noastre s-a dovedit a fi foarte priceputa si eficienta. Se mândrea, cu discretie, ca ramasa singura, adica vaduva, averea noastra nu s-a irosit, dimpotriva – a crescut. Credea in „predestinatie" – desi era catolica –, adica credea in destinul conditiei sale sociale. Integrata in lumea proprietarilor, iubita si respectata in conventiile de politete de traditie feudala (i se zicea „mariasa", adica „Maria Sa"), a fost si dânsa stigmatizata in 1948, cu intreaga „clasa sociala a exploatatorilor". De altfel, in toate imprejurarile definitorii ale biografiei sale nu a facut nici o tentativa de a se schimba. Si nici n-a renuntat, in nici o imprejurare la conventiile protocolare de traditie nobiliara. Lenci Sorban avea convingerea ca e preferabil sa pierzi totul, chiar si viata, decât sa-ti pierzi propria ta istorie.

Când stihia revolutiei (socialiste) si furtuna devastatoare a „luptei de clasa" au deposedat-o de toate bunurile ei imobile, fiind si deportata din Stoiana, aceasta operatie de chirurgie politica i-a intarit convingerea ca iluziile unor visatori umanisti au fost convertite in neomenie si moarte.

In constiinta alarmata a unor „activisti" prea simpli, noi am aparut nu numai vinovati dar si sortiti sa fim izgoniti de pe scena vietii. Unul dintre executanti ne-a strigat: „plecati pentru o suta de ani". Altul, mai instruit, a replicat: „nu o suta, pentru totdeauna! Vesnic!"

Iata-ne: la numai 50 de ani s-a si irosit combustiunea acelei ideologii, iar „revolutionarii" se transformara in rebelii propriei lor ideologii, cu o noua pasiune tot „revolutionara".

Au trecut, asadar, chiar 50 de ani. Nu o suta si nici o „vesnicie". Prin *Legea 18* si *Legea 112* am fost imbolditi sa pornim catre o noua forma de vietuire, cenzurata insa tot de spiritul „comunist", care consacra si permanentizeaza detinerea bunurilor pe baza unor argumente politice de catre acei care le-au confiscat de la adevaratii proprietari.

Eu insumi m-am reinstalat in ruinele fostelor noastre case de la Stoiana, unde ma simt asemenea unui urs care n-are parte de bârlog. Uneori gândurile ma intorc spre sirul celor care au trudit aici generatii dupa generatii, sute de ani, cu eforturi si sudoare, ca sa-si tempereze, prin munca si agoniseala, gândurile si temerile. O am alaturi pe mama, deposedata violent de tot ce adunasera stramosii ei. Stiu ca agresiunile institutionalizate nu i-au putut stigmatiza alcatuirea morala si n-au lasat nici un semn pe chipul ei. Dar

dupa atâtea amputari si condamnari, legile actuale putea-vor oare vindeca arsurile din anii de pârjol? E prea multa ornamentatie verbala si viclenie in felul cum se pun problemele revenirii la „normalitate". Trecut si viitor! Suntem sfatuiti sa ne luam ramas bun de la duhul stihiilor de alta data, sa ignoram frenezia sentimentelor agitate de o posibila restaurare a constructiilor social-politice darâmate de totalitarism. Unde se afla oare argumentele noului nostru destin? Infectiile politice se imprastie printre noi, raspândesc peste tot microbi si murdarii – in case si in suflete. Existenta zilnica este hartuita de indoieli, sovaieli, caderi si saracie. Fata-n fata cu asemenea mizerii, toti cei care au cunoscut, ca existenta proprie, oprimarea, conditia celor urgisiti – români, evrei, greco-catolici, sectanti, tigani etc. – privesc si vad altfel lumea noilor stapânitori, aflati, asemenea celor vechi, in razboi cu tara. Ne si sunt intoarse gândurile la vremurile de ieri, parafate cu argumentele inselaciunii. Jumatatile de adevaruri, prin care s-a justificat programul de anihilare morala si materiala a celor inselati de legile-surogat elaborate de parlamentele de dupa 1989, sunt chiar mai putin oneste decât cele ce enuntau „maretia destinului omenesc" (in „socialism"), ideea ca, "vremea schimba fata tarii si garanteaza libertati prin eliberarea omului din catusele muncii sfarâmatoare" s.a.

Sa vedem insa cum arata faurirea socialismului la Stoiana, destinat sa nu intruchipeze idealul fericirii umane dupa alungarea „exploatatorilor". Din documentele pastrate se contureaza dimensiunea cu totul neobisnuita a evenimentelor ce se petrecusera in acele zile, la mijlocul secolului trecut.

Devastarea, cum se va vedea, se facea dupa bunul plac al unor „tovarasi de incredere", cu avizul Partidului Comunist. Se distrugea astfel viata unor „exploatatori".

Iata cum s-au derulat evenimentele:

Documentele aflate la Arhivele Statului din Cluj-Napoca contin numeroase urme din avalansa brutala a exproprierilor, prin care puterea voia sa acrediteze ideea ca socialismul va asigura tarii viitorul ei fericit prin distrugerea „exploatatorilor". Aceste documente – nicicând si de nimeni cercetate – ofera stiri frapante despre „stilul" in care au fost facute exproprierile, in general, ca si despre rezultatele acestora.

Insemnarile mele se sprijina pe continutul filelor din dosarul familiei Sorban, care consemneaza momente si aspecte desprinse din procese-verbale, inventare, note ale militiei etc.

Lumea evocata este a abuzurilor, a furturilor si a jafurilor oficial promovate. Ea vorbeste despre graba, despre smecherii si despre risipa stimulata. Iar legile la care se fac trimiteri, constituie un sistem destinat sa justifice hotia si jaful. Trebuie adaugat numaidecât ca intre latura exterioara a faptelor si latura lor launtrica, legata de natura celor care au actionat, a existat o insiruire activa si reciproca. Fara o asemenea imagine nu se poate lamuri in mod veridic aparitia spontana a metodei „socialiste" in politica noastra si nici nu se pot aprecia corect rezultatele, pâna azi resimtite, ale „muncii ideologice", ale „luptei sociale" inaugurate de puterea comunista si câstigate de ea – dar nu pentru totdeauna. In acea perioada când s-au rastalmacit problemele esentiale ale umanismului, erau scoase din circuit si destinate disparitiei nu numai bunurile personale ori de folosinta obisnuita ale celor mai instariti, dar si valori de interes national. Pentru a distruge s-a apelat la instinctele rele ale unor paturi defavorizate pe plan material si moral, care au fost angajate in diverse forme de „lupta populara" impotriva „exploatatorilor".

Vom intelege „partinitatea" activistilor folositi la lichidarea bunurilor celor expropriati din câteva exemple. Pentru inceput ne vom referi la cel mai cuprinzator proces-verbal, prin care s-a procedat la preluarea „gospodariei expropriate, in baza Legii nr. 83/1949", de la familia Sorban. La *Capitolul III – Cladiri* de ex., se arata ca au fost luate: „1. Una casa construita din piatra, acoperita de tigla – incaperi 10; 2. Una locuinta personal (?), construita din piatra acoperita de tabla – incaperi 12".

Asadar 22 incaperi, dintre care câteva destinate bucatariilor, locuintelor de serviciu etc. Restul, aproximativ 15 camere, apartineau spatiilor locuite ale celor doua case. Sub semnaturile lui Livescu Alexe, delegat cu ord. nr. 2100/1949, Moscasan Ioan, agent agricol, Pop Izidor, responsabil al satului Stoiana, Bogdan Emil, membru in B.O.B., Horváth Iacob, administrator – se procedeaza la preluarea inventarelor „moarte" din gospodariile expropriate, dupa cum urmeaza: „1 dulap vesela; 5 mese de marimi diferite; 10 buc. scaune diferite; 4 fotolii imbracate in piele; 1 buc. birou; 4 buc. dulapuri haine; 2 buc. paturi; 2 buc. dormeze; 1 buc. cuier de lemn; 3 buc. noptiere; 1 buc. toaleta cu oglinda mare; 3 buc. lampi de masa; 1 buc. soba de gatit."

Atât!

E adevarat insa ca intr-un alt proces-verbal anterior, incheiat la 6 martie 1949 in localul Prefecturii de la Dej, s-a consemnat „preluarea celor gasite (!) la locuinta lui Sorban Livia (corect Lenci) din Stoiana, cele ce urmeaza: doua farfurii portelan diferite; una fructiera sticla; una tava patrata portelan; un ibric

portelan fara capac; una cutie metal cu 2 ceasuri stricate si 3 capace; doua covoare stricate; una furculita cu doua coarne". Semneaza Morar T., care preda si Dr. Pop Alexandru, care preia.

Nedumeriti si probabil intrigati de saracia unor mosieri, se mai fac câteva incercari de a indrepta cuprinsul inventarelor. O noua comisie, mai reprezentativa, compusa din deputatul Comitetului Provizoriu Judetean, delegatul PMR (Partidul Muncitoresc Român) Judetean, delegatul comitetului provizoriu al Plasei Gherla, al Gospodariei Agricole de Stat din Iclod – constituita in „colectiv de munca" mai incearca sa completeze lista. Procesul verbal din 10 iulie 1949 (reprodus in facsimile) mentioneaza „ridicarea urmatoarelor obiecte de arta si de valoare" (!?): 1. Una lingura de argint; 2. Una rama masiva rotunda de fier; 3. doua florare de fier; 4. trei lampi cu suport; 5. trei sfesnice din metal; 6. un obuz; 7. 112 volume note muzicale". Si se mai arata ca „din obiectele de arta si de valoare nu s-au ridicat: un pian, un scaun leagan, un bufet si biblioteca, care obiecte ramân in pastrarea administratiei gospodariei agricole."

Desigur, nici acest ultim inventar nu dezleaga enigma: unde au disparut sau, mai bine zis, ce s-a ales cu lucrurile aflate in cele 15 incaperi din cele doua case dupa numai doua luni de la deportarea familiei noastre din sat? In vârtejul lichidarii unei gospodarii stabile, cu acumulari continue si succesive de peste o suta de ani, diversi responsabili si delegati au volatilizat câteva vagoane de mobila *Biedermaier* si *Jugendstil* , tablouri de Mihai Serban, Smigelschi, L. Libay, István Nagy, Becael Harnik, Vera Szabó, Albescu s.a.); zeci de covoare orientale, piese de argint etc. Au mai disparut, fara urme in inventare: doua din patru tractoare, doua piane, un automobil, o motocicleta BMW, doua batoze, trasuri (de valoare muzeala) etc. etc.

Fiind vorba de o „lupta" concreta dintre doua forte sociale, disparitia unor bunuri apartinând unui „exploatator" era justificabila nu numai teoretic. In acele imprejurari, intr-o atmosfera de teroare si extaz murdar, se putea sacrifica orice pe altarul distrugerilor daca servea interesele „clasei muncitoare" si „continutul luptei pentru progres a omenirii". Era intr-adevar in cauza lupta pentru apararea intereselor omenesti?; o lupta cu mostenirea unui trecut invins cu arme politice de „fortele sanatoase si progresiste ale poporului?"

Frenezia cu care pasiunea militanta a „delegatilor" a procedat la dezmembrarea gospodariei noastre de la Stoiana nu a avut doar o motivatie ideologica. Fiindca nu putine din lucrurile disparute in 1949 se afla pitulite – ori chiar la vedere – in unele din casele celor noua sate ale comunei Cornesti si mult mai departe, la Iclod, Bontida ori Apahida. Câteva mi-au fost oferite spre cumparare. Am achitat pentru ele atât cât mi s-a cerut, fara a formula nici un repros. Dar n-am uitat ca din exaltarea unor idei obscure au aparut si modurile salbatice ale represaliilor „politice" institutionalizate, ca cele de la Canal, de la Bicaz, de la armata, ori din Delta, prin care s-a urmarit distrugerea, fizica si morala, a unei importante parti a societatii românesti. Nimeni nu a numarat victimele acelor „actiuni" savârsite in numele partidului comunist, care n-a pregetat sa justifice crima, jaful si hotia unora dintre cei inaltati la rangul de „activisti". In aceste imprejurari ce importanta mai au masluirile comise prin procese-verbale, consemnarile arbitrare ale bunului plac care au capatat efect executor prin consecinte.

Astazi nu e la moda sa vorbesti despre victimele facute de politica intr-una din cele mai tragice epoci, când Partidul Comunist a avut in mâna soarta locuitorilor tarii, fiind foarte sigur pe sine si pe dainuirea vanitoasa a regimului sau.

In anul exproprierilor a aparut la vedere un soi de oameni care n-aveau nici nationalitate, nici religie, in schimb erau infratiti cu acele forte sumbre care impovarau traiul. Un produs al schimbarii si al improvizatiei ridicat la rangul de unealta a „democratiei revolutionare". Nici in calitate de contemporan, nici in cel de supravietuitor nu doresc sa intru in disputa cu acel fenomen. Si totusi trebuie sa-mi intorc privirea spre acea vreme, pentru a aminti si unele din consecintele sale.

La Stoiana, cum s-a vazut, au disparut tractoare, mobile, piane si alte instrumente muzicale (intre ele o vioara construita de Jacob Stainer din Tirol!); au disparut in conditii ce nu corespundeau câtusi de putin scopurilor urmarite de legile revolutiei si nici nu foloseau acestora, decât daca acceptam presupunerea ca practica jafului s-ar fi aflat in corespondenta cu temelia ideologica a Partidului Comunist, cu intentiile sale de a distruge orice proprietate personala ca necesitate sociala. Astfel s-ar explica acea agresivitate, datorita careia a fost mistuita la Stoiana o biblioteca cuprinzând peste 5000 de volume si cele 112 volume de note muzicale, intre care se aflau manuscrisele compozitorului Mihai Sorban de Cernesti (fratele bunicului meu), ale lui Ioan Scarlatescu si 15 volume cu compozitiile nepublicate ale lui G. Sorban, precum si corespondenta acestuia cu George si Maria Dima, cu George Cosbuc, Iacob Muresianu, Andrei Bârseanu, cu St. O. Iosif, Emil Isac, A.P. Banutiu, Al. Vaida-Voevod, Egisto Tango, Al. Ciurea, Iosif Popovici, Árpád Szendy, Lucian Bolcas s.a.

Cu aceasta catastrofa in suflet, despre care aflasem fireste fara intârziere, si cu sentimentul treaz al unui reper istoric, m-am despartit atunci, in 1948, de Stoiana.

Dar tot atunci, peste intentiile distrugerii si ale diversilor executori ai programelor samavolnice, am avut si o mare surpriza: o tânara sateanca din Stoiana, Titina Pop, a reusit sa salveze un contrabas si un volum din manuscrisele tatalui meu. Volumul cuprinde 17 cântece pe versuri de Eminescu, Cosbuc, St. O. Iosif si O. Goga; 2 coruri si o piesa pentru pian.

Mi-aduc aminte limpede de aceasta imprejurare. Eram inca rectorul Institutului de Arte din Cluj când, intr-o dimineata, m-a cautat la Institut Titina Pop. Intâmplarea neprevazuta m-a impresionat profund. Traversam o perioada când credeam ca nu-mi ramâne decât un singur lucru: sa ma retrag in mine si sa tac. Nu era usor. Cineva imi spusese ca ar fi mai usor in exil, decât sa traiesti singur acasa.

Titina Pop locuieste acum la Dej. N-am uitat niciodata gestul ei de bunavointa si solidaritate.

Pentru a intelege cât mai corect fatarnicia si indiferenta fata de legile proprii de care au dat dovada agentii „comunismului" transcriem câteva fragmente din *Decretul 83 (in completarea unor dispozitiuni din Legea nr. 187 din 1945* 1*:*

Articolul 2 dispune: „Trec in proprietatea statului, ca bunuri ale intregului popor:

a) Exploatarile agricole mosieresti (...) cu intreg inventarul viu, mort si cladiri apartinând sau afectate acestor exploatari;

b) Instalatiile agricole si semi-industriale, bunurile si materialele destinate exploatarii agricole... etc.

c) Toate creantele, titlurile precum si participarile si drepturile cuvenite, decurgând din activitatea exploatarilor mosieresti expropriate.

Art. 3. – *Nu intra in prevederile decretului de fata obiectele de uz personal si casnic, apartinând proprietarilor exploatarii expropriate, (...) prepusilor acestora precum si familiilor lor, alimentele din depozitele acestor exploatari necesare consumului propriu.*

Prin urmare, comisiile care au procedat la confiscarea *obiectelor de uz personal si casnic* se considerau a fi intr-o pozitie superioara celei pe care o avuse legiuitorul. Aceasta lipsa de respect fata de normalitate s-a vadit in legislatie si administratie, in politica economica, in educatie si cultura, in biserica, in armata, urmarind, cu toate mijloacele si cu orice pret, crearea statului si a societatii „comuniste".

In 1946 Ion Pas, in calitatea sa de ministru al artelor, m-a numit in functia de director al Conservatorului de Muzica si Arta dramatica din Cluj. Se stia prea bine ca eram unul din cei prinsi in razboiul generatiei mele contra nazismului, o generatie care mai dispunea de o rezerva necheltuita de credinta in dreptatea luptei sale. Eram in relatii destul de bune si cu dr. Petru Groza. In jurul meu tara si lumea incerca sa intre in tipare noi. Groza ma avertizase ca n-am dreptul sa „bat pasul pe loc". Eram cam la jumatatea vietii active, când – imi spunea Groza cu bunavointa – trecusem de vârsta promisiunilor: urma sa dovedesc capacitatea de a demonstra ca sperantele puse in mine nu se vor irosi.

In 1948, prin reforma invatamântului, a fost infiintat Institutul de Arte din Cluj. Am fost numit rector al acestui institut si apoi debarcat din functie ca si de la catedra in octombrie 1949. Credeam atunci, ca si in alte momente de mare necesitate ca, inainte de orice, apartin si eu patriei. M-am simtit chemat sa contribui macar la consolidarea vietii culturale la Cluj si in Transilvania. Mai ales ca razboiul de „rasa" a ungurilor impotriva oricarui român in Ardeal continua fara ragaz. „Valahul" era tratat ca un paria, ca un obiect de ura, de dispret si prigoana.

Am reusit sa organizez noul institut fara subventii de la stat si chiar sa initiez construirea unui camin pentru studentii in arta 2. Dar stiindu-ma inselat in sperantele mele, ca toti cei care visasem la o lume noua, mai bine intocmita, am refuzat sa scriu despre „orientarea istorica" derivata din „directia comunista". Eram legat de alte curente ale vietii societatii si nu credeam in „importanta istorica universala" a comunismului, in care legatura omului cu misiunea sa sociala este cenzurata de ura si de conflicte interumane. Aproape douazeci de ani – intre 1945 si 1963 – nu am scris si n-am publicat nici macar un rând. Am refuzat sa reneg confesiunea greco-catolica a parintilor si stramosilor mei, multi dintre ei fiind preoti, si sa ma lansez, asa cum mi s-a propus, intr-o alta lume spirituala, de alta rânduiala. In aceste imprejurari am fost eliminat din viata publica. Partidul Comunist si-a amintit de originea mea sociala si a dispus sa fiu indepartat din invatamânt. Mi s-a oferit o singura posibilitate de a câstiga un ban, un post de zugrav-vopsitor la Uniunea Cooperativelor de Consum din Cluj, unde nimeni nu m-a obligat sa-mi asum vreun rol politic ori cultural. Aveam un director intelept. Era evreu si-l chema Schweiger. Ca de obicei când era totul in joc – existenta, supravietuirea – ma simteam puternic.

In pofida pasivitatii mele notorii am fost pus sub ancheta Securitatii si arestat din nou – a patra oara – in iulie 1952.

Când familia mea a fost expulzata de la Stoiana, s-a permis – eram inca rector la Institutul de arte – ca mama sa locuiasca la mine, in Cluj.

Se intelege ca situatia noastra era grava. Ne aflam intr-o izolare severa, eram saraci si aproape de disperare. (Astazi, dupa mai bine de 50 de ani, ma gasesc aproape la fel de neputincios fata-n fata cu excesul de putere al „statului democratic" si ma tem, chiar de ceva si mai rau.)

Intâmplarea face ca la Arhivele Statului din Cluj-Napoca sa se gaseasca o serie de urme despre modul cum incercam sa ne ajutam noi insine, desi eram constienti ca prin subterfugii, proteste ori rugaminti nu puteam sa ne scuturam de propriile noastre poveri. Ma voi referi la unele din ele pentru a schita si configuratia epocii si unele aspecte ale sbaterilor noastre.

In ordine cronologica: la data de 28 mai 1949, comandantul Militiei din Cluj (cu adresa nr. 16168) cere Postului de Militie Stoiana sa „cerceteze si sa comunice in termenul cel mai scurt urmatoarele: cât pamânt a avut in acea comuna numitul Sorban Vilian, daca a fost expropriat acest pamânt in primavara anului 1945; daca acesta a cedat de buna voie pamântul taranilor..." etc.

„De asemenea ne veti mai comunica daca la data de 2 martie 1949 a mai fost expropriat acest pamânt si anume cât de la Elena Sorban, cât de la Raoul Sorban si cât de la V. Sorban?"

De ce se interesa Militia de pamânturile noastre? Fiindca intre 1944 si 1948 in legatura cu „transformarile revolutionare" din tara aparusera câteva modalitati – pe atunci nu stiam ca erau doar aparente – de a interpreta calitatea de „mosier". De exemplu: cel care in primavara anului 1945 nu dispunea decât de 50 ha pamânt, acela nu intra in categoria de mosier. Drept care si noi, asemenea altora, am donat comunei Stoiana tot ce depasea 50 ha. Fiind trei proprietari, am ramas cu cca 150 ha pamânt arabil, confiscat apoi in primavara anului 1949.

In contextul acestor evenimente au intervenit si alte lucruri hotarâtoare pentru propria noastra viata.

Reveniti la Cluj – mama si cu mine – Militia ne-a somat sa ne prezentam zilnic pentru control la Biroul de evidenta a populatiei, intrucât faceam parte din rândurile celor „expulzati". Mi s-a perchezitionat casa in cautare de arme si „valori". Am ramas uimit de ceea ce aflasem. Cei patru militieni ne-au avertizat ca in termen de douazeci de zile, in mod obligatoriu, va trebui sa parasim Clujul. Ce sa le raspund? Au scotocit toata casa, au deschis toate dulapurile si sertarele, au ciocanit peretii, dusumelele. Si totusi perchezitia nu parea a fi serioasa. Aveam impresia ca nici unul dintre militieni nu credea cu adevarat ca in casa la noi ar putea gasi valori ori arme ascunse. Prin urmare eram linistiti. Dar mai era inca ceva: cât timp Ungaria a tinut ocupata Transilvania de Nord am uitat ce lucru sfânt era inainte (chiar si in vremea Austro-Ungariei) dreptul persoanei si libertatea cetateanului. Patru ani, cât au stapânit din nou ungurii „Ardealul cedat" expulzarile românilor din Ungaria, evacuarile din casa, perchezitiile, confiscarile de imobile si alte – multe – forme de spoliere si de umilire devenisera realitati zilnice, ca si descinderile inopinate ale politiei etc. In cazul ca nu era maghiar, in anii Diktatului (1940-1944), oricine putea fi expulzat, bruscat, pus sub cercetare fara alt motiv decât ca – in cazul nostru – acela ca eram români.

Desigur, prin perchezitiile la domiciliu, urmareau sa ne faca a intelege ca Militia nu va ezita sa ia si alte masuri. Intr-adevar, acel episod a fost doar un preludiu timid al altor abuzuri, cu consecinte grave.

Mai e oare cazul sa spun ca pentru mine libertatea personala era un lucru foarte important, cel mai important. Am protestat prin urmare, cum de altfel aveam sa protestez la autoritati in toti anii regimului totalitar, contra abuzurilor. Cum protestez si azi. Tara era Patria mea, iar eu ma consideram a fi un cetatean cu drepturi depline. Aveam sa aflu abia mai târziu, dupa numai 2-3 ani, ca am devenit un tolerat, care putea fi arestat, inchis, evacuat ori alungat in orice clipa. Mai aveam sa inteleg ca viata mea a intrat sub zodia provizoratului. Prieteni aproape ca nu mai aveam; casa, cu tablourile, cartile si linistea sa ocrotitoare parea a fi pierduta pentru totdeauna. Nesiguranta era intretinuta de presa, radio si zvonuri. Ne era groaza de orbirea politica a tarii, cum ne este si astazi groaza când vedem ce am ajuns! Era dureros sa vezi – ca si astazi – cum propaganda bine organizata abuzeaza tocmai de virtutile de capetenie ale românilor, de rabdarea si loialitatea lor, de pornirea lor onesta de a crede pe cuvânt pe oricine.

Din anul 1949 au inceput concentrarile in lagar, domiciliile obligatorii, concentrarile tinerilor in unitatile militare de munca fortata, anchetele fara sfârsit, „condamnarile administrative"... De la amintita descindere a Militiei nu ma mai simteam in siguranta acasa, dar nu stiam ca de-abia ne aflam la inceputul inceputului. Viata mea avântata spre viitor s-a restrâns la un fel de vietuire timorata, iar eu insumi devenisem pentru mine o umbra in umbra unor stafii.

Printre autoritatile de la care cerusem sprijin era si Procuratura. Procurorul-sef din Cluj, Constantin Stegaroiu, se afla sub stapânirea unei severe demnitati profesionale. Convins ca ii revine obligatia de a feri Militia de erori si abuzuri a intervenit curajos si energic, trimitând, la 15 iunie urmatoarea adresa

comandantului Militiei Judetene Cluj (cu nr. II/31672/1949): „Avem onoare a va ruga sa binevoiti a ne comunica de indata situatia de fapt si dispozitiile legale, in baza carora ati luat masura expulzarii de pe teritoriul Cluj a familiei Sorban. Pâna la examinarea problemei sub toate aspectele, binevoiti a cunoaste ca dispunem suspendarea executarii acestei masuri".

Constantin Stegaroiu avea sa-si dea seama curând ca in tara aparuse o putere noua pe cale sa-si instaureze hegemonia, o putere care practica arbitrarul si violenta, in ochii careia toate nazuintele de care „stânga" isi legase nu numai idealismul si sperantele dar chiar si fiinta, treceau drept slabiciunile unor oameni lipsiti de simtul realitatii. Exista vointa puterii de a recurge la teroare, o „tehnica" folosita de bolsevicii rusi, ca si de nazistii lui Hitler, care au dezlegat stafiile barbariei si le-au pus la dispozitia unor persoane mai mult ori mai putin indoielnice, instalate la putere. Astfel au fost date pe mâna organelor represive armele necontrolabile ale bunului plac. Guvernul României se considera legal in urma alegerilor din 1946, când a inceput procesul de vulgarizare a moravurilor si de dizolvare a spiritului national, care luase avânt inca dupa primul razboi mondial. Comunismul a pus bariere politice intre oameni dupa criteriul social, dupa origine, gradul de invatatura. Teroarea de stat exercitata in numele clasei muncitoare nu era confruntata cu nici un fel de opreliste, cu nici un principiu juridic.

S-a vazut atunci cât este de usor sa lucrezi cu ura. Ura a intrat in repertoriul P.C.R. si al Uniunii Populare Maghiare, cele doua formatiuni politice dominante care isi imparteau atributiile. Intreaga presa era expropriata de partid si pusa sub lozinca „Cine nu-i cu noi este impotriva noastra". Iar cei care erau impotriva lor au fost considerati tradatori ai neamului si ai tarii! Proprietarii de orice, de pamânt, de pravalii ori ateliere, de stiinta, de bun simt; proprietarii de credinta, de umanism, ca si cei umblati in strainatate, proprietarii (vorbitorii) de limbi straine etc. – cu totii intrau in categoria marilor suspecti.

A devenit cu neputinta sa mai porti o discutie sincera cu cineva. Multi dintre prietenii mei de „stânga", români, maghiari si evrei, pe care ii stiam niste liber cugetatori, individualisti fermi, s-au transformat peste noapte in combatanti ai partidului comunist. Prieteni cu care de-a lungul a doua decenii nu am avut nici o neintelegere, ma acuzau, in mod grosolan ca nu mai sunt „democrat", ca am devenit un nationalist defetist si chiar un tradator al idealurilor „umanismului comunist".

Ce puteam sa fac? Mi s-a confiscat intreaga avere; am fost eliminat din invatamânt, nu-mi puteam exercita profesia de pictor (nevrând sa pictez „realist-socialist"); mi-a fost luata locuinta, respectiv am fost obligat la un schimb neconvenabil; ca zugrav, câstigul era modest; prietenii, cu câteva rare exceptii, s-au instrainat de mine, iar altii nu-si facura aparitia. Am fost nevoit sa ma retrag si sa tac in timp ce altii se agitau vociferând. Mi s-a sugerat ca ar fi mai usor in exil. Fiind nascut in Austro-Ungaria, puteam obtine fara probleme cetatenia austriaca. Nu am vrut sa plec, desi nu era usor sa traiesti aproape singur in patrie. Am refuzat sa devin complicele acelora care au acceptat caderea ratiunii in robia patimilor politice. Numai martorii acelor vremuri stiu ce a insemnat sa traiesti intr-o lume pervertita si sa incerci a pastra treaza constiinta morala.

Nu ar fi lipsita de foloase reconstituirea proceselor prin care s-a urmarit modificarea urzelilor intelectuale si de comportament pentru a facilita tâsnirea „scânteii unei noi gândiri filosofice", a unei treceri obligatorii prin anumite faze dominate de imperative pretins politice, sociale etc. Sub lozinca promitatoare a „recuperarii" ori a „reeducarii" se pusese la cale pe tot intinsul tarii o industrie coercitiva pentru parasirea traditiilor (pseudo) „umaniste", cu stergerea radicala a oricarei urme de cultura „burgheza". Trebuia sa fii reeducat, adica transformat intr-o umbra flexibila si docila. Ori daca acest lucru nu mai era posibil, pentru ca erai prea invechit in vicii reactionare ori recalcitrant ai fost pur si simplu distrus!

Am inselat niste sperante, mi-a spus Petre Groza, devenisem prin urmare suspect si ca atare am fost trecut in categoria celor ce nu sunt demni de increderea partidului. Era insa mult mai grav faptul ca pasind o data in afara cercului magic in care se considera inscris slavitul partid, in constiinta mea s-au deschis procese si au fost pronuntate verdicte. Ajunsesem si eu, alaturi de sute de mii de oameni, sa suspectez sistemul politic instaurat la 6 martie 1945, sa consider ca am fost noi cei inselati in sperantele noastre.

Experientele ce urmara in inchisori, case de „triaj", in arestul unor politii, a beciurilor mai multor Securitati – la Cluj, Bacau, Piatra Neamt, Onesti, Bucuresti, Borzesti – au reprezentat tot atâtea descoperiri. Am invatat sa stiu ceea ce nu banuiam sa aflu vreodata. Anume, m-am deprins sa iau act de incertitudinile, obscuritatile, dubiile ce ti se cuibaresc in suflet si se manifesta in pozitii umane nemotivabile rational, ca domenii de nepatruns, care exclud posibilitatea unor opozitii fara sa incerci macar a te revolta impotriva unui confuz „interes de stat", care interzicea posibilitatea de a actiona in propriul tau interes. Mi-am descoperit abia in acele imprejurari capacitatea de a-mi intelege mai

patrunzator propria-mi putere de adaptare. M-am straduit astfel sa inving marginirea mintala a unui puternic aparat represiv cu un elementar instinct de conservare. Intre anii 1945-1956 de fapt n-am facut nimic altceva decât sa „organizez" un sindicat, un Conservator, un Institut de arte. Nimic insa din ceea ce s-ar putea inscrie in dimensiunea reala a persoanei ce-mi poarta numele. N-am avut voce, mimica, nici cuvinte; m-am despartit de sunete si de culori. De câte ori curiozitatea ori profesionalismul i-a determinat pe supraveghetorii mei, cu sau fara uniforma, sa ciocaneasca carapacea sub care trebuiau sa palpite functii umane, invelisul parea a fi gol pe dinauntru. M-am despartit si de carti pentru a preciza configuratia personajului. Nu in propria lui umbra, ci in umbra unui alt personaj, de contururile caruia m-am folosit ani in sir.

Toate aspectele au fost solicitate pentru a evita ori amortiza forta de soc a ingerintelor. Trebuia sa te camuflezi pe tine insuti, sa gasesti motivatii, pentru neadevaratele justificari ale unui travestiu.

Aceste relatii vorbesc despre o cale amenintata de pericole, care obliga la defensiva. O cale despre care se stie ca nu conduce spre gasirea adevarului si care, in fond, leza grav cerintele normalitatii.

Pe ce temei? O intrebare care trebuie pusa mereu, ca sa nu se uite ceea ce s-a putut intâmpla prin Europa in anii postbelici.

Martorii acelor ani stiu ce a insemnat faptul ca au existat oameni inzestrati cu o fermitate exemplara. Prin ei, lumea cuprinsa de tulburare si-a putut pastra constiinta demnitatii. Unii, mai putini, au supravietuit vitregiilor din cauza carora cei mai multi au capitulat. Astfel s-au ivit o serie de goluri de acoperit. Destul de mari si de multe.

Cu trecerea anilor, incet-incet, s-a format un front aproape mut impotriva primejdiilor ce inconjurau persoana fiecaruia in parte – fara lupte fatise, fara a savârsi fapte ce se puteau incadra in texte de lege. Cred ca pentru aceasta categorie de indiferenti ori opozanti pasivi a fost inventata „condamnarea administrativa", prin care se puteau pronunta pedepse privative de libertate (inchisoare ori colonie de munca) pâna la 60 luni! – repetabile dupa consumarea lor. In acest fel o rezistenta muta, personala, impotriva unei situatii istorice nu s-a dizolvat in abstractiune. Au fost condamnati administrativ sute de mii de cetateni ai României, dintre care aproximativ o treime si-au pierdut viata la canal, in colonii de munca fortata ori in inchisori. Dar si fata de acestia a functionat „criteriul etnic". In orasul Dej, de exemplu, au fost arestati si condamnati administrativ aproape toti intelectualii români, preoti greco-catolici si ortodocsi, avocati, medici, fosti ofiteri, fosti functionari la prefectura si primarie, invatatori si profesori de liceu, meseriasi, negustori etc., iar dintre locuitorii unguri ai orasului a fost condamnat „administrativ" unul singur: un patron de librarie, pe nume Medgyessi, banuit ca ar fi fost pederast. Eu insumi aveam sa primesc, in 1952 o condamnare administrativa de 60 luni.

In perioada de consolidare a regimului „popular", in anii 1948-1956, in sânul societatii românesti au existat mari contradictii intre doua tipuri de cetateni. Unul se considera a fi pionierul totalitarismului comunist, iar celalalt, de fapt marea majoritate, credea, ori macar spera in victoria omeniei si a ratiunii. Printre cei din urma erau tot mai multi membri de partid (atunci aparuse expresia de „membru de partid" si, in opozitie cu aceasta de „comunist").

A fost un nou mod de a te situa in viata, un produs al trecerii oamenilor aflati in imposibilitatea de a actiona spre speranta redesteptarii democratiei si a libertatii. In pofida confuziilor si a neclaritatii era o stare de spirit, poate chiar o cotitura in istoria totalitarismului comunist din România.

Caracterul neclar al asa-zisei evolutii revolutionare si suprematia conspiratiei, aceasta fiind totdeauna mai puternica si eficienta decât legislatia menita sa modeleze „comunismul", se evidentiaza si din modul in care a fost rezolvata de Militia din Cluj in interventia procurorului-sef in cazul nostru.

Iata câteva fragmente lamuritoare dintr-un raport catre comandantul Militiei: *„La ordinul Dvs. verbal, in legatura cu cazul Sorban refer urmatoarele: in cursul lunei Mai, ziua 27 a.c. (1949) am primit ordin verbal de la domnul maior Olteanu Gheorghe pentru a lua masuri de a fi evacuati din Cluj numitul Sorban Vilian si mama sa Sorban Elena, ca unii ce au intrat in prevederile D.L. nr. 83/1949, ca fiind mosieri expropriati..."*

Dupa relatarea cazului si a desfasurarii sale, referatul arata: *„La data de 15 iunie 1949, am primit din partea Cabinetului procurorului-sef adresa nr. 31672/2/949, prin care ruga sa comunicam dispozitiunile legale in baza carora am luat masura expulzarii de pe teritoriul Cluj a numitilor Sorban, iar pâna la examinarea problemei sub toate aspectele dispune suspendarea executarii acestei masuri. Am prezentat acest raport Domnului maior Olteanu care a dispus ca deoarece instructiunile si Decretul Lege 83/949 prevad ca mosierii expropriati nu pot sa se stabileasca sau sa-si aleaga domiciliul in centrele industriale cum este Clujul, si sa comunic ca raspuns Parchetului.*

In ziua de 17 iunie orele 12, pe când ma aflam in cabinetul domnului maior Olteanu mi s-a dat ordin ca pâna luni sa evacuez pe numitul Sorban Vilian, iar pe mama sa si pe Raoul Sorban sa-i las sa domicilieze pe mai departe la Cluj.

In ziua de 21 iunie a.c. urmeaza sa paraseasca orasul numitul Vilian Sorban, iar aceasta data a fost fixata de domnul comandant."

Desigur problemele despre care se vorbeste aici au iesit din sfera actualitatii, la fel si alungarea de catre unguri a sutelor de mii de români de pe locurile si proprietatile lor in anii 1940-1944 ca si deportarea, tot de unguri, a tuturor evreilor din Transilvania de Nord ocupata de Statul Ungar. Dar problemele comunismului, care dupa visurile utopice au ratacit in practica diverselor forme ale terorismului planificat, nu au iesit din actualitate. In aceasta directie exemplul Uniunii Sovietice a jucat un rol decisiv. In comparatie cu bolsevicii, restul miscarilor de stânga nelegate de practica revolutiei comuniste a fost considerat o simpla „metafizica", preocupata de mentinerea obstinata a pozitiilor „umanismului liberal", prin urmare a unui „fals umanism".

In ceea ce ne priveste, umanismul nostru periferic de „tip vechi", era apreciat ca un fel de lirism desuet si condamnat fatal la esec datorita instrainarii fata de chestiunile sociale la un nivel inferior fata de cei ce au curajul si capacitatea „de a-si extrage ideile (umaniste – n.n.) din contactul viu cu problemele poporului". (Lukács)

In privinta participantilor la marea miscare antinazista a intelectualilor europeni, comunistii au falsificat tabloul istoric al vremii, când au vorbit peiorativ fie de „savantii de cabinet", fie de „filistinii care nu vor sa-si friga degetele". In acelasi timp s-au inteles, ignorând configurarea reala a procesului vietii, Hitler cu Stalin, demonstrând ca dupa definirea unor circumstante speciale a scopurilor, *conflictul nazism-comunism* s-a aratat adecvat acelor scopuri care au anulat contradictiile dintre ele.

Pe terenul concret al vietii, in practica, era cu neputinta sa nu vezi ca absurdul politic a creat o atmosfera de groaza si deruta, de panica chiar. Oamenii cu o oarecare experienta stiau ca trasaturile cele mai insemnate ale umanitatii exista in viata insasi, adica in oameni, nu in puterea de plasmuire a unor ideologii. Dar realitatea nu era luata in seama. Ideologiile s-au indepartat treptat de reprezentarea acelor interese pentru servirea carora au fost create, au comis greseli, dar fara consecinte imediate si fara a li se cere socoteala pentru abaterea lor de pe drumul consecventei. Din nou s-a constatat neputinta omului asupra mersului lumii. Hotarârile asupra vietii noastre, la care nu eram partasi le lua puterea. Eram lasati liberi, eram arestati ori deportati sau lipsiti de aparare, in timp ce undeva, „la partid", la militie, la „cadre" ori la sindicat se vorbea despre noi si se luau hotarâri privind viata noastra, viitorul nostru. Iar noi trei, adica familia noastra eram ca niste osânditi, coplesiti de asteptare si de disperare, fara perspective.

Aveam sa aflam curând ce anume s-a hotarât in privinta noastra. Din cinci camere, câte aveam la Cluj, am fost restrânsi la doua, apoi la una singura. Ni s-a luat telefonul. Mama a fost nevoita sa-si instaleze „dormitorul" in bucatarie, unde avea sa-si dea sufletul peste 16 ani. In neputinta si nelinistea noastra in fata destinului ne aflam lipsiti de ajutor si de putere. Eram pânditi la fiecare colt de odaie, oriunde in casa si pe strada. In camerele de care am fost deposedati au fost implantati familii de militieni unguri. Intentiile puterii politice erau inserate in paginile tuturor ziarelor. O singura fuga era posibila: in propria ta fiinta. Intr-un fel ne aflam in captivitate. Dupa ce ne-a fost luat tot avutul, au incercat sa ne ia si speranta in rostul vietii.

In sfârsit iata-ma citat la militie. Un sublocotenent imi comunica ceea ce trebuia sa aflu despre soarta noastra: fratele meu era obligat sa paraseasca Clujul in doua zile. Mama si cu mine puteam sa ramânem – din „bunavointa partidului", care a tinut seama de „trecutul meu antifascist..."

Era evident ca ramânerea in Cluj ne absolva de numeroase greutati, neplaceri, adversitati.

Fratele meu a fost somat de militie sa dea – si sa respecte – urmatorul angajament scris: *„Declaratie – prin care subsemnatul (nasc. Dej, 1907.II.1) declar ca am luat la cunostinta punerea in vedere ca in termen de 2 zile sa parasesc orasul. 19.VI.1949. Sorban Vilian."*

Este foarte greu ca in câteva saptamâni sa te dezbari de obiceiurile tale acumulate in cursul unei vieti. Asistasem la vulgaritatea si neomenia cu care ungurii i-au extirpat pe evrei si au incercat sa-i lichideze pe români. Avansând pe scara progresului, neomenia ungureasca nu mai era motivata rasial ori etnic, ci cu argumente politico-sociale. Dupa tintuirea la stâlpul infamiei au urmat interdictii, pierderea dreptului de a-mi exercita profesiile, de a parasi orasul; obligatia de a ma prezenta periodic pentru control la militie etc.

In 1949 am fost eliminat cu desavârsire din viata culturala si din profesie. Nicicând nu mi-au placut gesturile de martir. Chiar si acum ma refer in sila la situatia mea de copartas la soarta majoritatii intelectualilor români din Ardeal – ori, poate la soarta tuturor?

Tot asa cum democratia nu s-a ridicat ori nu a putut sa se ridice impotriva fascismului, ea nu a fost in stare sa se confrunte nici cu miscarea comunista.

Gândindu-ma acum la acea perioada in care am trait dupa 1948, ma simt indemnat sa recunosc pasivitatea supusa a comportamentului meu – si al multora aflati in situatia mea – fata de evenimentele care au schimbat fizionomia României, fata de propria mea viata.

Când in 1956, dupa câtiva ani de detentiune in urma unei „condamnari administrative" de 5 ani, pusa la cale de conjuratia ungaro-comunista, am fost nevoit sa parasesc Transilvania si sa incerc o noua viata la Bucuresti, mama m-a sfatuit sa inlatur din aspiratii visul de dreptate al tineretii, sa infrâng disperarea in fata nerealizarii unor idealuri si sa renunt la arzatoarele dorinte de implinire, ca astfel sa ma regasesc pe alt plan, chiar cu pretul unor suferinte si eforturi. In nic un caz sa nu-mi pierd curajul si sa nu ma retrag in propria mea existenta interioara. Dimpotriva: sa parasesc conditia omului debusolat, confuz si neajutorat.

Una e sa vrei si alta sa faci.

Clujul in acei ani nu era in stare sa creeze din deceptii noi sperante ori macar iluzii. Nu avea forta nici sa se impotriveasca nici sa gaseasca o cale de depasire. Bucurestenii traiau in noua realitate, strabatând contradictiile si incercarile existentei. Majoritatea oamenilor din capitala n-a incetat sa iubeasca traiul obisnuit asa cum se infatisa el privit din fereastra ori din perspectiva strazilor. Capitala suporta o realitate pe care locuitorii ei o blestemau in sinea lor. Dupa bombardamentele anglo-saxone din 1944 aparuse un fel de orgoliu al celor care continuau sa traiasca. Viata privata nu parea amputata, ca la Cluj, ci doar stânjenita de politica. Era limpede ca daca spiritul constient nu se lasa incalecat de complexul supunerii, nici partidul nu reusea sa se impuna. Pentru locuitorii treji ai Bucurestilor – am constatat nu cu putina surprindere – intreaga proza politica nu era altceva decât palavrageala pretentioasa a unor oportunisti, mercenari ori profitori. Viata nu era insa simpla. Dar cu cât devenea mai complicata, cu atât se arata mai evidenta conditia sa reala in regim „comunist". Intâmplarile, in succesiunea lor, nu pareau a fi altceva decât niste desfasurari trecatoare intre un inceput si un sfârsit. O asemenea stare de spirit era o circumstanta favorizanta pentru alinarea unui trai dezamagit. Lumea, mai ales cea intelectuala (cu exceptia medicilor si a artistilor) era saraca in acei ani, dar dispunea de robustetea celui ce vroia sa supravietuiasca – o forta terapeutica de vointa si dorinta.

Petru Comarnescu imi spunea ca desi politica a acoperit lumea cu galagia sa banala, incât nu se mai aude cântecul pasarilor, ea nu va reusi sa transforme tara cu toate partile sale componente, pe care glorioasa revolutie comunista a incercat sa le arunce peste bord. Fiindca programul revolutiei nu coincide cu telurile personale ale oamenilor, cu nazuintele lor individuale.

In aceasta imprejurare a aparut un fel de subversiune – ori solidaritate – muta, in stare sa tempereze efectele acelor initiative care stânjeneau desfasurarea libera a telurilor si insusirilor omenesti majore si marunte. Era o cale ocolita si nu prea eficienta pentru remodelarea starii de libertate.

Datorita unor evenimente care schimbau infatisarea vietii, timpul trecea destul de repede. Personal, n-aveam iluzii si-mi este clar astazi ca tacerea era singura forma posibila de a-mi pastra sufletul liber intr-o epoca crunta a arbitrariului politic. Am tacut douazeci de ani. Am incetat sa pictez si sa-mi practic profesia de istoric de arta. Stiam ca sunt supravegheat, la serviciu, pe strada, in casa. Nu voiam sa ma supun in nici un fel la „legea vietii" care cerea ca una sa crezi si alta sa spui.

In acea perioada am tradus multe mii de pagini din maghiara, germana, italiana, franceza. (Imi amintesc de *Arta filmului* a lui Béla Balázs, *Principii de estetica futurista* , de Ardengo Soffici, *Colonia de arta de la Baia Mare* , a lui I. Réti, *Teatru descatusat* de Tairoff, *Arta teatrului* de Gordon Craig, *Commedia delle'Arte* de Mario Appollonio, *Istoria teatrului dramatic* de Silvio D'Amico s.a.)

Abia in anii când a inceput sa se destrame ideea de a anexa cultura la „constructia socialista" a tarii si de a conferi misiune istorica partidului comunist, a devenit posibila depasirea determinarilor rigide si readucerea treptata a realului spre hotarele sale. Primele mele carti publicate aveau o fizionomie clara, pronuntata, determinata de orientarea progresista, de „stânga" a artistilor de care m-am ocupat si a operelor acestora (Tonitza, Aurel Popp, Vida de ex.) nemijlocit legate de viata societatii, cu interferente care denota, in esenta, un caracter social.

La Bucuresti, spre deosebire de Cluj, nimeni nu se ferea de mine. Au fost oameni, si nu putini, care mi-au intins o mâna fraterna ajutându-ma sa ma pun de acord cu mine insumi. Neavând unde sa locuiesc am fost gazduit ani in sir de Jean si Marioara Rânzescu, de Oleg Danovsky, de Raul si Rita Frunzetti, de Marga Ene-Badareu s.a. Ma simteam inconjurat din nou de un climat de bunavointa, politete, civilizatie. Se putea respira in voie. Altfel decât la Cluj, unde mai ales intelectualii aveau un sentiment acut al

neputintei, socotind ca totul depinde numai de bunavointa autoritatilor. Prapadul dezorientarii s-a apropiat prea tare de ei.

Cu protectia lui Petru Groza si cu ajutorul lui Ion Vinte am fost incadrat la ESPLA ca redactor de carte. Pregateam pentru tipar, sub indrumarea colegiala si cordiala a lui Ionel Jianu, albume si lucrari de arta. „Clientii" mei erau I.D. Stefanescu, Virgil Vatusianu, Petru Comarnescu, N. Arginteanu-Amza, G. Oprescu, H. Blazian, Eugen Schileru, Viorica Guy-Marica, Remus Nicolescu, Julius Bielz, Vasile Dragut, C. Baraschi, Mircea Deac, Marin Mihalache, Mircea Toca, Horea Teodoru si inca multi altii din Bucuresti, Iasi, Cluj, Sibiu, Craiova. Aveam un program ordonat, care parea sa sugereze macar schita unui comportament coerent. Eram insa stânjenit de marea mea saracie, de imbracamintea mai mult decât modesta. Dar persoana mea nebagata in seama in general capatase un rost. Totul era altfel decât in Transilvania, unde staruia „morga austro-ungara" si spiritul ingâmfat al Uniunii Populare Maghiare – in partid, in administratie, pe strada si chiar in viata particulara. Ca sa traiesti tu intelectual român la Cluj trebuia sa ai un influent protector maghiar. Acesta iti vorbea mereu de „dictatul" de la Versailles, care a compromis sansele unei paci trainice. Fostii mei prieteni maghiari din Transilvania (nu si cei din Ungaria) nu voiau sa recunoasca ca participarea la cel de al doilea razboi mondial avea pentru români un sens moral. Era vorba de *recucerirea unor tinuturi românesti* rapite de rusi si de unguri, dar mai era vorba si de libertate, de apararea unui patrimoniu spiritual. Ungurii au lucrat – si mai continua sa lucreze – impotriva noastra cu ura. Ura aceasta a intrat in literatura, in arta, in poezie, in religie, in moravuri, in politica, in propaganda lor nationala si internationala. Pâna si cei mai pasnici, cei mai blânzi erau – si mai sunt – cuprinsi de antiromânism. Acest complex al dispretului este unul din componentele razboiului sacru pentru dominatie, pentru hegemonie.

Experientele proprii, câstigate in cei patru ani pe care i-am trait in Ungaria, m-au lamurit asupra politicii maghiare. Aceasta politica a facut din minciuna un principiu si din lipsa de omenie o lege, in ciuda afirmatiilor din discursurile oficiale despre care se stie ca toarna neadevaruri in tiparele tactice ale unor interese politice.

Printr-o categorica neluare in seama a fanfarelor – si a soaptelor – urii, am scris, dupa 1980, câteva articole publicate in limba maghiara in revista *„A hét"* din Bucuresti, unde ma aratam credincios nazuintelor mele vechi, continue, si colaborarii româno-maghiare, pentru regasirea noastra in edificiul culturii europene. Unele din aceste articole au fost republicate in presa budapestana. Dintre scrisorile venite din Ungaria pastrez una expediata de marele poet Gyula Illyés. Acesta imi scria ca le-a citit „cu mare interes", considerându-le „O imagine consolatoare din trecut, ca sa incheie cu „multumesc – nu numai in numele meu". Etc.

Cei care imi cunosc viata stiu ca am combatut totdeauna invrajbirea dintre neamuri, dar am reactionat energic la orice instigare la ura antiromâneasca, la orice incalcare a legilor umanitatii. De aceea nu puteam sa nu scriu, cu sufletul zguduit, despre suferintele românilor in anii Diktat-ului de la Viena ori despre marea ofensiva antiromâneasca a hungarismului, care a inceput inca in secolul trecut si dainuie pâna azi. Am vazut multe. Am vazut cu ochii mei o parte din crimele savârsite impotriva noastra si impotriva evreilor. Nu pot sa cred in superioritatea morala, politica, ori sufleteasca a unui popor care transforma suferintele altora – si crimele pe care le comite – in victorii nationale!

Regimul totalitar din România s-a indepartat de reprezentarea reala a „intereselor de clasa" pentru care s-a considerat a fi fost creat. Adevarul este ca P.C.R. din anii '60 nu mai avea audienta nici in rândurile fostilor sai partizani. Aceasta situatie a avut repercusiuni asupra viitorului sau. Dar si asupra destinului indivizilor. In cadrul istoric dat, momente de rascruce au aparut impreuna cu posibilitatea unor orientari in directii divergente ori chiar opuse programelor anterioare mult trâmbitate.

Acest fapt a fost cunoscut din experienta noastra de viata. Când s-a optat pentru acceptarea unor desfasurari sociale mai concesive, importanta politica a acestei hotarâri s-a situat dincolo de strategia si tacticile „luptei de clasa". In acest context mie nu mi se mai cerea socoteala pentru trecut, adeseori nici pentru manifestari considerate anterior „negative".

Când Ilie Murgulescu, in 1963, in calitatea sa de Ministru al Invatamântului, a intentionat sa ma repuna la catedra, el s-a adresat lui Ion Vinte, pe atunci vicepresedintele Comisiei Controlului de Partid. Acesta a dat de stire ca partidul nu se opune numirii mele la Universitatea Bucuresti fiindca ma considera „profund daruit muncii mele si legat cu fire trainice de viata, de diversele curente progresiste ale vietii sociale". Si ca revenirea mea in invatamânt depinde de acum „exclusiv de aprecierea pe care o are ministerul despre calitatile mele profesionale. Restul nu conteaza". Nici chiar „lupta de clasa!"

Ma refer la acest episod ca la un exemplu lamuritor pentru a ilustra transformarea fundamentala survenita in evolutia P.C.R., care in anii ‘960 incerca sa-si aduca neprietenii pe un anumit teren comun, chiar si in cazul când prin aceasta incercare erau situati alaturi cei considerati pâna ieri a fi dusmani de moarte: fosti exploatatori cu fosti exploatati etc.

Fireste aceasta conceptie era a unei perioade. „Ideologic”, lucrurile au ramas neclare si fara interes pentru viitor. Apoi a cazut „tiranul”, iar revolutia care a aparut, in decembrie 1989, a putut fi socotita drept un lucru de la sine inteles, desi parea oarecum improvizata, intâmplatoare, iscata parca fara truda nimanui, venita de aiurea. Ii lipsea acel flux de actiune dinamica ce genereaza credinta, energie. Ciocnirile cu noile realitati aveau sa apara mai târziu, iar revolutia a patruns in viata maselor prin legile votate ezitant de parlament. Au aparut si democratii care tiranizeaza, asemenea unor tirani. Taranii, muncitorii, intelectualii sunt indemnati sa-si inchine viata patriei si neamului si neaparat „sa-si uite necazurile si saracia”. Dupa caderea cortinei urma sa inceapa lumea noua in care Justitia, Libertatea, Virtutea aveau sa devina idealuri scolaresti.

Când m-am hotarât sa ma intorc la Stoiana am fost prevenit ca ma voi ciocni de o realitate potrivnica: cu aparatul administrativ comunist – astazi „democratizat”. Avertismentul s-a confirmat in mare parte. E adevarat ca lucrurile au aparut diferit de cum mi-am inchipuit.

Ceea ce m-a determinat sa ma intorc la Stoiana a fost in primul rând sufletul. Ma bucuram la gândul zilelor care ma asteptau. Intâlnirea cu pamântul si cu amintirea locurilor m-a impacat chiar si cu ideea stingerii, a trecerii a tot ce e viu. Fuga de la acest gând mi se parea nedemna – ignorarea ei imposibila. Fiindca la Stoiana toate legau viata de moarte, tineretea de batrânete, constiinta sinelui de instincte.

Dicere essere reminisci – a sti inseamna a-ti aduce aminte. Asa apar linistea, vraja si trecerea prin care ajungi de la lumina la starea intunecata a existentei – sau invers: la formula de a o insufleti. Au reaparut sentimente cunoscute de care imi aminteam desi le pierdusem pe cararile trecutului; m-am intâlnit cu alinarea si cu putinta presimtirii ori confirmarii adevarului. Stoiana a actualizat trairi stravechi, inceputuri si modele catre care nazuiam, experiente dramatice si imaginea sensibila a familiei, cu neguri trecatoare venite din adâncuri, dar si cu lumini stralucitoare. Atingerile dintre natura si spirit, dorul adus de adieri usoare si sonore, miresmele arborilor si ale ierbii, insotite de culorile nostalgiilor erau parca tot atâtea amintiri fugare ale existentei anterioare, traite la un loc cu sperante, sovaieli, cu gânduri fara tinta...

Recitind rândurile de mai sus, recunosc in ele urmele respiratiei mele nelinistite si a unei dificultati, caracteristica starii de spirit in care ma aflu de fiecare data când ma intâlnesc cu un episod din povestea vietii mele. Esec ori lipsa de cumpatare?

Dar sa vorbim despre revenirea mea la Stoiana. Drumul acestei reintoarceri a trecut intâmplator prin Gherla. Era in vara anului 1990, când m-am intâlnit cu doctorul Silviu Peteanu, directorul spitalului. Era un om care mai pastra in constiinta sa ideile epocii trecute si ale evenimentelor ei. Il supara anume ca eram in cautarea unei case in satul meu, in timp ce dispensarul comunei Cornesti ocupa, prin „abuz comunist”, casa care apartinuse familiei mele. Am aflat atunci ca dispensarul functioneaza in numai 2-3 camere, celelalte – cinci-sase – fiind neutilizate. Dupa ce m-am instalat in fosta noastra casa, in doua incaperi, am constatat cât de bine informat era jovialul doctor Peteanu. Casa era intr-adevar aproape libera, atât doar ca mai multe odai erau blocate, ticsite fiind de maldare de gunoaie felurite: câteva vagoane de ambalaje putrezite, aparate dezmembrate, frânturi de mobilier medical ori spitalicesc, mari cantitati de medicamente expirate, tifoane si vata mucegaite etc. In câteva camere, sefa dispensarului, recent numita in functie, o doctorita cu dorinte de capatuiala grabnica, inmagazinase saci de ingrasaminte chimice, ea având pasiuni agricole, concretizate, in colaborare cu familia ei clujeana, pe terenurile primite de la primarie din fostele mele proprietati.

De altfel dispensarul avea o activitate modesta: prea putini bolnavi pentru doi medici, trei asistente, un vizitiu, o femeie de serviciu. In anii comunismului, populatia comunei Cornesti, formata din noua sate, scazuse de la 15.000 de locuitori la 1200. In ultimii 25 de ani nu se mai nascuse nici un copil in comuna. Notez toate acestea cu o oarecare resemnare, caci impartasesc sentimentul ca cele ce s-au intâmplat nu sunt cele ce se cuveneau sa se intâmple.

In sat ramasese ceva din amintirile de odinioara, plutind in aer, ca o tristete a sufletului. Sat fara copii, cu oameni batrâni si obositi, cu substraturi sufletesti tainice, bizare, de semi-sateni, vietuind in case imbatrânite si ele! In general cu oameni marunti la suflet si la omenie, vicleni si conventionali, fara cântece, fara port si fara obiceiuri traditionale, incercând sa arate ca n-ar fi ceea ce sunt. Când am intrebat o femeie, Emilia, pe care o stiam din anii copilariei sale, cum au dus-o in socialism, mi-a raspuns cu sinceritate spontana: *„n-am dus-o rau, am furat cât am putut!”* Obiceiurile satenilor erau adaptate

conventiilor lumii „socialiste”. Era de fapt experienta unei vieti. Singura lor experienta. M-am intrebat: dar religia? Religia s-a pierdut in superstitii si formalism, legile sale morale se transformasera in cuvinte fara continut. „Sa nu furi! – o vorba goala! De altfel oamenii satului sunt istoviti de munca si exploatati de copii, de nepoti si de neamurile de la oras. Numai satenii? Nu suntem oare cu totii atinsi de aceeasi boala? Situatie ciudata – dupa ce 60 de ani in sir eram fugariti pe toate vârtejurile, smulsi din contextul nostru, destinati a fi transformati in supusii unor puteri inaccesibile.

In toti acei ani am trait istoria cu mult mai mult decât putea sa incapa in modesta noastra existenta. Astfel ceea ce ni se da astazi cu aparenta bunavointa nu ni se da gratis: la timpul lor toate au fost platite scump, cu suprapret.

Corpul functionaresc activ inca si azi, ieri era instalat in zone inaccesibile. Intre noi se afla invizibila bariera a „autoritatii” care impiedica orice contact. Aveam si alte interese.

Preocupat de consolidarea sistemului sau, de ordine mai ales, „comunismul” voia sa impuna in toate sferele vietii cumintenia si supusenia. Regimul totalitar transformase birocratia intr-o unealta a autoritatii sale, a sistemului existent. Dar lumea, in general, ar fi vrut – si a vrut – schimbare. Iar acum când am iesit din mecanismele prestabilite si ne intâlnim cu cei care ne tratau autoritar si doctrinar foarte de sus, ne simtim ca la teatru. Noi in sala – si ei tot pe scena. Noi in contradictie cu rolurile lor oficiale, iar ei fara sa-si mai inteleaga, ca persoane, rolurile – si rosturile.

Dar oare nu suntem cu totii subordonati evenimentelor?

Si totusi, cum se va vedea, vor reapare si exponentii patimasi ai deprinderilor apuse, gata sa continue lupta vechiului sistem. Unii mai stabili – secretari, referenti, medici veterinari ori directori de prefectura.

Ne-am intors la Stoiana in 1991 vara, dupa ce un mic soc a spulberat comunismul fara sa-i destrame birocratia si nici pe birocratii de baza de care s-a servit. Oamenii „vechiului regim” nu pareau deranjati de evenimente si nici nu erau in pericol. Puternici, fermi si greu penetrabili, ca toti cei exersati in mânuirea puterii, ei isi continuau activitatea fara sa traiasca in istorie. In constiinta lor schimbarea a fost lipsita de principii. S-au schimbat numai stapânii. Autoritari, impunatori si bine imbracati, oamenii fostului aparat comunist isi continua drumul vietii aparent nestingheriti.

La Cornesti, comuna de care apartine satul Stoiana, se instalase ca primar la revolutie (dupa versiunea satenilor „a pus mâna pe primarie”) medicul veterinar, convertit, ca foarte multi altii, de la un comunism ortodox, autoritar si ingâmfat, agresiv si intolerant la o „democratie” la fel de autoritara, agresiva si intoleranta. Ca partizan al noii „credinte”, adaptata cu o rapiditate uimitoare la noua tehnica politica, ii judeca aspru si fara drept de apel pe fostii sai tovarasi si colaboratori. Pentru ca au fost „comunisti”! Cu aceasta forma de metamorfozare, el s-a considerat un element util, purificat, incadrat in avântul general, dar operând cu vechile metode – altele nici nu cunostea – pentru a-si impune vointa, prejudecatile si – desigur – interesele personale. Devenise astfel si el un exemplu ori model pentru neofitii acelei perioade. Un singur lucru nu-i reusise – sa-l dea afara pe secretar. Acesta fiind numit de prefect, numai prefectul era indrituit sa-l schimbe.

La nivelul prefecturii judetului, situatia era identica cu o deosebire: sefii erau numiti de guvern. Corpul functionaresc a fost preluat *tale-quale* de la vechea conducere a P.C.R., ca un organism birocratic stabil, pâna si in epoca postrevolutionara, destul de confuza de altfel. Cunoscându-l mi-am dat seama ca P.C.R. a stiut sa „selectioneze” si sa promoveze cadre potrivite sarcinii pe care o aveau. Femei si barbati stilati, bine imbracati, iscusiti, cunoscatori a toate cele necesare, versati in rezolvarea operativa – sau neoperativa – a treburilor. Luând act de calitatile lor mi-am amintit ca am de a face cu o categorie speciala, necunoscuta de mine. Fiindca in toti anii puterii comuniste nu avusesem nici o relatie cu autoritatea decât in imprejurari fortuite – la schimbarea buletinului de identitate, la obtinerea unui pasaport...

O singura data am fost in audienta la Leonte Rautu si la Miron Constantinescu, primul era vicepresedintele Consiliului de ministri, celalalt ministru adjunct la Ministerul Invatamântului. Era in 1968. Ceream sprijin ca sa pot pleca in RFG cu un grup de 30 de studenti in istoria artei, invitati prin mine de catre D.A.A.D. (Deutscher Akademischer Austauschdienst) din Bad Godesberg. Si alta data când trebuia sa obtin avizul lui V. Vaida, prim secretarul regionalei P.C.R. Cluj, ca mama sa poata primi o pensie de cca 400 lei de la Uniunea Compozitorilor, exoperata de Ion Dumitrescu si Zeno Vancea. (Ca vaduva de prefect, mama era privata de pensia ce i s-ar fi cuvenit de la stat.)

In primii ani de dupa revolutie m-am obisnuit, incetul cu incetul, cu noile imprejurari care ma obligau sa-mi rezolv problemele singur. Toate usile erau deschise, toate fetele zâmbitoare ostentativ.

Figuri, indiferent de grad, care isi revendica dreptul de a considera evenimentele mai deosebite legate de persoana ori de personalitatea lor. Figuri care se considera pâna azi, intr-o continuitate – neintrerupta

nici chiar de „evenimentele” din decembrie 1989 – cei mai reali reprezentanti ai statorniciei istorice; purtatori de drapel ai „nazuintelor colective”, carora le dau expresie aparând când „interesele poporului”, când „interesele statului”, când legalitatea unei constitutii abrogate. Figuri care nu au luat in râs propria lor decadere, nici credintele si imaginile pe care le-a sfarâmat revolutia.

Inainte de a ne adresa unor exemple concrete, colorate in rosu, este necesar sa precizam ca „interesele poporului, ale statului”, argumentele „luptei sociale pentru interesele statului”, rostite pe fata ori in forme obscure vizeaza direct ideea insasi de proprietate si formele activitatilor private si egoiste ale unor indivizi, incercarile de stabilizare ale existentei prin acumulare de bunuri personale, dreptul de libertate etc.

Obiectivitatea ca si exactitatea circumstantelor cer sa fie atestate de documente.

Din numeroase scrieri birocratice – memorii, plângeri, reclamatii etc. – pentru a evita repetarile, fiind vorba, in fond, de o *tema cu variatii* – voi face referire numai la câteva.

Iata in rezumat adresa mea catre Prefectul judetului Cluj 3, in care am revenit la o sesizare premergatoare, datata 17 februarie 1994, unde ma plângeam de comportamentul agresiv al unor functionari publici din subordinea prefecturii. M-am referit anume la amenintarea ca „voi fi dat afara din Stoiana (unde locuiesc in prezent si unde am domiciliat fara intrerupere, din 1912 pâna in 1948) si evacuat din fosta mea casa familiala” etc. Cel care a formulat amenintarea a fost, repet, secretarul primariei Cornesti.

In concretizarea amenintarilor, rostite de secretarul primariei, acesta, impreuna cu ajutorul de primar a organizat o campanie de presa impotriva mea si in acest scop au invitat un redactor de la „Adevarul de Cluj” si alti gazetari, de la „Evenimentul Zilei”, „Tineretul liber”, „România libera” ca sa ancheteze cazul meu si sa ma denunte in fata opiniei publice pentru abuzuri etc. Câtiva gazetari au si fost la Stoiana si la Cornesti; au facut „cercetari pe teren” la una din cârciumile satului, au fost chiar si la locuinta mea, incercând sa-l interogheze pe medicul de la dispensar si pe o asistenta. R.V. si alti gazetari s-au intretinut cu ajutorul de primar, care le-a furnizat diverse informatii „compromitatoare” despre mine...

Cei de la primarie – majoritatea lor fosti “activisti de partid” – au atât spiritele localnicilor, insinuând ca as fi un exponent al ideilor si practicilor comuniste si, ca atare, as actiona pentru confiscarea proprietatii satenilor. Etc. etc.

In adresa se fac ample referiri la „cazul” morii de la Stoiana, care apartine familiei mele din 1850, fiind modernizata in 1938. Utilajele morii au fost vândute in mod ilegal, in toamna anului 1990, pentru suma de 106.000 lei (pretul unui automobil) unor morari.

Despre aceasta tranzactie, Prefectura Judetului Cluj 4, face urmatoarea constatare: „Contractul de vânzare-cumparare este lovit de nulitate absoluta”... „este un act juridic savârsit in frauda legii”. Etc. Dar dupa doi ani, in 1994, domniile lor considerându-se aparatori ai „intereselor statului” nu mai contesta valabilitatea contractului prin care, contrar dispozitiilor legale, a fost vândut, de o unitate subordonata prefectului, utilajul morii de la Stoiana si, in aceleasi conditii, au mai fost vândute utilajele altor 22 de mori din zona...” la preturi modice de la 4600 la 200.000 lei!

„Datorita schimbarii de conceptie a Prefecturii Cluj – scriam in reclamatia mea adresata prefecturii – *problema vânzarii ilegale a morii de la Stoiana si a altor 22 mori din zona, capata o semnificatie problematica prin aceea ca astazi prefectura nesocoteste, cu buna stiinta, legile tarii pe care le respectase ferm in 1992. Sau a fost preluata succesiunea regimului inlaturat de revolutie in numele unui utilitarism pragmatic, de esenta conservatoare?”*

„Iata una din infatisarile unei birocratii care, motivând ca serveste interesele statului, creeaza constient un climat favorabil imposturii, escrocheriei, coruptiei... Evident s-a procedat ilegal. Dar ilegalitatea nu-i deranjeaza pe cei ce o practica, si nici pe dl director al Prefecturii Cluj.”

In continuare am aratat ca *„rândurile de mai sus au rezumat succint unele procedee din practica generala a sistemului folosit de cei ocrotiti de birocratia Prefecturii Cluj, complice si toleranta... Astfel «dreptul» pe care solicitantii unor cauze juste, interesati in valorificarea unor drepturi reale, trebuie sa le accepte cu umilinta si resemnare in fata unei pervertiri savârsite de dictatura birocratilor nesupusi autoritatii vreunui control democratic. Birocratia Prefecturii Cluj, impreuna cu directorul ei general nicidecum nu constituie o exceptie”. „Dar birocratii locali crescuti in practicile comuniste, atât la nivelul Comunei, cât si la nivelul Prefecturii nu se resemneaza si astfel, in numele «interesului statului» continua sa practice metoda «luptei de clasa».” „Cu patima indârjita, ca in anii ‘950, ei aplica forta abuziva, ierarhia cantitatii, religia mediocritatii ingâmfate... Ei nu se sfiesc sa fie identici cu predecesorii lor, ori cu ei insisi dupa cum erau (...) in timp ce categoria sociala din care face parte un biet solicitant este*

nevoita sa se concilieze in sinteze melancolice cu ideile si practicile care pâna in 1989 incercau sa-l suprime" (...) „Astfel si Prefectura Cluj, si Primaria Cornesti, si seful Postului de politie, ignorând conditiile istorice, se considera indrituiti sa-si afirme ambitiile de supraspeta, uneori cu veleitati de zei atotputernici, rataciti printre niste bieti pamânteni. Fie ca sunt directori generali, fie ca sunt primari ori secretari. Unul mi-a pus in vedere, intr-o maniera agresiva sa parasesc Stoiana, celalalt mai cultivat la vorba, m-a asigurat ca voi fi deposedat prin justitie de tot ce mi s-a restituit de lege..."

„Prin faptul ca sunt birocrati de tip totalitarist, ei cred ca au dreptul sa fie considerati niste entitati cu finalitate autonoma. Mai concret: ambii deveniti reprezentanti ai birocratiei post-comuniste se simt justificati pentru ca au ramas pe loc. Si pentru ca au ramas, a ramas si lupta de clasa. (...)"

In concluzie:

„Asta este situatia Domnule Prefect.

„Si totusi eu continui sa cred ca omul se naste cu anumite prerogative inalienabile, pe care nici o tiranie si nici un bandit nu i le poate lua".

Ca urmare a demersului meu, Prefectura Cluj, cu semnatura directorului general, mi-a dat urmatorul raspuns (adresa nr. 1170/1994):

„La scrisoarea adresata domnului prefect, prin care va manifestati nemultumirea... etc., va facem cunoscut urmatoarele: Aspectele sesizate au fost analizate in comuna de un colectiv format din reprezentantii Prefecturii si Consiliului Judetean (...). Cu aceasta ocazie a fost atentionat personalul comunei si mai ales secretarul pentru conduita necorespunzatoare generata de... inlaturarea unor probe concludente de catre instanta de judecata. Este regretabil ca aceste aspecte au facut obiectul unor discutii neprincipiale, in loc sa fie valorificate conform prevederilor legale. Daca apreciati ca faptele respective intrunesc elementele constitutive ale infractiunii de calomnie sau defaimarea activitatilor judecatoresti, va rugam a va adresa cu plângere penala. (Semnat: director general)

Am reprodus din cuprinsul corespondentei pasajele de mai sus cu acea convingere ca infatisarea complexa a realitatilor timpului nostru nu poate fi pusa in evidenta decât prin intâmplarile vietii cotidiene, prin aratarea crizelor si confuziilor sale. Cu aceeasi intentie reproduc si raspunsul pe care l-am dat dlui prefect al judetului Cluj:

„Când confirm primirea adresei dv. (nr. 1.170/1994), ce poarta semnatura directorului general al prefecturii, sunt nevoit sa constat ca ma aflu in fata unei neintelegeri. Anume: adresându-ma dv. eu nu mi-am manifestat nemultumirea fata de atitudinea Primariei Cornesti, cum se scrie in adresa Prefecturii ci v-am adus la cunostinta un caz flagrant de comportament iresponsabil din partea unui functionar de stat, aflat in subordine ierarhica fata de Prefectura judetului Cluj."

„ *Faptele negative* – cum impropriu le califica Prefectura – *daca «intrunesc elementele constitutive ale infractiunii de calomnie sau defaimare a activitatii instantelor judecatoresti"* (asa scrie in adresa dv.) „ *nicidecum nu ma privesc pe mine ca persoana, ci privesc reputatia Magistraturii Române, ca si autoritatea Statului Român."* (...) *„Si totusi in fata defaimarii Justitiei Române si a magistratilor tarii, reprezentantii Prefecturii si ai Consiliului Judetean ma invita... sa ma adresez (cui?) cu plângere penala."*

„Din adresa dv. se mai intelege ca Prefectura Cluj (...) se alatura calomniei formulata de Primaria Cornesti când, incercând sa justifice comportamentul nescuzabil al unui functionar de stat se refera la «inlaturarea... unor probe concludente de catre instanta de judecata.» (In locul celor 3 puncte in adresa dv. se afla cuvântul «afirmativ», ca o precautie a celui care a redactat ori a celui care a semnat adresa Prefecturii Cluj. (...)

„Domnule Prefect: Ma aflu aici la Stoiana de unde am fost deportat cu intreaga mea familie in 1948. Atunci a actionat impotriva mea „lupta de clasa". Astazi „luptatorii" de ieri, in noua lor ipostaza, lovesc din nou si tot in mine cu argumentele de ieri. Adica tot «lupta de clasa», de data aceasta motivata nu cu «interesele poporului», ci cu «interesele statului».

„In expresie locala, de folosinta obsteasca, acestor „luptatori" li se zice «banda de la primarie»".

„Aceasta banda este patronata.

Citind adresa Prefecturii Cluj se poate lesne deduce cine ii patroneaza – cu sau fara voie".

Cu data de 10 mai 1994 (nr. 1.170/I), Prefectura Cluj, sub semnatura prefectului, isi arata pentru prima data nemultumirea fata de unele afirmatii din scrisorile mele. Din scrisoarea prefecturii rezulta ca in loc de instituirea unei anchete obiective este atentionat cu otrava urii *un fost mosier* , ramas – ori uitat – in circulatia sanguina a vremurilor de azi. Adresa se incheie astfel: „... apreciem ca Prefectura si-a exercitat

in mod corespunzator prerogativele, nefiind cazul etichetarii unor actiuni sau persoane din cadrul institutiei noastre de maniera in care ati procedat."

Dupa acest raspuns iritat, dialogul dintre mine si prefectura a incetat cu acea concluzie a mea ca n-are nici un rost sa ma confrunt cu un grup mic care, cu amintirea unui privilegiu de pe vremea administratiei comuniste, cauta sa terorizeze majoritatea pe care ar trebui s-o serveasca in spirit de justitie si de democratism exemplar.

Dar asemenea intâmplari tensionate pot avea si consecinte benefice. Personal, am renuntat sa mai cer socoteala ori sa fac reprosuri. In schimb m-am adresat direct Consiliului local, participând si la sedintele acestuia, fara sa asociez interventiile mele de vreun conflict. Am insistat sa scot la iveala consecintele nefaste ale unor deprinderi anterioare si ale comportarii instaurate in practicile administrative de „partidul unic". O data recunoscute ori identificate consecintele acestora, ele au fost temperate, daca nu chiar eliminate. Istoria este bogata in asemenea intâmplari, prin care obiceiuri pâna ieri puternice sunt invaluite de oprobiu general. Nu numai in legatura cu politica. In cadrul oricarei actiuni omenesti se pot ivi stari conflictuale, nu neaparat la intensitati dramatice.

Cu noile alegeri din 1996 s-au schimbat mai multi membri ai Consiliului local. A reintrat in activitate obsteasca si fostul primar de dupa revolutie care – desi a devenit adeptul unui nou partid si s-a acomodat aranjamentelor la moda asociindu-si profesia cu negustoria pentru „a-si putea asigura traiul de toate zilele" – nu pare ca a izbutit sa se smulga din vârtejurile unui trecut politic, astazi repudiat.

Viata este plina de surprize, mai ales când se vadesc reale inceputuri de noua orientare politica.

Cu totul altfel decât erau sperantele, unele lucruri cu care ne confruntam se infatiseaza asemenea unui sistem consacrat al deprinderilor arbitrare si strâmbe. Sa fie oare vorba doar de o amara indiferenta fata de confuziile perioadei pe care o traversam in cadrul dezordinii generale? Ori poate are dreptate vecinul meu de pe ulita ungureasca, dupa a cui parere exersatul „comunism" al birocratiei locale nu poate fi transformat in democratie? Chiar si in cazul când unele intentii ar fi bune, ele nu sunt potrivite cu puterile noastre. Apoi mai lipsesc si acele stimulente spirituale ale caror consecinte se manifesta in inflorirea libertatii. Vigoarea nationala a slabit si ea impreuna cu virtutile patriotismului. Au ramas, in schimb, interesele materiale, ca singurele forte motrice ale oamenilor. Fara puterea de a accepta cu sinceritate, cât si de a refuza cu fermitate, lumea si-a pierdut curajul. Nimeni nu se gândeste la vecini, ba, dimpotriva, toti sunt preocupati sa culeaga roadele ruinarii celorlalti. Ceea ce ii mai insufleteste pe oameni nu este nimic altceva decât propriul lor interes.

Voi recurge din nou la exemple. Unul ne este oferit de cuprinsul corespondentei mele cu Spitalul Orasenesc Gherla.

Sa urmarim deci istoria aceasta pentru a intelege greutatea de a rupe legaturile cu trecutul: la 30 aprilie 1995 am rugat Spitalul orasenesc Gherla „*sa reflecteze cu luare aminte asupra situatiei despre care relatez in legatura cu casa familiei mele din Stoiana, utilizata, partial, ca local al dispensarului medical*."

Cu referire la faptul ca „in urma initiativei spitalului, Sfatul Popular al Raionului Gherla (cu adresa nr. 2107/11 martie 1960) a cerut Tribunalului Popular Gherla sa intabuleze dreptul de proprietate asupra acestei case in favoarea statului român, (deposedându-i astfel de caminul lor familial pe adevaratii proprietari tabulari, adica pe Lenci Sorban, pe Guilleaume si Raoul Sorban, „cu ultimul domiciliu cunoscut la Stoiana"), pentru a instala acolo, dispensarul aflat in subordinea Spitalului de la Gherla, am aratat ca dupa Revolutia din 1989, „in modul cel mai firesc am revenit la domiciliul meu, cu asentimentul conducerii spitalului, respectiv al directorului acestuia, dr. Silviu Peteanu".

„Reinstalarea – citez din scrisorile mele – a avut loc fara probleme, intrucât casa era goala in cea mai mare parte a ei. Anume, din 9 incaperi, abia 3 erau efectiv ocupate. In privinta starii in care se afla casa, aceasta, la prima vedere, parea nevatamata, desi de fapt era intr-o stare jalnica: ploua prin acoperis, instalatia de apa era in buna parte furata, grinzile de sustinere ale sarpantei putrezite, ziduri de sustinere crapate, dusumeaua din pod furata si ea. Mai lipseau usi, ferestre etc.

Initial, adica in 1991, când dr. Silviu Peteanu fusese director, intre spital si mine a intervenit o intelegere verbala, in sensul ca ocupând spatii libere in edificiu voi repara, in schimb urgentele. Abia in martie 1994 s-a intocmit o conventie scrisa prin care mi s-a fixat o chirie lunara de 29.700 lei, majorata de noua conducere la 50.000 lei (suma ce echivala atunci cu 1/3 parte din pensia mea). Am considerat insa drept o inlesnire importanta compensarea chiriei cu o parte din cheltuielile necesitate de reparatii.

Daca as intentiona sa continui citatele din scrisoare, ar trebui sa transcriu aici inca multe – prea multe – pagini lipsite de interes pentru cititor. Nu pot sa nu vorbesc insa despre ceva care nu m-a parasit toata viata – un fel de pornire impotriva autoritatii in general, dar mai ales impotriva celei obisnuite sa

vorbeasca „de sus”. O atare aversiune este asemenea unui instinct – fara sa-mi dau seama de unde mi se tragea. Or, noua conducere a spitalului a incercat sa foloseasca un ton autoritar, probabil pentru a contrabalansa reprosul direct si indirect cuprins in sesizarile mele, pe care mi-am permis a-l face. Intre altele m-am referit la cantitatea enorma de gunoaie si hârburi dosite in camerele nefolosite; la unica latrina *nevidanjata, dupa spusele personalului, de peste 20 de ani!* Am mai incercat sa protestez de obiceiul vizitiului de a-si adapa calul direct din „videra” fântânii, adica din galeata care servea pentru scoaterea apei de baut...

Cum am constatat din experienta revenirii mele la Stoiana, era mult mai usor sa reconstitui intâmplarile unei perioade decât atmosfera si conventiile ei. Acestea isi lasau semnele mai ales in mici episoade, de genul acelora despre care incerc sa vorbesc.

La putin timp dupa ce a luat cunostinta de cuprinsul intempestiv al scrisorii mele, noua conducere a spitalului a reactionat impulsiv si – as zice – chiar violent, cu un fel de inversunare pe care nu am inteles-o. Mi-am dat seama insa ca „sefii” continuau sa aiba iluzii, fiind convinsi ca dreptatea poate fi numai de partea lor. Comportamentul spitalului mi s-a parut aberant – o reactie ce nu putea fi motivata nici macar de vreun interes, intrucât nevrând sa faca investitii in repararea unui edificiu necorespunzator, conducerea hotarâse sa mute dispensarul (2 incaperi) intr-un alt edificiu. Dar lumea e facuta altfel decât ne-ar place, drept care trebuie sa o iei cum este si nu cum ai dori sa fie.

In ziua de 5 iulie 1995 s-a pus la cale din initiativa sefei dispensarului, o doctorita, o strategie menita sa ma oblige la resemnare in fata a ceea ce ar fi trebuit sa se intâmple. Pentru a se asigura calea spre organizarea unui fel de camin particular – privatizat – destinat batrânilor cu stare, in edificiul dispensarului (situat intr-un parc), in intelegere cu cei din conducerea spitalului si in prezenta acestora se consemneaza intr-un proces-verbal cauzele care stânjenesc buna – ori normala – desfasurare a functionarii dispensarului comunei Cornesti. Pe baza acelui proces-verbal, conducerea din Gherla redacteaza urmatoarea scrisoare 5 adresata mie:

„Prin prezenta va aducem la cunostinta ca, din verificarile efectuate de Conducerea spitalului Orasenesc Gherla, la Dispensarul medical comunal Cornesti, amplasat in satul Stoiana, in data de 5 iulie a.c. au reiesit o serie de neajunsuri, in principal datorita unor mici neintelegeri. Aceste neajunsuri influenteaza negativ intreaga activitate medicala din teritoriul acordat dispensarului medical, din care aratam: punerea de catre dv. in discutie a programului de functionare a dispensarului si a modului de lucru a cadrelor medicale; folosirea de catre dv. a unor spatii la parterul cladirii, spatii absolut necesare bunei desfasurari a activitatii medicale (N.B. din aceste spatii am evacuat vagoanele de gunoaie, „depozitate” acolo in cursul unor decenii!), detinerea unui câine care conturba intreaga activitate in incinta dispensarului si in special consultarile de cabinet; etc. etc.

Domnule profesor, asa dupa cum am stipulat in adresa noastra 910/15.05.1995 imobilul in care functioneaza D.M.C. Cornesti este proprietatea statului român” etc.

Cum pâna la data de 1 iulie 1995 nu ati restituit semnata aceasta conventie, tinând cont si de cele aratate in prima parte a prezentei scrisori, incepând cu data de 1 iulie, din punctul nostru de vedere consideram respectiva conventie nula.

Fata de aceasta situatie, va rugam ca intr-o perioada de 15-20 de zile, dupa primirea prezentei, sa ne comunicati data la care sunteti dispus sa predati spatiul respectiv (semneaza: Director; Director Adjunct, Contabil sef).

Limbajul acesta, imi spuse un prieten, arata cât de mult le lipseste intelepciunea si bunul simt unor oameni care nu s-au vindecat de infectia morala a totalitarismului. Si in ce masura nu a disparut inca pata aceea rusinoasa de duplicitate, orgoliu si prefacatorie pe care a intiparit-o politica, care a facut din lipsa de omenie – lege.

Dar surpriza! Patru zile mai târziu am primit, tot prin posta, tot de la Spitalul Gherla, o noua adresa, având acelasi numar de inregistrare si aceeasi data, semnata de aceiasi conducatori ai institutiei. O adresa mai scurta decât precedenta, dar cu alt cuprins si cu alte concluzii. Discernerea acestor deosebiri este la indemâna oricui. Iata textul acestei noi adrese:

„Incepând cu data de 1 iulie 1995, din punctul nostru de vedere consideram respectiva conventie nula. Fata de aceasta situatie, ramâne la latitudinea dv. sa procedati cum considerati; respectiv sa predati spatiul ce-l ocupati dispensarului, sau sa interveniti la Directia Sanitara a judetului Cluj pentru inchirierea in continuare a acestuia, ori gasirea altei modalitati legale de ocupare a spatiului respectiv.

Mentionam ca incaperile ce le-ati ocupat pâna la 1 iulie, nu afecteaza, ca suprafata, spatiul necesar activitatii normale a dispensarului.”

Asa sunt vremurile! Cu mai multa patima decât dreptate, cu o infierbântare nesanatoasa si despotica, cu stari de tensiune si impulsuri de violenta. Inca nu s-a ivit noul cuprins, „ideea noua" dar nu in haine de imprumut, ci iesita din indelungata si fireasca framântare de veacuri.

Datorita unor meschine ambitii si interese (de „confiscare", de data asta in interesul privat al unei doctorite!) conducerea spitalului a masurat cu propria sa masura si a exclamat: „cine esti tu expropriatule"! Apoi a vrut sa stârneasca furtuna. Dar aproape simultan s-a corectat. A renuntat oare la orgoliu, la sentimentul (indiscutabil) al propriei puteri si a revenit macar la norma dreptatii, daca nu si la elementara politeta?

„Te istovesti, amice!", imi spuse cu o voce plina de bune intentii si grija pentru persoana mea acelasi vecin de pe ulita ungureasca. „Te istovesti!" Parca ar sti ca fac o munca prea obositoare pentru un batrân. De ce vrea sa ma previna? El n-a inteles oare ca vremurile ma indeamna sa caut si sa cer raspunsuri drepte la intrebari, sa gasesc solutii pentru cotitura pe care o face mersul lumii? Acel mers al lumii care m-a obligat - si ma obliga nu numai in orizontul meu si al familiei – sa nu concep viata ca pe o idila. Si cum niciodata nu m-au ocolit pericolele, a trebuit sa ma familiarizez cu ele. Si tot datorita lor sunt silit sa interpretez viata ca pe o lupta.

Cine oare mi-a spus o data ca o viata adevarata nu poate exista fara cunoasterea satanei si a demonilor? Si nici fara o continua lupta impotriva lor! O asemenea lupta, contra a tot ce este nedrept, lipsit de nobleta, viclean si nefiresc, am privit-o - si am considerat-o – drept o distinctie, ca pe o reintoarcere la forta sentimentelor binecuvântate, prietenesti - si de aceea obligatorii – ale vietii insasi.

Vremurile noastre invalmasite de ape tulburi au pus capat acelei credinte comune care vedea in justitie ceva solemn, nepartinitor, sever, dar drept fiindca astazi justitia practica adeseori un gen inferior, dubios, corupt, sfidator si nedrept prin consecinte.

Ar fi oare mai bine sa trecem cu vederea adevarurile neplacute, din motive de precautiune sociala, sa nu vorbim de anumite experiente? Cu alte cuvinte sa ne exersam in tacere, continuând a trai cu amintirile acelor timpuri in care justitia la toate nivelurile sale isi indeplinea rosturile, fara sa observam ca omul societatii actuale cu sau fara voie, se desparte de aspectele vechi ale uzantelor judecatoresti?

Formulând o asemenea observatie as dori sa deslusesc contururile cât mai clare ale acelor probleme cu care ma confrunta viata "libera", fara sa trec sub tacere diversele situatii impânzite cu noi nedreptati si abuzuri. Or, sa fie oare lumea istorica atât de lipsita de masura, incât cu aceleasi arme cu care a inlaturat nedreptatile isi croieste din nou o soarta potrivnica?

Nu voi incerca sa analizez confuzii juridice in amploarea abundentelor lor, dispersate in diverse sectoare publice si particulare, ci ma voi limita la unele imprejurari in care au aparut niste relatii speciale dintre constelatia politica periferica, exprimate in abuzuri, falsuri, coruptie si alte, diverse ilegalitati. Voi cauta sa nu impovarez relatarea cu "stilizari" la intâmplari cât se poate de obisnuite, respectiv la rezolvarea lor pe cai birocratice si juridice de-a lungul a peste zece ani, cu numeroase anchete, amânari si expertize, in cadrul unor procese penale si civile, incheiate cu nesanctionarea, in nici un fel, a vinovatilor dovediti ca atare.

Iata un asemenea caz:

Ca fost proprietar de terenuri agricole am beneficiat de prevederile articolului 9 din Legea 18/1991. Ca atare urma sa mi se restituie – prin reconstituire – 10 ha de pamânt arabil ori echivalentul acestuia in pasune, fâneata, livada etc.

Urmând dorinta mea expresa mi s-a restituit o suprafata de livada devenita, prin imbatrânire, "fâneata". Optiunea mea era de natura strict personala. Eram legat din copilarie de locurile revendicate cu o cuviinta sufleteasca de natura sentimentala, ce mi-a ingaduit sa simt, tulburator, altceva decât imi mijlocea priceperea si privirea. In imaginea interioara, datorita acestei stari exista ceva ce cuprindea mai mult decât o simpla reflectare obiectiva.

Suprafata solicitata a fost masurata oficial in prezenta mea de inginera specialista in agronomie, angajata primariei Cornesti, totodata sotia primarului, medic veterinar. Livada era mentionata in Cartea Funciara cu denumirea "sub vie", cu precizarea suprafetei. Masurata, s-a confirmat ca are cca 5 ha. Urma, in continuare, sa mi se acorde in alta parte inca cca 5 ha in completare. Efectuaerea formalitatilor premergatoare punerii in posesie, respectiv a eliberarii Titlului de proprietate a revenit inginerei, primarului si unei comisii. In toamna anului 1992 mi s-a facut propunerea telefonica (aflându-ma la Bucuresti) de a accepta in completare si o suprafata din vecinatatea curtii mele. Apoi in aprilie 1993 am fost invitat de primarie sa preiau Titlul de proprietate, *prilej cu care am constatat ca terenul "sub vie"*

figureaza ca având cca 10 ha nu cca 5, cât avea in realitate, motiv pentru care am refuzat preluarea titlului.

Dupa discutii prelungite vreme de 2-3 ani, noul primar m-a atentionat *ca nu am dreptul sa refuz titlul, fiindca la data de 3 decembrie 1992 am semnat Procesul verbal de punere in posesie* pe baza caruia s-a si intocmit Titlul de proprietate. Dar, dupa ce a devenit evidenta lipsa de asemanare dintre semnatura mea si semnatura aplicata pe formular, am fost indrumat sa ma adresez Prefecturii pentru anularea titlului. La rândul sau Prefectura a transferat sesizarea mea Parchetului de pe lânga Tribunalul Cluj, de unde cazul a fost repartizat spre rezolvare Procuraturii de pe lânga Judecatoria Gherla. 6

Ancheta Politiei Municipiului Gherla a stabilit ca *semnatura atribuita mie nu imi apartine dar si faptul ca in locul meu a semnat inginera primariei Cornesti, lucru recunoscut de faptasa* . Datorita acestui fals am fost deposedat, pe o perioada de opt ani, de dreptul de folosinta asupra celor cca 5 ha. Ancheta a mai stabilit ca falsul savârsit era o recidiva, faptasa fiind condamnata, prin Sentinta penala nr. 1756/1981 (dos. nr. 3490/1981), data de Judecatoria Dej, la 3 ani inchisoare pentru savârsirea urmatoarelor infractiuni: neglijenta in serviciu, fals intelectual si uz de fals.

Primprocurorul din Gherla, in stilul propriilor sale masinatiuni, si-a formulat, in octombrie 1997 7,ratacirea astfel: *"S-a dispus scoaterea de sub urmarirea penala a invinuitei (...), intrucât din probele administrate in cauza rezulta ca fapta nu reprezinta pericolul social al unei infractiuni."*

Au urmat audieri, cercetari, analize in urma carora infractiunea s-a dispersat in formulari pseudo-juridice volatilizate in abstractiuni confuze dar vinovate.

Primul procuror din Gherla, care a pastrat ideologia si practica luptei de clasa, si-a atestat caracterul indoielnic al deprinderilor sale "profesionale". Imaginea acestei rataciri si detasari de la obiectivitate se lasa a fi surprinsa chiar din textul elaborat cu pretinsa autoritate a functiei, inscris in limitele dintre falsuri si nascociri.

In final forul superior de indrumare si control, Parchetul General de pe lânga Curtea Suprema de Justitie a restabilit adevarul in cauza.

Intrucât n-as vrea ca schita generalizatoare a propriei mele experiente sa para o simpla insinuare, voi comprima cuprinsul materialelor din adresele diverselor procuraturi, pastrând formularea acestora:

La 16 decembrie 1997, Parchetul din Gherla imi face cunoscut ca plângerea mea impotriva solutiei data de procuror 8 *a fost admisa, urmând a se continua cercetarile penale... sub aspectul infractiunii de fals material in inscrisuri oficiale..."*

Parchetul de pe lânga Tribunalul Cluj, la 10 martie 1998 (adresa 47/II/1998) considera intemeiata plângerea mea adresata Parchetului de pe lânga Curtea de apel Cluj in urmatorii termeni: " *Solutia de scoatere de sub urmarire penala si aplicarea unei sanctiuni administrative invinuitei... pentru infractiunea de fals material este netemeinica si deci s-a redeschis urmarirea penala pentru stabilirea intregii activitati infractionale a invinuitei".*

Dar Parchetul de pe lânga Judecatoria Gherla la 25 iulie 1998 9 suprima, pur si simplu, cuprinsul adresei Parchetului de pe lânga Tribunalul Cluj informându-ma ca „... *procurorul* (de la Gherla) *a dispus scoaterea de sub urmarirea penala a invinuitei... cercetata pentru savârsirea infractiunii..., intrucât din probele administrate in cauza rezulta ca* ***latura obiectiva a infractiunii nu este realizata:*** (Cu alte cuvinte 5 ha de teren a fost considerat egal cu 10 ha!)

In complicitate cu Procuratura din Gherla, Parchetul de pe lânga Tribunalul Cluj (sub semnatura aceluiasi prim-procuror), fara a invoca vreun temei juridic 10 se dezice intr-o noua adresa de propriile sale concluzii anterioare, afirmând de data aceasta pur si simplu ca *„din materialul de urmarire penala rezulta ca in cauza nu sunt intrunite elementele constitutive ale infractiunii reclamate..."* (adica din nou: 5 ha = 10 ha!)

Cu o lipsa de raspundere suspecta, primprocurorul de la Tribunalul Cluj, incearca sa se justifice cu o afirmatie mincinoasa,astfel formulata: *In legatura cu semnatura invinuitei (...) facuta la rubrica «proprietar» din procesul verbal de punere in posesie... prin care vi s-a reconstituit dreptul de proprietate pentru o suprafata de 9,104 ha s-a facut cu acordul dvs., teren care a si fost administrat de persoanele imputernicite de dvs. In acest context faptul ca invinuita a semnat in locul dvs. procesul verbal de punere in posesie (...) consideram ca nu sunt intrunite elementele constitutive ale infractiunii de fals in inscrisuri oficiale, in care sens practica si literatura juridica sunt constante. (!?) Fata de cele de mai sus consideram ca solutia adoptata in dosarul 396/P/1997 este legala si temeinica".* (Din nou 5 ha = 10 ha!)

La aceasta penibila mârsavie s-a asociat si procurorul general de pe lânga Curtea de Apel Cluj, care a tinut sa-si concretizeze sub semnatura superficialitatea ori ticalosia intr-o adresa din care citam: "prin

rezolutia din 4 februarie 1998 a acestei unitati s-a dispus, in baza art. 277, 278 Cod proc. penala respingerea plângerii dvs., ca neintemeiata impotriva solutiei adoptata in dos. 396/P/1997 a Parchetului de pe lânga Judecatoria gherla. ***Solutia adoptata este legala si temeinica...*** 11

Formularile generalizatoare, pseudo-juridice ale verdictelor unor primprocurori si ale unui "procuror general" la o Curte de Apel din adresele citate au, in mod obiectiv, un caracter fals, iar cuvântul din aceste raspunsuri nu este legat de rosturile justitiei ci de cele ale injustitiei. Plângerile mele facute in decursul a mai multor ani au fost intoarse impotriva adevarului si a legilor. Astfel, am fost hartuit de o mafie din care, in mod regretabil, fac parte persoane compromise de practicile lor corupte. De mentionat ca toate abaterile de la normele onestitatii au fost comise in favoarea unei persoane exersate in escrocherii.

In final m-am adresat Parchetului General de pe lânga Curtea Suprema de Justitiei.

Dupa o ancheta severa, neinfluentata de interventiile unor politicieni, ale unor ofiteri fr politie si ale altor proptele, Parchetul General de pe lânga Curtea Suprema de Justitie a infirmat solutiile de scoatere de sub urmarire penala a invinuitei 12, ca si *"rezolutia procurorului din 25 iunie 1998 in legatura cu modul de finalizare a cercetarilor ce privesc contrafacerea procesului-verbal de punere in posesie emis la 3 dec. 1992 de Comisia de aplicare a Legii 18/1991 Cornesti Cluj,* ***retinând ca solutia de scoatere de sub urmarire penala a invinuitei pentru savârsirea infractiunii de fals material in inscrisuri oficiale este nelegala*** *."*

„In realitate fapta exista – se arata mai departe in adresa – *deoarece invinuita nu a fost indreptatita sa semneze documentul amintit si intruneste elementele constitutive ale infractiunii prevazuta de art. 228 alin. 2 Cod penal"* .

„Redeschizând urmarirea penala, am reevaluat problema, am retinut ca invinuita nu a fost indreptatita sa semneze in numele dumneavoastra procesul-verbal de punere in posesie si a savârsit infractiunea de fals material in inscrisuri oficiale." Etc.

In urma concluziilor de mai sus ale Procuraturii Generale se confirma faptul ca o infractiune a fost musamalizata prin cooperarea unor procurori locali, a primului procuror din Gherla, care au relativizat rostul insusi al legii si au tradat juramântul magistratului, favorizând si ocrotind o infractiune si pe un infractor.

Cu aceasta nelegiuire s-au solidarizat si o seama de functionari publici de la primaria comunei Cornesti si de la prefectura judetului, a caror indatorire ar fi fost aplicarea *sine ira et studio* a legilor si supravegherea respectarii acestora.

In incheiere revine intrebarea formulata la inceputul acestei relatari: daca n-ar fi mai bine sa ignoram realitatile neplacute ori sa capitulam in fata lor fara conditii? Intrebarea ne-o punem intr-o stare sufleteasca coplesta tot mai mult de mizeriile saraciei, in imprejurari ce nu mai permit nici sustinerea materiala a altor cauze si nici nadejdea in renasterea râvnitelor moravuri nationale, speranta aparuta ca realizabila si legitima in decembrie 1989.

Sa nu ni se strânga inima in fata acelei nefericite stari, in care este integrata coruptia si smecheria desantata, pofta murdara de parvenire, falimentul fara seaman al sperantelor spre mai bine si, nu in ultimul rând, dispretul pentru luminile ratiunii?

"Mobilitatea" aceluiasi prim procuror in rastalmaciri, mergând pâna la neluarea in seama a celor mai elementare norme de convietuire ("sa nu furi" de ex.), se manifesta si in alte cazuri. Dupa aprecierea unui jurist local, magistratii de ieri ar fi ramas prizonierii deprinderilor de a aplica compromisuri la comanda politica.

Aici, la Stoiana, unde istoria e traita la nivelul de jos al vietii, ne confruntam cu numeroase instrainari de la corectitudine din partea birocratilor locali. E un fel de contrapolitica, care frâneaza normalizarea relatiilor sociale si submineaza traiul cotidian, mutilat de „ordinea" existenta.

Iata doua exemple:

- in 1996 mi s-au furat cca 1000 tigle, pastrate sub cheie intr-un depozit. Faptasul, un vecin ce-si construia o sura, a fost prins in flagrant. Ancheta politiei il identifica drept hotul tiglelor furate. Cu data de 13 noiembrie 1996 (dos. nr. 440/P/1996), Parchetul de pe lânga Judecatoria Gherla imi aduce la cunostinta ca procurorul *"a dispus scoaterea de sub urmarire penala a invinuitului... pentru savârsirea infractiunii de furt in paguba avutului privat..., intrucât din probele administrate in cauza rezulta ca fapta nu prezinta pericolul social al unei infractiuni"* . Apoi, in completare, se mai arata ca *"pentru fapta comisa invinuitului i s-a aplicat sanctiunea administrativa a amenzii in suma de 25.000 lei si a fost obligat la plata cheltuielilor judiciare"*.

- in 1998 animale nesupravegheate apartinând unui vecin au distrus 14 pomisori din gradina mea, dupa ce in decursul anilor precedenti au mai distrus alti altoi. Constatarile politiei locale au determinat procuratura „de a nu incepe urmarirea penala... intrucât din actele premergatoare efectuate in cauza rezulta ca fapta ce face obiectul prezentei cauze nu a fost savârsita de acesta". (!) 13

Ambele comunicari poarta semnatura prim procurorului fde la Judecatoria din Gherla.

Reintoarcerea la Stoiana mi-a oferit astfel o proba convingatoare privind dificultatea de a stabili unde anume se afla obiectul realitatii, când acesteia i se atribuie un statut memorial. Fara indoiala satul, "aleea" si casa familiei ca si aparitia matinala a pasarilor, au persistat in mintea mea de-a lungul celor peste 50 de ani câti au trecut fara sa vad oamenii si locurile copilariei, decât prin aparenta inchipuita a adevarului lor. Cum lucrurile persistau in imitatia memoriei, aveam impresia – când aparusera intr-o noua faza a lor (si a mea) – ca ele se miscau libere in zodiacul propriului spirit, dispretuind marginirea lumii, in forme nesupuse nici unei ingradiri.

Dar oamenii? Oamenii in general, sunt altii si altfel – sau mai bine zis, umbre ce amintesc de altii, nu odata imitându-i, ca sa arate ca exista un fel de statica biologica, aproape similara, peste generatii.

Mi s-a intâmplat sa fiu oprit pe ulita de un om, care pastra depozitat in memoria lui amintirea unei pantomime a personajelor de odinioara. "Eu stiu cine esti" – imi spuse si ma intreba de indata: "dar dumneata sti cine sunt eu?" Nu-l mai vazusem. Dar privirea ochilor sai pastra o parte componenta a vietii interioare ce apartinea unui alt om, pe care il cunoscusem bine. I-am raspuns oarecum emotionat, dar sigur: "Nu stiu cine esti, dar stiu cine a fost tatal dumitale! Il chema «Silip» - ochii dumitale sunt ai dumnealui, intocmai, identic". Asa era. Recunoscut in identitatea familiala, empirica, definita ca o stare activa, intâlnirea noastra avea istorie si un trecut intinerit parca de o noua recunoastere. Ceea ce era nou in el nu stergea ceea ce era vechi; ba, dimpotriva, il incadra. Mi-am amintit de asemanarea copacilor, a configuratiilor norilor, fara ca ele sa constituie vreodata un exemplu de plagiat. In cazul lui Traian Dan, fiul celui poreclit "Silip" in urma cu 70-80 ani, se manifesta si o potrivire interna, ca o forta sintetica a spiritului.

Dupa aceasta intâlnire, cu intelesuri relevatoare ale unui mediu lipsit de imitatii conventionale, m-am simtit brusc reintors intr-o biografie in care timpul, spatiul, numarul nu mai exista si m-am incadrat intr-o unitate indivizibila. Uitând de intemperiile istoriei, Stoiana s-a preschimbat in emotie si sentimente transmise fara amaraciune si dezamagiri.

Am intâlnit-o apoi pe Ilona. O aparitie calma, armonioasa, mereu inclinata spre afectiune. Am aflat de la ea o stire incarcata cu amintiri din copilarie: era nepoata lui Feri baci, fierarul tigan al satului pe vremea bunicului meu. Maiestria lui de a modela fierul incandescent era prima stiinta poetica – implinita in opere ce pareau de proportii si forme miraculoase – pe care am cunoscut-o.

Ilona locuieste in ultima casa din capul satului, lânga drumul ce duce la Cornesti. Casa ei, o casuta de piatra, e imbratisata de flori, instrumente delicate prin care se tempereaza framântarile unei mame, aproape uitata de cei patru copii ai ei de la oras.

Ilona nu si-a cunoscut bunicul. Nici macar o fotografie nu-i pastreaza imaginea. Lumea invizibila a amintirilor o fascineaza. Asculta cu o curiozitate nelinistita povestirea mea plina de simpatie si de respect prin care incerc sa descriu faima plina de maretie populara a mesterului si a atelierului sau de lânga moara. Imi dau seama ca lumea despre care ii vorbesc, lumea bunicului ei, i-a fost pâna acum invizibila si necunoscuta – nici macar o ipoteza inchipuita ori presupusa –, o enigma, mai bine zis, un trecut care a murit si a disparut de tot. Poate de aceea devine nelinistita si cuprinsa de tristete când il descriu pe acest mare faur din lumea de la Stoiana si a satelor din imprejurimi. In timp ce vorbesc despre nenea Feri imi dau seama ca vaga amintire a acestuia constituie limita cea mai indepartata a informatiilor ei familiale – aproape un mister, in fata caruia se tulbura inchipuirea. Cum asculta, isi uita pâna si iluziile tineretii, ca si nefericirea neamului ei de tigani. Ma simt extrem de miscat când imi spune ca, ascultând ceea ce spun despre bunicul ei, nu se mai simte singura in lume. Fraza, lipsita de orice podoaba, m-a tulburat.

Intâlnirea aceasta cu Ilona, care inafara de barbatul ei, mort de vreo 20 de ani, de cei 4 copii si meseriile lor, si de nepoti, nu stie nimic altceva despre familia ei, care priveste viata si lumea ca atribute ale unui prezent greu de indurat, mi-a intors gândurile la o epoca aspra si pentru tigani in marea istorie umana. Fiindca enumerarea criteriilor de diferente intre oameni in legatura cu etnia ori rasa carora le apartin necesita o completare. Ne referim anume la problema tiganilor din fosta "Transilvanie de Nord"(aflata sub ocupatia Regatului Ungar) inca o problema care a scapat de sub evidenta si controlul istoriei. Situatia acestei populatii in marea ei majoritate nomada inca si in anii Diktatului de la Viena (1940 – 1944), nu este usor de lamurit, datorita modului sau existential aproape atemporal, traind in

imprejurari greu – ori aproape imposibil – de deslusit. Tiganii – ma refer la cei de acum saptezeci de ani – continua sa existe in constiinta noastra ca o lume de un pitoresc aparte, cu alte zari decât ale celorlalte nationalitati. Ei nu erau fixati intr-o anumita geografie si nici nu erau trecuti in evidenta precizarilor birocratico-scriptice ale administratiilor comunale ori de stat. Libera de asemenea stinghereli, existenta lor avea sensuri originare, inmanunchiate intr-un belsug de intelesuri, de mari si libere rezonante umane, cu neingradite sensuri de spontaneitate. Intr-un asemenea orizont, viata tiganilor nomazi amintea de starile unui destin iscat din vesnicie, ce nu cunostea nici restrictii, nici perspective ori regula dincolo de imediat si sensibil. De aceea istoria lor, nici macar cea contemporana – cu intâmplarile ei mari ori marunte, infratite cu magia naiva a sufletului lor colectiv – nu poate fi asezata in evidenta unor date, nici transformata in cifre. Aceasta istorie nu e pastrata de nici o memorie, de nici o cronica, nu e prelucrata de interese colective, nationale; nu este concentrata in jurul unor intâmplari ori institutii, nici trecuta in hrisoave. Dimpotriva: ea este oferita pasiv intâmplarii si expusa hazardului, precum si unei serii de surprize. O "istorie" din care lipseste sentimentul perenitatii si chiar prudenta elementara a dainuirii.

Iata de ce soarta tiganilor nomazi si a celor ce locuiau ca "flotanti" in satele din "Transilvania de Nord" in anii Diktatului de la Viena se situeaza nu numai dincolo de un orizont vizibil, dar pâna si in afara propriei lor memorii, care – in general – nu depaseste durata biologica a unei vieti.

Si totusi trebuie sa se puna intrebarea: Ce s-a intâmplat cu acei mii de tigani, cu cei lingurari, covatari, zlatari etc. care drumeteau prin judetele Salaj, Somes, Satu Mare, Bihor, Maramures, Bistrita-Nasaud, Cluj, Mures? Ca si cu cei legati prin traditie de zonele fostei Cehoslovacii la nord de Tisa?

Desi istoria lor nu-si afirma prezenta intr-o imagine evidentiata de documente, urma acestor tigani a ramas mentionata in presa acelor ani din Ungaria, care enunta necesitatea de a rezolva "eficient" si "definitiv" aceasta "problema". Asemenea afirmatii s-au facut si in cazul evreilor si al românilor, in atmosfera acelorasi intentii si in coordonatele aceluiasi timp si spatiu. Apoi, dupa infrângerea puterii naziste, au venit stiri si despre tigani: au fost zariti in lagarele de exterminare, la Auschwitz, Birkenau, la Buchenwald etc., in timp ce disparusera fara urme de pe caile ce legau intre ele asezarile din "Transilvania de Nord". Iata inca un "fragment" din cele ce s-au petrecut atunci, intr-un mediu in care s-a practicat reprimarea, violenta, asasinatul premeditat, acoperite – toate – de masina propagandei prin cuvântari oficiale, "umaniste".

Pentru exemplificare reproducem un asemenea discurs aparut in presa din Cluj [14] sub titlul:

"O NOUA PROPUNERE INTERESANTA PENTRU REZOLVAREA PROBLEMEI TIGANILOR"

"Budapesta 21 iulie, De multa vreme opinia publica dar mai ales autoritatile, se preocupa de problema tiganilor. Pentru rezolvarea acestei probleme au aparut mai multe propuneri. Recent, in cel mai nou numar al revistei «Sanatatea publica», ce apare sub egida oficiala a Ministerului de Interne, medicul József Székely a scris despre problema tiganilor.

In articol se arata ca aceasta chestiune prezinta una dintre cele mai dificile probleme ce-si asteapta rezolvarea. Solutii locale nu ar duce la nici un rezultat. Numai o rezolvare institutionala ar fi in masura sa duca la un rezultat. Ideea de a-i determina pe tigani sa emigreze undeva – tine de domeniul fanteziei. Si nici nu s-ar gasi cineva dispus sa-i primeasca. Din acest motiv o rezolvare atotcuprinzatoare a problemei tiganilor se poate obtine doar printr-un decret."

Medicul oficial Jozsef Székely face o propunere demna de interes. Dupa conceptia sa un factor decisiv in rezolvarea acestei probleme, ar trebui sa fie educatia. Remedierea urmeaza sa inceapa la vârsta copilariei:

„ *Copiii de tigani sa fie despartiti de parintii lor, incapabili de a-i educa, si sa fie dati in grija statului pentru a fi plasati in aziluri. Trebuie sa se infiinteze aziluri de tigani, unde prin educatie si instructie, copiii de tigani ar putea fi salvati pentru viitor. Pentru tigani, in legatura cu azilurile se vor infiinta scoli de gospodarie casnica. Pe seama acelei gloate nemernice de tigani, care se fereste de munca, trebuie sa se infiinteze, atât pentru barbati, cât si pentru femei, lagare de munca."*

Erau idei care, sub nume diferite, continua chiar si astazi si care, prin scopurile lor, depasesc granitele Ungariei. O istorie inca neincheiata, legata de istoria contemporana a mai multor tari.

1 cf. Monitorul Oficial al R.P.R., an I, nr. 1, 2 martie 1949
2 Cluj-Napoca, str. Brasov nr. 2
3 Nr. 2748/1994
4 Adresa Prefecturii cu nr. 480/72, ian. 1992
5 Nr. 1365 din 5 iulie 1995

6 Parchetul de pe lânga Tribunalul Cluj, cu nr. 377/VIII/1/1997, mi-a comunicat la 14 mai 1997 ca cererea mea adresata Prefecturii Cluj a fost apreciata drept plângere penala si "inconsecinta a fost trimis Parchetului de pe lânga Judecatoria Gherla pentru a se efectua acte premergatoare inceperii urmaririi penale..." Etc.

7 Adresa nr. 396/P/1997, din 24 oct. 1997.

8 In citatul dos. 396/P/97 din 24 oct. 1997.

9 Dos. 396/P/98

10 Adresa nr. 493/II/2/1998

11 Nr. 23/II/1998 din 5.02.99.

12 Adresa nr. 2240 / C / 2973 / 2001 din 20 dec. 2001.

13 Dos. nr. 800/P/97, 2 aprilie 1998, semnat de acelasi prim procuror din Gherla.

14 "Keleti Ujsàg", la 22 iulie 1942

29. ANEXE

SALAMON LÁSZLÓ
Scriitor
Cluj, str. Paris 12
REFERINTE
despre
RAOUL SORBAN

Pe tovarasul Raoul Sorban il cunosc de aproximativ 20 ani. Este un artist pictor de mare talent, despre lucrarile caruia am scris numeroase cronici in presa din Cluj si din Budapesta. Despre comportamentul lui uman, lipsit de orice prejudecata nationalista si de sovinism, m-am convins pentru prima data in timpul dictaturii fasciste a regelui Carol. In acel timp am publicat volumul meu de versuri "A barlanglako üzenete" (Mesajul unui troglodit), din care cenzura a scos toate versurile progresiste, astfel incât ma vedeam pus in situatia de a renunta la editarea volumului. In disperarea mea m-am adresat lui Raoul Sorban, care lucra la serviciul de presa impreuna cu Miron R. Paraschivescu. A luat de indata masuri penru ca versurile mele progresiste, antifasciste prin continut sa apara in intregime si in forma lor originala. Volumul a si aparut.

In timpul fascismului horthyst, când legile antievreiesti nu-mi permiteau câstigarea celor necesare existentei mele, Raoul Sorban mi-a mijlocit redactarea unor scrieri, pentru care mi-a platit onorarii atât de mari *din banii lui* (aceasta am aflat-o de la altii) incât aceste onorarii imi asigurau existenta pentru mai multe saptamâni.

Am cunostinta precisa de faptul ca in timpul celei mai crâncene prigoane cuzisto-legionare, el, Raoul Sorban, a organizat la Cluj expozitia colectiva a artistilor plastici evrei si maghiari, ceea ce a asigurat existenta multor artisti pe o perioada mai lunga, intre cari era si pictorul comunist Szolnay Sándor.

Raoul Sorban nu era nici comunist, nici socialist dar il stiu de totdeauna un adevarat umanist, cu o gândire profund democratica a carui atitudine lipsita de prejudecata nationala, marea lui dragoste pentru om si cultura sa vasta au gasit cea mai calda pretuire in rândurile celor prigoniti si umoliti. Isi iubea poporul, dar fara sa fie dusmanul altor nationalitati. Dimpotriva. Are un suflet bun si chiar daca nu e lipsit de slabiciuni omenesti, acestea nu justifica ura alimentata impotriva lui de unii, ani de-a rândul. Am curajul sa afirm ca desi Raoul Sorban are un caracter boem si nu-si respecta intotdeauna promisiunile, acuzele colportate impotriva lui au fost nascocite de dusmanii sai pentru a-l distruge. Raoul Sorban este un om cu calitati exceptionale, activitatea caruia poate sa rodeasca pe multe tarâmuri. Persoane cu o capacitate inferioara lui si dubiosi din punct de vedere politic au incercat sa-l discrediteze, pentru simplul motiv ca Sorban nu ezita sa desvaluie adevarul.

Am vazut si dupa eliberarea noastra, cât de capabil de desvoltare si activ este Raoul Sorban: - atunci când in calitatea mea de vicepresedinte al Sindicatului Mixt Artisti, Scriitori si Ziaristi din Cluj, am avut prilejul sa constat indeaproape eficienta muncii sale organizatorice, rezultatele binefacatoare ale initiativelor sale, elanul lui mobilizator, desfasurate in munca sa timp de mai multi ani ca secretar al acelui Sindicat.

Raoul Sorban a trecut prin scoala vietii, a dobândit o mare experienta, fara indoiala si-a dat seama de lipsurile sale, - iata de ce am convingerea ca si de acum inainte va fi folositor societatii.

Cluj la 28 noembrie 1955
Salamon Laszlo
scriitor.

Carol Moskovitz
Emeric Moskovitz
functionari
Cluj, Pta Stefan cel Mare 11
REFERINTE
despre
RAOUL SORBAN

Pe Raoul Sorban l-am cunoscut la Turda, in vara anului 1944. Din mai si pâna la 23 august, Raoul Sorban a luat parte intr-o actiune de salvare a avreilor prigoniti si in curs de deportare din Ungaria.

Aceasta actiune a fost sustinuta de organizatia comunista de la Turda. A lucrat impreuna cu noi, cu tov. Hirsch Ari si cu altii.

In aceasta perioada l-am cunoscut pe Raoul Sorban, drept un om lipsit de orice prejudecata rasiala ori nationala, antifascist convins, om cu o gândire progresista, cu mare simpatie fata de cei prigoniti de regimul fascist.

Raoul Sorban a fost unicul intelectual român la Turda care atunci a lucrat cu noi.

In aceasta actiune Raoul Sorban a lucrat fara rezerve, periclitându-si libertatea si fara sa urmareasca vreun beneficiu personal.

Cluj 30 noembrie 1955

DECLARATIE

Ma numesc MURESAN STEFAN, m-am nascut la 17 februarie 1921 in comuna Aiton, judetul Cluj. Buletinul meu de identitate are seria DE si nr. 643621. Domiciliul permanent il am in comuna Aiton.

In anii tineretii mele, care a coincis cu anii celui de al 2-lea razboi mondial (1940-1944), am trait din plin framântarile vremurilor, fiind implicat, impreuna cu fratii mei Ludovic Muresan (domiciliat in com. Aiton), Iuliu Muresan (domiciliat in orasul Turda) si cu tatal meu, Florea Muresan (decedat) in dramatica istorie a avreilor prigoniti in Europa de regimul nazist si, in Ungaria, de regimul lui Horthy.

In legatura cu aceasta perioada a vietii mele doresc sa fac urmatoarea declaratie:

Dupa Dictatul de la Viena (30 Aug. 1940), Transilvania Românească a fost impartita in doua. Satul meu, Aiton, a ramas in România. Satul se afla la numai 2-3 km de noua frontiera dintre România si Ungaria.

Dupa ce Germania a atacat Rusia, in iunie 1941, eu, ca sa nu fiu trimis pe front, am trecut clandestin frontiera, in 1942, si m-am stabilit la Cluj, orasul acesta aflându-se in Ungaria. Fratele meu Ludovic a facut acelasi lucru in anul 1943.

Eu mi-am gasit serviciu in Cluj, la Sanatoriul d-lui dr. Lengyel, iar fratele meu Ludovic si-a gasit o slujba la Someseni, lânga Cluj.

Desi intre Cluj (Ungaria) si Aiton (România) se afla frontiera ungaro-româna, iar cele doua localitati se aflau la o distanta de cca 20 km, legatura noastra, a mea si a fratelui meu Ludovic, cu familia noastra, aflata la Aiton, nu s-a intrerupt. Din când in când noi treceam clandestin granita si mergeam acasa la Aiton in România.

Comuna Aiton se afla, cum spuneam lânga granita, noi cunosteam fosrte bine toate locurile, mai cunosteam si felul in care era pazita frontiera, atât de granicerii unguri cât si de granicerii români, stiam si orele de patrulare ale granicerilor.

D-l Dr. medic Lengyel, proprietarul Sanatoriului cu acelasi nume, patronul meu, era evreu. (Despre sotia dânsului am aflat ca traieste in America.) Sanatoriul Lengyel din Cluj era situat in imediata apropiere a Sinagogii evreilor neologi, unde sef-rabin era dl. dr. Moshe Weinberger. Dl. dr. Lengyel stia despre mine ca sunt la Aiton si ca din când in când mai trec granita clandestin ca sa-mi vad familia.

In anul 1943 la Sanatoriul dr. Lengyel a sosit prin Budapesta un grup de evrei refugiati din strainatate. Grupul era insotit de 2 evrei de prin partile noastre. Unul dintre ei se numea – daca imi amintesc bine – Lerman. Asemenea grupuri de refugiati evrei – obositi, unii bolnavi si cu totii timorati – au mai venit si alta data fiind "internati" ca bolnavi de catre dl. dr. Lengyel in Sanatoriul al carui director-proprietar era.

Din cauza razboiului si pentru ca dl. dr. Lengyel era evreu, sanatoriul era supravegheat de politia ungureasca.

Dupa sosirea grupului de care am amintit, compus din vreo 10-12 evrei, dl. dr. Lengyel a trecut prin gradina la locuinta d-lui sef-rabin Moshe Weinberger, care se afla in curtea Sinagogii. Nu stiu ce anume au vorbit impreuna, dar dupa aceasta intâlnire patronul meu, dl. dr. Lengyel, m-a trimis la o adresa, lânga o strada situata in zona Abatorului din Cluj, unde am fost asteptat in strada de dl. sef-rabin Moshe Weinberger. In acest loc, m-am mai intâlnit in continuare cu dl sef-rabin Weinberger de mai multe ori pâna in aprilie 1944. Prin dl. Weinberger m-am cunoscut cu o femeie, cu care am ramas in legatura in continuare pâna la o data ulterioara, adica pâna in iunie 1944 când am fost arestat impreuna cu femeia respectiva.

Când l-am intâlnit pentru prima data pe sef-rabin Moshe Weinberger, dânsul mi-a vorbit de situatia disperata a evreilor, despre pericolele la care erau expusi si m-a intrebat daca pot si daca vreau sa-l ajut prin aceea ca sa trec clandestin peste granita din Ungaria in România câteva grupuri de refugiati evrei. Totodata m-a avertizat ca ceea ce-mi cere sa fac este un lucru foarte periculos, atât pentru evreii ce

urmeaza a fi trecuti in România, cât si pentru mine si ortacii mei. Mi-a spus clar ca daca vom fi prinsi, autoritatile din Ungaria ne vor inchide pentru mai multi ani, dar s-ar putea intâmpla ca granicerii sa traga in noi si sa ne impuste.

Eu am promis sa-l ajut, am cerut ragaz pentru a organiza lucrurile cu socoteala, si pe cât se poate, in siguranta.

Dl sef-rabin mi-a spus ca ma va recompensa cu o suma de bani pentru fiecare trecere peste granita ca sa-mi pot plati oamenii si sa-mi ramâna si mie.

Intr-o asemenea actiune, eu singur nu puteam razbi. M-am intovarasit mai intâi cu fratele meu Ludovic. Si ca sa nu mi se observe lipsa de la slujba, m-am folosit si de alte ajutoare. Când se inmulteau grupurile de evrei, care trebuiau condusi in România, am recurs si la ajutorul a doi frati, agricultori, si ei din Aiton ca si noi: Szabó István si Szabó Gyorgy (ambii decedati). Acestia indrumati de mine si de fratele meu Ludovic, au condus mai multe grupuri de evrei din Ungaria in România peste granita. Apoi la Cluj a trebuit sa organizez un loc de intâlnire, unde evreii veneau in taina unul câte unul, dupa ce se intuneca. De acolo porneam in fiecare seara târziu spre granita. Locul acesta de intâlnire era in casa unei femei din Cluj, pe str. Magyar utca, la nr. 76 (nu sunt sigur de numar). Pe femeie o chema Agneta Orb (mai traieste in Suedia). Tot prin Agneta Orb primeam si banii de la dl. sef-rabin Mosge adusi de o alta femeie.

Ca sa trecem granita si sa ajungem la Aiton, trebuia sa marsaluim 5-7 ore peste araturi, dealuri si pâraie, prin buruieni, prin tufe si maracini. Era un drum greu si foarte obositor, mai ales ca evreii erau slabiti, bolnavi si infricati. Odata ajunsi la casa noastra parinteasca din Aiton, aflata nu departe de granita, lasam grupurile sa se odihneasca cel putin 1 zi in podul grajdului. Apoi, tata, Florea Muresan, ori fratele meu mai mic, Iuliu Muresan, ii transportau pe refugiati cu caruta, câte 4-6 persoane odata, la Turda, unde persoanele – cum imi spunea fratele meu Iuliu – erau date in grija unui domn, pe nume Foica, apoi incepând iarna anului 1943-1944 – domnului Ari Hirsch, care locuia la familia Goró.

Din luna martie 1944, numarul refugiatilor evrei care trebuiau trecuti peste granita din Ungaria in România a crescut foarte mult.

La inceputul lunii mai 1944, intr-un grup de cca. 12 persoane, insotit de mine si de fratele meu Ludovic, se afla si dl. sef-rabin Moshe Weinberger impreuna cu sotia dânsului. Acest grup a fost transportat apoi cu caruta de la Aiton la Turda in doua rânduri de fratele meu, Iuliu Muresan (azi traieste la Turda) si predat d-lui Ari Hirsch si d-soarei Goró (primul traieste in Israel, a doua, casatorita Frenkel, se afla la Frankfurt pe Main).

Dupa ce l-am trecut peste granita din Ungaria in România pe dl sef-rabin Moshe Weinberger cu sotia, dânsul a plecat mai departe la Bucuresti. Dupa plecarea dânsului eu am continuat sa primesc directivele de la o domnisoara din Cluj, pe care o chema Keresztesi Margit. Desi era evreica, aceasta d-soara nu purta pe piept Steaua Galbena. D-soara Keresztesi Margit aducea din strainatate grupuri de câte 10-12 refugiati evrei, pe care noi ii treceam clandestin din Ungaria in România, continuând sa trecem si alti evrei de prin partile Transilvaniei, aflata sub ocupatie ungureasca.

Prin luna iulie 1944, Agneta Orb, prin care primeam banii a fost banuita si interogata de un "tiszthelyetes" (subofiter) de la Politia ungureasca, pe care il chema Annaházi. Acesta a obtinut cu amenintari de la noi, adica de la mine si de la fratele meu Ludovic, prin Ioan Orb, cumnatul Agnetei Orb, suma de 10.000 pengo, ca sa taca, respectiv ca sa nu ne denunte la Politie. Banii i-au fost dati subofiterului Annaházi printr-o terta persoana, Annaházi si-a tinut promisiunea si a tacut. In schimb a fost arestata d-soara Keresztesi Margit, impreuna cu un grup de 12 evrei refugiati. Pe urma am fost arestat si eu. Amândoi an fost foarte rau batuti si schingiuti de trei detectivi de la Politia maghiara din Cluj. Eu nu am recunoscut nimic. Dar banii mei, aflati la Agneta Orb, au fost luati de detectivi. Erau 13.000 de pengo. Dupa care mi-au dat drumul, spunându-ne ca vom fi dati in judecata la Tribunalul Militar. Ceea ce nu s-a intâmplat fiindca banii nostri au fost pastrati de cei trei detectivi unguri. D-soara Keresztesi Margit, impreuna cu grupul de 12 persoane de evrei refugiati au fost deportati si nu i-am mai vazut niciodata.

Fratele meu Iuliu Muresan, denuntat de o femeie la Turda fiindca a fost vazut cu bani unguresti asupra lui, a fost si el anchetat de politie, unde a fost batut. Dar i s-a dat apoi drumul.

In incheierea acetsei declaratii mai doresc sa arat ca am aflat abia spre sfârsitul lunii mai 1991, ca d-l sef-rabin Moshe Carmilly-Weinberger a fost la Cluj in România. Nestiindu-i adresa m-am dus la Comunitatea evreilor din Cluj ca sa le povestesc ce am facut pentru refugiatii evrei in anii 1943-1944, d-l sef-rabin si cu mine. Pe d-nii din Comunitate nu i-a interesat povestirea mea si m-au trimis la o doamna ziarista unguroaica pe nume Németh Julia. Când i-am vorbit despre declaratia mea acum, mmai ales despre politistii unguri care ne-au batut si ne-au jefuit de bani, d-na ziarista mi-a spus sa pun pe hârtie

aceste lucruri si sa o duc la dânsa. Când le-am dus, doamna Németh Julia nu a vrut sa primeasca spunându-mi sa dau declaratia mea si a fratelui meu Ludovic personal d-l Moshe Carmilly Weinberger.

Mai doresc sa adaug ca in anii când am lucrat pentru d-l Moshe Carmilly Weinberger si apoi cu d-soara Keresztesi Margit, dupa socoteala mea, eu, impreuna cu fratii si ortacii mei, am trecut clandestin peste granita din Ungaria in România câteva sute de refugiati evrei, in general 8-12 persoane in fiecare saptamâna, uneori chiar si de doua ori pe saptamâna.

Dupa declaratia de mai sus trebuie sa mai spun ca in urma acestei actiuni, foarte periculoasa pentru noi, cei care am organizat-o, datorita imprejurarilor aratate, nu ne-am ales cu nimic altceva decât cu bataia pe care am primit-o la Politia maghiara din Cluj. Obisnuiesc sa spun ca m-am ales cu trei costume de haine, adica cu bataia pe talpi, cu bataia in palme si cu loviturile peste fata."

ROMÂNIA

NOTARIATUL DE STAT JUDETEAN CLUJ

INCHEIERE DE LEGALIZARE DE SEMNATURA Nr. ....

Data: 20 august 1991

Subsemnata MARIA PETRUS notar sef al Notariatului de Stat Judetean Cluj, constat ca astazi, data de mai sus, constat ca dl. MURESAN STEFAN domiciliat in comuna Aiton Judetul Cluj identificat prin B.I. seria DE nr. 643621 eliberat de mil. Cluj s-a prezentat si a executat in fata mea semnatura pe cele 3 exemplare ale prezentei declaratii, declaratie care cuprinde urmatoarele particularitati: pag. 1 rândul penultim cuvântul 2 are o stersatura prin barare cu pix negru, precum si in rândul 5 din aceeasi pagina, anul 1944, cifra 9 este scrisa cu pix negru.

Se legalizeaza semnatura executata.

S-a taxat cu 30 lei prin timbre fiscale, pentru 3 exemplare.

NOTAR SEF

Maria Petrus

REFERINTA

Pe Raoul Sorban l-am cunoscut mai indeaproape in anii ocupatiei horthyste (1940-1944) când Raoul Sorban, dupa ce a evadat din arestul politiei legionare din Bucuresti, s-a refugiat la Cluj. Aici, in atelierul sau de pictura am studiat si eu cu alti tineri de diferite nationalitati (din care majoritatea evrei). Atelierul lui Raoul Sorban era centrul de intâlnire al artistilor si intelectualilor progresisti din Cluj.

Dintre cei cari frecventau atelierul lui intre anii 1940-1944 imi amintesc de: poetul Korvin Sándor, scriitorul Szilágyi András, pictorul Szolnay Sándor, actorul Fekete Mihály, poetul Jánosházy György, poetul Pacurariu Francisc, gazetarul democrat Arató András si Gábor István, dirijorul Rónai Anton, tipografil Asteleanu Petre, croitorii Fábián si Gellért, de asemenea pictorii Emil Cornea, Petre Abrudan, Teodor Harsia, tinerii scriitori Vasile Moldoveanu, Romulus Hatios, Al. Anca, Tudor Bugnariu, medicul Elekes Nicolae etc.

Raoul Sorban a dat tuturor manifestarilor sale un caracter progresist. A organizat manifestarile publice ale artistilor români la Caminul Muncitorilor Metalurgisti din Cluj. A demonstrat in toate imprejurarile prietenia sa cu elementele progresiste române, maghiare si evreiesti. A fost un antihitlerist convins si activ. In atelierul sau am auzit pentru prima data de poezia lui Maiacovski, Esenin, Blok etc. Acestea intre anii 1940-1944.

In anul 1942 Raoul Sorban a fost arestat de autoritatile horthyste si inchis la Miskolc. Impreuna cu alti prieteni l-am vizitatsi eu in inchisoare. Era convins de infrângerea apropiata a hitlerismului.

In 1944 când autoritatile hitleriste si horthyste au declansat prigoana impotriva evreimii din Ungaria, Raoul Sorban pentru a ne salva de deportare ne-a adapostit, pe mine si pe sora mea, in atelierul sau, periclitându-si astfel siguranta personala. Iar când s-a inasprit controlul autoritatilor si a populatiei filo-fasciste din Cluj, Raoul Sorban impreuna cu Vasile Moldovan, actualul director al Teatrului National "I.L. Caragiale" din Bucuresti, a organizat trecerea noastra peste frontiera in România, de unde insa am fost extradati de colonelul de jandarmi Gh. Craioveanu.

Raoul Sorban a luat in pastrare o mare parte din lucrarile personale ale mele, ale familiei mele si ale altor evrei (imbracaminte, lingerie etc.) pe care le-a pastrat pâna la revenirea noastra din deportare.

Raoul Sorban in vremurile celei mai pornite prigoane rasiale a stat fara nici o rezerva alaturi de cei loviti de furia fascismului infruntând toate riscurile.

Cluj, la 30 noiembrie 1955

Eva .....

salariata la Institutul de arte plastice “Ion Andreescu” Cluj

O scrisoare a lui Ottó Komoly catre Ernest Marton

In arhiva Universitatii din Haifa se pastreaza o singura scrisoare trimisa de Ottí Komóly din Budapesta lui Ernest Marton la Bucuresti. Corespondenta dintre cei doi, in lunile mai-august 1944, a fost mijlocita de R. S. (din Turda) si canonicul gr. cat. N. Pura (din Cluj):

Budapesta, 3 aug. 1944

Draga Erno,

Cu mare bucurie am primit rândurile tale dragi din 20 iulie si acum ma grabesc sa-ti comunic ca o parte din transportul indreptat spre Spania – si printre ei, fara indoiala, va fi si Sotia ta draga precum si micul tau fiu – va porni la inceputul saptamânii viitoare din Bergen-Belsen mergând, probabil deocamdata, la Basel. Cred ca (ajungând) in acel loc vei fi si tu atât de linistit in privinta soartei Tale si a familiei Tale, ca si mine când voi avea deja stiri de la fiica mea din Elvetia.

Cu grupul dirijat spre Constanta deocamata sunt necazuri foarte serioase. Anume transportul este deja alcatuit, exista si viza ungara de iesire ca si viza româna. Iesirea germana a fost, de asemenea, invederata cu conditia unui “fleac”, neformulat de la inceput. Abia in ultimul minut s-a lamurit ca acel “fleac” se refera la acea declaratie a guvernului ungar dupa care daca germanii vor acorda pe baza celor 9600 certificate, “Passierschein”-ul celor care pleaca, in acest caz guvernul ungar nu va pune piedici in fata deportarii celorlalti (evrei). Fireste, in asemenea conditii nu ne putem angaja la trimiterea grupului si mi-e teama ca vapoarele comandate la Constanta nu prea vor avea calatori din Ungaria.

Ca in conditiile politice schimbate, in general, pâna când va mai fi posibila navigarea pe Marea Neagra, desigur, nu putem sti.

M-as bucura foarte mult, daca ai avea posibilitatea sa-mi dai stiri din nou.

Lista nominala a clujenilor care pornesc spre Spania incerc s-o intocmesc si, daca reusesc (s-o fac) la timp, o s-o anexez la aceste rânduri. Daca nu, atunci va trebui sa asteptam o ocazie mai târziu.

Majoritatea conducatorilor sionisti din Budapesta au plecat cu grupul care in prezent stationeaza in Germania. Inafara de mine doar Rezso, dr. Lukács, sotia lui Hacker si câtiva, in ultima vreme mai putini activi sionisti vechi au ramas aici (si familia prof. Korosi a ramas). Dar Kahon, Izsák, Sziláhyi, Branov, Rozenberg, Koch, Buk, Sara Friedländer, Weinberger, Szilárd, Elek, Pál Weisz, Goldschmied etc. au plecat, iar Siegfrried Roth si Frnkel sunt impiedicati chiar si acum sa plece. In mod regretabil provincia abia a fost reprezentata in acest transport. Si chiar aici abia este reprezentata provincia: locurile unde domiciliaza Zsigmond Berger, Mose Guttmann, dr. Emil Roth, Imre Frieschhoff, Pál Hirscler s.a. nu ne sunt cunoscute si avem presimtirea ca exista toate motivele sa nu le mai pastramn in evidenta.

Iti poti imagina cât de greu ne-am decis sa ne despartim de fiica noastra si sa ramânem aici, dar am simtit ca aceasta este datoria mea. Si chiar din modul in care opinia publica judeca plecarea in masa a conducatorilor sionisti cad ca am procedat corect.

Pâna la cea mai apropiata ocazie te imbratiseaza cu calda afectiune prietenul tau adevarat – Ottó.

P.S. Iti amintesti desigur despre Dénes Nemestóthy Szabó (era referentul lui Sz. N. si in parte succesorul lui); in prezent e repartizat la legatia (Ungariei) din Bucuresti. Poate ca informatia aceasta iti va fi de folos.

8 august 1944

Draga Erno, aflu acum ca ai gasit o modalitate de a asigura pe calea unor pasapoarte românesti de repatriere *alijaja* a câtorva sute de familii (evreiesti). In mod regretabil lucrurile aici nu se afla in mâini bune. Si daca continua astfel pentru familiile de sionisti se prevad prea putine sanse. Dl. Kr. despre acest lucru nu m-a informat deloc, in afara unui singur caz, când mi-a vorbit despre 500 de pasapoarte (românesti). De aceea te rog sa fii bun a-mi comunica care e situatia in aceasta problema si ce am putea face noi in general in munca noastra indreptata in aceasta directie. In orice caz te rog sa fii precaut fata de Kr. Mose, intrucât in ultima vreme au inceput sa ia proportii periculoase unele actiuni ori informatii, stimulate de gelozie ori de ambitii.

Scrisoarea ta din 14 iulie am primit-o abia ieri, cred ca am si raspuns la toate intrebarile. Situatia noastra este inca, in continuare extrem de periculoasa, este nevoie inca de mari eforturi in interesul *soarit hajeludim la budapestim hacalaja.*

Astept raspunsul tau, pâna atunci te imbratiseaza cu drag Ottó

Budapest, 1944 augusztus 3

Kedves Erno!

Nagy örömmel vettem julius 26.-i kedves soraidat s most sietek Veled közölni, hogy a Spanyolország felé irányuló transport egy része – s nincs kétségem az iránt, hogy ezek között leszt kedves Feleséged és kis Fiad is – a jövo hét elején Bergen-Belsenbol indul és valószinüleg egyelore Baselbe megy. Azt hiszem, hogy ezen a helyen épp oly nyugodt leszel Te is Családod sorsát illetoen, mint ahogy én szivesen hallanék mar hirt leányomról Svájcból.

A Constanza felé irányuló csoporttal egylore még igen komoly bajok vannak. A transport ugyanis már össze állitva, a magyar kiutazási engedély, valamint a román vizum is megvan. A német kiutazás bizonyos eleinte meg nem nevezett "csekélység" kikötése mellett ugyancsak kilátásba volt helyezve. Utoldo percben kiderült, hogy, amennyibena németek a 9600 certificat alapján a kiutazóknak megadják a "Passierschein"-t, ugy a magyar kormány nem gördit akadályokat a visszamaradók deportálása elé. Csak természetes, hogy ilyen feltételek mellett nem vállalhatjuk a csoport elinditását és igy attól tartok, hogy a Constancába rendelt hajóknak nem igen lesz magyarországi utasa.

Hogy a változott politikai viszonyok mellett egyáltalában meddig lesz még lehetséges a Fekete – tengeren hajózni, azt persze nem tudjuk.

Nagyon örülnék, ha volna lehetoséged arra, hogy ismét hireket juttassál el hozzám.

A spanyolország felé induló csoportban utazó kolozsváriak névsorát megpróbálom itt összeállittatni és, amennyeben a névsor idejében elkészül, ugy e sorokhoz mellékelem, Ha nem, akkor késobbi alkalomra kell várunk.

A budapesti cionista vezetok csoporttal. Rajtam kivül csak Rezso, dr. Lukács, Hackerné és néhány az utóbbi idoben kevésbbé tevékeny régebbi cionista maradt itt. (Korösi professorék is ittmaradtak) De Kahan, Izsák, Szilagyi, Braun Dov, Rosenberg, Kolb, Buk, Friedländer Sara, Weinberger, Elek Szilárd, Weisz Pál, Goldschmied stb. Elment. Roth Sigfried és Fränkel Jeno akadályozva vannak még e percben is az elutazásban. Sajnos alig volt képviselve a transportban és itt is alig van képviselve a vidék: Berger Zsigmond, Guttmann Móse, dr. Roth Emil, Fischhoff Imre, Hirschler Pál stb. tartózkodási helye ismeretlen és ugy érezzük, hogy minden okunk megvan arra, hogy o velük tobbé ne számoljunk.

Képzelheted, hogy nehéz elhatározás volt elválni leányunktól, ahogy az itteni közvélemény a cionista vezetoknek azonnali tömeges elutazását megitéli, azt látom, hogy helyesen csekedtünk.

A legközelebbi alkalomig is meleg szeretettel ölel

igaz barátod

P.S. Nemestóthy Szabó Dénesre bizonyára emlékszel (Sz.M. referense és részben utóda volt), o jeleleg a bukaresti követséghez van beosztva. Talán hasznát veszed ennek az értesitésnek.

1944 augustus 8

Kedves Erno, most .....

Maestrului

ION IRIMESCU

sculptor

presedinte al UAP

Bucuresti

Mult Stimate si Iubite Maestre,

tin sa dau expresie respectului fata de semnatura Dv. de pe telegrama de felicitare primita din partea UAP cu prilejul zilei mele de nastere.

Pentru aceeasi telegrama va rog sa aveti bunavointa de a transmite multumiri celorlalti colegi alati, alaturi de Dv., la conducerea UAP.

Dar: motive grave, nu in ultimul rând de igiena sufleteasca, sustinute de amintirea unor nazuinte de morala, ma obliga sa nu pot accepta felicitarea comuna a conducerii UAP. Si anume datorita acelei imprejurari in care Ion Frunzetti poate fi vicepresedintele uniunii noastre, cu sarcina speciala de a stabili si indruma activitatea ideologica a acesteia, precum si a tuturor membrilor ei. Intrucât in aceasta calitate, el continua sa-si desfasoare vocatia exersata pentru negustoria de fraze, la fel de viclene cum erau cele pe care le-a practicat public si cu zel ca fascist, aflat in serviciul politic al garzii de fier ca membru al partidului condus de "capitanul" Corneliu Zelea Codreanu.

A sosit vremea ca umbrele, cu tot ce amintesc ele, sa fie lasate sa vorbeasca intre ele.

Asigurându-va de intreaga mea stima, ramân al Dv. devotat

Bucuresti

18 sept. 1982

Adrian Riza, Retelele omeniei

Turda
30.VII.1944
Draga doctore,

Am asteptat telefonul in cauza sorei tale; nesosind la timp, automobilul se intoarse fara s-o ia. Sper ca s-a aranjat cu autorizatie.

1. Chestiunea Löbl 1 . Am primit ieri o nota de la el, ii este frica deoarece in Ungaria circula svonuri alarmiste despre situatia de la noi. Apoi presa lor a lansat informatia ca unele dintre vapoarele cari transportau evrei emigranti ar fi fost scufundate 2 . I-am scris inca ieri, l-am linistit si i-am aratat ca poate veni fiind totul pregatit. Azi am primit raspuns 3 . In zilele urmatoare vor trece pe cât se pare cu automobilul.

2. Chestiunea Eva et Comp. Am primit tot ieri o nota din Budapesta care suna textual: "Eva elment B(uda)pestrol ugyszintén Marton, Devecseri, Fischer, Bischitz családja külfödre nagyon jó körülmenyek között".

("Eva a plecat din Budapesta. La fel Marton, Devecseri, Fischer, Bischitz cu familia in strainatate, in conditii foarte bune"). 4

3. In chestiunea hainelor tale, Releanu 5 afirma ca au ramas la d-soara P.S. care va trece in curând. Eu voi verifica acest lucru si daca intr-adevar sunt la dânsa voi trimite dupa ele si dupa hainele lui Simon Tibi.

Asteptam pe astazi sosirea lui Ari 6 – nu a venit, acest lucru imi cam incurca socotelile deoarece aveam o ocazie unica de a-ti trece lucrurile. In lipsa scrisorii tale insa nu am uzat, deoarece s-ar fi putut intâmpla ca Soofia numai pe baza scrisorii mele sa nu fi predat hainele.

4. Am trimis un om la Komoly 7 , intr-o saptamâna cel mult am raspunsul.

5. Am trimis din nou la ... (indescrifrabil, n.m.)

6. Bubi Socol in urma interventiei contelui Bánffy Miklós a fost eliberat acum 4 zile. Se afla la Budapesta. Imi scrie Bánffy ca Bubi e foarte incapatânat si ca nu vrea sa vina aici.

Eu voi cauta sa-l conving. Mi se mai comunica ca s-a acceptat o declaratie de-a mea data consulului general din Brasov, in care eu am luat asupra mea toata raspunderea in afacerea Socol. 8

7. Ghita Giurgiu a fost arestat Dumineca trecuta de catre Gestapo. Se afla la Budapesta. Mootivul: legaturile sale cu Bubi si cu mine. Sunt sperante sa scape. 9

8. Din Cluj primesc stirea ca 17 intelectuali români au fost arestati de unguri pentru ca au dat ajutor evreilor. Intre ei: Traian Rebreanu, Traian Giurgiu, Cretu (banca Albina) prof. Nicoara (86 ani) etc. 10

9. Legatura cu Clujul am pastrat-o prin Bugnariu. 11

Eu stau cât e util aici in Turda de unde plec la Sibiu. 12 Ar fi bine sa trimiteti curierul pentru a-ti comunica stirile ce le voiu primi in urmatoarele zile.

De se intâmpla ceva exceptional te avizez telefonic. 13

Eri au sosit din Ungaria vreo 7 evrei cu certificate de repatriere, nu stiu insa numele lor. 14

Te rog (poate e inutil sa-ti amintesc) sa nu neglijati chestiunea plecarii mele si sa contati pe eventualitatea plecarii lui Bubi Socol. 15

Astept scrisoarea ta si indicatiile.

Al tau Raoul Sorban

Turda
17.VIII.1944

Draga doctore,

1. Inainte de toate te rog sa ma pui la curent in câteva cuvinte despre soarta primului transport plecat din Budapesta in care se afla si sotia ta. As dori lamuriri de la voi cei din centru. Sunt nespus de nelinistit. Sper totusi ca veti reusi sa aranjati in asa fel incât in grupul celor primiti pentru trecere in România sa fie si ei. Deci scrie-mi in aceasta chestiune. 16

2. Dl. Emil Hatieganu ieri (Miercuri) a trecut prin Turda. Ar dori sa te intâlneasca. Mâine va fi probabil la Bucuresti. Adresa d-sale nu o am, il gasesti insa la dl. Maniu. Cauta sa-l vezi neaparat. 17

3. Hainele tale nu sunt aici. Omul a predat scrisoarea ta si a mea d-soarei Sofia si s-a inteles ca acesta va inchiria o camera la Gilau, iar d-sa va transporta lucrurile acolo ca pentru evacuare. Nu s-a infaptuit insa. Atunci i s-a trimes o caruta din Gilau (dupa ce in prealabil ne-am inteles pentru acest mod cu dânsa) – a refuzat insa sa predea pe motiv ca e supravegheata. Total am trimes de 4 ori la dânsa un bilet din care vei afla mai amanuntit. 18

4. Eu am in continuare legaturi cu Bpesta. Insa nu cu cercuri evreiesti. 19 De la Komoly astept raspuns la o scrisoare trimisa de Ari si la o scrisoare trimeasa lui Hirsch Dezso. 20

5. Din moment ce inca nu pleaca vapoarele eu ramân in Ardeal, indeosebi sa-i stau in ajutorul organizatiei voastre si a lui Ari. 21 Orice comunicare sa mi-o transmiteti prin Ari. 22

6. Cu Releanu s-a aranjat (Kenner et Comp). Cred ca Ari iti raporteaza. 23

7. Ghita Giurgiu a fost pus in libertate. E scandalos ce s-a intâmplat cu el. A fost arestat deoarece unul dintre consulii nostri din Cluj a divulgat Gestapoului o convorbire personala dintre el si Giurgiu. 24

8. Fata de Hatieganu o mica rezerva, el incearca sa-si pastreze si mândra si draga. 25 H. va incerca sa-si clarifice pozitia in fata lui M. Deocamdata nu ma amestec.

Astept raspuns pentru 2 chestiuni:

1. Informatiuni despre transportul I (sotia ta, Eva daca se poate face ceva pentru ei). 27

2. Plecarea vapoarelor. 28

Ari te-a informat despre rest.

Al tau

Raoul Sorban

Te rog sa predai scrisoarea alaturata d-nei Kaplan Ilus. 29

Te rog sa depui scrisoarea alaturata la dl. Maniu. E foarte urgent. 30

Sibiu, 14.XI.1944

Draga Dctore,

Ti-am trimis prin fratele lui Cornea câteva rânduri prin care iti dadeam informatiile despre Ari. Intre timp am aflat ca voiam sa-l iau cu mine (pe jos am venit in ultimul moment), dar nu a voit sa plece fara familia Goro. 31

Fatal, a trebuit sa incetam orice activitate. Avem in perspectiva câtiva clienti de la Budapesta. Actele d-soarei Krenner sunt cu mine, aici, dar pâna nu pleaca vreun om de-al nostru nu le trimit. Ranita ei a ramas la familia Moskovitz; nu stiu daca o mai revedem odata. 32

Acum o chestie urâta: fratele lui Hatszegi l-a denuntat pe Ari la politia si parchetul din Turda pentru furt! A afirmat ca Ari a furat o valiza si o blana de la Hatszegi Ernö. Adevarul era ca Ari a expediat aceste lucruri cu un refugiat, la Bucuresti. Ca sa nu izbucneasca scandal, eu am dat o declaratie recunoscând ca am primit aceste lucruri de la Ari si le-am dus la Bucuresti unde le-am predat lui Ernö Hatszegi in prezenta ta si a lui Marton Hirsch in casa acestuia din Caragea Voda 28. Fratele lui Hatszegi (egy nagy marha) va face cercetari. Deci te rog sa confirmati declaratiile noastre, altfel ramân eu incurcat. 33

Draga doctore, acum o chestiune personala. Eu fugind din Turda am ramas absolut fara bani. La Ari mi-au ramas 150 g de aur, pe care el trebuia sa-l vânda. Eu in contul aurului am luat drept avans ceva parale. Fuga mea a fost atât de precipitata incât nu mi-a fost posibil sa transez cu el. La Turda eu am stat numai in interesul cauzei fara sa iau bani de la organizatie (cu toate ca Ari mi-a oferit). Astazi insa sunt nevoit sa ma adresez voua rugându-va sa gasiti o solutie pentru a ma ajuta cu o suma din care sa pot trai pâna la reintoarcerea noastra la Cluj. Banii vi-i restitui. 34 La Bucuresti, evident, Maniu m-ar ajuta, dar in scris nu ma pot adresa lui. Iar eu astazi nu pot parasi Sibiul, deoarece va trebui sa merg cu armata la Cluj ca unul care cunoaste situatia. Te rog deci sa faci totul pentru a-mi veni in ajutor cu 100.000 lei pe care urgent sa mi-i trimiti fie prin Kaplan (Ilus), fie altfel pe adresa Dr. Coriolan Tataru, Sibiu, str. Sebastian Hann. 35 Nu ma indoiesc ca veti intelege situatia in care ma aflu si ma veti ajuta.

Profesorul Negrea te roaga sa-i comunici ce sti despre d-na Lustig.

Pâna la revedere, la Cluj, te salut.

Raoul Sorban

Retelele mistificarii...

Moshe Carmilly despre ajutorul românilor in actiunea de salvare a evreilor

"Evocând barbariile anilor 1941-1944, consider insa ca este o datoie morala elementara ca sa nu uita, si sa relevam faptul ca in acei ani in România a existat o raza de umanitate de care au beneficiat evreii. O raza de umanitate, ca si un mod de gândire si de actiuni opuse formulelor antisemite, dominante in Europa. (...)

In primul rând, putem afirma ca pe un fapt cert ca nu nu am fi fost capabili sa realizam operatia de salvare daca nu am fi primit ajutor din partea unor oameni, neevrei, cu gândire umanista, antifascista.

Si când reexaminez trecutul, in fata mea apare in special figura unui om care, fara nici o ezitare, s-a alaturat celor prigoniti, intinzându-ne mâna sa protectoare si frateasca. Acest om a fost profesorul Raoul Sorban. (...)

Prima initiativa de a gasi solutii, de a lua niste masuri pozitive i-a apartinut lui Raoul Sorban. La inceputul anului 1941 mi s-a adresat cerându-mi ajutorul. In atelierul sau de pictura a infiintat un birou de mijlocire inter meseriasi si eventualii clienti. In aceasta actiune el a fost ajutat si de episcopul român dr. Iuliu Hossu. Mi-a cerut lista acelor meseriasi, negustori si muncitori evrei care erau fara lucru. Prin acest birou au fost ajutati numerosi români si evrei si s-au creat legaturi intre ei. Acest «birou» a functionat pâna in primavara anului 1942, când autoritatile maghiare de ocupatie l-au arestat pe Raoul Sorban. Cooperarea a incetat, situatia a devenit din zi in zi tot mai grea.

Au inceput sa soseasca refugiati. Nu numai cei ce se refugiau din cauza hitlerismului; sute de familii evreiesti au venit la Cluj din provincie, fie ca viata lor era in pericol fie pentru ca erau goniti din asezarile lor de armata ungara.

Români si evrei eram pusi sa tragem impreuna jugul destinului comun minoritar. Acest destin comun ne-a apropiat. Astfel se explica ca, in martie 1944, evreimea a gasit intelegere si ajutor din partea conducatorilor vietii politice si religioase românesti din Transilvania de Nord. Promotorul acestei apropieri a fost Raoul Sorban.

Pericolul nazismului ameninta intreaga evreime din Transilvania de Nord si din Ungaria. Se simtea furtuna prapadului in atmosfera. Fiecare zi aducea câte o surpriza.

Arestari, confiscarea bunurilor, nesfârsite injosiri, viata devenise nesigura pentru evrei. In interesul celor arestati, am mers la prefectul judetului. Era un baron. In anticamera prefectului l-am intâlnit pe dr. Emil Hatieganu, fost ministru de justitie al României si pe Raoul Sorban.

«Ce puteti face pentru noi?» - am intrebat.

Raspunsul a fost scurt: «Voi veni sa ne sfatuim».

Dupa convorbirea noastra, Raoul Sorban s-a angajat:

• sa inmulteasca numarul «contrabandistilor» de oameni (oare e voie sa-i numesc astfel pe acesti salvatori?) pentru a mari sansele refugiatilor de a se salva trecând granita in România;

• sa atraga in operatia de salvare a evreilor nu numai conducatorii vietii politice si religioase românesti, ci, in limita posibilitatilor, intreaga colectivitate românească din Transilvania de Nord.

Nu se pot enumera pe scurt toate acele initiative ale lui Raoul Sorban care au fost decisive in evolutia unor importante operatiuni. Pe scurt as aminti un fapt decisiv pentru destinul operatiunii, anume ca, prin mijlocirea lui Raoul Sorban, s-a realizat o larga cooperare, cu participarea lui Emil Hatieganu, a episcopului Iuliu Hossu, a lui Aurel Socol, a mai multor preoti greco-catolici si ortodocsi ca Titus Moga, Florea Muresanu, Vasile Astilean, Cosma, Stanescu si a altora, a lui Eugen Filotti, ambasadorul României la Budapesta, a consulului României la Oradea, Mihai Marina, a colonelului Mihai Gurgu, atasat militar – cu masina caruia caruia au fost trecuti peste granita in România mai multi evrei si neevrei, intre ei Dr. Ernest Marton – si a colonelului Victor Cupsa din Turda, datorita caruia s-au obtinut sute de documente de calatorie pentru evreii refugiati in România, a profesorului dr. Coriolan Tataru din Sibiu si a multor altora. Datorita acestei colaborari a fost mobilizata populatia românească de-a lungul intregii frontiere româno-maghiare, care, in mod dezinteresat, a facilitat trecerea granitei de catre evrei (...).

Un fragment din discursul fostului Sef-rabin al României, Dr. Alexandru Safran, rostit in Parlamentul României la 20 martie 1995

“Ma infatisez domniilor voastre cu emotie si recunostinta. Cu emotie caci imi regasesc tara in care m-am nascut, revad populatia in mijlocul careia am crescut, reaud glasul românesc in toata suculenta lui, revad slova românească in toata lumina ei, resimt gustul roadelor culturii românesti care ani de-a rândul mi-au hranit sufletul.

Va spun ca stau inaintea domniilor voastre patruns de un simtamânt de recunostinta. Intr-adevar, v-o datorez din plin pentru chemarea pe care mi-ati adresat-o, d-le presedinte si d-lor senatori, sa vin aici, in mijlocul domniilor voastre si sa rostesc cuvântul meu, care, va rog sa stiti, este un cuvânt de voie buna, izvorând din inima mea iubitoare cu aceeasi fragezime cu care am rostit primul meu cuvânt in Acest Senat, in aceeasi luna, martie, ca si acum, insa inainte cu mai mult de jumatate de veac. (...)

D-le presedinte, d-nelor si d-lor senatori,

Acum zece zile, noi evreii, am celebrat Purimul, o sarbatoare care ne aminteste salvarea de la lieire a strabunilor nostri in Persia, cu vreo 1500 de ani in urma. Dupa enumerarea peripetiilor miraculoase care

au condus la izbavirea lor, noi rostim o rugaciune care se termina doar cu patru cuvinte, in ebraica, dar pline de semnificatie, continând o invatatura de care trebuie sa tinem seama. Traducerea acestor patru cuvinte suna astfel: «Amintit fie spre bine Harvona, adica acela care, in vreme de obida, a stat alaturi de evrei si le-a ajutat». Invatatura aceasta alcatuieste un legamânt transmis tuturor generatiilor evreiesti. Este un fapt cât se poate de dureros, dar cât se poate de adevarat ca, in timpul cârmuirii naziste, noi, evreii din România am fost obiditi, prigoniti, chinuiti. Totusi, nu am dat uitarii ca acele vremuri de amara opreliste, de macinatoare zdrobire a fiintei noastre fizice si morale, când vuiau vijelii devastatoare, vestitoare ale negurilor mortii, tot atunci, de multe ori, un suflu de alinare, de compatimire, chiar de tamaduire, vestitoare ale zorilor vietii, ne inviora inimile. (...)

Evreii din Ardealul de Nord, ocupat de catre unguri, nu au avut norocul sa se gaseasca in dioceza vajnicului mitropolit Balan, nu au putut, deci, beneficia de obladuirea lui, a acestui suflet mare românesc. Ei, sarmanii, au fost expediati cu mare cruzime la Auschwitz, pentru a fi acolo inabusiti in camerele de gaz si mistuiti in dogoarea cuptoarelor. Iar acei evrei razleti din Ardealul de Nord, care au izbutit sa scape de la deportare la Auschwitz, datoreaza salvarea lor simtului nobil românesc al domniei-voastre, D-le profesor Sorban, chibzuintei dumneavoastre active si a aceleia a prietenilor domniei-voastre. Ei s-au caznit ca acesti razleti evrei sa poata sa treaca in România la noi, si, de aici, din acest liman al izbavirilor, sa ajunga apoi in Tara Fagaduintei, in Tara Sfânta.

Asadar, România, din acest punct de vedere, al deportarii evreilor in Polonia, se situeaza in rândul acelor putine tari europene cotropite de armatele lui Hitler, ca Bulgaria, Danemarca, Finlanda, care nu si-au trimis copiii de obârsie evreiasca sa piara in gazul si in focul de la Auschwitz.

D-le presedinte, d-nelor si d-lor senatori,

Iata pilde de autentic românism, invederat in vremea de cumplita opreliste, când am pastorit obstea evreiasca din România, pilde pe care am onoarea sa le citez de la inaltimea tribunei Senatului, caruia am avut onoarea sa apartin si care pastreaza un loc de predilectie in inima mea, recunoscatoare. De aici, din acest loc insemnat si in acest ceas insemnat din viata mea indrept ruga mea catre Dumnezeu, sa reverse harul sau in belsug asupra frumoasei tari românesti si asupra bunului si dragului popor român."

Cuvântul lui Raoul Sorban la inmânarea diplomei si medaliei "Drept intre popoare"

(Yad Vashen, Ierusalim 7 aprilie 1987)

In aceasta imprejurare solemna si in acest asezamânt al amintirilor rascolitoare de constiinte care este Yad Vashem, gândurile se indreapta fara sa vrem spre imaginea unei epoci de alta data si a unor locuri indepartate.

Ceea ce se pastreaza aici din umbrele prelungite ale unui trecut zbuciumat si tragic ne lamureste, ca o sumbra oglinda – care reflecta o lume asa cum nu va reusi sa o explice nici o talmacire scrisa – ca din cunoasterea trecutului se poate formula un raspuns la o situatie legata de prezent. O atare cunoastere io mai ajuta pe contemporani si in directia instruirii lor in beneficiul anilor ce vor urma.

O judecare a trecutului este cu atât mai necesara astazi, cu cât citadelele intolerantei, egoismului si ale agresivitatii celor puternici nu vor sa invete nimic din ceea ce se pastreaza in memoria omenirii ca rezultat al urii, al prigoanei si al nimicirii.

S-ar putea spune ca recunoastem fizionomia unei epoci mai veridic din amintirile contemporanilor decât din consemnarile literare. Fiindca in memorie, evenimentele supravietuiesc in insasi substanta trairii lor de catre oameni.

Aceste evenimente, in cazul Holocaustului, nu ar trebui sa-si piarda niciodata valentele actualitatii si ale eficientei lor energice, pentru ca ele constituie dovezi cutremuratoare despre ceea ce n-ar fi voie sa se mai intâmple niciodata, nimanui si nicaieri. Dar totodata ele pastreaza marturii si despre bestialitatea celor ce, indiferent de nationalitatea lor, considerau crima ca un drept, ca un privilegiu al celui tare.

Dupa caderea tiraniilor din acea lume monstruoasa, a inceput, sub ochii nostri, o jenanta procedura de dezvinovatire in spiritul marunt al regionalismelor nationale, cu umilitorul calcul de a cântari culpabilitatea dupa numarul de masacrati. O contabilitate urâta si penibila, care continua sa introduca si azi, din ce in ce mai insinuant, in registrele pretentioase ale unor tratate de istorie nationala ideea ca asasinii erau mai putini daca au masacrat nu 400.000 de evrei, ci – dupa cum se poate citi – "NUMAI' 200.000!

Daca din capul locului s-ar putea stabili diverse grade de responsabilitate, aceasta nu s-ar bucura de justificare decât in cazul de rezistenta fata de abuzurile puterii necontrolate, refuzul de a fi complice activ ori pasiv la orice act de injustitie si la crime.

Astazi evreii, datorita existentei statului lor – a carui forta si autoritate poate pune stavila unui nou genocid – sunt in masura sa afle adevarul, capabili sa descopere si sa aduca in fata justitiei pe asasinii poporului lor, sa le stabileasca raspunderile, gradul de vinovatie. Dar ei mai sunt in masura – si au dreptul – sa-i cunoasca deopotriva si pe prietenii lor.

Mi-as permite chiar sa afirm ca au obligatia sa procedeze astfel, intrucât epoca in care traim mai este inca marcata de semnele dezordinii de idei, fapte si intentii, o dezordine care destrama fibrele spirituale ale umanitatii is poarta in sine pericolul nimicirii, ura de rasa, sovinismul, ca si obsesia – transformata uneori in dogma de stat – de a domina si subjuga, sub diverse pretexte, alte popoare.

Dar o imprejurare solemna, ca aceasta de acum, care ne intruneste astazi la Yad Vashem, nu poate ramâne un simplu prilej pentru expunerea unor asemenea idei ori sentimente hranite de neliniste.

De aceea permiteti-mi sa va marturisesc cât de profund sunt impresionat si onorat de titlul ce mi-a fost acordat, de simbolul acestui titlu, din care se desprinde un indemn catre realizarea acelei comunitati ce tinde sa aseze actiunile umane intr-o ordine morala capabila de a se opune agresiunilor asupra vietii si constiintei, ca si ingâmfarii rasiale, religioase ori nationale.

Primesc cu smerenie si rezpect acest titlu in amintirea martirajului celor ce au cunoscut anxietatea, inchisoare, deportarea si chiar moartea ca fenomene politice; dar si in amintirea celor ce s-au opus degradarilor morale, sociale, intelectuale ale nazismului, ca si a cumplitei imbinari de crime si lasitati puse la cale si savârsite institutional impotriva slovacilor, evreilor, românilor, rutenilor, sârbilor si tiganilor – uniti de o suferinta comuna – in timpul stapânirii, de catre Regatul ungar, in anii 1939-1944, a Transilvaniei de Nord si a altor teritorii aflate sub ocupatia sa.

Daca intr-una din operatiunile de salvare a celor urgisiti, participarea mea a devenit astazi mai vizibila decât a altora, datorita titlului ce mi-a fost acordat la Yad Vashem, imi revine obligatia de a releva pe cei ce au contribuit la reusita acelei actiuni datorita careia s-au salvat de la deportare in lagarele mortii câteva mii de evrei, in primavara si vara anului 1944, prin trecerea lor peste granita din Ungaria in România. Acestia au fost:

Dr. Aurel Socol, avocat; studentul Vasile Moldovan; comerciantul Mandej Lehrman; Dr. Emil Hatieganu, conducatorul Comunitatii Române din Ungaria; Episcopul greco-catolic Dr. Iuliu Hossu si secretarul sau, preotul vasile Astileanu; protopopul ortodox român al Clujului, Florea Murasanu; Gh. V. Giurgiu, redactorul sef al ziarului "Tribuna Ardealului"; prof. Tudor Bugnariu; preotul greco-catolic Titus Moga din Apahida; Ministrul plenipotentiar al României la Budapesta, Eugen Filotti, Consulul României la Oradea, Mihai Marina si Ion Isaiu, consilier in acelasi Consulat; lt. col. Gurgu si soferul sau Releanu; Dumitru Foica, functionar la Prefectura din Turda; lt. col. Victor Cupsa, Comandantul Cercului de recrutare din Turda; col. medic. dr. Ghita Bran din Turda; avocatul dr. Iuliu Micsa din Dej; Ministrul plenipotentiar Vasile Stoica din cadrul Presedintiei Consiliului de Ministri din Bucuresti; prof. dr. Corional Tataru din Sibiu; Letitia Papu, scriitoare; fotograful Oprea (Opris?) din Turda s.a.

Dintre evreii din România, Arie Hrisch, David Finkelstein, Emeric Moskovitz, Carol Moskovitz, Iacob Abraham s.a. sub amenintarea constanta a unor primejdii, au reusit sa creeze conditii de protectie multor refugiati din Ungaria in România si sa procure documente de la Turda la Bucuresti pentru cca. 1200 dintre ei, in perioada aprilie-august 1944.

Dar initiativa si atributiile tutelare ale intregii actiuni din zona Cluj-Turda, ca si obtinerea unui statut legal din partea oficialitatii pentru toti evreii refugiati din – sau prin – Ungaria in România, au revenit publicistului Dr. Ernest Marton si Primrabinului Dr. Moshe Carmilly-Weinberger, personalitati de frunte ale evreimii de cultura maghiara din Transilvania de alta data – si ei refugiati din Ungaria in România – care, impreuna cu scriitorul bucurestean A.L. Zissu, au coordonat si finalizat diversele elemente ale intregii operatiuni de salvare din primavara si vara anului 1944.

In legatura cu aceasta actiune de avangarda trebuie precizate si retinute inca câteva aspecte:

- mai intâi caracterul solidar, unitar, al elementelor si fazelor sale independente, care, in desfasurarea evenimentelor in diverse locuri, au putut sa apara, adeseori, separate unele de altele;

- in al doilea rând, premisa, conditia insasi a reusitei. Aceasta s-a datorat faptului ca România s-a dovedit a fi fost nu numai mai putin speriata de riturile violentei hitleriste decât alte tari aflate sub ocupatia armatelor germane, dar si faptului ca marile mase ale poporului român nu erau ostile evreilor, iar românii aflati sub stapânirea Regatului ungar si prigoniti, atât de catre organele de sdtat, cât si de marea majoritate a populatiei civile maghiare, au facut front comun cu evreii. Datorita acestor imprejurari, de-a lungul granitelor, din zona Bihorului, a Clujului si pâna la Brasov, cu sprijinul activ al populatiei românesti, au putut trece din Ungaria in România mii de evrei in perioada martie-august 1944. De altfel,

este un lucru bine cunoscut ca România a fost singura tara care in timpul razboiului a oferit – tot mai ferm – siguranta, documente de identitate si posibilitatea de a tranzita spre Turcia si Palestina atât evreilor refugiati din Ungaria, Polonia, Iugoslavia si Germania, cât si francezilor evadati din lagarele germane. O parte a acestor francezi (neevrei) au fost trecuti din Ungaria in România cu ajutorul Primrabinului Moshe Carmilly-Weinberger. Pentru mine acest ajutor salvator acordat de catre o organizatie evreiasca, când evreii insisi se aflau in pericol, are semnificatia unei grandioase manifestari de solidaritate umana.

Fiindca onoarea de a fi distins cu un titlul la Yad Vashem se afla in legatura cu intâmplarile biografice ale unei existente, va cer permisiunea de a mai face inca o confesiune: dupa cele ce am vazut si am trait in anii 1940-1944, ca experiente personale, ceea ce m-a invatat apoi viata si intâmplarile ei, ca si rasturnarile ori primenirile de lumi, dintre care unele au tulburat profund si propria mea existenta, s-a adaugat la ceea ce ma invatasera acei ani.

Cu speranta ca vremurile noi nu vor spulbera credintele vechi ale oamenilor in spiritul dreptatii, tin sa multumesc tuturor celor ce au ostenit pentru lamurirea si studierea unor imprejurari de alta data, astazi aproape uitate, ca si tuturor celor ce au binevoit sa onoreze cu prezenta lor o târzie intâlnire cu trecutul, in acest cadru menit sa-i perpetueze amintirea. In mod deosebit ii multumesc d-lui Profesor Avraham Ronen, a carui familie isi are originea in Transilvania, pentru staruintas D-sale in vederea legitimarii istorice a unor realitati ce pareau pierdute pentru constiinta timpului de fata.

Imi este dat sa ma aflu in apropierea D-lui Dr. Moshe Carmilly-Weinberger, a unui prieten cu care m-am inteles din primul moment al intâlnirii noastre, care a avut loc in urma cu 47 ani. Un prieten cu care m-am inteles nu numai prin cuvinte, ci mai ales prin vibratii de invizibile antene. Comunicarea dintre noi in decursul celor 43 ani câti au trecut de când nu ne-am vazut si nici n-am stiut unul despre celalaltaproape nimic, a fost un fel de comunicare imateriala si totusi foarte reala. Fiindca fiecare a fost mereu prezent in gândurile celuilalt si in sentimentele celuilalt.

Colaborând la unele din actiunile pe care el le-a initiat intre 1940-1944, am avut inaintea mea exemplul de urmat al unui om care a luptat pentru poporul sau, fiind totodata un dusman al invrajbirilor dintre oamenii de alt neam ori alte credinte; un om care a ostenit pentru a reinstaura tradutiile altora; un om care a dat dovada de curaj si abnegatie in imprejurari de mari primejdii, fara a pierde din vedere valorile spirituale ale omenirii. Un om pe care il stiam a fi fratele meu mai intelept.

Doamnelor si domnilor,

Daca ma gândesc bine, ceea ce ne-a adunat aici, pe acest pamânt al infratirii, ceea ce ne sustine si ne leaga moral este credinta noastra comuna in dreptul de a trai liberi, de a trai in pace, feriti de pericole, scutiti de nedreptati, de a trai intr-o indestructibila legatura cu locurile obârsiilor noastre.

Acestea sunt si urarile mele pentru viitorul evreilor s al tarii lor, urari pe care le fac din toata inima mea in acest loc destinat sa pastreze in vecii vecilor amintirea celor mai cumplite dezastre pe care le-a indurat vreodata un intreg popor.

DISCURSUL FESTIV AL PROFESORULUI MOSHE CARMILLY-WEINBERGER

(Yad Vashem, Ierusalim, 7 aprilie 1987)

In timp ce ascultam cu mare interes elevata cuvântare a profesorului Raoul Sorban, cu gândurile intoarse la acele vremuri când ne-a fost dat sa lucram impreuna, mi-am amintit, fara sa vreau, de doua sculpturi, parându-mi-se ca ele ilustreaza pregnant acea perioada.

Una este creatia marelui artist francez Rodin, *L'Homme qui marche* , o figura umana in mers, dar fara cap, care, asemenea unei omeniri in degringolada, se prabuseste in propria ruina. Cealalta opera o vazusem in urma cu câtiva ani intr-una din pietele de la Rotterdam, o lucrare in bronz, *Orasul distrus* , creatia sculptorului evreu Zadkine. Doua mâini inaltate spre cer implora parca ajutor; in locul inimii – o cascatura intr-un fel de scorbura, ce pare simbolul unei societati fara inima, al unei lumi lipsita de orice simtire si intelegere.

Intr-o asemenea lume fara cap si fara inima se afla Evreul parasit – caruia ii era cu neputinta sa gaseasca undeva scapare, refugiu ori adapost – asemenea unui "vierme intr-o mare de vapai", considerat ca atare de dementiala ura de rasa a nazismului.

Intr-adevar, in acele vremuri existau in Europa doua puncte geografice prin care se deschidea speranta salvarii: unul in Muntii Pirinei, pe drumeaguri ce duceau din Franta in Spania, celalalt de-a lungul frontierei dintre România si Ungaria, o frontiera creata in urma Diktatului de la Viena, ce pornea din zona orasului Arad si se intindea pâna jos la Zagore. Pe linia acestei frontiere internationale, cu o lungime de

câteva sute de kilometri, un loc de trecere se afla lânga Cluj, in directia comunei Aiton, situata deja pe teritoriul României. Alte doua locuri de salvare se gaseau, unul la Arad, altul lânga Oradea, la Beius.

La consfatuirea consiliului Comunitatilor Evreilor Neologi de la Oradea s-a hotarât, inca din octombrie 1933, infiintarea unui Birou Permanent la Arad pentru ocrotirea refugiatilor. Apoi, in 1936, când numarul refugiatilor (evrei) a crescut considerabil, a fost infiintat un Birou si la Cluj, care, largit in septembrie 1939, s-a transformat, din initiativa mea, intr-un organ central, având sarcina de a rezolva problemele evreilor refugiati, care aparusera tot ami numerosi in Transilvania.

Consider de datoria mea sa-i pomenesc pe membrii Comitetului pentru treburile refugiatilor, care a functionat sub conducerea si indrumarea noastra in cadrul Comunitatii Evreilor Neologi din Cluj. Acestia au fost: *Mór Rózsa* , vicepresedintele Comunitatii, *Salvatot A Lex* , secretarul general al Comunitatii, sotia lui *Dr. Sándor Ligeti* , sotia lui *Ferenc Heller, Arpád Berger, József Friss* , sotia lui *Dr. Rezsö Kasztner* , precum si sotia mea si a lui *Vilmos Hirsch*.

Membrii Comitetului si-au indeplinit sarcinile lor dificile cu un inalt simt al datoriei – pe masura vremurilor – cu abnegatie si afectiune. Ei s-au ingrijit de gazduirea temporara a refugiatilor in oras, de hrana lor, ca si de spitalizarea celor care dupa o prelungita si periculoasa pribegie au sosit bolnavi ori zdrobiti trupeste si sufleteste. Toti refugiatii erau ajutati in atingerea telului lor.

In 1940, când Transilvania de Nord a fost anexata Ungariei, in problema ajutorarii refugiatilor s-a produs o schimbarea radicala. In timpul administratiei românesti, organele oficiale ale statului nu numai ca au inchis ochii, dar au si facilitat calatoria refugiatilor de la Cluj la Bucuresti, si de acolo, prin porturile din România (Sulina si Constanta), in Palestina.

In noua situatie, creata in urma Diktatului din 1940, autoritatile locale ale Regatului Ungar nu au aratat nici un interes fata de salvarea evreilor. Dimpotriva. Apoi, avocatul clujean Dr. Kauntz, care locuia in vecinatatea resedintei mele, devenind Consului General al Germaniei naziste, l-a informat pe Ambasadorul german din Bucuresti ca “din Ungaria in România se refugiaza evrei, caror guvernul român le acorda statutul de refugiati politici, permitându-le si tranzitarea spre Paletina.” (V. Theodor Lavi, *Romanian Jewrly in World War II. Fight for Survival* ; Yad Vashem and Hitachdut Olei Romania, Jerusalim, 1965, p. 162.

Din aceste motive am fost nevoiti in actiunea noastra de ajutorare a refugiatilor, datorita noilor imprejurari, sa desfasuram o activitate secreta, “subterana”.

In fruntea acestei actiuni nobile se aflau Dr. *Ernest Marton* , *Ernö Hátszegi, Hillel Danyig, János Guttfried* si eu insumi. Era o actiune periculoasa, care ne punea viata in pericol.

Dar actiunea nu ar fi reusit fara colaborarea lui Raoul Sorban.

Personalitatile amintite aici de catre profesorul Raoul Sorban in cuvântarea sa - episcopi, politicieni - cu exceptia profesorului Dr. Emil Hatieganu - profesori, scriitori, eu nu i-am cunoscut, nici nu i-am intâlnit. Eu am cunoscut un singur om. Acesta a fost Raoul Sorban. El a fost acela care a reusit sa-i mobilizeze pe “contrabandistii de oameni” care locuiau in apropierea granitei, pe cei care, noapte de noapte, insoteau grupurile de câte 10-12 evrei din Cluj pâna in comuna Aiton, adica din Ungaria in România. Profesorul Raoul Sorban era omul de legatura intre mine si acesti salvatori; el imi aducea de fiecare data acele bilete pe care cineva din grupul refugiatilor scris in ebraica câte un citat din biblie, ori desena un semn prestabilit (sofar, menora etc.). Aceste bilete serveau drept dovezi ca oamenii – calauzele – au reusit sa-si duca la bun sfârsit misiunea. In cazul unor “contrabandisti de oameni”, acestia isi primeau pretul ostenelii lor tot de la Raoul Sorban, care, in timpul desfasurarii acestor actiuni, si-a pus viata in primejdie!

Apoi, in aprilie 1944, când Clujul se afla deja de câteva saptamâni in mâinile Gestapo-ului si ale SS-ului, “Judenrat”-ul local si conducatorii vietii politice românesti au elaborat impreuna un plan urmarind sporirea punctelor de trecere peste granita a refugiatilor. In acest scop s-a luat hotarârea ca Dr. *Ernest Marton* , *Jenö Laszló* , impreuna cu mine insumi sa trecem in România pentru a rezolva cu oficialitatile românesti desfasurarea in cât mai bune conditiuni a acestei actiuni. Primul am trecut eu, pe acelasi drum pe care, inaintea mea, sute si sute de refugiati evrei si-au salvat viata. Eram 11 care “an trecut hotarul” in zorii zilei de 2 mai 1944. Cu o zi mai inainte, Raoul Sorban a parcurs cu succes acelasi drum. Ne-am reintâlnit la Bucuresti. Cu ajutorul sau am ajuns si la Iuliu Maniu, fost prim-ministru, presedintele Partidulului National-Taranesc, desi acesta se afla in arest la domiciliu. La cererea mea, Maniu mi-a dat 1200 de legitimatii de membru al PNT, in alb, pe care Raoul Sorban era gata sa le duca evreilor din Cluj. Fara sa ezite, el a si trecut frontiera din România in Ungaria, mergând la Cluj, unde insa nu a mai gasit evrei. In decurs de 6 saptamâni ungurii au deportat o mare parte a evreilor din Ungaria, printre acestia

aflându-se si evreii clujeni, ca si cei din restul Transilvaniei de Nord. Cu aceasta veste cumplita a aparut Raoul Sorban, peste câteva zile, la locuinta mea conspirativa din Bucuresti.

In general se spune ca este un "erou" cel care savârseste o fapta ce pare a fi periculoasa. Eu cred insa ca adevaratul erou este cel care, cunoscând riscurile – chiar pericolul de moarte – la care se expune in realizarea unei fapte, nu ezita sa duca la bun sfârsit fapta. Un asemenea om a fost Raoul Sorban.

Un dicton biblic afirma ca "fratele cel adevarat se cunoaste in nenorocire". Intr-adevar, ne-a fost dat sa cunoastem in vremuri de mari pericole si nenorociri pe unul dintre fratii nostri. Fiindca Raoul Sorban a aparut ca fratele si prietenul nostru bun si nobil, pe care n-am sa-l uit niciodata si in nici o imprejurare.

De aceea inima mea este plina de buucrie ca, dupa 44 ani, in aceasta zi istorica, mi-a fost dat sa-l revad din nou, sa ma intâlnesc cu el si sa-i pot mul-umi in fata tuturor – desi stiu ca el nu a asteptat nici o multumire – pentru toate câte a facut.

Mai trebuie sa dau expresie recunostintei mele fata de conducerea de la Zad Vashem, pentru ca s-a ocupat – cu pretul unor osteneli – de dosarul profesorului Dr. Raoul Sorban.

Si sa-i multumesc profesorului Avraham Ronen ca a stimulat incheierea cu succes a acestei meritate recunoasteri.

Inainte de a termina inchinarea mea, rostita pâna acum in ebraica, sa-mi permiteti a o continua inca putin in limba maghiara (fiindca am uitat limba româna), dorind ca si profesorul Raoul Sorban sa afle ce anume am spus pâna acum:

Dragul meu Prieten,

Am spus adevarul curat, aratând ceea ce ai fost pentru mine in vremurile cele mai grele. Ai fost un erou; un erou adevarat, care desi cunostea dinainte pericolul de moarte in realizarea misiunii sale, fara sa ezite si-a dus la bun sfârsit misiunea. Eu niciodata nuvoi uita ca Tu ai fost un asemenea om, un asemenea erou.

Bunul Dumnezeu sa te binecuvânteze impreuna cu familia ta, cu Eva si Christina.

(Discurs rostit in limba ebraica)

Discursul domnului Itzhak Artzi
deputat in Kneset

(Zad Vashem, Ierusalim, 7 aprilie 1987)

Participam astazi la o ceremonie rara.

De sapte ani de când fac parte din Comisia care acorda titlul de *Drept intre popoare* , nu am intâlnit prea multe dosare ale unor români care au ajutat poporul evreu in anii lui de restriste.

Dosarul lui Raoul Sorban este unul din putinele aflate la noi, ceea ce arata ca românii care au ajutat evreii in vremuri grele nu sunt cunoscuti si, din pacate, nici nu se vor mai ivi prea multi, fiindca cei ce ar putea aduce marturii despre faptele petrecute cu 43 de ani in urma nu mai sunt in viata.

Constat acest lucru cu mare durere, ca unul care am trait ani in România.

Vorbind despre trecut in acest asezamânt nu ne putem rezuma numai la perioada 1944. Nu putem trece sub tacere anul 1941: rebeliunea legionara, pogromul de la Iasi, deportarile din Transnistria, nici scufundarea celor doua vapoare, când au murit 1272 de oameni, acea tragedie in care românii nu au nici un fel de raspundere.

Actiunea de salvare a evreilor din Transilvania, prin trecerea lor din Ungaria in România, in primavara si vara anului 1944, are trei fragmente: cel de la Turda, despre care s-a vorbit, un alt fragment mai mic de la Beius si altul, mai important, cel de la Arad.

Opera de salvare a evreilor prin România – si am convingerea ca istoria va confirma spusele mele – a fost in primul rând o opera de ajutorare a unor evrei curajosi, care si+au luat destinul in mâna, in mai multe locuri si imprejurari. Ei au fost ajutati de oameni de omenie, precum Raoul Sorban.

Noi insa nu am mentionat pâna acum pe acei evrei care au stat in fruntea unor activitati de salvare si nici nu avem in Israel – ceea ce este un lucru paradoxal – vreun titlu cu care sa-i distingem.

Vreau sa spun, prin urmare, ca noi, ca popor, apreciem mai mult pe cei din afara, pe acei putini care ne-au ajutat, decât pe cei din rândurile noastre, acestia fiind mai multi.

Epopeea evadarii evreilor din Ungaria in România in 1944 are o serie de capitole fantastice, ultra interesante, captivante si sper ca in cadrul studierii istoriei evreilor din România, opera ce se dezvolta acum aici, vom gasi un istoric care sa se adânceasca in toate amanuntele pentru a povesti aceasta epopee extraordinara, datorita careia au fost salvati de la deportare 4000 de evrei. Nu mai multi.

Dar ce sunt 4000 fata de zecile de mii care au fost nimiciti! Fata de marea actiunea a lui Raoul Wallenberg!

Acesti 4000 au fost salvati cu eforturi extraordinare, in imprejurari grele, desi ne aflam deja spre sfârsitul razboiului.

Vreau, domnule profesor Raoul Sorban, sa va multumesc pentru participarea Dv. la aceasta actiune. Sa va multumesc in numele Comisiei din care fac parte, o comisie prezidata de catre un judecator de mare autoritate de la Tribunalul Suprem al Israelului, dl Moshe Beiski. Comisia aceasta, in studierea unui dosar, se conduce dupa cele mai serioase si severe norme judiciare, acordând titlul de *Drept intre popoare* pe baza urmatorului criteriu: *cel caruia i se acorda acest titlu trebuie sa fie un om, neevreu, care si-a riscat viata penrtu a salva evrei, fara a avea din aceasta actiune un oarecare profit personal.*

Dupa acest criteriu ati fost judecat, dupa acest criteriu vi s-a acordat titlul de *Drept intre popoare.*

Consider ca este o mare cinste sa-l avem pe profesorul Raoul Sorban printre detinatorii acestui titlu. Titlul acesta il onoreaza pe Raoul Sorban, iar Raoul Sorban este un om care onoreaza acest titlu.

De aceea va salut cu intreaga consideratie si cu toata onoarea ce vi se cuvine, bucurându-ma ca mi se ofera prilejul de a da expresie aprecierii noastre fata de Dv.

In incheiere mai vreau sa va spun ca poporul evreu – care nu are prea multi prieteni – are o memorie foarte buna si de foarte lunga durata. El stie sa-i aprecieze si sa nu-i uite, sa onoreze si sa-i respecte pe acei putini care au salvat prestigiul omenirii in vremurile cele mai grele si cele mai intunecate. Sunteti unul dintr ei. Va felicit si va multumesc.

(Discurs rostit in limba româna, transcris de pe banda magnetica)

Cuvântarea doamnei Mina Iancu
director adjunct la Zad Vashem

(Rostita la sadirea pomului pe Aleea Amintirilor de catre Raoul Sorban)

In traditia evreiasca, plantarea unui copac este o fapta buna.

Comisia pentru designarea celor Drepti intre popoare a ales acest mod pentru a da acel simtamânt celor *Drepti intre popoare* ca ei sunt o parte din acest pamânt sfânt, ca ei au radacini aici.

Cum altfel s-ar putea da expresie recunostintei fata de o persoana care a salvat vietile unor urgisiti, aflati in pericol de moarte? Fiindca asa ceva nici nu se poate multumi – nimic nu ar fi indeajuns sa dea expresie adevarata recunostintei celor salvati.

Astfel, simbolica actului de a planta cu mâna Domniei Voastre un pom in Tara Sfânta vrea sa insemne infratirea faptelor ce le-ati savârsit cu vesnicia.

In legatura cu semnificatia numelui Dv. in istorie as vrea sa mai adaug ceva: nume vin si nume pleaca in curgerea timpului. Dar natiunea noastra – cu un lung trecut istoric – are o memorie foarte buna. Noi nu-i uitam pe ucigasii nostri, dar nici pe prietenii nostri nu-i vom uita vreodata. Si numele Dv., Raoul Sorban, va ramâne inregistrat nu numai in arhive, ci si pe aceasta alee a celor *Drepti intre popoare* . Pentru eternitate. Viitoarele generatii, care o sa vina in curgerea continua, secol dupa secol, isi vor pune intrebarea: cine anume a fost acest profesor Raoul Sorban din România? Si, bineinteles, vor veni la arhiva noastra. Si vor afla ceea ce ati facut Dv. si alti multi români.

Va felicit inca o data pentru inalta cinste de a fi unul dintre cei *Drepti intre popoare* , si va rog anume sa mai munciti putin *in* si *pentru Israel* ; adica sa incepeti plantarea copacului!

Marturisesc ca ma simt a fi foarte apropiata de personalitatea Dvs.

Si as vrea sa va mai spun cât de multumita sunt astazi – si cât de fericita – ca ati fost ales de *Comisia celor drepti intre popoare* , ca sa faceti parte din comunitatea celor mai nobili oameni din lumea intreaga, care, in cea mai intunecata perioada a poporului evreu, a dat dovada de omenie. De cea mai mare omenie posibila, salvând vietile unor oameni, cu riscul de a va pierde propria viata.

(Cuvântare rostita in limba româna, transcrisa de pe banda magnetica)